

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ**

Випуск 22

**«Інститут історії України
на зламі епох,
у світлі традицій та перетворень.
75 років інституціонального буття»**

**Доповіді та матеріали:
Міжнародної наукової конференції**

20-21 жовтня 2011 року

Київ — 2012

УДК 930.1 (477)
ББК 63.2 (4Укр)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 7 від 26 червня 2012 р.

Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2012. — Вип. 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» (20–21 жовтня 2011 р., м. Київ). 734 с.

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема з обсягу історії Інституту історії України НАН України, а також з теорії, методології й історії історичної науки, біоісторіографії, проблемної та інституціональної історіографії та ін. Розглядаються наукова спадщина та історичні погляди відомих учених, у т.ч. М.Грушевського та ін.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Редакційна колегія: д.і.н., академік НАН України *В. А. Смолій* (голова), д.і.н. *О. А. Удод* (відп. редактор), д.і.н. *Д. С. Вирський*, д.і.н. *І. Н. Войцехівська*, член-кореспондент НАН України, д.і.н. *В. М. Даниленко*, д.і.н. *М. Ф. Дмитрієнко*, д.і.н. *Я. С. Калакура*, член-кореспондент НАН України, д.і.н. *В. Ф. Колесник*, д.і.н. *І. І. Колесник*, д.і.н. *В. В. Кравченко*, д.і.н. *С. В. Кульчицький*, д.і.н. *В. В. Масненко*, д.і.н. *Ю. А. Пінчук*, член-кореспондент НАН України, д.і.н. *О. П. Ресніт*, к.і.н. *О. В. Ясь* (відп. секретар).

Рецензенти: *І. В. Верба*, доктор історичних наук, професор,
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
*С. А. Леп'як*о, доктор історичних наук, професор.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичної науки (постанова президії ВАК України від 09.06.1999 р. № 1-05/7).

© Інститут історії України
НАН України
© Автори

Свідectво про держреєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ, № 6931 від 04.02.2003

ЗМІСТ

Валерій Смолій, Олександр Удод, Олексій Ясь. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики) 5

Інститут історії України НАН України та проблеми інституціональної історіографії

Зінаїда Зайцева. Українські історики у контексті академізації української науки на початку ХХ ст. 45

Стефан Козак. Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939) 59

Світлана Старовойт. Доля Інституту історії України через призму загальної історії АН УРСР у 1941–1945 рр.: трансформація структури, зміна науково-дослідних пріоритетів, кадри 69

Олександр Луцький. Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР: від створення до ліквідації 85

Олег Бажан. Під пильним контролем КДБ 115

Олександр Музичко. Співпраця одеських істориків та співробітників Інституту історії АН УРСР наприкінці 1940-х–1980-х роках 135

Історія та теорія історичної науки

Сергей Крих. Быть марксистом: крест советского историка 153

Віталій Яремчук. Хто писав український радянський історичний наратив? (деякі міркування про сутність українського радянського історіописання) . . 177

Аляксандр Смалянчук. «Homo Sovieticus» і беларуская постсавецкая гістарыяграфія 189

Татьяна Хлынина, Игорь Васильев. Украинизация как политика и проблема современной историографии 201

Ольга Метель. Дискуссии начала 1930-х гг. в Коммунистической академии как фактор становления советской модели изучения первоначального христианства 215

Оксана Салата. Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції 229

Евгений Кринко. Институционализация памяти: научно-организационные формы и практики изучения Великой Отечественной войны в советской и постсоветской историографии 247

Татьяна Попова. Историография в человеческом измерении 265

Андрій Острянюк. Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії 293

Концептуальні, інструментальні та проблемні виміри української історії

<i>Андрій Блануца.</i> Литваністичні студії в Інституті історії України (1936–2011 рр.): основні тенденції	313
<i>Володимир Молчанов.</i> Проблема добробуту населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. в наукових творах учених Інституту історії України	329
<i>Павло Усенко.</i> Перші чорноморські кампанії Великої війни у міжнародному контексті й регіональному аспекті (1914-1915 рр.)	351
<i>Геннадій Корольов.</i> Академічний дискурс дослідження історії Української революції 1917 – 1921 років (90-ті р. XX ст. – початок XXI ст.)	371
<i>Сергій Білокінь.</i> Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення	385
<i>Валерій Левченко, Галина Левченко.</i> Біоісторіографічні дослідження в українській історіографії на зламі XX – XXI століть: регіональний аспект	444
<i>Володимир Головка.</i> Розвиток вітчизняних фінансово-промислових груп на рубежі XX-XXI століть: погляд українських істориків	463
<i>Віталій Тельвак.</i> Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.)	483
<i>Руслана Маньковська.</i> Музей у дослідженнях вчених Інституту історії України НАН України	499
<i>Валентина Кисельова.</i> Нова бібліографічна база історичних досліджень та внесок Інституту історії України у розвиток сучасної історичної бібліографії . .	519

Академічні й неакадемічні історики

<i>Марина Суздаль.</i> Фрейм-сценарій власного життя Миколи Цертелєва. Лист до сина	531
<i>Ігор Гирич.</i> Венедикт М'якотін і українська історіографія	541
<i>Олексій Ясь.</i> Монументальний проект великого наративу М.Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій	565
<i>Григорій Стариков.</i> Зачистка ідеологічної території напередодні заснування Інституту історії АН УРСР. Д.І.Багалій і більшовицька репресивна машина в останні роки життя	665
<i>Віталій Андрєєв.</i> В.Петров: кар'єра українського радянського академічного вченого та відносини з владою (1920-ті – 1941 рр.)	681
<i>Олег Кондратенко.</i> До біографії та наукової діяльності члена-кореспондента Серафима Юшкова	713
Про авторів	732

Валерій Смолій, Олександр Удод, Олексій Ясь

ІСТОРІЯ ІНСТИТУТСЬКА, ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКА (ЮВІЛЕЙНІ РОЗДУМИ З АКАДЕМІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ)

Магія дат, особливо ювілейних, бентежить, приваблює і навіть чарує сучасну людину. Можливо, це – реакція на наш аж надто швидкоплинний світ із його разючими темпами розвитку, стрімкими та глобальними трансформаціями, котрі примушують шукати затишний прихисток у вигляді сталих і очевидних мірил вартості. Утім, ювілейні «порахунки», часом, виглядають і як звичайна данина лінеарності й інерційності людського мислення, пов'язаного з традиційними часовими параметрами складного, багатоманітного та суперечливого суспільного буття. Так чи інакше, ювілейні річниці спонукають до роздумів, нав'язують нові образи, продукують рефлексії, урешті-решт спричиняються до новітніх спроб осмислення й осягнення минувшини, особливо у світлі сучасних комеморативних практик. Із цієї перспективи поточний момент, який пов'язаний із кількома «круглими» датами, видається слушним часом для таких експериментів і спроб.

1936 р., з якого розпочинається буття інституту, зазвичай асоціюється зі сталінськими часами, зокрема з нещадним молохом політичних репресій. На той час установи та інституції ВУАН було остаточно знищено, а вцілілі й настрахані науковці здебільшого переймалися власним виживанням. Відтак ширилися змагання «критики» і «самокритики», «викриття» прихованих «ворогів» і «шкідників», «спокутування» уявних та реальних «гріхів» перед владою «країни Рад», що увінчалися постановням своєрідного «жанру» наукових писань – «покаянних і викривальних текстів» істориків та інших учених-гуманітаріїв.

Ба більше, у першій половині 1930-х рр. фах історика, тим паче українського історика, перетворився на настільки небезпечний терен діяльності, що чимало видавництва узагалі уникали публікації будь-яких історичних студій! «Цим неприпустимим фактом відсутності наукової продукції, свідомого чи несвідомого затаювання своїх думок і концепцій, надмірного страху перед

можливими помилками (тут і далі курсив наш – *Авт.*) – з одного боку, цілком недозволеного ставлення до історичних видань з боку видавництва, – можна пояснити й ті прориви в царині вищої історичної освіти, що останнього часу були викриті парторганізацією УСРР», – відзначав О.Оглоблін¹. Це промовисте свідчення учасника й очевидця тих подій яскраво ілюструє тодішній стан української історичної науки, зокрема атмосферу суцільного жаху та невпевненості, яка побутувала в академічному середовищі.

Після руйнації ВУАН науковий процес на теренах української соціогуманітаристики першої половини 1930-х рр. був майже повністю паралізований. Натомість розпочалася суперечлива доба організаційних експериментів та перетворень. З одного боку, тривали чистки й репресії, які мали «звільнити» науково-дослідні установи від неблагонадійних та старорежимних елементів, з іншого – гостро постало питання про форми інституціональної організації української науки, які б мали задовольняти вимоги партійного курсу та, разом, забезпечувати необхідний «вал» наукових видань, що відповідав би поточним ідеологічним догматам.

Власне, технократичний стиль керівництва партійного апарату, що виявився навіть у термінологічному уподібненні й формалізації обрахунку наукових студій як «валової продукції» з відповідними кількісними показниками, диктував і механістичні способи конструювання інституціональної мережі. Прообразом нової-старої організаційної моделі стали Іспарти – осередки історико-партійної науки з вивчення Жовтневої революції 1917 р., історії комуністичної партії та революційних рухів кінця XIX – початку XX ст.

У 1929 р. було засновано Інститут червоної професури. Згодом народилася Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку створили у червні 1931 р. за постановою ЦК КП(б)У на противагу і в перспективі – на заміну ВУАН. ВУАМЛІН наслідувала Російську асоціацію науково-дослідних інститутів суспільних наук і являла собою спробу своєрідного симбіозу партійної й академічної версії наукової організації з виразною перевагою ідеологічних компонентів. У структурі ВУАМЛІН існував Інститут історії, який складався з п'яти секторів: історії України (з секціями Жовтневої революції та громадянської війни на Україні), історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічного (з секціями ленінізму та історіографії) та бібліографічного².

Утім, модель такої організаційної трансформації виявилася дефектною, позаяк руйнувала та нівелювала й без того вкрай слабкі паростки академізму, представлені в тій химерній, витвореній механічним сполученням, асоціації інституцій. Відтак ВУАМЛІН зникла в горнілі нової хвилі партійних чисток і організаційних перетворень середини 1930-х рр. Аналогічна доля спіткала й Інститут червоної професури, який мав забезпечити підготовку нових марксистських кадрів найвищої кваліфікації на теренах суспільних та гуманітарних дисциплін³.

Певні спроби інституціональних реформ на засадах марксистсько-ленінського оновлення, точніше, на ґрунті тотальної індоктринації, проводилися й на теренах академічної науки. Прикладом, був створений і протягом лютого – листопада 1934 р. функціонував Історично-археографічний інститут ВУАН⁴. Однак ця інституція так і не змогла вповні розгорнути наукові студії, навіть попри підкреслену лояльність до влади та «нищівну критику» своїх попередників – визначних українських істориків В.Антоновича, М.Грушевського, М.Довнара-Запольського та ін.

Отож Інститут історії України АН УРСР постав у досить специфічній ситуації, коли безплідність партійно-академічного симбіозу виявилася очевидною навіть для партапарату, а систему ВУАН було вщент зруйновано. Відтак ухвалили паліативне рішення – створити все ж таки академічну інституцію, але під жорстким партійним контролем та ще й на основі кадрів ВУАМЛІН. Конститування інституту, як і інших гуманітарних інституцій, було накинуте згори постановою ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р. «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук»⁵.

Зауважимо, що цікавий проект створення Українського історичного інституту як академічної установи у системі ВУАН ще 1928 р. розробив М.Грушевський, котрий планував перетворити науково-дослідну кафедру історії України в м.Києві на потужний інститут із розгалуженою мережею відділів і секцій. Власне, цей задум був вислідом науково-організаційного досвіду діяльності комісій та установ ВУАН, зорієнтований, передусім, на систематичне й порівняльне вивчення української історії, себто передбачав низку компаративних та методологічних акцентів. Про це виразно свідчить запланована структура майбутньої інституції, котра мала складатися з низки відділів і секцій: 1. Методології і

соціального обґрунтування історії. 2. Порівняльної історії господарства у секціях: господарства міського та господарства сільського. 3. Історії культури з секцією Західної України. 4. Старшої соціальної і політичної історії України у складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської і двома секціями допоміжних наук: а) історичної географії; б) джерелознавства і дотичних наук. 5. Нової соціальної і політичної історії України з секцією Західної України. Причому низка секцій у перспективі мала перетворитися на окремі відділи з власними предметними ділянками вивчення української минувшини⁶.

Загалом навіть простий перелік означених організаційних складових незаперечно виказує впливи соціологізації історії, котрих зазнав М.Грушевський на схилі свого життя, насамперед протягом 1920-х рр. Тим більше, що проєктована структура Українського історичного інституту була скерована не тільки на вертикальне (епохи та періоди), а й на горизонтальне (господарство, соціальна, політична і культурна історія) відтворення світу минулого. Видається, що інституціональний проєкт М.Грушевського передбачав студіювання та представлення історії України як певної органічної цілісності, хоч і на перехресті багатовекторних впливів Середземномор'я, Західної Європи та Євразії. Утім, плани соціологічного прочитання української минувшини, як і проєкт Українського історичного інституту, остаточно поховали страшні й трагічні події 1930-х рр.

Натомість організаційні засади, на яких створювався Інститут історії України АН УРСР 1936 р., як і інші академічні інституції, призначалися для вповні утилітарних та прагматичних цілей: забезпечення «виробництва» таких науково-історичних знань, які б задовольняли потреби партійно-радянського апарату, зокрема агітаційні, пропагандистські, освітні та культурні. Та, найголовніше, інститут мав швидко й оперативно реагувати на політичну кон'юнктуру та впроваджувати відповідні настанови до історичних студій, що, звісно, зводило нанівець навіть куці академічні стандарти.

Недаремно інститутські історики відразу потрапили під потужний каток чергової хвилі репресій 1937–1938 рр., відомих як ежовщина. Морок 1937 р. поглинув і першого директора інституту – А.Сараджева, його заступника Г.Слюсаренка та інших наукових співробітників⁷. Відтак досить гостро постала кадрова про-

блема, адже багато колишніх співробітників ВУАМЛІН мали досить обмежений досвід наукової роботи, а частина істориків узагалі належала до початківців. Зрештою, ежовщина, хоч і в опосередкований та, безперечно, жакхливий спосіб спричинилася до певного кадрового оновлення установи. Протягом 1937–1938 рр. коло науковців розширилося за рахунок як знаних і досвідчених учених (О.Оглоблин, М.Петровський, Н.Полонська-Василенко, Є.Сташевський та ін.), так і талановитої молоді (М.Марченко та ін.), які відігравали важливу роль у житті інституції.

Попри суперечності організаційного творення, трагічні та драматичні події другої половини 1930-х рр. Інститут історії України АН УРСР формувався як науково-дослідна установа, призначенням котрої було вивчати та представляти українську минувшину, хоч і у заідеологізованому радянському академічному середовищі. Сумнозвісний досвід інституцій ВУАН, а надто тяжка морально-психологічна атмосфера тодішнього буття звичайно не надихали на масштабні та радикальні наукові проекти. Згадаємо, приміром, що навіть перший том українополітизованого й ортодоксального курсу з історії України, підготовлений та виданий в 1932 р. Інститутом історії ВУАМЛІН, був ушент розкритикований і підданий суцільній обструкції партійним керівництвом⁸. Відтак інші томи з цього проекту світу так і не побачили.

Утім, наукові плани новоствореного Інституту історії України АН УРСР, незважаючи на потенційні ризики, містили досить цікаві й масштабні задуми з обсягу написання української історії. Із-поміж них центральне місце посідав проект «Нариси з історії України» (у 17-ти випусках), який розпочали ще 1937 р. Наступник А.Сараджева на посаді директора інституту – С.Белюсов – навіть зауважив у своїй розвідці, що до кінця 1937 р. побачать світ п'ять-шість випусків «Нарисів...»⁹. Однак реалізувати цю ідею пощастило тільки частково.

Тривалий час в українській радянській історіографії побутувала думка, що світ побачили тільки шість випусків (1–4, 8, 11)¹⁰ «Нарисів з історії України»¹¹. Проте було опубліковано ще один – сьомий (6-й за порядком серії) випуск, написаний О.Оглоблиним¹². Зазвичай про нього в повоєнний час практично не згадували, що, мабуть, мотивувалося особою автора, який уважався «зрадником» та «фальсифікатором історії».

Збереглися певні відомості й про підготовку інших випусків «Нарисів з історії України». Так, 5-й («Україна другої половини XVII ст. (1654–1686)») опрацьовував М.Ткаченко¹³, 9-й («Україна 2-ї пол. XIX ст.») готував Ф.Шерстюк¹⁴, а 14-й випуск («Відбудовчий період на Україні (після 1920 р.)») здав до видавництва 1940 р. І.Премислер¹⁵. Ще один випуск «Нарисів...» – про будівництво радянської влади в умовах громадянської війни – підготовляв О.Слуцький¹⁶. Зауважимо, що у процесі написання й редагування праці змінювалися не тільки назви окремих випусків та послідовність їх публікації, а й уточнювалася локалізація хронологічних меж, проблемно-тематична спрямованість тощо.

Вочевидь реалізація цього задуму потребувала фахівців із різних періодів та епох української історії, брак яких гостро відчувався у новонародженій інституції після кількох нищівних хвиль репресій 1930-х рр. Варто підкреслити, що цей проект представлявся інститутом не як академічне видання, яким воно й було насправді, а як дидактичне – серія «посібників для викладачів середніх і вищих шкіл»¹⁷. Так, у передмові до першого випуску «Нарисів...» видання позиціонувалося як серія, розрахована на «студентів університетів, педінститутів, викладачів шкіл і взагалі на всякого радянського читача»¹⁸. Схоже, що таке формулювання було прикриттям для просування академічного проекту з обсягу українського історієписання, котре спиралося на наукові зацікавлення низки дослідників. Зрештою, навіть ті сім виданих випусків загальним обсягом близько 100 друкованих аркушів охоплювали різні періоди української історії! Власне, «Нариси з історії України» й дотепер залишаються такою собі напівзабутою пам'яткою української радянської історіографії кінця 1930-х – початку 1940-х рр.

У концептуальному сенсі ця серія видань відображала проміжний, переходовий стан тодішнього радянського гранд-нарративу, який набував рис централістичного, великоросійського канону з телеологічним, точніше, жорстким формаційним і класовим представленням у душі «обрядового» марксизму-ленінізму, але ще залишав певний, хоч і вельми обмежений, простір для національних історій, зокрема української минувшини. Відтак ідеологічні догмати на зламі 1930–1940-х рр. визначали сферу провідних тез та ідей, навколо яких розгорталася концептуалізація фактографіч-

ного матеріалу, проте ще не набули тотального регламентуючого спрямування, себто залишали якісь можливості для його нюансування і трактування.

Скажімо, О.Оглоблин у своєму випуску «Нарисів...» згадував про перші обмеження українського друку Москвою 1720 р.¹⁹, фіскальні заходи та меркантилізм російської економічної політики щодо Гетьманщини²⁰, урешті-решт обстоював думку, що саме вони призвели до створення Малоросійської колегії²¹ й т.п. Розмаїтий спектр інтерпретацій щодо юридичного статусу українсько-російської угоди 1654 р. подав М.Петровський (особиста унія, реальна унія, інкорпорація, протекторат, васальна залежність), однак, кінець-кінцем, стверджуючи, що приєднання України до Росії відбулося «на умовах феодалної васальної залежності»²². Зазначимо, що остання теза досить цікаво співвідноситься з думкою Ф.Ястребова про «колоніальну залежність України від Росії» у першій половині XIX ст.²³

Цей вибірковий спектр авторських оцінок, тлумачень та інтерпретацій вельми показовий як для розуміння характеру тодішнього українського історієписання, так і первісного канону радянського «великого тексту». Недаремно «Нариси з історії України» несли ще досить виразне відображення індивідуального стилю, особистих поглядів і навіть персональних уподобань істориків, хоч уже й підпорядковувалися загальним концептуальним та ідеологічним орієнтирам. Б.Крупницький слушно відзначав, що це були «скорше монографії, а не вимагані владою шкільні підручники»²⁴. Та й самі автори «Нарисів...» поділяли таку думку. Наприклад, згаданий вище І.Премислер на засіданні вченої ради Інституту історії України АН УРСР 9 вересня 1940 р. зазначав: «Щодо моєї роботи, я гадаю, що вона буде *не нарис, а монографія*, яку я собі уявляю як докторську дисертацію»²⁵.

Загалом українська історія підв'язувалася під відому історичну схему «трьох братських східнослов'янських народів», вислідом якої було приєднання України до царської Росії як «менше лихо» порівняно з іншими гіпотетичними альтернативами. Цей концепт був базовою, вихідною конструкцією у студіях з української історії доби т.зв. «феодалізму» в радянському історієписанні кінця 1930-х – початку 1940-х рр. Зокрема, його дотримувалися практично всі тогочасні історики з радянської України.

Приміром, ця ж теза є наскрізною у випуску «Нарисів...» авторства М.Петровського, що відзначав О.Оглоблин у своїй рецензії²⁶, а у праці К.Гуслистого попередній період тлумачився як «прелюдія» до «з'єднання братських народів»²⁷. Натомість російські історики оперували цією схемою більш вільно та вибірково, іноді навіть ігнорували її, що, звісно, не могли дозволити собі вчені, котрі репрезентували «національні окраїни» СРСР²⁸.

За лихоліття воєнної доби, евакуації академічних установ, розпорошення наукових кадрів, частина з яких залишилася на території, окупованій німецькими військами, годі було сподіватися продовжити цей досить амбітний проект. Щоправда, у пояснювальній записці та плані видань, поданих М.Петровським 23 квітня 1942 р. до відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, висловлювалася думка про потребу перевидання 1–4-го та 8-го випусків «Нарисів...»²⁹. Зазначимо, що подібні наміри побутували і в повоєнному академічному середовищі, про що свідчать документи АН УРСР. Наприклад, у плані науково-дослідних робіт на 1946–1950 рр. з серією «Нарисів...» (причому, уже у двадцяти випусках!), розпочатих 1937 р., пов'язувалася розробка «синтетичної історії УРСР». Більше того, до 1950 р. планувалося підготувати ще п'ять випусків³⁰. Утім, цей проект завмер після видання 11-го випуску «Нарисів...» (1944 р.) за авторством Ф.Лося. Вочевидь, черговий погром Інституту історії України АН УРСР, котрий стався 1947 р., назавжди поховав плани продовження цієї видавничої серії.

Звичайно, протягом передвоєнної та воєнної доби інститут розробляв й інші проекти. Скажімо, варто відзначити підготовку чотири томного підручника з історії України, з обсягу якого вийшов один-єдиний том³¹. Видавалися й стислі науково-популярні огляди української історії, як у довоєнний³², так і воєнний час³³. Водночас публікувалися документи та матеріали з історії України у вигляді багатотомної серії³⁴. Проте жоден із цих проектів не міг зрівнятися за розмахом і самобутністю з незавершеною серією «Нарисів з історії України»...

Повоєнний період, який досить часто називають добою пізнього сталінізму, наклав досить специфічний відбиток як на радянську історичну науку загалом, так і на українську зокрема. Один з еміграційних авторів метафорично порівнював «сталінське історієписання» з «мертвотою Арктики», що паралізувала

практично всі сфери наукового життя³⁵. Та радянська дійсність, як це не парадоксально, була складнішою й, водночас, простішою, ніж це видавалося спостерігачам із західного світу, хоч і з деяким досвідом «соціалістичного» буття. Після 1945 р. постали нові соціокультурні реалії та їх ідеологічне «освячення», котрі складно означити універсальними чорними чи білими формулами, позаяк вони відображали тенденції, що тільки-но вимальовувалися на обширах радянської соціогуманітаристики.

Передусім слід згадати про партійні заходи та оргвисновки у царині історичної науки, зокрема відому постанову ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Одне з найголовніших звинувачень на адресу інститутських істориків полягало в тому, що «вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, *йдуть шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, підносячи і наслідуючи у цьому питанні курс Грушевського "Історія України-Руси"*»³⁶.

Таке симптоматичне звинувачення, фактично інкримінація «злочину» українським радянським історикам, яких прирівнювали до націоналістів, свідчило не стільки про черговий заворот партійного курсу, скільки про інші правила гри на інтелектуальному й культурному полі, котрі мали легітимізувати існування «великої» та «єдиної» спільноти – радянського народу – у часі та просторі. Вислідом такої легітимізаційної програми, нав'язаної партійним керівництвом, стала тотальна денационалізація й радянська «національних історій», насамперед української, котру прагнули представити на маргінесах великоросійської минувшини як низку побіжних епізодів чи окремих фрагментів. У душі цих настанов кардинально трансформувався канон «великого радянського тексту», в якому зажеврїли перші ідеологічні передвісники горезвісної концепції «возз'єднання». Приміром, уже протягом 1949–1950 рр. проводилася досить масштабна кампанія з відзначення 10-річчя «возз'єднання» українських земель в «єдиній Українській Радянській державі»³⁷.

Зрештою, приєднані Кремлем після Другої світової війни західні території партійні ідеологи проголосили «визволеними від

іноземних загарбників» та «возз'єднаними» із землями співвітчизників (українців, білорусів) у межах «спільної радянської Батьківщини». Це спричинило «пошуки» історичного прецеденту для нового «возз'єднання», який віднайшли в Переяславському акті 1654 р. Потужна ідеологічна кампанія в повоєнні 1940-ві рр. стала прологом до нової офіційної теорії в історичній та суспільно-політичній думці, котрий увінчався появою відомих тез ЦК КПРС (1954 р.), проголошених до 300-ліття договору.

На зорі хрущовської доби утвердилися й новітні ідеологічні орієнтири, канонізовані цими ж тезами ЦК КПРС. Відтоді Переяславський акт розглядався як *«закономірний результат усієї попередньої історії двох великих братських слов'янських народів»*³⁸. Ця теза перетворилася на генеральний і регулятивний дороговказ для українських сюжетів, котрі репрезентувалися в радянському гранд-нарративі. Власне, такі настанови визначили можливі межі представлення минувшини України в українському радянському історієписанні³⁹.

Протягом другої половини 1940-х рр. з наукового вжитку доволі швидко витісняються дефініції «історія України» чи «українська історія», котрі, кінець-кінцем, заступає універсальне визначення – «історія Української РСР», що стало панівним до кінця 1980-х рр. Отож науково-історичний текст дедалі більше набував нормативних і механістичних рис, оскільки мав фактографічно ілюструвати «закономірний рух» до телеологічної цілі. Відтак у наукових писаннях істотно звужується обсяг дескриптивних елементів, мінімізуються пояснювальні компоненти, повсюдно вилучаються особисті коментарі, оцінки, тлумачення й інтерпретації, котрі підміняються типовими та, найголовніше, «правильними» узагальненнями у вигляді канонічного покликання на «класиків». Західні рецензенти часто густо називали таку практику «обрядовим цитуванням» або «благословенням оракулів». Поширюються не тільки цензура, а й суцільна авторська самоцензура, що виступала як захисний механізм інтелектуалів, які прагнули до самозбереження за нещадних умов і обставин тоталітарного режиму.

Ситуація ускладнювалася ще й «змаганнями» між колегами за «відповідність» історичних писань поточним ідеологічним догматам, що провокувалися партійними функціонерами та органами держбезпеки і створювали вкрай напружену психологічну

атмосферу, котра вихолощувала будь-який політ творчої думки. Ба більше, чимало наукових студій перетворювалися на деперсоніфіковані, стереотипні тексти, які скидалися на «сіамських близнюків». О.Оглоблин афористично нарік це явище «штампом слова й штампом думки»⁴⁰.

Зазначимо, що вплив радянського канону позначився не тільки на творчості істориків, а й на формуванні організаційної структури інституту, до основи якої поклали сумнозвісну формаційну теорію. Відтак доба середньовіччя та ранньомодерні часи опинилися на узбіччі науково-організаційного процесу. Натомість домінували організаційні сегменти, пов'язані з вивченням робітничих та селянських рухів кінця ХІХ – початку ХХ ст., а найбільше – революції 1917 р. й громадянської війни, «соціалістичного та комуністичного будівництва», країн «народної демократії» чи «соціалістичної співдружності» тощо⁴¹. Урешті, уніфікація поширилася навіть на назву академічної інституції, котру 1953 р. перейменували на Інститут історії АН УРСР⁴² – подібно до назви аналогічної загальносоюзної установи.

З окресленої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що підготовка й опрацювання «нової» версії української історії в радянському висвітленні затягнулася аж до середини 1950-х рр., коли побачили світ два видання двотомника «Історія Української РСР»⁴³. На жаль, у концептуальному сенсі цей курс української історії був настільки знівельований численними обговореннями, редакторськими чистками й коригуваннями, доопрацюваннями та переробками відповідно до директив партійних органів і «побажань» рецензентів, що в ньому годі шукати якісь оригінальні думки чи мотиви. Зокрема, у висновках комісії ЦК КП(б)У з розгляду макету першого тому «Історії Української РСР» зазначалося, що комісія вивчила понад 70 рецензій та стенограм установ і окремих учених із Москви та України⁴⁴.

Із цього видання в радянській Україні розпочалася сумнозвісна традиція великих – т.зв. «колективних» (за саркастичним визначенням одного з сучасників – «колективістських»!) праць із жорстким структуруванням, суцільною формалізацією за загальною схемою, нівеляцією під єдину «сіру гребінку» будь-яких авторських особливостей. Зауважимо, що «колективні» чи «великі» форми утвердилися як масове явище в радянській історіографії

на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. Подібні видання домінували у соціогуманітаристиці практично всіх союзних республік. Дехто із сучасних учених таку дослідницьку практику, нав'язану гуманітаріям «країни Рад», охрестив «великим» або «колективним стилем тоталітаризму» наукових писань, що постав як вислід культивування штучної цілісності – «радянського народу»⁴⁵.

Однак у часи пізнього сталінізму та «хрущовської відлиги» на обширах науки й культури розгорталися й інші, хоч і менш помітні, процеси, котрі були пов'язані з появою в академічних установах, зокрема і в інституті, доволі строкатої та самобутньої повоєнної генерації науковців. Це покоління мало не тільки досвід виживання за складних обставин і умов тоталітарного режиму, а й специфічне світосприйняття, виплекане спогляданням трагічних і драматичних подій. Зазначимо, що у 1950 р. до складу інституту ввійшла Комісія АН УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні, котру перетворили на окремий відділ. Окрім того, до інституції вливалися науковці, які мали той чи інший досвід архівних та музейних практик. Власне, багато представників повоєнної генерації вчених були здатні, принаймні потенційно, сприйняти інші, відмінні від обрядового радянського офіціозу, погляди, хоч ці світоглядні перетворення були вкрай складними, суперечливими й болісними. Певну роль у таких зрушеннях відігравали й уцілілі науковці старої школи, з-поміж яких слід назвати І.Крип'якевича, котрий спершу очолював Львівське відділення Інституту історії України (1944–1946 рр.), а у 1948 р. був переведений до Києва.

Утім, процеси радянської лібералізації другої половини 1950-х рр. на теренах української соціогуманітаристики, особливо на ниві історієписання, ширитимуться дещо пізніше, ніж у російській історичній науці. Думки деяких дослідників про те, що хрущовська десталінізація майже одразу відкрила простір для переписування «національних історій» у радянській історіографії видаються надто схематичними⁴⁶, позаяк не враховують тодішніх політичних обставин та соціокультурних передумов академічного життя в радянській Україні.

Насамперед слід узяти до уваги, що інституціональна мережа українського радянського історієписання у другій половині 1940-х–1950-х рр. потребувала нагальних перетворень. Скажімо,

в Інституті історії АН УРСР відчувався суттєвий брак навіть неперіодичних видань загального профілю для публікування історичних студій співробітників. Спеціалізованих фахових періодичних видань з української історії практично не існувало взагалі! Приміром, неперіодичний збірник «Наукові записки Інституту історії» (1943–1960 рр., 13 випусків) виходив навіть не кожен рік⁴⁷. Більше того, від часів ліквідації «України» (1932 р.) до заснування «Українського історичного журналу» (1957 р.) українське радянське історієписання 25 років не мало республіканського, себто загальнонаціонального, профільного часопису! Причому навіть створенню «УІЖ», першим редактором якого став Ф.Шевченко, передували неабиякі науково-організаційні потуги, складні й тривалі адміністративні колізії, пов'язані з численними узгодженнями та партійним контролем⁴⁸.

Урешті слід згадати, що радянський гранд-наратив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню – централістичну – концептуалізацію російської історії, а відтак його нормативні заборони й обмеження щодо представлення української минувшини були особливо жорсткими та широкими, порівняно з іншими національними історіями. Водночас радянський канон зумовив не тільки табування багатьох тем, проблем, імен, а й наукових праць, пам'яток історичної думки та цілих комплексів джерел! Навіть часткова реабілітація деяких українських учених наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. у жодному разі не означала повернення до наукового обігу їхньої спадщини. Наприклад, так сталося з М.Яворським, якого реабілітували (по-смертно) у 1963 р. Однак його студії, попри звернення рідних, так і не повернулися до відкритого доступу⁴⁹.

Властиво, давалася взнаки й та виняткова увага, котру тодішня влада приділяла інституціональній мережі, особливо пов'язаній із циркуляцією інформації. Не випадково у сучасних політологічних візіях обстоюється думка, що саме централізація, селекція та регламентація споживання інформації є дієвими інструментами, що застосовуються тоталітарними й авторитарними режимами для корекції/деформації/розмиття різних пластів історичної пам'яті.

Крім того, упродовж другої половини 1940-х–1950-х рр. в українській радянській історіографії розгортався складний процес ротації поколінь, який помітно затягнувся. Відзначимо, що мінли-

вість ідеологічної кон'юнктури та партійного курсу, розриви між кількома генераціями вчених, знекровлена вища школа були вислідом політичних реалій, які суттєво загальмували входження нового покоління істориків до українського історієписання. Так чи інакше, кожен український учений-гуманітарій, зокрема інститутський історик, який розпочинав академічну кар'єру у середині ХХ ст., стикався з кількома векторами, що значною мірою впливали або навіть визначали контури його наукової творчості. Це – соціокультурна спадщина й рудименти сталінізму, паліативні можливості, які з'явилися за часів «відлиги» й, заразом, поступове, складне та суперечливе усвідомлення чи самоусвідомлення українськими інтелектуалами того зв'язку, що єднав їх із попередниками.

Такі «стартові» умови були вкрай несприятливими навіть за доби хрущовської лібералізації. Утім, наприкінці 1950-х рр. в українській радянській історіографії все ж таки поступово визрівали обнадійливі тенденції, які вповні виявилися протягом 1960-х рр. Досить часто їх пов'язують із часами П.Шелеста (1963–1972 рр.), зокрема його спробами культивувати «український радянський патріотизм»⁵⁰. Причому в епіцентрі цих перетворень були вчені, доля яких тією чи іншою мірою пов'язувалася з тогочасним Інститутом історії АН УРСР.

Наріжна проблема, навколо якої оберталися дослідницькі практики всіх істориків у радянській Україні, полягала в реакції на канон радянського «великого тексту» та його нормативні настанови. Чимало дослідників у різній мірі пристосовувалися до його вимог, настанов та обмежень, частина намагалася зануритися в локальні фактографічні ніші, які б дозволили уникнути або, принаймні, мінімізувати його диктат. Хтось прагнув прикрити свої студії традиційними радянськими кліше на кшталт «віковічна братерська дружба», «велика радянська родина», «боротьба», «критика» й т.п., заповнюючи при цьому предметне поле українським матеріалом. Однак поступово з'являлися й такі дослідники, котрі намагалися розширити та поглибити українські теми і проблеми у межах самого радянського канону з огляду на тодішні ліберальні тенденції.

Первісно йшлося про зміну акцентів у тлумаченні відомих сюжетів української історії, канонізованих ювілейними тезами ЦК КПРС (1954 р.). Зауважимо, що маються на увазі не колективні

наукові писання, а здебільшого «малі» форми – індивідуальні монографії, студії та навіть окремі статті цілої низки істориків. Приміром, відомі праці І.Крип'якевича⁵¹, Ф.Шевченка⁵², В.Голобуцького⁵³, котрі з-поміж решти вирізнялися добротною джерельною базою, систематичним опрацюванням провідної проблематики та певними новаціями, які перебували на межі, окресленій каноном радянського гранд-нарративу.

Насамперед помітну роль відіграла студія І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький», котра посідала виїмкове місце серед «ювілейної» літератури 1954 р. Звісно, учений, як і всі тогочасні історики в радянській Україні, був змушений оминати низку проблем, які інтенсивно розробляв упродовж 1920–1930-х рр., за що здобув реноме одного з найвидатніших дослідників доби Хмельниччини, та висвітлювати Переяславський акт із канонічної позиції «возз'єднання». Більше того, його монографія зазнала численних цензурних вилучень та редакційних втручань⁵⁴.

З огляду на це стає зрозумілим, чому у цій студії І.Крип'якевич уникав розглядати питання, пов'язані з історико-правничим визначенням Переяслава. Натомість він обмежився загальними заувагами, наприклад: в якій саме «юридичній формі російський уряд гадав здійснити возз'єднання, – про це є тільки загальні відомості», «немає точних даних про те, як російський уряд ставився до устрою України, в яких формах мало здійснюватися управління Україною»⁵⁵ й т.п. Утім, учений підкреслював, що «гетьман і старшина *проектували возз'єднання у вигляді двох-стороннього договору*»⁵⁶. Зазначимо, що у своїй роботі І.Крип'якевич неодноразово відзначав, що у процесі визвольної війни складалися «основи *української державності*»⁵⁷.

Власне з такої паліативної констатації розпочиналися спроби українських радянських науковців відстояти, бодай частково, рівноправний характер договірних взаємин між російською та українською сторонами. Скажімо, І.Крип'якевич зауважував, що присягу на вірність цареві склали всього 284 чол.⁵⁸ Згадав він і про наявність серед козацької старшини прибічників османської орієнтації, що певною мірою свідчить про ймовірну політичну альтернативність Переяславському акту 1654 р.⁵⁹

Дослідницькі підходи І.Крип'якевича щодо українсько-російської угоди вплинули й на Ф.Шевченка. Тим паче, що обох істо-

риків пов'язувала тривала та конструктивна творча співпраця⁶⁰. Відтак Ф.Шевченко у своїй монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959 р.), котру Я.Пеленський назвав однією з найважливіших праць з історії Хмельниччини із виданих в УРСР⁶¹, акцентував увагу на адміністративній системі та дипломатичній службі Гетьманщини за часів Б.Хмельницького, але також оминув питання історико-юридичної оцінки договору⁶². Проте у його праці інколи використовувався термін «приєднання», який, щоправда, пов'язувався з намірами російського уряду⁶³.

Фактичне становище України-Гетьманщини після Переяславського акту І.Крип'якевич, Ф.Шевченко, В.Голобуцький одностайно оцінювали як автономію у складі Російської держави, котра поступово обмежувалася централізаторською політикою царського уряду⁶⁴. Недаремно О.Оглоблин зазначав, що студії І.Крип'якевича та Ф.Шевченка вийшли за межі «офіційної советської схеми»⁶⁵.

Та найрадикальнішою ревізією «Переяславських тез» слід уважати розвідку М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», яка планувалася для публікації в «Українському історичному журналі». Вочевидь, вона постала не спонтанно, а була відображенням тих думок, що циркулювали в академічному середовищі⁶⁶. Сам автор визнавав, що студію було написано за прямою пропозицією дирекції Інституту історії (К.Дубини й І.Гуржія) у 1966 р.⁶⁷, хоч, імовірно, вона виявилася більш радикальною за авторською постановкою проблеми. Зрештою, ситуація з розвідкою М.Брайчевського відображала ті загальні метаморфози, котрі сталися з офіційним каноном у 1950–1960-х рр., оскільки сам термін «приєднання» повсюдно вживався в українському радянському історієписанні ще наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр.⁶⁸ За політичних обставин другої половини 1960-х рр. студія М.Брайчевського ледве чи могла бути оприлюднена в УРСР. Натомість вона протягом кількох років циркулювала у вигляді самвидаву та, зрештою, була видрукувана за кордоном⁶⁹.

Зауважимо, що в межах «переяславської проблематики» розгорнулися й студії у царині джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Приміром, упродовж 1950–1960-х рр. науковці інституту відіграли провідну роль у підготовці й виданні

кількох збірників документів з історії Хмельниччини, котрі, хоч і підбиралися тенденційно, але все ж таки помітно розширювали джерельну базу української історії⁷⁰.

Слід наголосити, що тритомник документів «Воссоединение Украины с Россией» викликав розмаїття оцінок із боку еміграційних істориків. Зокрема, Б.Крупницький висловлював думку, що ці збірки «дають обмаль нового матеріалу для Переяслава, а коли й дають, то цей матеріал другорядного характеру і для допоміжних тем. Взагалі *ризиковані твердження редакції (а таких чимало!) не підтверджуються самим матеріалом, поданим у трьох томах “Воссоединения”*»⁷¹. Натомість О.Оглоблин уважав, що видрукувані збірники документів є «капітальними виданнями»⁷².

За іронією долі, українсько-російська угода 1654 р., котра була найперше формалізована й виписана з позицій радянського канону, водночас стала й вихідним пунктом його ревізії та більш широкого потрактування і прочитання. Завдяки спробам розширити, інколи навіть обійти офіційну схему з’явилася й назва прихильників таких еволюційних змін – дослідники-ревізіоністи, прибічники «реабілітаційного» (реставраційного) напрямку⁷³ або реформістські історики⁷⁴. Сучасні фахівці пропонують й інші визначення – «нонконформістська течія», «нонконформістська історіографія» і т.п.⁷⁵

Зауважимо, що ревізіоністські/нонконформістські підходи побутували не тільки в текстах названих вище учених, а й простежуються в деяких інших істориків. Приміром, І.Бойко стверджував, що «входження України до складу Російської держави, згідно рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р., поклато *новий етап у розвитку української національної державності*. Всі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції – внутрішні і зовнішні. *Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом*»⁷⁶. Ця розвідка І.Бойка привернула увагу й діаспорних колег⁷⁷. Схожі пасажі стосовно української державності споглядаємо у студіях В.Дядиченка⁷⁸, О.Компан⁷⁹ та ін.

Утім, були й інші варіації розширення діапазону українських сюжетів і проблем у межах радянського «великого тексту». До таких спроб варто віднести історичні студії О.Апанович. Якщо

подивитися на ранні тексти історика, то в них незаперечно виявляємо інтелектуальний вплив робіт її наукового керівника – К.Гуслистого. Передусім, це його праці, котрі вийшли у серійному виданні «Нариси з історії України».

За установчий концепт О.Апанович зазвичай слугувала перелицьована народницько-романтична ідея про історичне призначення чи місію козацтва оборонити український народ. Ця ідеалістична підкладка була замінена на соціальну підоснову і перетворилася в тезу про козацтво як «військову силу українського народу», що боронила його від соціального й національно-релігійного пригноблення та простувала до «об'єднання двох братських східнослов'янських народів». Таким чином, виводилася й обґрунтовувалася думка про прогресивне значення/роль козацтва. Приміром, спільна монографія О.Апанович та К.Гуслистого навіть мала відповідну назву – «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу» (1954 р.).

У сюжетному плані в працях О.Апанович, підготовлених протягом 1950-х рр., переважала військова та соціально-економічна проблематика. Натомість політична історія перебувала на других ролях. Почасти це диктувалося специфікою архівного матеріалу, а найбільше тим, що заглиблення в політичні аспекти переважно оминала більшість тогочасних українських радянських істориків. Зокрема, такою була монографія О.Апанович, присвячена протистоянню Запорозької Січі з турецько-татарським світом⁸⁰. Це – добротна, капітальна студія, вибудована майже винятково на діахронічних засадах. Зрештою, зазначена праця репрезентувала т.зв. «процесуальну історію» – плин подій, хронологічний зріз з обсягу військово-політичної минувшини з невеличкими вкрапленнями про організацію та господарський побут козацтва.

Суттєво, порівняно з названою вище, відрізнялася монографія, присвячена збройним силам України першої половини XVIII ст.⁸¹, яка посіла виняткове місце у творчій спадщині О.Апанович. Передусім, слід підкреслити, що це не була студія з «подієвої історії», а праця, в якій козацтво розглядалося як військово-соціальна структура! Відтак архітектоніка цієї роботи вибудована в душі суцільної синхронії, себто зіставлення в одному часовому проміжку побутування козацтва в різних контекстах і зрізах. Такий спосіб розгортання матеріалу докорінно відрізняв цю монографію від

інших праць О.Апанович, оскільки він потребував від історика неабиякої майстерності, щоби не повторюватися, логічно вибудовувати аргументацію, жорстко контролювати каузальний зв'язок, уміло переходити від однієї частини до іншої тощо. До того ж таких вимог досить складно дотримуватися в межах одного хронологічного сегменту та за генералізації провідної проблематики студії. Водночас будь-яка структура іманентно містить найпростіший елемент/елементи, зв'язок між ним та ті функції і властивості, які вона витворює. Отож вислідом монографії О.Апанович є думка про те, що саме автономія козацтва була тією підвалиною, на яку спиралася міць козацького війська. Відтак одним із провідних сюжетів стає авторська теза про конфлікт між «автономністю окремої військової одиниці» й намаганням уряду перетворити козацтво на «складову частину російської армії»⁸². Тим більше, що саме існування *«козацького війська являло собою один з елементів автономії»*⁸³.

Зазначимо, що спроби розсунути канонічні межі представлення української історії проступали не тільки у царині пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби, а й на ниві інших періодів та епох. Наприклад, у студіях з історії XIX – початку XX ст. знову з'являється стара-нова теза про колоніальне становище українських земель в імперії Романових⁸⁴. Низка новацій з обсягу української історії XIX – початку XX ст. ширяться у працях І.Гуржія, В.Сарбея, М.Супруненка та інших дослідників.

Та найвиразнішим свідченням діяльності реформістських істориків були спроби реабілітації визначних українських учених, передусім М.Грушевського, дві розвідки до 100-річчя від дня народження якого – Ф.Шевченка⁸⁵ та І.Бойка й Є.Кирилюка⁸⁶ – спричинилися до помітного суспільного резонансу в радянській Україні⁸⁷, хоч і були досить стримано оцінені зарубіжними колегами⁸⁸.

Більше того, протягом 1960-х – початку 1970-х рр. частково реабілітуються, принаймні з'являються в наукових студіях без односторонньо негативних ідеологічних ярликів, імена низки відомих українських істориків XIX – початку XX ст., зокрема М.Драгоманова, М.Костомарова, А.Кримського, О.Лазаревського, М.Максимовича, Д.Яворницького та ін. Від Інституту історії АН УРСР виходили пропозиції щодо видання вибраних історичних праць

М.Костомарова та Д.Яворницького⁸⁹. Натомість менш помітною в українському академічному житті 1960-х рр. була відома «ревізійоністська хвиля» під гаслом нового прочитання чи осягнення К.Маркса, досить поважно репрезентована в російській історіографії⁹⁰. У широкому сенсі тодішні спроби «нового прочитання» переважно ранньої спадщини німецького філософа скеровувалися не стільки на розширення, скільки на модифікацію й перетворення самого офіційного канону тодішнього історієписання, себто на трансформацію провідних методологічних постулатів!

Із-поміж небагатьох представників української академічної науки у цьому інтелектуальному річищі слід розглядати низку студій О.Компан про теоретичні й методологічні проблеми формацийної теорії⁹¹, застосування порівняльно-історичного методу⁹², проблеми українського ренесансу⁹³ й середньовіччя⁹⁴, а також її монографію, присвячену українським містам ранньомодерної доби⁹⁵. Загалом тексти О.Компан репрезентували устремління авторки не на універсалістське прочитання марксизму, притаманне багатьом російським гуманітаріям, а на переосмислення його в національно-культурницькому дусі. Схоже, що саме звідси походять її спроби поновити вживання термінів «середні віки» та «ренесанс», оригінальні розробки проблеми міжформаційних стиків на фактографічному матеріалі з історії українських міст, теза про симбіоз середньовічного міста та села, думка про подібні функції міста й козацтва в економічному процесі в Україні тощо.

Суттєве збагачення проблемно-тематичного й дисциплінарного діапазону історичних студій потребувало відповідної інституціональної мережі, передусім спеціалізованих історичних видань, брак яких особливо гостро відчувався в Інституті історії АН УРСР уже на початку 1960-х рр. Ці потреби, звичайно, не міг повною мірою задовольнити «Український історичний журнал», хоч від 1965 р. цей часопис видавався вже як щомісячник. Окрім того, помітно розширилася й джерельна база українських історичних студій. Диференціювався типо-видовий склад джерел, які потребували спеціалізованих видань для їх опрацювання та введення до наукового обігу. Заразом зростала кількість студій з обсягу ряду дисциплін і галузей української історичної науки – джерелознавства, медієвістики, спеціальних історичних дисциплін, історіографії тощо.

Протягом другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. за ініціатииви чи активної участі науковців з Інституту історії АН УРСР з'явилася низка спеціалізованих збірників, як-от «Історичні джерела та їх використання» (1964–1972 рр., вип.1–7)⁹⁶, «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968–1973 рр., вип.1–6), «Середні віки на Україні» (1971–1973 рр., вип.1–2), «Український історико-географічний збірник» (1971–1972 рр., вип.1–2). Тоді ж поновився й випуск «Київської старовини» (1971 р., №1), яка мала виходити у форматі щорічника.

У 1968 р. розпочалася підготовка багатотомного видання з української історії⁹⁷, готувалася серія «Джерела з історії України», у межах якої було опубліковано тільки опрацьований Я.Дзирою «Літопис Самовидця» (1971 р.). У другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. розроблялася й планувалася ціла низка інших науково-дослідних проектів, монографій, колективних праць, збірнок джерел тощо. Слід згадати, наприклад, 2-томну «Історію Української РСР» (1967 р., т.1–2), 26-томну «Історію міст і сіл Української РСР» (1967–1974 рр.), 4-томну «Радянську енциклопедію історії України» (1969–1972 рр.) та ін.

Звичайно, автори статей та матеріалів, які публікувалися у цих виданнях, складали обов'язкову данину канону радянського гранд-нарративу. Проте фахова вартість розвідок та матеріалів істотно зросла й неодноразово привертала увагу діаспорних істориків. Приміром, О.Пріцак (у 1940 р. – молодший науковий співробітник та в.о. наукового секретаря Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР) не тільки присвятив розгорнуту статтю збірнику «Історичні джерела та їх використання»⁹⁸, а й скеровував своїх учнів на всебічне студювання українських радянських видань. *«Цей великий збір науковців був вислідом програми вишколу нової генерації спеціалістів, здібних самостійно досліджувати історичні джерела, заініційованої Інститутом історії Академії наук УРСР.* – зазначав О.Пріцак. – Отже новий збірник міг з'явитися шойно після періоду основної підготовки, коли дещо більше ліберальна атмосфера дала знову змогу відповідальним науковцям впровадити молодих істориків в основи аналізу джерел і допоміжних історичних наук. Результатом цього вишколу була публікація сто сорока дев'яти наукових праць, яких авторами були сто тринадцять істориків в сімох ви-

пусках журналу. Якість статей в ІДжВ («Історичні джерела та їх використання» – *Авт.*) нерівномірна. Все ж таки треба сказати, що з огляду на занедбаність архівів України на протязі такого довгого часу майже всі статті збірника мають інформативну вартість, а в багатьох із них є цінні нові джерельні матеріали. Крім цього деякі праці підносяться вище загального фактологічного рівня збірника і заслуговують на призначення як важливі причинники до історичної науки⁹⁹.

Утім, «доба П.Шелеста» добігала свого кінця. Критичним для науковців Інституту історії АН УРСР, як і всієї української соціогуманітаристики, став 1972 р., коли насунулася чергова хвиля гонінь на інакодумців. У руслі цих заходів розпочалася т.зв. кампанія «боротьби супроти буржуазного націоналізму», котра спричинилася до відповідних заходів та утисків щодо академічних інституцій, а також низки українських видавництв і журналів. Зокрема, з Інституту історії АН УРСР «скоротили» істориків О.Апанович, Я.Дзири, О.Компан, а з аспірантури відрахували М.Мельника¹⁰⁰. Ще раніше з Інституту археології АН УРСР звільнили М.Брайчевського, а Ф.Шевченкові за «неправильне ставлення до парторганізації» та «ідейно-теоретичні помилки» оголосили догану з занесенням до облікової картки та зміщенням із посади директора Інституту археології АН УРСР¹⁰¹.

У доповідній записці КДБ УРСР для ЦК КПУ від 12 грудня 1974 р. цих учених однозначно кваліфікували як осіб, що припустилися «націоналістичних проявів». Більше того, наводився перелік співробітників Інституту історії АН УРСР, на яких «органи» мали компрометуючі матеріали – С.Заремба, О.Лугова, Г.Сергієнко¹⁰². Щодо Ф.Шевченка, то, між іншим, у згаданому документі зазначалося, що його батько до революції був жандармом, а сам історик впливав на своїх колег у «націоналістичному дусі»¹⁰³.

Із початком репресивної кампанії 1972–1973 рр. фахові збірники та низка науково-дослідних проектів розділили долю звільнених істориків. Скажімо, із п'ятого випуску «Історіографічних досліджень» (1972 р.) спершу викинули статті Ф.Шевченка – про історичні погляди Б.Хмельницького, О.Апанович – про П.Симонівського, Я.Дзири – про Межигірський козацький літопис¹⁰⁴. Однак навіть це не врятувало збірник. Наклад наступного – шостого – випуску (1973 р.) був майже повністю вилучений і знище-

ний, як і другого випуску «Середніх віків на Україні» (1973 р.). За-разом припинилося й видання інших спеціалізованих збірників.

За висловом О.Пріцака, «із закінченням видавання ІДжВ і інших подібних публікацій зникли останні залишки окремої української науки»¹⁰⁵. О.Оглоблин, який на початку 1960-х рр. до процесів на теренах українського радянського історієписання ставився зі стриманим оптимізмом, констатував, що «дійсність перевершила найгірші наші побоювання»¹⁰⁶. Відтак на зламі 1970–1980-х рр. побутували лише ностальгійні згадки про ліквідовані фахові видання¹⁰⁷, а звільнені науковці були фактично позбавлені навіть ілюзорної свободи творчості.

Доба, що розпочалася після 1972 р. й тривала до кінця 1980-х рр., була однією з найскладніших і найсуперечливіших в інститутській історії. Установа та її співробітники перебували під пильним наглядом як партійних функціонерів, так і органів держбезпеки. Про ступінь цього контролю промовисто свідчив курйозний, на сучасний погляд, випадок із технічною помилкою при друкуванні конверту «Українського історичного журналу», коли випадково було взято в лапки слово «Український», себто на конверті надрукували – «Український» історичний журнал. Цей поліграфічний огріх було роздмухано до політичного масштабу, він спричинив як спеціальне повідомлення КДБ УРСР, так і перевірку, ініційовану в 1973 р. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ з відповідними висновками щодо інститутських дирекції та парторганізації¹⁰⁸.

Утім, попри негативні тенденції наукове життя в Інституті історії АН УРСР тривало, зокрема домінуючими стали дослідницькі практики, пов'язані з написанням колективних праць. Цей «поворот» до «великих форм», звичайно, відбувався в дусі офіційного радянського канону, що суворо нормував українські сюжети, проте супроводжувався й значним розширенням фактографічних обсягів та загальної канви подій, висвітленням різних зрізів минувшини тощо. Такими були видані протягом 1977–1979 рр. восьмитомник «Історія Української РСР» та його російськомовний відповідник у десяти томах (1981–1985 рр.), а також російськомовний тритомник «История Киева» (1982–1986 рр.) і його українська версія (1986–1987 рр.).

Нові виклики та перспективи постали перед Інститутом історії АН УРСР (від листопада 1990 р. – Інститут історії України) за

доби ініційованої М.Горбачовим «перебудови», розпаду СРСР та етнополітичного ренесансу країн Східної й Центральної Європи на рубежі 1980–1990-х рр. Від 1986 р. у радянській соціогуманітаристиці розпочалася лібералізація усталених ідеологічних канонів: розширення кола дозволених тем і проблем, зняття табу на згадування й освітлення низки історичних особистостей під гаслом реабілітації та повернення імен, упровадження вибіркової й поміркованої критики партійної політики за доби сталінізму, т.зв. «викривлень», «спотворень», «перекручень» і т.п.

Спершу кампанія гласності в радянській науці розраховувалася на дозоване й обмежене висвітлення минувшини. Натомість послаблення, а зрештою повне зняття ідеологічних заборон достатньо швидко призвело до первісного усвідомлення величезних провалів та лакун (що їх афористично охрестили «білими плямами») у пануючій радянській репрезентації історій народів СРСР, зокрема українського. Із суверенізацією радянських республік 1989–1991 рр. розпочалося висунення низки альтернативних візій не тільки з обсягу окремих подій, явищ та постатей, а й цілих періодів – т.зв. «білих полів» національної минувшини: переосмислення феномену Української козацької держави XVII–XVIII ст., Української революції 1917–1921 рр., «розстріляного відродження», голодомору 1932–1933 рр. та ін. Своєрідним експериментальним форматом наукових видань тієї перехідної доби стали «Історичні зошити», започатковані Інститутом історії АН УРСР у 1988 р. У цій інститутській серії порушувалися та намічались різноманітні проблеми української історії, котрі спотворювалися, замовчувалися чи ігнорувалися за радянських часів¹⁰⁹.

Споглядання разючих і динамічних метаморфоз призвело до поширення духу тотального скептицизму та цілковитої зневіри щодо спроможності науковців-гуманітаріїв більш чи менш адекватно висвітлювати минувшину в річищі навіть модифікованого радянського «великого тексту». Власне, суперечливі тенденції, зокрема хитання поміж спробами обмежити появу небажаних публікацій і скоординувати, очолити процес заповнення «білих плям», простежувалися у виробленні «Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.»¹¹⁰. Урешті-решт на межі 1980–1990-х рр. швидкоплинна криза радянського образу минувшини актуалізувала

запит на «капітальний ремонт» чи й повний демонтаж офіційної історичної науки. Натомість гостро постали питання про формування та представлення національних образів історії України.

Після серпневого 1991 р. заколоту в Москві та подальшого розпаду СРСР в українській пострадянській історіографії склалася пізнавальна ситуація т.зв. методологічного вакууму, точніше, хаосу на тлі величезного розширення фактографічного матеріалу, себто джерельної бази національних історій. Водночас творення державних інститутів на пострадянському просторі спричинило потужні соціо- та етнокультурні запити до наукової спільноти, які швидко піднесли легітимаційну функцію історичної науки, тобто освячення існування незалежних країн в інтелектуальному, культурному, інформаційному та ідеологічному сенсі: витoki національно-державної атрибутики й символіки, походження народу/нації, межі історичної території, героїчні епохи, знакові події, провідники-засновники (батьки-фундатори) держави й т.п.

Один із провідних інтелектуальних векторів, який визначав основні тенденції українського історієписання протягом 1990-х рр., був пов'язаний із «новим відкриттям» забороненої спадщини чи «репресованих праць» зі спецхранів, а також еміграційних і діаспорних студій, які інтенсивно перевидавалися в Україні та вводилися до широкого наукового обігу. Деякі з них мали феноменальний успіх у вітчизняному інтелектуальному просторі, зокрема на освітній ниві. Приміром, протягом першої половини 1990-х рр. найпопулярнішим посібником з української історії був перекладний курс О.Субтельного¹¹¹. Хвиля перевидань спричинила самотутню романтизацію української минувшини, зокрема «перевідкриття» та захоплення її просторово-часовим колоритом. Головні напрями українського історієписання 1990-х рр. загалом визначалися своєрідним «трикутником»: методологічна невизначеність, всеохоплююча легітимаційна хвиля та блискавична актуалізація «забороненої» й «репатрійованої» спадщини.

Утім, незважаючи на складні економічні та соціальні обставини 1990-х рр., науковці академічного Інституту історії України не тільки гідно відповіли на численні виклики, а й створили цілу низку самотутніх історичних наративів¹¹². Більше того, постали рельєфні й масштабні конструкції низки епох, які перебували на узбіччі радянського історієписання чи взагалі не розглядалися в

його межах – як доба Української національної революції 1648–1676 рр.¹¹³, епоха українського Відродження XIX ст., голод 1921–1923 та 1946–1947 рр., голодомор 1932–1933 рр. й низка інших. Нові прочитання отримали періоди Київської Русі та Великого князівства Литовського, Української революції 1917–1921 рр. та радянської державності.

Протягом 1990-х рр. в Інституті історії України НАНУ кардинально розширилися студії з обсягу джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історичної регіоналістики, політичної, культурної та соціальної історії. Зазначимо, що у цей час інститут у співпраці з архівними установами спричинився до підготовки та видання багатьох збірників документів і матеріалів, які суттєво збагатили джерельну базу української історії¹¹⁴. Нарешті, слід згадати про 15-томний проект «Україна крізь віки», у котрому поєдналися самобутні авторські візії і який донині залишається найповнішим систематичним представленням української минувшини¹¹⁵.

Таким чином, протягом 1990-х рр. відбувся кардинальний перегляд радянської, а почасти й імперської історії, які заступили національні візії. Слід наголосити, що вперше у XX ст. саме ці візії постали як домінуючі конструкції на пострадянському просторі, зокрема відіграли важливу роль у формуванні українського культурного поля. Звичайно, етнодержавницька легітимізація породила й вироблення своєрідних, іноді вельми примітивних елементів національного канону історієписання, які побутували (та й побутують) у вигляді подібності провідних сюжетів, схожості задекларованої проблематики, однотипності мовних протоколів, реадaptaції класичних дослідницьких стратегій і т.п. Нині до складників чи елементів цього канону, на думку його критиків, відносять національно-державницьку актуалізацію, ритуальну апеляцію до патріотичних настанов або історичної правди, чорнобілу аксіологію чи полярні ціннісні настанови, переважання описовості, насамперед процесу – подій та фактів, порівняно з проблемним акцентуванням або інтерпретацією, наслідування культурних шаблонів романтичного, неоромантичного, позитивістського історієписання й т.п.

Видається, що суцільне розчарування, ба навіть тотальний скептицизм стосовно гранд-наративів, особливо на національ-

ному ґрунті, який у західному історієписанні поширюється щонайменше від 1960-х рр., досяг і українських обширів. Недаремно протягом 2000-х рр. розгортаються дискусії щодо студіювання та представлення національних історій, зокрема їх методологічних і теоретичних засад.

Саме означені проблеми й сформували ту палітру новітніх викликів і можливих перспектив, які постали перед Інститутом історії України НАНУ. Проте, зауважимо, що в нове століття інституція ввійшла з багатьма розмаїтими й самобутніми науково-дослідними проектами¹¹⁶. Із-поміж них такі капітальні студії, як «Історія українського селянства» (2006 р., т.1–2), «Історія українського козацтва» (2006 р., т.1–2), «История Украины» (Москва, 2008 р.), «Історія державної служби в Україні» (2009 р., т.1–5), «Економічна історія України» (2011 р., т.1–2), «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (2011 р., кн.1), «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси» (2011 р., кн.1–2) та ін. Завдяки цим працям постали різноманітні зрізи й образи української історії, котрі істотно доповнюють, нюансують та коригують наші уявлення про минувшину.

Крім того, в Інституті історії України розробляється низка спеціалізованих довідково-інформаційних проектів. Передусім слід згадати такі видання, як «Енциклопедія історії України» (2003–2011 рр., т.1–8), «Україна: хронологія розвитку» (2007–2011 рр., т.1–6), «Українські історики. Біобібліографічний довідник» (1998–2010 рр., вип.1–3) та чимало інших покажчиків, словників, довідників. Водночас різні дисципліни та галузі історичної науки в інституті репрезентують понад два десятки серійних і періодичних видань, які відіграють важливу роль у науковому процесі. Приміром, протягом 2000-х рр. було започатковано альманах соціальної історії «Соціум» (від 2002 р.), альманах історії та археології Східної Європи «Ruthenica» (від 2002 р.), альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» (від 2005 р.), збірник «Регіональна історія України» (від 2007 р.), збірник «Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського» (від 2009 р.) та ін.

Масштабна і різнопланова робота провадиться у царині опрацювання web-ресурсів, зокрема інтенсивно й плідно наповнюється доступний за посиланням <http://www.history.org.ua> сайт Інституту історії України НАНУ, де не тільки подається всебічна інформація

про діяльність інституції, її структурних підрозділів та окремих співробітників – нині це один із найбільших електронних ресурсів з історії України у всесвітній мережі, який станом на січень 2012 р. містив близько 13 тис. повнотекстових статей, розділів, монографій, збірників та майже 30 тис. бібліографічних позицій.

Зрештою, у пам'яті спливають десятки імен¹¹⁷, сотні праць, пов'язаних з інститутською історією, котрі годі навіть перерахувати в межах журнальної публікації¹¹⁸. Утім, сучасна пізнавальна ситуація на обширах соціогуманітаристики кидає інституції та її співробітникам новітні і багатоманітні виклики, які тією чи іншою мірою пов'язані з формулюванням кардинального питання: як вивчати й репрезентувати українську минувшину?

Національна історія у світлі сучасних епістемологічних настанов виглядає як «безнадійно хворий», вельми традиційний, застарілий, старомодний, сповнений безлічі «нездоланих» прогалин і родових «травм» інтелектуальний продукт. Та найбільшим і, мабуть, «смертельним гріхом» такої версії історії є її походження, яке незаперечно пов'язують із добою націй і національних держав, себто, її маркування як «націоналістичної» візії апіорі. Недаремно «бої за історію» чи історичну пам'ять, хоч і з перспективи підмочених останнім часом практик, таких, як-от мультикультуралізм та постмодернізм, спрямовані саме супроти національних історій як есенціальних, націєцентричних, нормативних чи спекулятивних образів минувшини.

Однак незавершеність інтелектуальних порухунків ХХ ст. на ниві українського історієписання з обсягу модерністських візій, зокрема соціологічних, культурознавчих, антропологічних прочитань історії України в річищі, приміром, хвильових, модернізаційних, цивілізаційних концепцій суттєво ускладнює загальну пізнавальну ситуацію. Тим більше, що евристичний потенціал модерністської концептуалізації, апробованої на обширах світової історичної науки протягом ХХ ст., нині видається надзвичайно привабливим з огляду на тривалу й штучну відокремленість українського наукового процесу за радянської доби.

З іншого боку, національна історія на сьогодні, на відміну від славнозвісної доби націй та національних держав, є одним із багатьох дискурсів, якими послуговуються історики в представленні минувшини. Більше того, наявність різноманітних версій та ва-

ріації прочитання минулого вже сама по собі позбавляє національну історію того ореолу ексклюзивності й претензійності, які їй однозначно приписують.

Власне у ХХ ст. споглядаємо справжнє буйство різноманітних дослідницьких стратегій, технік, методик і т.п. Не випадково історики постійно дискутують щодо численних і різноманітних над/під/суб/мульти/полі/гетеро/не/прото/до/національних способів репрезентації минулого, сполучень макро- та мікро- підходів, комбінацій локального, регіонального, соціокультурного чи цивілізаційного, глобального, усесвітнього, котрі надають національним історіям риси інклюзивності, множинності й альтернативності. За великим рахунком, ідеться про денационалізацію сучасних національних історій, передусім у розумінні категоричного заперечення навіть самої можливості їх представлення як якихось штучних конструктив-монолітів із телеологічним призначенням. Зауважимо, що ці проблеми нині активно розробляються й гостро дискутуються в рамках створеної в інституті робочої групи, котра опрацьовує методологічні та теоретичні засади концепції багатомної синтетичної історії України.

Варто замислитися й щодо перспектив репрезентації української минувшини на полі світової та європейської культури. Дотепер цю функцію фактично виконує лише «Історія України-Руси» М.Грушевського – визначна пам'ятка історичної думки кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., англomовна версія якої видається для західного світу¹¹⁹. Тож на часі новітні проекти та прочитання української історії.

Вочевидь ювілейні думки продукують більше запитань і припущень, аніж можливих відповідей. Однак вони примушують не тільки формулювати проблеми, а й торувати новітні шляхи для наукового розвою сучасного українського історієписання.

¹ Оглоблін О.П. Сучасний стан і основні завдання історичної науки в УСРР [машинопис статті, 1 червня 1934 р.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.4.

² Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. / Под ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К., 1986. – С.24.

³ Стрижак Є. Інститут червоної професури (1929–1937): У пошуках більшовицької альтернативи «старій професури» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип.17. – С.307–319.

⁴ Юркова О. Історично-археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2000. – Вип.4. – С.268–306; Її ж. Історично-археографічний інститут: плани та діяльність (лютий – листопад 1934 р.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2002. – Ч.8/9: Зб. наук. пр. на пошану Я.І.Дзири, част.2. – С.358–370.

⁵ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Упор. Р.Я.Пиріг, Т.Т.Гриценко, В.В.Мазур, О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 1996. – Ч.1: 1936–1944 рр. – С.47.

⁶ Проект організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М.С.Грушевським // Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – К., 2011. – Кн.1: 1936–1947. – С.19.

⁷ Юркова О.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006) // Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2006. – С.9.

⁸ Історія України. – Б.м., 1932. – Т.1: Передкапіталістична доба. – 336 с.

⁹ Стаття директора Інституту історії України АН УРСР С.М.Белоусова «На історичному фронті України» (22 серпня 1937 р.) // Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.48.

¹⁰ Нариси з історії України / Відп. ред. С.Белоусов. – К., 1937. – Вип.1: Ястребов Ф., Гуслистий К. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. – 209 с.; К., 1939. – Вип.2: Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 р. – 197 с.; К., 1941. – Вип.3: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття: 60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст. – 188 с.; К., 1940. – Вип.4: Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії, 1648–1654. – 268 с.; К., 1939. – Вип.8: Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття. – 274 с.; К., 1944. – Вип.11: Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції. – 141 с.

¹¹ Видання Академії наук УРСР. 1919–1967: Суспільні науки: Бібліограф. покажчик / Відп. ред. М.М.Онопрієнко. – К., 1969. – С.52; Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. – С.36–37, 55.

¹² Нариси з історії України / Відп. ред. С.Белоусов. – К., 1941. – Вип.6: Оглоблін О.П. Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. – 281 с.

¹³ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.452.

¹⁴ Там само. – С.354.

¹⁵ Там само. – С.307–308.

¹⁶ Там само. – С.283, 307.

¹⁷ Там само. – С.307.

¹⁸ Передмова // Нариси з історії України. – Вип.1. – С.4.

¹⁹ Нариси з історії України. – Вип.6. – С.259.

²⁰ Там само. – С.213.

²¹ Там само. – С.253–254.

²² Нариси з історії України. – Вип.4. – С.210.

²³ Там само. – Вип.8. – С.145.

²⁴ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н.Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С.36.

²⁵ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.217.

²⁶ Оглоблін О.П. Героїчна епопея з історії українського народу (З приводу нової книги проф. М.Н.Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)». К.: Вид-во АН УРСР, 1939) [машинопис 25 листопада 1938 р.] // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.132.

²⁷ Нариси з історії України. – Вип.3. – С.158.

²⁸ Оглоблін О. Цінна книга по історії СРСР. Рец. на кн.: «В помощь изучающим историю СССР». Під редакцією члена-кореспондента АН СРСР А.В.Шестакова. Видавництво політичної літератури при ЦК КП(б)У, 1941. – стор.418 // Комуніст (Київ). – 1941. – 11 березня. – № 58. – С.3.

²⁹ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.352–353.

³⁰ Історія Національної академії наук України. 1946–1950 / Упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, О.М.Березовський, В.А.Кучмаренко; гол. ред. О.С.Онищенко. – К., 2008. – Ч.1: Документи і матеріали. – С.56.

³¹ Історія України / Ред. М.Петровський. – Уфа, 1943. – Т.1. – 330 с.

³² Історія України: Короткий курс / Під ред. С.М.Белоусова, К.Г.Гуслистого, О.П.Оглобліна та ін. – К., 1940. – 412 с.

³³ Нарис історії України / Ред. К.Гуслистий, Л.Славін, Ф.Ястребов. – [Уфа], 1942. – 212 с.

³⁴ Історія України в документах і матеріалах / Відп. ред. С.М.Белоусов. – К., 1939. – Т.1: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. / Уклад. М.Н.Петровський. – 293 с.; К., 1941. – Т.3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / Уклад. М.Н.Петровський, В.К.Путілов. – 292 с.

³⁵ Богданюк В. Советська історіографія на розпутті. Рец. на кн.: Очерки по историографии советского общества. – М.: Изд-во «Мысль», 1965. – 600 с. // Визвольний шлях. – 1966. – №4. – С.494.

³⁶ Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991. – С.560.

³⁷ Історія Національної академії наук України. 1946–1950. – К., 2008. – Ч.2: Додатки. – С.147, 153–154, 157, 183, 187 та ін.

³⁸ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – Москва, 1954. – С.5.

³⁹ Horak S. Ukrainian Historiography 1953–1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol.24. – №2. – P.272.

⁴⁰ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.78.

⁴¹ Докладніше про трансформації структури установи див.: Юркова О.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії. – С.18–22.

⁴² Постанова №482 Ради Міністрів УРСР «Про внесення зміни в найменування Інституту історії України Академії наук УРСР» (2 березня 1953 р.) // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч.2: 1944–1956 рр. – С.162–163.

⁴³ Історія Української РСР: У 2 т. [1-е вид.] / Гол. ред. О.Касименко. – К., 1953. – Т.1. – 784 с.; К., 1956. – Т.2. – 704 с.; Історія Української РСР: У 2 т. [2-е вид.]. – К., 1955. – Т.1 / Гол. ред. О.Касименко. – 906 с.; К., 1957. – Т.2 / Гол. ред. М.Супруненко. – 779 с.

⁴⁴ У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч.2. – С.155–156.

⁴⁵ Устюгова Е.Н. Культура и стили // Метафизические исследования: Альманах Лаборатории метафизических исследований при философском факультете Санкт-Петербургского государственного университета. – 1997. – Вып.5: Культура. – С.41.

⁴⁶ Mackiw T. Ukrainian Historiography Past and Present // Ukrainian Quarterly. – 1984. – Vol.40. – №3. – P.284.

⁴⁷ Видання Академії наук УРСР. 1919–1967: Суспільні науки. – С.53–58.

⁴⁸ Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади й роздуми // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. – К., 2004. – Т.1: Джерела. – С.178–179.

⁴⁹ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. / Упор. О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.190–191.

⁵⁰ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л.Зашкільняк. – Острог, 2009. – С.90–97.

⁵¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1954. – 534 с.

⁵² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Крип'якевич. – К., 1959. – 499 с.

⁵³ Голобуцкий В.А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 360 с.

⁵⁴ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л.Бутич, Я.Д.Ісаєвич. – 2-е вид., випр. і доп. – Л., 1990. – С.7–9.

⁵⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький [1-е вид.]. – С.451.

⁵⁶ Там само. – С.452.

⁵⁷ Там само. – С.335, 339.

⁵⁸ Там само. – С.456.

⁵⁹ Там само. – С.459.

⁶⁰ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я.Ісаєвич; упор. Ф.Стеблій. – Л., 2001. – [Вип.8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С.500–547.

⁶¹ Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd.12. – Н.3. – Р.398–399.

⁶² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.496.

⁶³ Там само. – С.478.

⁶⁴ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький [1-е вид.] – С.485; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.499; Голобуцкий В.А. Дипломатическая история Освободительной войны... – С.350.

⁶⁵ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – С.54.

⁶⁶ Рубльов О.С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.28–29.

⁶⁷ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.408.

⁶⁸ Див., напр.: Барабой А.З. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – №2. – С.87–111; Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Х., 1939. – Кн.15: Труды історичного факультету. – №1. – С.27–39; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.). – К., 1941. – 31 с.

⁶⁹ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – Торонто, 1972. – 66 с. Див. також: Ісаєвич Я.Д. «Приєднання чи возз'єднання?» М.Брайчевського – переломна подія в українській історіографії // Старожитності Русі-України: 36 наук. пр. – К., 1994. – С.242–249.

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. (К 300-летию. 1654–1954). – Москва, 1953. – Т.1: 1620–1647. – 585 с.; Т.2: 1648–1651. – 559 с.; Т.3: 1651–1654. – 546 с.; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич; відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1961. – 739 с.; Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / Сост. А.З.Барабой, И.Л.Бутич, А.Н.Катренко, Е.С.Компан. – К., 1965. – 825 с. та ін.

⁷¹ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950). – С.81–82.

⁷² Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 р. // Український історик. – 1965. – №1/2. – С.5.

⁷³ Винар Л. «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С.6–9.

⁷⁴ Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х., 2002. – Вип.5. – С.34.

⁷⁵ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С.475.

⁷⁶ Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Український історичний журнал. – 1968. – №8. – С.32.

⁷⁷ Mackiw T. The Development of Ukrainian Historiography // The Ukrainian Review. – 1986. – Vol.34. – №4. – P.55–56.

⁷⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Відп. ред. І.О.Гуржій. – К., 1959. – С.33–35.

⁷⁹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М.І.Марченко. – К., 1963. – С.139–140.

⁸⁰ Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1961. – 298 с.

⁸¹ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – 221 с.

⁸² Там само. – С.5.

⁸³ Там само. – С.10.

⁸⁴ Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1967. – №3. – С.15–25.

⁸⁵ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Там само. – 1966. – №11. – С.13–31.

⁸⁶ Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський (3 нагоди 100-річчя від дня народження) // Літературна Україна. – 1966. – 30 верес. – №77. – С.3–4.

⁸⁷ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.231–235.

⁸⁸ Л.В. [Винар Л.] [Рец.] Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (Укр. іст. журн. – 1966. – №11. – С.13–31) // Український історик. – 1967. – №1/2. – С.124.

⁸⁹ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.289–295.

⁹⁰ Гуревич А. История историка. – Москва, 2004. – С.102.

⁹¹ Компан О.С. Єдність світового історичного процесу / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1966. – 48 с.

⁹² Компан О.С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С.36–46.

⁹³ Компан О.С. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Літературна Україна. – 1967. – 17 жовтня. – №82. – С.4.

⁹⁴ Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1971. – Вип.1. – С.9–20.

⁹⁵ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – 387 с.

⁹⁶ Див. докладніше: Майборода Р.В., Шандра В.С. Показчики змісту архівознавчих та археографічних видань // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1992. – Т.4. – Вип.1. – С.421–426.

⁹⁷ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.253–257, 274–276.

⁹⁸ Прицак О. Некролог із постскриптумом (Історичні джерела та їх використання. – К., 1964–72. – Т.1–7) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1977. – 14, 17–21 травня. – №110. – С.2; №112. – С.2; №113. – С.2; №114. – С.2; №115. – С.2; №116. – С.2, 4.

⁹⁹ Там само. – №110. – С.2.

¹⁰⁰ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.317–318.

¹⁰¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп.3. – Особова справа Ф.П.Шевченка. – Арк.115 зв., 126.

¹⁰² Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.335, 337.

¹⁰³ Там само. – С.336.

¹⁰⁴ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.160.

¹⁰⁵ Прицак О. Некролог із постскриптумом. – №112. – С.2.

¹⁰⁶ Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції: з перспективи 15 років // Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.290–291.

¹⁰⁷ Комаренко Н.В. О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973) // История и историки: Историографический ежегодник. 1980. – Москва, 1984. – С.16–32.

¹⁰⁸ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.319–320.

¹⁰⁹ Електронні версії «Історичних зошитів» за 1988–1992 рр. доступні на сайті Інституту історії України НАНУ за адресою: <http://history.org.ua/new.php?litera&askAbout=Preprint>

¹¹⁰ Кульчицький С. «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.» як історіографічне явище // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.139.

¹¹¹ Субтельний О. Україна: історія / Пер з англ. Ю.І.Шевчука; вступ. ст. С.В.Кульчицького. – К., 1991. – 512 с. Працю було перевидано англійською (1994, 2000, 2009 рр.), українською (1992, 1993 рр.), російською (1994 р.), болгарською (1995 р.), вірменською (2010 р.) мовами.

¹¹² Історія України: Нове бачення / Під ред. В.А.Смолія. – К., 1995. – Т.1. – 350 с.; К., 1996. – Т.2. – 494 с.; Історія України / За ред. В.А.Смолія. – К., 1997. – 422 с.

¹¹³ Див. докладніше: Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2011. – С.86–129.

¹¹⁴ Юркова О.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії. – С.30.

¹¹⁵ Україна крізь віки / Заг. ред. В.А.Смолія. – К., 1998–1999. – Т.1–15.

¹¹⁶ Про тематику й дослідження структурних підрозділів інституту докладніше див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С.37–304.

¹¹⁷ Біобібліограф. довідки про співробітників інституту див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С.307–693.

¹¹⁸ Про наукові видання інституту див.: Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України 1936–2001 / Уклад. І.С.Азарх, Л.Я.Муха; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2002. – 160 с.; Праці Інституту історії України НАН України (1988–2005 рр.): Бібліограф. покажчик / Укл. Л.Я.Муха, І.Л.Островська, А.В.Невмержицька, І.В.Рознюк; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2006. – 597 с.; Бібліографія основних видань 1936–2005 / Упор. І.С.Азарх, Л.Я.Муха, І.Л.Островська // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С.700–782.

¹¹⁹ Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Edmonton; Toronto, 1997. – Vol.1: From Prehistory to the Eleventh Century / Transl. M.Skorupsky; ed. A.Poppe, F.Sysyn (with the assist. U.Pasicznyk). – lxi, 602 p.; 1999. – Vol.7: The Cossack Age to 1625 / Transl. B.Strumiński; ed. S.Ploky, F.Sysyn (with the assist. U.Pasicznyk). – lvi, 548 p.; 2002. – Vol.8: The Cossack Age, 1625–1650 / Transl. M.D.Olynyk; ed. F.Sysyn (with the assist. M.Yurkevich). – lxxix, 808 p.; 2005. – Vol.9, bk.1: The Cossack Age, 1650–1653 / Transl. B.Strumiński; ed. S.Ploky, F.Sysyn (with the assist. U.Pasicznyk). – lxxx, 761 p.; 2008. – Vol.9, bk.2, pt.1: The Cossack Age, 1654–1657 / Transl. M.D.Olynyk; ed. S.Ploky, F.Sysyn (with the assist. M.Yurkevich). – lix, 566 p.; 2010. – Vol.9, bk.2, pt.2: The Cossack Age, 1654–1657 / Transl. M.D.Olynyk; ed. Ya.Fedoruk, F.Sysyn (with the assist. M.Yurkevich). – lxxxiii, 480 p.

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ**

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ У КОНТЕКСТІ АКАДЕМІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Комплекс ідей, необхідних для визрівання проекту української академії наук генерувався протягом тривалого часу. Часткове втілення вони отримували у різних організаційних формах (статистичні та губернські археографічні комісії, історичні, філологічні, природничі товариства у Наддніпрянській Україні, Українське наукове товариство (УНТ), Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), проте тільки деякі з цих потенційних «пунктів» відліку процесу академізації української науки могли у далекій перспективі наблизити свою діяльність до стандартів комплексних різногалузевих наукових досліджень, які зазвичай ведуться в академіях. Реалізація ідеї української академії наук, як виявилось, стала можливою у певному місці і в певний час, а саме, коли науковців у ній зацікавила не лише інтелектуальна сутність, але й потенційна можливість створити на її основі нову організаційну ідентичність. Заснування у 1918 р. в Києві Академії наук відбувалося об'єднаними зусиллями представників різних галузей науки і політичних уподобань. Деякі аспекти заснування академії висвітлені в сучасній історичній науці¹, однак роль істориків на різних етапах академічної інституціоналізації української науки не формулювалася дослідниками як самостійна проблема.

Висвітлення теми потребує окреслення певних положень, які, найперше, стосуються сутнісного розуміння науки, національної науки та академізації. Наука є гіперскладною системою і спроби звести її проблеми, історію, міжгалузеві і міждисциплінарні зв'язки і взаємовпливи – так само як і стосунки з суспільством – до простих схем виявляються непродуктивними. Історичний огляд формулювань поняття науки свідчить, що на ранніх етапах вчені і філософи, ідентифікуючи науку, спиралися на теорію пізнання. Ключовими поняттями в дискусіях навколо феномену науки виступали спостереження і експеримент, цілісність і за-

вершеність, індукція і дедукція. Тому впродовж десятиліть деякі дисципліни вважалися більш науковими і пріоритетними, порівняно з іншими, зокрема під сумнів ставилася сама можливість включення суспільних і гуманітарних дисциплін до сфери науки.

Маніфестування суспільствознавцями XIX ст. позитивістської методології у гуманітарній сфері знань на деякий час зняло питання ієрархії наукових дисциплін, а критерії якості наукових досліджень були винесені за межі пірамідальної схеми пріоритетності наукових галузей. Проте невдовзі вже з табору учених-гуманітаріїв (М. Вебер, У. Дільтей, Х. Ріккерт та ін.) залунали авторитетні голоси щодо цілковитої відособленості гуманітарних наук, спрямованих – на відміну від природничих, завданням яких є встановлення закономірностей, – на вивчення унікальних явищ.* Дискусії між позитивістами і неокантіанцями мають дотичність до нашої теми не лише з методологічного огляду. У 1918 р. при заснуванні Академії наук у Києві виникла колізія й певне непорозуміння між В.Вернадським, з одного боку, і М.Грушевським, з іншого, стосовно базових дисциплін, які «можуть» представляти українську науку. Академічний проект В.Вернадського не влаштував М.Грушевського з кількох причин. Вернадський віддавав перевагу природознавчій галузі у той час, як власне українська когорта учених не мала достатньої кількості представників природознавчих наук. Запрошення російських учених, на думку М.Грушевського, проблематизувало б культурну дистанцію й поставило під сумнів національний характер академії.²

На початку XX ст., крім з'ясування епістемологічних аспектів науки, все більше актуалізувалася потреба у проясненні її офіційно-урядової оцінки. Державний підхід до науки сприяв виникненню

* З позицій наближеності гуманітаристики до мистецтва, тобто ще більшого дистанціювання від ідеї *scients*, мотивується інституційна емансипація гуманітарних наук сучасними авторами, зокрема тими європейськими дослідниками, які позитивно сприймають північноамериканський підхід до справи міжгалузевої структуризації науки (Дет. див: Гумберт Х-У. Ледеяные объятия «научности», или Почему гуманитарным наукам предпочтительнее быть «Humanities and Arts»/перевод: Е.Канищева // Новое литературное обозрение. – 2006. – № 81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/81/>).

генералізованої концепції науки, тобто ментальному об'єднанню усіх її галузей в одну модель, оскільки потреба у підготовці кадрів й утриманні певних інституцій вимагала бюджетних коштів, як для представників «точних», так і гуманітарних наук. Мотив національного престижу спонукав урядовців до трактування науки як конкретного суспільного блага. Наукові успіхи усвідомлюються офіціозом і громадськістю як важливий показник національно-державного розвитку.

Науці властива інтернаціоналізація її простору. За своєю суттю вона є екстериторіальним явищем, одним з найбільш космополітичних соціокультурних феноменів, проте у ній завжди була присутня національно-історична традиція. Тим не менш, стосовно «національної науки» існує значна розбіжність у трактуваннях змісту самого терміну та правомірності його використання. Прихильники виключно інтернаціонального характеру науки не зважають на її національно-організаційні форми. Поза їх увагою залишається те, що у Європі на зміну вселенській «республіці учених» остаточно прийшла епоха національної науки. Крім того в індустріально розвинених країнах на гуманітарних дисциплінах позначилася націоналістична компонента у світогляді європейців. Для «запізнілих націй» Центрально-Східної Європи, які перебували в багатонаціональних імперських державах і переживали національне відродження, національні дослідження – офіційно трактовані як регіональний партикуляризм – мали важливішу роль, ніж об'єднанчі академічні тенденції в загальнодержавних рамках. В імперській Росії термін національна наука не вживався через політичну – у багатьох аспектах – «незручність» слова нація.³ Російська наука, так само як і відповідний термін, існувала. «Український учений», «українська наука» для публіцистів і більшості російських учених учених-гуманітаріїв асоціювалися з політичним сепаратизмом.

Академізація в українському випадку мала забезпечити: (1) перетворення переважно любительського українознавства на науково обґрунтовані дослідження; (2) надання українським дослідженням професіонального характеру, що з огляду наукознавства означає дотримання наукових стандартів, а з соціологічного – одержання платні за наукові праці, тобто йшлося про створення кадрів української науки; (3) заснування власної академії наук. Не буде перебільшенням твердження, що останній позиції були

підпорядковані два перші завдання. Створення української академії наук було у центрі національних аспірацій українства з 70-х рр. XIX ст. Яким чином ідея національної академії наук із тиші кабінетів київських громадівців, переважно істориків В. Антоновича й М. Драгоманова, перемістилася до сфери контактів і угод з галицькими – як українськими, так і польськими – політиками? Хто забезпечував закладення і відтворення норм, правил та ресурсів НТШ як установи академічного типу? Відповіді на ці питання складають основу даного дослідження.

В українській історіографії, принаймні, більшій частині публікацій, прагнення розвивати національно спрямовану науку представлено як спробу виключно безпрецедентного характеру, без належного врахування загальноєвропейського дискурсу науки, що не лише збіднює загальну картину, а й утруднює розуміння нових внутрішньо-організаційних тенденцій, які характеризували наукове співтовариство у перші десятиліття XX ст. Відтак аналіз обставин заснування 1918 р. у Києві Академії наук зводиться переважно до політичних або персонально-особистісних аспектів.

У XIX ст. наука фактично стала світоглядним монополістом, який сформував не лише космологічний сегмент світогляду, а й таке розуміння дійсності, яке наштовхувало на формування соціально-економічних і політичних стратегій її реформування чи навіть революційного перетворення. Ця установка неабияким чином імпонувала національній інтелігенції народів, позбавлених власної державності. Заснування наукових інституцій й особливо академії наук сприймалося як засіб національно-культурного самоствердження на загальноімперському та міжнародному рівнях. Так, Болгарське наукове товариство, створене 1869 р. у румунському місті Браїлові, тобто за дев'ять років до звільнення Болгарії від турецького гніту, у своєму статуті акцентувало мету – шляхом поступового вдосконалення з часом перетворитися у славну Болгарську академію наук. У межах Австро-Угорщини з 1866 р. діяла Південнослов'янська академія наук і мистецтв. У 1871 р. поляки домоглися перетворення Краківського наукового товариства у Академію наук і мистецтв, а 1889 р. у підавстрійській Празі було створено Чеську академію наук і мистецтв. Правовою базою утворення в Австро-Угорщині національних наукових товариств як і академії були «Закон про товариства» від 1867 р. та

14 пункт австрійської конституції, який проголошував рівноправність усіх народів імперії та їх мов. Відкривався формально вільний доступ до створення різних асоціацій і товариств за посередництва адміністративної процедури.

У 1870-х рр. київські громадівці, насамперед, історики В. Антонович, М. Драгоманов, дослідники-аматори О. Кониський, К. Михальчук, Т. Рильський та меценати й культурні діячі М. Лисенко, В. Смиренко, В. Вовк-Карачевський, прагнучи обійти заборонні акти російського уряду на використання української мови у вищих сферах культурної діяльності, обмірковували можливості створення української академії у Львові. У 1873 р. ідея української академії отримала первісне організаційне втілення у вигляді львівського Товариства ім. Шевченка, створеного коштами земельної аристократії та української буржуазії Наддніпрянщини. Особливо активно збирав кошти колишній кирило-мефодієвець, незаслужено відсунений сучасними істориками у тінь Д. Пильчиков, хоча саме його виділяв М. Грушевський, звертаючись не раз до цього хронологічного відрізка здійснення академічного проекту. Найбільший грошовий внесок на академію зробила поміщиця з роду Скоропадських Єлизавета Милорадович, яка входила до полтавської громади, опікувалася українськими народними школами.

Полтавські громадівці через Д. Пильчкова й О. Кониського мали зв'язки з київською громадою. З галицькими діячами перші контакти Є. Скоропадської-Милорадович, ймовірно, відбулися у Відні. Там у лютому 1868 р., коли у столиці Австро-Угорщини зазвичай відбуваються традиційні віденські бали, Ів. Ів. Білозерський (1841–1921) – двоюрідний племінник Ганни Барвінок (1863 р. закінчив юридичний факультет Київського університету і невдовзі виїхав на постійне місце проживання до Італії) – познайомив Є. Скоропадську-Милорадович з галицьким діячем Анатолем Вахнянином (1841–1908) – на той час головою віденського студентського товариства «Січ». Знаючи про її український патріотизм і зацікавленість українською історією (мала намір перекласти «Историю Руссов» на одну з західноєвропейських мов), він розповів про потребу доконче у Львові заснувати друкарню, де «можна було б друкувати все те, що у Росії було під заборонаю». Вельми символічно – у контексті благодійницької акції Є. Скоропадської-Милорадович та віддалених перспектив заснованої

інституції для української національної справи – виглядає епізод із спогадів А.Вахнянина. Відомо, що Єлизавета Іванівна у Відні була без свого чоловіка, з сином-підлітком і саме А.Вахнянин «їй товаришував», тобто супроводжував на балу в *Blumensäla*.** Меуарист по збігу часу не випадково зафіксував, що Скоропадська-Милорадович була у бальному платті *Фортуни*, а він у костюмі *Гермеса*.⁴ Цю символіку можна було б оминати увагою, якби: (1) не «глуха» шаблонність, з якою, зазвичай, подається меценатська акція Скоропадської-Милорадович; (2) цей фрагмент раннього українського дискурсу академії не асоціювався з рясним символізмом, властивим новітнім європейським академіям XVI–XVII ст.⁵

Наступного року, перебуваючи у Львові, Є.Скоропадська-Милорадович детально обговорила справу організації товариства. Її заслугою вважається те, що товариство отримало ім'я Тараса Шевченка. Львів'яни пропонували назвати його «Галич». З присвятою Т.Шевченку воно залишилося й після перетворення його у 1892 р. на наукове, хоча на зборах восени 1896 р. були пропозиції змінити патрона.***

Впродовж двох десятків років галицькі народовці тішилися власною друкарнею, що давало їм можливість конкурувати з видавничими потужностями русько-москвофільського Ставропігій-

** Факт зустрічі меценатки з Вахнянином пояснює, чому віденська «Січ» була прийнята до Товариства на правах колективного дійсного члена (Справозданє з первих загальних зборів Товариства имени Шевченка. – Львів, 1874. – С. 8).

*** Спроби перейменування товариства робилися й пізніше. Не випадково історик С.Томашівський, який з середини 1913 р. виконував обов'язки голови НТШ, відкриваючи 10 березня 1914 р. урочисті збори, присвячені ювілею поета, зазначав, що товариство – «інституція, наскрізь академічна, має своїм патроном поета, який не був ученим, щодо освіти стояв нище серед української інтелігенції...». Водночас промовець переконував аудиторію, що іменування товариства не є випадковим чи якимось непорозумінням, воно зумовлено культом Шевченка на українських землях: «Шевченко був і є персоніфікацією відвічних змагань України до політичної й культурної самостійности, творець нації», його роль рівнозначна ролі поета Данте Аліг'єрі для італійців (Святочні збори // Хроніка НТШ. – Львів. – С. 23; 25).

ного інституту, а східноукраїнським українофілам – друкувати літературні твори, матеріально й інтелектуально підтримувати українську періодику в Галичині. Однак у тому вигляді як товариство сформувалося воно не могло стати базою для утворення академії наук, насамперед, тому, що не було науковим за принципами дійсного членства, видавничою практикою і внутрішньою будовою: не мало наукових секцій і комісій, бракувало наукових кадрів. Фактично на тому етапі Товариство імені Шевченка мало характер акціонерного товариства видавничого спрямування. Друкарня товариства у якості виробничо-видавничої установи була зареєстрована у торговій палаті Львова і товариство сплачувало податки відповідно до обсягу друкованої продукції, здебільше популярних видань «Просвіти», а з 1885 р. – літературного часопису «Зоря».

У 1892 р., по двадцяти роках після заснування товариства, почалося перетворення його на наукову інституцію з метою створення невдовзі, за два-три роки, як тоді гадалося, на його базі української академії наук за умови видання періодичного збірника наукових праць. Варто наголосити, що, проект перепрофілювання літературно-видавничого товариства на українську наукову інституцію не був підсумком внутрішнього органічно-еволюційного розвитку інституції, що невдовзі відгукнулося низкою криз у товаристві. Він визрів як "вольове", тобто політичне рішення зумовлене не лише потребами модерного національно-культурного розвитку, а й зовнішньополітичними обставинами. Відомо, що згода на перетворення літературно-видавничого Товариства імені Шевченка у наукове була складовою частиною пакета поступок австрійських урядовців (чи концесій, як тоді говорили) українцям у Галичині в результаті польсько-української угоди 1890–1894 рр. Угода, перипетії укладання якої дослідженні львівським істориком І.Чорноволом⁶, визріла у ширшому політичному контексті, ніж польсько-українські взаємини у Східній Галичині. Вона була результатом актуалізації інтересу у Відні до "своїх русинів" та підросійських «малоросів» у зв'язку із загрозою війни між Австро-Угорщиною та Росією⁷.

Трансформація товариства у наукове, як перший крок на шляху до досягнення основної мети – створення академії наук, вимагала наполегливої, професійно спрямованої подвижницької праці. Не вдаючись до аналізу процесу реформування товариства, яке супроводжувалося зміною голів товариства (історики О.Целевич,

О.Барвінський, М.Грушевський) та його статутів у результаті чого товариство набуло академічної структури, зауважимо, що здобуття товариством офіційного статусу українсько-руської академії наук спочатку приурочувалася до 100-ліття виходу першого видання «Енеїди» І.Котляревського, тобто літературного твору. Того ж року вийшов перший том монументальної праці М.Грушевського «Історія України-Руси». Історик з осені 1894 зайняв кафедру у Львівському університеті та очолив Історично-філософічну секцію НТШ, а з лютого 1897 став головою товариства. За його наполегливої праці Записки НТШ стали стабільним періодичним виданням історико-філологічного характеру. Поряд з ними започатковані інші спеціалізовані наукові видання. Усього вийшло понад 50 збірників наукових праць. Важливо відмітити, що у лютому 1898 р. на основі реформованого статуту НТШ, який впроваджував нові критерії для категорії дійсних членів, зокрема наявність наукових публікацій, був створений так званий «науковий ареопаг», первісний склад якого налічував 38 учених. Реформа проведена завдяки М.Грушевському і І.Франку. Вона суттєво поглибила академічний характер товариства. За ініціативою Грушевського у 1898 р. товариство придбало для своїх потреб респектабельний будинок на вулиці Чарнецького, де й зараз розміщується сучасний офіс НТШ.

Трансформація науково-організаційної структури товариства та його видавничої практики, що послідовно відбувалася завдяки настійливості нового голови – історика М.Грушевського, змінювала формат товариства. Низка європейських учених, зокрема з кола славістів (В.Ягіч, А.Брікнер та ін.) високо оцінили його наукову діяльність. Однак тоді, як і пізніше, очікуваного від уряду академічного статусу НТШ не отримало. Вважається, що негативну роль відіграла антиукраїнська агітація галицьких поляків (їх політики виступали «посередниками між цісарем і русинами» й доводили, що останні мусять стримувати себе), аналогічний тиск російської дипломатії, брак коштів для ширшої науково-видавничої діяльності. Комплекс зазначених чинників мав так би мовити стабільний характер й дійсно ускладнював утворення української академії на австрійсько-галицькому ґрунті. Проте головна причина тодішньої невдачі залягала в іншій площині політичного життя. У квітні 1897 р. Австро-Угорщина та Росія узгодили свої зовнішньополітичні інтереси, уклавши таємну угоду,

якої дотримувалися впродовж десяти років, намагаючись не драгувати одне одного [8с. 174]. Цісар, від якого найперше залежало перетворення НТШ на академію, проігнорував культурно-національні потреби українців й попрощався – „Adieu meine Herren“ – з масовою депутацією русинів⁹. Зрештою підтвердилося припущення І.Франка, що поряд з іншими обставинами (науково-видавничі здобутки НТШ, величина його фондів) "піднесення товариства до рангу Академії наук в Австрії залежить від волі цісаря, котрий протектором її іменує когось із цісарської сім'ї, значить, і деякі згляди дипломатичні будуть тут входити в рахунок, як се було і з переміною краківського "Towarzystwa Przyjaciół Nauk" на Академію."¹⁰ Оскільки цісарського рескрипту не послідувало за НТШ закріпилася назва «некоронованої академії наук».

У 1898 р. його голова зазначав "в усякім разі наша задача прийти з часом до Українсько-руської академії наук стоїть міцно, і надії наші зростатимуть в міру розвою наукової роботи нашого товариства, себто того, що дає нам моральне право допевнитися цієї інституції"¹¹. Підводячи підсумки десятилітньої діяльності товариства у якості наукового, його голова зазначав, що товариство фактично є «українською академією наук, подібною до інших слов'янських академій наук, хоч і без титула. Титул не залежить від нас, і не знати, чи будемо коли його мати, – та він і не має особливого значіння...»¹²

Здобуття товариством статусу академії найбільше ускладнювалося, по-перше, браком коштів, по-друге, відсутністю українського університету у Львові. Питання про фінансування товариства варте окремого дослідження. На разі ж зазначимо, що починаючи з 1894 р., товариство отримувало субвенції від місцевої адміністрації, а з 1895 р. – від міністерства культів і освіти Австро-Угорщини. Упродовж 12 років річна державна дотація зросла у три рази й становила 6 тис., а місцева – у п'ять й сягала 12 тис. корон, що покривало лише третину його витрат.¹³ Окремою статтею у державний бюджет кошти для НТШ не були вписані, оскільки воно залишалося громадською організацією.

Офіційне визнання товариства у якості академії наук було можливе після заснування українського університету. Боротьба за створення у Львові українського університету поряд з існуючим, у разі надання йому офіційного статусу виключно польського, мала

затяжний характер й спричинила цілий комплекс конфліктів: кадрового, адміністративного, кримінального (збройні сутички між польськими і українськими студентами), ментального й джерельно-історичного характеру. Конфліктуючі сторони з'ясовували питання, коли, хто й для кого заснував існуючий університет у Львові.¹⁴

У 1910 р. під час обговорення у бюджетній комісії парламенту питання про виділення коштів на заснування нових вищих навчальних закладів (предметно йшлося про відкриття юридичного відділення для студентів – італійців імперії), український депутат, адвокат за фахом Теофіл Окуневський черговий раз поставив питання про відкриття українського університету у Львові й надання НТШ статусу академії. Одним з нових аргументів, але відповідно до специфіки парламентської комісії, було те, що товариству, якщо воно не одержить до кінця року статус академії, загрожує втрата заповіджених О.Кониським 10-ти тис руб.¹⁵ Таку суму, як свідчить дослідження історика С.Панькової, першим пунктом свого заповіту Кониський призначив на українську академію наук, за умови що вона постане за 10 років по його смерті.¹⁶ З'ясування мотивів, які спричинили визначення зазначеного терміну потребує спеціальних додаткових пошуків, оскільки оригінал заповіту не зберігся. Можна припустити, що встановлюючи у 1899 р. такий термін жертводавець, знав, що тодішні очікування, пов'язані з ювілейним ферментом 100-ліття «Енеїди» не справдилися, тому прагнув стимулювати подальшу внутрішню академізацію товариства.

Прем'єр-міністр Штіркс відповів на запит Окуневського, що питання про академію є надзвичайно складною справою і цілком залежить від рескрипту цісаря, водночас обіцяв підвищити субвенції товариству.

Отже, у політичному дискурсі питання про надання НТШ статусу академії йшло у парі з питанням про відкриття у Львові українського університету. У 1913 р. після тривалих трьохсторонніх нарад українських і польських депутатів з представниками уряду та особистої зустрічі репрезентанта українських депутатів К.Левицького з імператором, розгляд двох питань у парламенті призначався рескриптом Франца-Йосифа на 1916 р. З огляду на цю перспективу, зрозуміло, чому стосунки між Грушевським і галицькими депутатами маючи напружений характер, особливо загострилися у 1912 р., коли питання про український університет перейшло у

фазу політичних дебатів у нижній палаті австрійського парламенту. Це сталося не лише через його публіцистичні виступи, на чому акцентують дослідники, а й через бажання усунути його з НТШ як імовірного президента Українсько-руської академії. Будучи російським підданцем він, в очах націонал-демократів, не надавався для цієї ролі, особливо на фоні багатолюдних антиросійських акцій у Львові, які влаштовувалися з 1912 р. Львівська преса звинувачувала його москвофільстві і сприянні його публіцистики їх справі.

Проте головний удар опозиція вирішила нанести на ґрунті науково-організаційної діяльності Грушевського у НТШ. Дочекавшись у 1913 р. звітно-виборних зборів, автори анонімної брошури «Перед загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка», врученої йому на самих червневих зборах, звинуватили голову в шкідливому керуванні. Брошура заперечувала будь-які заслуги Грушевського, який начебто розвіяв мрії української суспільності на свою академію. Її анонімні автори з «Комітету громадського добра» стверджували: «... в хвили, коли прийшов 40-літний ювілей основи Т-ва, та зближається 100-літний ювілей його патрона – ся многоважна національна інституція стоїть над берегом пропасти матеріальної і що важніше – моральної».¹⁷ Попри ці звинувачення збори після дискусій усе ж знову обрали Грушевського головою, однак він відмовився працювати з новим Віділом (президією) товариства й склав з себе повноваження голови.

Домагання університету й академії як високоартістичних культурних цінностей, безумовно, мало складну, багаторівневу компоненту. Тут перетиналися інтереси кількох держав і націй. Доступними засобами національно-ідентифікаційної боротьби для українців були історія, мова, традиції у їх науково-дисциплінарному форматі. Становлення дисциплінарного поля української науки відбувалося з переважаючим історичним дослідженням. Ідеологами академізації українських досліджень, насамперед, були історики, головна роль належала М.Грушевському. До кінця ХІХ ст. українська історія у предметно-змістовному аспекті як сфера дослідження була розділена між місцевими краєзнавцями, з одного боку, й російськими та, почасти, польськими дослідниками, з іншого. Проблема дефіциту персонального авторства та подолання додисциплінарного стану української історії була надзвичайно гострою. Поступово історичні тексти позбувалися публіци-

стичної трактатності, імперсональності або прихованого авторства й завдяки науково-аналітичним методам набули професіонального характеру. Формування неперервної тяглості історіографічного процесу за персональною (інтелектуально-біографічною) лінією – попередники, засновники, послідовники – зайняло усього кілька десятиліть. До попередників відносяться М.Костомаров і П.Куліш, які мріяли про заснування українського історичного товариства, до засновників – В.Антонович і М.Грушевський. Критерієм відмінності між попередниками та засновниками є наявність учнів, які стали українськими істориками, усвідомили свої можливості і відповідальність за представництво національних інтересів у сфері науки. Їх різнила також методологія. На відміну від історіософії кирило-мефодіївців, які у теоретичному вимірі не піднялися вище за християнську теологію історії, позитивістський світогляд нового покоління сприяв цілісному об'єктуванню предмета української історії. Академічне формулювання національної ідеї українськими істориками стало можливе на основі масиву історичних джерел. Джерелознавство було основною ланкою пізнавальної діяльності істориків цієї доби. Найперше йшлося про нагромадження і критики джерел. Переважно на цьому завданні М.Грушевський виховав у Львові нове покоління українських істориків.

На засадах, апробованих у НТШ, була започаткована наукова праця в новоствореному 1906 р. у Києві Українському науковому товаристві. Його членами як і членами НТШ була низка видатних учених того часу, зокрема історики І.В.Лучицький, О.С.Лаппо-Данилевський, О.Є.Пресняков, академіки Ф.Є.Корш, В.І.Вернадський, О.О.Шахматов, В.М.Перетц, зарубіжні історики, юристи і славісти Ш.Сеньобос (Париж), А.Єнсен (Швеція), К.Гец (Бонн), К.Кадлец (Прага) та ін. Фундатори і рушії українського наукового руху В.Антонович, В.Гнатюк, І.Франко були членами-кореспондентами Петербурзької академії наук, а І.Франко і М.Грушевський – почесними докторами Харківського університету. М.Грушевський та деякі інші члени НТШ були членами-кореспондентами Краківської академії наук. Праці членів українських наукових товариств нагороджувалися академічними преміями. На цьому аспекті акцентує увагу історик О.Дмитрієв, підносячи значення університетів у підросійській Україні та Петербурзької академії наук для визрівання українського наукового руху.¹⁸

Функціональні еквівалентності українських наукових товариств з академіями наук сприяли їх інкорпорації у ширший науковий простір. Створюваний на периферії імперіальних державних утворень комплекс українських досліджень “для себе”, виявився “технологічно” здатним циркулювати за межами національного поля науки. Однак ідея української академії наук як суто національної інституції з перевагою гуманітарних досліджень не отримала реалізації. Причиною була не лише швидка зміна конкретно-історичної ситуації, а й зміна міждисциплінарних пропорцій у європейській науці, на що задовго до 1919 р. звернув увагу В. Вернадський. Крім того із проголошенням Української держави науково-дисциплінарний і тематичний “зсув” наукових досліджень у гуманітарну сферу, особливо історію, філологію та етнографію, що загалом характерно для національно орієнтованих культурних проєктів, втрачав свою гостроту.

З науково-соціологічного погляду українські наукові товариства самостійно не набули академічного статусу через надто значиму прив’язку їх діяльності до однієї особи – історика М. Грушевського. Коли цей чинник послабився у силу політичних обставин – ідея академії набрала іншої редакції та втілення.

¹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К.: АН України. Ін-т укр. археографії, 1993. – 319 с.; Матвеева Л.В. Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук. – К: ВД “Стилос”, 2003. – 296 с. та ін.

² Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. – К.: Наукова думка. – 1991. – С. 148.

³ Дет.: Куренной В. Политический и аполитический национализм // Логос. – 2007. – № 1(58). – С. 138–155.

⁴ Вахнянин А. Спомини з життя (Посмертне видане) / Зладив Кирило Студинський. – Львів. – 1908. – С. 94.

⁵ Дет див: Куондам А. Академии в итальянской литературной жизни XVI–XVII веков // Новое литературное обозрение. – 2002. – № 54 (2). – С. 61–71.

⁶ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890 – 1894 рр. – Л.: Львівська академія мистецтв, 2000. – 247 с.; Чорновол І.П. О. Барвінський та І. Франко в контексті політики “нової ери” // Проблеми історії

України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – Вип. 6. – С. 180 – 192.

⁷ ГАРФ. –Ф. 1729. – Оп. 1. – Д. 184. – Л. 6.

⁸ Тейлор А.Дж. Габсбурзька монархія. 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / Пер. з англ. – Л.: ВНТЛ-класика, 2002.– 268 с.

⁹ Цісар і Русини // Діло. – 1910. – 27 квітня н. ст.

¹⁰ Франко І. З поля нашої науки // Збір. творів у 50 т. – Т. 46.– Кн. 2.– С. 172.

¹¹ Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імени Шевченка в 1896 і 1897 рр. // Записки НТШ. –1898. – Т.21. – Кн.1. – С. 12. (паг.2)

¹² Звичайні загальні збори (дня 29 червня, 1904) // Хроніка НТШ. – 1904. – Ч. 19. – С. 2.

¹³ ЦДІА України в Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 5-зв.

¹⁴ Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Л.: ЛДУ ім. І.Франка, 1999. – 118 с. ; Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.: Монографія. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.; Зайцева З.І. Проблема українського університету у Львові: публіцистичний вимір (1899–1914рр) // Історичний журнал. 2009. – С. 71–82; Лейн В.Г. Дати на службі націй: Польсько-українська дискусія кінця ХІХ – початку ХХ ст. навколо дати заснування університету у Львові // Україна модерна.– 1999. – Ч. 2-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.anthropos.org.ua/jspui/handle/123456789/1633>.

¹⁵ Справа руського університету в Бюджетній комісії // Діло. – 1910. Ч. 146 – 4 липня (21 червня).

¹⁶ Панькова С. Заповіти Олександра Кониського (До 175-річчя від дня народження письменника, педагога, громадського діяча, одного з фундаторів НТШ) // Вісник НТШ. – Львів. – 2011. – Ч. 46.– С. 26–30.

¹⁷ Перед Загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка // Грушевськіяна. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 р. / Упор. Л.Винар, Є.Пшеничний. – Дрогобич; Нью-Йорк, 2003. – Т. 7. – С. 168 – 169.

¹⁸ Дмитриев А. Украинская наука и ее имперские контексты (ХІХ – начало ХХ века) // Ab Imperio. – 2007.– № – С. 134, 139.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ У ВАРШАВІ (1930-1939)

Порушуючи проблему утворення у Варшаві в 1930 році Українського Наукового Інституту, варто насамперед вказати на кілька істотних фактів, контекст та передумови, які супроводжували цю подію. Немає сумнівів, що тут велике значення мала, все ще жива в українській свідомості, ідея заснування українського університету у Львові, починаючи від першої половини XIX століття, подальше посилення намагань та (процедуральних) дій, зокрема, на зламі XIX й XX століть, увінчане утворенням кількох українських кафедр у Львівському університеті. Однак після перемоги у польсько-українській війні керівництво Університету Яна Казимира зліквідувало ці кафедри, тим самим загостривши конфлікт, й власне кажучи, спровокувавши війну українців Галичини за свій університет.

Що гірше, було заборонено навчатися у цьому університеті українській молоді¹. Зрозуміло, що саме це розпалило конфлікт, але заклики інтелігенції й українських публіцистів „Нація без університету” змобілізувала український професорський склад до заснування у Львові Таємного Українського Університету. Власне так керівництво Львівського Університету, фактично з власної волі, спровокувало наступну конфліктогенну проблему, упоратися з якою не могло ще довго².

Спробу політичного розв'язання питання українського університету у Львові здійснила Українська Парламентарна Група у Сеймі Речі Посполитої, яка уже в листопаді 1922 р., зголошуючи проєкт української автономії (для суспільності, що знаходилася у межах II Речі Посполитої), одним із найважливіших постулатів визнала потребу заснування українського університету у Львові. Уряд навіть виявив зацікавленість, проте не погодився на його розміщення у столиці Галичини, вказавши на Луцьк або Станіслав. Однак мінливість політичної ситуації, часті зміни уряду, відтак і політики в стосунку до української меншини вплинули на те, що проєкт не був реалізований³.

Але ідея залишилася й надалі живою, також і серед поляків із кола людей науки й політики, зацікавлених нормалізацією польсько-українських стосунків, як наприклад – що варто відмітити – професори Варшавського Університету Марсель Хандельсман, Оскар

Галецькі, Станіслав Слоньські, Станіслав Шобер, Вітольд Дорошевські, Юзеф Голомбек, а також відомі публічні особи, такі як Тадеуш Голувко, Леон Васілевські, Януш Єнджеєвіч, Генрик Юзефські. То власне вони, наголошуючи на важливості справи, підтримували Українську Парламентарну Групу у її діяльності на благо університету, а також незабаром спільно підтримали проект Державного Центру Української Народної Республіки в еміграції у Польщі у справі заснування дослідницького інституту у Варшаві, який займатиметься проблематикою широко трактованих українознавчих студій⁴.

Цього разу рішення влади Речі Посполитої було невідкладним, бо 7 лютого 1930 року на підставі розпорядження Ради Міністрів „При Міністрі Релігійних Віровизнань та Народної Освіти” утворено Український Науковий Інститут, метою якого було „навчання у сфері господарчого житття, культури та історії українського народу, підготовка до наукової праці, а також до державно-адміністративної”⁵.

Безперечно на такий поспіх вплинуло багато чинників – крім згаданих вище, істотне значення мали процеси й події, що відбувалися у Радянському Союзі, особливо – у Радянській Україні: посилення сталінівського терору, підвищена русифікація, арешти і судові процеси української інтелігенції, які влучно окреслені „Розстріляним Відродженням”, почалася масова винищувальна колективізація, яка викликала голодомор. Військова й цивільна петлюрівська еміграція у Польщі, яка налічувала понад 40 тисяч осіб, на чолі з тодішнім Державним Центром Української Народної Республіки, приглядалася цьому з-за кордону й була в нелегкій ситуації. Не сиділи безчинно генерали й штабні офіцери Симона Петлюри, які визнавали, що ситуація в Україні, яка набирала рис громадянської війни, може несподівано перейти у повстанські заворушення⁶. Отож Центр був непогано зорієнтований у тому, що відбувалося, мав безпосередні контакти, інформацію; польські урядові та військові чинники не могли перебільшувати цієї ситуації, аналізували її, бачили, що діється не лише в Україні й у Радянському Союзі, але й у Німеччині. Звідси такий поспіх із заснуванням Українського Наукового Інституту; отож не випадково у 3 і 6 параграфах згаданого Розпорядження Ради Міністрів читаємо, що Інститут:

а) “готує доповіді польською або українською мовою, які за згодою відповідної влади можуть виголошуватися у академічних або інших вищих школах, товариствах та наукових установах;

б) готує систематичні курси українською мовою у Варшаві та інших містах Речі Посполитої;

в) видає науковий орган і друкує або оригінальні (власні) наукові праці, або переклади на українську мову наукових праць і підручників [...].

В Інституті будуть засновані такі відділи:

а) українського господарського та суспільного життя;

б) української політичної історії, а також історії української культури та її сучасного стану (мова, література, духовні течії);

с) історії церкви.

У міру потреби Міністерство Релігійних Віровизнань і Народної Освіти може сформувавши нові відділи”⁷.

Як бачимо, у Розпорядженні від 7 лютого 1930 р. у справі заснування Інституту, підписаного прем’єром Казимиром Бартлем та міністром Релігійних Віровизнань і Народної Освіти Славомиром Червінським, сформульовані цілі та завдання носять конкретний, можна сказати, цільовий характер, зумовлений актуальним станом справ як суспільних, політичних, так і геостратегічних. Безумовно ця ситуація вплинула на те, що у наступному номері “Щоденника Устав”, тобто у № 4, поз. 54 від 13 березня 1930 р., у Розпорядженні Міністра Релігійних Віровизнань і Народної Освіти опубліковано представлений раніше урядові Статут Українського Наукового Інституту, у якому визначено правові та організаційні принципи діяльності установи, а також її завдання та цілі.

Так Інститут міг розпочати реалізацію власних статутних завдань, а найважливіші з них, сформульовані уже раніше у цитованому лютневому Розпорядженні і повторені у Статуті, виокремлюють наступне:

- науковий аналіз актуального суспільно-політичного і господарчого життя України;

- дослідження різних аспектів і течій політичної історії народу;

- аналіз явищ культури, її історії, перебігу, особливо звертаючи увагу на її сучасний стан, беручи до уваги рідну мову, літературу, філософію, суспільну думку, інтелектуальні течії й духовні прагнення;

- уважно дослідити історію церкви та її сучасний стан⁸.

Це надзвичайно цікаві, важливі проблеми та амбітні цілі, які Інститут реалізував із величезним успіхом, передусім у своїх

видавничих серіях, лекціях, рефератах (виступах), курсах українознавства, у дискусіях і конференціях, які організовувалися не тільки у Варшаві, але й у всій Польщі.

Легко зробити висновок, що Державний Центр Української Народної Республіки зобов'язав Інститут не лише всесторонньо досліджувати проблематику й тодішні процеси у Радянській Україні, але й проводити роботу щодо майбутнього устрою незалежної держави й підготовки майбутніх наукових, політично-адміністративних кадрів для реституційної Української Народної Республіки.

З метою базової організації Інституту й подальшого керівництва його діяльністю Міністерство Релігійних Віровизнань і Народної Освіти створило Наукову Колегію. Її директором обрали професора Олександра Лотоцького⁹ (загальне управління, зовнішня репрезентація, одночасно – керівництво кафедрою історії права і духовних течій); науковим секретарем – професора Романа Смаль-Стоцького (редакція праць Інституту, канцелярія, господарські справи, а також керівництво кафедрою філології); керівником кафедри економічних наук став професор Валентин Садовський, а кафедри літератури – професор Богдан Лепкий. Названі професори – люди авторитетні, з поважним науковим добром, вони одночасно були науково-дидактичними працівниками Варшавського та Ягелонського університетів. Це була водночас репрезентативна керівнича колегія установи, що становило гідне партнерство у стосунках Інституту з польськими та закордонними установами і науковими осередками, зокрема Праги, Берліна, Парижа чи Софії¹⁰.

Невипадково польські професори, які співпрацювали з Інститутом, завжди охоче брали участь у роботі комісії, семінарах, спільних дослідженнях, випускали у видавничій серії установи свої праці (Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві), для прикладу наведемо дві найвагоміші й до сьогодні, випробовані часом: *Українська політика князя Адама Чарториського перед початком Кримської війни* Марселя Гандельсмана (Варшава, 1937) та робота Леона Васілевського, *Українське питання як міжнародна проблема* (Варшава, 1934). Цікавим є той факт, що обидва автори досліджували українську проблему у міжнародному контексті й хоча періоди їхніх зацікавлень різні, обидвоє дійшли висновку, що завдяки „міжнародній кон'юнктурі”

українці зможуть у своїй боротьбі використати „історичну мить” для забезпечення собі кращого майбутнього і „40-мільйонний український народ знайде своє місце серед суверенних держав”¹¹.

Пророчі слова міністра Леона Василевського викликають подив і пошану. Відмітимо, що позиції з’явилися у серії Комісії з питань дослідження польсько-української проблематики; це була активно працююча і вельми чисельна Комісія (кілька десятків членів), до керівничого грона якої в секції історії входили професори Варшавського університету Марсель Гандельсман, Оскар Галецькі, Олександр Лотоцький, Мирон Кордуба, а до секції мовознавчо-філологічної – також професори Варшавського університету – Станіслав Слоньські, Станіслав Шобер, Роман Смаль-Стоцький. Варто відзначити, що позатим Комісія видавала французькою мовою „Bulletin de la Commission pour l’etude des problems polono-ukrainiens”, впроваджуючи у міжнародний обіг польсько-українську та найновішу українську проблематику¹².

Важливою рисою й доповненням характеристики напрямку мислення й діяльності Інституту, а також згадуваної Комісії є листи, адресовані до її майбутніх членів:

“З давніх часів Польський Народ є сусідом Українського Народу. Протягом століть народи мали багато спільного у своїй історії.

Наукові осягнення і висвітлення взаємних стосунків Польського й Українського Народів протягом тих століть, відносин і державних, літературних, культурних, релігійних та економічних взаємовпливів є завданням, актуальним на сьогодні.

Оскільки лише через висвітлення й опрацювання цієї історії, згідної з історичною правдою, наші суспільства можуть дійти взаємопорозуміння й розуміння одне одного, до взаємної співпраці, зближення й приязні.

Щодо викладеного вище, Український Науковий Інститут вважав за свій обов’язок створити польсько-українську комісію при Українському Науковому Інституті для дослідження польсько-української історії”¹³.

Це дуже важлива програмна декларація, яку Інститут і Комісії послідовно реалізували, провівши, а також ініціювавши та прокоординувавши дослідницьку видавничу, узагальнюючу та організаційну діяльність. Як ми вже згадували, інші Комісії керувалися схожою прагматикою і правилами.

З точки зору дослідника історії України, надзвичайно велике значення мала Комісія у справі дослідження історії народницького руху в Україні, якою керували професори Олександр Лотоцький і Василь Біднов, бо у кількох її видавничих серіях з'явилося кільканадцять важливих книжок, серед них – ґрунтовне двотомне видання збірника *Мазепа*, надзвичайно важлива *Кореспонденція Київської громади з М. Драгомановим 1870-1895 років* у серії *Архів Михайла Драгоманова*, *Гетьман Пилип Орлик. Нарис політичної діяльності* (Бориса Крупницького), *Щоденник гетьмана Пилипа Орлика* (Івана Токажевського-Карашевича), нарешті двотомний *Нарис історії України* (1932-1933) авторства Дмитра Дорошенка. Варто зазначити, що автори цих публікацій у своїх дослідженнях опиралися на матеріали німецьких, шведських, французьких і австрійських архівів.

Надзвичайно цікаву дослідницьку і видавничу програму, реалізовану у кількох серіях (і поза ними) запропонувала Комісія для перекладу на українську мову Святого Письма і літургійних книг. Комісію очолив архієпископ Варшавський і митрополит Польський Дионізій, заступником став О. Лотоцький, а секретарями – професори – спочатку В. Біднов, потім – Д. Дорошенко, а кільканадцять членів Комісії, визначних спеціалістів, працювало у двох філіалах: у Луцьку – під керівництвом єпископа Полікарпа та в Кременці під протекторатом архієпископа Олексія і керівництвом професора М. Кобрини. Результати роботи викликають повагу, для прикладу назвемо бодай кілька з опублікованих позицій: *Псалтир*, *Літургія св. Івана Золотоустого*, *Літургія св. Василя Великого*, *Апостольські історії*, *Апостольські листи*, *Акафісти*, *Літургія св. Григорія Діалога*, *Панахида*, *Oktocheos*¹⁴.

Пам'ятною подією Інституту, як щодо концепції, так і реалізації було повне видання творів Тараса Шевченка у 16-ти томах. Уперше виданням творів поета на відзначення його 75 річниці смерті зайнялося гроно видатних філологів, літературознавців, гуманістів з-поза Наддніпрянської України, яке репрезентувало академічне й літературне середовище Варшави, Кракова, Львова, Праги і Берліна. Очолив спеціальну комісію О. Лотоцький, секретарем обрано Р. Смаль-Стоцького, редактором – відомого шевченкознавця П. Зайцева, а також – у ролі головного редактора – А. Петренка. Варто згадати, що у гроні співпрацівників були відомі учені, як наприклад, Д. Чижевський, Д. Антонович, І. Балей,

Д. Дорошенко, Л. Білецький, В. Сімович, М. Кордуба, Б. Лепкий, С. Смаль-Стоцький, Є. Маланюк. Із запланованих шістнадцяти томів творів поета вийшло друком тринадцять, разом із кореспонденцією, щоденником, перекладами його творів іноземними мовами, у тому числі польською. Окремий том (XIII) присвячений зв'язкам Шевченка з поляками, автором якого був П. Зайцев, натомість усе видання розпочиналося літературною біографією Т. Шевченка цього ж автора (Т. I)¹⁵. Треба підкреслити, що зразок цього видання є гідним подиву й на сьогоднішній день¹⁶.

Немає сумнівів, що цей задум зробив великий крок у шевченкознавстві. Слушно звертають увагу на те, що видавничий проект повного зібрання поезій мав на меті „зберегти і передати наступним поколінням його справдній візерунок не тільки у повній чарівності естетичної форми його творів, а й у глибині громадянської думки”; то власне Тарас Шевченко – підкреслюють автори видання – через „артизм своєї творчості та її глибокий народний і вселюдський ідейний зміст високо підніс українську літературу”¹⁷.

Власне на ці проблеми звернув увагу Степан Смаль-Стоцький у видатній книжці *Тарас Шевченко – інтерпретації*, яка вийшла друком у серії Інституту в 1935 році. У цій же серії вийшла ґрунтовна праця Д. Чижевського – *Філософія Григорія Сковороди* (1934) та Костянтина Чеховича *Олександр Потебня – український мислитель і лінгвіст* (1931). У контексті таких вагомих досягнень не можна не згадати видання геніального перекладу *Пана Тадеуша А. Міцкевича* пера визначного українського поета Максима Рильського (1934), за який він отримав звання почесного доктора (*honoris causa*) Ягеллонського університету. Усі названі видання випробовані часом і є тривалим здобутком української й польської культури¹⁸.

Належить також пам'ятати, що Інститут однаковою мірою звертався до проблем сучасності, бо завданням установи було уважне відстеження проблематики і актуальних справ, що відбувалися у той час в Україні та у всьому Радянському Союзі, а їхнє дослідження та систематичне висвітлення мало – зважаючи на існуючу ситуацію – передусім практичне значення¹⁹. Тут йдеться головним чином про політику Москви щодо України, Великий Голод (Голодомор), русифікацію, арешти, депортації, розстріли, російсько-польсько-українські стосунки у контексті війни з більшовиками, а також наслідки ленінівсько-сталінівської політики денационалізації.

У цій, гідній подиву, діяльності Інституту треба відмітити ще один аспект – публіцистичний доробок серій: правничої та історії Церкви. Власне у цих двох серіях видані найцінніші праці професора О. Лотоцького, як наприклад, *Українські джерела церковного права* (1931), що характеризується досконалим знанням пам'яток українського письменництва, особливо тих його напрямків, течій, які стосувалися юридичного устрою Церкви та канонічних елементів, що формувалися на межі православних, протестантських і католицьких дискусій та полемік.

Друга позиція – це вагома двотомна праця під назвою *Автокефалія* (Т. I – 1935, Т. II - 1938) – важлива і актуальна тоді, так як і сьогодні, власне з уваги на порушену проблематику і тривалі екуменічні дискусії. Бо питання автокефалії Української Православної Церкви стало предметом не лише поважних внутрішньо-церковних дискусій, але й міжнародною проблемою, гостро вимальовуючись у контексті цього православно-католицького діалогу, а також конфлікту російського патріарха з екуменічним патріархом. Представляючи історію автокефалії, О. Лотоцький багаторазово відзначав історію цього конфлікту, особливо між Москвою та Києвом. Невипадково ж у своїй попередній дипломатичній місії²⁰, як і у праці *Автокефалія та інших публікаціях*, у яких порушено це питання (н-д, *Церковно-правні основи автокефалії, Автокефалія Української Православної Церкви та єдність християнської Церкви*) учений аргументував, що автокефалія Української Православної Церкви, увінчена патріархатом і її повернення до лона екуменічного патріарха у Константинополі має історичні важелі, канонічні та екуменічні підстави й пояснення.

Варто при цьому занотувати, що питання автокефалії та патріархату О. Лотоцький порушує й у своїй праці *Симон Петлюра* (1936), у якій широко представляє цікаву для нас проблематику у контексті Петлюри та уряду Української Народної Республіки. Позатим багато цікавого матеріалу, який безпосередньо чи опосередковано стосується обговорюваної проблематики, показаний на багатому тлі українського культурного, релігійного, суспільно-політичного життя, читач знайде у ґрунтовних спогадах О. Лотоцького *Сторінки з минулого*²¹.

Детальні уваги, присвячені вище О. Лотоцькому як творцеві й директорові Інституту, є тут цілком виправданими. Бажання наблизити постать цього заслуженого українського вченого, політика й дипломата, великого речника українсько-польського поро-

зуміння та співпраці впливає із переконання, що О. Лотоцький без сумніву заслуговує на те, щоб його пам'ятали нащадки, особливо з уваги на його величезний науковий доробок і значення та роль, яку він відіграв в українському державно-політичному, науковому та релігійному житті, у формуванні тривалих підвалин польсько-українських стосунків у ХХ столітті.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що на основі представленого огляду діяльності Інституту видно, що у межах його організаційної, публіцистичної діяльності та дослідницької проблематики, зроблено дуже багато. Пригадаймо ще раз, що відповідно до Статуту Інституту у його діяльності ключовими були:

1. Розбудова установи та дослідницької майстерні.
2. Науково-організаційні та навчальні ініціативи.
3. Науково-дослідницька та просвітницька робота.

Однаковою мірою ця наукових осередків, розпочавши понадчасове дослідження над спільним майбутнім і сучасним діяльністю, як і тематика досліджень і опублікованих праць (54 томи протягом десяти років) показують, що Український Науковий Інститут у Варшаві виконував важливу роль в ініціюванні та проведенні наукових досліджень, що стосуються історії права, економіки, літератури, мови, культури, Церкви, політичної й філософської думки в Україні, а також польсько-українських відносин та польських й українських.

¹ В. Мудрий, *Змагання за український університет*. – Львів – Нью-Йорк, 1999; В. Качмар, *За український університет у Львові*. – Львів, 1999.

² Див. М. Syrnuk, *Ukraincy w Polsce (1918-1939)*. Oświata i szkolnictwo. Wrocław, 1996; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1919-1939*. Warszawa, 1985; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*. Warszawa, 1979.

³ Там само. Див. також: R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*. Kraków, 1989.

⁴ R. Potocki. *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939)*. Lublin, 1999; R. Potocki. *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*. Lublin, 2003; Див. також: *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.*, pod red. S. Kozaka, Warszawa 1996, t.3, присвячений багатьом проблемам представленим у статті.

⁵ Розпорядження Ради Міністрів від 7 лютого 1930 р. у справі Українського Наукового Інституту // „Dziennik Ustaw”. – 1930. – №3. – poz. 28.

⁶ R. Potocki, *Idea restytucji...*, s. 208.

⁷ „Dziennik Ustaw”. – 1930. - № 3. – poz. 28. – S. 65.

⁸ Там само, № 4. – poz. 54. – S. 105.

⁹ Див.: S. Kozak, Ołeksandr Łotoćkyj – uczoney, dyplomata i polityk // S. Kozak, *Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna.* - Warszawa - 2006. – S. 326-338; а також том, присвячений О. Лотоцькому, Лицар праці і обов'язк, Торонто, 1983

¹⁰ Див.: *Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie (13.III.1930 – 13.III.1935).* – Warszawa. – 1935. – S. 4.

¹¹ L. Wasilewski, *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe.* – Warszawa.- 1934. – S. 142-143.

¹² Див.: *Pięć lat istnienia...*, S. 4-22.

¹³ Из власного архіву.

¹⁴ Див.: *Pięć lat istnienia...*, S. 12-13, а також *Sprawozdanie Ukraińskiego Instytutu Naukowego (1935-1939).* – Warszawa. – 1939. – S. 12-13.

¹⁵ *Pięć lat istnienia...*, S. 9.

¹⁶ *Поезії до 1843 р.* – Т. II; *Поезії 1843-1847:* Т. III; *Поезії 1847-1857:* Т. IV; *Поезії 1857-1861:* Т. V; Назар Стодоля. *Драматичний твір:* Т. VI; *Повісті: Художник, Наймичка, Варнак:* Т. VII; *Княгиня, Музикант, Несчастный, Капитанша:* Т. VIII; *Близнецы, Прогулка:* Т. IX; *Щоденник – Т. X; Листи – Т. XI; Шевченко – художник:* Т. XII. Наступні томи повинні були містити переклади, бібліографію, коментарі.

¹⁷ *Pięć lat istnienia...*, S. 8.

¹⁸ Це підкреслювали у цитованих вище працях М. Сирник, А. Хойновські, Р. Потоцькі, С. Козак.

¹⁹ Варто згадати, наприклад, бодай кілька праць: І. Сірополко *Освіта на Советській Україні (1934);* Р. Смаль-Стоцький *Українська мова в Советській Україні (1936);* В. Садовський *Національна політика Советів на Україні (1937).* Під редакцією В. Садовського з'явилося кілька видань під назвою *Сучасні проблеми економіки України (1931, 1936).* До сьогодні витримала пробу часу книжка О. Доценка *Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) (1932)* та підготована генералами С. Петлюри – В. Сальським і П. Шандруком – публікація: *Українсько-московська війна 1920 року. Оперативні матеріали Штабу Армії УНР (1933)* та ін.

²⁰ Цей період своєї дипломатичної діяльності О. Лотоцький описав у цікавих спогадах В Царгороді, Варшава, 1939.

²¹ Ці надзвичайно важливі для дослідника української історії спогади вийшли друком у серії „Праці Українського Наукового Інституту” у 1932-1934 роках.

ДОЛЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ АН УРСР У 1941–1945 рр.: ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУК- ТУРИ, ЗМІНА НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ПРІОРИ- ТЕТІВ, КАДРИ

Напередодні ювілею такої поважаної установи як Інститут історії України НАН України можна згадати багато різноманітних фактів із далеко не завжди безхмарного її минулого. Є багато ґрунтовних наукових праць, присвячених дослідженню історії розвитку Інституту як наукової установи, різноманітним аспектам його діяльності. Віддано належне і науковцям, які тут працювали. Однак, в історії інституту є періоди, які, не зважаючи на достатній ступінь розробленості, мають потенціал для додаткового висвітлення. Таким, на наш погляд, ще довго лишатиметься нелегкий час діяльності інституту у 1941–1945 рр., тому пропонуємо розглянути цей історичний відрізок у контексті функціонування всієї Академії наук.

Влітку 1941 р. Академія наук УРСР мала у структурі 29 інститутів. Склад наукових співробітників нараховував 1200 осіб¹, з яких у Інституті історії України та його львівському відділі працювало 32 наукові співробітники, в тому числі один член-кореспондент, чотири доктори та вісім кандидатів наук². Щодо планової тематики наукових досліджень цього періоду, то вона набула ознак комплексного розв'язання проблем і значно поширилася, зокрема для установ Відділу суспільних наук АН УРСР у зв'язку з організацією їхніх відділів у Львові. В Інституті історії України вже було розпочато проект «Нариси з історії України» – з 1937 р. до червня 1941 р. побачили світ чотири випуски, вийшло друком видання «Історія України. Короткий курс», що покляло початок формуванню української «радянської» історіографії, розпочато публікацію серії видань джерел з історії України «Історія України в документах і матеріалах»³... Однак плин життя порушила війна.

25 червня 1941 р. відбулося засідання Президії АН УРСР, присвячене коригуванню тематичних планів науково-дослідних установ Академії у зв'язку з початком війни. 30 червня, на останньому засіданні Президії, що відбулося в Києві, зміни в планах були затверджені для ряду академічних установ, в тому числі і для Інституту історії України. Іншим важливим питанням, що розглядалося на цьому засіданні, було питання про негайну підготовку найбільш цінного майна до евакуації і відводилося на всю процедуру тільки 3 дні⁴.

Більшість установ АН УРСР було евакуйовано до столиці Башкирської АРСР (БАРСР) міста Уфі. З урахуванням цілої низки чинників – наявний склад академіків і членів-кореспондентів, наукових співробітників і допоміжного персоналу, складні умови недостатнього матеріального забезпечення, було відновлено роботу лише дев'яти науково-дослідних інститутів, половина з яких розпочали свою діяльність у вигляді конгломерату декількох установ. Саме таке утворення являв собою Інститут суспільних наук. Один з його відділів сформували із співробітників Інституту історії України, інші відділи – із співробітників інститутів мови, літератури, економіки, археології, фольклору та Кабінету з вивчення єврейської мови, літератури і фольклору. Фактично новий інститут об'єднав усі установи, що до війни входили до складу Відділу суспільних наук АН УРСР. Очолив його колишній голова Відділу академік М.Я. Калинович, заступником директора призначили члена-кореспондента Л.М. Славіна, а вченим секретарем В.П. Петрова⁵.

Інститут суспільних наук отримав у своє розпорядження приміщення Республіканської бібліотеки і бібліотеки уфимського педагогічного інституту та по одній кімнаті у будинках, які займали Інститут мови і літератури ім. Гафурі і Спиртотрест БАРСР⁶. З середини серпня у складі 31 наукового співробітника (власне довоєнний склад Інституту історії України) він розпочав діяльність з перевірки наявності і стану вивезеного майна. В цей же період було досягнуто домовленості з керівництвом БАРСР про можливість використання фондів бібліотек місцевих інститутів та фондів музеїв для розгортання наукової діяльності інституту. З огляду на те, що переважна більшість дже-

рельного матеріалу залишилися на окупованій території, а отримати відрядження до московських бібліотек і архівів було практично неможливо, це стало єдиною умовою, яка уможливила продовження наукових досліджень. Одним з важливих завдань початкового періоду евакуації стало якнайшвидше налагоджування зв'язків з місцевими установами і організаціями. Інститут суспільних наук досить швидко встановив зв'язки з Держпланом та наркоматами БАРСР і його відділ економіки почав активно досліджувати резерви і перспективи розвитку промисловості Башкирії. Щодо досліджень в галузі краєзнавчої тематики, то тут була налагоджена співпраця з Башкирским науково-дослідним інститутом мови і літератури ім. Гафурі, художнім та краєзнавчим музеями, Будинком народної творчості та Спілкою письменників Башкирії⁷.

Щодо кадрового складу, то з усіх співробітників Інституту історії України у штатах нового інституту в цей час згадується тільки професор М.Н. Петровський⁸. С.М. Белоусов, П.П. Бистренко, К.В. Максимчук, О.Б. Слуцький та К.І. Стецюк перебували у лавах Червоної Армії, частина київських співробітників та співробітники львівського відділу інституту, не встигнувши евакуюватися, залишилися на території, зайнятій німецькими військами⁹. Трохи згодом, на початку жовтня 1941 р., до Уфи прибула ціла група співробітників АН УРСР, яка евакуювалася через Харків до міста Енгельса. Серед них і колишні співробітники Інституту історії України К.Г. Гуслистий, Ф.Є. Лось, Ф.Ю. Шерстюк та М.І. Супруненко, яких зарахували на роботу до Інституту суспільних наук умовно за рахунок бюджету та штатів харківських інститутів¹⁰. У такому складі відділ історії проіснував до червня 1942 р. – моменту розукрупнення Інституту суспільних наук на окремі наукові установи.

Перші місяці перебування АН УРСР в Уфі були надзвичайно складними. Вельми нестабільною залишалася ситуація з фінансуванням, не були затверджені штати установ. Тільки у листопаді 1941 р. Народний комісаріат фінансів УРСР нарешті затвердив склад Академії обсягом 450 штатних одиниць із фондом заробітної плати трохи більше 296 тис. крб.¹¹ Це дозволило керівництву Академії здійснити перерозподіл ставок між інститутами відпо-

відно до фактичної потреби у кадрах, що напряду залежала від кардинальних змін у тематиці досліджень: дослідницька діяльність академічних інститутів природничо-технічного спрямування майже повністю була підпорядкована забезпеченню потреб оборонної промисловості; діяльність Інституту суспільних наук отримала чітке патріотичне спрямування, а в галузі літератури та фольклору розпочато активне вивчення культури башкирського народу. Дуже дошкуляла проблема недостатньої кількості приміщень як для розгортання діяльності установ, так і для забезпечення потреб проживання співробітників. Надзвичайна скрута породила вимушену форму виконання планових завдань «на дому». Таким правом, наприклад, скористалися М.І. Супруненко та Ф.Ю. Шерстюк, отримавши спеціальний дозвіл Президії АН УРСР працювати на робочих місцях тільки протягом чотирьох годин, а інший час – вдома¹².

Попри всі негаразди початкового періоду наукова діяльність Інституту суспільних наук поступово налагоджувалась. 31 жовтня 1941 р. Президією затверджено вчену раду інституту, до складу якої увійшли академіки Л.А. Булаховський, О.І. Білецький, К.Г. Воблий, М.Я. Калинович, М.В. Птуха, П.Г. Тичина, Л.М. Яснопольський та члени-кореспонденти С.І. Маслов, П.М. Попов, Л.М. Славін, Е.Г. співак, П.О. Хромов, професори В.П. Петров, М.Н. Петровський, старший науковий співробітник М.Т. Рильський. У листопаді перед Всесоюзним комітетом у справах вищої школи (ВКВШ) порушено питання про надання інституту права приймати до захисту дисертації на здобуття ступенів кандидата та доктора наук¹³. Після затвердження кошторису Академії на наступний 1942 р. у Інституті суспільних наук навіть з'явилася можливість розпочати експедиційну діяльність.¹⁴

Складаючи тематичний план на 1942 р. дирекція Інституту виходила з того, що найперше необхідно завершувати роботи, розпочаті в Києві. Для групи історії це 4-томний курс історії України для вузів, окремі нариси з історії України, нарис з археології України (посібник для вищих навчальних закладів). Серед нових запланованих робіт був підручник з історії України для початкової школи, нарис історії України для широкого кола читачів і науково-популярний нарис з історії України – видання, яких до цього

часу Україна не мала. Актуальною складовою плану була тематика що показує боротьбу українського народу проти іноземних загарбників, боротьбу за соціальне і національне визволення. Вітчизняна війна (саме так вона сприймалася тогочасним суспільством) як надзвичайно важливий історичний період стає для колективу інституту об'єктом вивчення, тому з 1942 р. розпочинається активне збирання найрізноманітнішого документального матеріалу про війну. Загалом тематичний план досліджень включав 31 роботу, з яких 12 були перехідними на 1943 р.¹⁵

Збільшення кількості прибулих в Уфу співробітників (21 липня – 86 чол., 3 серпня – 128 чол., 15 листопада – 313 чол.)¹⁶ спонукало керівництво АН УРСР до утворення комісії з уточнення структури академічних інститутів та перевірки наукового складу співробітників, як працюючих, так і тих, хто перебуває в Уфі, але в установах АН УРСР не працює. Одним з результатів такої роботи стала доповідь голови Планової комісії АН УРСР академіка А.О. Сапегіна 27 березня 1942 р. на засіданні Президії про те, що об'єднання в одній установі – Інституті суспільних наук – всіх спеціальностей, які до війни представляли установи цілого Відділу АН та відділів образотворчого мистецтва, художньої літератури, музичного мистецтва, які раніше не входили до структури Академії, ускладнює роботу інституту. Подальший його розвиток вимагав диференціації наукового та науково-організаційного керівництва, тому прийнято рішення найближчим часом розподілити інститут на декілька самостійних установ. У квітні на розгляд і затвердження Президії АН був поданий проект реорганізації Інституту суспільних наук. У травні він був схвалений в РНК УРСР і затверджені штатні розписи нових установ¹⁷.

Літо 1942 р. для установ АН УРСР гуманітарного спрямування стало знаковим. За постановою Президії з 12 червня 1942 р. у структурі Відділу суспільних наук розпочали роботу чотири новоутворені інститути – Інститут економіки, Інститут історії та археології, Інститут мови і літератури та Інститут народної творчості і мистецтва. Виконуючим обов'язки директора Інституту історії та археології до затвердження Загальними зборами АН УРСР призначили М.Н. Петровського, вченим секретарем –

Ф.Ю. Шерстюка. Структуру інституту затвердили у складі двох відділів: історії України – завідуючий відділом проф. М.Н. Петровський та археології – завідуючий відділом член-кореспондент Л.М. Славін. Постанова Президії вийшла у той час, коли М.Н. Петровський перебував у відрядженні, тому його обов'язки тимчасово покладено на К.Г. Гуслистого¹⁸. 26 червня 1942 р. затверджено склад вченої ради відновленого Інституту історії та археології. До нього увійшли М.Н. Петровський (голова), члени-кореспонденти Л.М. Славін та С.В. Юшков (на той час ще не був співробітником Інституту), кандидати історичних наук наукові співробітники К.Г. Гуслистий, Ф.О. Ястребов, Ф.Є. Лось, В.А. Дядиченко, старший науковий співробітник М.І. Супруненко та вечний секретар інституту Ф.Ю. Шерстюк. Протягом цього місяця відбуваються деякі зміни і в кадровому складі Інституту: поновлюються на роботі Ф.О. Ястребов та К.І. Стецюк, яких зараховують на посади старших наукових співробітників з посадовим окладом 700 крб.¹⁹, Ф.Є. Лося призначають на посаду вченого секретаря Редакційно-видавничої ради АН УРСР; у липні на роботу до інституту приходять М.А. Рубач та доктор філософських наук О.В. Трахтенберг (останнього прийнято за рахунок вільної посади по Відділу суспільних наук АН)²⁰. 17 липня 1942 р. у відділі історії України Інституту історії та археології відновили роботу три групи: історії феодалізму (керівник – К.Г. Гуслистий), історії капіталізму (керівник – Ф.О. Ястребов) та історії радянського періоду і вітчизняної війни (керівник – М.І. Супруненко)²¹. А вже у серпні на засіданні Президії АН УРСР при розгляді основних організаційних моментів та оцінці виконання провідних тем колективом Інституту історії та археології (основний доповідач – директор інституту М.Н. Петровський, співдоповідачі – голова Відділу суспільних наук АН М.Я. Калинович та голова Планової комісії АН академік А.О. Сапегін) відзначалося, що організаційна робота в справі відновлення інституту проведена успішно. Колектив виконав ряд важливих робіт і подальша його діяльність зосереджуватиметься на підготовці 4-томного видання «Історія України» для вищої школи²².

Восени розпочалася робота з написання підручника з історії України для початкової школи, ініційована «згори». Головним

виконавцем призначено М.Н. Петровського та встановлено жорсткі рамки терміну виконання – підручник мав бути закінчений до 1 січня 1943 р. Крім того, вченого зобов'язано щомісячно звітувати про хід роботи. Враховуючи величезне навантаження від роботи над підручником, М.Н. Петровського звільнили від всіх інших завдань, що могли б перешкоджати роботі. Літературним редактором підручника запросили М.Т. Рильського, а проілюструвати підручник – групу художників з Інституту народної творчості²³.

Найважливішими роботами, закінченими колективом Інституту історії та археології у 1942 р. і в переважній більшості опублікованими, були «Нарис історії України», науково-популярний історичний нарис «Українська культура», підручник з історії України для 4-го класу початкової школи та перший том 4-томного курсу історії України для вузів. На жаль, підготовку інших томів курсу історії України не змогли закінчити вчасно (за планом до грудня 1942 р. мали бути готовими II і III том), оскільки не всі з авторів матеріалів перебували в Уфі, про деякого не було ніяких звісток. Це викликало потребу переробки або написання цілих розділів заново. Тому час остаточної підготовки II–IV томів був перенесений на травень і серпень 1943 р. Вийшла друком збірка статей «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників», «Жовтень на Україні» і кілька брошур про героїв українського народу. Зокрема, це праці із серії «Наші великі предки» – К.Г. Гуслистого «Данило Галицький» та «Петро Конашевич-Сагайдачний», В.А. Дядиченка «Северин Наливайко» і «Семен Палій», М.Н. Петровського «Іван Богун» та «Богдан Хмельницький» та інші. Цікаво, що у формуванні інститутської тематики патріотичного спрямування певну роль відіграло Українське товариство культурних зв'язків із закордоном. Воно звернулося до Академії наук з пропозицією для Інституту історії України прийняти участь у підготовці статей про боротьбу українського народу проти онімечення України для подальшої їх публікації іноземними мовами. Також Товариством було запропоновано перевидати за кордоном «Короткий курс історії України», переглянувши його під кутом зору сучасних подій²⁴.

Результати наукових досліджень вчених-істориків цього року представлялися на здобуття Сталінської премії: колектив інституту за працю «Нарис історії України» та індивідуально М.Н. Петровський за роботу «Воз'єднання народу в Українській радянській державі» і М.І. Супруненко за роботу «З історії боротьби більшовиків України проти Денікіна»²⁵.

Крім власне наукової діяльності, співробітники інституту приймали участь у роботі Комісії по відновленню зруйнованих ворогом міст та підприємств, організованої при АН на початку 1942 р. (М.Н. Петровський, Л.М. Славін, К.Г. Гуслистий та В.А. Дядиченко входили до секції по поновленню пам'ятників культури)²⁶ та Комітету сприяння обороні²⁷. У 1942 р. при АН утворилася Комісія по історії вітчизняної війни – її головою був призначений М.І. Супруненко²⁸. Ще однією формою роботи у воєнний період для академічних спеціалістів-гуманітаріїв була участь у проведенні урочистих засідань і вечорів до знаменних дат в історії країни та ювілеїв визначних діячів науки і культури. Іноді вони навіть залучалися до роботи у комісіях для проведення випускних екзаменів у середніх школах Уфи.

Протягом 1943 р. Інститут історії та археології працював у складі 19 співробітників, об'єднаних у два відділи. В особовому складі сталися незначні зміни: звільнився О.В. Трахтенберг і прийнято на посади старших наукових співробітників члена-кореспондента АН УРСР, професора С.В. Юшкова та П.К. Стояна.

Колектив розробляв 34 планові теми і зосереджував свою роботу на підготовці підручників і посібників з історії України (томи чотири томного курсу історії України, нариси історії України, нариси з археології України, науково-популярний нарис «Україна в далекому минулому»). Індивідуальні наукові дослідження (монографії та статті) стосувалися висвітлення окремих проблем з історії України: «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі у II пол. XVI і в I пол. XVII ст.», «Світогляд Г.С. Сковороди», «Аграрна революція 1917 року на Україні», «Лівобережна Україна в 1709–1723 рр.», «Суспільно-політичний рух на Україні XIX ст.», «Столипінська реакція на Україні», «Нариси з історії робітничого руху на Україні в II пол. XIX ст.», «Військове

минуле українського народу по археологічним пам'ятникам» та інші. Робота інституту в галузі історії Вітчизняної війни полягала у підготовці збірника матеріалів і документів з історії Вітчизняної війни, двох науково-популярних статей «Сталінградська битва» і «Українська жінка у Великій Вітчизняній війні». Було в тематичному плані інституту і дві теми, не пов'язані з історією України – «Пам'ятники Башкирії епохи каменю і бронзи» і «Пам'ятники Башкирії епохи переселення народів»²⁹. Переїзд до Москви влітку 1943 р. позитивно позначився на роботі інституту – з'явився доступ до широкого кола джерел з історії України у наукових бібліотеках та архівах.

Належна увага в інституті приділялась підготовці наукових кадрів та їх професійному зростанню. У 1942 р. кандидатські дисертації захистили М.І. Супруненко і М.М. Ткаченко. К.Г. Гуслистий готував до захисту докторську дисертацію, однак його зайнятість протягом 1941–1943 рр. у низці планових та позапланових тематичних і організаційно-редакторських робіт за дорученням бюро Відділу суспільних наук та Президії АН УРСР не дозволила закінчити роботу вчасно і це спонукало дирекцію інституту клопотатися про перенесення терміну захисту дисертації на листопад 1943 р.³⁰ 24 січня 1943 р. дирекція інституту звернулася до Президії АН УРСР з проханням підтримати перед ВКВШ при РНК СРСР клопотання про надання можливості М.А. Рубачу захистити у об'єднаній вченій раді Відділу суспільних наук дисертацію «Нариси аграрної революції на Україні в 1917 р.» на ступінь доктора історичних наук, бо вчена рада Інституту історії та археології не мала такого права³¹. Після зміни системи оплати праці вчених секретарів академічних установ та старших наукових співробітників, які мають звання (лютий 1943 р.), Президія АН УРСР ухвалила, що посади вчених секретарів інститутів можуть займати тільки наукові співробітники, які мають ступінь кандидата або доктора наук. У зв'язку з цим групу вчених секретарів академічних інститутів, в тому числі і Ф.Ю. Шерстюка, зобов'язали отримати науковий ступінь протягом 1943 р.³² Трохи згодом перед Президією АН було піднято питання про надання звання старшого наукового співробітника М.І. Супруненку та К.І. Стецюк (захистилася на початку 1941 р.). Загалом наприкінці

1943 р. з 16 старших наукових співробітників, які працювали в інституті, троє мали ступінь доктора наук (серед них члени-кореспонденти АН УРСР М.Н. Петровський та С.В. Юшков), а 11 – ступінь кандидата наук³³.

Протягом всього періоду перебування АН УРСР в Уфі колектив інституту проводив значну позапланову науково-громадську роботу. Тільки за 1942 р. в газетах і журналах було опубліковано 36 статей на патріотичну тематику (журнали – 14, газети – 22). Активно проводилась лекторська робота в установах і організаціях, госпіталях, військових частинах, евакопунктах. За період з перших днів перебування в Уфі і до березня 1943 р. тільки для бійців Червоної Армії співробітниками відділу історії В.А. Дядиченком, М.М. Ткаченком, Л.Д. Дмитровим, Ф.Є. Лосем, Ф.Ю. Шерстюком, К.І. Стецюк, М.Н. Петровским, М.А. Рубачем та М.І. Супруненьком було прочитано 508 лекцій, що складало 87,5% всіх лекцій, прочитаних за цей період співробітниками АН УРСР³⁴.

1943 рік приніс в Академію наук УРСР надію на скоре повернення додому. 9 травня 1943 р. вийшла постанова РНК СРСР, а 31 травня – постанова РНК УРСР про реєвакацію Академії наук УРСР з Уфи до Москви³⁵. За постановами переїзд мав відбутися до 1 липня 1943 р., тому в АН УРСР створено комісію у складі О.В. Палладіна, Б.Д. Грозіна та М.І. Супруненька для визначення установ та кадрового складу співробітників, які переїжджатимуть у Москву. В першу чергу визнано доцільним відправити до Москви інститути історії та археології, економіки, мови і літератури, народної творчості, біохімії, Видавництво та Бібліотеку. Для переїзду співробітників і перевезення устаткування інститутів вирішено сформувати один ешелон у складі 4 м'яких, 5 твердих, 19 товарних вагонів і вагону-ресторану з тим, щоб цей ешелон курсував між Уфою і Москвою до закінчення переїзду. Начальником першого ешелону був призначений Л.М. Славін.

Після недовгого часу перебування у Москві, не встигши навіть повністю перебазувати туди всі свої установи, Академія наук УРСР починає готуватися до переїзду у Київ – завдяки активним наступальним діям військ Радянської Армії починається звільнення української території. На засіданні 6 жовтня 1943 р. Пре-

зидія приймає рішення про початок роботи з реєвакуації на Україну³⁶. Оскільки в цей час Київ ще був зайнятий окупаційними військами, розглядалася можливість переїзду всіх установ до Харкова. Зцією метою туди була відряджена загальна академічна комісія, згодом на початку листопада група співробітників, в т.ч. М.Н. Петровський як уповноважений Президії АН, для підготування умов розміщення у Харкові установ Відділу суспільних наук. Для участі в роботах, пов'язаних з відбудовою народного господарства і культурно-освітніх закладів на Україні до Харкова була викликана ціла низка співробітників установ АН УРСР. Від Інституту історії та археології туди направлено Ф.Є. Лося (керівник групи), В.А. Дядиченка, Ф.О. Ястребова, К.Г. Гуслистого, М.А. Рубача, М.М. Ткаченка та П.К. Стояна³⁷. Після звільнення Києва план перебазування до Харкова було відкинуто. У січні 1944 р. до Києва з конкретними завданнями щодо створення необхідних для переїзду умов від'їздить група співробітників АН під керівництвом академіка М.В. Птухи. Серед її завдань – підготовка робочих та житлових приміщень, вирішення питання про розміщення інститутів, які раніше не розташовувалися у Києві, складання угод з відповідними ремонтними організаціями про ремонт всіх службових та житлових приміщень, які належали до війни Академії, придбання меблів для квартир співробітників, організація їдальні тощо. До складу групи увійшли М.М. Граціанський, С.В. Русаков, О.О. Вовілін, М.Н. Данилевич, Н.О. Воронова, С.Т. Мазур, Р.П. Говорова, І.О. Дрига, М.Ф. Гулий, В.П. Комісаренко, Л.П. Калениченко, М.М. Ключников, І.О. Неймарк, В.С. Ільїн, Д.В. Гак, І.Н. Романенко, В.М. Примак, В.А. Дядиченко, В.Д. Мельниченко, В.П. Попов. У лютому-березні відрядження до Києва отримав і М.Н. Петровський³⁸.

6 лютого 1944 р. вийшла спільна постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У про реєвакуацію АН УРСР до Києва³⁹. Переїзд мав відбутися впродовж місяця – від 15 березня до 15 квітня 1944 р. В першу чергу (з 15 до 20 березня) до Києва мали переїхати Президія, інститути Відділу суспільних наук, Інститут геологічних наук та частина апарату Управління справами, в другу чергу (з 1 до 5 квітня) – інститути Відділу технічних наук та Відділу біологічних наук, Інститут клінічної фізіології та Інститут фізики

і математики, в третю чергу (з 10 до 15 квітня) – інститути Відділу фізико-хімічних та математичних наук, Інститут біохімії, Видавництво, склад, Бібліотека і решта апарату Президії і Управління справами. Окремо в першій половині квітня організовувався переїзд Інституту електрозварювання з Нижнього Тагілу та уфимської групи співробітників АН. Начальником першого ешелону, що переїжджав до Києва призначили А.Я. Радченка.

Київ зустрів перших співробітників Академії наук руїнами. Тому найперше довелось вирішувати проблему компактного розміщення установ. Розподіл вільних приміщень відбувався ще під час перебування АН УРСР у Москві – в першій декаді березня 1944 р. український уряд запропонував АН УРСР декілька будинків на вулицях Короленка (нинішня Володимирська), Чудновського (тепер Терещенківська), Чкалова та на бульварі Шевченка. Всі установи Відділу суспільних наук мали розташуватися у будинку по вул. Чудновського, 2 і на третьому поверсі будинку по бульвару Шевченка, 14⁴⁰. Академія прийняла активну участь в обговоренні пропозицій до плану капітальної відбудови Хрещатика і звернулася до РНК УРСР з проханням передбачити зведення на Хрещатику будинків для Музею Української РСР, Бібліотеки та інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР⁴¹.

Влітку 1944 р. реєвакація установ АН УРСР закінчилася і вони відновили свою діяльність у Києві. Інститут історії та археології було розділено на дві самостійні установи – Інститут археології та Інститут історії України (директор – М.Н. Петровський). 14 липня 1944 р. затверджено структуру Інституту історії України у складі чотирьох відділів – історії феодалізму, історії капіталізму, історії радянського періоду та відділу археографії і штати у кількості 33 одиниці, з яких наукових співробітників – 23 посади, лаборантів – 1 посада, адміністративно-технічного персоналу – 9 посад⁴². Завідуючих відділами М.Н. Петровського (очолив відділ археографії), К.Г. Гуслистого (очолив відділ історії феодалізму), М.А. Рубача (очолив відділ історії радянського періоду) та Ф.Є. Лося (очолив відділ історії капіталізму) затверджують на посадах дещо пізніше. Постанова РНК УРСР від 17 липня 1944 р. «Про структуру Академії наук УРСР» остаточно закріпила розподіл установ АН УРСР та їх штатні розписи⁴³.

У серпні 1944 р. розпочинається підготовча робота з відновлення діяльності львівських відділів академічних установ. Для вивчення ситуації створено і направлено до Львова бригаду співробітників під керівництвом члена-кореспондента П.А. Власюка, який їде туди як уповноважений Президії. Роботу відділів відновлено постановою Президії АН УРСР від 8 вересня 1944 р.; нею ж затверджено їхні штатні розписи⁴⁴. На цей час у відділах вже працювала низка місцевих співробітників, запрошених П.А. Власюком, який мав відповідні повноваження від Президії. Переважно це керівники тих чи інших структурних підрозділів. Серед них і І.П. Крип'якевич, який очолив львівський відділ Інституту історії України⁴⁵. Кадрове питання стояло дуже серйозно. Всі працюючі співробітники АН УРСР, що перебували на окупованій території, проходили декілька ступенів перевірок при зарахуванні на роботу, до 1 вересня 1944 р. мали в обов'язковому порядку подати звіти про свою роботу на окупованій території. Попри такі складні обставини, до кінця року у відділі працювало вже шість співробітників (до війни – 9). Наукова тематика досліджень була пов'язана з західними областями, лише І.П. Крип'якевич повернувся до опрацювання теми Хмельниччини. З появою у відділі М.М. Кордуби запланована робота над складанням і підготовкою до друку бібліографії української історіографії. В подальші плани включено роботи з дослідження історії Буковини й Закарпаття⁴⁶. Львівські співробітники мали ще один клопіт – наукові ступені і вчені звання так званого «західного зразка». В січня 1945 р. приймається рішення про проведення переатестації наукових співробітників львівських установ АН. Робиться це з подвійною метою – з одного боку отримати важіль впливу на «неблагонадійних», з іншого – дорівняти ступінь постачання продуктами та промисловими товарами цих категорій працівників до кандидатів та докторів наук, які отримували додаткові іменні продуктові пайки⁴⁷.

У 1945 р. співпало декілька подій: прийнято постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У про перетворення Львова на великий промисловий центр, закінчила роботу академічна комісія з перевірки стану львівських відділів і рекомендувала змінити структуру цих установ, працівники установ Львова звернулися до Президії з

проханням організувати у місті філіал АН УРСР. Все це спонукало Президію до кроків щодо значного збільшення представництва установ АН УРСР у Львові. Прийнято рішення значно розширити роботу відділів Інституту геологічних наук, організуються відділи інститутів математики та ботаніки. Відділи ж установ суспільних наук вирішено об'єднати в один Інститут суспільних наук на чолі з директором академіком Ф.М. Колесою. З огляду на тяжкий стан здоров'я вченого тимчасове виконання обов'язків директора інституту доручити члену-кореспонденту С. І. Маслову; заступником директора призначити Д.Д. Копицю, а вченим секретарем – кандидата історичних наук П.А. Лаврова. До штатів новоутвореного інституту додатково по відділу історії зарахувати на роботу наукових співробітників В.Т. Горбатюка, І.І. Білякевича та Л.А. Коваленка⁴⁸. Із усіх означених рішень невітленим в життя залишилося тільки одне – Інститут суспільних наук був створений у Львові тільки у 1951 р.

Фактично до середини 1945 р. всі трансформації структури Інституту історії України АН УРСР, пов'язані з евакуацією і реєвакуацією, були закінчені. Інститут зміг зберегти провідний склад наукових співробітників, не зважаючи на складний час підготувати молодих наукові кадри і успішно відновити роботу інституту у Києві та його відділу у Львові.

¹ Історія Національної академії наук України (1938–1941) : Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 351–365.

² Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 12.

³ Там само. – С. 700–701.

⁴ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 268, оп. 6, спр. 6, арк. 3, 6.

⁵ Там само, арк. 10, 31.

⁶ Там само, арк. 16.

⁷ Національна академія наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали. – К. 2007. – С. 87–88.

- ⁸ ІА НБУВ, ф. 268, оп. 6, спр. 6, арк. 29.
- ⁹ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 14.
- ¹⁰ ІА НБУВ, ф. 268, оп. 6, спр. 6, арк. 45.
- ¹¹ Там само, арк. 95.
- ¹² Там само, арк. 109.
- ¹³ Там само, арк. 75, 101.
- ¹⁴ Там само, спр. 7, арк. 40.
- ¹⁵ Там само, спр. 116, арк. 1–2.
- ¹⁶ Національна академія наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали. – К. 2007. – С. 179.
- ¹⁷ ІА НБУВ, ф. 268, оп. 6, спр. 7, арк. 93, 172.
- ¹⁸ Національна академія наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали. – К. 2007. – С. 131–132.
- ¹⁹ Там само, арк. 192–193, 199–200.
- ²⁰ ІА НБУВ, ф. 268, оп. 6, спр. 8, арк. 9.
- ²¹ Там само, спр. 7, арк. 207, 235–236.
- ²² Там само, спр. 8, арк. 33–34, 150.
- ²³ Там само, арк. 87.
- ²⁴ Там само, спр. 7, арк. 83, 94, 138, 176.
- ²⁵ Там само, спр. 8, арк. 176.
- ²⁶ Там само, спр. 7, арк. 45.
- ²⁷ Національна академія наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали. – К. 2007. – С. 164.
- ²⁸ ІА НБУВ, ф. 268, оп. 6, спр. 8, арк. 103.
- ²⁹ Там само. – С. 238.
- ³⁰ Докторську дисертацію «Питання історії України та етнічного розвитку українського народу (період феодалізму)» К.Г. Гуслистий захистив тільки у 1963 р. вже будучи співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії.
- ³¹ ІА НБУВ, ф. 268, оп. 6, спр. 9, арк. 36–37.

³² Дисертацію «Нариси з історії промисловості України у 70–80-х рр. ХІХ ст.» на здобуття ступеня кандидата наук Ф.Ю. Шерстюк захистив у 1947 р.

³³ Національна академія наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали. – К. 2007. – С. 239.

³⁴ Там само. – С. 200.

³⁵ Там само. – С. 214–216.

³⁶ ІА НБУВ, ф. 268, оп. 6, спр. 9, арк. 212–213.

³⁷ Там само, арк. 221.

³⁸ Там само, спр. 10, арк. 15, 29.

³⁹ Там само, арк. 35–37.

⁴⁰ Там само, арк. 58.

⁴¹ Там само, арк. 76.

⁴² Там само, арк. 108, 122.

⁴³ Там само, арк. 146.

⁴⁴ Там само, арк. 254–256.

⁴⁵ Там само, арк. 256.

⁴⁶ Національна академія наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали. – К. 2007. – С. 340.

⁴⁷ ІА НБУВ, ф. 268, оп. 6, спр. 11, арк. 7.

⁴⁸ Там само, арк. 119.

ЛЬВІВСЬКИЙ ВІДДІЛ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР: ВІД СТВОРЕННЯ ДО ЛІКВІДАЦІЇ

Цілісне відтворення картини історичного розвитку Інституту історії України НАНУ є неможливим без вивчення діяльності його регіональних осередків, досвіду роботи їхніх наукових колективів. Порівняно нетривале існування львівського відділу не применшує його історичного значення, а вивчення діяльності дозволяє зрозуміти тенденції розвитку академічної науки в Західній Україні, конкретизувати обставини її функціонування, відтворити специфіку взаємин між головним інститутом і його регіональним осередком тощо.

Попри чималий науковий доробок дослідників, що торкався окремих аспектів діяльності відділу, та істотно за останні роки прирощення емпіричного матеріалу, ця тема ще не стала предметом системного комплексного розгляду, а відтак потребує спеціального дослідження. Основою для його здійснення стали документи архіву Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, більшість яких нещодавно вміщено у збірнику «Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936 – 1991: У 2 книгах. Кн. 1. 1936 – 1947» (упорядники О. Рубльов і О. Юркова, Київ, 2011).

Відразу зазначу, що в рамках однієї статті неможливо проаналізувати всі аспекти теми, тому спробую виділити основні етапи створення і діяльності у Львові відділу Інституту історії України АН УРСР та розглянути особливості його функціонування.

Рішення про створення на початку 1940 року у Львові шести структурних підрозділів київських науково-дослідних інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР, у тому числі згаданого відділу Інституту історії України, було зумовлено не принциповими заходами державної політики розвитку регіональних осередків академічної науки в республіці, намірами вдосконалити систему їх територіального розміщення, а насамперед вирішальним впли-

вом нової політичної кон'юнктури, пов'язаної з приєднанням до СРСР восени 1939 року Західної України, закономірним продовженням уніфікаційних заходів, ініційованих і проведених сталінським режимом в інших сферах суспільного життя краю, спрямованих на форсовану його інтеграцію до складу СРСР. Тож створення у Львові академічних підрозділів київських інститутів мало не так наукову, як політичну мету. «Советизація» західних областей УРСР набула тоді особливої політичної актуальності, тому відповідне спрямування зусиль вчених-гуманітаріїв на вивчення суспільно-політичних, економічних, духовних процесів в житті приєданого краю відповідало нагальним потребам тоталітарного режиму, що потребував для положень більшовицької теорії опори в науці. Що більше: режим прагнув підпорядкувати науку поточним політичним інтересам, використати новостворені підрозділи для пропагандистського впливу на населення. Тому не випадково перед львівськими відділами поставили чітке завдання: навчити «робітників і селян розпізнавати ворога» і тим самим «допомогти радянській державі далі зміцнювати її як непереможну фортецю соціалізму»¹.

Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР офіційно діяв від 1 лютого 1940 року, хоч його організаційне становлення почалося ще в грудні 1939-го, коли стало відомо про рішення Президії наук АН УРСР від 9 грудня про недоцільність переходу НТШ в систему Академії наук УРСР і необхідність створення на його базі шести філіалів київських науково-дослідних інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР: історії України, української літератури ім. Т. Г. Шевченка, мовознавства, українського фольклору, археології, економіки, беручи до уваги значну кількість визначних фахівців, які знаходилися на той час у Львові. Протягом грудня 1939–січня 1940 років було узгоджено й вирішено основні штатні, адміністративно-господарські і бюджетні питання роботи відділу. Вдалося визначитися і з приміщенням для установи, під яке відведено частину будівель Онуфріївського монастиря (вул. Жовківська, 36). Первісний склад відділу становили: Іван Крип'якевич (завідувач), Омелян Терлецький, Василь Гарасимчук, Федір Голійчук – старші наукові співробітники; Іван Карпинець, Степан Білецький, Омелян Пріцак – молодші наукові співробітники. Посаду бібліотекаря відділу обійняв Роман

Лукань². Львівські історики добре орієнтувалися в тогочасній європейській історіографії, джерелах з історії України, володіли широкою науковою ерудицією, іноземними мовами, що, безперечно, вигідно вирізняло їх на тлі навіть потенційно сильного колективу співробітників Інституту історії України, серед яких було чимало талановитих учених. Деякі львівські співробітники – І. Крип'якевич, Ф. Голійчук, О. Терлецький, В. Гарасимчук – пройшли добру науково-методичну школу на семінарах М. Грушевського, інші – І. Карпинець, С. Білецький, О. Пріцак – були учнями його учнів. Усіх цих представників старшої і молодшої генерації вчених об'єднувало однакове розуміння цілей і завдань історичної науки, методологічної бази дослідження, орієнтація на конкретно-історичний підхід до аналізу соціально-політичних явищ, опора на факти, критичне ставлення до джерел. Тому створення львівського історичного відділу зміцнило кадровий потенціал історичної науки в республіці не лише кількісно, але і якісно.

Згадані вище працівники згідно з наказом директора Інституту історії України С. Білоусова були спершу зараховані як виконуючі обов'язки. Ця обставина, як виявилось, дозволила згодом усувати деяких із них із займаних посад. Так, зокрема, рішенням Президії АН УРСР від 20 вересня 1940 року на посаду заступника відділу переміщено І. Крип'якевича. Натомість його місце зайняв надісланий із Києва старший науковий співробітник сектора історії України часів капіталізму та імперіалізму Інституту історії України Кирило Максимчук³. Він одночасно виконував обов'язки другого заступника голови бюро Відділу суспільних наук АН УРСР і здійснював загальне керівництво науковою і адміністративною роботою всіх львівських установ Академії наук. Іван Петрович знову очолив сформований ним відділ⁴ лише після того, як у квітні 1941 р. без захисту дисертації на підставі друківаних праць рішенням Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті вищої школи СРСР йому було присуджено ступінь доктора історичних наук і затверджено в званні професора.

Для співробітників львівського відділу наукова діяльність відтепер стала основним заняттям, за яке вони одержували регулярну платню. Якщо раніше свої наукові пошуки дослідники проводили у вільний від основної роботи час, керуючись внутрішніми спонуканнями, то відтепер уся їхня наукова діяльність спиралася на дер-

жавні асигнування. Окрім безперечних переваг, це мало і зворотній бік – фінансове узалежнення вченого від держави, яка прагнула відповідно скерувати його щодо тематики та змісту досліджень. Для переважної більшості співробітників відділу посадові оклади (450 карбованців для молодшого і 600 карбованців для старшого наукового співробітника) не забезпечували належного рівня життя, стимулюючи до пошуку додаткових заробітків, зокрема до сумісництва, поєднання наукової праці з педагогічною у вузах.

Висококваліфіковані кадри львівського відділу негайно долучилися до розробки тем, пов'язаних з історією західноукраїнських земель від початків української державності до періоду Другої світової війни, на що зорієнтовувало їх керівництво інституту. 12 лютого 1940 р. на черговому другому засіданні відділу були схвалені теми і наукові перспективи майбутніх досліджень, які згодом І. П. Крип'якевич передав до Києва на розгляд і затвердження вченою радою Інституту історії України АН УРСР. О. Прицак брався вивчати східні джерела до історії України та Східної Європи VIII-XII ст., тоді як В. Гарасимчук ставив за мету сформулювати новий погляд на давнє (до X ст.) населення Волині та Галицького Підкарпаття. С. Білецький досліджував питання історичної географії Галичини та Холмщини X – першої половини XIV ст., а Ф.Голійчук – колонізацію Підкарпаття в XV-XVI ст., акцентуючи увагу на соціально-економічних відносинах регіону. В центрі уваги І. Крип'якевича були політичні, економічні та культурні зв'язки західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною й Росією в XV-XVII ст. О. Терлецький висвітлював суспільно-політичні відносини Галичини від часів її приєднання до Австрійської імперії в 1772 р. до половини XIX ст., а І. Карпинець опрацьовував тему «Польські проекти на знищення українського народу в рр. 1918-1939». Пізніше, у травні 1940 р., після ознайомлення з індивідуальною тематикою наукових праць львівського відділу, вчена рада Інституту історії України запропонувала львів'янам конкретизувати тематичний план і після внесення змін затвердила його.

Безпосередня відповідальність за своєчасне та якісне виконання планових навантажень лежала на завідувачі відділу. Відповідно до службових обов'язків і в межах своєї компетенції І. Крип'якевич розробив і узгодив з виконавцями плани науково-дослідних робіт,

здійснював безпосереднє керівництво темами, визначав поточні завдання, організовував інформаційну роботу, подавав звіти про результати наукової та науково-організаційної діяльності до Києва. Навесні 1940 р. для ознайомлення співробітників з теоретичними засадами радянської історичної науки, її дослідницьким інструментарієм у відділі було запроваджено регулярні (що декади) наради. На них обговорювалися праці радянської історіографії, класиків марксизму.

Загалом, відділ у Львові працював за своїм окремим планом, що був частиною тематичного плану інституту й затверджувався вченою радою. Така система дозволяла київському керівництву постійно коригувати плани львівських учених, допасовуючи їхні праці до своїх науково-видавничих потреб. У березні 1940 р. дирекція Інституту історії України АН УРСР залучила співробітників свого відділу у Львові до написання колективної загальноінститутської чотиритомної книги нарисів з історії України. І. Крип'якевич, В. Гарасимчук, О. Терлецький, І. Карпинець і А. Лютман зобов'язувалися терміново до 1 червня 1940 р. (пізніше цей термін продовжено до 1 липня 1940 р.) підготувати окремий розділ з історії західноукраїнських земель від половини ХІХ ст. до 1917 р. загальним обсягом три друкованих аркуші, що згодом було виконано. До співробітників відділу почали звертатися за консультаціями та рецензіями на наукові праці вчені з інших міст України, а також із Москви. Додаткові навантаження не лише відволікали львівських істориків від виконання індивідуального тематичного плану, а часом і обтяжували їх зайвими, непередбачуваними проблемами, в т. ч. морально-етичними. Так, після ґрунтовної і принципової рецензії на рукопис старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР Ф. Ястребова «Західноукраїнські землі в першій половині 19 ст.», що становив розділ багатотомної історії СРСР, яку за дорученням директора Інституту історії АН СРСР академіка Б. Грекова написали І. Крип'якевич, О. Терлецький і А. Лютман, робота киянина не одержала схвалення в Москві й була відхилена. Рецензенти вказали на численні фактичні помилки в роботі Ф. Ястребова й аргументовано критикували його оцінки подій 1848 р. у Східній Галичині, підкресливши, що «деяких ділянок економічного, суспільного, політичного життя автор зовсім не знає, інші – дуже недокладно». Натомість керівництво московського інституту

спершу висловило львів'янам подяку “за ґрунтовні і цінні рецензії”, а згодом зажадало, аби вони самі підготували роботу на цю тему. Розділ, який отримав схвалення в Інституті історії АН СРСР, позапланово написав О. Терлецький. Тим часом І. Крип'якевич змушений був виправдовуватися перед дирекцією інституту, запевняючи С. Білоусова, що він і його співробітники аж ніяк не очікували саме такого результату від їхньої рецензії⁵.

Координація науково-дослідної роботи з науковцями київського інституту, участь у реалізації спільних наукових проєктів, взаємне рецензування сприяли налагодженню постійних наукових і особистих контактів між ученими, обміну досвідом, в якому було чимало повчального і цінного⁶. У практику ввійшли виїзні наукові сесії, організовані Президією АН УРСР, які дозволяли фахівцям не лише апробувати результати власних досліджень, але й акумулювати напрацьований потенціал, визначати перспективну тематику і напрями майбутніх пошуків. Зустрічі, обмін думками, службове і приватне листування тощо сприяли кращій поінформованості західноукраїнських учених про реальний стан наукового і суспільно-політичного життя в радянській Україні. Безперечно, це був один із чинників адаптації галичан до радянської дійсності.

Поглиблення співпраці, професійні й особисті контакти істориків Львова і Києва, під час яких закладалися засади взаємної поваги і довіри, поступово ламали психологічний мур між «галичанами» і «східняками», який незримо ділив їх досі на «ми» і «вони». Однак львів'яни і кияни все ж часом почувалися чужими одні одним і сподіватися на миттєве подолання взаємної недовіри й упередженості було марно. Львівські вчені викликали у своїх східноукраїнських колег змішані і навіть полярні почуття – від щирої поваги і пієтету до повного неприйняття⁷.

Поза сумнівом, наукове дослідження тем, обраних львівськими істориками, збагатило б тогочасну українську історіографію. Однак політичні умови на західноукраїнських землях в 1940-1941 рр., ситуація в історичній науці УРСР апріорі позбавляли львівських істориків можливостей для повноцінної реалізації своїх творчих задумів. Гуманітарні інституції Львова існували в атмосфері репресій, ідеологічного тиску, поступової ізоляції від зовнішнього світу, пильного контролю партійних і адміністративних органів, цензури, страху і непевності. Під контроль НКВС-НКДБ

потрапила практично вся українська інтелігенція, в тому числі й науковці як реальні і потенційні вороги радянської влади⁸. У Львові продовжувалися безконечні арешти, люди зникали один за одним, і ніхто не міг бути певним у своєму майбутньому. Це деморалізувало науковців, виснажувало їх морально і фізично, не дозволяло зосередитися на роботі.

Вже в 1940 р. почалися “чистки” у львівських академічних установах і з’явилися перші жертви. У жовтні 1940 р. Президія АН УРСР звільнила з посади бібліотекаря Львівського відділу Інституту історії України відомого вченого-бібліографа, архівознавця, дослідника історії Чину св. Василя Великого Романа Луканя, а причиною відрахування став його чернечий сан⁹.

Істотно підважувала стабільність посадового становища багатьох науковців-докторів наук, польської, австрійської та іншої іноземної атестації, що були у львівських відділах київських інститутів тимчасово прирівняні до кандидатів наук і тому переважно займали посади старших наукових співробітників, неможливість вільно переатестувати свої дорадянські наукові ступені. На перешкоді стояла не тільки відсутність міжурядових угод СРСР з іншими країнами про взаємне визнання і нострифікацію документів про наукові ступені. Дуже невеликі можливості присвоєння вчених ступенів без захисту дисертацій на підставі наукових публікацій залишало й чинне радянське законодавство та інструкції Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті вищої школи СРСР. Численними бюрократичними процедурами був переобтяжений сам механізм переатестацій, який вимагав величезної кількості довідок, рецензій, погоджень, клопотань тощо. З цієї проблемою львівські вчені зіткнулися у 1940-1941 рр., не менш складною вона виявилася і у 1944-1946-х та подальших роках¹⁰.

Глибока спорідненість зі старою культурою, загострене почуття національної свідомості, сильний вплив релігії та європейської культури не дозволяли багатьом львівським ученим автоматично змінити вироблений десятиліттями духовно-культурний код, підкоритися панівній ідеології, стати на шлях прямого співробітництва з більшовицьким режимом, бути слухняним виконавцем його волі. Але, щоб зберегти можливість і далі працювати за фахом і покликанням, чимало з них так чи інакше засвідчили своє прихильне ставлення до влади і її заходів. Об’єднані загальними

моральними та емоційними установками, в тому числі турботою про життя дітей і рідних, бажанням жити в стабільному суспільстві, свою діяльність вони розглядали як певний компроміс.

Зовнішні прояви лояльності до нового режиму у вигляді публічних виступів із ритуальним «славослів'ям» на адресу керівників радянського уряду й більшовицької партії на різного роду пропагандистських зборах, мітингах, голосування за запропоновані організаторами резолюції, діяльність у представницьких органах влади – радах депутатів трудящих різного рівня (І. Крип'якевич в грудні 1940 р. був обраний депутатом Львівської обласної ради робітничих і селянських депутатів), здебільшого лише маскували їхні справжні погляди на радянську дійсність і аж ніяк не можуть слугувати беззаперечним доказом відданості тоталітарному режимові або повного “розумового поневолення”. Усвідомивши силу тоталітарної системи, вчені швидко опанували тактику подвійного стандарту поведінки, “двоєдумання”: в офіційній обстановці говорити, що від них очікували, а часом і вимагали, а в близькому колі – те, що насправді турбувало й боліло. “Коли я був сам на сам з Ів. Крип'якевичем, він не раз у довіреній і притишеній розмові та дружніх жартах зі мною, – згадував про ті часи О. Домбровський, який працював в 1940-1941 рр. асистентом на історичному факультеті Львівського державного університету, – вживав з почуттям шибеничного гумору такі вислови, як “Вільна Україна за двадцять копійок”, пов'язуючи нашу невідрадну дійсність з назвою [львівського – О. Л.] часопису, або “старшобратський великий російський народ”, “яснее сонечко на Кремлі” тощо”¹¹.

У відділі з метою посилення контролю за науковою діяльністю, підвищення її віддачі за радянськими стандартами організувалося соціалістичне змагання як між іншими львівськими відділами, так і окремими співробітниками, яке в основному спрямовувалося на забезпечення дострокового виконання тематичних планів. Проте використання цього апробованого мобілізаційного засобу, що з часом перетворився на обов'язковий елемент звіту перед вищими ланками, не справляло будь-якого вирішального впливу на інтенсивність і якість наукових досліджень. Натомість на них від'ємно впливало надмірне сумісництво, яке набуло поширення серед старших наукових співробітників, а

також активне їх залучення до виконання громадсько-політичних завдань, що зривало терміни виконання планових навантажень. Істориків, як і їх колег з інших львівських відділів, залучали до навчання в системі політичної освіти, самостійного вивчення історії ВКП(б), біографій Леніна і Сталіна. Для них організовували політінформації, лекції, доповіді, ретельно фіксуючи відвідуваність цих заходів і успіхи в політнавчанні.

Найбільше на гуманітарних дослідженнях позначався ідеологічний диктат. Матеріалістичне розуміння історії оголошувалося єдиним універсальним методом історичного дослідження, а не одним з численних напрямів тогочасної світової історіографії. Такий методологічний підхід апіорі вимагав втискувати реальне життя в наперед підготовлені схеми. Відтак уся історія України, принаймні від ХІХ ст., мала слугувати немовби “передмовою” до т.зв. “Великої Жовтневої соціалістичної революції”, а все внутрішнє життя України зображувалося як перманентна класова боротьба. Львівських учених призвичаювали трактувати приєднання України до Росії 1654 р. як найменше зло порівняно з альтернативами бути поглинутою Польщею або Туреччиною, зводити все минуле українського народу до класової боротьби. “Короткий курс історії ВКП(б)” – цей своєрідний катехізис більшовизму, що вважався вищим досягненням історіософської думки, визначав завдання історичної науки як вивчення і розкриття законів економіки, розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Виділення соціально-економічного чинника як визначального в суспільному розвитку спричинювало приниження духовно-етичних сторін життя. Якщо раніше, щоб з’ясувати численні питання українознавчої тематики, львівські історики найбільше орієнтувалися на європейський і загальнослов’янський контекст, то тепер їм нав’язували російськоцентричну побудову української історії. За таких обставин пріоритет отримали опис і викладення фактів, натомість концептуальне осмислення було відсунуто на другий план. Унаслідок цього збіднювався і спрощувався весь спектр гуманітарних досліджень.

Роботу відділу гальмував край незадовільний стан з виданням праць за плановою тематикою, характерний для системи Академії наук УРСР загалом. Через відсутність власної поліграфічної бази інститути не мали змоги друкувати свої наукові праці,

а все здане до друку місяцями, подекуди роками лежало без руху і врешті-решт знецінювалося. Тривалий час ця болюча проблема не вирішувалася, послаблюючи мотивацію дослідницької діяльності як окремих вчених, так і цілих наукових колективів. За таких обставин львівські історики подавали свої публікації переважно до вузівських наукових збірників (головно «Записок історичного та філологічного факультетів» Львівського держуніверситету ім. І. Франка) і тогочасної періодики.

В роки німецької окупації першими німецькими розпорядженнями всі вузи й академічні установи у Львові були закриті, а науковці пішли у вимушену, безстрокову й безоплатну відпустку, втративши можливість систематично займатися своїми студіями. Згідно з наказом І. Крип'якевича по львівському відділу Інституту історії України від 6 липня 1941 р. його наукові працівники повинні були забрати додому зі службових кабінетів свої матеріали, книжки й особисті речі. Опіку над майном доручено щойно поновленому на посаді бібліотекаря відділу Р. Луканеві¹².

Попри всю складність тогочасного життя, колишні співробітники львівських академічних установ не припиняли творчої праці, брали активну участь у збереженні і збагаченні здобутків національної культури. У відповідь на намагання окупаційних чинників постійно звужувати можливості розвитку вищих форм культури, зводити її до найпростіших етнічних, українська інтелектуальна еліта зробила все можливе, щоб розвивати науку, літературу, мистецтво, підвищити духовний рівень народу, зміцнити український характер міста¹³. Колишні члени НТШ виступили з ініціативою відновлення діяльності товариства. 17 вересня 1941 р. на засіданні Віділу (управи) НТШ за участю Івана Крип'якевича було вирішено проробити для цього відповідні заходи. Вже 24 вересня 1941 р. президія товариства вручила лист щодо відновлення діяльності НТШ керівнику відділу науки і освіти правління дистрикту Галичина Гасселіху, який дав усний дозвіл, однак застеріг, що остаточне рішення стосовно НТШ надійде письмово. Подальші зустрічі відпоручників товариства з провідником УЦК В. Кубійовичем, референтом з українських справ уряду генерал-губернатора А. Бізанцем не внесли остаточної ясності в питання про перспективи існування НТШ¹⁴. Тим часом активно відновлювалася діяльність його колишніх секцій,

зокрема історико-філософської, яку знову очолив І. Крип'якевич і філологічної, під керівництвом В.Сімовича. В їх роботі активну участь брали співробітники колишніх львівських установ АН УРСР: І. Карпинець, В. Огоновський, І. Грабар, І. Ольховий, І. Свенціцький, Ф. Колесса, О. Роздольський, М. Возняк, М. Тершаковець, К. Кисілевський, Я. Ярема та ін. Для наукової роботи створено кабінети, які стали спеціалізованими науково-дослідними клітинами товариства, а на засіданнях секцій розглядалися лише організаційні питання.

Проте розгорнути роботу кабінетів і секцій НТШ в повному обсязі не вдалося. Всі намагання відпоручників товариства одержати офіційний дозвіл на його існування (для цього у грудні 1941 р. було складено пристосований до нових потреб статут товариства) не дали результатів¹⁵. Марними були й сподівання створити державний інституту ім. Шевченка, відкриття якого задекларовано у пресі¹⁶.

Оскільки згідно з німецькими розпорядженнями в Генеральній губернії поза компетенцією Українського центрального комітету інші організації існувати не могли, на початку 1943 р. українські вчені створили при ньому Об'єднання праці українських наукових робітників, покликане їх згуртувати. 25 березня 1943 р. Іван Крип'якевич у листі до Олександра Оглоблина писав: "...Об'єднання наукових робітників при УЦК розпочало свою роботу. Я веду "історичний гурток", є в ньому до 20 людей: Кордуба, Терлецький, Карпинець, Білецький, Прицак, Лукань, Б.Барвінський, Ольхівський, Витанович, Думка, Генсьорський, Левкович, Коваль, Скорик, Мацяк і ін. В.Герасимчук, на жаль, захворів – спаралізований частинно, ледве чи зможе ще працювати. ...Мали ми вже три засідання, два присвячені програмі, а на третьому проф. Терлецький дав дуже інтересну доповідь про Головну руську раду з 1848 р..."¹⁷. Гурток виконував функцію колишньої історико-філософської секції НТШ. Що два тижні його члени сходилися на засідання, обговорювали наукові доповіді, зокрема Р. Луканя "Львівська преса XVIII ст.", І. Карпинця "Герб Галичини", Б. Ковалю "Характеристика Київської Академії", І. Крип'якевича "Церква Холмщини і Підляшшя" та ін.¹⁸ Окрім галицьких істориків в роботі гуртка брали участь їхні колеги з Наддніпрянщини – Наталя Полонська-Василенко, Олександр

Оглоблин – колишні старші наукові співробітники Інституту історії України АН УРСР та ін. Після переїзду до Львова вони відразу включилися в наукове життя міста¹⁹.

Уболіваючи за розвиток історичної науки в Україні, навесні 1942 р. І. Крип'якевич розробив план організації наукових досліджень з вітчизняної історії, який і сьогодні не втратив свого значення²⁰. Надісланий до істориків Києва і Праги, план охоплював такі ділянки; 1) методики досліджень; 2) бібліографію; 3) історіографію; 4) джерелознавство; 5) видання джерел; 6) узагальнюючі праці. На переконання видатного історика на початках терміново треба було підготувати ряд підручників з методики історичних досліджень, бібліографії, історіографії і джерелознавства, а також скласти історичний атлас України. Іван Петрович сам зголошувався виконати значну частину цієї роботи. Учений вважав, що такі підручники, з одного боку, дали б дослідникам найнеобхідніші вказівки при пошуку джерел, а з іншого – збережуть їхню енергію для виконання самостійних наукових досліджень. Особливо великого значення І. Крип'якевич надавав джерелам з історії України, застерігаючи при цьому, що жодна з епох вітчизняної історії не повинна залишитися поза увагою дослідників. Як прихильник державницької школи в українській історіографії, він підкреслював першорядну вагу вивчення історії української держави XVII–XVIII століть і періоду XIX–XX століття, оскільки ці часи, на його думку, мають виняткове національно-виховне значення. Передусім, на його думку, вимагали уваги джерела, що є свідченням державного життя України: договори, гетьманські універсали, акти української адміністрації, війська, суду тощо. Професор Крип'якевич брався самостійно підготувати повне видання універсалів і листів Богдана Хмельницького.

І. Крип'якевич дійшов висновку, що для піднесення рівня української історіографії необхідно братися за дослідження широких тем: “Наші історики повинні перейти від причинків до синтетичних праць. Для цього треба виховати також молодше покоління істориків”. Іван Петрович пропонував українським історикам Праги і Києва провести дискусію щодо цього плану і висловити свої погляди на потреби і форми організації історичних досліджень в майбутньому. Він був переконаний, що “на місці дотепе-

рішньої анархії в історичних досліджах повинна прийти зоорганізована праця”²¹. Проте через воєнне лихоліття цей план не вдалося реалізувати. Усе ж, попри труднощі й перешкоди, І. Крип’якевич з енергією ентузіаста писав нарис історії України, готував до друку листування Б. Хмельницького, планував скласти історичний атлас України, до якого здавна цілеспрямовано збирав матеріали²².

З наближенням до Галичини радянсько-німецького фронту організоване наукове і культурне життя у Львові почало згасати. У березні 1944 р., велика група львівської творчої інтелігенції перебралася частково до Турки і Самбора, решта до Криниці, що на Лемківщині, і Кракова, які для більшості з них виявилися перевальними пунктами для подальшого виїзду на Захід. Всього за останні місяці нацистської окупації Львів залишили приблизно 30-50 тис. осіб (українців, поляків та німців)²³. Навчені гірким досвідом 1939-1941 рр., який досить швидко позбавив ілюзій щодо більшовицької системи, велика група українських науковців, діячів літератури і мистецтва, свідомо обрала для себе шлях на еміграцію.

Утвердившись на західноукраїнських землях, радянська влада передусім прагнула остаточно перетворити цей регіон в інтегральну частину СРСР та розправитися з національно-визвольним рухом, усіма непокірними, передусім інтелігенцією, в якій бачила основного носія ворожої тоталітарному режиму ідеології. Власне цьому завданню була підпорядкована політика в галузі культури і науки.

Вже до середини серпня 1944 р. у Львові відновили діяльність усі відділи інститутів АН УРСР, а перше організаційне засідання відділу історії України відбулося в присутності директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського 31 липня, тобто через три дні після вступу радянських військ до галицької столиці²⁴. Така оперативність у вирішенні багатьох питань діяльності академічних установ, тісно корелювалася з іншими заходами нової влади щодо відновлення і розширення довоєнної (1939-1941 рр.) суспільно-політичної, культурно-освітньої і наукової інфраструктури. Останній намагалися надати не тільки радянського, але й зовні українського характеру, щоб легітимізувати більшовицький тоталітарний режим в очах населення на західноукраїнських землях.

Очевидно, були й інші причини, які спонукали владу до швидкого відновлення діяльності львівських установ УРСР. Серед них, зокрема, величезні кадрові втрати серед українських учених гуманітарного профілю. Частина їх загинули на фронті, інші – померли своєю смертю або виїхали за межі України. Відтак в усіх академічних інститутах, особливо Відділу суспільних наук, відчутно бракувало наукових співробітників високої кваліфікації. Залучення до роботи львівських інтелектуалів дозволяло почасти зменшити гостроту кадрової проблеми в системі АН УРСР.

“В основному склад наукових робітників установ Академії у Львові являє собою значну наукову силу”, – констатувала комісія АН УРСР на чолі з керівником Відділу суспільних наук академіком М. Птухою, що в грудні 1944 р. спеціально вивчала стан науково-організаційної роботи у львівських академічних інституціях²⁵. Відомі київські вчені вважали, що ця інтелектуальна сила за умови ефективного керівництва “зміцнить відповідні ланки роботи інститутів Академії наук УРСР в плані наукового вивчення мови, літератури, історії економіки, археології, мистецтвознавства, фольклору, етнографії та природних багатств західних областей Радянської України, а також Радянської Буковини і Закарпатської України”²⁶. Комісія запропонувала скасувати дотеперішню систему науково-дослідних установ у Львові, як таку, що не забезпечує належного розгортання їхньої роботи, і організувати натомість дві академічні структури: 1) Інститут суспільних наук з шістьма відділами, в т.ч.: української мови, української літератури, історії України, економіки, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, археології; 2) Інститут природничих наук, в якому головню будуть вивчатися природничі багатства західних областей УРСР²⁷. Проте позитивного розв’язання запропонований проєкт тоді не одержав. Хоча загалом у 1944-1945 рр. політична кон’юнктура виявилась досить сприятливою для розбудови на заході України радянської академічної науки, покликаної сприяти повній і остаточній інтеграції регіону у всесоюзний простір.

Відновлений відділ Інституту історії України АН УРСР, що розмістився в кількох кімнатах за новою адресою – вул. Радянська, 26, почав свою роботу у складі чотирьох осіб (І. Крип’якевич, М. Кордуба – колишній професор Варшавського університету, що в роки німецької окупації перебрався до Львова),

С. Білецький, І. Карпинець. Восени того ж року науковий штат відділу зріс до шести осіб (І. Крип'якевич (завідувач), І. Карпинець, М. Кордуба, Ф. Голійчук, О. Терлецький (старші наукові співробітники) та С. Білецький (молодший науковий співробітник). У серпні 1945 р. до них приєдналися кандидат історичних наук Іван Белякевич – ректор (жовтень 1944–липень 1948 рр.) Львівського університету ім. І. Франка та декан історичного факультету і доцент кафедри України того ж вузу Володимир Горбатюк, що, очевидно, повинні були забезпечити відповідну ідейно-політичну витриманість у роботі відділу. Протягом 1945–1946 рр. підрозділ кількісно зріс удвоє. У 1946 р. у відділі, який поповнили Іван Околот, Андрій Брагінець (філософ), Юліан Заяць (бібліограф), Іван Сойко, Степан Кміцикевич²⁸, налічувалося 13 співробітників, а відтак було забезпечено належний науковий потенціал для дослідження тих чи інших аспектів історії України. Майже 75 відсотків співробітників відділу мали радянські і зарубіжні наукові ступені і звання.

Нові суспільно-політичні реалії поступово скоригували плани наукових розробок учених. Особливу увагу історики звертали на дослідження питань визначення західних кордонів України, вивчення історичних прикладів боротьби українського народу з німецькою експансією тощо. Наукова тематика розвивалося в умовах суперечливого планування “згори” і “знизу”. Спершу, в 1944–1945 рр., як і перед війною, переважало тематичне планування “знизу”, що зводилося до підсумовування, коригування і затвердження пропозицій окремих учених, за якими зазвичай залишали напрями досліджень, де вони себе виявили фахівцями. Але згодом, з поступовою зміною ідеологічної ситуації в країні, домінуючою тенденцією в управлінні науковою діяльністю стало планування “згори”. Відповідно до політичної кон’юнктури і вказівок вищих партійно-державних органів вчена рада профільного інституту АН УРСР вносила в наукові плани львівського відділу суттєві зміни, насаджувала без попереднього погодження з виконавцями нові теми, часом кардинально відмінні від творчих зацікавлень і доволі трітніх напрацювань окремих співробітників. На 1946 р. вчена рада Інституту історії України усім науковим співробітникам львівському відділу (окрім І. Белякевича та В. Горбатюка, які відповідно опрацьовували теми: "Західноукраїнське

питання на Версальській конференції 1919 р." і "Ленінська "Искра" і боротьба за соціал-демократичну робітничу партію на Україні") запланувала й затвердила нові теми: "Зв'язки західноукраїнських земель з Росією в XIV-XIX ст.", "Запровадження церковної унії на західноукраїнських землях 17-18 ст.", "Політика Австрії на західноукраїнських землях у 18 – початку 19 ст.", «Історія т. зв. нової ери в Східній Галичині», «Україна в планах німецьких загарбників в 1870-1944 рр.», «Закарпатська Україна – науково-популярний нарис»²⁹. Коли ж 21 грудня 1945 р. на засіданні відділу І. Крип'якевич ознайомив присутніх зі змістом вольового рішення керівництва інституту, М. Кордуба заявив: "Ухвала вченої Ради викликає зачудування: Інститут знехтував тематичний план, опрацьований львівським відділом, і накидає нову тематику, не рахуючись з тим, що справа іде не з студентами-початківцями, а з старшими науковими робітниками, які довгі роки працюють над своїми темами. Буває, що наукові установи самі пропонують нові теми, але роблять це шляхом конкурсів або добровільного співробітництва, а не накидають робіт спеціалістам. Успішна праця є можлива тільки тоді, коли погоджується з особистими зацікавленнями автора. Накидати, наприклад, медієвісту тему з ХХ ст., значить згори засуджувати роботу на невдачу...³⁰. Учений рішуче відмовився виконувати тему "Закарпатська Україна – науково-популярний нарис", аргументуючи, що поки немає наукової студії про Закарпаття, не можна написати популярного нарису, який би не скомпрометував "фірми" Академії наук, а крім того, у Львові відсутні угорські дослідження про історію комітатів Закарпатської України. М. Кордуба хотів продовжити роботу над "Історією Галицько-Волинської держави в XIV ст.", яку він тимчасово перервав через відсутність у Львові необхідних закордонних видань, вважав для себе найголовнішим завданням завершення фундаментальної "Бібліографії історії України" і наполягав, щоб йому залишили раніше обрану планову тему³¹. Свої застереження висловили також О. Терлецький, який від 1940 р. ґрунтовно досліджував різні аспекти діяльності Головної руської ради в 1848-1851 рр., натомість йому пропонували взяти тему «Запровадження церковної унії на західноукраїнських землях», І. Карпинець, що готував історіографічний огляд праць з історії Галичини австрійського періоду та аналізував політику Австрії в

цьому краї, а йому нав'язували тему «Україна в планах німецьких загарбників у 1870-1944 рр.». Не погоджувався виконувати тему «Політика Австрії в західноукраїнських землях 1772-1850 рр.» С. Білецький, прагнучи працювати над іншою, раніше ухваленою відділом – «Історичний атлас України», аргументуючи, що він є фахівцем виключно з середньовічної історії та історичної картографії. Не бажав переривати роботу над повним виданням листування Б.Хмельницького, яке планував закінчити в 1946 р., І. Крип'якевич. Запропоновану йому тему “Зв’язки західноукраїнських земель з Росією в XIV-XIX ст.” погоджувався прийняти лише як другу, хронологічно обмеживши її кінцем XVIII ст., на тій підставі, що не вважає себе фахівцем історії XIX ст. В результаті відділ таки відстояв чотири раніше ухвалені теми, ще чотири нові теми співробітники взяли до виконання³².

Головним напрямом досліджень відділу залишалась історія західноукраїнських земель. За короткий час були завершені і підготовлені до друку деякі дослідження І.Крип'якевича, О. Терлецького, проте дуже мало що тоді побачило світ. Перевірка 1950 р. виявила, що не було опубліковано десять праць І.Крип'якевича³³.

Львівським вченим не дозволили реалізувати більшість наукових планів і починань. Партійні й адміністративні органи потребували не об'єктивних наукових досліджень, а праць ідеологічного характеру, покликаних швидше спотворити справжню суть історичного минулого українського народу, зокрема, національно-визвольного руху, ніж об'єктивно дослідити його, що, зрозуміло, викликало невдоволення вчених. Як свідчить донесення управління НКГБ Львівської області, старший науковий співробітник львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР М. Драган заявляв у приватних розмовах (а їх, як видно, ретельно контролювала агентура НКДБ), “що середній рівень культури в Радянському Союзі низький”, і оскільки “централізм політичної системи призвів до централізації розумової”, то за таких обставин “за середню масу думають верхи, а про нижчі уми й говорити нічого”. Вчений доходив до висновку, що більшовики є виняткові демагоги і доктринери, для яких принципи є аксіомою, політичною геометрією, яка сама в собі включає доказ. Він вказував, що в СРСР панує доктринерство, учнівське слідування положенням, висловленим у корот-

кому курсі “Історії ВКП(б)” або у книзі Сталіна “Питання ленінізму”. Така ситуація, на переконання М. Драгана, є великим злом, бо будь-яка ідея, проникаючи у “вузькі і пусті голови” і не зустрічаючи там ніяких знань, заповнює їх повністю. “І виходить, – констатував М. Драган, – що радянська людина в полоні абстрактної ідеї переконати її немає ніякої змоги”.³⁴

І. Крип’якевич, згідно з цими ж донесеннями, бачив багато спільного між гітлерівським і сталінським режимами, якщо йшлося про їхні ідейно-політичні засади та методи втілення в життя. Історик вказував: “...Ідея Гітлера – націоналізм, панування німців, і інтернаціоналізм – панування Росії, в головному порочні, не життєздатні, тому що занадто абстрактні. Звідси горе народам, вожді яких втілюють у життя абстрактні ідеї. Вожді тоді, на думку І. Крип’якевича, не рахуються з життям, справжніми інтересами керованих ними людей. Гітлер знищив Німеччину, а один з керівників ВКП(б) (про кого конкретно йдеться, в документі промовчано – О.Л.), вводячи у свій час колективізацію на Україні, замордував шість мільйонів українців...”³⁵

Не скуті ідеологічними догмами, львівські вчені зуміли (хоча, зрозуміло, не всі однаково глибоко) досить швидко наблизитися до розуміння природи сталінської моделі соціалізму, визначити характер і зміст більшовицької політичної системи, її типологію, руйнуючи в своєму середовищі міфи про її прогресивність.

Поінформоване органами НКГБ партійне керівництво розуміло, що формальна згода цих людей з радянською владою є вимушеним компромісом, засобом маскування своїх сдумок. Тому воно не збиралося довго толерувати такий стан речей. В 1946 р., коли в Україні безпрецедентного розмаху набула боротьба проти “українського буржуазного націоналізму”, головним ідеологом і натхненником якого оголосили М. Грушевського, а його послідовниками – І. Крип’якевича, М. Кордубу, О. Терлецького та інших відомих діячів науки і культури, розгорнувся наступ проти українських соціогуманітарних академічних установ і в тому числі проти їхніх львівських осередків.

Своєрідним сигналом до фронтального ідеологічного наступу на галицьку інтелігенцію і передусім учнів М. Грушевського стала поява в газеті “Культура и жизнь”, органі управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), статті завідувача відділу цього

управління С. Ковальова “Виправити помилки у висвітленні деяких питань історії України”. Автор статті стверджував, що “окремі професори у Львівському університеті (Крип’якевич, Кордуба та інші) і зараз читають лекції з історії України в дусі Грушевського, дотримуються його концепції, відкрито виступають на захист його позицій“ й закликав “піддати ґрунтовній критиці в газетах і журналах усі і всілякі спроби ревізувати марксистсько-ленінське вчення з національного питання, посилити ідейно-політичне виховання кадрів нашої інтелігенції”³⁶.

Статтю, що була одним з результатів роботи у Львові комісії ЦК ВКП(б) на чолі з С. Ковальовим³⁷, оперативно передрукували київські і львівські газети. Їй в Україні було надано статусу нормативного документа, положень якого всі повинні були беззастережно дотримуватися. Місцеві партійні чиновники від ідеології та їхні адепти, не заглиблюючись у суть наукових концепцій львівських вчених, таврували їх як ворогів радянської влади, закликаючи всіх вести з ними непримиренну боротьбу. До прибічників “школи Грушевського” зараховували не лише істориків, але й усіх діячів науки і культури, які захищали національну історично-культурну ідентичність свого народу, чинили опір повзучій русифікації і тотальній фальсифікації українського минулого. Особливо охочими кидати обвинувачення в «українському буржуазному націоналізмі» заслуженим перед народом вченим виявилися їхні колеги з відділу і Львівського університету – В. Горбатюк, В. Осечинський, В. Белякевич, що сприймали лише ті дослідження і наукові висновки, які йшли виключно у руслі більшовицької ідеології, рішень партії і уряду. З кар’єрних міркувань, вислужуючись перед владою, вони ініціювали і намагалися теоретично обґрунтувати доцільність каральних заходів проти національної інтелігенції.

Навіть довільно повисмикувані і відповідно препаровані цитати з раніше опублікованих праць, покликані створити з авторів образ «ворога» та «буржуазного націоналіста», не могли приховати очевидну безглуздість багатьох звинувачень. Але спростувати, зняти їх з себе науковими аргументами, виваженими, логічними поясненнями в умовах розгортання «справжньої більшовицької критики і самокритики в дусі нетерпимості до ворожих теорій і поглядів буржуазно-націоналістичного характеру» не було ніякої можливості. Тим більше, що в тих обставинах не лише друковане, але й

висловлене вголос слово легко можна було за потреби легко повернути проти тих, хто дозволив собі його вжити. Відомих учених змушували привселюдно каятися, зізнаватися в неіснуючих гріхах, відмовлятися від досягнутих важкою працею творчих результатів. І чим більш відомою була людина, тим більшого каяття від неї вимагали.

Першими жертвами ідеологічного наступу стали відділи інститутів літератури ім. Т. Г. Шевченка, економіки, історії України, ліквідовані в жовтні 1946 р. Офіційно цей крок пояснювали як вимушений, спричинений намірами Президії АН УРСР сконцентрувати в Києві всіх провідних учених. Звичайно, стан організаційно-дослідницької роботи, малочисельність і, що головне, якість її кадрового забезпечення в київських установах Відділу суспільних наук АН УРСР і давніше викликали справедливі нарікання в керівництві Академії наук. Належного значення не надавали підбору, підготовці і підвищенню кваліфікації науковців. Дирекції не спрямовували і не контролювали підготовку докторів наук, що ставило під сумнів спроможність розгортання наукових досліджень, належного виконання тем, які часто змінювалася під впливом тогочасної політичної кон'юнктури. На початок березня 1946 р. у Києві серед 128 старших наукових співробітників усіх установ Відділу суспільних наук налічувалося лише п'ять докторів і 60 кандидатів наук, а серед 43 молодших наукових співробітників взагалі не було жодного працівника з науковим ступенем і дуже мало науковців працювали над дисертаціями³⁸. Усього протягом 1944-1946 рр. лише двоє з усіх працівників Відділу захистили докторську і 25 – кандидатську дисертації³⁹. Тому як невідкладний захід, спрямований на прискорення формування висококваліфікованих колективів в інститутах Відділу суспільних наук АН УРСР, академік М. Птуха ще у березні 1946 р. пропонував додатково залучити до Києва докторів наук в ті установи, «де відсутня реальна надія очікувати своїх докторів протягом 1946 і не пізніше 1947 року»⁴⁰. Водночас М. Птуха вважав за необхідне посилити відповідальність інститутських дирекцій за наукову роботу львівських відділів, тісніше прив'язавши їх до виконання загальної тематики⁴¹. Виглядає, що через півроку ставлення академічного керівництва в Україні до львівських відділів кардинально змінилося в гірший бік.

Отже, 11 вересня 1946 р. Президія АН УРСР викликала зі Львова до Києва групу провідних співробітників відділів інститутів історії, економіки і літератури: І. Крип'якевича, М. Возняка, О. Терлецького, М. Кордуба і О. Степанів. На прийомі у віце-президента АН УРСР М. Лаврентьєва перед ними була поставлено категоричну вимогу переїхати до Києва нібито задля зосередження кращих наукових сил у столиці України. Перша реакція львів'ян була негативною: вони відмовилися переїжджати, мотивуючи хворобами, поважним віком, родинними обставинами, науковими потребами – необхідністю працювати в місцевих архівах і бібліотеках тощо. М. Кордуба і О. Терлецький, судячи з інформації відділу науки управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, навіть оприлюднили свій намір звільнитися з роботи в АН УРСР у випадку примусу щодо зміни місця праці і проживання. Щоб переконати львівських учених добровільно перебраться до Києва, їх викликали на додаткову розмову в ЦК КП(б)У, де І. Крип'якевич від імені своїх колег заявив, що вони розцінюють переїзд до столиці як свого роду заслання та ізоляцію, хоча й урешті погодився переїхати до столиці разом із сім'єю. 13 вересня 1946 р. питання про ліквідацію трьох відділів соціогуманітарних інститутів у Львові вирішувалося на засіданні Президії АН УРСР. І хоч І. Крип'якевич, що представляв львівську групу вчених, ще намагався обстоювати думку про необхідність існування в республіці двох наукових центрів – Києва та Львова, висловивши сумнів щодо доцільності запланованого припинення діяльності львівських відділів, його ніхто з присутніх членів Президії не підтримав. Усі, хто взяв участь у обговоренні цього питання, виступили за ліквідацію львівських відділів⁴². 21 вересня 1946 р. Президія АН УРСР звернулася до Ради Міністрів республіки з письмовим проханням санкціонувати це рішення. 28 жовтня 1946 р. Рада Міністрів УРСР окремою постановою ліквідувала три львівські соціогуманітарні відділи і дозволила перевести їх провідних співробітників до Києва⁴³. Одночасно на прохання Президії АН УРСР уряд без належних обґрунтувань дав згоду на передачу протягом 1946-1947 рр. до бібліотеки АН УРСР у Києві «потрібних» контингентів книжок та архівних матеріалів з фондів львівської філії БАН, що вкотре наносило непоправної шкоди її документальним комплексам, збіднюючи їх, істотно підриваючи

джерельну базу розвитку науки у Західній Україні. У цьому випадку, очевидно, має рацію Л. Головата, вказуючи, що «...бібліотека, як і цілий західноукраїнський регіон виявилася цілком безборонною перед шквальним розшарпуванням її скарбів за наказами республіканських посадовців, тогочасні дії яких у Львові інакше як мародерством назвати не можна»⁴⁴.

Організаційні заходи, спрямовані на ліквідацію львівських відділів та примусове переведення його наукових співробітників до Києва, фактично на знищення львівської соціогуманітарної науки, викликали неоднозначну оцінку у Львові – недоброзичливці потішалися, але було чимало й тих, що обурювалися, хоч і кулуарно, переважно серед знайомих і рідних. За донесеннями агентури органів державної безпеки, старший науковий співробітник львівського відділу мовознавства А. Генсьорський оцінював ліквідацію трьох відділів і переведення вчених-галичан до Києва як перший, проміжний етап просування українців західних земель "ближче до Сибіру», за якими будуть, мовляв, наступні, прогнозував їм долю депортованих кабардиців і кримських татар. Учений вважав, що розпочався наступ на українську культуру, тільки фронт став ширшим, переслідування зазнає увесь український рух. Старшого наукового співробітника Інституту української літератури Я. Ярему вражало те, що Львів, який мав великі літературно-наукові досягнення, українська влада за директивами з Москви звичайним розчерком пера хоче перетворити на провінційне містечко, в якому вимерли наукові традиції, а академік М. Возняк, розвиваючи цю думку, ствержував, що ліквідація львівських академічних інституцій сприймається тамтешньою інтелігенцією не інакше як зведення Львова до рівня рядового обласного центру на кшталт Рівного чи Тернополя й особисто оцінював її не інакше як останній удар по традиціях Наукового товариства ім. Шевченка. Був солідарний зі своїми колегами в несприйнятті адміністративного свавілля академік В.Щурат, який вважав, що під виглядом концентрації українських вчених у Києві відбувається нищення Львова як українського культурного центру, русифікація, знищення його українського обличчя, всього, за що боровся І. Франко та інші патріоти. У літературознавця М. Деркач та її оточення ліквідація львівських наукових осередків викликала глибоке розчарування і пригнічення, через невпев-

неність у майбутньому в них зникло бажання працювати. Перебиратися на роботу до Києва М. Деркач не бажала з огляду на хворобу чоловіка. Натомість І. Крип'якевич під тиском таки погодився змінити місце праці і проживання, проте боявся, щоб Київ не став транзитним пунктом до Соловків. У столиці вчений мав намір готувати «дрібні» праці, публікувати історичні документи, очікуючи, що цей «балаган» рано чи пізніше розпадеться. Як «почесне заслання» оцінювала запланований переїзд до Києва О. Степанів, припускаючи все ж, що це кращий варіант для провідних львівських вчених, які стали об'єктом жорстокої критики і шантажу⁴⁵. Без сумніву, у 1946 р. львівська наукова еліта загалом тверезо дивилася на ситуацію, намагаючись зберігати внутрішню силу морального опору і стійкості⁴⁶.

Переїзд провідних науковців до Києва не припинив критики на їхню адресу за “націоналістичні погляди і зраду інтересів українського народу”. Цькування І. Крип'якевича продовжувалось⁴⁷. Не підтримувала вченого й дирекція Інституту історії. Навпаки, у відповідь на постанову ЦК КП(б)У “Про роботу сесії Академії Наук УРСР” 12 квітня 1947 р., яка характеризувала І. Крип'якевича не тільки як послідовника Грушевського, але й як “автора злобної антисоветской фашистской книги “История Украины”, изданной им при немецкой оккупации во Львове”⁴⁸, вчена рада Інституту історії України визнала “серйозною політичною помилкою включення в план роботи професора Крип'якевича, введення в склад вченої ради і його офіційні виступи на зборах”⁴⁹. У травні 1947 р. Президія АН УРСР, заслухавши листа директора Інституту історії України професора Миколи Петровського, погодилася вилучити Івана Петровича зі складу вченої ради установи⁵⁰. В травні 1948 р. після звільнення з роботи в інституті він повернувся до Львова й обійняв посаду старшого наукового співробітника Етнографічного музею АН УРСР⁵¹.

Жодний з львівських науковців, скерованих на роботу в київські академічні установи, не залишився там надовго. 15 вересня 1947 р. було звільнено з роботи в Інституті історії України І. Карпинця, після чого він вже не зміг повернутися на роботу за спеціальністю: з грудня 1948 р. працював у Львівському ветеринарному інституті, а з серпня 1950 р. аж до передчасної смерті 1954 р. – у торгово-економічному інституті як викладач німецької

мови⁵². М. Кордуба, О. Терлецького і Ф. Гордійчука після ліквідації львівського відділу згідно з попереднім клопотанням Інституту історії України залишили у Львові, дозволивши працювати за індивідуальними планами на попередніх посадах⁵³. Перебування їх у штаті Інституту теж виявилось недовговічним. М. Кордуба помер в травні 1947 р. від інсульту, не запламувавши себе ні «покаянними» заявами, ні відмовою від своїх праць і свого вчителя. У найскладніші для гуманітарної науки часи він виявив непохитну твердість і безкомпромісність, захищаючи своє покликання, моральні й фахові цінності, тим самим кинувши виклик владі і колегам, які відступили від принципів наукової істини. Восени 1947 р. дирекція Інституту історії України звернулася до президента АН УРСР О. Палладіна з проханням відрахувати О. Терлецького і Ф. Голійчука зі складу установи, мотивуючи невідповідністю своїм посадам. М. Петровський вважав, що обоє вчених ніяк не зможуть працювати в науці, оскільки, мовляв, не мають належної кваліфікації та інкримінував, зокрема, О. Терлецькому «винятково важке політичне минуле»⁵⁴. В листопаді 1947 р. О. Терлецького і Ф. Голійчука позбавили місця праці в Інституті.

Потрібно визнати, що сьогодні через недостатню опрацьованість джерельної бази важко вичерпно відтворити всі умови тогочасного розвитку історичної академічної науки в західних областях України. Однак навіть ті факти, які вдалося виявити і систематизувати, дають підстави констатувати, що рішення про створення академічних відділів у Львові, зокрема історії України, мало в своїй основі очевидний політичний підтекст і було черговою спробою створити респектабельну репутацію політиці сталінського режиму в регіоні, надавши їй зовнішніх форм так званого цивілізованого колоніалізму. Відтак не стояло питання, щоб академічна наука у Львові наближалася за своїм рівнем до Москви, Ленінграда чи Києва. Водночас наука в західному регіоні України повинна була відповідати утилітарним потребам тоталітарного режиму. В 1939-1945 рр. західноукраїнський регіон з приєднанням до СРСР одержав апробовані інституційні форми академічної наукової практики. З іншого боку, ефективність діяльності установи, повністю підконтрольної державі, виявилася порівняно невисокою. Насадження марксистсько-ленінської методології, принципу партійності,

класового підходу, що вимагав розгляду всіх процесів через призму вчення про особливу роль робітничого класу як могильника капіталізму, формаційної теорії з її детермінізмом історичних процесів і жорсткою п'ятичленною схемою розвитку людства тощо, орієнтації на локальний розвиток наукових напрямів були причиною втрати багатьох можливостей наукового поступу, знижували рівень досліджень. Влада і перед радянсько-німецькою війною, і після неї намагалася підкупити частину інтелігенції, завоювати її, прикритися нею заради втілення своєї політики, однак, зрозумівши, що львівські науковці, зберігаючи зовнішню лояльність, все ж кардинально не змінять світоглядних засад, не відмовляться від власного бачення українського минулого на догоду новій політичній кон'юктурі, змушена була ліквідувати наукові осередки, де вони працювали, під виглядом оптимізації організаційної структури соціогуманітарної науки в Україні.

¹ Рудницький В. На службу народу // Вільна Україна. – 1940. – 25 січня. (В.Рудницький – директор Інституту економіки АН УРСР, перший заступник голови бюро Відділу суспільних наук АН УРСР).

² Науковий архів Президії НАН України. Львівські установи АН УРСР, накази за 1940 р. – Арк. 10.

³ Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 48.

⁴ Загалом протягом 1940-1941 рр. початкова чисельність й особовий склад співробітників новоствореного відділу зазнали змін. На початку квітня 1940 р. відповідно до рекомендації Львівського обкому КП(б)У в колектив прийшов Адам Лютман – учень відомого львівського історика-економіста, професора університету Францішка Буяка. Натомість в жовтні того ж року був звільнений з посади О. Прицак, що був зарекомендований до аспірантури Інституту мовознавства АН УРСР (науковий керівник – академік А.Кримський) і якого згодом мобілізували до Червоної армії. У жовтні 1940 р. за рекомендацією С. Білоусова на посаду старшого наукового співробітника прийняли ще одного київського історика – Василя Кравченка (навесні 1941 р. через невстановлені причини він залишив відділ), а ще майже через два місяці в грудні 1940 р. на таку ж посаду переведено І. Карпинця. (Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-1. – Арк. 30, 36, 39, 41, 43; Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 50).

⁵ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-1. – Арк. 149.

⁶ Див.: Шевельов (Шерех) Ю.В. Я – мене – мені... і довкруги. Т.1. В Україні. – Харків–Нью-Йорк. 2001. – С. 263-264.

⁷ Даниленко В. Ліквідація польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 121.

⁸ Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського. Інститут архівознавства. – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 18.

⁹ Тому за час від 1940 і до 1950 р. із загального числа співробітників академічних установ Львова радянські наукові ступені без захисту дисертацій одержали лише п'ятеро: один (І. Крип'якевич) - доктора наук, і четверо (відомі мовознавці А.Генсьорський і Л.Гумецька й археологи М.Смішко і Й. Пеленський) - кандидата наук. У травні 1941 р. ВАК присвоїв вчене звання доцента О.Терлецькому // Науковий архів Президії НАН України, Львівський філіал Академії наук УРСР. Звіт про роботу Львівських відділів і установ АН УРСР за 1950 р. – Арк. 7; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940-2000): Ювілейна книга / Упор. О. Винниченко, О.Целуйко. – Львів. 2000. – С.161.

¹⁰ Домбровський О. До історії української науки під час Другої світової війни // Український історик. – 1975. – Ч. 1-2. – С. 107.

¹¹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. № Г-1. – Арк.13

¹² Див.: Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941-1944 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. / Ред. колегія: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – Львів. 1997. – Вип.3-4. - С.194 – 225.

¹³ ЦДА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 73-74.

¹⁴ З архіву Івана Раковського і листування // Український історик. – 1985. – № 1-4. – С. 216.

¹⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.1:1939-1953 / Упор. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; Редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – Київ, 1995. – Т. 1. – С. 161, 592.

¹⁶ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року // Український історик. – 2000. – №1-3. – С. 263.

¹⁷ Там само. – С. 266.

¹⁸ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992) // Олександр Мецько-Оглоблин. Дослідження та матеріали (До століття народження історика) / Редактор Любомир Винар. Нью-Йорк–Острог–Київ–Торонто. 2000. – С. 60.

¹⁹ Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 135, 170.

²⁰ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 170.

²¹ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина у 1943 року // Український історик. – 2000. – №1-3. – С. 259, 262-263, 267.

²² Див.: Hryciuk G. Zmiany demograficzne ludnosci polskiej we Lwowie w latach 1931-1944 // Wshodnie losy Polaków. – Warszawa, 1997. – S. 7-76.

²³ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 149.

²⁴ Науковий архів Президії НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 118.

²⁵ Там само. – Арк. 119.

²⁶ Там само. – Арк. 119-120.

²⁷ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 150, 153, 160; Спр. №Г-5. – Арк. 39-43.

²⁸ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1 – Оп. VI-ф. – Спр. № Г.- Арк. 103-105.

²⁹ Там само. – Арк. 104.

³⁰ Над «Бібліографію історії України» М.Кордуба систематично працював від 1931 р. і на той час вона складалася з майже 50 тис. карток, складених з автопсії книжок, брошур, статей і оглядів у журналах і газетах. «Ладжена мною бібліографія, – писав вчений у 1945-1946 рр., – охоплює щодо змісту історію України в найширшій значенні свого слова, тобто не лише політичну, але й культурну та господарчу історію, суспільний та державний лад, праісторію, краєзнавство, побут, помічні науки історії (палеографію, дипломатику, хронологію, геральдику, сфрагістику), джерелознавство, методологію, історіософію і навчання історії». Крайньою верхньою хронологічною межею, до якої М.Кордуба планував довести свою бібліографію (як з точки зору фік-

сації подій в Україні, так і з часу публікації) він визначив 1941р.// Пісковий С. (Дашкевич Я.) М.М. Кордуба та його «Бібліографія історії України // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – №6. – С.63.

³¹ Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф.1. – Оп. VI-ф. – Спр. № Г-5. – Арк. 102-105.

³² Державний архів Львівської області. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 46.

³³ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 94-95.

³⁴ Там само.

³⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі... Т. 1. – С. 22.

³⁶ Комісія, що перевіряла стан ідеологічної роботи в Україні, дійшла висновку, що львівський обком КП(б)У не виявляв належної наполегливості у розвінчуванні І. Крип'якевича, М. Кордуби, О.Терлецького та інших вчених, яких у доповідній записці комісії було названо “запеклими націоналістами” і обвинувачено в поширенні націоналістичних теорій, пропаганді і захисті вчення М. Грушевського. Як доказ ідеологічної ненадійності, хисткості наводилися факти використання їхніх книжок українським підпіллям в пропагандистській антирадянській роботі серед населення регіону. Комісія зробила прямий закид львівському обкому партії і управлінню пропаганди ЦК КП(б)У, що вони відгороджують цих науковців від критики /Витяг із звіту комісії Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП про перевірку стану ідеологічної роботи в Україні // Культурне життя в Україні. Західні землі... Т. 1. – С. 340.

³⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут архівознавства. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.71. – Арк. 14.

³⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 290. - Оп.1. – Спр. 38. – С.10.

³⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут архівознавства. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.71. – Арк. 42.

⁴⁰ Там само. – Арк. 41.

⁴¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т. 1. – С. 345-347.

⁴² Там само. – С. 357.

⁴³ Головата Л. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. 1940-2005: історичний нарис // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка. – Львів. 2005. – Вип.13. – С.158.

⁴⁴ Див.: Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т. 1. – С.348-352; Іщук О., Ніколаєва Н. Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи Михайла Грушевського у 1946 році (за документами Галузевого державного архіву СБ України). Київ. 2007. – 34 с.

⁴⁵ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою за радянських часів // Український історик. 1996. – № 1-4. – С.113.

⁴⁶ Ставлення до нього з боку київського начальства яскраво ілюстрував наступний приклад. Якось, перебуваючи в коридорі Інституту історії України, І. Крип'якевич зустрівся з колишнім директором (1937–1941 рр.) цієї установи Сергієм Белоусовим, з яким він познайомився і навіть вів регулярне особисте листування ще в 1939–1941 рр. При свідках, по-приятельськи невимушено, колеги обійнялися. Після цього Сергія Миколайовича негайно звинуватили в спілкуванні зі “зрадником Батьківщини”. На одній із республіканських нарад у зв'язку з цим його критикували за безпринципність. Присутній С. Белоусов не витримав: “Ну, яка, зрештою, різниця: обійняв, не обійняв?” На що секретар ЦК КП(б)У К. Литвин зауважив: “Це має значення: дивлячись кого обіймати – товариша чи обіймати Крип'якевича”. // У лежцатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: у 2-х ч. / Упор. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ. 1996. – Ч. I. – С. 29.

⁴⁷ В цей час влада зовсім не випадково нагадала І. Крип'якевичу один з фактів його наукової біографії періоду німецької окупації. В липні 1941 р. Українським видавництвом у Львові був перевиданий його популярний підручник для початкової школи “Історія України”, в тексті, якого, зокрема, був наступний абзац “І аж 1941 р. приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надточена революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації, валиться під ударами німецької зброї. У Східній Європі твориться новий світ. У кривавих змаганнях Україна добує собі волю і самостійність” (Див.: Крип'якевич І. Історія України. Львів. 1941. – С. 69). Ці слова, як і вся науково-видавнича діяльність І. Крип'якевича в окупованому нацистами Львові, співпраця з “Українським видавництвом Краків–Львів”, стали зручним приводом для розгортання проти вченого шаленої пропагандистської кампанії у 1947 р. В ній ідеологічні інвективи на адресу вченого тісно перепліталися з кримінальними звинуваченнями у зраді СРСР і співробітництві з нацистами, що звучали як вирок. Зрозуміло, що подібний шантаж не міг

не позначитися на морально-психологічному стані І. Крип'якевича, який змушений був виступити з прилюдним каяттям. (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. Київ. 1994. – С. 330).

⁴⁸Архів Львівського національного університету ім І. Франка. Особова справа І. П. Крип'якевича. Додаток.

⁴⁹Науковий архів Президії НАН України. Львівський філіал Академії наук УРСР. Протоколи засідань Президії Академії Наук УРСР (7 січня – 12 грудня 1947 р.). – Арк. 183.

⁵⁰Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Особова справа І. П. Крип'якевича.

⁵¹Стеблій Ф. Іван Карпинець (1898–1954). – Львів, 1999. – С. 15.

⁵²Історія Національної академії наук України. 1946-1950: Част. 1. Документи і матеріали / Упор.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко. Редкол.: О.С. Онищенко (гол. ред.) та ін. Київ. 2008. – С. 113.

⁵³У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: у 2-х ч. / Упор. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ. 1996. – Ч. II. – С. 120.

ПІД ПИЛЬНИМ КОНТРОЛЕМ КДБ

Архівні документи, які віддзеркалюють діяльність Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР, дають підстави стверджувати про те, що співробітники Інституту історії АН УРСР постійно перебували в полі зору, реорганізованих у 1954 році, радянських спецслужб та вищого політичного керівництва республіки. Виведене із стану летаргії рішеннями XX з'їзду КПРС радянське суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму. Критика культу особи Й. Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій народу. Ознаки зростаючої та неконтрольованої кампанії з "переоцінки цінностей" в літературних та наукових колах відразу були помічені органами КДБ при РМ УРСР. Увагу таємної поліції на початковому етапі "хрущовської відлиги" привернула смілива громадянська позиція вченого-історика, завідувача відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР Івана Олександровича Гуржія. У "Довідці про нове в тактиці ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів з числа інтелігенції та молоді", підготовленій 13 травня 1957 року для ознайомлення ЦК КПУ, начальник IV Управління КДБ при РМ УРСР полковник Б. Шульженко вказував: " Гуржій вважає, що неправильна боротьба проти націоналізму призвела до втрати союзними республіками своїх прав, до заперечення національних особливостей, до паплюження історії народів СРСР та їх національно-визвольної боротьби. Потрібно надати Україні дійсні права та покласти край тому становищу, коли українські центральні органи не можуть без згоди Москви вирішувати жодного суттєвого питання"¹.

Половинчатість та незавершеність хрущовських реформ негативно позначилися на процесах, які мали місце в історичній науці наприкінці 1950-х-у1960-ті роки. Незважаючи на певну лібералізацію у різноманітних сферах життя, нічим не виправдані жорсткі вимоги висувалися перед історичною наукою, що розглядалася правлячою партією як один з стрижнів ідеологічної роботи. Так, на пленумі Київського обкому КПУ від 27 травня 1959 року очільник відділу агітації та пропаганди Київського обкому КПУ зауважив: "останнім часом в діяльності окремих наукових працівників інститутів Академії наук УРСР мають місце серйозні недоліки і помилки, відхід від ленінських принципів партійності в науці. Деякі товариші, користуючись заходами партії по виправленню недоліків, зв'язаних з культом особи, стали на невірний шлях. Реабілітацію по державній лінії тих чи інших діячів, сприйняли як беззастережну реабілітацію всіх ідеологічних помилок минулого." За допущення ідеологічних помилок у складанні програми "Історія УРСР" різкої критики з боку Київського обкому КПУ зазнали наукові співробітники Інституту історії АН УРСР Ф. Лось, В. Дядиченко, Й. Щербина. Серйозні претензії були висловлені редколегії "Українського історичного журналу" за публікацію матеріалів, в яких переосмислюються діяльність партії боротьбистів та деякі твори І. Крип'якевича².

З погляду на наведені факти неважко уявити собі, в яких умовах доводилось працювати науковим співробітникам Інституту історії Академії наук УРСР, які не мали права відступити ані кроку від встановленої тематики. Тотальний політичний диктат відчували на собі співробітники відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, яким відмовлялося у висловленні власної думки щодо місця і ролі українського козацтва в історії України, інших пов'язаних з цим проблем. Наприклад так і не зумів оприлюднити на початку 1970-х років результати свого дослідження Михайло Брайчевський, який цілком офіційно за дорученням дирекції Інституту історії працював над науковою концепцією, що мала стати одним з наріжних каменів висвітлення українсько-російських взаємин. Йдеться, перш за все, про оцінку відомого акту 1654 року, який в радянській історіографії подавався як результат вільного волевиявлення двох братніх народів. У своїй науковій праці "Приєднання чи возз'єднання?" М.Брайчевський не лише

спростував усталені концепції, довівши, що згадана подія була виявом колоніальних тенденцій, проявом здійснюваної російським царатом політики інкорпорації Лівобережної України. Оскільки робота готувалася до друку в "Українському історичному журналі" то слід було очікувати після її публікації розгортання об'єктивної наукової дискусії. Однак, за рішенням вищого політичного керівництва статтю вченого було заборонено до друку, а сам він тривалий час піддавався гонінням з боку владних структур (див. док. №1).

Далеко не в кращих умовах доводилося працювати й іншим співробітникам відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР. Не знаходило підтримки ідеологічного апарату ЦК КПУ спрямування досліджень Олени Апанович, яка в 1969 році видала фундаментальну працю "Збройні сили України". Всілякі перешкоди ставили на шляху кандидата філологічних наук Ярослава Дзири, який підготував до друку "Літопис Самійла Величка", в інших своїх працях розкрив вплив останнього на творчість національного генія українського народу Тараса Шевченка. Як своєрідна крамола розцінювалася і громадська діяльність вчених-істориків, їхній внесок у популяризацію історії українського козацтва. В оперативних і слідчих матеріалах органів КДБ чітко зафіксована участь О. Апанович, М. Брайчевського у діяльності офіційного лекторію у будинку вчених АН України, а також у цілому ряді неофіційних лекторіїв.

Цілком очевидно, що наукова спрямованість праць, популяризаторська та громадська діяльність дослідників українського середньовіччя ніяк не відповідали вимогам вишкolenих ідеологічних наглядачів з ЦК КПУ.

Під неусипною опікою КДБ перебувала авторка оригінальної монографії "Міста України в другій половині XVII ст.", доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР Олена Компан. На початку липня 1972 року голова Комітету держбезпеки при РМ УРСР В.Федорчук наважився ознайомити першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького з деяким витримками із "досє" на Олену Компан (див док. №2). Неабиякий авторитет історика серед українських дисидентів, посильна участь у функціонуванні "громадської каси" допомоги політв'язням, участь Олени Станісла-

вівни у несанкціонованих мітингах у травневі дні поблизу пам'ятника Т. Шевченка, неприховані "націоналістичні висловлювання" у колі друзів та колег по роботі викликали у Володимира Щербицького неприхований гнів, який простежується у змісті резолюції на документі з грифом "цілком таємно": "Надо убрать с Института"³. За задумом першого секретаря позбавлення роботи Олени Станіславівни мало відбутися не за політичними мотивами. "Пікантну справу" було доручено керівництву Інституту історії АН УРСР. Вже наприкінці липня 1972 року Президія академії наук УРСР ухвалила постанову "Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ секції суспільних наук АН УРСР". Документ передбачав скорочення фонду зарплати установ секції на 4%. Це стало формальною підставою для звільнення "за скороченням штату" працівників, яким ставилася у провину близькість до осіб, заарештованих 1972 року за політичними обвинуваченнями. Наказ №152 по Інституту історії АН УРСР від 12 вересня 1972 р., підготовлений у відповідності з постановою Президії АН УРСР від 31 липня 1972 р., передбачав скорочення за штатним розкладом старших наукових співробітників О. С. Компан, О. М. Апанович, молодшого наукового співробітника Я. І Дзири⁴. У розряд "небажаних осіб", які працювали в стінах Інституту історії було занесено в. о. старшого наукового співробітника відділу історіографії і джерелознавства Василя Кука, колишнього Головного командира УПА (у червні 1972 р. був звільнений з роботи так як був забалотований під час проходження конкурсу).

Скрупульозно органами безпеки збиралися компрометуючі матеріали на головного редактора "Українського історичного журналу" (1957–1972), завідувача відділами допоміжних історичних дисциплін (1960–1963) та історіографії і джерелознавства (1963–1968), заступника директора Інституту історії АН (1964–1967) Федора Павловича Шевченка, які лягли в основу розгляду персональної справи історика в липні 1972 року (див док. №1).

Надмірна пильність цензури ледь не коштувала посади вченого секретаря Інституту історії Петру Степановичу Гончаруку. У січні 1973 року Комітет держбезпеки в інформаційному повідомленні від 4 січня 1973 року повідомив першого секретаря ЦК

КПУ В. Щербицького про виявлену "серйозну політичну помилку" — неправильні лапки на фірменному конверті редакції "Українського історичного журналу". Розслідування, яке перебувало на особистому контролі у В. Щербицького, мало з'ясувати чи дійсно при виготовленні 5 тисяч фірменних конвертів було допущено прикру друкарську опечатку (слово український було взято в лапки) чи це свідомо націоналістична витівка з боку вченого секретаря, який давав дозвіл на друк. "Перевірка" П. Гончарука органами КДБ на предмет антирадянської діяльності бажаних результатів не дала, тому "справу" відправили в архів⁵.

Ідеологічний пресинг вищого політичного керівництва УРСР та серйозні претензії з боку КДБ постійно відчували на собі співробітники відділу зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР. "Безконтрольний" доступ до зарубіжних націоналістичних видань вчених-істориків змусило органи держбезпеки у червні 1975 року порушити клопотання перед ЦК КПУ створити спеціальну комісію президії АН УРСР по перевірці умов збереження, обліку та користування спецфондом у відділі зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР (див. док. № 3).

В 1960-1970-х роках в умовах "боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму" органи держбезпеки вважали за доцільне втручатися навіть в процес підготовки аспірантів, інформуючи ЦК КПУ про "неблагодійність" деяких молодих вчених (див. док. №4).

Таким чином, суцільна ідеологізація історичної науки, жорстка регламентація діяльності Інституту історії АН УРСР з боку владних структур вкрай негативно позначилася на творчому процесі вчених-істориків в 1950-1980-х роках.

¹ ГДА СБУ, ф.1, оп. 11, спр. 42, арк. 166.

² ЦДАГО України, ф.1, оп. 53. спр. 1339, арк. 31.

³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975 р.), спр.10, арк. 158.

⁴ Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України: історіографічний нарис(До 60-річчя установи). – К., 1998. – С. 67.

⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1976 р.), спр. 5, арк. 212-215.

№1

**Інформаційне повідомлення голови КДБ
при РМ УРСР В. Федорчука ЦК Компартії України
про факти компрометуючого характеру
на істориків Ф. Шевченка та М. Брайчевського**

6 травня 1972 р.

Секретно
Екз. №1

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМИТЕТ
КОМУНІСТИЧЕСЬКОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ**

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

Комитет государственной безопасности при СМ УССР располагает материалами в отношении отдельных сотрудников Института археологии АН УССР, поведение которых заслуживает определенного внимания.

Директор Института – ШЕВЧЕНКО Федор Павлович, 1914 года рождения, уроженец гор. Дунаевцы Хмельницкой области, украинец, член КПСС, член-корреспондент АН УССР, в своей научной деятельности допускал националистические трактовки отдельных исторических положений, с позиций Грушевского и его «школы» отрицает общность истории трех братских народов – русского, украинского и белорусского.

В частных беседах он неоднократно доказывал, что у нас упрощенно и неправильно оценивают украинский национализм, утверждая, что во всяком национализме есть не только отрицательные, но и положительные черты, ссылаясь при этом на национализм арабов. В своих высказываниях ШЕВЧЕНКО утверждал, что из-за неправильной трактовки этого вопроса на Украине якобы погибли и пострадали многие сотни талантливых представителей украинской культуры.

На протяжении многих лет ШЕВЧЕНКО выступает в защиту лиц, допускающих в своих работах неверные националистические трактовки отдельных исторических положений, касающихся Украины.

Так, он дал высокую оценку работе львовского историка КАРПЕНКО, утверждавшего, что правительство ЗУНР было прогрессивное и что его воссоединение с петлюровской УНР является прогрессивным актом истории украинского национального движения, выступил в защиту преподавателя истории СССР КГУ ИВАНОВОЙ и старшего научного сотрудника Института истории САРБЕЯ, которые в своих работах объявили ДРАГОМАНОВА основоположником распространения марксизма на Украине.

По мнению отдельных сотрудников Института истории АН УССР, ШЕВЧЕНКО в националистическом духе влиял на советских историков. Его отдельные установки и положение мешают правильному марксистско-ленинскому развитию советской исторической науки.

По данным отдела кадров Главного архивного управления НКВД СССР за 1940 год, отец ШЕВЧЕНКО – ШЕВЧЕНКО Павел Михайлович до Октябрьской революции служил в жан-дармерии.

Жена ШЕВЧЕНКО – МЕЛАМУД Роза Калмановна, 1923 года рождения, уроженка г. Липканы Молдавской ССР, в 1947 году имела переписку семейного характера с Румынией и Израилем.

Старший научный сотрудник Института – БРАЙЧЕВСКИЙ Михаил Юлианович, 1924 года рождения, уроженец г. Киева, русский, беспартийный, кандидат исторических наук, является автором статьи идеологически вредного содержания «Приєднання чи возз'єднання?», которая опубликована не была, а получила широкое распространение в «самиздате» и была взята на вооружение националистически настроенной частью интеллигенции для обработки лиц, вовлекаемых в националистическую деятельность.

В 1968 году БРАЙЧЕВСКИЙ подписал письмо в защиту лиц, осужденных за антисоветскую националистическую деятельность.

У арестованного в январе 1972 года за проведение националистической деятельности СТУСА В.С., при обыске была обнаружена и изъята статья «Приєднання чи возз'єднання?». В связи с этим, 18 февраля 1972 года БРАЙЧЕВСКИЙ был допрошен в качестве свидетеля.

На допросе он показал:

«Как эта работа попала к СТУСУ я не знаю, но когда я написал эту работу с намерением опубликовать ее в «Українському історичному журналі», то экземпляр этой работы находился у меня на работе и с ней мог ознакомиться кто угодно, посещая Институт истории АН УССР, где я в то время работал».

В феврале-апреле 1972 года радиостанция «Свобода» передала отрывки из статьи БРАЙЧЕВСКОГО, а издающийся в Канаде журнал «Нові дні» опубликовал краткое ее изложение.

20 апреля 1972 года БРАЙЧЕВСКИЙ выступил по радио и опубликовал в газете «Вісті з України» протест в связи с публикацией и радиопередачей его работы за границей.

В связи с выступлением БРАЙЧЕВСКОГО по радио и в прессе, радиостанция «Свобода» 21 апреля 1972 года сообщила, что биографические данные о БРАЙЧЕВСКОМ ими взяты из нелегально выходящего на Украине журнала «Український вісник», так как советская печать не информирует своевременно и точно о судьбах репрессируемых лиц, поэтому они вынуждены пользоваться информацией «самиздата».

После публикации статьи БРАЙЧЕВСКОГО, передачи его выступления по радио, радиостанция «Свобода» усилила пропаганду его работы «Приєднання чи возз'єднання».

Научный сотрудник Института МОЗОЛЕВСКИЙ Борис Николаевич, 1936 года рождения, уроженец с. Николаевка Николаевской области, украинец, беспартийный, в 1965 году написал стихотворение антисоветского содержания, в котором злобно клеветал на советскую действительность. За написание этого стихотворения он в феврале 1969 года был профилактирован. В процессе профилактики МОЗОЛЕВСКИЙ признал свое авторство, объяснив, что стихотворение им было написано в момент тяжелого материального положения и в состоянии душевного упадка, осознал вред содеянного и обещал ничего подобного впредь не допускать.

В 1971 году были получены оперативные данные о том, что МОЗОЛЕВСКИЙ продолжает писать стихи идеологически вредного содержания.

По полученным оперативным данным старший лаборант Института ЗАРАЙСКАЯ Наталья Павловна, 1944 года рождения, уроженка гор. Донецка, украинка, с высшим образованием, проживает в г. Киеве без прописки, в 1971 году распространяла среди студентов Полтавского педагогического института записи идейно вредных песен ГАЛИЧА, ВЫСОЦКОГО и других авторов.

На новогоднем вечере 31 декабря 1971 года она совместно с другими сотрудниками Института исполняла песню сионистского содержания.

Научные сотрудники Института – БРАТЧЕНКО Станислав Никифорович, 1936 года рождения, уроженец гор. Красный Луч Ворошиловградской области, украинец, беспартийный, и ЧЕРЕДНИЧЕНКО Николай Николаевич, 1939 года рождения, уроженец хут. Ново-Украинский Гулькевического района Краснодарского края, украинец, беспартийный, находясь в археологической экспедиции на территории Ворошиловградской области, допускали националистические высказывания, распевали песни и рассказывали анекдоты аполитичного характера.

БРАЙЧЕВСКИЙ и МОЗОЛЕВСКИЙ нами изучаются, а в отношении БРАТЧЕНКО и ЧЕРЕДНИЧЕНКО готовятся профилактические мероприятия.

Докладываем в порядке информации*

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР
В. ФЕДОРЧУК

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975 р.), стр. 6, арк. 188-192. Оригинал

* На документі примітка: “Доложено Шелесту П.Ю. 22/V.1972 р.”.

№2

**Інформаційне повідомлення
КДБ при РМ УРСР ЦК КПУ про наукову діяльність
та громадську позицію старшого наукового співробітника
Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук
Олени Компан**

1 липня 1972 р.

Секретно
Экз. №1

**ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ**

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

КГБ при СМ УССР располагает данными о том, что старший научный сотрудник Института истории АН УССР, доктор исторических наук – КОМПА́Н Елена Станиславовна, 1916 года рождения, уроженка г. Енакиево Донецкой области, украинка, беспартийная, в своих научных работах искажает факты, связанные с освещением отдельных вопросов исторического развития Украины. По мнению отдельных ученых, ее труды используются националистически настроенными лицами из числа интеллигенции для обработки своих связей, некоторые из них использованы БРАЙЧЕВСКИМ в его статье «Приєднання чи возз'єднання», изданной в настоящее время за границей отдельной брошюрой.

Один из ученых, характеризуя научную деятельность КОМПА́Н, высказал следующее :

«На основании тенденциозно подобранных фактов КОМПА́Н пытается доказать, что Украина в конце 16 и в первой половине 17 столетий находилась на более высоком уровне в своем социально-экономическом развитии по сравнению с Россией, идеализирует прошлое Украины, замалчивает противоречия среди классов и сословий Украины в средневековый период».

Другой ученый по этому поводу заявил :

«КОМПАМ – человек аполитичный и это же пытается протаскивать в своей научной деятельности, стремится поставить историческую науку вне политики и партийности. Берет лишь исторические факты и трактует их без учета времени и политической ситуации».

Кроме этого, КОМПАМ среди своих знакомых допускает националистические высказывания, связанные с изучением истории Украины.

Так, в одной из частных бесед она заявила :

«История Украины у нас излагается во многих вопросах неправдиво, трусливо. Неправильно освещается историческая роль Киевской Руси, как исходного пункта истории Украины. Борьба за создание самостоятельного украинского государства в 17 столетии, подменяется «воссоединением» с Московским государством. Экономика и культура Украины XVII века, несмотря на притеснения панской Польши, была выше, чем в Москве. В многочисленных украинских городах появилось бюргерство. Казачество содействовало развитию вольного не крепостнического земледелия. Запорожская сечь была не только военной твердыней, но и огромным рычагом экономического развития. Насильственная колониальная политика русского царизма всячески обеляется, смазывается вазелином. По сути история Украины кастрирована.

Украинское национально-освободительное движение 2-й половины XIX и начала XX века бояться изучать – как бы чего не вышло».

В другой беседе по этому вопросу сказала :

«Многие деятели украинского национального движения, которые аналогично у других народов составляют красу и честь истории, которым поставлены памятники, в нашей истории в загоне. О них в лучшем случае упоминают, а больше ругают. Вы говорите о роли классовой борьбы, что многие деятели национального движения оказались по ту сторону баррикад, выступив против украинских народных масс. Я понимаю, что классовая борьба очень осложнила положение, расколола украинское национальное движение, но она не отменяет его прогрессивного значения.

Кроме классов, классовой борьбы есть национальное единство. Новейшая история показала, что национальный вопрос имеет намного большее значение, чем это казалось раньше".

По оперативным данным КОМПАИ поддерживала отношения с ныне арестованным И. ДЗЮБОЙ, принимала участие в оказании материальной помощи лицам, осужденным за антисоветскую деятельность в 1965-1966 годах.

22 мая 1967 года она, вместе со своим мужем-писателем СЕНЧЕНКО И.Е., принимала участие в антиобщественном сборище у памятника Т.Г. Шевченко.

На замечание секретаря партийной организации, что своим посещением подобного рода сборищ она позорит звание научного работника и советского человека, КОМПАИ ответила :

«Законы Советской Украины не запрещают мне ходить на такого рода собрания».

Муж КОМПАИ – СЕНЧЕНКО Иван Ефимович, 1901 года рождения, уроженец Харьковской области, украинец, беспартийный, член Союза писателей Украины, по оперативным данным среди своих знакомых допускал отдельные националистические высказывания, связанные с состоянием и развитием украинской литературы.

Докладываем в порядке информации*.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. ФЕДОРЧУК

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3(1975 р.), спр. 10, арк. 158-161. Оригінал.

* На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького: "Лично. 1. Ознакомить т. Лукака И.К. 2. т. Овчаренко Ф.Д. – переговорить без ссылки на этот документ с т. Скабой А.Д. и секретарем парткома и внести предложение (надо убрать с Института!) 11 6.7.72", а також примітка Ф. Овчеренка:"Доповідав Щербицькому В.В. Вирішення цього питання доручено керівництву Інституту.12.V1.72 р."

№3

**Доповідна записка голови КДБ при РМ УССР В. Федорчука
першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому
про порушення правил користування спецфондом
відділу зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР**

3 червня 1975 р.

Совершенно секретно
экз. № 1

**ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ**

товарищу ЩЕРБИЦКОМУ В.В.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

КГБ при СМ УССР располагает данными о том, что сотрудники отдела зарубежной историографии Института истории АН УССР, имеющие право на пользование зарубежными националистическими изданиями /газеты, журналы, книги/, которые регулярно поступают в фонд специального хранения названного института, конспекты и выписки из националистической литературы бесконтрольно выносят за пределы комнаты спецфонда, хранят их дома, в том числе в жилых помещениях аспирантского общежития.

По данным ряда оперативных источников, у многих сотрудников и аспирантов отдела – РУДЕНКО Л.В., ЕВТУХА В.Б., КАРТУНОВА А.В., СИМОНЕНКО Р.Г., БАБИЯ У.И., ДЫМКОВСКОГО А.В. и других в настоящее время по местам их жительства имеются домашние “архивы”, в которых хранятся выписки и конспекты националистической литературы, сделанные ими в процессе работы над диссертациями и плановыми работами.

Одиннадцать сотрудников отдела – СИКОРА В.И., АЛМАЗОВА Е.М., ДЕМИДЕНКО Л.А., ЗАЙЧЕНКО О.С., ИГНАТЧЕНКО Г.И., КУЧЕР В.И., РИМАРЕНКО Ю.И., МИКИТАСЬ В.Л., ТКАЧЕНКО В.М., РЯБОКОНЬ В.М. и КАЛИНИЧЕНКО П.М., перешедшие в 1970-75 гг. на работу в другие учреждения и имеющие подобные “архивы”, никаких выписок и конспектов националистической литературы в ЦНБ не возвращали, не делали этого и 27 сотрудников других научных и учебных заведений, которым руководством института истории было разрешено пользоваться спецфондом. /Список прилагается/.

Определенная часть подобного рода материалов хранится в рабочих столах сотрудников отдела по месту работы и после ее окончания не всегда сдается на хранение в специальный сейф, имеющийся в отделе.

Диссертации сотрудников и неплановые работы закрытого характера, идущие под грифом “для служебного пользования”, в которых имеется большое число цитат из националистических изданий, как правило, печатаются за пределами института без какого-либо контроля. В случае переработки диссертаций все экземпляры предыдущего варианта остаются у диссертанта.

Со времени организации названного отдела в 1968 году и по настоящее время в отделе не разработано подробное положение о правилах пользования закрытой литературой.

При создавшемся положении отдел зарубежной историографии, по существу, является потенциальным источником распространения националистической литературы.

По полученным оперативным данным, заведующий отделом зарубежной историографии Института истории АН УССР – СИМОНЕНКО Рем Георгиевич, зная об указанных выше нарушениях, не принимает мер к их устранению. Воспитательная работа среди аспирантов и молодых научных сотрудников отдела по привитию у них навыков критического осмысливания информации, полученной из закрытых источников, и правильной ее оценки, в отделе не ведется. В результате этого некоторые аспиранты после работы в спецфондах ЦНБ начали допускать нездо-

ровые высказывания, заявлять о своем согласии с отдельными трактовками националистических авторов.

Так, аспирант этого отдела РУДЕНКО Леонид Владимирович, 1950 года рождения, уроженец села Стражгород Теплицкого района Винницкой области, украинец, член ВЛКСМ, научным руководителем которого является СИМОНЕНКО Р.Г., под воздействием прочитанной националистической литературы, в узком кругу, допускает политически вредные высказывания, озлобляет некоторых своих коллег, не имеющих допуска к спецфондам, с выдержками из сочинений националистических авторов, заявляет, что они якобы писали правду, так как там имеются ссылки на живых людей – участников описываемых событий. А в советской литературе на подобную тематику ссылок на источники якобы совсем нет и “все их выводы и факты построены на песке”.

Младший научный сотрудник этого же отдела ЕВТУХ Владимир Борисович, 1948 года рождения, уроженец села Заречье Зареченского района Ровенской области, член ВЛКСМ, научным руководителем которого также является СИМОНЕНКО Р.Г., подготовил к защите диссертацию о проблемах ассимиляции украинской эмиграции в Канаде и США, где допустил несколько серьезных ошибок методологического характера, отошел от классовых критериев оценки рассматриваемого в диссертации явления. И только после публичной критики ошибочных положений диссертации со стороны наших оперативных источников накануне защиты, значительное количество этих недостатков было устранено.

Органы КГБ располагают также данными о том, что из числа лиц, пользовавшихся материалами спецфонда отдела зарубежной историографии Института истории АН УССР, имеются такие, которые допускали националистические и другие идейно вредные проявления.

Так, бывший директор Львовского института общественных наук АН УССР ОЛЕКСЮК Мирослав Миронович, 1925 года рождения, уроженец с. Пониква Бродовского района Львовской

области, украинец, член КПСС, среди своего окружения высказывал нездоровые суждения в отношении политики нашей партии и правительства по национальному вопросу, заявлял, что “если бы была возможность, то можно развенчивать и критиковать политику правительства и теорию марксизма значительно сильнее, чем критикуется национализм или американизм”. Решением бюро Львовского обкома КП Украины 25 апреля 1973 года ОЛЕКСЮК М.М. освобожден от занимаемой должности.

В связи с изложенным считаем целесообразным поручить Президиуму АН УССР создать комиссию и проверить условия хранения, учета, выдачи и пользования спецлитературой, хранящейся в спецфондах отдела зарубежной историографии Института истории АН УССР.

Докладываем на Ваше решение.

ПРИЛОЖЕНИЕ: список на одном листе не секретно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. ФЕДОРЧУК

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1976), спр.21, арк. 251-254. Оригінал.

№4
З довідки КДБ при РМ УРСР
ЦК КПУ про підготовку через аспірантуру
науково-педагогічних кадрів суспільствознавців

9 жовтня 1975 р.

Совершенно секретно
экз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

В связи с предстоящим обсуждением на Секретариате ЦК Компартии Украины вопроса о ходе выполнения постановления ЦК КПСС и ЦК Компартии Украины в части подготовки через аспирантуру научно-педагогических кадров обществоведов нами обобщены имеющиеся в КГБ при СМ УССР материалы о некоторых недостатках в работе ряда высших учебных заведений Министерства высшего и среднего специального образования УССР и институтов Секции общественных наук АН УССР по комплектованию аспирантур и подготовке аспирантов. Справку прилагаем. Специально данный вопрос нами не изучался.

ПРИЛОЖЕНИЕ: на ___ листах.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КОМИТЕТА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ПРИ СМ УССР

С. МУХА

СПРАВКА

о подготовке через аспирантуру
научно-педагогических кадров обществоведов

По данным Министерства высшего и среднего специального образования УССР, подготовкой аспирантов-обществоведов в республике до 1973 года занимались 29 высших учебных заведений. Учитывая, что такая распыленность в подготовке научно-педагогических кадров не отвечала в полной мере возросшим требованиям повышения их профессиональной квалификации, число вузов было сокращено до 14. За 4 года пятилетки выпущено 674 аспиранта по истории КПСС, политэкономии, философии, научному коммунизму, из числа которых только 422 человека полностью закончили диссертационные работы.

По мнению наших компетентных источников, работа высших учебных заведений и институтов Секции общественных наук АН УССР по подготовке научно-педагогических кадров обществоведов через аспирантуру имеет ряд существенных недостатков и требует дальнейшего совершенствования.

Подбор кандидатов для поступления в аспирантуру зачастую проводится наспех, без должного учета их деловых и политических качеств. Иногда в этом важном деле решающую роль играют субъективные факторы: личные симпатии преподавателей к лицам, поступающим в аспирантуру, которые разделяют их взгляды по тем или иным вопросам науки, приятельские или родственные отношения. <....>

Иногда ошибки и серьезные недостатки в комплектовании кадрами аспирантур являются результатом беспринципности, покровительства и потери чувства персональной ответственности руководителей некоторых вузов. <....>

В 1970 году аспирантом кафедры истории украинской литературы филологического факультета Киевского госуниверситета являлся бывший сотрудник «Литературной Украины» Марченко В.В., 1947 г. рождения, беспартийный, который допускал враждебные

высказывания, написал и распространял антисоветский пасквиль «За ширмой идейности», пытался передать этот документ за границу. В 1973 году Марченко осужден за враждебную деятельность.

Выбираемая аспирантами научная тематика в сфере общественных наук, в том числе и литературы, в ряде случаев далека от разработки насущных вопросов современности. <....>

В течение последних трех лет по информации органов КГБ под благовидными предложениями от приема в аспирантуру отведен ряд лиц, известных своими националистическими взглядами: Померанцев И.Я., Козырь А.В., Моисеенко А.К., Кордун В.М., Венгер А.И., Нестерук М.Т., Гетьман И.И., Чаговец Т.П., Китик И.П., Яськив З.П., Иванченко Ю.А., Бондаренко А.Ф. и другие.

В результате слабой воспитательной работы, отсутствия повседневного контроля и руководства научной деятельностью отдельных аспирантов, они предоставлены сами себе, не принимают участия в заседаниях ученых советов, а также в общественной жизни институтов.

Более того, ряд таких аспирантов допускают в своих научных работах ошибки идейного характера, а также элементы нигилистического отношения к советской действительности.

Так, бывшие аспиранты Института искусствоведения, этнографии и фольклора АН УССР Скрипка В.Н., Яценко Л.И., Грудзинская Т.Е. неоднократно подвергались критике за отход от классовых позиций в вопросах развития советского искусства.

Аспирант отдела зарубежной историографии Института истории АН УССР Руденко Л.В., 1950 года рождения, член ВЛКСМ, научным руководителем которого является заведующий отделом Симоненко Р.Г., под воздействием прочитанной националистической литературы допускает политически вредные высказывания, знакомит своих коллег, не имеющих допуска к спецфондам, с выдержками из сочинений националистических авторов, заявляет, что они якобы «писали правду, так как ссылаются на свидетелей событий, а в советской литературе подобных ссылок не имеется и все выводы построены на песке».*

* Див. док. № 3.

Младший научный сотрудник того же отдела Евтух В.Б., 1948 года рождения, член ВЛКСМ, в подготовленной к защите диссертации о проблемах ассимиляции украинской эмиграции в Канаде и США допустил несколько методологических ошибок, отошел от классовых критериев оценки данного явления. Только после публичной критики он устранил эти недостатки.

В отделе историографии Института истории АН УССР плохо налажены учет, хранение, выдача и пользование специальной литературой, о чем доложено ЦК Компартии Украины № 201 от 3 июня 1975 года.

Здесь имели место факты, когда отдельные сотрудники, допущенные к работе с зарубежными националистическими изданиями, бесконтрольно выносили за пределы института конспекты и выписки из националистической литературы, хранили их дома или в аспирантском общежитии.

По нашему мнению, а также по мнению оперативных источников, имеющих отношение к подготовке научно-педагогических кадров обществоведов, на улучшение работы аспирантур в этой области положительное влияние окажут следующие меры:

— прием в аспирантуру осуществлять по рекомендациям партийных, комсомольских органов, коллективов предприятий, организаций и учреждений народного хозяйства;

— с учетом обострения идеологической борьбы в современных условиях Академии наук и МВССО УССР разработать тематику научных работ для аспирантур, готовящих научно-педагогические кадры обществоведов, направленную против антикоммунизма, реформизма и ревизионизма;

— тщательный подбор научных руководителей аспирантов и лишение этого права тех из них, кто не обеспечивает идейного роста аспирантов и их выпуск с завершенными диссертациями.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ УССР

А. ЦВЕТКОВ

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 17, арк. 79-84. Оригінал.

СПІВПРАЦЯ ОДЕСЬКИХ ІСТОРИКІВ ТА СПІВРОБІТНИКІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР НАПРИКІНЦІ 1940-х – 1980-х роках

Впродовж усього часу існування історичної науки одним з найбільш визначальних чинників її розвитку був комунікативний, тобто мережа особистих та ділових контактів між істориками різних регіонів, країн, шкіл та напрямків тощо. Інститут історії АН УРСР був покликаний виконувати роль координуючого центру для всіх периферійних осередків історичної науки республіки. Тому дослідження зв'язків цього закладу з численними позаінститутськими установами та істориками закономірно належить до перспективних і ще недостатньо опрацьованих аспектів історіографії. Водночас, ці дослідження містять великий потенціал для виявлення додаткових аспектів історії периферійних центрів, зокрема, біографій їх представників. До загальних викликів для історика цієї проблематики належить недостатня репрезентативність джерельної бази, яка ще не встигла відклатися в державних архівосховищах і значною мірою перебуває в родинних чи інституційних (кафедри, ради тощо) архівах, відсутність значного комплексу мемуарних джерел. Однак, саме цей виклик підвищує наукове значення проблематики та необхідність започаткування перших кроків в її вивченні.

Метою цієї статті є дослідження співпраці між одеськими істориками та співробітниками Інституту історії АН УРСР у другій половині ХХ ст., встановлення основних напрямків та фігурантів цього співробітництва. Джерельною базою статті є архівні матеріали з декількох фондів Державного архіву Одеської області (редакційна рада Одеського тому «Історії міст та сіл УРСР», С. Боровой, А. Бачинський) та низки нещодавно оприлюднених епістолярних, мемуарних та бібліографічних матеріалів. Додатковими джерелами є дарчі надписи на книгах з особистих бібліотек В.Вашенка, З. Першиної, П. Чухрія та ін., усні свідчення. В історіографії тема нашої статті не була предметом спеціального

розгляду. В біографічному контексті її лише принагідно зачіпали в публікаціях про низку одеських та київських істориків. В контексті вивчення розвитку краєзнавства на Одещині у другій половині ХХ ст. про деякі аспекти історії контактів між одеськими істориками та співробітниками Інституту історії АН УРСР згадала Н. Щербина¹.

У другій половині ХХ ст. Одеса та Київ як осередки історичної науки перебували на різних полюсах. В умовах існування жорсткого централізованого та ієрархічного радянського варіанту організації розвитку науки, одеські історики займали провінційне становище і загалом не могли похвалитися видатними досягненнями та інтенсивністю історичних студій. За цими показниками, а також кількістю наукових видань (у другій половині ХХ ст. одеські історики мали вкрай мало місцевих історико-наукових видань. Деякі статті з історичного змісту з'являлися на сторінках археологічних видань. Однак, природно, що одеська школа археологів підтримувала контакти передусім з Інститутом археології АН УРСР) одесити суттєво поступалися також львівському та дніпропетровському осередкам. Одесі бракувало певних неформальних осередків істориків, що були б зародками шкіл та напрямків. Власне, тому дуже важко говорити про виникнення в Одесі цих типів об'єднань науковців.

Головним осередком історичних студій в Одесі був історичний факультет Одеського державного університету імені І.І. Мечникова (далі – ОДУ). Проблематику пов'язану з історією України тут розвивала передусім кафедра історії УРСР (у 1980-1990 рр. – кафедра історії УРСР, історіографії та джерелознавства). Завдяки викладанню на цій кафедрі учня М. Слабченка С. Ковбасюка, вона мала символічний зв'язок з традиціями одеської україністики періоду розквіту – школою М. Слабченка 1920-х років. Вагоме місце в історичних дослідженнях належало також кафедрі історії СРСР. Історико-партійну тематику розвивала кафедра історії КПРС.

В інших вищих навчальних закладах історичні дослідження були справою окремих «зірок», передусім В. Шамко в Педагогічному, С. Борового – в Кредитно-економічному (з 1966 р. – Інститут народного господарства, сучасний Одеський державний економічний університет) інститутах. Діяльність деяких талановитих

одеських істориків (А. Бачинський, І. Хіоні) також розгорталась в музейних, бібліотечних та особливо архівних установах, але загалом ці заклади мали допоміжне значення для розвитку історичної науки.

Попри загальний «наздоганяючий» темп історичної науки в Одесі, низці місцевих істориків, передусім-україністів та краєзнавців, завдяки власній наполегливості та талантам, а іноді й сприятливому збігу обставин, вдалося досягти значного рівня та набути відомості, авторитет та зв'язки поза межами міста. Маємо на увазі передусім С. Борового, А. Бачинського, З. Першину, П. Каришковського (значною мірою він був археологом). Захист дисертацій у провідних наукових центрах, фаховий доробок, харизма, виводили їх на провідні місця в дослідницькій ієрархії міста та навіть республіки, забезпечувало високу ступінь внутрішньої та зовнішньої незалежності та авторитету. У випадку З. Першиної до цього долучалося високе адміністративне становище (посада декана та зав. кафедрою) та партійні зв'язки, а у випадку С. Борового – надзвичайно високий фаховий та мовний рівень, ореол одного з найдосвідченіших одеських вчених «старої школи». Таким чином, хоча саме столичний Київ і, зокрема, Інститут історії АН УРСР, в першу чергу приваблював своїм статусом та потенціалом одеситів, останні в свою чергу могли викликати певний інтерес з боку киян, які, на відміну від своїх проввініційних колег, були зорієнтовані не на краєзнавство, а на концептуальні, загальноукраїнські студії, що охоплювали й історію Південної України.

Ще однією важливою обставиною та передумовою співпраці між одеськими істориками та співробітниками Інституту історії АН УРСР були одеські сторінки в біографії деяких киян. Передусім йдеться про уродженця Одеси О. Потехіна, вихованця одеської середньої школи, а згодом й одеського вчителя, А. Барабоя, уродженця Одеси, вихованця історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова С. Кульчицького (його вчителями були С.Ковбасюк та З. Першина), співробітника Одеського історико-краєзнавчого музею К. Мартянова, випускників істфаку ОДУ І. Гуржія, С. Зарембу, М. Лещенко. Після переїзду до Києва вони не розірвали стосунків з одеситами, часто були своєрідними «зв'язковими» між Одесою та київськими академічними структурами.

Особиста складова зв'язків між одеськими та київськими істориками заслуговує на першочергову згадку. Як свідчить листування між С. Ковбасюком та І. Гуржієм, А. Бачинським та В. Голобуцьким, С. Боровим та Ю. Меженко і А. Введенським, Ф. Петрунем та Ю. Меженко, взаємини між цими науковцями відзначалися тривалістю та взаємоповагою. Зокрема, про це свідчать форми звертання один до обного «дорогой», «многоуважаемій» тощо. В особовому архіві С. Борового відклалися листи до нього від співробітників Інституту історії АН УРСР І. Гуржія, В. Голобуцького, В. Сарбея, в яких кияни засвідчували повагу одеському історика як одному з найавторитетніших істориків. У зв'язку з 70-ним ювілеєм С. Боровой отримав офіційне привітання від Інституту історії АН СРСР за підписом директора О. Касименка та редакції «Українського історичного журналу». Свою повагу до одеситів кияни висловлювали в дарчих надписах на своїх книгах: І. Гуржій – В. Ващенко, К. Стецюк – З.Першиної, М. Лященко – П. Чухрїю тощо.

Як і природно для науковців, їх зближували не лише приватні моменти, але спільність наукових інтересів – спеціальні історичні дисципліни, книгознавство, історико-економічна проблематика, історія козацтва. У цих взаєминах не відчувається, так би мовити, однобічного руху, покровительства киян над провінціалами-одеситами, хоча В. Голобуцький і називав себе «помічником та покровителем» А. Бачинського. Кияни дякували одеситам за виписки з архівних одеських джерел, виписками з літератури та джерел тощо. Особливо багато пов'язувало С. Кульчицького та А. Бачинського. Попри невелику різницю у віці, С. Кульчицький вважає А. Бачинського одним зі своїх вчителів².

Листування між одеситами та киянами відбиває складні та суперечливі обставини існування науковців в умовах радянської дійсності. Так, у листі 1963 р. до А. Бачинського В. Голобуцький радив не посилатися на часопис 1914 р. «Україна» «ввиду одиозності цього издания»³.

Листи А. Введенського (у середині 1940-х – першій половині 1960-х – професора Київського університету ім. Т. Шевченка та - співробітника Інституту історії АН УРСР у 1952 – 1956 рр.) до С. Борового від 1948 – 1963 рр., містять цінну інформацію з історії академічної установи та деяких з її співробітників. Ініціато-

ром знайомства між С. Боровим та А. Введенським у 1946 р., під час перебування одесита у Києві з метою організації захисту кандидатської дисертації свого підопічного, був саме киянин. С. Боровой згадував, що А.Введенський запропонував йому свою дружбу, адже вважав, що вони є єдиними на той момент в Україні професорами – спеціалістами з історії СРСР. «И мы действительно в какой-то мере долгие годы «дружили», хотя типологически были очень разные люди», – зазначав С. Боровой⁴. Натомість А. Введенський в одному з листів називав С. Борового, «самым близким одесским ученым-другом».

У 1957 р. киянин характеризував одеського колегу як «ученого отшельника за своим письменным столом по возне со своей рукописью, коею переворачивает в Тришкин кафтан и обратно». У 1958 р., вихваляючи монографію С. Борового, А. Введенський розвинув цю думку: «Я очень рад, что Одесский рак-отшельник чудесно служит народу, своей замкнутой жизнью, дает такое творчество своим умным, упорным трудом, что всякий историк, из настоящих, а не маргариновых историков, – от души громко аплодируют!»⁵. У 1961 р. А. Введенський писав С. Боровому: «Вы меня всегда радуете своей широтой своего замкнуто-отшельнического творчества. Живете по возможности без людей, но целиком для людей. И беседуете с людьми на темы от Адама и до наших дней... Вы в одном отношении совсем не современный историк, такую широту научных интересов умели иметь только историки прошлого, как, например, Р.Ю. Виппер. Одно слово – молодец, не на наш современный образец, людей узких, как узкая щелка. Чудесный Вы человек!»⁶. Хоча С. Боровой брав у лапки слово «дружба» щодо своїх стосунків з київським колегою і був лаконічно-стриманим у своїх листах, той, навпаки, у своїх листах до одесита вдавався до докладного та відвертого опису життя університету та інституту, специфіки взаємин між колегами.

Зокрема, викликає інтерес мотивування А. Введенським у 1952 р. свого бажання влаштуватися за сумісництвом в Інституті історії: на його думку, у такому разі перед ним відкриються можливості для публікації своїх праць, адже з цим «стало очень скучно»⁷. Також важливою є згадка А. Введенським у листі від 5 лютого 1957 р. про прийом першим секретарем ЦК КПУ

О. Кириченко делегації українських істориків у складі Рубача, Супруненка, Гуслистого, Бойка, Білоусова, Введенського. Обговорювалися питання про заснування українського історичного журналу, виписка іноземної літератури, зокрема, діаспорної («буржуазно-націоналістичної»), про організацію української асоціації істориків як передумови прийняття до міжнародної, про з'їзди українських істориків. Історики підіймали питання про непридатність О. Касименка як директора Інституту історії⁸.

Тема особистих стосунків, критика порядків в Інституті історії посідає у листах А. Введенського провідне місце. А. Введенський позиціонував себе як ображена «нацменшість», що піддається утискам з боку націоналістичного угруповання в Інституті на чолі з директором О. Касименко, який був об'єктом найгострішої критики. «Діставалося» від нього й, на його думку, одностороннім директором. З цього приводу він писав, що в Інституті історії «прочно займаю дошку антипочета за критику книг Касименко и Шевченко»⁹.

Загальну атмосферу в Інституті він зображував таким чином: «идет вонь и внутренняя борьба: директор ловкими маневрами сокрушил всех критиков своей бездарной мазни-книги. Отдел археографии, коим заведует Рубач, Касименко ликвидирует для того, чтобы Рубача сбросить с зава, Лосю партбюро Института, находящееся в жилетном кармане у Касима, вынесено решение снять с зава отдела капитализма, за то, что в программе по истории Украины рекомендовал свою книгу о Столыпине, где есть фраза о М. Грушевском и т.д.»¹⁰. Критиці А. Введенський піддав процес підготовки та остаточний текст відомого двохтомника «Історії України» 1955-1957 рр.¹¹

Якщо у 1955 р. він критикував процес підготовки видання за млявість («идет в ЦК обсуждение II т. истории Украины по типу чтения 12 евангелий. Тягучка моторошная и польза никакой. Надо не макетировать, а печатать книгу – и время покажет, что к чему»), то у 1957 р. другий том видання він назвав опереткою, адже, «в главе о Брестком мире пропустили Троцкого и везде умолчали о Каменеве, Зиновьеве, Бухарине – не поворачивается язык осудить по заслугам эту шайку. Вот конъюнктуристики!». З приводу рішення К. Гуслистого захищати докторську за сукупністю своїх праць: «это входит в моду, засидевшиеся в

кандидатах и уже не могущие писать монографий идут на увенчание обомшавелых работ докторской короной»¹². Саме помсто за цю критику А. Введенський пояснював своє звільнення з Інституту.

Національні погляди та особисті симпатії А. Введенського чітко помітні в його докладному описі скандального обговорення докторської дисертації видатного українського історика Ф. Шевченка у 1960 р. В інтерпретації А. Введенського, одна група істориків (Голобуцький, Бойко, Рубач, Гуслистий, Рознер, Марахов, Супруненко, Дядиченко), до якої він зарахував й себе, намагалась «вскрыть Грушевщину, Дорошенкившину, Томашившину», а інші, яких він зневажливо називав «лакеями шеф-повара», молоді кандидати Симоненко, Сташевський, Кулінич та «учено-безтолкові дами Стецюк, Стахович, Компан, Лола, герой Радянського союзу Клоков, но в науке не герой, и прочая мелкая шавка – начисто отрицали национализм». А. Введенський робив висновок, що «гибридизация марксизма с буржуазным украинским национализмом не пройдет»¹³. Таким чином, одеський колега отримувал лише однобічне та емоційне уявлення про події в провідному історико-науковому центрі республіки.

Мереживо особистих зв'язків, серед іншого, зумовило суто робочі напрямки у співпраці одеських істориків та співробітників Інституту історії. До науково-методичного напрямку цієї співпраці слід віднести доволі часті візити І. Гуржія, В. Сарбея та С. Кульчицького до Одеси з метою участі в державних екзаменаційних комісіях при ОДУ ім. І.І. Мечникова. Натомість А. Бачинський був членом Археографічної комісії і Бюро наукової Ради з проблем історичної науки (секція давньої і нової історії) Академії наук України. У 1988 р. історик стажувався в Інституті історії. З. Першина багато років належала до членів республіканської наукової ради з проблеми «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду».

У 1960-х–1970-х рр. вчена Рада ОДУ була гостинним місцем для захисту дисертацій одеських та київських істориків. В Одеській Раді кандидатські дисертації захистили співробітники Інституту історії Т. Вронська, Я. Дзира, О. Лисенко, Т. Першина, Ю. Римаренко¹⁴. Декілька позитивних рецензій на дисертації своїх колег з Інституту (І. Бойка та С. Кульчицького) подав С. Боровой.

У Вченій Раді Інституту свою кандидатську дисертацію «Герцен і слов'янське питання» у 1953 р. захистила З. Першина. Її опонентами були А. Введенський та Ф. Шевченко. Під час захисту докторської дисертації З. Першиної у 1977 р. у Вченій раді Київського державного університету одним з її опонентів був Ф. Лось. Під час захисту кандидатських дисертацій А. Бачинським (1969) та В. Ващенко (1972) серед опонентів були відповідно В. Дядиченко та І. Слабеев.

Низка праць одеських істориків були відрецензовані чи згадані у статтях співробітників Інституту історії (А. Введенський, А. Санцевич та ін.) на сторінках «Українського історичного журналу» та «Историографии истории УССР» (1987). 8–9 грудня 1958 р. в ОДУ відбулося обговорення другого тому «Історії УРСР» за участі представників авторського колективу П. Загорський, П. Стоян, Г. Шевчук та одеських істориків – представників вищих та середніх навчальних закладів, архіву, історико-краєзнавчого музею. В обговоренні взяли участь й викладачі Кам'янець-Подільського університету. Одесити висловили цілий спектр зауважень до авторів видання. Втім, з позиції сучасного стану історичної науки, більшість з цих зауважень виглядають надуманими та заідеологізованими¹⁵.

Значно більш змістовними та справді науковими були «робочі» рецензії С. Борового 1975 р. на академічні видання: перший розділ третього тому «Історії УРСР», «Розклад феодально-кріпосницької системи України в першій половині XIX ст.» та перший том «Історії економічної думки Української РСР». В обох рецензіях окрім суто фактичних зауважень (наприклад, він не погодився з окресленням економічних поглядів А. Скальковського як реакційних), історик зосередився на методологічних проблемах. У першій з цих рецензій С. Боровой, зокрема, дорікнув авторам за занадто велику увагу до розвитку російської економічної думки, що фактично призвело до «розчиненню» в ній української¹⁶.

Найвищим рівнем співробітництва між одеськими істориками та співробітниками Інституту історії була наукова співпраця у виданнях та спільних наукових проектах. Щоправда, в даному разі це співробітництво нагадує однобічний рух. З огляду на вище зазначені провінційні риси розвитку історичної науки в Одесі,

не дивно, що співробітники Інституту історії не взяли жодної участі у нечисленних та спорадичних одеських виданнях (принагідно зауважимо, що зараз ситуація дещо змінилася в кращий бік, передусім завдяки виданню за ініціативи професора кафедри історії України ОНУ ім. І. Мечникова, доктора історичних наук, О. Бачинської періодичної збірки наукових статей «Чорноморська мисливщина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України». Головним редактором видання є директор Інституту історії В. Смолій, до редколегії входять три співробітники Інституту). Натомість одеські історики, здебільшого професорсько-викладацький склад ОДУ, взяли активну участь у науково-видавничих проєктах Інституту історії України (А. Бачинський, З. Першина та ін.) взяли участь у таких київських археографічних та енциклопедичних виданнях як «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (1987), «Радянська енциклопедія історії України» (1969-1972), «Отмена крепостного права на Украине: Сб. документов и материалов». (1961). Найбільшим досягненням серед одеських істориків відзначилась З. Першина, яка написала декілька параграфів (про робітничий та студентський рухи наприкінці XIX – на початку XX ст.) для 4 та 5 томів «Истории Украинской ССР».

Згадки про деякі проєкти, що зрештою не були реалізовані, можна знайти у листуванні. Так, у листі до С. Борового від 10 липня 1947 р. М. Петровський ділився планами про видання статті одеського історика про єврейські хроніки часів Б. Хмельницького у «Наукових записках» Інституту історії та радив видати хроніки в уривках, вилучивши всі легендарні, перебільшені описи вбивств тощо. Таким чином, існувала реальна перспектива, що відоме видання С. Борового, що не змогло побачити світ у 1936 р., зрештою було б видане у післявоєнний період завдяки сприянню Інституту. Однак подальша хвиля боротьби з космополітами, звичайно, унеможливила ці плани («Єврейські хроніки» з передмовою та в перекладі С. Борового були видані в Ієрусалімі у 1999 р. лише після смерті історика)¹⁷.

Впродовж радянського періоду існування «Українського історичного журналу» одеські історики були серед найактивніших авторів цього видання. Впродовж кінця 1950-х – першої половини

1980-х років 46 авторів з Одеси оприлюднили приблизно півтори сотні статей. Цей показник є одним з найвищих у географії авторів журналу. Серед найбільш активних одеситів слід назвати С. Борового, З. Першину, П. Воробей, П. Чухрія, С. Мельника.

Одеські автори представляли такі заклади як ОДУ (З. Першина, А. Бачинський, В. Ващенко, Н. Калюшко, П. Воробей та ін.), Одеський кредитно-економічний (С. Боровой, С. Мельник), та Педагогічний (В. Шамко) інститути, Державний архів Одеської області (І. Хіоні). Здебільшого статті одеситів були присвячені питанням історичної україністики та краєзнавства кінця XVIII – початку XX ст., іноді в джерелознавчій чи історіографічній перспективі. Звично для радянської історіографії переважали такі теми як революційний рух, історія партії, соціально-економічний розвиток. До виключень слід віднести статті К. Петряєва, С. Аппатова, Д. Урсу, присвячені світовій історії нового та новітнього часу, та М. Дихана – славістиці. У широкій загальнорадянській перспективі працював Н. Якупов.

Не завжди публікація на сторінках провідного республіканського видання приносила лише інтелектуальне задоволення. Так, у листі до В. Голобуцького А. Бачинський повідомляв, що йому вдалося «протолкнуть» свою замітку до «Українського історичного журналу». Однак, за його словами, видавці так «порізали» текст статті, що її складно упізнати. З посилань були вилучені покликання А. Бачинського на праці В. Голобуцького¹⁸.

Серед найрезонансніших та найцінніших для науки публікацій, попри їх невеликий обсяг, назвемо замітку С. Борового, С. Ковбасюка, З. Першиної, про час заснування Одеси¹⁹ та рецензію С. Борового на статтю О. Лугової. У першій зі згаданих статей, на наш погляд, абсолютно справедливо, зверталася увага на такий аспект, на нині, на жаль, найчастіше ігнорований, як роль народних мас у заснуванні міст, зокрема, Одеси. Авторі наголошували на обмеженості підходу, згідно з яким засновники міста шукалися виключно серед адміністраторів. Рецензія С. Борового сприяла актуалізації в українській радянській історіографії важливого питання про колоніальний статус України у складі Російської імперії. На жаль, суспільно-політична ситуація 1970-х рр. унеможливила подальший розвиток цієї полеміки, витриманої С. Боровим у суто науковому, а не лайливо-пропагандистському, стилі.

Додатковим фактом в історії співробітництва одеських істориків з «Українським історичним журналом» є конференція читачів цього журналу, що відбулася 9 грудня 1958 р. на історичному факультеті ОДУ. Учасниками конференції були не лише викладачі вищих навчальних закладів Одеси, але й архіву, музеїв, бібліотек та шкіл. На початку зібрання була заслухана доповідь відповідального секретаря редакції Г. Шевчука. Учасники зібрання зосередилися не лише на позитивних аспектах функціонування видання, але й на проблемах. Разом з суто штампованими ідеологемами про необхідність подальшої боротьби з українським буржуазним націоналізмом, героїчної діяльності Комуністичної партії, були висловлені досить змістовні побажання збільшити увагу до Півдня України, покращити яскравість мови, працювати в контексті найголовнішого завдання – підготовки «Історії УРСР». З. Першина наголосила, що журнал має перетворитися на науково-координуючий центр істориків України. Всі учасники зборів висловили побажання аби журнал перетворився на щомісячне видання²⁰.

Апогеєм співпраці одеських істориків та співробітників Інституту історії слід визнати процес написання та видання тому «Історії міст та сіл Української РСР», присвяченого Одеській області у 1960-х – 1970-х рр. (зазначимо, що А. Бачинський взяв участь також у складанні тома про Кіровоградську область). Після прийняття рішення ЦК Компартії України у 1962 р. про започаткування проекту, для керівництва підготовкою видання було створено головну редакційну колегію на чолі з П. Троньком. Було створено окремий відділ історії міст і сіл під керівництвом О. Парасунька, а згодом І. Слабеєва. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії була покликана здійснювати наукове редагування усіх томів.

Влітку 1962 р. Одеській обласний комітет Компартії України і обласний виконавчий комітет створили обласну редколегію видання. Окрім партійних чинів (головою редколегії було призначено секретаря обласного комітету КП України Л. Гладку), основне ядро авторського колективу склали викладачі одеських університетів та інститутів, зокрема, ОДУ ім. І. Мечникова (А. Бачинський (секретар), З. Першина, П. Воробей, С. Ковбасюк, П. Некрасов, П. Каришковський, П. Чухрій та ін.), Одеського пе-

дагогічного (С. Мельник), Медичного (М. Дихан) та Кредитно-економічного інститутів (С. Боровой) та ін.²¹ Велику роль у підготовці видання відіграли працівники музеїв, бібліотек та Державного архіву Одеської області (директор І. Хіоні, наукови співробітник Л. Латишева та ін.)²², шкіл, краєзнавці та ін. Під керівництвом обласної редколегії працювало 25 районних комісій та близько 350 робочих груп, які підготували первинні матеріали для нарисів і довідок про історію населених пунктів.

До листопада 1963 р. було підготовлено перелік орієнтованих тем, фото населених пунктів, визначних споруд, пам'ятників, а також фото видатних діячів науки і культури героїв Радянського союзу, і героїв Соціалістичної праці для ілюстрування тому. У липні 1965 р. перший варіант тому «Одеська область» було надано на розгляд Головної редакційної колегії УРСР. Після рецензування том було повернено обласній редколегії для корінного доопрацювання. В листопаді 1967 р. члени редколегії і представники Інституту історії АН УРСР рекомендували до друку, том «Одеська область». У 1969 р. том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений історії 62 міст, районних центрів, селищних і сільських рад Одеської області, було надруковано накладом 15 тис. примірників. У 1978 р. тим самим накладом було надруковано друге, російськомовне, видання тому «Історії міст і сіл України. Одеська область». У порівнянні з першим виданням помітно збільшився обсяг книги і значно розширилася джерельна база – список використаних джерел та літератури налічував понад 2,6 тис. найменувань. Поліпшилось поліграфічне оформлення тому, суттєво оновлено і урізноманітнено ілюстративний матеріал.

На всіх етапах підготовки видання між одеськими авторами та співробітниками Інституту історії, що координували проект, підтримувався тісний взаємозв'язок. В остаточному варіанті одеського тому зазначалося, що «методичну допомогу та рецензування здійснювали наукові співробітники відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР Ю.О. Курносов, О.А. Парсунько, консультацію по добору ілюстрованих матеріалів здійснював Г.П. Кривдін»²³. Старший науковий співробітник відділу історії міст і сіл УРСР Ю. Курносов був вказаний як член редколегії одеського тому.

З огляду на архівні матеріали, з одеситами тісно співпрацювала низка інших співробітників Інституту. Згідно рішення Інституту, за одеською редколегією, як і за іншими, були закріплені провідні науковці Інституту з завданням надавати наукову і науково-організаційну допомогу обласним редколегіям в їх роботі. За Одеською областю був закріплений вже відомий одеситам по обговоренню «УІЖ» старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, Г. Шевчук та молодший науковий співробітник, кандидат історичних наук, Ю. Гамрецький. У 1965 р. рукопис нарису про Одесу рецензували наукові співробітники Інституту Л. Олійник, Р. Єсипенко та І. Слабєєв. Голова Головної редакційної колегії П. Тронько в листах до Л. Гладкої звертався з порадами та рекомендаціями щодо написання нарисів, роботи районних комісій, термінів виконання завдань, які були покладені на обласну редколегію.

Головним чином, редколегія намагалася виконати координуючу та методичну функції. З цією метою в області, зокрема, в Одесу, було надіслано «Методичні вказівки для авторських колективів, комісій та редакційних колегій, рецензентів та редакторів томів «Історії міст і сіл Української РСР», «редакційні настанови авторам і редакторам нарисів та довідок до «Історії міст і сіл Української РСР» та список всіх дисертацій з питань історії, етнології і культури України, захищені в СРСР у післявоєнні роки.

Зміст основних зауважень та пропозицій членів головної редколегії помітний на прикладі листів та відгуків О. Парасунько, Ю. Курносова та ін. Так. О. Парасунько зауважував, що співвідношення між радянським та дорадянським періодами у нарисах про історію міст і сіл Одеської області не має бути формалізованим. На його думку, все мав визначати конкретно-історичний матеріал, що був зібраний авторами: якщо нарис містив багато даних про прояви класової боротьби тощо на дореволюційний час можна було відвести до 40 % тексту. Водночас, він вважав недоцільним доручати писати характеристики районів одній особі по всій області, бо це призводить до певного трафарету у написанні рукописів, закликав уникати вузькоспеціальної термінології, незрозумілої для масового читача.

Увагу одеських істориків звертали також на необхідність задокументування кожного історичного факту, особливо новітньої доби, про що вони часто забували, уважного комплектування

фотоматеріалів. Авторів нарисів про культурний розвиток критикували за довідково-статистичний характер, зведення розмови про культуру до кількісних показників, цифр, «знелюднення» історії, тобто ігнорування видатних представників в історії міст та сіл області. Головна редколегія суворо дотримувалася своїх вимог. У грудні 1968 р. до редакції надійшов рукопис одеського тому, який мав 3297 сторінок машинопису, 132 авторських аркуши. З 74 нарисів 25 виявилися задовільними, 38 вимагали докторінного доопрацювання, 11 були настільки слабкими, що їх довелося перевести на довідки²⁴.

Підсумки роботи краєзнавців України було підбито на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР», що відбулась у Києві в травні 1972 р. У ній взяла участь і представницька делегація Одеської області, що складалася з 12 осіб – авторів і керівників обласної редколегії. На конференції опубліковані томи «Історії міст і сіл Української РСР» і взагалі проект дістали високу оцінку провідних фахівців.

У 1980-х рр. одеські історики також взяли участь у масштабному проєкті «Звід пам'яток історії і культури Української РСР», що був започаткований співробітниками відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР спільно з науковцями Інституту археології АН УРСР, працівниками Міністерства культури і Держбуду УРСР. Однак цей проєкт так і не було завершено.

Отже, співробітництво між одеськими істориками та співробітниками Інституту історії АН УРСР становить класичний приклад взаємодії наукового центру та периферії, в якій центр виступав як генератор ідей та методологічних настанов, а периферія – як реципієнт та виконавець цих імпульсів. Головним внеском одеських істориків в розвиток Інституту слід визнати поглиблення досліджень Північного Причорномор'я, особливо кінця XVIII – початку XX ст. Попри панування у наукових контактах та доробку тогочасних ідеологем, досліджене співробітництво надає приклади справді високого фахового аналізу, передусім у статтях С. Борового. Проаналізоване співробітництво утворило міцний фундамент для сучасного пошуків співпраці між новітніми генераціями одеських істориків та академічною елітою історичної науки України у принципово інших суспільно-політичних та наукових умовах.

¹ Щербина Н.Ф. Розвиток історичного краєзнавства на Одещині (1944 - 1991 рр.) /Дисер. на здобуття наук. ступеня канд. Істор. наук. – 07.00.01. – Історія України. – Одеса, 2006; Щербина Н.Ф. Історія написання “Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область” як джерело вивчення історичного краєзнавства // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Сучасний соціокультурний простір. – Ч. 1. – К., 2004. – С. 135-137.

² Кульчицький С.В. Мій Бачинський // Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) /Упорядники: Бачинська О.А., Левченко Г.С., Новікова Л.В., Хмарський В.М. – Одеса, 2008. – С. 87-92.

³ Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) /Упорядники: Бачинська О.А., Левченко Г.С., Новікова Л.В., Хмарський В.М. – Одеса, 2008. – С. 187.

⁴ Боровой Саул Воспоминания. – М.: Иерусалим, 1993. – С. 220.

⁵ Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-7400. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 14-15.

⁶ Там само. – Арк. 27.

⁷ Там само. – Арк. 9.

⁸ Там само. – Арк. 31.

⁹ Там само. – Арк. 71-72.

¹⁰ Там само. – Арк. 29-30.

¹¹ Історія Української РСР: В 2 т. – Т. 1 / Редкол.: О. К. Касименко (голов. ред.) та ін. / АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 906 с.; Історія Української РСР: В 2 т. – Т. 2 / Редкол.: М. І. Супруненко (голов. ред.) та ін. / АН УРСР. Ін-т історії. – К., Вид-во АН УРСР, 1957. – 779 с.

¹² ДАОО. – Ф. Р-7400. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 47.

¹³ Там само. – Арк. 74.

¹⁴ Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. – Серія Українські історики. – В. 1. – К., 1998.

¹⁵ Український історичний журнал. – 1959. - № 3. – С. 155-157.

¹⁶ ДАОО. – Ф. Р-7400. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 128-133, 134-142.

¹⁷ Державний архів Одеської області. – Ф. Р-7400. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 87.

¹⁸ Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) /Упорядники: Бачинська О.А., Левченко Г.С., Новікова Л.В., Хмарський В.М. – Одеса, 2008. – С. 189.

¹⁹ Александров П. Хто заснував Одесу? // Український історичний журнал. – 1966. – № 6. – С. 104-107; Боровой С., Ковбасюк С., Першина З. З приводу замітки про заснування Одеси // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 158; Боровой С.Я. До питання про становище України в період капіталізму // УІЖ. – 1967. – № 8. – С. 115-121.

²⁰ Український історичний журнал. – 1959. – № 3. – С. 165.

²¹ ДАОО. – Ф. 7386. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 29-32; Спр. 3. – Арк. 16-18.

²² Хіоні І. Участь Одеського облдержархіву в написанні «Історії міст і сіл УРСР» // Архіви України. – 1975. – № 3. – С. 54-57.

²³ Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К., 1969. – С. 907.

²⁴ ДАОО. – Ф. Р-7386. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 10-12, 25, 42-43, 51; ДАОО. – Ф. Р-7386. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9-18.

**ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

БЫТЬ МАРКСИСТОМ: КРЕСТ СОВЕТСКОГО ИСТОРИКА*

В противоположность почти метафизическому названию, речь в статье пойдёт о вполне конкретной историографической ситуации и всего о нескольких избранных работах, центральной из которых будет статья А.И. Данилова¹ с критикой структуралистских тенденций в советской исторической науке.² Сейчас, когда прошло сорок лет после публикации этой статьи, можно говорить о том, что она имела архетипическое значение для развития советской историографии послесталинского периода. Конечно, это далеко не единственная статья такого рода, как далеко не единственными были те работы, реакцией на которые она являлась, но в том и заключается её специфика, что за одним конкретным примером можно увидеть как общие тенденции развития самой советской историографии, так и общие трудности в её изучении. Более того, мы намереваемся показать, что в определённом смысле эти темы актуальны именно сейчас и, возможно, только сейчас стали доступными для настоящего исследования. При этом, поскольку речь идёт не просто о ряде работ прошлого времени, но о скандальной ситуации вокруг них в учёном сообществе, мы по возможности постараемся отдалиться от личностной составляющей в анализе этого конфликта, тем самым пойдя несколько вразрез с превалирующей в современной историографии линией на изучение индивидуального начала в науке. Сделано это не из-за неуважения к означенной тенденции, а из сознательного желания ради получения предварительных результатов сосредоточиться на борьбе умов и теорий, которая в реальной жизни редко бывает отделена от борьбы характеров и предрассудков.³

* Работа выполнена при поддержке гранта Президента РФ № МК-3461.2012.6.

Выступление А.И. Данилова было выдержано в строгом и даже резком стиле, характерном для его работ и речей,⁴ поскольку касалось принципиального для него вопроса о чистоте марксистской методологии. Вначале автор указывал, что удар по этой методологии является одной из важнейших задач буржуазных философов и историков, говорящих об устарелости марксизма, хотя и признавал, что нередко это происходит при решении объективно трудных теоретико-методологических вопросов. Это проявляется в том, что отдельные частные методы, позволяющие решить некоторые сложности, возводятся буржуазными историками в абсолют, заменяя собой настоящую методологию, отчего появляется иллюзия решения проблемы.⁵

Этого, говорится далее, не учёл ряд советских историков, увлекшись структурализмом и переоценив его значение для исторического знания. Произошло это из-за методологической слабости: «Для отдельных советских историков характерна немалая путаница в толковании исторических понятий».⁶ Они широко открыли двери новым терминам, недостаточно их обосновав, да и предлагаемые ими новые классификации мало связаны с марксистско-ленинской терминологией в наличном, так сказать, виде. Применённый советскими историками в таком виде структурализм никак не соотносится и с марксизмом вообще,⁷ а кроме того, мало полезен в работе с историческими фактами, относясь скорее к сфере поверхностного теоретизирования. «Конечно, историческое исследование – всегда научный поиск, но он может привести к новым достоверным выводам и концепциям только тогда, когда опирается на глубокое изучение фактического материала, не подменяет объективные связи исторических явлений надуманными».⁸

В итоге внедрение структурализма в марксизм приводит к стиранию основы всего исторического анализа: понятия общественно-экономической формации. «Отказ от понятия «общественно-экономическая формация» – этой фундаментальной категории материалистического понимания истории – неминуемо ведёт к утрате исторической наукой прочной научной базы, к хаосу и произволу в учении об обществе и законах его развития. Творческое применение диалектико-материалистического метода к исследованию общественных явлений, объективный анализ

истории человечества – важнейшее условие дальнейшего развития советской исторической науки». ⁹ Этими словами завершается статья.

И эта статья, предварённая докладом на всесоюзном совещании по историографии, пролегла принципиальной гранью в оценке научного творчества как её автора, так и многих, кто был с ней связан. Когда совершаются действительно примечательные события, их участники это чувствуют. Е.В. Гутнова в воспоминаниях сообщает, что пыталась отговорить Данилова опубликовать статью в «Коммунисте» (органе партийной печати, с трибуны которого критика коллег будет воспринята как выступление от лица власти), но Данилов принял решение. «Всё это оставило память о нём как о душителе и гонителе свободной исторической науки...». ¹⁰

Поскольку основным критикуемым Даниловым историком был А.Я. Гуревич (вместе с ним М.А. Барг, Е.М. Штаерман, Л.В. Данилова¹¹), последний позаботился, чтобы плохая слава о Данилове не забылась и много лет спустя. В ряде своих воспоминаний Гуревич с неслучайным постоянством возвращался к образу Данилова, в основном повторяя одни и те же соображения, но постепенно дополняя их рядом характерных штрихов. Для Гуревича Данилов: хорошо подготовленный историограф, ¹² который постепенно отдалился от конкретного материала, выбрав себе роль прокурора западной (да и отечественной) науки ¹³ и ставший из учёного карьеристом. Именно желанием «сделать себе имя» на разгроме «структуралистов в лагере советской науки» и расчётом на какую-то сложную комбинацию, которая позволит ему попасть на пост директора Института Всеобщей Истории Академии Наук СССР объясняет Гуревич выступление Данилова. ¹⁴

Попытки ряда историков (в основном учеников А.И. Данилова) указать на то, что объяснения Гуревича не согласуются ни с характером Данилова, ни с его действительной ролью в отечественной историографии, ¹⁵ до сегодняшнего дня не изменили общей трактовки.

Мы предлагаем оценить специфику и роль этой статьи, вернувшись от личностей к текстам. Выступление Данилова против «структуралистов» должно быть рассмотрено в контексте методологических исканий советской науки 50-60-х гг., работ самого Данилова и тех авторов, которых он подверг критике.

Вначале постараемся понять, какой же именно поворот в рассмотрении теоретических вопросов исторической науки произошёл в 60-е гг., если он вызвал столь однозначную реакцию Данилова. Это выглядит тем более интересным, что он сам стоял у истоков этого поворота. Данилов, действительно, был одним из первых, если не первым историком исторической науки послевоенного периода, который в своих трудах стал тесно увязывать вопросы методологии и методики исторического труда с критикой конкретных аспектов анализируемой концепции. Ниже мы постараемся кратко проиллюстрировать качество работы Данилова с концепциями других историков: это была многоуровневая, последовательная и в общем очень вездельная критика. Кроме того, именно Данилов в начале 60-х написал письмо в редакцию «Вопросов истории», в котором открыто формулировал необходимость избавления советской исторической науки от элементов догматизма и насущность тщательного обсуждения вопросов марксистско-ленинской теории, предостерегая, кстати, и от опасности дилетантизма на этом пути.¹⁶ Примечательно и то, что в письме не было сказано ни слова о том, в каком направлении должны решаться поставленные вопросы: иными словами, это был не указ действовать в определённом направлении, а призыв к совместному поиску «верных» основ методологии, который по определению невозможен без некоторой свободы.

Призыв этот не мог не быть услышан, поскольку отражал известное состояние умов. Хотя недавно прошла первая (после аксиоматически принятой «революции рабов») дискуссия о причинах перехода от древности к средневековью и только начиналась вторая (после 20-30-х) дискуссия об «азиатском способе производства», уже было ясно, что споры по конкретным сложным проблемам рано или поздно приводят к вопросу о неувязках в базовой теории. Беда, точнее, была в том, что эта теория, проистекавшая в общем и целом из «Краткого курса истории ВКП (б)», казалась теперь слишком ригидной и неприспособленной для объяснения всего многообразия исторических фактов за пределами школьного уровня. В то же время выработались определённые правила пользования этой теорией, соблюдение которых считалось залогом научности работы советского историка: это обязательное руководство основами теории при любого уровня

работе (выражавшееся в неофициальной обязательности цитирования классиков марксизма-ленинизма); использование проверенной и в той или иной мере санкционированной всей системой (как образования и науки, так и власти) терминологии;¹⁷ обязательное критическое отношение к любой внешней (по отношению к собственной) методологии.

Это были, по сути, определённые стилистические и смысловые правила игры, которые необходимо учитывать, обращаясь к анализу нашего материала. Нужно только оговориться, что если сейчас эти обязательные правила не могут восприниматься иначе, чем надевание шор на глаза историков, не способствующее научности, а подрывающее её, тогда их восприятие было существенно иным: советские историки 50-60-х гг. XX в. были воспитаны в этих нормах, а потому, даже если чувствовали их ограничительный характер, воспринимали его как нечто само собой разумеющееся. Выход из марксистской свободы научного творчества к свободе как таковой был постепенным и неоднозначным.

Ко второй половине 60-х годов, когда дискуссии в советской науке, едва закипев, одновременно начали постепенно и сворачиваться, движение за обновление теоретических основ исторической науки набрало свою силу. Многие из участников этого процесса дискутировали в семинаре по переходным эпохам при Институте Всеобщей Истории (А.Я. Гуревич стоял в стороне, что подчеркнуто в его мемуарах). Нет никаких сомнений, что каждый из историков, обращавшийся к проблемам методологии науки, искал одновременно ответов и в своей специальной области, а потому работы, выходявшие из-под их пера, выражали разные оттенки этих поисков, но всё же были и сходные черты.

Проследим, какие идеи и каким образом формулировались и развивались в этих работах.

О возможностях применения метода структурного анализа в марксистской методологии писал ещё в 1964 г. М.А. Барг,¹⁸ но это был, что называется, только первый шаг. В 1965 г. появляются статьи, раскрывающие возможности решения абстрактных и сложных проблем исторического знания, исходя из обновлённых методологических принципов: «О повторяемости в истории» Е.М. Штаерман и «Общий закон и конкретная закономерность в истории» А.Я. Гуревича.¹⁹

Статья Е.М. Штаерман открывается подробным анализом ряда современных западных работ по философии истории (начиная с «Социально-культурной динамики» П.А. Сорокина), через который исследовательница выходит на проблему циклизма и модернизации истории, а через них и на проблему применимости метода аналогии. По мнению Штаерман, циклизм (всё яснее проявляющийся в буржуазной науке) отрицает прогресс,²⁰ а в марксизме развитие мыслится идущим по спирали (развитие с отдельными элементами циклизма). Следовательно, аналогии в историческом исследовании допустимы (тем более, что они есть у классиков марксизма), но должны быть корректными. Они могут быть такими, если возникают при сопоставлении соответствующих элементов двух суперсистем; «суперсистемой» может быть и «общественно-экономическая формация». «Произвольность в сопоставлениях явлений, процессов, очевидно, недопустима, но сопоставления эти возможны при идентичности элементов и структур систем, а также при идентичности их генетических связей».²¹ Кроме того, Е.М. Штаерман постаралась выделить и виды таких сопоставлений.²²

Статья А.Я. Гуревича (как и все его статьи по исторической теории 60-х гг.) отличается большей, нежели у Штаерман, теоретичностью. В общем и целом она направлена против попыток нивелировать специфику исторического развития, подменяя отдельные проблемы общесоциологическими ответами марксистской теории, против «неправомерного оперирования абстрактными схемами, употребляемыми в качестве универсальных отмычек, при помощи которых мистифицируется ход истории»²³. Довольно тонко (кстати, со ссылкой на Данилова²⁴) защитившись цитатами из Маркса и Энгельса, Гуревич проводит различие между объективностью природных и социальных законов: социальная закономерность формируется самими индивидами, а потому неразрывно связана с их деятельностью. Следовательно, «в той или иной степени человеческая деятельность автономна», самодетерминирована, и это касается «в известной мере» и духовной жизни.²⁵ И хотя в общем и целом в статье подтверждается, что случайность не нарушает закономерности как таковой, но о вариативности исторического процесса в ней сказано тоже вполне достаточно для читателей того времени; кроме того, мелькает и в общем немарксистская (в советском понимании) трактовка

сущности понятий: «объяснение всегда есть логическая конструкция»,²⁶ и потому оно избирательно, не включает в теорию всего жизненного разнообразия.²⁷

Эти статьи – этап расширительного толкования новых методологических трактовок, попытка посмотреть, как они проявляют себя при отдельных проблемах познания. В 1967-1968 гг. появляются работы, пытающиеся формировать некоторое общее методологическое поле.

Важную переходную роль в этом сыграла работа К.К. Зельина «Принципы морфологической классификации форм зависимости» (1967).²⁸ Внешне сосредоточенная на частной проблеме классификации форм зависимости в докапиталистических формациях, эта солидная статья затрагивает куда более глубинные теоретические пласты. В ней есть не только отсылка к иностранной литературе (как у Штаерман и Гуревича), но и к достижениям биологии (что немного напоминает О. Конта с его «социальной физикой»), присутствует, как и у Гуревича (только выраженное более ясно и глубже аргументированное), недоверие к предельным абстракциям («высшим таксономическим категориям»²⁹), есть, конечно, и постоянные отсылки к работам «классиков», отличающиеся особой продуманностью³⁰ и аккуратностью трактовок – сообразно сложности поставленной автором задачи. Присутствует, во второй части статьи, попытка построения собственной «классификации», то есть, теоретической структуры.³¹ Кроме того, появляется критика раннего этапа собственной базовой методологии (а именно советской науки об античности 30-40-х гг.),³² а главное, идея, что докапиталистические общества нуждаются в частном варианте марксистской теории.³³ Обращая внимание на неоднозначность положения раба в древности, Зельин делает этот частный вариант, по крайней мере в некоторых аспектах, очень близким выдвигавшимся западной наукой идеям.³⁴

Конечно, автор позаботился, чтобы частный вариант теории не выглядел совсем уж особенно: он оговаривает, что не следует полагать, будто в докапиталистических обществах экономика значила меньше, чем политика и религия; различие лишь в том, что воздействие экономических факторов, в отличие от капиталистического общества, проявляется здесь не напрямую, а опосредованно, особенно через юридические категории.³⁵ Форма собственности

задаёт общие параметры, возможности функционирования того или иного социального элемента, которые могут реализовываться в различных версиях... так истории возвращается вариативность³⁶.

Наконец, в 1968 г. появляются работы, в которых основные тенденции поисков советских историков приобретают вполне отчётливые формы. Обратимся к статьям Е.М. Штаерман «К проблеме структурного анализа в истории» и А.Я. Гуревича «К дискуссии о докапиталистических общественных формациях: формация и уклад»,³⁷ очевидно апеллирующим и к уже имеющемуся контексту обсуждения («к проблеме...», «к дискуссии...»), и гораздо смелее развивающим прежнюю проблематику.

Е.М. Штаерман фактически и начинает с того, что «в докапиталистических обществах экономика ещё не выделилась в самостоятельную сферу».³⁸ Возможность применения структурного анализа подтверждается и ссылкой на французского марксиста М. Годелье, для защиты от мнения, «будто применение структурного анализа непременно ведёт к плюрализму и, следовательно, несовместимо с марксизмом-ленинизмом».³⁹ Использование понятий «система» и «структура» (конечно, с признанием ведущей роли экономического начала⁴⁰) позволяет указать на различные варианты комбинаций двух видов социальных связей: индивидуалистических и коллективистических.⁴¹ Кроме того, Штаерман демонстрирует и возможности применения этих наработок при анализе ряда проблем античного общества.

Несколько ранее опубликованная статья Гуревича может считаться примером наиболее ясного выражения тенденций использования структуралистского метода. По мнению автора, понятие общественно-экономической формации является лишь абстракцией высшего уровня,⁴² которая по определению не может выполнять настоящих целей исторического познания⁴³ – рассмотрения обществ во всей их полноте и конкретности. Маркс наметил лишь общую последовательность смены формаций,⁴⁴ но реальность исторических изменений не имеет ничего общего с представленной логической цепочкой. Прежде всего, докапиталистические общества характеризуются принципиальной многоукладностью (а не только в момент перехода от одной формации к другой),⁴⁵ сочетание укладов может быть различным, притом что никогда какой-либо один уклад не подавлял все другие.⁴⁶ Кроме того,

общества взаимодействуют и оказывают влияние на развитие соседей, потому нельзя полагать, будто новые формации (например, феодализм) вызревают только изнутри самих обществ.⁴⁷ Получается, обществам докапиталистической эпохи не был свойственен унифицированный прогресс (как в эпоху капитализма⁴⁸), но это не означает, что варианты этого прогресса невозможно классифицировать: можно выделить варианты различий, построенных на личных и вещных отношениях, выделить уклады динамические и более традиционные, первичного (сразу вышедшего из первобытности) и вторичного порядка, автохтонные и привнесённые извне.⁴⁹ Всё это, конечно, уже не может быть сведено к одним экономическим категориям (это было бы модифицирование по образцу капиталистического общества),⁵⁰ и не может быть сведено к универсальной теоретической модели, а требует построения полной типологии разнообразных «социально-культурных моделей».⁵¹

Наконец, в 1968 г. выходит объёмный сборник «Проблемы истории докапиталистических обществ», в котором подробно рассмотрены спорные моменты марксистского понимания первобытной и древней истории. И хотя авторы сборника часто полемизировали друг с другом по отдельным исследовательским вопросам, общая тенденция сводилась к желанию фактически обновить марксизм.⁵²

Основная идейная тенденция, кажется, видна вполне отчетливо уже при анализе этих избранных работ. Попытки решить некоторые специфические проблемы советской исторической науки, очень абстрактные, в значительной мере оторванные от исторического материала, связанные с понятным желанием оспорить и устранить (или хотя бы корректировать) некоторые одиозно типиковые стереотипы прежней теории (вроде мнения о союзе варваров и угнетённых слоёв Римской империи или представлений о неквалифицированном характере и дешевизне рабского труда), привели исследователей к необходимости поставить куда более сложные и смелые методологические вопросы. Сам набор базовых понятий марксистской теории (особенно в варианте её советской ортодоксии) оказался недостаточным и неподходящим для решения этих вопросов. Структуралистские методы, тем временем, предлагали, отталкиваясь от марксистского базиса, найти разнообразные модификации этой теории, сделав её, тем самым, и более открытой для обсуждения (а значит, и скепсиса), и более

«уступчивой» давлению конкретного исторического материала. Что касается А.Я. Гуревича, то он вовсе прошёл «точку невозврата», заявив, что базовые понятия марксизма – лишь сугубые абстракции, логические конструкции... то есть, в этот момент оказался гораздо ближе к Веберу, чем к Марксу.

Всё это увидел А.И. Данилов. Если его выступление и было продиктовано личными интересами, то оно в любом случае не было обвинением в вымышленных «грехах».⁵³ Попробуем, однако, показать это путём анализа его собственной историографической деятельности.

Мы уже говорили выше, что нынешнее отношение к Данилову как историографу во многом восходит именно к точке зрения Гуревича и сравнительно мало оспорено её противниками. В частности, ранняя статья Данилова о Д.М. Петрушевском⁵⁴ считается примером нетерпимости и даже мракобесия⁵⁵ со стороны Данилова.⁵⁶ Утверждая, что Данилов осудил покойного Петрушевского (учителя А.И. Неусыхина, который был наставником самого Данилова) в стиле речей прокурора Вышинского,⁵⁷ Гуревич тем самым проводит сплошную линию травли учёных в советской медиэвистике от начала 50-х до конца 60-х гг., и тогда фигура Данилова предстаёт в самом зловещем свете.⁵⁸ При этом, конечно, роль Данилова в том, что вообще начались те дискуссии, которые в итоге и придут к «структурализму», просто забывается.

Но нам важно обратиться к этой ранней статье Данилова не только потому, что она позволит объективнее взглянуть на его путь в историографии, но и потому, что поможет увидеть его принципы работы, основные устремления, развивая которые он, в итоге, пришёл к совсем иной точке зрения, чем те историки, против кого он выступил в 1968-1969 гг.

Вначале укажем на то, что перед нами весьма объёмная и обстоятельная статья. В ней, конечно, вдоволь риторики, свойственной советским учёным 30-40-х гг., с её унижающим оппонента, запелляционным и часто истеричным критицизмом, который, кстати говоря, заслуживает отдельного логического и стилистического анализа.⁵⁹ Общая идея статьи, конечно, тоже вполне прозрачна и даже банальна: до 1917 г. Д.М. Петрушевский (как и все русские буржуазные учёные) играл известную прогрессивную роль, избегая некоторых ошибок и заблуждений западной историографии,

выказывая известное сочувствие идеям исторического материализма,⁶⁰ проявляя эти положительные черты и в своих исторических трудах; после революций (сначала 1905 г., потом 1917 г.) он начинает отходить на крайне реакционные позиции, преклоняясь перед имеющими тенденцию к откровенной ненаучности западными историческими теориями,⁶¹ и хотя работы его остаются на высоком уровне обработки материала, они теряют оригинальность и своё положительное значение для прогрессивной советской науки.⁶² «Именно поэтому Петрушевский мельчает как учёный».⁶³

Но только к риторике и рамочной идее работа Данилова отнюдь не сводится. Прежде всего, перед нами последовательное рассмотрение научного творчества Д.М. Петрушевского по периодам, с ясно выраженной точкой зрения на их сущность (насколько корректной – другой вопрос), с тщательным анализом его теоретико-методологических взглядов, в котором, предваряя критику, Данилов обильно цитирует самого Д.М. Петрушевского. Прослежено и аргументированно показано влияние А. Допша на теоретические идеи Петрушевского.⁶⁴ В плане характеристики конкретно-исторических трудов великого русского медиевиста сказано очень немного положительного, но все эти высказывания признают целостность взглядов автора и высокий уровень его работы.⁶⁵ Наконец, отвергнуты прежние взгляды советской историографии на близость Петрушевского марксизму в какой бы то ни было форме: по мнению Данилова, методологическая грань между воззрениями Петрушевского и марксизмом принципиальная.⁶⁶

Всё это – очень важно для того, чтобы теперь вернуться к 1969 г. Мы можем увидеть, что в подходе Данилова уже в 50-е гг. проявляются многие из тех черт, которые составят особенности статей советских историков по методологии десятилетия спустя. Здесь есть противостояние прежнему этапу развития советской науки, желание корректировать или даже полностью оспорить его стереотипы, есть обращение к западному («буржуазному») опыту,⁶⁷ его тщательный анализ через знакомство «из первых рук», уяснение и подчёркивание ценности марксистской теории через сравнение с этим опытом, и главное – особенное, преимущественное внимание к методологическим вопросам, готовность их обсуждать и признание необходимости вначале ясно изложить теорию исторического знания, и только потом дать её критику.

Но есть и существенное отличие. Для А.И. Данилова недопустимо и невозможно представить смешение марксизма-ленинизма с любой другой теорией, даже в минимальном объёме. Это хорошо видно в статье о марксистско-ленинской теории отражения и исторической науке. Сравнивая марксизм с буржуазными теориями, можно дать их лучшую критику, можно отчётливее понять превосходство марксизма, но нельзя дополнить марксизм из этих теорий: в нём уже есть всё, что необходимо. Конечно, А.И. Данилов искренне в это верил, а потому чувствовал себя, вероятно, особенно раздосадованным тем направлением, в котором пошли искания некоторых его коллег: они взяли те же принципы работы, которые применил он, но использовали их в совершенно другом направлении. Это выглядело неожиданной и неприятной пародией на его собственные искания.⁶⁸ Данилов очень хорошо чувствовал, где проходит принципиальная грань между разными уровнями теоретической мысли и теоретического противостояния (незаменимая черта для историка исторической науки): недаром у него во многих работах итоговым противником марксизма оказывается неокантианство (особенно в его веберрианской ипостаси). И в 1968 г. он увидел, как советские историки (марксисты по определению) начинают уже не только говорить языком структурализма, но и подразумевать неокантианские представления о мире и процессе его познания.

Вернёмся ещё раз к статье о методологии исторической науки, но рассмотрим её более внимательно, вместе с её ранним воплощением. Дело в том, что статья в «Коммунисте» была изменённым вариантом другой, менее читаемой, опубликованной в томском научном журнале.⁶⁹ Первоначальная статья была заметно объёмнее (примерно 65300 против 45500 знаков), и отличалась присущей лучшим работам Данилова строгой последовательностью в рассмотрении методологических вопросов, подтверждаемых обильными примерами из критикуемых работ. Сокращая и частично перерабатывая статью для неисторического журнала Данилов, судя по всему, не хотел поступиться ни основным набором методологических претензий, ни их аргументацией, а потому был вынужден пойти по единственно возможному в таком случае пути: пожертвовать некоторым количеством примеров и высказывать критические замечания более сжато. Первое сказалось в том, что структура переработанной статьи стала менее чёткой и,

пожалуй, убедительной, второе – в резком звучании претензий. Сознательно или нет это сделал Данилов, но вторая статья полностью затмила первую, и все недостатки переработки рассматривались как изначальные и истинные устремления автора.

Но наша задача как раз заключается в том, чтобы увидеть эти истинные цели. Как Данилов оценил работы своих коллег? Он подчёркивал, что совершенствование логического аппарата науки и желание открыть новые грани в толковании надстроечных явлений (т.е., прежде всего, культуры, религии, политики) являются насущными задачами истории,⁷⁰ но их решение в названных работах осуществляется не лучшим путём. Авторы противостоят прежним достижениям советской историографии, но взамен предлагают читателю, в качестве панацеи (а именно связки между методологией и конкретной исследовательской работой⁷¹), метод структурного анализа, усвоенный ими некритически. Новая терминология «не столько аргументируется, сколько постулируется».⁷² Авторы как бы играют то с одним набором терминов, то с другим, получая иногда интересные результаты, но сама эта игра обнаруживает те же схематизм и формализм, против которых они выступают.⁷³ И главное: категории структурного анализа совсем не самодовлеющие, за ними всегда стоит субъективистская гносеология;⁷⁴ авторы, оперируя ссылками на основоположников марксизма, понятых ими поверхностно,⁷⁵ формулируют уже не просто методику, а целую методологию,⁷⁶ которая, однако, при всей идейно-методологической нечёткости их взглядов,⁷⁷ ведёт к обесцениванию понятия общественно-экономической формации⁷⁸ и в итоге к полному теоретическому хаосу. Достаточно признать, что в докапиталистических обществах экономика не играла базовой роли – и вы откажетесь от марксизма как такового.

И здесь, в принципиальных аспектах, против выводов Данилова возразить что-либо трудно. Он верно подметил и схематизм рассуждений (оспаривая одни абстракции, историки всего лишь манипулировали абстракциями более низкого уровня),⁷⁹ и нечёткость взглядов (согласование с марксизмом было «шито белыми нитками»), и по сути дела, сказал о том главном, что за всем этим стояло: о сомнении в «ортодоксальном», утвердившемся в советской науке, варианте марксистской теории. Что самое интересное, с этой точкой зрения на искания 60-х гг. был согласен и А.Я. Гуревич: в своих

воспоминаниях он признаёт, что те дискуссии были насквозь догматичными, и что его собственные работы нужно воспринимать только как этап становления его теоретических взглядов.⁸⁰

Теперь позволим себе сказать о самом главном: значении этого выступления А.И. Данилова, как в непосредственной, так и в отдалённой перспективе. Нам кажется, что рассказывать историю исторической науки в СССР как поэму о борьбе «рыцарей» и «злодеев» является самым непродуктивным подходом – это значит увлечься очень неприятными и опасными играми смыслов, коль скоро речь идёт не о человеческих подлости и благородстве (они – отдельная проблема), а о противостоянии идей. Тут очень легко менять оценки: живя в постсоветской эпохе, мы не можем не сочувствовать Гуревичу, который пытается найти возможность свободы мысли; но для эпохи советской он – предатель, протаскивающий под видом марксизма чуждые идеи. Кто рыцарь в сияющих доспехах, а кто змей, пронзённый копьём, – это дело ценностной системы, наличествующей в нашем сознании.

Но можно подойти к проблеме и по-другому. Во-первых, перед нами совсем не история противостояния А.Я. Гуревича и А.И. Данилова, поскольку Данилов выступал не против одного человека, а против тенденции во взглядах ряда советских историков, и реакция Е.М. Штаерман, М.А. Барга, Ю.Л. Бессмертного на это оппонирование была несколько иной, по крайней мере, если судить по их последующим работам.

Во-вторых, статья Данилова, как мы пытались показать, хотя и напугала всех её адресатов (и мы не можем быть уверены, что Данилов не рассчитывал и на такой эффект),⁸¹ в сущности, была справедливой. Опять же, это признаёт (как всегда, смещая акценты) и сам Гуревич: «Я ознакомился с этим текстом, и первоначально моя позиция была довольно индифферентной. Ну, хорошо, он меня и других коллег изругал, ну и Бог с ним. Что же с ним спорить! Он обвиняет меня в том, что я не марксист, а я буду доказывать, что я не рыжий, что я марксист?»⁸² Но ранее, в тех же воспоминаниях, Гуревич утверждал, что после XX съезда появились две линии пересмотра теоретических основ науки: возвращения к подлинным Марксу, Энгельсу, Ленину, и – поиска новых теоретических основ, с отказом от марксистско-ленинского наследия («выраженная в приемлемых для печати формах»)⁸³.

На наш взгляд, вторая линия вначале себя не осознавала и существовала в русле первой: так, Гуревич в 1969 г., прочитав статью Данилова, даже не сомневался, что марксист и не рыжий. Искать что-то новое, оперируя внутри обязательной традиции и терминологии, было в норме вещей, и приспособление к правилам игры было обычным делом, отличались только его формы.⁸⁴ Изымать кого-то из этого общего приспособления и поднимать над другими – некрасиво и некорректно, а главное, искажает картину событий. Это именно Данилов указал на возможность появления второй тенденции в попытках теоретического обновления советской историографии 50-60-х гг. «Либо марксизм – либо структурализм (и далее неокантианство)» – вот к чему можно свести его статью (и он полагал, вероятно, что, осознав это *tertium non datur*, «согрешившие» убоятся второго пути). Гуревич же (возможно, незаметно для себя самого) предлагал в 1968 г. отнестись к марксистской методологии как к фактору веры – принять все термины а priori, но насытить их новым содержанием. Выделение докапиталистических эпох в особую графу – это было растаскивание марксизма по частям, по крайней мере, в перспективе, допущение структуралистской методологии – тоже. Можно было закрывать на это глаза (в том числе и собственные), делая вид, что это несерьёзно, но Данилов поставил этому предел: после его выступления такой вариант трансформации методологии стал невозможным.

Кстати говоря, советские историки в большинстве своём были, конечно, не на стороне «структуралистов»: новое казалось подозрительным, а кроме того, оставалось сильное желание быть «правильным» марксистом. Это значило, что ты должен был разделять основные трактовки и, главное, словесные штампы советской философии истории, неважно, искренне или нет ты это делал. И вообще, быть марксистом можно было только соответствуя правилам. Если ты от них отступал, тебя одёргивали. Оригинальность в восприятии теории не поощрялась. Этот крест нужно было нести. Полагалось, что он даёт взамен надежду на объективность познания и некоторую согласованность результатов исследования с коллегами.

И после выступления Данилова (без различия, играл ли здесь роль страх перед режимом или привычка к подчинению вышестоящим указаниям) могло быть только два варианта выхода: задавить в себе неправильный порыв (это мы теперь не знаем истины, а в

60-е слово «правильный» всерьёз употреблялось в лексиконе советских учёных) и постараться соответствовать стандарту, либо отвергнуть стандарт как таковой, осознать его исчерпанность и ограниченность. Первое могло быть реализовано во внешних, по сути ритуальных формах подчинения – перестать писать на тему теории, уйти в конкретику материала – так, например, поступила Е.М. Штаерман, вновь заговорившая о теории только в 80-х гг.; второе – только в форме внутренней оппозиции, проявляющей себя из-за частого цитирования классиков в необычной трактовке материала – так в итоге поступил Гуревич. Но важно и то, что стиль Гуревича, с его интересом к частным аспектам, выводящим на теорию, и в итоговом безразличии к «голой теории» сформировался именно после удара, нанесённого Даниловым. Отход от «марксистской ортодоксии» осознал и реализовал себя не сам по себе, а именно после того, как был отвергнут «ортодоксальным» вариантом.

Что касается даниловской критики, то у неё был только один изъян: за ортодоксию следовало платить инертностью. Данилов признавал за советской историографией только проблемы роста.⁸⁵ Если историограф ещё мог исповедовать тезис об абсолютном совершенстве марксистской методологии (что позволяло меньше смотреть на себя, разбирая других), то историк, наталкиваясь в повседневной работе на неразрешимые с точки зрения этой методологии проблемы, неизбежно чувствовал себя ограниченным, если заранее отвергал новые методики. Скептицизм в отношении новой терминологии (и вообще всего слишком нового), осторожность в трактовке теоретических проблем – всё это, рисуемое Даниловым в положительных красках, было образом советской исторической науки. Это не была реальность, поскольку советская наука в течение нескольких десятилетий буквально металась от одних трактовок к другим и всегда меняла оценки в зависимости от требований власть предержащих, но это был тот образ строго выдержанной и неизменной в своих основах методологии, который эта наука, словно в пику своему реальному положению, себе создавала, и который обладал вполне реальным воздействием на умы историков. Всё, что противоречило этому образу, воспринималось, можно сказать, как потенциальный немарксизм, неважно, насколько при этом высказанная мысль вписывалась в труды «классиков». Но беда была в том, что ложе «ортодоксаль-

ного марксизма» теперь, под знаменем возврата к «чистому учению» и отторжения вариаций сталинской поры, становилось совсем узким и коротким. Целиком втиснуться в него без мучений могли только очень незначительные фигуры.

И последний момент, который должен вывести нас через 60-е гг. к современности. Казалось, сейчас всё это дела прошедшие, актуальные лишь в той мере, в какой актуально прошлое само по себе. Это не так, потому что, как нам представляется, понято слишком мало для того, чтобы освободиться от этого прошлого. Наша историческая наука живёт в иллюзии избавления от «советского марксизма» (или марксизма-ленинизма, того самого как бы не совсем марксизма), и потому полагает, что в некотором смысле начала свой путь с чистого листа. Но это заблуждение, ведь двусмысленности и потаённые сомнения, которые жили в сознании людей советской эпохи, преобразовавшись под давлением новых обстоятельств, остаются фактом нынешней науки. Более того, мы пошли по пути 60-х, наложив на марксизм (уже не в виде теории, а в виде факта сознания) всё, что угодно, и теперь находимся в состоянии того методологического хаоса, о котором писал Данилов. Это признавал и Гуревич,⁸⁶ и это хорошо видно в по-прежнему великом весе трансформированного советского марксизма, иногда уже утратившего любую стройность, но ещё кажущегося многим надёжным убежищем.

Главными героями были не Данилов и не Гуревич, а то большинство советских историков, за умы которых шла борьба, проигранная обоими протагонистами.

¹ Подробнее о нём см. Гутнова Е.В., Могильницкий Б.Г., Мильская Л.Т., Смоленский Н.И. Творческий путь академика АПН А.И. Данилова (1916-1980) // Средние века. Вып. 46. М., 1983. С. 248-269; Могильницкий Б.Г. Научно-педагогическая деятельность А.И. Данилова // Методологические и историографические вопросы исторической науки. Томск, 1982. Вып. 15. С. 3-20; Могильницкий Б.Г., Мильская Л.Т., Смоленский Н.И. Александр Иванович Данилов (1916-1980) // Портреты историков. Время и судьбы. Т. 3. Древний мир и Средние века. М., 2004. С. 361-386.

² Данилов А.И. К вопросу о методологии исторической науки // Коммунист. 1969. № 5. С. 68-81.

³ В общем и целом пафос нашей работы совпадает с теми идеями, которые выразил В. Рыжковский, обращаясь к выявлению подтекста и контекста советской медиевистики. Научно продуктивным представляется и предложенный им метод; обсуждать его достоинства и недостатки здесь неуместно. См. Рыжковский В. Советская медиевистика and beyond (к истории одной дискуссии) // НЛО. 2009. № 97. С. 58-89.

⁴ См. Могильницкий Б.Г. Научно-педагогическая деятельность А.И. Данилова. С. 3.

⁵ Данилов А.И. К вопросу о методологии исторической науки. С. 68-70.

⁶ Там же. С. 72.

⁷ Там же. С. 74 и сл.

⁸ Там же. С. 79.

⁹ Там же. С. 81.

¹⁰ Гутнова Е.В. Пережитое. М., 2001. С. 345.

¹¹ Последняя фамилия заставляет усомниться в справедливости слов Н.Е. Копосова, будто объектом нападения Данилова были исключительно учёные еврейской национальности. Копосов Н.Е. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. М., 2005. С. 199.

¹² Одна из немногих лестных характеристик Данилова Гуревичем: «человек начитанный и образованный, понимающий, что к чему». Гуревич А.Я. История историка. М., 2004. С. 154.

¹³ Он же. «Путь прямой, как Невский проспект», или Исповедь историка // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. Медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет. М., 2005. С. 464, 466. Гораздо грубее и заострённое та же точка зрения: «Быть дольше в стороне мне казалось невозможным...» (последнее интервью А.Я. Гуревича, 11 июня 2006 года) // НЛО. № 81 (2006). С. 185 и сл.

¹⁴ Он же. Историк среди руин: Попытка критического прочтения мемуаров Е.В. Гутновой // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. Медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет. С. 780-781.

¹⁵ Могильницкий Б.Г., Мильская Л.Т., Смоленский Н.И. Александр Иванович Данилов (1916-1980) // Портреты историков. Время и судьбы. Т. 3. Древний мир и Средние века. С. 362 и сл.; Мильская Л.Т. Воспоминания Е.В. Гутновой и их достоверность // Средние века. М., 2002. Вып. 63. С. 398.

¹⁶ Данилов А.И. О некоторых вопросах дальнейшего изучения теоретико-методологических проблем исторической науки // Вопросы истории. 1961. № 3. С. 216-217.

¹⁷ Прежде всего, это были «формация», «уклад», «революция». Предполагалось и то, что термины эти имеют в общем однозначную трактовку.

¹⁸ Барг М.А. Структурный анализ в историческом исследовании // Вопросы философии. 1964. № 10. С. 83-92.

¹⁹ Штаерман Е.М. О повторяемости в истории // Вопросы истории. 1965. № 7. С. 3-20; Гуревич А.Я. Общий закон и конкретная закономерность в истории // Вопросы истории. 1965. № 8. С. 14-30.

²⁰ Точнее: «Циклизм, по существу, отрицает прогресс, если не в технике, то в социальных отношениях». Штаерман Е.М. О повторяемости в истории. С. 8.

²¹ Там же. С. 17.

²² Там же. С. 19.

²³ Гуревич А.Я. Общий закон и конкретная закономерность в истории. С. 30.

²⁴ Данилов А.И. Марксистско-ленинская теория отражения и историческая наука // Средние века. Вып. 24. М., 1963. С. 3-23. В этой статье признавалась, кстати, известная ценность знаний, приобретённых буржуазной историографией и после возникновения марксизма (С. 6).

²⁵ Гуревич А.Я. Общий закон и конкретная закономерность в истории. С. 18. Оговорки вроде «в известной мере», понятно, меньше всего остаются в сознании читателей.

²⁶ Там же. С. 27.

²⁷ Там же. С. 28.

²⁸ Зельин К.К. Принципы морфологической классификации форм зависимости // Вестник древней истории. 1967. № 2. С. 7-31.

²⁹ Там же. С. 8.

³⁰ Кажется, всё это – ради одной смелой интерпретации почти случайного высказывания Маркса. Там же. С. 13 и сл.

³¹ Там же. С. 23 и сл.

³² Там же. С. 8, прим. 4; С. 14. Добавим, однако, что К.К. Зельин достаточно критически относился к «перекосам» этой методологии уже в период её складывания в 30-е гг.

³³ Там же. С. 10.

³⁴ Если тезис о несовпадении классов и сословий в докапиталистических обществах развивает начальные положения самого марксизма, то слова о том, что в этих обществах «существовала целая лестница различных общественных положений» сразу же ассоциируются со «спектром статусов», как его понимали У.Л. Вестерман и М. Финли. Там же. С. 14.

³⁵ Там же. С. 16.

³⁶ Не случайно автором несколько раз употребляется слово «возможность» (развития, функционирования). Там же. С. 16, 32.

³⁷ Гуревич А.Я. К дискуссии о докапиталистических общественных формациях: формация и уклад // Вопросы философии. 1968. № 2. С. 118-129; Штаерман Е.М. К проблеме структурного анализа в истории // Вопросы истории. 1968. № 6. С. 20-37.

³⁸ Штаерман Е.М. К проблеме структурного анализа в истории. С. 21.

³⁹ Там же. С. 22.

⁴⁰ Там же. С. 28.

⁴¹ Там же. С. 29 и сл.

⁴² «Понятие формации представляет собой наиболее общую абстракцию, прилагаемую к исторической действительности». Гуревич А.Я. К дискуссии о докапиталистических общественных формациях: формация и уклад. С. 118.

⁴³ «История подменяется логикой». Там же. С. 119.

⁴⁴ Там же. С. 120.

⁴⁵ Там же. С. 121-122.

⁴⁶ «Ни рабство в любой его форме, ни феодальная зависимость ... не являлись такими системами производственных отношений, которые были бы способны подчинить себе массу непосредственных производителей и повсеместно коренным образом преобразовать и унифицировать отношения собственности и производства». Там же. С. 126.

⁴⁷ Там же. С. 124-125.

⁴⁸ Там же. С. 121.

⁴⁹ Там же. С. 127.

⁵⁰ Если разобраться, это уже упрёк самому Марксу.

⁵¹ Там же. С. 129.

⁵² Проблемы истории докапиталистических обществ. Кн. 1. Законы истории и конкретные формы всемирно-исторического процесса. Под ред. Л.В. Даниловой и др. М., 1968.

⁵³ Нуждается в коррекции и тезис Гуревича о «походе» Данилова против «структуралистов». В самой статье Данилов ни разу не называет критикуемых им советских историков структуралистами.

⁵⁴ Данилов А.И. Эволюция идейно-методологических взглядов Д.М. Петрушевского и некоторые вопросы историографии средних веков // Средние века. Вып. VI. М., 1955. С. 297-323.

⁵⁵ Гуревич А.Я. Историк среди руин: Попытка критического прочтения мемуаров Е.В. Гутновой. С. 782.

⁵⁶ Л.Т. Мильская подчёркивает, что появление статьи не было личной инициативой Данилова: он написал её «под сильным нажимом». Мильская Л.Т. Воспоминания Е.В. Гутновой и их достоверность. С. 399.

⁵⁷ Он же. «Путь прямой, как Невский проспект», или Исповедь историка. С. 465.

⁵⁸ Многие понимают, что это, как минимум, преувеличение, но обаяние личности Гуревича играет свою роль. См. Уваров П.Ю. Портрет медиевиста на фоне корпорации // НЛО. 2006. № 81. В. Рыжковский полагает, что точку зрения Уварова на историю противостояний в советской послесталинской медиевистике можно отнести к «компромиссной» (то есть, примерно посередине между Гуревичем и Мильской). На наш взгляд, статья Уварова – компромисс формальный, компромисс во имя Гуревича. Об этом лучше свидетельствует опубликованный в интернете (и, судя по стилю, более ранний) вариант статьи: Уваров П.Ю. А.Я. Гуревич и советская медиевистика. Портрет на фоне корпорации // <http://www.rsuh.ru/article.html?id=55168>. См. тж. Рыжковский В. Советская медиевистика and beyond (к истории одной дискуссии). С. 59.

⁵⁹ Безусловно, здесь есть связь с риторикой Вышинского. Только вряд ли корректно говорить, что речи Вышинского породили стиль советской критики (в том числе в сфере науки); скорее, они сами были следствием той общей атмосферы «борьбы за идеологию», которая возникала начиная с 20-х гг.

⁶⁰ При том, естественно, не понимая его истинной сущности. Данилов А.И. Эволюция идейно-методологических взглядов Д.М. Петрушевского и некоторые вопросы историографии средних веков. С. 298 и сл.

⁶¹ Вот как это выражено у Данилова: «Буржуазные историки в России открыто и с большим рвением низкопоклонствуют перед модными теориями реакционной историографии Запада, с жадностью ловят каждое её так называемое «последнее слово». Там же. С. 307. От таких словечек как «теорийки» Данилов позже избавился.

⁶² У Данилова: «неправильные методологические позиции, занимаемые им по вопросу о классах и государстве, сделали для него невозможным раскрытие подлинной классово-природы...». Там же. С. 305. Обратите внимание: методологические позиции могут быть *неправильными*.

⁶³ Там же. С. 301.

⁶⁴ Там же. С. 317-319.

⁶⁵ Там же. С. 301, 305, 306, 317, 321, 323. Как отмечает по поводу этой статьи Л.Т. Мильская: «многие пассажи из неё, которые в те времена воспринимались как грозные критические замечания, теперь смело могут рассматриваться как комплименты Д.М. Петрушевскому...». Мильская Л.Т. Заметки на полях (по поводу статьи А.Я. Гуревича «Историк среди руин: Попытка критического прочтения мемуаров Е.В. Гутновой // Средние века. 2002. Вып. 63. С. 362-393) // Средние века. М., 2004. Вып. 65. С. 222. Мы можем высказать также ещё одну версию, построенную на интересной аналогии. Дело в том, что все замечания Данилова совпадают с критикой Петрушевского во время обсуждения книги последнего «Очерки из экономической истории средневековой Европы» на заседаниях социологической секции Общества историков-марксистов в марте и апреле 1928 г. А.И. Неусыхин не только присутствовал на этих заседаниях, но и отчаянно защищал учителя. Вполне вероятно, что это он указал Данилову на стенограмму заседаний: см. Диспут о книге Д.М. Петрушевского (О некоторых предрассудках и суевериях в исторической науке) // Историк-марксист. 1928. Вып. 8. С. 79-128.

⁶⁶ См., напр. Данилов А.И. Эволюция идейно-методологических взглядов Д.М. Петрушевского... С. 300, прим. 3. В своей рецензии на сборник А.Я. Гуревич постарался защитить Петрушевского хотя бы тем, что указал: именно от него восприняли советские медиевисты (и сам А.И. Данилов) «технику конкретно-исторического исследования». Гуревич А.Я. Рец.: «Средние века». Сборники. Академия наук СССР. Институт истории. Вып. V. 1954. 412 стр. Тираж 5000. Цена 21 руб.; вып. VI. 1955. 488 стр. Тираж 5000. Цена 25 руб. 75 коп. Изд-во АН СССР. М. // Вопросы истории. 1956. № 1. С. 177.

⁶⁷ В сборнике «Проблемы истории докапиталистических обществ» авторы часто заменяют словосочетание «буржуазная историография» вариантами «немарксистская мысль», «зарубежная литература», «западные специалисты». Хотя это и сочетается с прежним словоупотреблением, но изменение стилистики заметное. См. Проблемы исто-

рии докапиталистических обществ. Кн. 1. Законы истории и конкретные формы всемирно-исторического процесса. С. 18, С. 55, прим. 54, С. 639.

⁶⁸ Трудно согласиться с Л.Т. Мильской в том, что в основе статьи в «Коммунисте» лежало чувство обиды за недостаточный научный пиетет Гуревича к их общему с Даниловым учителю А.И. Неусыхину. Во-первых, как мы пытаемся показать, статья была направлена не против одного Гуревича, во-вторых, обида за Неусыхина (которая, бесспорно, присутствовала) проявляется в статье только однажды, по сути, в её эпилоге, когда основные претензии уже высказаны. См. Мильская Л.Т. Заметки на полях... С. 222.

⁶⁹ Данилов А.И. Материалистическое понимание истории и методологические искания некоторых историков // Методологические и историографические вопросы исторической науки. Томск, 1969. Вып. 5. С. 227-245. Например, Гуревич, упоминая об этой ранней статье, более ни разу на неё не ссылается; это делает весьма вероятным предположение, что он ознакомился с ней в лучшем случае единожды. Статью в «Коммунисте» он, без сомнения, перечитал не раз.

⁷⁰ Данилов А.И. К вопросу о методологии исторической науки. С. 70, 78.

⁷¹ Он же. Материалистическое понимание истории и методологические искания некоторых историков. С. 229.

⁷² Он же. К вопросу о методологии исторической науки. С. 73.

⁷³ Там же. С. 79.

⁷⁴ Там же. С. 69. В первом варианте пояснено яснее: различие между марксистской и буржуазной методологией принципиальное, а не терминологическое. Он же. Материалистическое понимание истории и методологические искания некоторых историков. С. 233.

⁷⁵ Он же. К вопросу о методологии исторической науки. С. 75 и сл., где Данилов показывает несостоятельность этих ссылок.

⁷⁶ Там же. С. 80.

⁷⁷ Там же. С. 77, ср. Он же. Материалистическое понимание истории и методологические искания некоторых историков. С. 234.

⁷⁸ Он же. К вопросу о методологии исторической науки. С. 72.

⁷⁹ Например, как ещё можно комментировать мнение Е.М. Штаерман о победе в римской культуре индивидуального типа связей над коллективным в период Империи? Оно высказано, но не доказано: не подтверждено ссылками на источники, методологически не выверено (как

должны проявлять себя каждый из типов связей, как определять степень преобладания одного над другим), но на нём построена целая цепочка рассуждений и выводов. Это и есть схематизм.

⁸⁰ Гуревич А.Я. «Путь прямой, как Невский проспект», или Исповедь историка. С. 466, 481.

⁸¹ Е.В. Ляпустина замечает: «Сама по себе статья (на взгляд сегодняшнего читателя) не выглядит просто грубым начальственным окриком...» (Портреты историков. Время и судьбы. Т. 3. Древний мир и Средние века. С. 293, прим. 8), но, конечно, её публикация именно в «Коммунисте» была серьёзным намёком. Ранний вариант, вышедший в малодоступных томских «Методологических и историографических вопросах исторической науки», очевидно, казался Данилову недостаточным рычагом воздействия. Что касается «взгляда сегодняшнего читателя», то он, без подкрепления методикой анализа текста, к сожалению, не может служить инструментом познания.

⁸² Гуревич А.Я. История историка. С. 140.

⁸³ Там же. С. 102-104.

⁸⁴ «Только слепцы или фальсификаторы могут приписывать фатализм революционной философии, впервые развязавшей неисчерпаемую инициативу широчайших масс народа и направляющей её на борьбу за освобождение от эксплуатации, за построение общества нового типа. ... Противники марксизма-ленинизма не желают видеть того, что учение о формациях не априорная схема, а результат философского анализа действительного хода истории». Гуревич А.Я. Общий закон и конкретная закономерность в истории. С. 23. Если разница между Гуревичем и Даниловым лишь в том, что один подобное писал искренне, а другой – нет, как же нам быть с повестью о героях и злодеях?!

⁸⁵ См.: Данилов А.И. Материалистическое понимание истории и методологические искания некоторых историков. С. 228.

⁸⁶ См.: «Быть дольше в стороне мне казалось невозможным...» (последнее интервью А.Я. Гуревича, 11 июня 2006 года). С. 180.

ХТО ПИСАВ УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ ?

*Деякі міркування про сутність українського
радянського історіописання*

«Только в государственной службе познаешь истину»

Козьма Прутков

Поштовхом до рефлексій про те, хто ж насправді писав український радянський історичний наратив, стали висновки насправді новаторських досліджень про радянську політику пам'яті та історіописання Сергія Єскельчика та Наталії Юсової. Йдеться, зокрема, про ключову, слід гадати, ідею С. Єскельчика, висловлену у його книзі «Імперія пам'яті», – тезу про важливу роль українських діячів у формуванні сталінської історичної уяви в республіці в умовах недостатньої артикуляції і координаності політики у цьому питанні кремлівських ідеологів¹. Навіть більше, він стверджує, що «республіканські бюрократи й інтелектуали, які інтерпретували туманні, зате потужні сигнали з Кремля, постають як *провідні гравці* (тут і далі курсив мій – авт.) у формуванні сталінської історичної уяви»² (в анотації книги, вміщеній на її обкладинці, сказано про *головних гравців*). Спонукала до роздумів і теза Н. Юсової, яка передає уявлення шановної колеги щодо способу утвердження в радянській науці конструкту «давньоруської народності»: мовляв, вплив політико-ідеологічних чинників на усталення концепції «був опосередкованим», вона сформувалася «внаслідок внутрішньої логіки попереднього наукового розвитку»³. (В дещо більш ранній своїй праці Н. Юсова займала поміркованішу позицію, надавши однакового значення в усталенні концепції як науковій, так і політичній складовій⁴).

Отож, питання, винесене в заголовок статті, слід деталізувати наступним чином: який фактор вирішальним чином впливав на зміст українського радянського історичного наративу: політика і політичні міркування чи все таки власне наукові

пропозиції істориків? І, по-друге, питання про те, в чиїх руках знаходилося перо, яке насправді писало український історичний наратив, слід розглядати з перспективи центр – союзна республіка (тобто чи це були «актори» союзного центру, а чи радянської України).

Моя відповідь на перше з поставлених питань є наступною. В історії української радянської історіографії можна виокремити кілька способів (модусів) взаємодії між владою та наукою. Значна частина текстів читаються як віддзеркалення актуальних рішень вищих партійних функціонерів, тобто тут історія виступає інструментом політики і не більше. Можна навести безліч прикладів, коли радянська історіографія чинила, як зауважив колись добре обізнаний з реаліями праці вченого-історика в умовах сталінського режиму Олександр Оглоблін, відповідно до українського прислів'я: «Скачи враже як пан каже»⁵, а історики перетворювалися в умовах тотального політичного нагляду, за висловлюванням того ж таки О. Оглобліна, на «історіографічних роботів»⁶. Такий підхід зі зрозумілих причин простежується передусім в текстах представників «історико-партійної науки», які в Україні займалися переважно історією комуністичної партії республіки («бойового загону КПРС»), та істориків, що вивчали історію сучасності (в радянській термінології – новітнього часу). Якщо намагатися пов'язати «інструменталістське» бачення радянської історіографії з ширшим дослідницьким простором, то воно корелюється з поглядами представників «школи тоталітаризму», яка презентує дещо «старомодний», але все ще впливовий напрямок досліджень історії Радянського Союзу.

Можна розглядати українське радянське історіописання і як таке, яке не тільки потерпало від політичного втручання, але й саме впливало на вироблення ідеологічного супроводу політичних ухвал в царині політики пам'яті. Існує достатньо фактологічних підтверджень активної участі радянських істориків, включаючи й істориків радянської України, в прийнятті ідеологічних аргументів для державних рішень. Одним із найбільш відомих з таких є, напевне, робота цілої групи українських вчених та їхніх московських колег над укладанням «Тез про возз'єднання України з Росією», «схвалених» ЦК КПРС і опублікованих на початку

1954 р.⁷. Не є секретом і участь українських гуманітаріїв, у тому числі й істориків, у підготовці книги П. Шелеста «Україна наша Радянська» (К., 1970), яка вважалася на зламі 1960-х – 1970-х рр. відображенням офіційної позиції щодо тлумачення українського минулого⁸. Такий кут зору на «кооперацію» між владою та наукою в українській радянській історіографії когерентний з ідеями представників т. зв. ревізіоністської школи, що виступає з критикою «догматизму» істориків, які розглядають радянську суспільно-політичну систему в категоріях незмінного тоталітаризму і диктату Кремля щодо суспільства Радянського Союзу. Крім того, суголосною думці про важливу роль національного істеблішменту у виробленні політики пам'яті в республіках Радянського Союзу є популярна у студіях прихильників «постколоніальної» теорії теза про вагоме значення для взаємин «метрополій» та підкорених народів залучення до колоніальної адміністрації місцевої еліти «колоній».

Близьким до зазначеного вище є такий модус, як формування істориками проблемного поля для використання його політиками, тобто коли люди влади наповнювали історичний матеріал, який «постачався» для них істориками, вигідними для них трактуваннями. У випадку історичної науки УРСР слід згадати показовий приклад саме такої поведінки вчених, як залучення співробітників Інституту археології АН УРСР у 1970-і – на початку 1980-х рр. до проекту обґрунтування т. зв. 1500-річного ювілею столиці радянської України. Тоді українські археологи віднайшли на Старокиївській горі докази існування там поселення останньої чверті V ст., а українські партійні ідеологи наповнили це відкриття ідеологізованим змістом, що мав доводити високу цивілізованість братерських східнослов'янських народів вже в сиву давнину і викрити «нікчемність домислів буржуазних, маоїстських та інших фальсифікаторів історії, які намагаються принизити роль і рівень культури східних слов'ян, їх значення в розвитку світової цивілізації»⁹.

Можна говорити також про радянську, й українську радянську зокрема, історіографію в тих її сегментах, які не були пов'язані безпосередньо з кон'юнктурою сучасного їм політичного процесу, як про автономну, хоча й політизовану науку, яка зазнавала тиску політики та партійних функціонерів, проте

порівняно вдало боронила свою «територію», зберігаючи значною мірою академічний характер. На мою думку, вельми успішною в цьому сенсі була діяльність кола дослідників ранньомодерної історії України з наголосом на джерелознавстві, що гуртувалися навколо професора Миколи Ковальського у Дніпропетровському університеті, яку в сучасній історіографії окреслюють як школу М. Ковальського й історія активності якої в часи найбільш несприятливі для такого роду українознавчих гуманітарних досліджень ще чекає на серйозні спеціальні студії. Принагідно слід відзначити, що в українській історичній науці 1930-х – 1980-х рр. прикладів історії, відносно вільної від політики, вдається відшукати значно менше, ніж в російській радянській історичній науці. Причин для такої ситуації було декілька, проте визначальним тут був вищий рівень ідеологічного контролю над творчістю українських вчених, яких тестували не лише на предмет узгодження їхніх текстів із загальним курсом Кремля, але насамперед стежили за дотриманням у них актуальних гасел національної політики¹⁰.

Проте, за можливості різних моделей взаємин між владою та вченими, одна річ у мене не викликає сумнівів: *найважливіші* (чи, іншими словами, рамкові) офіційні твердження про українську історію (як, звичайно, й про те, що називалося «історією СРСР» чи про історію будь якої іншої етнічної чи іншої спільності Радянського Союзу), які здобували відображення в офіційній політиці пам'яті та в працях істориків, встановлювалися людьми влади, а не інтелектуалами. Переконливим доказом для такої тези бачу факт відсутності у «наукових» історичних текстах синтетичного характеру доби 1930-х – середини 1980-х рр. (узагальненнях, підручниках, енциклопедіях) хоча б однієї ідеї, яка би суперечила рамковим історичним уявленням того часу, коли були в обігу такі праці. А такі праці *завжди* писалися провідними науковцями (що надавало їм «презумпцію авторитетності»¹¹) і *завжди* виходили великими тиражами (тобто були розрахованими на масового читача), отож були свого роду маркерами «високочолої» колективної думки «загону» українських радянських істориків, «останнім словом» української радянської історіографії. Зазначене, а також добре відомий факт постійного безпосереднього контролю відповідальних ідеологічних фун-

кціонерів над написанням історичних синтезів вченими-істориками в радянській Україні зайвий раз підтверджує висловлювану вже в літературі думку про те, що призначення узагальнень в радянській гуманітаристиці полягало у тому, щоб закріплювати «правильну» ідеологічну лінію, утверджувати офіційне бачення історичних подій, витворювати один загальний і тотальний образ історії¹².

Таким чином, українським радянським історикам, які, як і в будь-якій іншій союзній республіці, були відповідальними за написання нормативних текстів з історії їхньої республіки, у цьому процесі фактично відводилася роль «чорноробів ерудиції» (якщо скористатися званою метафорою Марка Блока), котрі підбирали ретроспективну аргументацію для постулатів, що виголошувалися найвищим партійними функціонерами. Поза тим, вони могли дозволити собі фрондувати, але в колі таких проблем та тем, розробка яких не загрожувала радянським рамковим історичним уявленням, і така фронда завжди відбувалася з відома Кремля. Приміром, у роки німецько-радянської війни задля загравання з національними почуттями українців заохочувалася героїзація Данила Галицького чи Петра Сагайдачного, але ніхто не ставив під сумнів провідну вже на той час ідею офіційної політики пам'яті про вікові історичні зв'язки між українським та російським народами, а також керівну роль росіян в історії українського та інших неросійських етносів СРСР¹³. У добу початків брежнєвсько-суловського режиму, який не відразу наважився на реалізацію нівеляційного курсу в національній політиці, та водночас керівництва республікою козакофіла та провідника поміркованої лінії в національно-культурній сфері Петра Шелеста існувала можливість вивчати ідеологічно нейтральне козацтво, наголошувати, не порушуючи існуючого канону, в основі своєї російськоцентричного, на певній політичній та культурній самобутності українського народу¹⁴.

Про причини неможливості для істориків тоталітарної доби в СРСР вийти за межі політично зумовлених приписів можна висновувати з добре відомої на сьогодні інформації з ділянки соціальної історії історичної науки в Радянському Союзі та його національних утвореннях, зокрема з історії умов, в яких їм доводилося займатися дослідженнями. Починаючи з 1930-х рр.

відступи від «партійної лінії» були просто неможливими через загрозу фізичних репресій, у післясталінські часи – більш витончених методів силового впливу (стримування кар'єрного росту, використання засобів психологічного тиску, звільнення з наукових установ, позбавлення можливостей працювати за фахом і встановлення абсолютних заборон на професію для найбільш непокірних тощо). Від «стихійної» творчості вчених утримувала також багаторівнева цензура текстів. Відтак радянські історики першого плану (чийми руками, власне, й писався радянський історичний наратив), наприклад такі сеньйори радянської історіографії, як Борис Греков¹⁵, керувались у своїй творчості насамперед принципом: «Чого хоче Сталін (Хрущов, Брежнев etc.)?» (по іншому вони не стали б радянською науковою елітою).

А тепер що до відповіді на друге питання, поставлене на початку статті. На мій погляд, *рамкові ідеї* політики пам'яті, а відтак й історичного наративу, в Україні починаючи з 1930-х рр. також творилися *завжди Кремлем* (певна річ, що тут ідеться не тільки про радянську політичну верхівку, але й представників інтелектуального істеблїшменту, насамперед про провідних московських та лєнінградських істориків, які також взаємодіяли з кремлівськими ідеологами) і ніколи українською республїканською партійною та науковою елітою. На такий висновок нашо́вхує відсутність якихось самостійних рішень республїканського політичного керівництва чи запроваджених в офіційний обіг ініціатив інтелектуалів республїки в царині ставлення до минулого, які б знаходилися поза контекстом політики пам'яті союзного керівництва. Поза тим, звичайно, що Москва інколи могла з тактичних міркувань дозволити найвищим посадовцям та провідним вченим і діячам культури УРСР нібито самостійну гру на полі національної історичної спадщини (зокрема, багато прикладів своєрідного «національного активізму» радянських українців наводять С. Єкельчик та автор цієї статті у згадуваних вище працях). Однак, по-перше, це робилося тільки тоді, коли така поведінка не суперечила стратегічним проектам Кремля, зокрема, й проекту побудови спільної радянської ідентичності та його історіографічної підпори – великого наративу спільної історії народів СРСР. По-друге, «московські бояри» завжди контролювали про-

пес залучення українців до вироблення офіційного бачення їхнього минулого¹⁶, вдаючись, у разі необхідності, до демонстративно жорстких методів дисциплінування. Так сталося під час ідеологічної кампанії післявоєнних років, коли з подачі Кремля відбувалося показове шмагання науковців Інституту історії України АН УРСР, які були авторами опублікованих під час війни цілком лояльних та адекватних ідеологічній ситуації тих років узагальнень з українського минулого. Аналогічною була кампанія «пацифікації» 1972–1973 рр., коли, серед інших, на цапа відбувала за «помилки» та «перекручення» в «ідеологічній роботі» попереднього періоду було призначено керівника республіки, який дозволив собі невинні репліки про її (республіки) історичну специфіку, що в умовах посилення репресивних методів національної політики в радянській Україні початку 1970-х рр. тягнули ледь не на ідеологічний кримінал.

Зазначені міркування, як на мене, підважують висновки С. Єкельчика та Н. Юсової. Не на користь поглядів шановних колег свідчить й сам фактичний матеріал, яким вони диспонують. Якщо б місцеві бюрократи та інтелектуали були провідними гравцями у формуванні меморативної політики в республіці, як твердить канадський історик, то чому в Україні утвердився безперечно російськоцентричний¹⁷ (хоча у ньому віддавалася данина й національній специфіці) історичний наратив, а не насичене національною міфологією бачення української історії (яке було властивим, наприклад, навіть для марксистської української історіографії доби 1920-х рр.¹⁸, коли більшовизм ще не опанував ситуацію, зокрема не підпорядкував собі процеси духовного життя, в Україні¹⁹), і саме тоді, коли в сталінській політиці пам'яті було остаточно визначено пріоритетність російського шовінізму та месіанізму над інтернаціоналізмом та класовим підходом – у післявоєнний період²⁰ (раніше ж курс вождя стосовно ставлення до історії відзначався ідеологічною непевністю та туманністю, а в період вкрай важкої для Кремля ситуації 1941–1943 рр. й какофонією ідеологічних гасел)? Чому навіть у період труднощів початкових етапів війни так і не було реалізовано проект запровадження в шкільне викладання в Україні курсу національної історії, який, за припущенням С. Єкельчика, існував і навіть був підтриманий вищими українськими партійними функціонерами²¹? Якщо

«головну роль у підготованні» визначального для подальшої радянської політики пам'яті політичного тексту – «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)» «відіграли українські історики», то чому до роботи над «Тезами» залучалися реномовані московські історики (Лев Черепнін, Анна Панкратова, Михайл Тихоміров та ін.), а автором фінальної їх версії був провідний співробітник сталінського Агітпропу, хоча й українець з походження, Андрій Лихолат²²? Одним словом, погоджуючись з критикою С. Єкельчиком погляду на політику сталінізму в Україні як на переможну тоталітарну диктатуру, яка залякала українську громадськість і нав'язала їй свої тоталітарні задуми, підтримуючи слухність його тези про слабку координованість ідеологічного курсу сталінізму в УРСР, вважаю перебільшенням іншу крайність – твердження про вагомий вплив республіканських бюрократів та інтелектуалів на розвиток і зміни офіційної політики пам'яті в радянській Україні.

Сумніваюсь, виходячи також зі змісту її монографії, в правильності й тези Н. Юсової про насамперед наукове походження концепції «давньоруської народності». Сама авторка зазначає про те, що ні в 1930 р. (коли було опубліковано працю Миколи Рубінштейна, в якій вперше в радянській історіографії було окреслено контури концепції), ні в 1945 р. (коли була оприлюднена монографія Владіміра Мавродіна з її викладом) ця інтелектуальна конструкція, яка пояснювала витoki східнослов'янських народів, не набула академічної легітимаци²³ (а будь-яка концепція стає такою після її визнання спеціалістами) через відсутність виразного політичного замовлення. Воно з'явилося на початку 1950-х років і тоді ж лише концепція перетворилася в обов'язкове знання. По-друге, за своїм ідеологічним навантаженням названа радянська побудова є релевантною загальному спрямуванню сталінського переписування історії Росії та СРСР, а якщо історикам невідомі прямі вказівки Сталіна чи його поплічників з приводу багатьох практик, які здійснювалися в СРСР (в даному разі дослідники не мають відомостей про безпосереднє втручання функціонерів у процес вироблення концепції «давньоруської народності»), то це не є вагомим доказом на користь їхньої непричетності до таких дій. Наприклад, серйозні дослідники не ставлять під сумнів безпосереднє розв'язування

Сталіним голодомору 1932–1933 років в Україні, хоча науковцям невідомі (ймовірно поки що) прямі накази більшовицького тирана чи кого-небудь із його оточення про відповідні акції. Отож, попри неординарність, сміливість та, відповідно, інтелектуальну привабливість тези про рівноправну з політиками роль гуманітаріїв у формуванні ідейного каркасу радянського, в т. ч. українського радянського, історичного нарративу, насправді вони були все таки задіяними у стратегіях людей влади, хоча подекуди така субординація *виглядала* як незалежна від політики наукова позиція.

Таким чином, український радянський історичний нарратив *за великим рахунком, в дійсності* писався саме московськими ідеологами, а не їхніми київськими колегами чи представниками українського радянського історіографічного середовища. Останні, зрозуміло, залучалися до вироблення офіційної історичної доктрини як експерти, пропонували на ідеологічний ринок свої погляди та ідеї, писали (але не були авторами в нормальному розумінні цього слова!) радянські тексти з історії України, інколи навіть виходили поза межі встановлених Кремлем ідеологічних лімітів (однак такі кроки зазвичай жорстко зупинялись), але за їхньою спиною безперечно знаходилися найвищі партійні функціонери, які встановлювали ідеологічні орієнтири та часто «зі скрипом», але все ж домагались їх запровадження в історичний нарратив.

¹ Скельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – С. 22 – 23, 34.

² Там само. – С. 22.

³ Юсова Н. „Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – К.: ВД „Стилос”, 2006. – С. 22, 325.

⁴ Юсова Н. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття „давньоруська народність”// Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 121.

⁵ Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в СРСР// Український історик. – 1997. – № 1 – № 4. – С. 170.

⁶ Його ж. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк: Організація Оборони Чотирьох Свобод України, 1963. – С. 23.

⁷ Про підготовку цього документу див.: Єсельчик С. Вказ. праця. – С. 256 – 257.

⁸ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – С. 90 – 92.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 1679, арк. 8.

¹⁰ Натомість, мені не відомо, що хоча б одного російського історика репресували чи цькували у період 1930-х – 1980-х років за «російський великодержавний шовінізм», хоча гасло про потребу його приборювати ніколи офіційно не було вилучено з радянського ідеологічного дискурсу, а в період хрущовської десталінізації навіть спеціально наголошувалося на необхідності «повернення до ленінських принципів національної політики» та ставилося «відповідальне завдання» перед суспільствознавцями «боротися на два фронти – проти великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму» (Див.: XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14 – 25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 624; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: ЛКУ, 2005. – С. 289 – 291).

¹¹ Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти // Кристика. – 2001. – Ч. 12. – С. 13

¹² Грабович Г. Вказ. праця. – С. 11 – 15; Калакура Я. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – С. 359 – 360.

¹³ З приводу позірної непослідовності політики пам'яті найвищого політичного керівництва Радянського Союзу років німецько-радянської війни, одночасної пропаганди історії російського та неросійських народів СРСР відомий дослідник сталінізму Дейвід Бранденбергер висловився вельми іронічно: «Чи можна сказати, що пропаганда була у той період дійсно різноманітною? Адже на одну випущену тим чи іншим видавництвом біографію видатного діяча неросійської національності припадало декілька десятків книг, присвячених Олександрові Невському, Суворову чи Кутузову. Кожному новому українському роману доводилося витримувати конкуренцію відразу з трьома Толстими – не тільки з Олексієм Миколайовичем, але також зі Львом Микола-

йовичем та навіть з Олексієм Костянтиновичем [...]» (Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956) [Електронний ресурс]. – СПб.: Академический проект, Издательство ДНК, 2009. – 416 с. – Режим доступу до кн.: <http://www.litmir.net/br/?b=129294&p=46> (останнє відвідування 16. 02. 2012).

¹⁴ Див.: Яремчук В. П. Исторична наука в УРСР у “добу Шелеста”// Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 149 – 162.

¹⁵ Див.: Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки. – М.: Знак, 2004. – С. 181.

¹⁶ У цьому зв’язку промовистим є, наприклад, відверте висловлювання провідного вченого Інституту історії України АН УРСР у кінці 1930-х - на початку 1950-х рр. Костя Гуслистого на одній з нарад у ЦК КП(б)У, яке свідчить про «нормальність» для тодішніх українських істориків такого стану речей: «Поки не порадишся з московськими істориками, не знаєш, де стати» (У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У двох част./ Упоряд. Грищенко Т. Т., Мазур В. М., Пиріг Р. Я., Рубльов О. С. – К.: Інститут історії України НАНУ; Центральний державний архів громадських об’єднань України, 1996. – Ч. II. (1944 – 1956 рр.). – С. 57).

¹⁷ С. Скељчик, приміром, слушно зазначає, що «українську національну пам’ять [після прийняття «Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954)»] можна було плекати лише в імперських межах російського кермування» (Див.: Скељчик С. Вказ. праця. – С. 258.). Однак тут же пише, що «Тези», мовляв, «повертали українському народові роль історичного дієвця» (Там само), з чим не можна погодитися. Швидше, «Тези» 1954 р. узаконювали за українською історією підпорядковану роль в інтегральному зв’язку з російською, відводячи для українців місце сліпого кошеняти, який усім своїм здобуткам завдячував «великому російському народові». Докладну аргументацію такого трактування «Тез» 1954 р. див.: Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. ... – С. 36–49.

¹⁸ Див. наприклад: Яремчук В. «Націонал-комуністичні» концепції в професійній історичній думці радянської України// Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Исторична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій

половині ХХ століття: колективна монографія/ За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Львів: ПАІС, 2011. – С. 322–329.

¹⁹ А С. Єкельчик також акцентує на тому, що більшість українських інтелектуалів сталінської доби належали до покоління 1920-х рр. (Див.: Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 23).

²⁰ С. Єкельчик пише про небачене у радянському офіційному дискурсі звеличування росіян як важливу ідеологічну зміну післявоєнного часу на с. 153 – 155 своєї монографії.

²¹ Див.: Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 79–80. Сам Автор припускає, що «може, Москва потопила його одним телефонним дзвінком» (Там само. – С. 80).

²² Див.: Там само. – С. 256–257.

²³ Юсова Н. „Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія ... – С. 178, 316.

«НОМО SOVIETICUS» І БЕЛАРУСКАЯ ПОСТСАВЕЦКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ

Гісторыя Савецкага Саюзу не закончылася разам з яго распадам у 1991 г. Сацыяльнае развіццё постсавецкага рэгіёну ўсё яшчэ знаходзіцца пад моцным уздзеяннем эканамічнай, палітычнай і культурнай спадчыны былой камуністычнай дзяржавы. «Савецкасць» як сацыякультурны феномен (сукупнасць культурных стэрэатыпаў, сацыяльных і культурных паводзінаў) аказалася значна мацнейшай, чым тая палітычная структура, якая яе канчаткова сфармавала.

Апроч таго “беларускі выпадак” дадаткова вызначаецца двума вельмі актуальнымі фактарамі. Па-першае, усё развіццё Беларусі пасля 1994 г. можна трактаваць як захаванне і аднаўленне савецкіх нормаў у новых умовах, а па-другое, моц “савецкасці” ў сучаснай Беларусі трымаецца на захаванай старой сістэме дзяржаўнай адукацыі і выхавання. Малады грамадзянін Беларусі з пункту гледзішча адукацыі не шмат чым адрозніваецца ад колішняга выпускніка савецкай школы.

Што наогул характэрна для “савецкасці”? Першыя спробы аналізу гэтага феномена мелі месца яшчэ падчас існавання СССР. Філософ Аляксандр Зіноўеў у 80-я гг. XX ст. увёў нават тэрмін «Homo Sovieticus» для пазначэння пэўнага ідэальнага тыпу, а псіхолаг Аляксандр Асмолаў ужо ў 90-я гг. выявіў такія ягоныя рысы як вера ва ўсемагутнасць Улады, якая ўсё разумее і за ўсё адказвае; пастаянны пошук Ворага, які ва ўсім вінаваты; нянавісць да свабоды выбару і дэлегіраванне ўласнай адказнасці Старэйшаму брату, Правадыру¹.

Традыцыйна савецкі чалавек характарызаваўся як цалкам лаяльны і давяраючы ўладзе, задаволены сваім становішчам і ўпэўнены ў светлай будучыні. Расійскі сацыёлаг Юры Левада, які на працягу 15 гадоў займаўся даследаваннем «Homo Sovieticus»,

адзначаў, што ў выніку савецкага эксперыменту ўзнік не татальна новы чалавечы тып, а чалавек, які татальна прыстасавалася да савецкай рэчаіснасці і прыняў яе як безальтэрнатывную дадзенасць. У закрытым савецкім грамадстве вырасталі пакаленні, што не мелі ніякага ўяўлення пра іншы лад жыцця. Усеагульнае прыстасаванне становілася звычайка...²

Юры Левада сфармуляваў некалькі характэрных рысаў “Homo Sovieticus”. У першую чаргу ён адзначыў знешнюю і “ўнутраную”, прасторавую і часавую ізаляванасць³ (*Чалавек ізаляваны*); безальтэрнатывнасць, асабліва ў адносінах да сацыяльна-палітычнай сістэмы (*Чалавек без выбару*); прастату і сціпласць, якія суправаджаліся поўнай падпарадкаванасцю ўладзе і імкненнем “быць як усе” (*Чалавек сціплы*), пастаянны страх перад магутнай дзяржаўнай сістэмай, які ўвайшоў у падсвядомасць; хітраванне⁴, а дакладней, дэманстравальную ляльнасць дзеля самазахавання, прычым “карыснае” становіцца больш важным, чым “ісціннае” (*Чалавек хітры*); мабілізаванасць, г.зн. падпарадкаванне жыцця і дзейнасці звонку навіязанай мэце, і пастаяннае змаганне з унутранымі і знешнімі ворагамі (*Чалавек мабілізаваны*)⁵.

Гэты партрэт важны для разумення лёсу як савецкай, так і постсавецкай гістарыяграфіі ў Беларусі. «Homo Sovieticus» стаўся найбольш рэальным дасягненнем савецкай улады. Іншы тып чалавека не меў шанцаў паспяхова прайсці сацыялізацыю і зрабіць пэўную кар’еру ў савецкай дзяржаве, асабліва ў галіне гуманітарных і сацыяльных навук. Адпаведна рэальнымі стваральнікамі савецкай гістарыяграфіі былі, за рэдкім выключэннем, тыповыя прадстаўнікі “савецкага народу”. З іншага боку, сама савецкая гістарыяграфія адыгрывала велізарную ролю якраз у працэсе фармавання і ўзнаўлення “савецкага чалавека”.

Звычайны “Homo Sovieticus” быў ізаляваны не толькі ад іншай (“чужой”) рэчаіснасці, але таксама ад уласнай гісторыі. Асабліва відавочным гэта было ў Беларусі і на іншых ускраінах СССР. Беларуская мінуўшчына, фактычна, падмянялася гісторыяй Расіі з пэўнымі мясцовымі прыкладамі. Апошнія толькі ўмацоўвалі канцэпцыю “беларускага рэгіяналізму” ў адносінах да расійскага “Цэнтра”. Усё, што адбывалася да кастрычніка 1917 г., выглядала як падрыхтоўка “Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі”. Менавіта

гэтай падзеяй заканчваўся перыяд “перадгісторыі” і распачыналася ўласна гісторыя СССР (Расіі) і, як яе складовага элемента, беларускага народу. Але нават для распрацоўкі такога варыянта беларускай гісторыі спатрэбілася 37 гадоў. Толькі ў 1954 г. пасля адпаведнай гісторыка-партыйнай цэнзуры Масквы выйшаў з друку першы том “Гісторыі Беларускай ССР”⁶. Другі том быў апублікаваны ў 1958 г. Цяжкасці падрыхтоўкі падобнага выдання не ў апошнюю чаргу былі абумоўленыя тым, што за фасадным інтэрнацыяналізмам савецкай ідэалогіі хаваўся вялікадзяржаўны шавінізм.

“Савецкая гістарыяграфія” (і яе беларускі варыянт) адыгрывала надзвычай важную ролю ва ўмацаванні “савецкасці” і выхаванні “Homo Sovieticus”. Вядомы расейскі гісторык Юры Афанасьеў ахарактарызаваў яе як “навукова-палітычны феномен, упісаны ў сістэму таталітарнай дзяржавы і накіраваны на абслугоўванне яе ідэйна-палітычных патрэбаў”⁷. Адною з галоўных рысаў савецкай гістарыяграфіі з’яўлялася яе сувязь з таталітарнай уладай, якая прымушала арыентавацца не на інтарэсы навукі, а на палітычную кан’юнктуру.

Савецкая таталітарная сістэма не дапускала свабоды навуковага даследавання. І ў першую чаргу гэта датычыла гістарычнай навукі, якая, між іншым, вывучае змяненні палітычных сістэмаў і рэжымаў. А кожная ўлада, і асабліва таталітарная, імкнецца да стабільнасці, да свайго роду палітычнай вечнасці... Як заўважыў ужо згаданы Ю.Афанасьеў, “партыі і савецкай дзяржаве былі патрэбныя гісторыкі, для якіх палітычная мэтазгоднасць была крытэрыем <...> больш важным, чым гістарычная праўда. Прычым гэтае патрабаванне закладвалася ў падмурак і прафесійнай адукацыі, і фарміравання маральных якасцяў асобы. Гісторык мог лічыцца прафесіяналам толькі ў той меры, у якой ён з’яўляўся “байцом партыі”⁸.

У гісторыкаў забралі права аналізаваць і разважаць над тэарэтычнымі праблемамі. Партыйныя чыноўнікі былі ўпэўненыя, што гісторыя пішацца не ў архівах і бібліятэках, а на Пленумах ЦК і на семінарах “партыйнага і камсамольскага актыву”. Але адначасна партыйнае кіраўніцтва зрабіла гісторыю прывілеяванай дысцыплінай. Менавіта гістарычныя факультэты рыхтавалі кадры для сістэмы камсамольскай і партыйнай улады. Улада і гісторыкі

прыйшлі да двухбаковага паразумення: улада імкнулася ўсё падпарадкаваць сабе, а гісторыкі імкнуліся падпарадкавацца ўладзе. Але існуючыя ўмовы жыцця і дзейнасці нярэдка прыводзілі да прафесійнай і маральнай дэфармацыі і дэградацыі навукоўцаў. Захаваць высокі прафесіяналізм здолелі адзінкі. Сярод іх некалькі разоў арыштаваны беларускі гісторык Мікола Улашчык, якому так і не знайшлося працоўнага месца ў Беларусі, археолаг Міхась Чарняўскі, медыевіст Мікола Ермаловіч; украінскія даследчыкі Яраслаў Ісаевіч, Мікола Кавальскі, Фёдар Шаўчэнка; расейскія навукоўцы Аляксандр Зімін, Арон Гурэвіч, Юры Бяссмертны, Ганна Харашкевіч.

Паступова адбылося спалучэнне “адзіна правільнай метадалогіі” з расійскай вялікадзяржаўнай канцэпцыяй. Гэты метадалогічны гібрид канчаткова аформіўся ў пасляваенныя дзесяцігоддзі і цалкам адпавядаў устаноўкам ідэолагаў КПСС на выхаванне ў камуністычна-імперскім духу рускамоўнага “савецкага народу” як “новай гістарычнай супольнасці”. Характарызуючы сітуацыю ў беларускай савецкай гістарыяграфіі, вядомы даследчык Міхась Біч слушна заўважыў, што “нацыянальныя гістарычныя каштоўнасці і арыенціры былі амаль цалкам выкінутыя з беларускай гісторыі. Спробы аб’ектыўнай навуковай ацэнкі і з’яваў і дзеячаў нацыянальнай гісторыі заканчваліся палітычнымі абвінавачваннямі і рэпрэсіямі”⁹.

Беларуская савецкая гістарыяграфія была рэпрэсаванай навукай. Падвяргаліся рэпрэсіям навукоўцы, выданні, ідэі і канцэпцыі, нарэшце, гістарычныя дакументы (зачыняліся архівы). Варта прыгадаць лёс *Истории Белоруссии* Мітрафана Доўнар-Запольскага¹⁰ і манаграфіі Аляксандра Цвікевіча, прысвечанай “заходнерусізму”¹¹. Першая з іх была падрыхтаваная да друку яшчэ ў 1926 г. Аднак пасля рэцэнзіі партыйнага чыноўніка Віталя Сербента яе выданне было забаронена. Аўтар павінен быў пакінуць Беларусь, каб пазбегнуць рэпрэсій. Такі ж лёс напаткаў і кнігу А.Цвікевіча. Для свайго часу гэта было вельмі грунтоўнае даследаванне феномену “заходнерусізму”, якое мела надзвычай актуальны характар. Рэцыдывы “заходнерускай ідэалогіі” выразна назіраліся ў сацыяльным і культурным жыцці міжваеннай БССР. Магчыма, якраз гэта і перашкодзіла своєчасаму выданню кнігі, напісанай у 1928 г. Аўтар быў расстра-

ляны ў Мінску ў 1937 г. Ахвярамі рэпрэсій сталі такія вядомыя гісторыкі, як У.Пічэта і У.Ігнатоўскі, аўтар першай працы па гісторыі беларускага мастацтва Юры Шчакаціхін... Пералік можна працягваць. Многія гісторыкі міжваеннага пакалення выжывалі толькі коштам чалавечай і навуковай годнасці. Аднак трэба адзначыць, што беларуская савецкая гістарыяграфія ў пэўны момант сама ператварылася ў рэпрэсіўную сістэму, мэтай якой была фальсіфікацыя гістарычных ведаў і дэфармацыя свядомасці.

Прыкладам рэпрэсій супраць канцэпцый і гіпотэз можна лічыць забарону ў 1973 г. правядзення ў Мінску канферэнцыі, прысвечанай этнагенезу раннебеларускага этнасу. Яна супала з чарговай хваляй барацьбы з “нацыяналістамі” ў асяроддзі беларускай інтэлігенцыі, у якой актыўны ўдзел прыняў першы сакратар ЦК КПБ Пятро Машэраў. “Барацьба” абярнулася звальненнем з працы шэрагу супрацоўнікаў Акадэміі навук. Сярод іншых страцілі працу гісторыкі Міхась Чарняўскі і Зянон Пазняк.

Гістарычная навука ўспрымалася партыйнымі кіраўнікамі і пераважнай большасцю гісторыкаў, у першую чаргу, “гісторыкамі на пасадах” як неад’емная частка камуністычнай ідэалогіі і сродак ідэалагічнай барацьбы з “буржуазнымі фальсіфікатарамі”, якія ў Беларусі, звычайна, выступалі як “буржуазныя нацыяналісты”.

Адпаведна, адна з галоўных праблем беларускай савецкай гістарыяграфіі заключалася ў тым, што месца навуковага аб’ектывізму займала палітычная мэтазгоднасць, якая не мела нічога агульнага з навуковым пошукам ісціны.

У першай палове 90-х гг. ХХ ст. беларуская гістарыяграфія зрабіла значны крок па пераадоленню спадчыны савецкай ідэалогіі. Мінулае Беларусі губляла навізаную ў савецкі час перыферыйнасць. Беларусь станавілася самастойным аб’ектам гістарычных даследаванняў. Ставілася праблема ўласнай адказнасці за ўласны гістарычны лёс, а г.зн., што распачалося асэнсаванне Беларусі як суб’екта гістарычнага працэсу. Навукоўцы імкнуліся стварыць цэласную карціну мінулага, падкрэслівалі гістарычны кантынuitэт у развіцці беларускай дзяржаўнасці і фармаванні нацыі. Пры гэтым многія падзеі трактаваліся не столькі з навуко-

вага, колькі з рамантычнага пункту гледзішча. Беларускія поспехі і беларускія няўдачы здаваліся чымсьці выключным у гісторыі. Зрэшты, гэта было характэрна для ўсёй гістарыяграфіі ўсяго постсавецкага рэгіёну.

Сітуацыя ў беларускай гістарычнай навуцы пачала істотна змяняцца пасля абрання прэзідэнтам краіны летам 1994 г. Аляксандра Лукашэнкі. Разам з ім да ўлады прыйшлі прадстаўнікі тых палітычных сіл, якія марылі пра адраджэнне імперыі. Нямецкі даследчык Райнер Лінднер меў усе падставы ў 1999 г. ахарактарызаваць сітуацыю ў беларускай гістарычнай навуцы як “выключны выпадак” у постсавецкім свеце. Паводле Р.Лінднера, “з сярэдзіны 1995 г. у гістарыяграфіі, фактычна, пачалася кампанія “дэнацыяналізацыі” беларускага мінулага”¹².

Што характэрна для сучаснага беларускага варыянту “дырэктыўнай гістарыяграфіі”?

У першую чаргу трэба адзначыць адсутнасць сапраўднай свабоды гістарычнага даследавання. Нормай жыцця стаў выразны ідэалагічны ціск, які ўсё часцей абарочваецца адміністрацыйнымі пакараннямі, пагрозамі аб звальненні і звальненнем з працы. Прыняцце на пачатку XXI ст. пэўнага канону ідэалогіі беларускай дзяржавы вызначыла межы дазволенага гісторыку¹³. Аднаўленне колішніх ідэалагічных структураў пры цэнтральных і мясцовых органах улады стварыла групу чыноўнікаў (пераважна з гістарычнай адукацыяй), якія сталі галоўнымі экспертамі “навуковасці” гістарычнага даследавання. Сур’ёзную дапамогу гэтым чыноўнікам аказвае адміністрацыя вышэйшых навучальных устаноў. У практыку ўніверсітэтаў і інстытутаў увайшлі забароны выкладчыкам удзельнічаць у міжнародных (і не толькі) канферэнцыях, праверка прарэктарамі на навуцы (ці дэканамі факультэтаў) тэзісаў навуковага рэферату, ідэалагічныя “настаўленні” маладым навукоўцам.

Пэўным узорам гістарычнай памяці беларусаў павінны былі стаць працы выкладчыка Магілёўскага ўніверсітэту Якава Трашчанка, колішняга настаўніка А.Р.Лукашэнкі. Падобна, што менавіта яму была адведзена роля стваральніка ўласна гістарычнага канону. Я.Трашчанок за кароткі час выдаў некалькі падручнікаў па гісторыі Беларусі для вышэйшай і сярэдняй школы¹⁴. У гэтых выданнях відавочная спроба мадэрнізаваць гістарыяграфічную

савецкасць з дапамогай канцэпцыі “заходнерусізму” (апошняя трэць XIX – пачатак XX ст.), дапоўненай добрай дозай праваслаўнага празелітызму. Адраджаецца канцэпцыя “древнерусской народности”. Пры чым “решающим фактором этнического сплочения восточных славян, консолидации древнерусской народности” абвяшчаецца праваслаўе¹⁵. Сцвярджаецца, што адыход ад праваслаўя непазбежна абарочваўся “культурной, языковой, этнической ассимиляцией”¹⁶.

Дзеячы беларускага нацыянальнага руху асуджаюцца не толькі як “антинародная сила” (традыцыі савецкага часу), але таксама як “антироссийская сила”. Менавіта “националисты” трактуюцца як вораг № 1 беларускай гісторыі. Сваю жывучасць дэманструе таксама традыцыйны савецкі вобраз “польскага ворага”. Яго ролю адыгрываюць пераважна польскія памешчыкі і каталіцкае духавенства.

Гісторыя Беларусі ізноў тлумачыцца пераважна, як поле дзеяння розных чужародных сіл. Беларусам у чарговы раз адмаўляюць права быць суб’ектам гістарычнага працэсу. Улады прыкладаюць вялікія намаганні, каб навязаць краіне падобную трактоўку яе мінуўшчыны, але пакуль не вельмі атрымліваецца. Стваральнікам новага канону выразна не хапае інтэлектуальнага патэнцыялу.

Затое ёсць сэнс паразважаць над “феноменам Трашчанка”, галоўнай рысай якога з’яўляецца згода гісторыка ідэалагічна абслугоўваць правячы палітычны рэжым. Старанна выхоўваецца (і не без поспеху!) тып гісторыка-канфарміста. Дарэчы, для кадравай палітыкі апошніх гадоў ў галіне гістарычнай адукацыі і навукі характэрна прызначэнне на кіруючыя пасады прадстаўнікоў маладога пакалення. Відавочна, што лягчэй пераканаць у каштоўнасці “дзяржаўнай ідэалогіі” тых, у каго толькі выпрацоўваецца ўласная пазіцыя чалавека, грамадзяніна і навукоўца.

І тут варта яшчэ раз прыгадаць характэрныя рысы «Номо Sovieticus». Безумоўна, гэты сацыяльны тып аказваўся значна больш устойлівым, здольным прыстасавацца да новых умоваў, чым гэта здавалася 20 гадоў таму. Чалавек, які вызвалены распадам СССР ад старога палітычнага і ідэалагічнага адзення, застаўся ў палоне старых традыцый і стэрэатыпаў савецкага і

дасавецкага паходжання. Такія рысы «Homo Sovieticus», як уяўленне пра ўласную выключнасць, супрацьстаўленне сябе ўсяму свету, пакланенне сіле, боязь улады і рабалецтва перад ёй, непавага да асобы і г.д. захаваліся пасля краху савецкіх інстытутаў, магчыма, таму, што маюць больш глыбокія карані ў гісторыі і псіхалогіі. Можна цалкам пагадзіцца з высновамі расійскага філосафа Максіма Папова, які ў даследаванні антрапалогіі савецкасці на прыкладзе сучаснай Расіі прыйшоў да высновы, што “сцвярдженне пра поўную гібель савецкай ідэнтычнасці ў сучасных... соцыякультурных і сацыяльна-палітычных рэаліях не адпавядае рэчаіснасці”¹⁷.

Сёння канфармізм і прыстасавальніцтва ўсё часцей ператвараюцца ў галоўны прыныцып існавання. Не прафесійны абавязак і чалавечая годнасць, а страх (свядомы і несвядомы) часцяком становіцца галоўным матывам паводзінаў выкладчыкаў і гісторыкаў, што працуюць у дзяржаўных установах. Паралельна адбываюцца “кадравыя зачысткі”. За апошнія 3-4 гады працу ў дзяржаўных установах страцілі такія вядомыя гісторыкі, як Генадзь Сагановіч, Андрэй Кіштымаў, Яўген Анішчанка, Язэп Янушкевіч ды інш. На некаторых іншых даследчыкаў (напрыклад, А.Краўцэвіч) дзейнічае неафіцыйная забарона працаваць у дзяржаўных установах. Ізноў гістарычная навука і дыдактыка становяцца як аб’ектам рэпрэсій, так і іх інструментам.

Асабліва важную ролю ў рэсаветызацыі навукі адыгрывае беларуская Вышэйшая атэстацыйная камісія (ВАК). Звычайнай з’явай стала не зацвярдженне вынікаў паспяховай абароны дысертацый па гістарычным навукам. Адпаведна аспіранты разам з навуковымі кіраўнікамі імкнуцца сфармуляваць такую тэму дысертацыйнага даследавання, якая б не выклікала сумненняў ідэалагічных цензараў. Актуальнасць навуковай праблематыкі і яе адпаведнасць сучасным тэндэнцыям сусветнай навукі істотным фактарам ужо не з’яўляецца. Дарэчы, за апошнія дзесяцігоддзе ў Беларусі амаль адсутнічаюць дысертацыйныя даследаванні па праблемах метадалогіі гісторыі. Затое можна казаць пра выразнае спрыянне абароне тых працаў, у якіх адчувальны дух неўміручай дактрыны “заходнерусізму”. Зацверджаны ВАКаўскі спіс выданняў, публікацыі ў якіх улічваюцца пры абароне дысертацый, праігнараваў *Беларускі гістарычны агляд* (рэдактар Г.Сага-

новіч) і *Гістарычны альманах* (рэдактар А.Краўцэвіч), вядомыя сваім высокім навуковым узроўнем у Беларусі і за яе межамі. Можна сцвярджаць, што пазіцыя ВАК і тых, хто сёння рэалізуе гістарычную палітыку выводзіць беларускую гістарыяграфію паза кантэкст сусветнай гістарычнай навукі.

“Савецкасць” выразна праяўляецца ў дыскусіях, прадметам якіх усё часцей становяцца падзеі і дзеячы эпохі беларускага нацыянальнага руху або яго папярэднікі. Як і ў савецкія часы, некаторыя ўдзельнікі дыскусій перакананыя ў тым, што праўда заўсёды адна. Адпаведна выказанае меркаванне можа быць альбо навуковым альбо ненавуковым. З апошнім трэба змагацца... Ізноў танальнасць дыскусійных матэрыялаў часцяком выходзіць за рамкі прафесійнай этыкі і чалавечай годнасці. Другі варыянт – ігнараванне іншай думкі. Апошняе, між іншым, праяўляецца ў тым, што працы ідэалагічна “няправільных” выдаляюцца з бібліятэкаў і кабінетаў гісторыі беларускіх універсітэтаў, ігнаруюцца пры напісанні гістарыяграфічных аглядаў¹⁸, у т.л. нават у дысертацыйных даследаваннях. Гэтыя ж гісторыкі пазбаўленыя не толькі права на працу ў дзяржаўных універсітэтах, але нават магчымасці “легальна” выступаць перад іх студэнтамі.

Гісторык Павел Увараў, аналізуючы стан сучаснай расійскай гістарыяграфіі, адзначыў слабасць інстытуцыянальных асноў функцыянавання навуковай супольнасці¹⁹. У Беларусі гэтыя асновы таксама не паспелі сфармавацца. У выніку навуковая супольнасць вельмі кепска ажыццяўляе функцыю карпаратыўнага самакантролю. Адпаведна існуюць вялікія праблемы з тым, што можна назваць карпаратыўнай салідарнасцю. Адзіная, але вельмі яркая яе праява, мела месца ўвесну 2008 г. Пасля таго як па ініцыятыве адміністрацыі факультэта і мясцовых чыноўнікаў з спісу ўдзельнікаў міжнароднай канферэнцыі ў Гродзенскім універсітэце былі выключаныя гісторыкі, якія актыўна працавалі ў грамадскай кампаніі ў абарону помнікаў гістарычнага цэнтра Гродна, каля 40 (!) удзельнікаў канферэнцыі абвясцілі яе байкот. Пераважна гэта былі выкладчыкі Гродзенскага універсітэту, а таксама сябры Беларускага гістарычнага таварыства і выкладчыкі Еўрапейскага гуманітарнага універсітэту (Вільня).

Менавіта свабодныя ад дзяржаўнага кантролю навуковыя цэнтры сёння з’яўляюцца альтэрнатывай пашырэння рэлікта “савец-

касці” ў асяродку беларускіх гісторыкаў. Якраз з гэтымі цэнтрамі звязаныя рэальныя поспехі беларускай гістарычнай навукі апошняга дзесяцігоддзя і пэўныя праявы карпаратыўнай салідарнасці. Відавочна, што апошняя павінна грунтавацца на высокім навуковым узроўні даследаванняў, на разуменні сацыяльнага значэння гісторыі і веданні тых працэсаў, якія адбываюцца ў сусветнай гістарыяграфіі, нарэшце, на непрыняцці кан’юнктурышчыны ні ў якіх формах. Урэшце рэшт, адстойваць незалежнасць навуковай ісціны для гісторыка значыць адстойваць уласную чалавечую годнасць.

Сітуацыя ў беларускай гістарыяграфіі красамоўна сведчыць, што дзеля прафесійнага поспеху гісторыкам трэба не толькі дасканала авалодаць даследчыцкім інструментарыем. Патрэбны свайго роду “кодэкс гонару гісторыка”, галоўным параграфам якога з’яўляецца безумоўны прыярытэт НАВУКІ. Гісторыкі павінны навучыцца прымаць адзін аднаго такімі, якія яны ёсць, павважаючы адметнасць поглядаў. Але гэтая павага не павінна распаўсюджвацца на тых, хто ўласнае прызначэнне бачыць толькі ў ідэалагічным абслугоўванні палітычнай улады.

¹ Цыт. па: Пронкевич О. Рогатый заяц постсоветского высшего образования // <http://www.osvita.org.ua/articles> (доступ 16.12.2009)

² Левада Ю. Homo Post-Sovieticus // *Общественные науки и современность*. 2000, № 6. С. 5

³ “Фармаваўся “чалавек прасты” і зразумелы, якім нескладана кіраваць. Заканамерны вынік...прымусова ізаляванага на працягу дзесяцігоддзяў існавання – чалавек, унутранна ў сваіх устаноўках і звычках ізаляваны ад свету звонку. Унутраная ізаляцыя больш глыбокая і ўстойлівая, чым усе прымусова навязаныя абмежаванні. Гэта не толькі забарона на інфармацыйны звонку, гэта страх інфармацыі, нежаданне яе атрымліваць, адсутнасць умення яе зразумець, нарэшце, гатоўнасць успрымаць усе новыя веды з дапамогай “старых”, традыцыйных стэрэатыпаў” (Левада Ю. “Человек советский”: проблема реконструкции исходных форм // *Мониторинг общественного мнения*. 2001 № 2 (52). С. 8)

⁴ Юры Левада гаворыць пра феномен «двоемыслия». Гэты тэрмін вельмі складана перакласці на беларускую мову.

⁵ Левада Ю. “Человек советский”: проблема реконструкции исходных форм // Мониторинг общественного мнения. 2001 № 2 (52).

⁶ История БССР. Ч. 1 / Под ред. В.Перцева, К.Шабуня, Л.Абеледарского. Минск, 1954.

⁷ Афанасьев Ю. Феномен советской историографии. М.: РГГУ, 1996. С. 37

⁸ Тамсама. С. 25

⁹ Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь // Беларускі гістарычны часопіс. 1993, № 1.

¹⁰ Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. – Мн.: Беларуская энцыклапедыя імя П.Броўкі, 1994.

¹¹ Цьвікевіч А. “Западно-руссизм”. Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. – Менск: Навука і тэхніка, 1993.

¹² Лінднер Р. Нацыянальныя і “прыдворныя” гісторыкі “лукашэнкаўскай” Беларусі // Гістарычны альманах. 2001. № 4. С. 199.

¹³ Напр., Лукашенко А.Г. О состоянии идеологической работы и мерах по ее совершенствованию. Доклад Президента Республики Беларусь на постоянно действующем семинаре руководящих работников республиканских и местных государственных органов 27 марта 2003г. // О состоянии идеологической работы и мерах по ее совершенствованию: Материалы постоянно действующего семинара республиканских и местных государственных органов. Мн., 2003; Основы идеологии белорусского государства: История и теория. Учебное пособие для студентов учреждений, обеспечивающих получение высшего образования; 2-ое изд./ С.Н.Князев и др. Мн., 2006; Яскевич Я.С. Основы идеологии белорусского государства. Мн., 2004.

¹⁴ Напр., История Беларуси. В двух частях. Часть 2. Под редакцией Я.И.Трещенка. Могилев: МГУ, 2005; Трашчанок Я., Вараб’ёў А., Валжанкоў В. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да кастрычніка 1917 г. Вучэбны дапаможнік для 10 класа агульнаадукацыйных устаноў з беларускай мовай навучання. Пад рэд. Я.І. Трашчанка. Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2008.

¹⁵ Трошенко Я.И. История Беларуси. Часть 1. Досоветский период. Учебное пособие. Могилев: МГУ имени А.А. Кулешова, 2003. С. 67. Існаванне “старажытнарускай народнасці” ў форме “мэтаэтычнай супольнасці” адстойвае іншы гісторык з Магілёва Ігар Марзалюк. Ён

таксама спрабуе падвесці канфесійны (праваслаўны) падмурак пад працэс нацыянальнага фармавання беларусаў. Цалкам у духу “заходнерусізму” постаці каталіцкага веравызнання асуджаюцца як “палякі”, а “паланізацыя” становіцца сінонімам “каталізацыі” (Марзалюк І. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.). Магілёў, 2003. С. 30-31, 104 ды інш.)

¹⁶ Тамсама. С. 10.

¹⁷ Попов М. Антропология советскости: философский анализ. Диссертация... кандидата философских наук. Москва: РГБ, 2005. С. 149.

¹⁸ Прыкладам можна лічыць кнігу Віктара Белазаровіча *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі*: вучэб. дапаможнік. Гродна: ГрДУ, 2006

¹⁹ Свобода у историков пока есть. Во всяком случае - есть от чего бежать. Беседа Кирилла Кобриня с Павлом Уваровым // Неприкосновенный запас. 2007, № 5(55) (<http://magazines.russ.ru/nz/2007/55/sb5.html>. доступ 16.12.2009)

Татьяна Хлынина, Игорь Васильев

УКРАИНИЗАЦИЯ КАК ПОЛИТИКА И ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ¹

История национальной политики государства победившего пролетариата и ее последствия для судеб народов некогда единой страны все чаще оказываются вовлеченными в большую политику. Счеты с прошлым сводят не только активисты национальных движений, но и целые научные коллективы. Давно уже позабыты высокие цели, ради которых, собственно, и начиналось высвобождение истории российских народов из-под гнета «обветшалой» марксистской теории и имперских амбиций союзного центра. На их обломках строятся новые здания российской и национальных историографий, фундаменты которых нередко покоятся на взаимоисключающих основаниях и все той же политической конъюнктуре. В результате обновленное прошлое превращается в очередную кровоточащую рану, а поиск научной истины – в масштабные историографические баталии.

В истории российско-украинских отношений таких незаживающих ран на сегодняшний день насчитывается немало. Одной из них следует признать политику украинизации, проводившуюся советским государством, как на самой Украине, так и во внутренних областях Российской Федерации в 1920-х – начале 1930-х гг. О ее сути, механизмах реализации и последствиях неоднократно писали как российские, так и украинские историки². Из сотканного ими полотна мотивов, подводных течений и текущих потребностей власти процесс украинизации предстает злонамеренным орудием национальной политики правящей партии, единственной целью которой являлось «обслуживание нужд антинародного режима». Между тем, как свидетельствуют многочисленные архивные документы и воспоминания современников, у истоков этого «антинародного режима» и его разнообразных

ответвлений стояли не только твердые искровцы. В его формировании принимали участие самые широкие слои населения, чьи нужды и чаяния нашли свое отражение и в проводившейся советской властью национальной политике. Одним из ее проявлений стала украинизация, которая, как и любое иное начинание в этой области, не сводилась к решению лишь сугубо национальных вопросов.

Авторы настоящей статьи равно далеки, как от апологетики, так и порицания «украинского эксперимента» советской власти. Их цель намного труднее – подняться над политическими пристрастиями нынешнего времени и попытаться ответить на вопрос о том, чем же была украинизация для политического руководства страны в 1920-е – 1930-е гг., и какова причина ее столь неоднозначного восприятия современной историографической практикой.

Представляется, что болезненное и нередко принимающее форму безапелляционных суждений исследовательское восприятие украинизации связано, прежде всего, с теми изменениями, которые переживает в настоящее время постсоветская историческая наука. Оказавшись заложницей большой политики и получив долгожданную свободу в истолковании прошлого, она столкнулась с неизбежной в таких случаях дилеммой институционального выбора: замкнуться в профессиональной башне из слоновой кости или стать выразителем чаяний народного самосознания. Принципиальная неразрешимость подобного выбора, в конечном итоге, и привела историческое знание к его нынешнему положению *ultimo ratio* в спорах не только о прошлом, но и настоящем тех или иных народов и государств. При этом складывающийся формат исследовательских практик, их все большая вовлеченность в водоворот современной жизни и нацеленность на удовлетворение ее потребностей вовсе не отменяют требований классической историографии об обязательной опоре исторического труда на неопровержимое свидетельство прошлого.

В настоящее время в научный оборот введено огромное количество источников как по национальной политике советского государства в целом, так и по украинизации в частности. На их основе сформированы и активно противоборствуют две взаимо-

исключающие позиции. Одна из них рассматривает украинизацию как орудие подавление национальных интересов Украины, видя в ней не более чем «обходной маневр советов», другая, напротив, связывает ее со становлением и последующим развитием государственности украинского народа и роста его национального самосознания. Показательно, что обе они основываются на не вызывающих сомнения документальных свидетельствах, зачастую подкрепляемых воспоминаниями очевидцев. Профессиональная эйфория, вызванная открытием архивов начала 1990-х гг., к настоящему времени себя полностью исчерпала и сменилась не менее оптимистической верой в безграничные возможности новых методологий. «Война документов» сменилась конфликтом интерпретаций, в подавляющем своем большинстве так и не поднявшихся до уровня полноправных теорий.

В истолковании советской национальной политики и ее региональных проявлений одним из наиболее продуктивных концептов на сегодняшний день, пожалуй, выступает концепт «империи положительной деятельности». Предложенный американским историком Т. Мартином, он подчеркивает особую природу советского союзного государства, основу национальной политики которого составила практика исправления дискриминационного положения советских народов в прошлом. Практики «позитивной дискриминации» не только предопределяли собою основные мероприятия власти в области хозяйственного и культурного развития бывших «национальных окраин», но и те подчас малообъяснимые зигзаги, которым была подвержена национальная политика в 1920-е – 1930-е гг.

В рассматриваемый период времени советской властью проводилась так называемая политика коренизации. Ее суть заключалась в широком вовлечении в советское строительство «нерусских трудящихся масс» посредством их выдвижения на советскую и партийную работу, перевода производственной документации органов власти на национальные языки, удовлетворения культурных запросов. Осуществление политики коренизации в отношении украинского населения получило название украинизации. Она проводилась не только на Украине, но и за ее пределами. В сфере ее влияния оказались территории Приазовья, Кубани, Воронежской и Курской губерний (зоны традиционного

«выхода» малороссийского крестьянства), где наряду с этническими украинцами проживало и немалое количество русских. Особое внимание уделялось Кубани как наиболее «украинской» из российских территорий.

Украинизация получила широкий размах и уже в то время породила массу досужих вымыслов среди населения относительно истинных намерений власти: от наивно-прагматических *«наверху виднее кто из нас украинец, а кто скрытый москаль»* до политически небезопасных *«отдадут нас всех украинским пановам»*³. Каковы же причины проведения украинизации и ее столь противоречивых оценок?

После окончательного установления советской власти ее представители сразу же проявили интерес к украинской проблематике. Новая власть остро нуждалась во внутренних союзниках, которыми в первую очередь виделись нерусские народы. Многие советские лидеры полагали, что «белорусская, украинская и все другие нации СССР формировались почти с нуля, и в их культуру и идентичность можно было заложить коммунистический культурный код»⁴. Однако руководитель советского государства И.В. Сталин считал недопустимым чрезмерное развитие национальных пристрастий советских народов. Особенно опасным для единства страны ему представлялся украинский национализм. По воспоминаниям С.А. Микояна, «у Сталина было два пугала: украинский национализм и ленинградская оппозиция»⁵. Между тем, до начала 1930-х гг. он не обладал абсолютной властью и вынужден был считаться с мнением соратников по партии, реалиями и тенденция социально-политической жизни страны того времени.

Украинизация усилилась в ходе проведения районирования – административно-территориальной реформы, в ходе которой закладывались новые этнические границы и принципы хозяйствования. Более того, она совпала и с началом политики коренизации, провозгласившей переход к полному раскрепощению всех народов СССР от национального и социального гнета, а также приобщение их к достижениям советской власти. Так, на Кубани украинизация рассматривалась одним из средств «повышения эффективности культурно-политической работы» со станичниками. Посредством осуществления связанных с нею мероприя-

тий в сознание и жизнь кубанцев внедрялись идеи социалистического строительства. Недаром украинизация пришлась на организацию в станицах сети хат-читален, появление радиоточек и проведение кинопоказов⁶. Среди мероприятий по украинизации Кубани значились антирелигиозная пропаганда, работа по активизации женского движения и бедноты⁷. Например, весной 1929 г. украинская секция при Агитационно-пропагандистской отделу Черноморского округа ВКП (б) была ответственна за проведение антипасхальной компании среди украинцев г. Новороссийска⁸.

Украинизация стала и способом отвлечения сельских масс от борьбы за свои насущные интересы. Она совпала с форсированным землеустройством, которое было призвано разрушить казачью общину; непрерывным повышением налогов и лишением массы кубанцев избирательных прав, грабительскими хлебозаготовками и коллективизацией⁹. Культурно-пропагандистские мероприятия должны были существенно облегчить слом традиционного уклада жизни кубанской станицы. Недаром сплошная коллективизация увязывалась властями с ликвидацией неграмотности¹⁰. Проведение коренизации напрямую связывалось и со стремлением власти повысить эффективность колхозного строительства¹¹. Показательно, что раздел «Страничка колхозника» в краснодарской газете «Красное знамя» выходил в начале 1930-х гг. на украинском языке¹² [11, с.4]. Украинизация должна была подготовить сельское население к образу жизни, характерному для индустриального общества¹³. Ощущая на себе грядущие перемены, станичники полагали, что *«советская власть подлазит к нам с помощью украинизации. Раньше нам не давали ходу. Теперь придумали украинизацию, что бы опять нам ходу не дать»*¹⁴.

Существенная роль в проведении украинизации отводилось и международной составляющей. Власть стремились оторвать советских украинцев от украинской эмиграции, западноукраинских националистов. Последние в течение 1920-х гг. смогли потеснить набравшее было силу коммунистическое движение на украинских территориях, подконтрольных Польше¹⁵. Так же необходимо было дискредитировать пропаганду, которую вели в их отношении западные страны, в особенности, Польша. Развернув

украинизацию, СССР стремился, тем самым, привлечь на свою сторону и украинцев, живущих в Польше, в Чехословакии и Румынии¹⁶.

Еще одной веской причиной проведения украинизации стало желание И.В. Сталина использовать национально ориентированных коммунистов Украины в своей борьбе с Л.Д. Троцким и Г.Е. Зиновьевым. Опираясь на неверно истолкованную поддержку И.В. Сталина, украинские национал-коммунисты стали активно отстаивать позицию широкой самостоятельности союзных республик в ущерб центру. Дело в том, что с начала XX в. в украинском национальном движении преобладали партии социалистической ориентации. Украинский народ рассматривался ими как угнетенный этнокласс, которому для оформления в нацию недоставало государственной самостоятельности¹⁷. В большой политической игре, где ставкой, с одной стороны, оказывалась всемирная победа пролетарской революции, а с другой, – достижение национальной независимости, обе стороны охотно подыгрывали друг другу.

Вместе с тем, украинские социал-демократы активно сотрудничали с Л.Д. Троцким¹⁸. Друг и соратник Л.Д. Троцкого Х.Г. Раковский возглавлял правительство Украины и был членом Политбюро ЦК КП(б)У с 1919 по 1923 г. Х. Г. Раковский самым решительным образом поддерживал «местный национализм» в среде коммунистов, выступал за децентрализацию и национализацию компартий¹⁹.

Х.Г. Раковскому и украинским национал-коммунистам наряду с грузинскими социал-демократами принадлежит важнейшая роль в провале сталинского плана «автономизации». В письме В.И. Ленину И.В. Сталин писал: «... молодое поколение коммунистов на окраинах ведут игру в независимость, отказываются принимать как игру, упорно принимают слова о независимости за чистую монету, и так же упорно требуют от нас проведения в жизнь буквы конституций независимых республик... Если мы теперь же не постараемся приспособить форму взаимоотношений между центром и окраинами к фактическим взаимоотношениям, в силу которых окраины во всем должны подчиняться центру..., то через год будет несравненно труднее отстоять фактическое единство советских республик»²⁰. Однако тогда И.В. Сталину пришлось уступить украинскому давлению.

Некоторое время ему приходилось уступать украинским национал-коммунистам и в культурно-языковых вопросах. Эти уступки не были связаны ни с силой украинского национализма, ни с позицией его лидеров. И.В. Сталину необходимо было укрепить собственное положение внутри партии и создать исправно работающую вертикаль власти. Украинизация государственного аппарата Украины стала активно использоваться им для выдвижения молодых кадров, лояльных власти²¹. Этот процесс имел место и на Кубани: украинизация активно использовалась для привлечения молодежи из рабоче-крестьянской среды. Так, при наборе в Краснодарский педагогический институт предпочтение отдавалось украинцам из семей рабочих, батраков и крестьян-бедняков²².

Украинские коммунисты, среди которых было немало бывших членов национал-коммунистических партий, ратовали за присоединение к УССР обширных районов с преобладающим украинским населением, а также широкое развитие в них украинской национальной культуры²³. В сферу их интересов входила Кубань и некоторые другие районы РСФСР. Многие члены ЦК ВКП (б) с сомнением относились к инициативам украинских национал-коммунистов. Однако вплоть до 1928 г. эти идеи неоднократно обсуждались среди советского руководства. Затем было принято решение оставить Кубань и другие «украинские» районы в составе РСФСР, но провести на их территории полномасштабную украинизацию²⁴.

Свою роль в принятом решении относительно той же Кубани сыграла и осознаваемая большевистским руководством слабость собственной социальной базы. Особое опасение власти вызывало сословное самосознание казачества, которое и предстояло заменить «национально-украинским». С этой целью большевики попытались заручиться поддержкой активных украинофилов. Последние были в основном представлены сельской интеллигенцией, тесно соприкасавшейся с «хлеборобской массой»²⁵.

На самой Украине курс на всеобщую украинизацию был взят уже в 1923 г.²⁶ [25, с.107]. Посредством ее проведения на территории РСФСР И.В. Сталиным была получена поддержка украинской парторганизации в борьбе, как с левым, так и с правым уклоном в партии; ослаблены позиции Х.Г. Раковского, в результате

чего на первые роли в республике стал выдвигаться его ярый противник Н.А. Скрыпник. Он заменил главного идеолога украинизации национал-коммуниста А.Я Шумского, видевшего в ней прямой путь обретения Украиной государственной независимости. Под руководством Н.А. Скрыпника в июле 1927 г. Всеукраинский ЦИК и СНК УССР издали постановление «Об обеспечении равноправия языков и о содействии развитию украинской культуры». В соответствии с ним был взят курс на всеобщую языковую украинизацию территории Украины, перевод на украинский язык образования, делопроизводства и пропагандистских мероприятий. За сравнительно небольшой промежуток времени было украинизировано 80 % школ и 30 % вузов. В 1928 г. была проведена реформа украинского правописания, в результате которой украинский язык получил свою «графическую самостоятельность»²⁷.

Подобные издержки украинизации не могли не беспокоить союзное руководство. К тому же И.В. Сталин достаточно укрепил режим своей власти и больше не нуждался в союзниках, лояльность которых убывала по мере усиления украинизации. 10 декабря 1932 г. ЦК ВКП (б) обсуждал вопрос о хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области. И.В. Сталин подверг резкой критике главного вдохновителя украинизации в российских регионах Н.А. Скрыпника. Принятое 14 декабря 1932 г. по итогам заседания постановление «О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и Западной области» ознаменовало собою важный поворот в национальной политике советского государства. Ответственность за срыв хлебозаготовок была возложена на национально ориентированные украинские партийные кадры. В постановлении говорилось о том, что назрела необходимость очистить местные парторганизации и правления колхозов от украинских и кубанских самостоятников²⁸.

Не остался незамеченным для союзного руководства и интерес, который проявляли к украинизации эмигрантские антисоветские круги. Они пытались представить ее вынужденной уступкой украинскому давлению²⁹. И.В. Сталин заявил, что украинский национализм действует «на руку Пилсудскому и стоящим за ним западным антисоветским силам»³⁰. Особое его возмущение вы-

звало отсутствие на Украине должной партийной дисциплины, проявившейся в пересмотре украинскими партийными работниками норм хлебозаготовок. Говоря на XVII съезде партии о национальном вопросе, И.В. Сталин заявил: «Грехопадение Скрыпника и его группы на Украине не есть исключение, такие же вывихи наблюдаются у отдельных товарищей в других национальных республиках»³¹.

Со временем появилось и отчетливое понимание того, что украинские политики попытаются использовать украинизацию в своих целях. К началу 1930-х гг. очагами антисоветского сопротивления стали те районы Кубани, где работали сотрудники Наркомата народного просвещения УССР и активисты национального возрождения³². Так, «самая украинская» кубанская станица Полтавская характеризовалась в политдонесениях ОГПУ как «наиболее контрреволюционно активная». На территории станицы действовали «крупные банды и контрреволюционные организации украинской направленности»³³.

В ожидании всплеска недовольства, вызванного коллективизацией и начавшимся голодом, власти решили обезвредить российских украинцев («украинофилов») как «идейно вооруженную» силу, могущую возглавить крестьянское сопротивление. По оценкам властей, украинцы выделялись среди советских национальностей высоким уровнем образованности и самосознания, широкой территорией расселения и мощной партийной организацией. Украинские коммунисты уже проявили свою самостоятельность во время хлебозаготовительных компаний рубежа 1920–1930 гг. и вполне могли бы оказаться детонатором зреющего недовольства³⁴.

В ходе украинизации усилились позиции и национальной интеллигенции, подтверждением чему являлись украинские учебники конца 1920-х – начала 1930-х гг. Некоторые из них имели «слабую коммунистическую идейную составляющую», зато отличались сильным «национальным акцентом». Отмечался рост национального самосознания украинизированного населения, что нередко приводило к вспышкам антисемитских и антирусских настроений³⁵.

На фоне участвовавших издержек и укрепления позиций союзного центра политика украинизации подлежала неизбежному

свертыванию. В первую очередь речь шла о приостановке украинизации на территориях РСФСР, а затем и Украины. При этом размах репрессий против ее сторонников был везде одинаков. Уже в августе 1932 г. И.В. Сталин констатировал «серьезное неблагополучие в украинских партийных организациях, засилье в них скрытых националистов и иностранных агентов». На Украину был вновь направлен отозванный чуть ранее Л.М. Каганович, а председатель СНК Украины В.Я Чубарь переводился в Москву. В ноябре 1932 г. на Кубани было «вычищено» из партии 43% коммунистов с «украинским уклоном», 5 тыс. из них арестовано. На Украине аресту подверглись 2 тыс. председателей колхозов³⁶.

26 декабря 1932 г. постановлением Северо-Кавказского краевого исполнительного комитета украинизация на территории края была приостановлена. Выпуск периодических изданий на украинском языке и всякая издательская деятельность в срочном порядке прекращены. Оставшиеся газеты должны были в трехдневный срок перейти на русский язык. Радиовещание подлежало немедленной русификации. Официальное делопроизводство переводилось на русский язык в четырехдневный срок к 1 января 1933 г. Все школы планировалось русифицировать к осени 1933 г. Как вспоминал очевидец того времени, *«в тридцать третьем в школу пошел. Украинский язык был кругом на Кубани. Занимались в школе на украинском языке. С полгода. А с полгода – на русский перевели»*³⁷ [36].

В одном из краевых постановлений 1933 г. отмечалось, что «украинизация ряда районов и станиц, проводившаяся на Северном Кавказе, не вытекает из культурных интересов населения и служит легальной формой классовому врагу для организации сопротивления мероприятиям советской власти и создания под этим прикрытием своих контрреволюционных организаций»³⁸ [37]. В Постановлении СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 10 января 1933 г. отмечалось, что «в период успешной ликвидации капиталистических элементов в городе и кулачества в деревне разные украинизаторы на территории украинских районов РСФСР ... оживили все националистические элементы, переходя на путь вредительства, ... контрреволюционного саботажа... Все это заставляет партию и правительство перевести все украини-

зированные учреждения и школы на территории РСФСР на русский язык»³⁹.

В январе 1933 г. на Украину был направлен П.П. Постышев для обеспечения выполнения плана хлебозаготовок и инспектирования состояния украинской парторганизации. По итогам его поездки украинизация была признана «перегибом национальной политики партии», а ее идеолог Н.А. Скрыпник в июле 1933 г. покончил жизнь самоубийством.

Столь неожиданное, на первый взгляд, завершение политики украинизации имело вполне реальные причины, обусловленные как доктринальными представлениями советского руководства и, прежде всего, И.В. Сталина о сути национальной политики, так и текущими задачами советского строительства. Руководство союзного центра изначально не мыслило украинизацию «всерьез и надолго». Она рассматривалась им одной из возможностей вовлечения украинского населения ряда российских областей и Украины в «русло социалистического строительства». Вместе с тем, исходя из понимания важности «украинского вопроса» для стабильного развития союзного государства, украинизация должна была стать и некой «откупной» для Украины, привести к созданию советской власти по-украински.

Начавшийся рост национального самосознания российских украинцев, грозящий вылиться в антисоветские выступления; протестные акции со стороны вовлеченного в круговорот украинизации русскоязычного населения, как во внутренних областях РСФСР, так и на Украине; опасно возросшая самостоятельность украинских коммунистов привели союзное руководство к признанию ошибочности политики украинизации. Ее поспешное свертывание, сопровождавшееся чистками партийных и советских активов, арестами и тюремными заключениями сторонников «украинского дела» породили огромное количество слухов и взаимоисключающих оценок «украинской» политики власти. При этом, несмотря на все свои негативные издержки, она не была «преступным орудием антинародного режима». Как и многие иные начинания советской власти, украинизация являлась лишь средством воплощения в жизнь ее стратегических замыслов и текущих задач. К сожалению, исповедуемые властью идеи не принесли народам ни национального мира, ни социального

благополучия. Украинизация оказалась одинаково противопоказанной как советским украинцам, ради которых она и затевалась, так и советской власти, ставшей заложницей собственной политической игры.

¹ Статья подготовлена в рамках проекта «Историческое знание и его возможности в обеспечении устойчивого развития южного макрорегиона» Подпрограммы фундаментальных исследований «Проблемы социально-экономического и этнополитического развития южного макрорегиона» Программы Президиума РАН «Фундаментальные проблемы пространственного развития Российской Федерации: междисциплинарный синтез» на 2009–2011 гг.

² О состоянии российско-украинской историографии данного вопроса см. подробнее: Борисёнок Е.Ю. Феномен советской украинизации / Е.Ю. Борисенко. – М.: «Европа», 2006. – 256 с.

³ Национальный архив Республики Адыгея. – Ф.Р. – 4. Оп.1. Д.11. Лл.4 – 6.

⁴ Белый А. Переосмысливая Голодомор. URL: www.apn.ru.

⁵ Рыбас С.Ю. Сталин / С.Ю. Рыбас. – М.: Молодая гвардия, 2010. – С.247.

⁶ Харченко В. Мы начинали на хохлацком и первый трактор был «Фордзон» / В. Харченко // Зори. – 2008. – 1 мая. – С.3.

⁷ Центр документации новейшей истории Краснодарского края (далее – ЦДНИКК). – Ф.Р. – 12. Оп. 1. Д. 56. Л. 28, 32.

⁸ Там же. – Ф.Р. – 9. Оп. 1. Д. 923. Л. 5.

⁹ Бершадская О.В. Осуществление политики украинизации на Кубани в период 1925 – 1932 гг. / О.В. Бершадская // Вторые кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2000. – С. 123.

¹⁰ По-боевому готовимся к районному культсъезду // Армавирская коммуна. – 1931. – № 9. – С.6.

¹¹ Краевое совещание по вопросам работы среди нацменьшинств // Молот. – 1932. – № 3163. – С.6.

¹² Там же. – С.4.

¹³ ЦДНИКК. – Ф.Р. – 8. Оп. 1. Д. 309. Л. 6.

¹⁴ Центр документации новейшей истории Ростовской области. – Ф.Р. – 7. Оп.1. Д. 658. Л. 8.

¹⁵ Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Дж. Амстронг. – М.: Центрполиграф, 2008. – С.20 – 21, 24.

¹⁶ Борисенко Е.Ю. – Указ. соч. – С.5, 86.

¹⁷ Мирошниченко П.Я., Мирошниченко Н.П. Эволюция украинского национализма / П.Я. Мирошниченко, Н.П. Мирошниченко // Имперское возрождение. – 2010. – № 3. – С.62, 92.

¹⁸ Подлинная история РСДРП – РКП(б) – ВКП(б). Без умолчаний и фальсификаций. Краткий курс. – СПб.: Питер, 2010. – С.213.

¹⁹ Мельниченко В.Е. Раковский против Сталина / В.Е. Мельниченко. – М.: «Знание», 1991. – С.7 – 13.

²⁰ Подлинная история РСДРП – РКП(б) – ВКП(б). Без умолчаний и фальсификаций. Краткий курс. – С.356.

²¹ Там же. – С.170.

²² Чирва К.И. Готовьтесь в пединститут / К.И. Чирва // Красное знамя. – 1929. – № 151. – С. 3

²³ Ручка. О приёме украинцев в Краснодарский педагогический институт / Ручка // Красное знамя. – 1929. – № 151. – С.

²⁴ Борисенко Е.Ю. – Указ. соч. – С.17, 70.

²⁵ Кульчицкий С. Смертельный водоворот. Рождение и гибель украинской Кубани. URL: www.day.kiev.ua/178897.

²⁶ Борисенко Е.Ю. – Указ. соч. – С.107ю

²⁷ Там же. – С.248 – 249, 381.

²⁸ Борисенко Е.Ю. – Указ. соч. – С.36.

²⁹ Кубанская ЧК. Органы госбезопасности Кубани в документах и воспоминаниях. – Краснодар: «Советская Кубань», 1997. – С.119.

³⁰ Иванцов И.Г. Система партийно-государственного контроля РКП(б) – ВКП(б) на Кубани и Северном Кавказе. 1920 – 1934 / И.Г. Иванцов. – Краснодар, 2008. – С.247.

³¹ Сталин И.В. Отчётный доклад XVII съезду партии / И.В. Сталин // Сочинения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – Т. 13. – С.247, 382.

³² Миронин С.С. «Голодомор» на Руси / С.С. Миронов. – М.: Алгоритм, 2008. – С.51.

³³ Ракачев В.Н., Ракачева Я.В. Народонаселение Кубани в XX веке. Историко-демографическое исследование / В.Н. Ракачев, Я.В. Ракачева. – Краснодар.: Кубанский государственный университет, 2007. – С.35.

³⁴ Борисенок Е.Ю. – Указ. соч. – С.215.

³⁵ Там же. – С.179, 240.

³⁶ Рыбас С.Ю. – Указ. соч. – С.333 – 334, 337,351.

³⁷ Материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции, 2008. А/к. – 3904. Краснодарский край, Горяческлучевской район, ст. Бакинская, информатор – А.Д. Петько, запись – О.В. Матвеева.

³⁸ Государственный архив Краснодарского края. – Ф.Р. – 15 94. Оп. 1. Д. 50. Л. 614.

³⁹ Голод 1932 – 1933 годов: «геноцид украинского народа» или общая трагедия народов СССР? // Круглый стол в Центре украинистики и белорусистики исторического факультета МГУ. 10 декабря 2007 года. М.: Изд-во ист. ф-та МГУ, 2008. – С.113.

ДИСКУССИИ НАЧАЛА 1930-х гг. В КОММУНИСТИЧЕСКОЙ АКАДЕМИИ КАК ФАКТОР СТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ МОДЕЛИ ИЗУЧЕНИЯ ПЕРВОНАЧАЛЬНОГО ХРИСТИАНСТВА*

История советской исторической науки является одной из наиболее популярных тем в рамках постсоветской российской историографии, что, безусловно, связано с важностью данного периода для становления современного исторического знания, унаследовавшего от своего «предшественника» как конкретно-исторические и теоретико-методологические сюжеты, так и «кадровый потенциал». Именно поэтому весьма банальная истина о невозможности построения будущего без опоры на прошлое приобретает для отечественных историков особую важность. Значительной методологической новацией для отечественных историографов последних двух десятилетий стал отказ от рассмотрения данной дисциплины как суммы концепций по той или иной проблематике¹. Запоздалый отход от структуралистской парадигмы, в которую может быть вписан марксизм, актуализировал личность историка, открывая тем самым антропологическое и социологическое измерение историографического процесса². Произошел, своего рода, отказ от классической научной рациональности, в рамках которой жестко противопоставлялись объект и субъект познания³. Напротив, широкое распространение получили представления о конвенциональной природе научного познания, где каждая «истина» — результат «переговоров» между учеными. Именно эта идея лежит в основании когнитивной социологии, поставившей в центр своего внимания когнитивные коммуникации между исследователями⁴. Исходя из сказанного, особое значение для специалиста-историографа приобретает изучение способов взаимодействия между учеными, среди которых на первое место, пожалуй, можно поставить дискуссию⁵.

* Работа проводилась при финансовой поддержке Федерального агентства по науке и инновациям, государственный контракт 02.740.11.0350.

Как жанр когнитивной коммуникации дискуссия представляет собой обмен мнениями между учеными по отдельному вопросу, с целью достижения консенсуса. Это один из способов установления «правил игры», которые, в свою очередь, диктуются теми, кто обладает достаточным научным капиталом⁶. В целом, мы разделяем точку зрения Н.В. Соловьевой, предложившей следующую типологию научных дискуссий: дискуссии «позитивные» как основанные на толерантном речевом взаимодействии, в которых «достигается продвижение в обсуждении проблемы, вырабатывается совместное решение, достигается синтез концепций и вырабатывается принципиально новое конструктивное решение»; и «идеологически ориентированные», когда идеи оппонента оцениваются с идеологических позиций⁷. Однако, думается, стоит скорректировать представление о «позитивной» дискуссии, т.к. в предложенном варианте перед нами предстает «чистая наука», свободная от вненаучных факторов, что, между тем, не вполне справедливо. Выдвигая в качестве главного критерия различия типы речевых коммуникаций, Н.В. Соловьева забывает, однако, о цели дискуссий – это достижение консенсуса при учете преобладающего влияния нескольких участников – что совпадает в обоих случаях, изменяются, скорее, методы. Кроме того, дискуссии второго типа также будут иметь целью выработать точку зрения по тому или иному вопросу⁸. Таковы те положения, которые будут рассматриваться нами как базисные при изучении интересующего нас материала.

Конец 1920 – начало 1930-х гг. рассматривается в отечественной исторической науке в качестве переломного момента, когда с относительной либерализацией периода «нэпа» было покончено, а в стране был взят курс на ускоренное построение социализма. Для науки указанный период оказался рубежным как с точки зрения институциональной, так и методологической. В первом случае развернулись «чистки» дореволюционных ученых, сопровождавшиеся притоком новых «большевистских» кадров, во втором – состоялся переход к марксизму как монопарадигме⁹, что затронуло все области науки. Однако, если провести коммунистическую молодежь в руководство наукой не представляло серьезных трудностей, то создать «марксистскую науку» было гораздо сложнее, т.к. «готового» марксистского подхода ко всем областям и научным проблемам просто не было создано. Как справедливо

отмечает А. Дмитриев, в 1920-е гг. мы сталкиваемся лишь с «пустотным марксистским каноном», заполняемым отдельными исследователями весьма вариативно¹⁰. Более того, ни К. Маркс, ни Ф. Энгельс не получили статус «классиков», чьи выводы являются обязательными для использования и цитирования. Так, применительно к изучению первохристианства как «специфически марксистский» в 1920-е гг. предстает только принцип изучения религии как отражения общественных отношений той или иной эпохи, а ссылки на «классиков» крайне редки¹¹, т.к. популярностью пользуются идеи социал-демократа К. Каутского¹² и представителей мифологической школы¹³.

Однако к началу 1930-х гг. перед научными работниками встала другая задача: выработать «единственно верный» подход к той или иной научной проблеме на основе «правильного» прочтения трудов К. Маркса и Ф. Энгельса. Именно поэтому, начиная с осени 1930 г. во всех институтах Коммунистической академии начнутся широкие дискуссии, к участию в которых были привлечены широкие слои «новой генерации» ученых. В сферу нашего внимания попадает один из эпизодов данной широкомасштабной работы, а именно: дискуссия 1930–1931 гг. в Антирелигиозной секции Института философии Коммунистической академии, посвященная проблеме возникновения христианства. Необходимо отметить, что ранее данный сюжет не подвергался серьезному изучению отечественными исследователями, лишь вскользь упоминаясь в отдельных работах¹⁴. Между тем, его значение сложно переоценить: именно данная дискуссия заложила основы советской модели изучения первоначального христианства, под которой мы предлагаем понимать «каркас» из основных идей и положений относительно первоначального христианства, выработанных на основе марксистской методологии и разделяемых большинством исследователей в определенный период времени.

Исходя из сказанного выше, не вызывает удивления, что в центре внимания участников интересующей нас дискуссии была проблема методологии, тесно связанная с «правильным» прочтением трудов «классиков», в первую очередь, Ф. Энгельса, которому принадлежали три работы по вопросу о возникновении христианской религии¹⁵. Собственно исторический материал находился преимущественно вне поля зрения исследователей, представляя

собой, своего рода, иллюстрацию к социологическим упражнениям в области формационной теории, что не вызывает удивления, учитывая состав участников дискуссии, среди которых преобладали антирелигиозники, в большинстве своем не имевшие специальной подготовки в области истории¹⁶. В качестве исключения, пожалуй, можно назвать А.Б. Рановича, окончившего историко-филологический факультет Киевского университета и владевшего как древними языками, так и приемами критики источников¹⁷.

Одним из первых докладов, в котором была предпринята попытка сформулировать марксистское понимание происхождения христианской религии, стал доклад М. Енишерлова «Возникновение христианства»¹⁸, прозвучавший в Институте философии Коммунистической академии 30 декабря 1930 г. Опираясь на идеи, высказанные К. Марксом в «Капитале» и Ф. Энгельсом в ряде работ по истории христианства, М. Енишерлов предлагает подход к изучению возникновения данной религии, основным положением которого является необходимость анализа внешней среды, в которой развивалось христианство, на том основании, что для К. Маркса религия – это рефлекс окружающего мира¹⁹. Христианство, в таком случае, представляет собой «культ абстрактного человека» (Л. Фейербах), возникший в среде угнетенных слоев Римской империи, где было сильно стремление к религиозному утешению, принявшему форму веры в божество, наделяемое всеми позитивными чертами, коих нет у его создателей. Образ Иисуса – это трансформация образов умирающих и воскресающих богов, широко распространенных на Востоке, его возникновение не связано с Палестиной, где в начале новой эры были распространены иные идеи и представления, напротив, условия для его появления были в Риме, в среде люмпен-пролетариев. Таким образом, новая религия – не политическое движение, но изменение в надстроечной сфере, вобравшее в себя черты прежних культов, но трансформировавшее их исходя из изменившихся экономических условий.

Подобный «сплав» идей К. Маркса и Ф. Энгельса, дополненный риторикой против К. Каутского, вызвал весьма неоднозначные отзывы присутствующих. Фактически, против М. Енишерлова были выдвинуты следующие обвинения: в искажении той среды, в которой возникло христианство, что связано с использованием недостоверных источников (А.Б. Ранович)²⁰; в неоправ-

данном использовании слишком сложных теоретических положений, делающих выдвинутые положения непригодными для широкой пропагандистской работы (Шафиркин), что напрямую связано с неверной методологией, базирующейся на ограниченном цитированием трудов К. Маркса и Ф. Энгельса (Токарев)²¹; в отсутствии внимания к ключевым для данной темы вопросам, к примеру, о причинах столь широкого распространения христианства в пределах Римской империи (А.Т. Лукачевский)²². Таким образом, главным выводом стало утверждение о необходимости дальнейшей разработки марксистской методологии применительно к истории возникновения христианства.

Через год, в октябре 1931 г., дискуссия в Антирелигиозной секции Коммунистической академии была возобновлена, открывшись докладом А.Б. Рановича «Источники по истории социальных корней христианства»²³. Рассматриваемый позднейшей историографией в качестве заключительного, данный доклад, тем не менее, воспринимался участниками дискуссии как «первая ласточка» в серии подобных выступлений, подробно разрабатывающих источниковедческие сюжеты по раннехристианской истории²⁴, что, впрочем, не противоречит приданию ему в последствии статуса программного²⁵.

Основным тезисом А.Б. Рановича стало утверждение о необходимости «самим обратиться к источникам, критически их проверить, отобрать то, что нам нужно, сгруппировать и изучить в соответствии с нашими методологическими и принципиальными установками и лишь тогда делать те или иные конкретные выводы в развитии нашей теоретической линии»²⁶. Отталкиваясь от утверждения К. Маркса о том, что корни религии надо искать в реальных земных отношениях, А.Б. Ранович предлагает следующую классификацию источников: на первое место необходимо поставить данные папирусов и эпиграфику, с помощью которых также стоит проверить литературные источники; затем обратиться к новозаветной и апокрифической литературе; значительную важность представляют материалы апокалиптических и эсхатологических источников; кроме того, необходимо изучить прежние верования, ставшие базой для оформления христианства; вместе с тем, ни антихристианские сочинения, ни апологетика не представляют интереса для исследователя²⁷. Учитывая

столь значительный объем информации, быстро обработать который не представляется возможным, А.Б. Ранович предлагает использовать источниковедческие разработки буржуазных авторов, подвергая их соответствующей интерпретации.

В целом, данный доклад получил достаточно высокие отзывы со стороны коллег, однако в ходе дискуссии были высказаны и серьезные замечания, затрагивавшие преимущественно вопросы методологии. А.Б. Рановича упрекали в неумении «по-марксистски» подойти к источникам, используя правильные установки²⁸. Подробный анализ огромного количества материалов был признан излишним, требующим упорной и кропотливой работы в течение нескольких лет, тогда как было необходимо в кратчайшие сроки подготовить обобщающую работу о происхождении христианства. Далеко не все были согласны с необходимостью использовать тот материал, который был разработан учеными-богословами, подвергая его марксистской обработке. Возражения собственно по источниковедческим вопросам были представлены лишь Н.В. Румянцевым, поставившим под сомнение некоторые положения классификации А.Б. Рановича²⁹. Н.В. Румянцев соглашается с важностью эпиграфических и папирологических материалов, однако указывает на необходимость использования греко-римских авторов, которые могут дать дополнительную ценную информацию, большое значение также имеют работы иудейских авторов Филона и Иосифа. Среди собственно раннехристианских памятников на первое место стоит поставить Апокалипсис как самый древний и социально заостренный, тогда как все остальные новозаветные тексты дают крайне мало, чего нельзя сказать об апокрифах. Явно недооценены А.Б. Рановичем, по мнению Н.В. Румянцева, антихристианская литература и апологетика, представляющие значительный интерес для исследователя. Таким образом, в распоряжении ученых имеется значительное количество материалов, характеризующих социально-экономическое состояние древнего мира, чего не скажешь об источниках, в которых могла бы быть представлена «физиономия христианства»³⁰. Учитывая невозможность одному исследователю обработать такой массив литературы, Н.В. Румянцев, как и А.Б. Ранович, призывает разбиться на бригады, каждой из которых будет поручено изучение отдельного вида источников. В целом, необходимость использования

бригадного метода работы, позволившего бы в короткие сроки поставить изучение источников по истории раннего христианства на почву марксизма, стала основным выводом данного заседания³¹.

В ноябре 1931 г. в рамках данной дискуссии было сделано два доклада, один из которых затрагивал историю возникновения христианства в Римской империи, другой – был посвящен сугубо методологическим вопросам³². Так, автор первого В.В. Соловьев, ранее широко участвовавший в прениях, на заседании Социологической секции Института истории Комкадемии, предложил свою версию возникновения христианства. Он отмечал, что период Империи – это время экономического расцвета Римского государства, когда вся сила и могущество были сосредоточены в руках купеческого капитала, чьи интересы выражала императорская власть, а уже с I в. началось формирование феодализма³³. Однако ко II в., по мере роста мелкой буржуазии и разорения ремесленников, все отчетливее стали проявляться признаки кризиса системы. Христианство – это продукт поражения иудейских восстаний, когда, не имея возможности найти выход из своего бедственного положения на земле, иудеи обратили свои взоры на небо, что не удивительно, учитывая степень распространенности культов божественных искупителей. Окончательно христианская идеология оформляется в начале II в., в евангелиях, возникших как отражение интересов мелкой буржуазии, пролетариата и разочаровавшихся представителей аристократии³⁴.

Оппонентами В.В. Соловьева были высказаны следующие возражения: во-первых, методологического характера, связанные с ревизией докладчиком выводов Ф. Энгельса, что заключалось в приписывании «классику» взгляда на христианство как революционную силу, способную совершить переворот на земле (М. Енишерлов, Н.В. Токин, Муравьев); во-вторых, относительно восприятия Соловьевым Римской империи вне рабовладельческой формации (Н.В. Токин, Муравьев); в-третьих, в изучении социального состава раннехристианских общин, где преобладали отнюдь не представители мелкой буржуазии (М. Енишерлов, Н.В. Токин, Муравьев). Пожалуй, наиболее серьезной была критика именно в рамках первого раздела, т.к. автор позволил себе усомниться в истинности слов Ф. Энгельса, отмечая, что «отдельные положения, отдельные фразы... вызывают большое недоумение»³⁵. В.В. Соловьев был

обвинен в сближении Ф. Энгельса с К. Каутским и соглашательстве с позицией последнего.

Однако, пожалуй, более важным стал доклад Н.В. Токина, критиковавшего К. Каутского и сравнивавшего его положения, с идеями Ф. Энгельса, «моделируя», таким образом, авторитет Ф. Энгельса³⁶. Именно в докладе Н.В. Токина прозвучала идея, ставшая отражением политической обстановки, связанной с публикацией И.В. Сталиным статьи в журнале «Пролетарская революция»³⁷, о необходимости решительно дать отпор всем ревизионистским тенденциям. Н.В. Токин стремится представить «сумму» выводов Ф. Энгельса, а именно: христианство не является революционным течением, оно появилось в диаспоре как утешение для угнетенных масс, которые понимаются крайне широко³⁸. Именно в данных пунктах К. Каутский ревизовал Ф. Энгельса. Любопытно, что если мы сравним предложенную советскими антирелигиозниками трактовку с текстом самого Ф. Энгельса, то мы ревизионистами придется признать именно советских исследователей, перенесших время и место происхождения христианства, а также затушевавших параллели между данной религией и социализмом, приводимые Ф. Энгельсом³⁹.

Высказанные докладчиком положения, не вызвали сколько-нибудь серьезных возражений среди слушателей, напротив, неоднократно звучало требование о необходимости заканчивать дискуссию, т.к. основные марксистские положения установлены и обсуждать их больше нет смысла, нужно лишь давать решительный отпор всяким ревизионистским настроениям⁴⁰.

Таким образом, в ходе дискуссий по вопросу о происхождении христианства были заложены основы будущей модели изучения первоначального христианства, а именно: был «смоделирован авторитет» Ф. Энгельса и, соответственно, даны основные методологические установки; предложена классификация источников, важных для изучения данной темы; наконец, указаны основные направления конкретно-исторического исследования. В дальнейшем, к концу 1930-х гг. данная модель обрела свою законченную, классическую форму. Схематично данный процесс может быть представлен следующим образом. Полученные в ходе данной дискуссии установки были применены антирелигиозниками (Н. Токин, В. Недельский, В. Дулов, А. Покровский, Н. Румянцев) к конкретному историческому материалу, тем самым пре-

вращая общую социологическую схему в историческую теорию⁴¹. Однако они не смогли подкрепить свои построения достаточным количеством фактов, более того, сами схемы, возникающие не в последнюю очередь под влиянием конъюнктуры, грешили серьезными изъянами. Так, работа В. Недельского, ставившего происхождение христианства в зависимость от поражения рабских революций древности, возникла под влиянием речи И.В. Сталина на съезде колхозников-ударников⁴². Именно поэтому после 1936 г., когда процессы «культурной революции» сошли на нет, коммунистические научные центры были закрыты, а «красные профессора» сами стали подвергаться репрессиям, разработкой проблемы происхождения христианства стали заниматься более подготовленные ученые, в частности А.Б. Ранович, в работах которого и была сформулирована советская модель происхождения христианства⁴³. Вышеприведенная нами схема возникновения советской модели имеет известное сходство с разработкой концепций древневосточного рабовладельческого общества и феодализма на Руси. А.А. Формозов⁴⁴ и А.М. Дубровский⁴⁵ убедительно показали, что не В.В. Струве и Б.Д. Греков выдвинули вошедшие в науку положения, а руководители ГАИМК того времени, А.Г. Пригожин и М.М. Цвибак, представили историкам некоторые схемы, которые те наполнили конкретным содержанием.

Основные положения советской модели происхождения христианства могут быть сведены к следующим:

1. Точно определить время появления новой религии нельзя, в качестве приблизительной даты советские авторы указывали середину I в. н.э.;

2. Христианство возникло в среде рабов и вольноотпущенников, разоренных свободных как отражение общего кризиса Римской империи: социально-экономического, политического и духовного;

3. Христианство появилось в Малой Азии, евангельская традиция, указывающая на возникновение христианства в Палестине – неизбежная фикция, связанная с ветхозаветными пророчествами;

4. Христианство – синкретичная религия, оно вобрало в себя элементы восточных культов, широко распространившихся к I в. на территории Римской империи, иудаизма, античной философии Сенеки и Филона Александрийского. Но перед нами не просто

комбинация существующих элементов, христианство содержало в себе новые идеи, обеспечившие ему победу над религиями–соперниками, в частности над культом Митры;

5. На основании свидетельств новозаветной литературы изучать историю первохристианства нельзя потому, что все произведения новозаветного канона, за исключением Апокалипсиса, были созданы в самом конце I – второй половине II в. Особенно не заслуживают доверия Евангелия, авторы которых, не зная реальной обстановки в Палестине в описываемое время, допускают множество ошибок. Помимо этого, евангельские рассказы содержат множество чудес, избавляться от которых в методологическом плане не верно – так можно любой миф превратить в реальность. Нехристианские авторы I в. не дают информации о происхождении христианства, причем сообщения Флавия, Тацита признаются интерполяциями. Только на основании Апокалипсиса можно говорить о характере первохристианства;

6. Христианство в античности прошло эволюцию от религии эксплуатируемых классов к религии эксплуататоров. Первохристианство – самый бунтарский период в истории этой религии, связанный с ожиданием скорого пришествия Христа, последующего суда и установления царства божия на земле;

7. При определенном сходстве социализма и христианства их нельзя отождествлять. Социализм призывает на борьбу за свои права, а христианство, напротив, заставляет примириться с существующим положением вещей, обещая воздаяние в иной жизни. В этом и состоит реакционная сущность христианской религии.

В своем «классическом» виде советская модель происхождения христианства бытовала до конца 1950-х гг., когда под воздействием процессов либерализации, широкого развернувшихся в СССР в период «оттепели», стало возможным критиковать отдельные, наиболее идеологически ангажированные положения модели. Данный процесс продолжался вплоть до конца 1980-х гг. В 1990-е гг., несмотря на существенные изменения, произошедшие в отечественной науке, затронувшие как концептуальную, так и институциональную стороны, советская модель происхождения христианства продолжает использоваться исследователями, переходя в режим «ограниченного функционирования».

¹ Нечкина М.В. История истории (некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки: Историография истории СССР: Сб. ст. М.: Наука, 1965. С. 12; Сахаров А.М. Методология истории и историография (статьи и выступления). М.: МГУ, 1981. С. 151 и др. Общую характеристику модели построения историографического исследования, выполненного в подобном жанре, дал И.А. Зевелев. См.: Зевелев И.А. Историографическое исследование. М.: Высшая школа, 1987.

² Подробнее о данных процессах см.: Копосов Н.Е. Почему стареет Клио? // Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. М.: Новое литературное обозрение, 2005. С. 120–141.

³ См., напр.: Грицанов История философии: энциклопедия. Минск: Книжный Дом, 2002. С. 115; Миронов В.В., Иванов А.В. Онтология и теория познания: Учебник. М.: Гардарики, 2005. С. 279; Швырев В.С. Особенности современного типа рациональности // Актуальные проблемы философии науки. М.: Прогресс-Традиция, 2007. С. 55–56.

⁴ Лебедев С.А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории). М.: Академический проект, 2008. С. 393.

⁵ Р. Коллинз рассматривает дискуссии в качестве одного из видов интерактивных ритуалов «лицом к лицу», без которых «написание текстов и сами идеи никогда бы не были заряжены эмоциональной энергией». См.: Коллинз Р. Социология философии. Глобальная теория интеллектуального изменения. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. С. 75.

⁶ В данном случае мы используем понятие научного капитала в том, смысле, какой был предложен П. Бурдьё. См.: Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики. М.; СПб.: Институт экспериментальной социологии; Алетейя, 2005. С. 479.

⁷ Соловьева Н.В. Стратегии презентации коммуникантов в текстах научных дискуссий // Вестник Пермского университета. 2009. Вып. 1. С. 30.

⁸ В качестве иллюстрации можно привести следующий пример: на прениях по докладу В.В. Соловьева, Летунова заявил, что он «ссюда пришел вырабатывать точку зрения». См.: АРАН. Ф. 359. Оп. 2. Д. 96. Л. 52.

⁹ Подробнее о сталинской «культурной революции» и ее влиянии на науку см.: Колчинский Э.И. «Культурная революция» и становление советской науки // Наука и кризисы: историко-сравнительные очерки / Ред.- сост. Э.И. Колчинский. СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. С. 577–664.

¹⁰ Дмитриев А. «Академический марксизм» 1920 – 1930-х гг.: западный контекст и советские обстоятельства // НЛО. 2007. №88. С. 21.

¹¹ Из изданных в 1920-е гг. работ по данной теме мы можем назвать статью В.С. Рожицына. См.: Рожицын В.С. К. Маркс и Ф. Энгельс о раннем христианстве // Антирелигиозник. 1927. № 12. С. 13–18.

¹² Каутский К. Происхождение христианства / Предисл. Д. Рязанова. М.; Ростов-н/Д: Прибой, 1923.

¹³ Среди переводных работ, принадлежавших перу мифологистов, стоит отметить следующие: Дреус А. Внеевангельские свидетельства об Иисусе // Атеист. 1930. №54. С. 72–84; Дреус А. Отрицание историчности Иисуса в прошлом и настоящем. М.: Атеист, 1930; Дреус А. Происхождение христианства из гностицизма / Предисл. В.С. Рожицына. М.: Безбожник, 1930; Кушу П. Проблема Иисуса // Атеист. 1929. № 44. С.; Кушу П. Загадка Иисуса. Рязань: Атеист, 1930; Мутье-Руссэ Э. История и география в Евангелиях // Атеист. 1926. № 12. С. 26–37. Робертсон Дж. Евангельские мифы. М.: Атеист, 1923. Наиболее значительным популяризатором идей указанных авторов являлся Н.В. Румянцев. См., напр.: Румянцев Н.В. Мифологическая школа по вопросу о существовании Христа // Антирелигиозник. 1926. № 12. С. 9–32.

¹⁴ См., напр.: Шаляева Ю. В. Советская историография истории раннего христианства: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Томск: ТГУ, 1997. С. 14.

¹⁵ Энгельс Ф. Бруно Бауэр и первоначальное христианство // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. Т. 19. С. 306–314; Энгельс Ф. Книга откровения // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. Т.21. С. 7–13; Энгельс Ф. К истории первоначального христианства // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. Т. 22. С. 465–492.

¹⁶ Большинство сотрудников Антирелигиозной секции Института философии Коммунистической академии имели весьма скромное образование, так, Н.П. Токин окончил учительскую семинарию в г. Волжске и уже после революции поступил на педагогический факультет Саратовского государственного университета (См.: АРАН. Ф. 350. Оп. 3. Д. 317. Л. 26; Ф. 359. Оп. 3. Д. 47. Л. 105), а В.В. Летунов занимался самообразованием, которое можно считать равным по объему высшему образованию (См.: АРАН. Ф. 355. Оп. 9. Д. 35. Л. 27).

¹⁷ Некролог // ВДИ. 1948. № 3. С. 136.

¹⁸ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 105.

¹⁹ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 105. Л. 1.

²⁰ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 105. Л. 26.

²¹ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 105. Л. 30–34.

²² АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 105. Л. 42.

²³ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 160. Данный доклад был опубликован: Ранович А.Б. Источники по изучению социальных корней христианства (переработанная стенограмма доклада и заключительного слова в Комакадемии 20–31 октября 1931 г.) // Воинствующий атеизм. М., 1931. № 12. С. 165–181; Ранович А.Б. Источники по изучению социальных корней христианства // Ранович А.Б. О раннем христианстве. М.: АН СССР, 1959. С. 41 – 68.

²⁴ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 160. Л. 55, 59–60.

²⁵ В пользу данного утверждения говорят не только публикации доклада, но и публикация А.Б. Рановичем документов по истории возникновения христианства. См.: Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Материалы и документы. М.: ГАИЗ, 1933. В 1935 г. был издан дополнительный том: Ранович А.Б. Античные критики христианства. (Фрагменты из Лукиана, Цельса, Порфирия и др.). М.: ГАИЗ, 1935.

²⁶ Ранович А.Б. Источники... С. 52.

²⁷ Там же. С. 53–61.

²⁸ Интересны замечания Глана, неоднократно повторявшего, что отличное владение древними языками и умение читать источники «а ливр увер» еще не являются гарантией успешного марксистского исследования по истории возникновения христианства. См.: АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 160. Л. 74–75.

²⁹ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 160. Л. 60–69.

³⁰ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 160. Л. 67.

³¹ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 160. Л. 122–123.

³² АРАН. Ф. 359. Оп. 2. Д. 96; АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 169.

³³ АРАН. Ф. 359. Оп. 2. Д. 96. Л. 10–25.

³⁴ АРАН. Ф. 359. Оп. 2. Д. 96. Л. 31–33.

³⁵ АРАН. Ф. 359. Оп. 2. Д. 96. Л. 3.

³⁶ Данный доклад стал одним из многих появившихся впоследствии статей и докладов, в которых взгляды К. Каутского подвергались резкой критике. См., напр.: АРАН. Ф. 350. Оп. 2. Д. 538; АРАН. Ф. 350. Оп. 2. Д. 396; АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 141; АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 140; АРАН. Ф. 355. Оп. 4. Д. 206;

³⁷ Сталин И.В. О некоторых вопросах истории большевизма // Сталин В.И. Сочинения: В 16 т. М.: Госполитиздат, 1951. Т. 13. С. 84–102.

³⁸ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 169. Л. 1.

³⁹ Энгельс Ф. Книга... С. 8; Энгельс Ф. К истории первоначального христианства... С. 465.

⁴⁰ АРАН. Ф. 355. Оп. 2. Д. 169. Л. 61–62.

⁴¹ Дулов В., Недельский В., Покровский А. Происхождение христианства. М.: ОГИЗ, 1931; Токин Н. Происхождение христианства. М.: Молодая гвардия, 1931; Недельский В.И. Революция рабов и происхождение христианства. М.-Л.: АН СССР, 1936; Румянцев Н. Происхождение христианства // Антирелигиозник. 1937. № 9. С. 28–36.

⁴² Сталин И.В. Речь на первом Всесоюзном съезде колхозников – ударников 19 февраля 1933 г. // Сталин И.В. Сочинения: В 16 т. М.: Госполитиздат, 1951. Т. 13. Июль 1930 г. – январь 1934 г. С. 236–256. О влиянии данной речи на изучение древнего мира советскими авторами см.: Крих С.Б. «Революция рабов» в советской историографии 30-х гг. XX в. // Социальные институты в истории: Ретроспекция и реальность: Мат. VIII межвузовской региональной научной конференции. Омск: ОмГУ, 2005. С. 38–46.

⁴³ Ранович А.Б. Происхождение христианства (доклад) // Антирелигиозник. 1939. №1. С. 17–25; Ранович А.Б. Очерк истории раннехристианской церкви. М.: ОГИЗ, 1941.

⁴⁴ Формозов А.А. ГАИМК как центр советской исторической мысли в 1932–1934 гг. // Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма: историографические очерки. 2-е изд. М.: Знак, 2006. С. 162–184.

⁴⁵ Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.) Брянск: Издательство Брянского государственного университета им. академика И.Г. Петровского, 2005. С. 206–217.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА ІСТОРИЧНА НАУКА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИКИ ЕМІГРАЦІЇ

Історична наука в Україні пройшла досить великий і складний шлях. Людина за середньо відведених їй 75 років проживає повноцінне життя, досягає вершин свого розвитку та реалізує поставлені в певний час цілі. А історична наука? Який її вік? Чи змогла вона «досягти» поставленої мети?..

Українська історична наука протягом багатьох років була закрита для дослідження. Праці, що видавалися за кордоном або присікливо відбиралися перед тим, як потрапити до України, або зовсім були недоступними для вітчизняних істориків. Після революції 1917 р. багато вчених-істориків змушені були емігрувати з України за кордон. Значна їх частина, що працювала в Україні знаходилася під ідеологічним пресом спочатку більшовиків, потім Комуністичної партії. У таких умовах ідеологічної опіки українська історична наука продовжувала перебувати майже до середини 80-х років ХХ ст.

У той же час хотілося б зазначити, що навіть у таких важких політичних умовах з'являлися важливі наукові праці, які й на сьогодні мають велику цінність. З середини 80-х років стали доступними для вивчення архіви з секретними матеріалами. Українські історики нарешті отримали можливість вивчати нові, раніше невідомі документи й праці, архівів Служби безпеки України та дослідження зарубіжних колег-істориків. Коли зняли гриф секретності з більшості документів і матеріалів, це стало не тільки довгоочікуваною подією, але й великим випробуванням. Доступна нова інформація вимагала нового підходу в переосмисленні вже відомих фактів й подій, об'єктивності їх висвітлення без тиску з боку політичних діячів різних позицій. У зв'язку з цим на сьогодні найбільш актуальними для історичної науки стали такі завдання: глибоке й об'єктивне, вдумливе вивчення нових джерел, як вітчизняних, так і зарубіжних, пошук методологічних підходів у вивченні історії.

Надзвичайно важким і важливим для історичної науки стало дослідження періоду Другої світової війни та перших повоєнних років. У цей період українські історики працювали у двох напрямках, одні, як уже зазначалося, під ідеологічною опікою більшовицької партії, інші на окупованих німецькою армією територіях та в еміграції.

Тогочасна історична наука малодосліджена. У зв'язку з тим, що історики-науковці змогли працювати з невідомими раніше документами, з'явилася чимало нових фактів про долю української історичної науки та її дослідників у роки німецької окупації та в перші повоєнні роки. Були розсекречені документи зі спеціальних фондів, архівів, газети, журнали, книжки, що видавалися в Україні під час німецької окупації та за кордоном у зазначений період. Усі вони потребують ретельного опрацювання та введення до наукового обігу.

У радянській історіографії тема стану української історичної науки в окупації та діяльності українських істориків в еміграції окремо не виділялися, хоча в деяких працях висвітлювалася діяльність істориків у Києві та розповідалося про роботу музеїв, які окупаційна адміністрація та місцеві Управи підтримували в перший період війни. У ряді праць показано роботу музейних установ, бібліотек та навчальних закладів у 1941–1945 рр., їхню роль у розвитку культури в цей період. Так, відомий український історик М.В.Коваль¹, показуючи значний внесок діячів науки та закладів культури в перемогу над німецькими загарбниками, розкрив також окремі питання політики окупаційної влади у сфері культури і науки, зазначаючи те, що німецька адміністрація намагалася впливати на українську інтелігенцію, що залишилася на окупованих територіях, та на формування «нової» української науки, освіти, мистецтва.

Важливим історичним дослідженнями в цьому напрямі стали праці професора Л.А. Дубровіної, у яких вона показує роботу бібліотечних фондів м. Києва в період німецької окупації, зокрема долю фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського². Науковець здійснює аналіз діяльності Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату «Україна» та долю її фондів.

Окремі аспекти діяльності українських істориків в період окупації України німецькою армією та в післявоєнний період ілю-

струє український дослідник О.В. Ясь. У своїй праці, присвяченій історичним поглядам директора Музею-Архіву переходової доби Києва (1942 р.) О.П. Оглобліна, він показав діяльність українських науковців істориків, які намагалися переосмислити події, що передували окупації, і відродити українську науку³.

Сучасна історична наука потребує висвітлення всіх етапів свого розвитку. У цьому контексті одним із найважливіших етапів є період Другої світової війни, коли наукові дослідження здійснювались у надзвичайно складних умовах. Глибокого вивчення вимагає, зокрема, питання діяльності українських істориків на окупованій німецькою армією території та в еміграції в період Другої світової війни та в перші повоєнні роки.

Отже, мета дослідження – показати досягнення істориків-науковців, що залишилися в окупованому Києві та тих, хто змушений був внаслідок ідеологічного тиску та переслідувань з боку Радянської влади, пізніше німецької окупаційної адміністрації, покинути Батьківщину і виїхати за кордон, продовжуючи там дослідницьку роботу а також ґрунтовно проаналізувати діяльність наукових установ в окупованому Києві, які мали певне відношення до вивчення історичних досліджень, що проводилися під прискіпливим наглядом німецької окупаційної влади в 1939-1945 рр.

Оскільки нас цікавить академічна історична наука, згадаємо, яким було становище Академії наук УРСР напередодні й на початку Другої світової війни.

На початку 30-х років ХХ ст. Радянський уряд прийняв ряд постанов, унаслідок яких відбувається швидка реорганізація Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН). Мета її реорганізації – посилити контроль над науковими та освітніми установами республік, що входили тоді до складу СРСР. У результаті цього 1934 р. ВУАН стала асоціацією галузевих інститутів (36 структурних одиниць); її було підпорядковано Раді Народних Комісарів УРСР. Оскільки це був період активної індустріалізації, технічного оснащення промисловості і оборони країни, провідними науковими галузями стали техніка й природознавчі науки. Також у процесі реорганізації в лютому 1936 р. ВУАН перейменовано в АН УРСР. Радою Народних Комісарів УРСР було затверджено новий Статут АН УРСР, за яким вищим органом Академії стали

Загальні збори, основними структурними осередками науково-дослідної роботи – наукові інститути. Таким чином, Академія перестала бути національною науковою установою, за статусом вона визначалася як територіальна наукова установа. У її структурі було створено три відділи: суспільних наук, математично-природничий і технічний. Реорганізація Академії наук продовжувалася і на 1939 р. АН УРСР мала вже три відділи: фізико-хімічний і математичних наук, біологічних та суспільних наук. Відділ суспільних наук був об'єднаний в один інститут з економічним, історії України, археології, української літератури, мовознавства та українського фольклору⁴.

На території Західної України до початку Другої світової війни діяло Наукове товариство імені Шевченка (далі НТШ), яке було важливим осередком української історичної науки в цьому регіоні. Однак у 1940 р. з приходом до Львова більшовиків Товариство змушене було самоліквідуватися, а його установи і майно було передано Академії наук УРСР. Частина членів НТШ опинилася в зоні німецької окупації, інші залишилися і продовжували працювати в інститутах Львівської філії АН України⁵.

У 1941 р. більшість інститутів Академії наук УРСР були евакуйовані до Уфи, у тому числі й інститут, де знаходився відділ суспільних наук, але частина науковців-істориків із різних причин залишилися на окупованій німецькою армією території.

Дослідники науковці, що залишилися на окупованій території, зокрема в Києві, не припинили займатися науковою діяльністю. Скориставшись лояльністю німецької адміністрації в перші місяці окупації та тим, що фактично адміністрація міста – Київська міська управа, – була сформована з представників місцевої інтелігенції, учені та активісти організували науковий осередок Музей-Архів переходової доби. Офіційно днем заснування Музею-Архіву переходової доби (далі – МАПД) вважається 26 березня 1942 р.⁶

Протягом усього періоду існування МАПД працював як структурний підрозділ Київської міської управи, а вся його діяльність проходила під безпосереднім контролем німецької окупаційної адміністрації та Київського міського голови. 9 квітня 1942 р. він як керівник міської управи затвердив Положення про діяльність МАПД⁷. Завдання МАПД – збирати, зберігати, систематизувати,

досліджувати історичні матеріали та створювати експозиції. Так, згідно з планом роботи на квітень-червень 1942 р. працівники МАПД вивчали матеріали міських, районних управ, церковно-релігійних установ міста, підбирали фотодокументи основних історичних подій історії міста Києва в період переходової доби, досліджували окремі письмові документи, фотодокументи, ілюстрації, які характеризували найважливіші моменти життя міста Києва в умовах більшовицького режиму⁸.

У зв'язку з тим, що до складу Київської міської управи входили переважно діячі науки і мистецтва, поступово почалося відновлення наукового і культурного життя міста: зокрема, спроба поновити діяльність Української академії наук (далі – УАН), Київського університету, Київського політехнічного університету та інших закладів. 20 жовтня під головуванням О.П. Оглобліна в будинку Української академії наук з цього приводу було скликано нараду. Ухвалили: вважати цей день першим днем оновленої Української академії наук. Тоді ж було призначено і Президію УАН, а ще затверджено штат її керівного складу. За даними, які наводить у своїй праці історик І. Верба в Києві в той час налічувалося 1139 науковців, серед них: 3 академіки, 180 професорів, 253 доценти тощо⁹.

У червні 1942 р. була організована відповідна інституція до складу якої ввійшли: голова – О.Оглоблін, члени – Н. Полонська-Василенко, А. Середя, П.Курінний, В. Міяковський, О. Грузинський, С. Драгоманов, В. Шугасвський, Л. Окиншевич. Цей колектив науковців Києва поставив за мету опрацювати відповідні джерела та матеріали для того, щоб визначити історичні витоки української емблематики та шляхи використання її в діловодстві, а також обґрунтувати доцільність упровадження історичного герба м. Києва¹⁰.

У структурі академії було також відкрито Інститут археології, який очолила Н.Д. Полонська-Василенко, та Київський Центральний архів старовинних актів. Головною функцією цих установ було збереження наявних документів та сприяти науковцям міста в їх дослідженнях.

Незважаючи на те що з перших же тижнів окупації з Києва було вивезено велику кількість архівних матеріалів та бібліотечних фондів, та частина матеріалів та літератури, що залишилася,

за спеціальним розпорядженням начальника відділу військової адміністрації оперативного тилового району «Південь» передана під опіку міській управі. Під виглядом збереження культурних цінностей для Рейху було створено інспектуру бібліотек, яку очолював В. Тарнавський і яка підпорядковувалася відділу культури та освіти. Як уже зазначалося вище, наприкінці жовтня 1941 р. видали спеціальне розпорядження начальника відділу військової адміністрації оперативного тилового району «Південь», де в першому параграфі «Наукові установи» зазначалося, що культурні цінності представляють особливий інтерес для Рейху і вермахту, у зв'язку з чим, військовим заборонялося займати наукові установи, рекомендувалося реалізовувати заходи щодо збереження колекцій та іншого культурного майна, яке там зберігалось¹¹.

Відповідно до даних Державного архіву Київської області в столиці значна частина істориків включилася в активну роботу зі збирання та публікації матеріалів про життя українців у період радянського режиму. Серед них: Н.Полонська-Василенко, О. Оглоблін, К. Штепа, П. Курінний, В. Козловська, В.Міяковський, В. Шугаєвський, С. Драгоманов, О. Грузинський, І.Коровицький, І. Моргілевський, С. Гіляров, О. Кіктєв, О. Степанишина, П.Білик, Ю. Сонні, А. Вірніченко, М. Карачківський, А. Антонович, І.Самойловський, Є. Покровська, Л. Шиліна, О. Барабашов, М. Яновський, К.Остроградська, М. Геппенер; О. Повстенко, С. Буда і С. Гаєвський та інші¹².

Оцінюючи діяльність українських істориків, що залишилися на окупованих німецькою армією територіях, необхідно зазначити, що більшість із них залишилася в окупації свідомо, будучи щиро переконаними в тому, що тепер вони отримують можливість більш повноцінно реалізувати власний науковий потенціал на користь української науки. Такі переконання, на нашу думку, мали місце тому, що значна частина українських науковців в галузі суспільних наук, зокрема й істориків, діяльність яких припала на довоєнні роки – період панування радянського режиму – були репресовані або ж зазнали ідеологічних переслідувань.

Очевидним стало й те, що не всі українські вчені, що залишилися на окупованій території України змогли розгорнути свою науково-дослідну діяльність у цей період. Підтвердженням тому

є документи, що знаходяться в Державному архіві Київської області. Тут ми знаходимо інформацію про те, що група науковців здійснювала спроби створити історичну бібліотеку в м. Києві, але місцева адміністрація не підтримала такого задуму і ця ідея так і залишилася не реалізованою¹³.

Активну діяльність розгорнули й науковці на заході України. У Львові згідно з постановою Міської управи міста від 12 липня 1941 р. було створено «Українське видавництво». Воно стало науковим осередком, в якому діяли такі відомі історики як Ю. Стефаник, Д. Штикало, К. Гупало, Д. Ієвлев, І. Крип'якевич, М. Матчак та інші. Крім різного характеру публіцистичних статей та літературних творів, «Українське видавництво» друкувало книжки й публікації з історії. Було створено окрему серію публікацій в рубриці «Минуле і сучасне», у якій побачили світ праці М. Кордуби «Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині», «Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави», «Історія Холмщини і Підляшшя», В. Січинського «Місто Холм», Ю. Тарновича «Княже місто Сянік» та інші. Особливо поширеними в цей період стали праці антипольського характеру, серед них І. Коровицького «Нищення церков на Холмщині у 1938 р.», П. Олійника «Як польщили Посяння», Ю. Тарновича «20 років неволі: Лемківщина під польським ярмом» та інші. І. Крип'якевичем та Д. Дорошенком були написані і публікували загальні праці з історії, але вони, на думку окупаційної влади, були надто небезпечними, тому їх видання не заохочувалося¹⁴.

Також у Видавництві було опубліковано кілька оригінальних праць з вітчизняної історії та краєзнавства, серед них монографія Пастернака "Старий Галич", «Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр.», О. Степанів "Сучасний Львів" та інші видання. Більшість історичних праць з історії України німецька цензура заборонила¹⁵.

З листів львівського історика Івана Крип'якевича до Олександра Оглобліна за листопад 1941–січень 1942 рр. відомо, що в період окупації діяв Інститут історії України. У цих листах також зазначено історичні теми, які німецька окупаційна влада вважала пріоритетними для дослідження і публікацій на сторінках наукових видань: показ боротьби з марксизмом, більшо-

визмом і русифікацією; дослідження і висвітлення розвитку зв'язків з новою Європою; дослідження українсько-німецьких відносин; видання джерел, що свідчать про радянську політику¹⁶.

Незважаючи на здійснені дослідження, українські науковці дуже швидко переконалися, що політика окупаційної влади щодо сприяння українській науці, насправді виявилася лише ілюзією. Вже влітку 1942 р. вони побачили справжні її наміри.

Свідченням цього був той випадок, коли українські історики намагалися створити Інститут вивчення українського національно-визвольного руху, однак це так і залишилася мрією, бо місцева адміністрація не бачила в цьому сенсу. Прикладом байдужого, навіть ворожого, ставлення до історичної спадщини українського народу було й те, що значно постраждала переважна більшість архівних матеріалів під час їх евакуації Радянською владою на Схід.

Про політику окупаційної влади яскраво свідчить також звіт про стан української освіти й науки керівника створеної в Києві групи «Наука», доктора фон Франк'є, у якому він зазначає: “Жодна німецька служба не відчувала потреби в послугах вузів та інститутів гуманітарного профілю”. Відповідаючи на запитання місцевих науковців щодо відродження академічних осередків, німецький чиновник недвозначно пояснив, що це можливо лише в далекому майбутньому¹⁷.

Уже з кінця літа 1942 р. відкриті за сприянням місцевих управ наукові установи, музеї та бібліотеки, під тиском місцевої окупаційної адміністрації закривалися, а більшість науковців опинилася без роботи. Значна частина українських істориків, які ще на початку окупації плекали надії щодо відродження власної держави та науки, переконалися в тому, що німецька окупаційна влада має зовсім інші плани щодо облаштування суспільного та культурного життя українців.

У таких умовах багато науковців змушені були виїхати за межі України, щоб продовжувати свою дослідницьку діяльність. Серед тих, хто виїхав в еміграцію, були О. Оглоблін, В. Шугаєвський, Н. Полонська-Василенко, П. Курінний, В. Козловська, С. Гаєвський, Л. Окиншевич, М. Карачківський, Н. Кордиш, В. Міяковський, К. Штепа, О. Повстенко.

Перебуваючи в інших країнах, українські науковці знаходилися в досить нестабільному економічному становищі, хоча й вільними в здійсненні своїх досліджень та публікації їх результатів. Вони були повністю незалежними в політичному, академічному та ідейно-методологічному аспектах. Слабким місцем їхніх досліджень було те, що науковці-історики не мали доступу до першоджерел, що знаходилися на території СРСР та Польщі. Однак вони мали більші можливості у використанні історіографічних і документальних матеріалів, що до того часу залишалися маловідомими або абсолютно невідомими українській історіографії і знаходилися поза межами України.

Основними центрами української історичної науки за кордоном стали міста: Прага, Варшава, Берлін та час від часу Париж і Рим. Важливе місце серед них належить Празі, де діяли найкращі українські історики еміграції. Незважаючи на військовий стан, тут були створені умови для діяльності будь-якої наукової чи громадської організації. Протягом 1939-1945 рр. у Вільному Університеті в Празі діяла кафедра Історії України, яку очолював Дмитро Дорошенко, де працювали українські історики (В. Біднов, Б. Крупницький, С.Наріжний, П. Феденко, М. Андрусак та інші. На кафедрі історії українського права працювали А. Яковлів, Р. Лашенко, О. Гайманівський¹⁸.

В університеті видавалася “Наукова збірка”, чотири томи якої вийшли протягом 1942-1945 рр. Потужним центром наукових досліджень в еміграції в галузі української історії було Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі, засноване ще в 1923 р. У 1939-1945 рр. його очолював історик мистецтва, професор Дмитро Антонович, секретарями були Симон Наріжний (1939–1944) та Володимир Міяковський (1944-1945). Необхідно зазначити, що до товариства входили не лише українські історики, які мешкали в Празі, але й історики з інших центрів еміграції. Доповіді, з якими виступали вони на зібраннях товариства, стосувалися переважно проблем української історії та історіографії¹⁹.

Ще одним центром української історичної науки за кордоном був Берлін – Український Науковий Інститут у Берліні. Протягом 1939-1945 рр. установа працювала під керівництвом професора І. Мірчука, історика української філософії і культури. У закладі

здійснювали наукові дослідження і проводили широку науково-інформаційну діяльність.

Під час Другої світової війни науковці інституту видавали монографії та нариси українською та німецькою мовами. Були опубліковані такі історичні праці: монографія Л. Окиншевича “Значне Військове Товариство”; нарис Б.Крупницького “Beitrag zur Ideologie der “Geschichte der Reussen” (Istorija Rusow)”. Перша енциклопедична праця про Україну німецькою мовою “Handbuch der Ukraine”, під редакцією професор І. Мірчука (Лейпціг, 1941), була складена співробітниками інституту. На замовлення інституту професор Б.Крупницький написав історію України німецькою мовою, “Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1920», Лейпціг, 1939, 2 видання, Лейпціг, 1943 р.²⁰.

У цей період представив значний свій доробок Д. Дорошенко, написавши велику за обсягом монографію про гетьмана Петра Дорошенка, яка не була опублікована в повному обсязі через Другу світову війну. Побачили світ лише окремі її розділи: “Початок гетьманування Петра Дорошенка 1665–1666” у “Працях Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі”, т. IV (1942), “Польсько-українська війна 1671 року” у «Науковій збірці» Українського Вільного Університету в Празі, т. IV (1942), “Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України” (1942) та інші.²¹

У Празі також писав і видавав свої праці М. Антонович: “Студії з часів Наливайка”, частина I–IV, “Праці Українського Історично-філологічного Товариства в Празі”, т. IV, Прага, 1942, та окремо, Прага, 1941; “Переяславська кампанія 1630 р.”, там же, т. V, (1944). Його монографія про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, що була готовою до друку, не була опублікована через воєнні події. М. Антонович опублікував науково-популярну “Історію України” у чотирьох томах (Прага, 1940–1942). Ця праця викликала серед українських істориків дискусії, зокрема питання основного чинника української історії²².

Б. Крупницький видав курс з української історії німецькою мовою “Geschichte der Ukraine”, Лейпціг (1939, 1943); велике дослідження історіософського характеру “Основні проблеми історії України”²³.

В українському товаристві в Америці у цей же період було видано ряд історичних праць, серед яких: Сен-Поль (Міннесота) – Прага, 1939, В.Січинський «Українська порцеляна»²⁴. В. Міяковський – один із засновників Вільної Академії в Празі – у 1941–1943 рр. очолював Головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича в Києві²⁵.

Н. Полонська-Василенко на початку 1941 р. керувала великим колективом істориків, археологів, мистецтвознавців, економістів, які готували «Історію м. Києва» у 4-х томах. У листопаді 1940 р. вона знову почала працювати на посаді професора в Київському державному університеті. З початком німецької окупації Києва 20 жовтня 1941 р. очолила Археологічний інститут, а з грудня того ж року і Київський центральний архів давніх актів (з травня 1942 р. він діяв на правах відділу Головного історичного архіву). У 1942 р. обіймала посаду співробітника Музею-Архіву переходової доби м. Києва. У вересні 1943 р. Змушена була виїхати спочатку до Львова, потім за кордон. У Празі з 1944 р., пізніше в Мюнхені з 1945 р. обіймала посаду професора Українського Вільного Університету. В еміграції досліджувала питання історії української Козаччини – «Палій та Мазапа» (1944-1949 рр.)²⁶.

Цікавою є доля та наукова діяльність Олександра Оглобліна в період окупації Києва та в еміграції. Як уже зазначалося вище, у період німецької окупації 1942 року він працював директором Музею-Архіву переходової доби, у якому збиралися документальні та усні свідчення про руйнування міських культурних пам'яток, був професором Київського університету²⁷. У 1943 р. в умовах тиску німецької адміністрації, не маючи змоги вільно працювати, щоб реалізувати власні ідеї, О. Оглоблін виїхав спочатку до Львова, а в 1944 р. емігрував до Праги, де викладав в Українському Вільному Університеті. У цей період вийшли такі його праці: «Герб міста Києва» (1942), «Історія України. Короткий курс» (1941, спільно з С. Білоусовим, К. Гуслистим, Ф. Ястребовим, М. Петровським, М. Супруненьком)²⁸.

Активну наукову та громадську діяльність за межами окупованої України проводив український історик, публіцист Б. Кен-тржинський. У 1938-1941 рр. він студював історичний матеріал в університетах Франкфурта-на-Майні, Осло і Берліна. У той же

час брав активну участь у роботі Українського національного об'єднання в Німеччині. У квітні 1942 р. він заснував Українське інформаційне бюро для Фінляндії і Скандинавії. Улітку цього ж року історик починає видавати часопис «Українець у Фінляндії». Завдяки діяльності Українського інформаційного бюро протягом 1942-1944 рр., у фінській пресі було опубліковано близько 800 статей, присвячених Україні та українській історичній тематиці. Також у лютому 1942 р. Б. Кентржинський виступав з лекціями про Україну в Географічному товаристві в Фінляндії та на спільному засіданні трьох історичних товариств. 1943 р. у Гельсинкі була опублікована його праця «Sanningen om Ukraina» («Правда про Україну»), у якій автор аналізував загарбницьку політику німецької окупаційної влади в Україні. У 1942 р. також було видано працю «Kampen om Ukrainas självständighet» («Боротьба за самостійність України»). Helsingfors, 1942 р, «Zwischen Gestern und Morgen» («Між учора і завтра» — книжка про історію, культуру, народне господарство України), 1942 р.²⁹.

Вагомий внесок у популяризацію українства і української культури зробив український географ Володимир Кубійович. Як видатний географ він брав участь у міжнародних наукових конгресах у Празі (1932), Варшаві (1934) і Болгарії (1946), де виступав з доповідями. У своїх дослідженнях польсько-українських окраїн В. Кубійович послідовно обстоював українські геополітичні інтереси і провадив наукову дискусію з польськими вченими, яких звинувачував в умисній підробці статистичних даних в дослідженнях, за що в 1939 р. був позбавлений кафедри в Ягеллонському університеті. У 1939-1940 рр. обіймав посаду професора в Українському Вільному Університеті в Празі. Будучи активним учасником українського національно-визвольного руху, В.Кубійович у квітні 1940 р. очолив Український Центральний Комітет у Кракові і був його головою до 1944 р. Він координував діяльність українських громадсько-культурних організацій у Генеральній Губернії і допомагав українським втікачам, які змушені були покинути батьківщину через політику більшовизму. Діяльність Українського Центрального Комітету в період головування В. Кубійовича була спрямована на піднесення української культури та дослідження важливих аспектів української історії. Зокрема, було добре скоординовано культурницьку і організаційну

діяльність на західних окраїнних українських землях, що були перед війною головним об'єктом посиленої колонізації. Засновано українське видавництво в Кракові³⁰.

У 1941 р., коли діяльність політичних партій у Генеральній Губернії, зокрема в Галичині, була заборонена, Український Центральний Комітет, фактично, залишався єдиною силою, яка могла представляти українців і захищати їхні інтереси. У 1944 р. В. Кубійович емігрував до Франції.

За період з кінця 30-х років та періоду окупації українських земель німецькою армією В. Кубійович написав цілу низку наукових праць, присвячених розселенню та становищу українців на території Польської держави, серед них: «Атлас України і суміжних країв» (1937), «Розміщення населення в бойківських Карпатах» (1938), «Лемківщина, Посяння, Хомщина і Підляшшя. Географічний нарис» (1938), «Географія українських і суміжних земель» (1943) та інші³¹.

Перебуваючи на посаді редактора “Енциклопедії Українознавства”, упродовж 38-ми років свого життя Володимир Кубійович писав праці про регіональну економіко-географічну історію України. На сторінках “Енциклопедії Українознавства” з’явилося близько 54 географічних краєзнавчих нарисів, у тому числі близько 33 про окремі регіони України. Ним самостійно і в співавторстві з А. Жуковським, М. Аркасом, Я. Пастернаком, Н.Полонською-Василенко, О. Оглобліним, В. Веригною, О. Краснінським, І.Бакалом та іншими здійснено оригінальні комплексно-географічні описи Бессарабії, Буковини, Високого Besкиду, Волині, Галичини, Донецького басейну, Дрогобицько-Бориславського промислового району, Закарпаття, Криворізького залізорудного басейну, Криму, Кубані, Південної України, Підляшшя, Поділля, Покуття, Полісся, Полтавщини, Посяння, Пряшівщини, Слобідської України, Ставропольщини та Терщини³².

Зміст цих описів може представити їхня структура: географічне положення, площа; характеристики природи, історико-географічний аналіз, населення і характер розселення, міграція та зайнятість населення; характеристика соціально-господарського розвитку з урахуванням структури земельного фонду та землекористування, посівних площ тощо, розміщення тваринництва і розміщення промисловості та оцінка транспорту³³.

Таким чином, професором В. Кубійовичем була здійснена величезна регіонально-географічна праця, без якої насьогодні неможливе відтворення повноцінної картини історії Західної України, культури та побуту населення.

Значний внесок в історичну науку зробив Микола Чубатий – історик, педагог, публіцист, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка. Переважну більшість своїх праць М. Чубатий присвятив історії української церкви. У своїх дослідженнях він підкреслював значення християнства на українських землях до приходу на престол Володимира Великого, показував особливості автономії і помісності Київської митрополії³⁴.

У 1939-1941 рр. М. Чубатий працював у Стенфордській колегії, де відновив активну журналістську діяльність, готуючи для українського католицького тижневика “Шлях” щотижня передову ідеологічну статтю та друкуючись в щоденниках “Свобода” та “Америка”. Його журналістський доробок того часу становить приблизно 100 статей³⁵.

У 1944 р., перебуваючи із сім’єю в Америці, М. Чубатий починає публікувати свої статті англійською мовою, щоб населення цієї країни могло більше дізнатися про його Батьківщину. Він заснував “Український Квартальник” і був його редактором протягом 13 років³⁶. За весь час видання кварталника він помістив у ньому 44 статті на наукові теми, з них одинадцять – на теми українського християнського життя.

Одночасно з працею журналіста професор М. Чубатий багато часу присвячував організації українського наукового життя в діаспорі. У суспільно-політичному житті вчений виступав з принципово позапартійних позицій, відстоюючи національні й регіональні цінності, необхідність розвитку культури, науки та освіти. Він став одним із організаторів, завдяки якому в Нью-Йорку відкрився Дім української культури. Він був причетний до відновлення Українського Конгресового Комітету Америки й скликання його першого післявоєнного конгресу, що відбувся 22 січня 1944 р. у Філадельфії. У 1947 р. професор М. Чубатий став засновником і першим головою НТШ в США³⁷.

Протягом Другої світової війни він написав і опублікував цілу низку праць, більшість з яких була опублікована в галицьких газетах «Нова Рада», «Правда», «Діло», «Дзвони» та інших.

З 1942 по 1954 рр. він був постійним співробітником в американських газетах «Свобода» і «Америка», де також друкував свої статті і нариси. Значення його діяльності полягає в поширенні відомостей про Україну серед англосаксонського населення світу³⁸.

Діяльність істориків періоду окупації та тих, хто здійснював наукові дослідження в еміграції, є надзвичайно цінним внеском не лише в українську історіографію, а передусім у світову.

Учені діаспори створювали й публікували енциклопедичні видання, вивчали, аналізували історію Київської Русі та Козаччини, спираючись на сучасні їм позиції, оскільки в довоєнний період ідеологічний тиск більшовиків не давав можливості об'єктивно висвітлювати події давно минулих літ. А головне – майже всі українські історики намагалися переосмислити радянський період в історії українського народу.

Внаслідок активної діяльності українських учених-істориків за межами України сформувалося декілька потужних наукових і культурних центрів, які й на сьогодні є науковими осередками, і стали вагомим внеском в скарбницю вітчизняної історичної академічної науки. Серед них Наукове товариство імені Т. Шевченка, осередки якого є у США, Австралії й Канаді; Вільний Університет у Празі, Український науковий інститут у Берліні та інші.

¹ Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні і перші повоєнні роки /М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С. 3 – 26.

² Дубровіна Л.А. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського./Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. 1941-1964. – К.: НБУВ, 2003. – 357 с.; Дубровіна Л.А. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943) / Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова // Бібл. вісн. – 2001. – № 3. – С. 2-18; Дубровіна Л.А. Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату України як джерело з історії бібліотек і долі бібліотечних фондів у період нацистської окупації Києва (1941-1943 рр.) /Л.А. Дубровіна // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів. – К., 2001. – № 6(7), ч. 2. – С. 6-24.

³ Ясь О.В. Історичні погляди Олександра Оглобліна: радянська доба (1919-1941 pp.). [Електронний ресурс]: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/idvu/2008_18/15.pdf.

⁴ Дзюба І.М. Енциклопедія сучасної України / І.М. Дзюба // Академія Наук України Національна. – Т. 1. – Київ, 2001., – С. 250-289.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. /В. Косик. - Париж - Нью-Йорк - Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993. – С. 24-27.

⁶ Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник / Уклала Ольга Беляя. Державний комітет архівів України. Державний архів Київської області. - К., 2002. – С. 7.

⁷ Державний архів Київської області (Далі – ДАКО). Ф. 2412. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

⁸ ДАКО. Ф. 2412. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

⁹ Верба І. Спроби відновлення Української Академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942 р.) /І. Верба // Укр. історик. – 1995. – № 1/4. – С. 87–89.

¹⁰ ДАКО. Ф. 2412. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 62.

¹¹ Гедз В. Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві (1941–1943 pp.). [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua/Journall/sid/15/14.pdf/>.

¹² ДАКО. Ф. 2412. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 18-27.

¹³ Гедз В. Там само.

¹⁴ Головата Л. "Українське видавництво" у Кракові - Львові 1939-1945 : бібліогр. довід. / Л. Головата. - К. : Критика, 2010. – С. 126-129.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглобліна // Укр. історик. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1990. – № 1/4. – С. 18-21.

¹⁷ Гедз В. Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві (1941–1943 pp.). [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua/Journall/sid/15/14.pdf>.

¹⁸ Мірчук І. “Український Науковий інститут у Берліні”, “Сьогодні і минуле”, /І. Мірчук. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1949, I–II, – С. 87.

¹⁹ Олександр Оглоблін. Українська історіографія. 1917-1956 Київський Національний університет імені Тараса Шевченка; Центр

українознавства Історичний факультет; Державний комітет архівів України / О. Оглоблин. – К., 2003. – С. 99.

²⁰ Там само. – С. 101.

²¹ Давлетов О.Р. З творчої спадщини Дмитра Дорошенка: “І.Х.Енгель як історик України та козаччини” / О.Р. Давлетов // Південна Україна ХУІІІ-ХІХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Вип. 2. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. – С.150-155.

²² Тимошук В.Т. Спогади про Михайла Антоновича /В.Т. Тимошук // УІЖ. 1998. Травень-червень. № 3. – С. 142-144.

²³ Ясь О.В. Борис Крупницький / О.В. Ясь // Український історичний журнал. – К., «Варта», 2004. – №5. – С. 35-45.

²⁴ Кейван І. Володимир Січинський. / І. Кейван. - Торонто, 1957. – 79 с.

²⁵ Білокінь С.І. Архівіст Володимир Міяковський. – «Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань» / С.І. Білокінь. – К., 1998 р., – С. 213 – 222.

²⁶ Белінська Н.О. Н. Д. Полонська-Василенко: життя та наукова діяльність // Історична наука на початку ХХІ ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи : матеріали 2 Всеукр. наук. студент. конф., 18-19 трав. 2006 р., м. Херсон / редкол.: В.М. Андрєєв (голов. ред.) та ін. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – С. 79-83.

²⁷ ДАКО. Ф. 2412. Оп. 2. Спр. 261. Арк. 2.

²⁸ Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя та праця в Україні. / І.В. Верба. – К. 1999, – С. 112-114.

²⁹ 110 років з дня народження Володимира Кубійовича. Державний архів Львівської області. [Режи доступу до архіву]: <http://www.archive.lviv.ua/materials/exhibitions/>.

³⁰ Вінтоняк О. Пам'яті Богдана Кентржинського / О. Вінтоняк // Український історик, 1969, № 4. – С. 72-76.

³¹ Володимир Кубійович // Золота книга української еліти. Т.2. – К.: Свроімідж. – С. 104.

³² Шаблій О. Володимир Кубійович і НТШ. «Київська старовина», 1999, № 2. – С. 49-71.

³³ Пістун М. Регіонально-географічні дослідження Володимира Кубійовича / М. Пістун, Я. Олійник, В. Гуцал// Історія української

географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. - Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Випуск 1 (3). – С. 34-37.

³⁴ Григорук Н. Микола Чубатий як історик державницького напрямку // Наукові записки Тернопільського державного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3.: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 305–311.

³⁵ Полонська-Василенко Н., Чубатий М. Історія церкви Енциклопедія Українознавства: Заг. част. Кн. 2. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1995. – С. 602.

³⁶ Там само. – С. 603.

³⁷ Григорук Н. Микола Чубатий і Наукове товариство ім. Шевченка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. – Вип.2. – С. 101–105.

³⁸ Там само. – С. 103.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ПАМЯТИ: НАУЧНО-ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ФОРМЫ И ПРАКТИКИ ИЗУЧЕНИЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕ- СТВЕННОЙ ВОЙНЫ В СОВЕТСКОЙ И ПОСТСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ¹

Изучение истории Великой Отечественной войны считалось важнейшим направлением исследований в СССР и продолжает им оставаться во многих постсоветских государствах. Общее количество работ о войне уже к середине 1980-х гг. превысило 20 млн наименований, а за прошедшие с тех пор два с половиной десятилетия выросло еще примерно в полтора раза. Достаточно интенсивно разрабатывались и вопросы формирования историографии войны². В то же время научно-организационные аспекты становления историографии Великой Отечественной войны, за исключением отдельных сюжетов³, оказались недостаточно изучены.

В данной связи представляется достаточно актуальным осмысление рассматриваемой проблемы на основе институционального подхода, обращающего главное внимание на формы и практики исследовательской деятельности историков. Анализ их эволюции позволяет выделить два основных этапа в развитии историографии Великой Отечественной войны: советский и постсоветский (современный). Использование указанных наименований в данной статье носит отчасти условный характер: под советской историографией понимается исследовательская деятельность историков в СССР, под постсоветской – в государствах, образовавшихся после его распада, без учета различий между историографическими школами, направлениями и отдельными историками, относящимися к одному этапу. При обращении к современной историографии главное внимание уделено исследованиям проблемы в России, Украине и Беларуси, где ее разработка имеет особое значение.

Сбор первых материалов по истории Великой Отечественной войны начался практически с первых ее месяцев. Уже в январе 1942 г. была создана Комиссия по истории Великой Отечественной войны АН СССР с задачей сбора и публикации материалов о действующих

боевых частях, партизанских соединениях, героическом труде советских людей на фронте и в тылу. Ее возглавили начальник Управления агитации и пропаганды ЦК ВКП(б) профессор Г.Ф. Александров и член-корреспондент АН СССР И.И. Минц, в состав вошли академик Е.М. Ярославский, член-корреспондент АН СССР М.Б. Митин, профессор Е.Н. Городецкий, редактор «Правды» П.Н. Поспелов, другие ученые, государственные и общественные деятели. Сотрудники комиссии выезжали на фронты и в тыловые районы страны для сбора материалов и записи рассказов очевидцев⁴.

В мае 1942 г. возникла комиссия при ЦК ВЛКСМ, собиравшая материалы об участии комсомольцев и молодежи в Отечественной войне, использованные для организации специальной выставки на данную тему в Государственном историческом музее. Комиссии по сбору материалов периода Великой Отечественной войны были также созданы в ВЦСПС, при различных наркоматах и ведомствах, в Белорусской и Украинской ССР, Крымской АССР, Одесской и Свердловской областях, Севастополе и других местах. Поддержка государственных органов, с одной стороны, облегчала им доступ к различным объектам исследования, установление контактов с руководителями и командирами разных рангов, с другой, обуславливала определенную идеологическую и политическую заданность их деятельности⁵.

Для учета последствий нацистской оккупации части советской территории в ноябре 1942 г. была создана Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (далее – ЧГК). Председателем ЧГК стал секретарь ВЦСПС Н.М. Шверник, членами – секретарь ЦК ВКП(б) А.А. Жданов, А.Н. Толстой, академики Е.В. Тарле, Н.Н. Бурденко, Б.Е. Веденеев, Т.Д. Лысенко, И.П. Трайнин, Герой Советского Союза В.С. Гризодубова, митрополит Киевский и Галицкий Николай (Ярушевич). В республиках и областях были созданы местные комиссии, действовавшие в тесном сотрудничестве и под руководством ЧГК.

Члены комиссий производили обследование могил и трупов, собирали показания свидетелей и освобожденных узников немецких тюрем и концлагерей, допрашивали военнопленных, изучали

документы, фотоснимки и другие улики преступлений. Всего ЧГК рассмотрела 54 тыс. актов о злодеяниях фашистов, свыше 250 тыс. протоколов опросов свидетелей и заявлений, около 4 млн актов о материальном ущербе, причиненном захватчиками. Во время войны было опубликовано 27 сообщений ЧГК о злодеяниях гитлеровцев, совершенных ими на территории СССР и Польши, а итоговый сборник документов вышел уже в 1946 г.⁶ Материалы ЧГК использовались при проведении в 1943 г. первых судебных процессов над военными преступниками в Краснодаре и Харькове, а в 1945–1947 гг. в Киеве, Минске, Риге, Ленинграде, Смоленске, Брянске и других городах. Они также составили важнейшие доказательства советского обвинения на Нюрнбергском процессе.

В 1942 г. при академиях наук СССР и союзных республик были созданы специальные отделы или комиссии по обобщению опыта Великой Отечественной войны, а весной 1944 г. образован военно-исторический сектор в Институте истории АН СССР, первым руководителем которого стал генерал-лейтенант А.В. Сухомлин. В Генеральном штабе РККА в 1942 г. был создан специальный отдел (затем – управление), а в штабах фронтов и армий – отделения по использованию опыта войны. Было издано 20 сборников, освещавших вопросы подготовки и проведения Сталинградской, Курской, Белорусской, Яско-Кишиневской и других операций⁷, 50 информационных бюллетеней⁸. Отдел по использованию опыта войны был создан и в Главном штабе Военно-морского флота. Сборники и информационные бюллетени издавали также Главное политическое управление РККА, штабы Военно-воздушных сил, ПВО, артиллерии, бронетанковых и механизированных войск, инженерных войск, войск связи, тыла, штабы и политические органы фронтов, армий, отдельных соединений и другие учреждения Вооруженных сил СССР⁹.

К различным событиям Великой Отечественной войны обращались многие авторы – журналисты, писатели, корреспонденты, партийные, советские и хозяйственные руководители, общественные деятели, но большинство публикаций носило пропагандистский характер. В брошюрах и статьях в периодической печати описывались жестокость оккупантов в отношении мирного советского населения и военнопленных, прославлялись дружба народов и советский патриотизм, преимущества советского строя,

популяризировались подвиги советских граждан на фронте и в тылу, действия партизан и подпольщиков¹⁰.

После войны специальные комиссии и отделы Отечественной войны, занимавшиеся сбором материалов по данной теме, были упразднены, их материалы сданы в архивы. Материалы Комиссии по истории Великой Отечественной войны АН СССР передали в архив Института истории АН СССР, документы комиссии при ЦК ВЛКСМ – в его собственный архив, на основе которого позже возник Центральный архив ВЛКСМ. На основе Комиссии по истории Отечественной АН УССР в 1950 г. был создан военно-исторический отдел, призванный продолжить работу по изучению «героического подвига украинского народа в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.». Но просуществовал он менее двух лет, и в 1952 г. был расформирован. Материалы комиссии оказались распределены между архивом украинского филиала Института Маркса – Энгельса – Ленина при ЦК ВКП(б), Центральным историческим архивом и архивом Института истории Украины АН УССР¹¹.

Новые документы поступили из-за рубежа – в январе 1946 г. правительство Чехословакии передало в СССР документы Русского заграничного исторического архива в Праге и Донского казачьего архива, использовавшиеся при подготовке судебных процессов над лицами, обвинявшимися в сотрудничестве с оккупантами. Для исследователей доступ к данным документам вплоть до 1988 г. был ограничен. Ведомственные архивы также передавали в государственные архивы материалы военных лет. В 1947 г. в Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства СССР (в настоящее время – Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ)) поступили материалы Международного военного трибунала для главных немецких преступников из Министерства юстиции СССР, а в 1951 г. – документы ЧГК. Позже сюда передали документы высших и центральных органов власти и управления СССР и РСФСР, ВЦСПС и другие материалы. Но допуск исследователей в архивы, находившиеся в ведении МВД СССР, в послевоенные годы оставался крайне ограниченным.

Определенные изменения произошли и в организации военно-исторических исследований. В 1947 г. на базе военно-исторического отдела было сформировано соответствующее управление

Генерального штаба. До этого, в феврале 1946 г. был создан исторический отдел Главного штаба ВВС. В штабах родов войск, тыла, в главных управлениях Министерства обороны СССР создавались военно-исторические отделения и группы, занимавшиеся подготовкой трудов по актуальным вопросам истории Великой Отечественной войны. Военно-исторический сектор Института истории АН СССР в с 1954 г. был переименован в сектор истории Великой Отечественной войны и послевоенного периода. Его сотрудники и военные историки подготовили первый обобщающий коллективный труд в форме очерков¹². Вышли и другие работы о войне¹³. Общее количество авторов, обращавшихся к военной теме, сократилось, зато ей занялись первые профессиональные исследователи, нередко являвшиеся участниками войны. Как писал известный советский историк А.М. Самсонов: «на фронте я решил, что если останусь жив, то стану историком Великой Отечественной войны»¹⁴. Бывшие фронтовики порой воспринимали события военных лет сквозь призму личного восприятия, что находило отражение в стиле и проблематике исследований.

В теоретическом отношении работы военного и послевоенного времени следовали оценкам войны, сформулированным И.В. Сталиным¹⁵, отличались непримиримостью к любым отклонениям от официальной точки зрения, апологетикой действий советского руководства, его успехов и достижений без учета их цены. За отход от официальной доктрины, обращение к проблемам, которые выходили за рамки сложившегося круга изучаемых вопросов, исследователей могли ожидать негативные последствия. Единственный академический журнал советских историков «Вопросы истории» призывал их «проводить решительную борьбу со всеми враждебными советской науке теориями, с проявлениями буржуазного объективизма и космополитизма»¹⁶.

Определенные изменения в формировании советской историографии Великой Отечественной войны произошли в период «оттепели». Уже с 1956 г. расширился доступ исследователей к архивам, а в 1960 г. Главное архивное управление было передано в ведение Совета Министров СССР. В 1957 г. в Институте марксизма-ленинизма при ЦК КПСС был образован отдел истории Великой Отечественной войны, а в Институте истории АН БССР – сектор истории Великой Отечественной войны и партизанского движения

в Белоруссии. Начался выход новых журналов «Вопросы истории КПСС» и «История СССР». Выросло общее количество публикаций по теме, в том числе переводных изданий, были подготовлены фундаментальный обобщающий труд по истории Великой Отечественной войны¹⁷ и другие работы¹⁸. Расширились контакты советских историков с зарубежными коллегами, они стали принимать участие международных научных конференциях по истории Второй мировой войны и движения Сопротивления. Впрочем, пределы дозволенного в исторических исследованиях были жестко определены. Уже в 1962 г. прекратился выход журнала «Исторический архив», а первые серьезные проблемы для него возникли в связи с публикацией материалов о партизанском движении на Кубани, поскольку партийное руководство посчитало, что они могли быть использованы «буржуазной пропагандой»¹⁹.

Само переосмысление проблемы носило поверхностный характер. Вследствие критики культа личности отдельные авторы вообще перестали упоминать имя И.В. Сталина в работах по истории Великой Отечественной войны, используя наименование его должности (Верховный Главнокомандующий). Ссылки на «культ личности» нередко выступали в роли «универсального объяснения всех проблем и трудностей» в развитии советского общества²⁰. Картина событий военных лет упрощалась, а все негативные стороны жизни советского общества объяснялись при помощи субъективного фактора – личной роли И.В. Сталина и Л.П. Берии.

Во второй половине 1960-х – 1980-х гг. исследование военной темы продолжалось в Военно-научном управлении Генерального штаба, в военных академиях, академических научных учреждениях, вузах и музеях страны. В 1966 г. был создан Институт военной истории Министерства обороны СССР, ставший главным координирующим центром военно-исторических исследований. В 1969 г. отдел истории Великой Отечественной войны появился в Институте истории АН УССР, а в 1973 г. сектора истории СССР периода Великой Отечественной войны и истории второй мировой войны возникли в Институте истории СССР и Институте всеобщей истории АН СССР. Изучением военной проблематики занимались сотрудники и других исследовательских институтов, вузов, музеев. В ее разработке сложился своеобразный синтез поколений историков – непосредственных участников войны и тех,

кто пережил ее в детском возрасте. При этом карьера многих авторов была тесно связана с партийными и комсомольскими органами, что откладывало свой отпечаток на их взгляды и профессиональную социализацию в целом.

В эти годы вышли новые обобщающие труды по истории советского общества²¹ и Второй мировой войны²², другие исследования²³. Однако обращение к истории Великой Отечественной войны сопровождалось ее дальнейшей сакрализацией, проявлением которой стали торжественно отмечавшиеся начиная с 1965 г. юбилеи Победы. Над исследователями сохранялся строгий идеологический контроль, а цензура дополнялась самоцензурой: советские авторы, как историки, так и мемуаристы, в большинстве своем хорошо понимали, какой должна быть «правда» о войне. Усилившееся противостояние с западными историками породило особый жанр «критики буржуазных фальсификаторов».

В официальной картине истории Великой Отечественной войны не нашлось места ни трагедиям окружения и плена миллионов советских солдат, ни массовому сотрудничеству советских граждан с противником, ни депортациям отдельных народов. В советской историографии не учитывались многочисленные трудности и лишения в жизни общества, замалчивались просчеты и неудачи советского руководства, участие коллаборационистов в репрессиях против своих сограждан, противоречившее выводам о «морально-политическом единстве» и «дружбе народов» как главных источников Победы. Война нередко рассматривалась как полоса сплошных побед, достигнутых усилиями всей страны под руководством коммунистической партии. Региональные исследователи в основном повторяли выводы авторов, сделанные на общесоюзных материалах, в лучшем случае указывая на отдельные специфические черты, присущие развитию их республик, краев и областей в военные годы, трактовавшиеся как исключения из правил.

В рассматриваемый период окончательно сформировалось само мемориальное пространство Великой Отечественной войны. Его важнейшими структурными элементами являлись крупные мемориальные и музейные комплексы, ставшие центрами проведения массовых церемоний и советских ритуалов. При этом выбор объектов мемориализации (например, «городов-героев») нередко определялся случайными обстоятельствами или личными пристра-

ствиями советских лидеров. Повышение социально-правового статуса ветеранов войны в советском обществе сопровождалось организацией систематических встреч с ними как главными хранителями «живой» памяти, в ходе которых вырабатывались единые содержание и сам стиль рассказов о войне, комплекс описываемых сюжетов, а также тех тем, о которых говорить было не принято.

С конца 1980-х гг. в развитии историографии проблемы начались изменения, связанные с общими переменами в жизни страны. При этом на ход и характер дискуссий прямо влияло политическое противостояние сторонников и противников советского строя, а «герои войны» нередко менялись местами с «антигероями», их образы подвергались десакрализации и демифологизации. Неслучайно, что в эти годы так и не состоялось издание 10-томного труда по истории Великой Отечественной войны, а руководитель авторского коллектива Д.А. Волкогонов был уволен с должности начальника ИВИ МО СССР за «очернение советской истории».

Распад СССР и появление новых государств, изменения в организации системы архивных учреждений, рассекречивание и публикация документов в начале 1990-х гг. обусловили переход к новому этапу в развитии историографии Великой Отечественной войны. Структура исследовательских учреждений, специализирующихся на изучении военной темы, подверглась значительным трансформациям, но продолжает в значительной степени наследовать советской эпохе, что особенно характерно для России, Украины и Беларуси. В Институте истории Украины Национальной академии наук Украины существует специальный отдел истории Украины периода Второй мировой войны (заведующий – д.и.н. А.Е. Лысенко). В других постсоветских государствах данной темой занимаются, как правило, военно-исторические подразделения более общей направленности. В Институте российской истории РАН – центр военной истории России (руководитель – д.и.н. Г.А. Куманев), в Институте всеобщей истории РАН – центр истории войн и геополитики (руководитель – д.и.н. М.Ю. Мягков). В Институте истории Национальной академии наук Беларуси – отдел военной истории и межгосударственных отношений (заведующий – д.и.н. А.М. Литвин).

ИВИ МО РФ в 2010 г. был преобразован в Центр (военной истории научно-исследовательский) Военной академии Гене-

рального штаба Вооруженных Сил Российской Федерации, а в 2011 г. вновь стал институтом той же академии. Несмотря на преобразования, история Великой Отечественной войны остается для него одним из важнейших исследовательских направлений.

Свой вклад в разработку рассматриваемой проблематики вносят и другие научно-исследовательские учреждения и вузы, в которых стали появляться собственные исследовательские центры, специализирующиеся на ее изучении. Так, в 2011 г. создан Международный центр истории и социологии Второй мировой войны и ее последствий Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (директор – д.и.н. О.В. Будницкий). Традиционно военной темой занимаются исследователи Москвы, Санкт-Петербурга, Новосибирска, Ростова-на-Дону, Смоленска, Краснодара, Ставрополя, Саратова, Магнитогорска, Элисты и других научных центров. Среди украинских историков своими работами по рассматриваемой проблематике выделяются историки Киева, Донецка, Харькова, Луганска, Одессы и других регионов. Очередная смена поколений историков порой происходит достаточно болезненно. Тем не менее, в последние десятилетия созданы новые серьезные специальные исследования и обобщающие труды²⁴. Существенное значение для установления данных о потерях имеет подготовка и издание Книг памяти.

Активная работа по сбору материалов и их изучению традиционно осуществляется научными сотрудниками музеев, прежде всего, посвященных непосредственно военной теме (Центральный музей Вооруженных сил и Центральный музей Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. в Москве, Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. в Киеве, Белорусский государственный музей истории Великой Отечественной войны в Минске, Государственный музей-панорама «Сталинградская битва» Государственный мемориальный музей обороны и блокады Ленинграда), других национальных, региональных и краеведческих музеев.

Альтернативные прежним оценки стремятся сформировать в историческом сознании постсоветских обществ музеи «советской оккупации» в Риге, Таллинне, Вильнюсе, Тбилиси и Киеве, музей «антибольшевистского сопротивления» в Подольске. Они криминализируют советский период истории или сопоставляют со-

ветский и нацистский режимы (идея «двух оккупаций»), формируя новые комплексы «жертв» и «оккупантов».

Дифференциация и партикуляризация прежнего единого мемориального пространства тесно связана с активным участием в выработке представлений о войне различных общественных объединений и политических сил. Среди них, в частности, международная организация «Мемориал», фонд «Холокост» и другие негосударственные структуры, реализующие собственные исторические проекты. Великая Отечественная война сохраняет значение важнейшего «места памяти» практически на всем постсоветском пространстве²⁵.

В результате во многих постсоветских государствах принимаются специальные решения, направленные на выработку определенных представлений о тех или иных спорных вопросах истории войны и их закрепление в массовом сознании при помощи административно-правовых и мемориальных мероприятий. Так, в 1997 г. по поручению Президента Украины была создана Правительственная комиссия по изучению деятельности ОУН и УПА (рабочую группу историков возглавил д.и.н. С.В. Кульчицкий)²⁶.

В 2006 г. по инициативе президента В.А. Ющенко возник Институт национальной памяти Украины (ИНПУ) с целью создания «справедливой истории украинской нации», на основе которой ожидалась ее консолидация, а также «соответствующего почтения всех тех, кто боролся за Украину». Одной из его конкретных задач считалось «восстановление доброго имени Степана Бандеры». В 2008–2009 гг. состоялось 12 «круглых столов» для разработки концепции формирования национальной памяти в контексте «истории Украины во Второй мировой войне». Но с приходом президента В.Ф. Януковича ИНПУ из органа государственной власти превратился в «обычное» научно-исследовательское учреждение.

В последние годы активизировалось внимание и российского руководства к проблемам интерпретации истории Великой Отечественной войны. В 2009 г. создана Комиссия при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России.

Ранее, в 2008 г. был создан Фонд содействия актуальным историческим исследованиям «Историческая память» как общественная организация, заявившая одной из главных задач «противо-

действие фальсификации и политически мотивированному искажению истории на постсоветском пространстве»²⁷. Особое внимание уделяется репрессиям оккупантов и коллаборационистов против советского населения в Прибалтике и других западных регионах СССР в годы Великой Отечественной войны²⁸.

Пересмотр прежних оценок и интерпретационных моделей выразился уже в самом отказе от прежнего наименования войны как «Великой» и «Отечественной». Чаще всего в качестве альтернативы ему используется название «Вторая мировая война», составной частью которой в советской историографии и рассматривалась Великая Отечественная война – как вооруженная борьба, с одной стороны, между СССР, с другой, между Германией и ее союзниками (в зарубежной историографии для ее обозначения обычно применялось понятие «Восточный фронт»). Стали употребляться также понятия «советско-немецкая» или «советско-нацистская война» – неполные и неточные уже вследствие того, что в составе антисоветской коалиции участвовали войска фашистской Италии и других союзников Германии, не являвшиеся ни «нацистскими», ни «немецкими». Очевидно, что для части авторов указанная смена понятий обусловлена стремлением подчеркнуть отказ от прежней исследовательской парадигмы. С этим связана и идеализация лиц, сотрудничавших с противником в годы войны, нередко рассматриваемых в качестве новых национальных «героев», резкая критика советского руководства и Красной армии. Напротив, ряд исследователей принципиально сохраняет приверженность прежним подходам, настаивая на необходимости выделения Великой Отечественной войны как особой части Второй мировой войны²⁹.

В целом, идеология продолжает влиять на выработку представлений о Великой Отечественной войне, а историки, занимающиеся данной темой, неизменно испытывают воздействие социального и политического заказа в прямой или опосредованной форме. Острые противоречия в интерпретации сложных и трагических событий военного времени нередко принимают форму новых «боев за историю», сопровождаются сносом памятников и установлением новых монументов, внесением соответствующих изменений в учебники истории. Разные точки зрения на события войны нередко становятся основой для дипломатических конфликтов и раскола в самих постсоветских обществах.

Наряду с этими «родовыми» проблемами становления историографии постсоветских государств, тесно связанными с процессами формирования новой национальной идентичности, в ее развитии можно выделить и другие общие черты. В частности, они проявляются в обращении к социальной и культурной истории, гендерному подходу, различным аспектам повседневной жизни, механизмам поведения и особенностям сознания в экстремальных условиях военного времени, практикам восприятия себя и «других».

Практически на всем постсоветском пространстве начался настоящий бум устно-исторических исследований. Нередко она формировалась как своеобразная альтернатива «официальной» историографии, позволявшая «услышать» те социальные группы, голоса которых прежде не были слышны на страницах работ советских историков – «восточных рабочих», военнопленных, женщин, детей.

В последние годы возрастает значимость виртуального пространства и новых форм презентации исторических знаний, что сопровождается созданием специализированных порталов, сайтов, баз данных и электронных архивов, содержащих крупные блоки информации по истории Великой Отечественной войны³⁰. На них нередко размещаются исследования, документы, фотографии, карты и другие материалы, а форумы создают возможность для свободного общения специалистам и любителям.

Следует отметить и создание Обобщенного компьютерного банка данных Министерством обороны Российской Федерации, содержащего информацию о защитниках Отечества, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны, а также в послевоенный период (ОБД Мемориал). К настоящему времени в ОБД Мемориал введено 13,2 млн цифровых копий документов о безвозвратных потерях периода Великой Отечественной войны из 35 980 архивных дел Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации, Центрального военно-морского архива, Российского государственного военного архива, ГАРФ, региональных архивов, а также 31 660 паспортов воинских захоронений в Российской Федерации и за ее пределами, хранящихся в Военно-мемориальном центре Вооруженных Сил Российской Федерации. Основной массив документов – донесения о безвозвратных потерях, а также «похоронки», документы госпиталей и медсанбатов, трофейные карточки советских военнопленных и т.д.³¹.

Среди академических научных учреждений, специализирующиеся на рассматриваемой теме, следует выделить сайт Института истории Украины НАНУ, на котором представлена не только информация о разрабатываемых в нем проектах и печатных изданиях, но и тематический электронный архив публикаций. Необходимо отметить техническое обеспечение сайта, создающее возможность перевода приводимых сведений на различные языки мира³². В целом же академические учреждения и другие традиционные научно-исследовательские структуры, а также архивные учреждения пока уступают общественным организациям, а то и частным лицам в вопросах представления информации в виртуальном пространстве. В результате усиливается вероятность распространения популистских представлений и оценок событий Великой Отечественной войны, отражающих общее наступление «фольк-истории».

Таким образом, изучение Великой Отечественной войны с самого начала находилось под контролем партийных и государственных органов, что отразили формировавшиеся для этой цели структуры. Деятельность первых исследовательских учреждений и профессиональных историков в значительной степени подчинялась задачам пропаганды: своими работами они, в первую очередь, должны были способствовать обобщению военного опыта, формированию чувства ненависти к противнику, мобилизации советских граждан на борьбу с врагом. Собранные документы и материалы также активно использовались в судебно-правовой практике того времени.

В послевоенные годы создание, преобразование и упразднение исследовательских структур продолжало испытывать воздействие конъюнктуры. Закрытость архивов и общая негативная атмосфера в науке конца 1940 – начала 1950-х гг. с присущей ей идеологическими кампаниями и «проработками» чрезвычайно сужали исследовательские возможности советских историков. Только в период «оттепели» произошло расширение доступа к источникам, а подготовка обобщающего фундаментального труда стимулировала дальнейшее развитие военно-исторических исследований, но над исследователями сохранялся партийный контроль. Сложившаяся во второй половине 1950-х – 1960-х гг. исследовательская структура сохранялась с некоторыми изменениями вплоть до конца 1980-х гг. Важнейшими институтами памяти о войне стали архивы, музеи и мемориальные комплексы, а также связанные с ними церемонии и ритуалы.

В целом, советское государство строго контролировало процессы формирования и институционализации памяти о Великой Отечественной войне. В настоящее время советская историография военной темы нередко подвергается жесткой критике за верность «сталинской концепции», оценивается как отрасль партийной пропаганды³³. Подобные оценки представляются упрощенными, не учитывающими изменений в политике памяти, а также опосредованных форм ее воздействия. Социализация в научных, прежде всего академических учреждениях, складывавшиеся практики исследовательской деятельности способствовали выработке профессиональной идентичности историков. Порой она вступала в противоречие с официальной партийной линией, что особенно проявилось в период «оттепели», наступивший после смерти И.В. Сталина. Так, в ходе дискуссии 1966 г. по книге А.М. Некрича «1941, 22 июня» многие историки поддержали автора, предложившего отличавшуюся от официальной трактовки версию начала войны. В дальнейшем автора все-таки исключили из партии и вынудили эмигрировать, а преобладающей тенденцией в развитии исторической науки о войне в итоге стал исследовательский конформизм.

Специфика современной историографической ситуации определяется участием различных научно-исследовательских центров в формировании представлений о Великой Отечественной войне, остающейся одним из важнейших «мест памяти» постсоветских обществ. Наряду с академическими и другими научно-исследовательскими и научно-образовательными структурами в выработке исторических знаний по данной теме активно участвуют различные общественные организации. Все более значимую роль в данном процессе играют и новые формы представлений исторических знаний, связанные с развитием виртуального пространства и электронных средств массовой информации.

В результате происходит ослабление контроля профессионального сообщества над выработкой коллективных представлений о прошлом³⁴. К тому же и сами историки разделены множеством идеологических барьеров, а политическая история занимает значительное место в их исследованиях. Это объясняется не только воздействием конъюнктуры, но и сложившимися подходами и традиционно используемыми комплексами исторических источников. Новые волны «героизации» или «демонизации» истории

Великой Отечественной войны на практике оказываются разновидностями ее мифологизации, тесно зависящей от очередных поворотов в правящем курсе.

Однако постепенно увеличивается количество сторонников социальной и культурной истории войны, в меньшей степени подвергающейся политизации. Глубокая «проработка» прошлого становится необходимым способом установления его взаимосвязи с настоящим, позволяя «вписать» судьбу отдельных социальных групп и индивидов в контекст общемировых событий. Все это порождает надежды на то, что исследовательский профессионализм остается одним из важнейших условий выработки более разнообразной картины истории Великой Отечественной войны совместными усилиями историками разных постсоветских государств.

¹ Статья подготовлена в рамках проекта «Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти Юга России» Подпрограммы фундаментальных исследований «Проблемы социально-экономического и этнополитического развития южного макрорегиона» Программы Президиума РАН «Фундаментальные проблемы пространственного развития Российской Федерации: междисциплинарный синтез» на 2009–2011 гг.

² Карасев А.В. Разработка истории Великой Отечественной войны // Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР. Сб. ст. М., 1962. С. 511–525; Историография советского тыла периода Великой Отечественной войны. Сб. ст. М., 1976; КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (Историографический очерк). М., 1973; Историография Великой Отечественной войны. Сб. ст. М., 1980; Великая Победа: К 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов (Советская историография). М., 1985. Ч. 1–2; Великая Победа: Исторический пример героизма советского народа (Советская историография Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.). М., 1987. Ч. 3; Великая Отечественная война (историография). Сб. обзоров. М., 1995; Кулиш В.М. Советская историография Великой Отечественной войны // Советская историография. М., 1996; Мерцалов А.Н., Мерцалова Л.А. Отечественная историография второй мировой войны. Некоторые итоги и проблемы // Вопросы истории. 1996. № 9. С. 145–157; Золотарев В.А. Проблемы изучения истории Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. 2000. № 2. С. 4–11; Кринко Е.Ф. Современная российская историография Великой Отече-

ственной войны: итоги двух десятилетий // Былые годы. 2009. № 4 (14). С. 6–19; Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. К., 2010. Кн. 1. С. 9–143; Безугольный А.Ю. Современная закавказская историография Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. 2011. № 1. С. 41–45 и др.

³ Михайлова Е.П. О деятельности Комиссии по истории Великой Отечественной войны советского народа против фашистских захватчиков в период 1941–1945 гг. // Вопросы историографии в высшей школе. Смоленск, 1975. С. 352–359; Левшин Б.В. Деятельность Комиссии по истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // История и историки. Историографический ежегодник. М., 1976. С. 312–317; Архангородская Н.С., Курносов А.А. О создании Комиссии по истории Великой Отечественной войны АН СССР и ее архива (К 40-летию со дня образования) // Археографический ежегодник за 1981 год. М., 1982. С. 219–229; Кондратенко О. Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945–1950 рр.) // Український історичний збірник. 2010. Вип. 13. С. 29–38 и др.

⁴ См.: Курносов Л. А. Воспоминания – интервью в фонде Комиссии по истории Великой Отечественной войны Академии наук СССР (Организация и методика собирания) // Археографический ежегодник за 1973 год. М., 1974. С. 118–132 и др.

⁵ См.: Альтман М.М. Организация собирания и использования документов личного происхождения о Великой Отечественной войне: Из опыта работы ЦГА СССР и государственных архивов Российской Федерации. Дисс... канд. ист. наук. М., 1993.

⁶ Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. М., 1946.

⁷ Сборник материалов по изучению опыта войны. №№ 1–20. М., 1942–1945.

⁸ Информационный бюллетень отдела (управления) по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии. №№ 1–50. М., 1943–1945.

⁹ Очерки советской военной историографии. М., 1974. С. 37.

¹⁰ Бурджалов Э. Тыл помогает фронту. М., 1942; Ярославский Е. Партия Ленина-Сталина – организатор борьбы за победу над немецко-фашистскими захватчиками. М., 1942; Вышинский А.Я. Советское государство в Отечественной войне. М., 1944 и др.

¹¹ Кондратенко О. Указ. соч. С. 35.

¹² Очерки истории Великой Отечественной войны 1941–1945. М., 1955.

¹³ Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. М., 1947; Воскобойников Э.А. Узбекский народ в годы Великой Отечественной войны. Ташкент, 1947; Тельпуховский Б.С. Великая Отечественная война (1941–1945). М., 1952 и др.

¹⁴ Александр Михайлович Самсонов. Библиография. М., 1970. С. 11.

¹⁵ Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Изд. 4-е. М., 1944.

¹⁶ Вопросы истории. 1949. № 6. С. 100.

¹⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. Т. 1–6. М., 1961–1965.

¹⁸ КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. М., 1959; Кравченко И.О., Залесский А.И. Белорусский народ в годы Великой Отечественной войны. Мн., 1959; Кравченко Г.С. Военная экономика СССР. М., 1963 и др.

¹⁹ Ивницкий Н.А. К истории журнала «Исторический архив» (1955–1962) (Из автобиографических заметок «Трудный путь в науку») // Российская история. 2010. № 2. С. 207.

²⁰ Бордюгов В.А., Козлов В.А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. М., 1992. С. 25.

²¹ История СССР с древнейших времен до наших дней. М., Т.Х. 1973.

²² История второй мировой войны. 1939–1945 гг. В 12 т. М., 1973–1982.

²³ Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Рига, 1970; Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. М., 1971, Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. М., 1971; Эстонский народ в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Таллин, 1973; Советский тыл в Великой Отечественной войне. В 2 кн. М., 1974; Казахстан в Великой Отечественной войне. Алма-Ата, 1974; Сеницын А.М. Всенародная помощь фронту. М., 1975; Украинская ССР в Великой Отечественной войне. Киев, 1975. Т. 1–3; Советская культура в годы Великой Отечественной войны. М., 1976; Сибирь в Великой Отечественной войне. Новосибирск, 1977; История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. V. Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны (1938–1945 гг.). М., 1978; Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны. Колесник А.Д. РСФСР в годы Великой Отечественной войны: Проблемы тыла и всенародной помощи фронту. М., 1982; Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. В 3 т. Мн., 1983–1985 и др.

²⁴ Беларусь у гады другой сусветнай вайны: урокі гісторыі і сучаснасць. Мн., 1995; Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. В 4 кн. М., 1998–1999; Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны. Праблемы гістарыяграфіі і крыніцазнаўства. Мн., 1999; Мировые войны XX века: в 4 кн. Кн. 3: Вторая мировая война: исторический очерк. М., 2002; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. К., 2010 и др.

²⁵ См. подробнее: Кринко Е.Ф. Великая Отечественная война: формирование пространства исторической памяти // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества. Материалы Международной науч. конф. (28 – 29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог). Ростов н/Д, 2010. С. 21–27.

²⁶ См.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. К., 2005 и др.

²⁷ Фонд содействия актуальным историческим исследованиям «Историческая память». Отчет о деятельности за ноябрь 2008 – ноябрь 2010 гг. М., 2010.

²⁸ Дюков А.Р. «The Soviet Story»: Механизм лжи = Dyukov A. «The Soviet Story»: Forgery Tissue. М., 2008; Его же. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». М., 2009; Его же. Милость к падшим: Советские репрессии против нацистских пособников в Прибалтике. М., 2009; Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов: Документы и исследования. М., 2008; Забытый агрессор: Румынская оккупация Молдавии и Транснистрии. М., 2010 и др.

²⁹ О позиции украинских историков по данному вопросу см.: Веденеев Д.В., Лисенко О.С. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 14–16.

³⁰ Военная литература. URL: <http://militera.lib.ru>, Победа.ru. URL: <http://www.pobeda.ru>, Солдат.ru. URL: <http://www.soldat.ru>, Великая война. URL: <http://velikvoy.narod.ru>, Победа. 1941–1945. URL: <http://victory.rusarchives.ru> и др.

³¹ ОБД «Мемориал». URL: www.obd-memorial.ru.

³² Институт истории Украины Национальной академии наук Украины. URL: <http://history.org.ua>.

³³ См. например: Мерцалов А.Н., Мерцалова Л.А. Довольно о войне? Воронеж, 1992; Их же. Сталинизм и война. Из непрочитанных страниц истории (1930–1990-е). М., 1994; Кулиш В.М. Указ. соч. и др.

³⁴ Копосов Н. Память строгого режима. История и политика в России. М., 2011. С. 44.

ИСТОРИОГРАФИЯ В ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

*...многое из того, что волнует нас сегодня,
совсем неплохо осознавалось в прошлом,
но только в совершенно ином мыслительном материале*

Э.Ю.Соловьев

«Вестернизация науки» как знаковая тенденция последних десятилетий, закономерно обусловленная многолетним дозированием опыта западной историографии, привела к определенному забвению отечественных традиций. Настоятельно выполняемая программа «вхождения в мировое историографическое пространство» с необходимостью требует постановки и решения в этих условиях насущных проблем: 1/ изучения механизмов «столкновения» различных научных традиций и его результатов; 2/ определения «вклада» отечественной науки в «мировую мейнстрим» и реального участия наших ученых «во всемирном разделении научного труда»; анализа собственного опыта историописания, выявления его реальных достижений; 3/ конструирования компаративистских схем «западных» и «восточных»¹ научных традиций (в том числе – традиций в области «дисциплинарных миров») с целью определения общих тенденций развития и национально-региональной специфики; 4/ выявления «общего достояния» «западной» и «восточной» науки с целью преодоления синдромов «противостояния», «ассимиляции», «провинциальности», «научной фанаберии» и проч.; 5/ решения проблем культурного и научного трансфера, рецепции инноваций в диапазоне не только «запад-восток», но и «восток-запад»; 6/ отказа, с одной стороны, от статуса «сырьевой державы» на рынке мировой историографии, с другой - от позиции «рецепциониста», собирающего «интеллектуальные продукты» из «импортных деталей», нередко устаревших²; предотвращения «донорства», когда идеи и подходы отечественных ученых, изложенные на национальных языках, используются в иностранной историографии без указания на

источник³; 7/ исследования истории дисциплинарных сообществ, дисциплинарной истории в целом как в границах национальной науки, так и в контексте транс-национальности и т.п.

Современное научное движение характеризуется постоянно возникающими интеллектуальными «вызовами» («поворотами») -социальным, антропологическим, культурологическим, лингвистическим, эстетическим, материальным и т.п. Каждый из них – своеобразный поиск нового ориентира в оптимизации познавательного процесса, некий эпистемологически-инструментальный идеал, на который с известной степенью периодичности направляется фокус исследовательского интереса ученых.

Среди этих «поворотов» - «вечно непреходящий» *биографический*. Древнейший, сложно структурированный жанр, приобретший множество моделей своего воплощения, он вновь занимает умы историков и историографов.

Каждая культурно-историческая эпоха, «логос» каждой национальной культуры имеют и свой «дискурс биографического сознания», и свою эволюционную типологию биографических текстов⁴. Это не означает отсутствия общих закономерностей развития биографического жанра, но предполагает учет специфики, которая находит свое выражение в дисциплинарных традициях, в самобытном развитии определенных областей знания, проблемное поле которых имеет аналогичный по содержанию абрис, но разные самоназвания и структуриацию в системе исторических дисциплин. Задача не только в том, чтобы осознать «генеалогия» понятий, исходные лексические формы т.п., но и в том, чтобы корректно использовать разнообразную терминологию, соединив ее в едином поле историко-биографических исследований. В данной статье предпринята попытка контурно представить соотношение понятий, определяющих направления современных биографических исследований, в контексте смыслонасыщения категориальных новаций и возможности применения их в познании процесса исторического познания.

О персональной истории

Формула *personal history* достаточно широко распространена в литературе. В англоязычных изданиях последнего времени выделяют четыре варианта применения этого понятия для обозначения

ния: 1/ «персонифицированной истории» («истории персоны») - более или менее традиционной биографии исторической личности «крупного масштаба», подчас с использованием интуитивистского метода биографической реконструкции и психоаналитических теорий; 2/ «личной истории» как исследования жизни индивида сквозь призму его частных отношений - «частной биографии» в отличие от «публичной биографии»; 3/ истории личности как «внутренней биографии» (развитие внутреннего мира человека) в противовес «внешней», или «карьерной»; 4/ собственноручно написанных личных историй – «интеллектуальных автобиографий историков», или «автобиоисториографических произведений». В исследовательской практике эти т.н. «чистые типы» имеют разнообразную комбинацию⁵.

К вариациям персональной истории относят и типологию исторических биографий, предложенную профессором экономической истории Венецианского Университета, специалистом по микроистории нового времени, Джованни Леви, который рассматривает четыре типа биографий (просопография и модальная биография; биография и контекст; биография и пограничные случаи; биография и герменевтика) как «подлинно крупные направления» в современной биографической практике⁶.

В российской историографии сегодня выделяют две версии персональной истории, ориентирующиеся на разные исследовательские стратегии и отражающие «разночтение» проблемы соотношения «персональной истории» и «истории вообще»: 1) «экзистенциальный биографизм» («экзистенциальная персональная история»)⁷; 2) «новая биографическая история» («социальная персональная история»)⁸.

Общее для обеих версий: «базовый объект», жанровая близость, «отсутствие установки» на исчерпывающее объяснение, признание уникальности человеческой личности и неповторимости индивидуального опыта, понимание невозможности до конца раскрыть «тайну индивида».

Различия относятся к целевым установкам исследования и предполагаемому уровню обобщения его результатов: *первый* подход намеренно подчеркивает автономию личности, социальный фон получает незначительный статус «антуража»; *второй* подход «исходит из равной значимости и взаимосвязанности со-

циокультурного и личностно-психологического аспектов в анализе прошлого»⁹.

В персоналистике распространен в последнее время метод *сетевого анализа* межличностных взаимодействий, который опирается на т.н. «сетевую концепцию» социальной структуры. Биография в этом случае предстает как «вертикальная темпоральная последовательность горизонтальных срезов, на каждом из которых пространственно фиксируется конфигурация социальных связей индивида на соответствующем отрезке его жизненного пути»¹⁰.

Персональная история (или «индивидуальная история»), по определению Л.П.Репиной (Москва), – новое направление, в основе которого лежит восстановление «истории одной жизни» во всей ее уникальности и в достижимой полноте. «Общая характеристика» для всех *типов персональной истории*, несмотря на различие теоретической направленности (представители персональной истории ориентируются на микроисторию, психоисторию, модели рационального выбора, теории культурной и гендерной идентичности и проч.), заключается в том, что личная жизнь и судьба индивидов, «формирование и развитие их внутреннего мира, следы их деятельности в разномасштабных промежутках пространства и времени выступают одновременно как стратегическая цель исследования и как адекватное средство познания включающего их и творимого ими исторического социума»¹¹. В итоге *собственно персональная история* как аналог *новой биографической истории* используется «для прояснения социального контекста, а не наоборот, как это практикуется в традиционных исторических биографиях» («классических биографиях») ¹².

Об интеллектуальной биографии

В современной украинской биографической литературе получил распространение концепт *интеллектуальная биография*¹³.

Как направление биографических исследований интеллектуальная биография появилась в русле «обновленной» интеллектуальной истории: ее «возрождение» на рубеже 1980-1990-х гг. было связано с «лингвистическим поворотом», который, в свою очередь, во многом способствовал начавшемуся процессу переосмысления всего историографического опыта «истории идей» в том виде, в каком в «западной» традиции «история идей» сложилась

как «биография идей» - с изъятием собственно «носителя» идей и их социокультурного контекста. Одновременно под влиянием «новой социальной истории» появилась «история интеллектуалов», институциональное оформление которой во Франции началось с создания (по инициативе Ж.-Ф.Сириелли) специальной междисциплинарной Группы (1985)¹⁴. В эти же годы научная деятельность П.Нора и Ф.Ариеса приводит к появлению в контексте нарратологии «ego-histoires», нового направления в историописании, цель которого - анализ взаимосвязи личностной истории ученых с их «научной лабораторией», конструкций их «жизненных нарративов» и способов конструирования ими «исторических (мета) нарративов»¹⁵. «Расцвет» исторической антропологии в 1980-е гг. («антропологический поворот») актуализировал интерес к «человеческому измерению» в интеллектуальной истории.

В 1980-е гг. проблема «биографического анализа» в интеллектуальной истории находилась в дискуссионной плоскости евроатлантического научного поля. Примечательно, что проблемы биографии были подняты и активно обсуждались представителями истории экономической мысли. Центральным в полемике оказался вопрос об отношении между идеями и жизнью, между тем, «как мы думаем, и тем, как мы живем». Дискуссии отразили наличие двух оппонирующих «платформ»: представители первой отрицали познавательную ценность биографической информации, рассматривая биографию в качестве «иллюстрации»; представители второй считали, что без обращения к «личной ментальной истории» ученого нельзя понять его концепцию, выявить социокультурный и интеллектуальный контекст его творчества, генезис его идеи, специфику принятия его наследия научным сообществом¹⁶.

Сторонник второй «платформы» - американский исследователь истории экономической мысли Дональд Уокер - рассматривал биографический анализ как естественную составляющую истории экономической мысли. Он предложил свою типологию биографического жанра в историко-экономических исследованиях (1983), вполне применимую, по мнению Л.П.Репиной, к интеллектуальной истории в целом, так как «вся совокупность фактов личностного, профессионального, ситуационного и библиографического характера образует то, что можно назвать научной биографией»¹⁷: *биография личности; профессиональная*

биография; библиографическая биография; ситуационная биография, или биография среды. В контексте последнего типа биографии сам экономист («герой» биографии) рассматривается как «продукт своего и *всего предшествовавшего* времени»¹⁸.

В 1990-е гг. исследовательский интерес к «человеческому измерению» в интеллектуальной истории «*нашел свое продолжение и наиболее рельефное выражение в «новой биографической истории»*» (курсив мой – Т.П.), ориентирующейся не просто на «воссоздание перипетий индивидуальной судьбы», но на анализ его «многообразных интеракций» в постоянно изменяющемся «социально-интеллектуальном пространстве»¹⁹.

В новейших исследованиях западных специалистов по интеллектуальной истории анализ текстов интеллектуалов осуществляется на основе выяснения биографического, культурного, научного и идеологического контекстов, их породивших, а современную *интеллектуальную биографию* характеризует «синтез биографического, текстуального и социокультурного анализа»²⁰.

В историографической практике, опосредованной исходными теоретическими основаниями, особое значение приобретает конкретная модель (тип) биографического анализа. В ряде работ последних лет получила популярность модель, предложенная Д. Уокером, которая в совокупности всех своих четырех типов биографии стала рассматриваться как модель интеллектуальной биографии²¹.

В. Ващенко (Днепропетровск), плодотворно работающий в русле нового для украинской науки биографизма, на основе анализа современных биографических исследований ученых «евроатлантической традиции» (A. Hannay, Cambridge, 2001; S. Gaukroger, Oxford, 1997) предложил свою модель интеллектуальной биографии историка, исходя из поэтапного решения конкретных задач: 1) *выяснение генезиса и сущности интеллектуальных достижений субъекта* («научная методология» ученого интерпретируется как сущность «интеллектуального достижения», а «генезис» этих «достижений» трактуется как «смена» парадигм на протяжении карьеры ученого); 2) *установление рациональности субъекта в терминах его мотиваций* (поскольку рациональность субъекта в науке проявляется не в последнюю очередь в «научной методологии», то эта задача может быть решена в процессе

выявления мотивационных рядов в ее методологическом пространстве). Конечная цель анализа в этом случае – *исследование мотивации или «внутренней логики»*, которой следовал ученый на протяжении длительного периода жизни и которая определяла выбор историком конкретных методов и «генезис» его «методологических подходов». Смена «научных методологий», привязанная к определенным событиям внутренней (психической) и внешней (социокультурной) жизни ученого, может рассматриваться, по мнению В.Ващенко, как «вехи» его интеллектуальной биографии²².

Об историографии, биографии и биоисториографии

С XIX в. развитие идей в единой общеевропейской традиции рассматривалось преимущественно в контексте «теории филиации», поэтому и в университетской научной традиции Российской империи новая область исторического знания – *история истории*, дисциплинизация которой уже началась в этот период, предметно определялась как *история исторической мысли* с двумя основными дисциплинарными наименованиями – «историография» и «история историографии»²³.

В XX веке в западной научной традиции сформировалась автономная дисциплина – *история идей*, позже – *интеллектуальная история*, в дисциплинарное поле которой входила и *история исторических идей*. Вплоть до 1970-х гг. изучение исторических идей (как и всего интеллектуального процесса) в западной традиции проходило с элиминацией социального контекста: социальные аспекты науки изучались в границах социальной истории, собственно историографии как исторической науки, а проблемы теоретического и методологического характера были уделом философии, теории, эпистемологии, методологии истории и т.п. Во многом эта ситуация была обусловлена теми «образами науки», которые сложились в западной философии и истории науки на протяжении 1930-1960-х гг.

Интернализм и *экстернализм*, создав оппонирующие «образы» науки – когнитивный и социальный, фактически разделили интеллектуальную и социальную сферы науки, определив соответственно и два типа анализа науки – когнитивный и социальный. Но уже в 1960-е гг. в науковедческих исследованиях четко

обозначилась тенденция к переосмыслению прежних «образов науки». В этом процессе, вероятно, следует учитывать и такой фактор как становление новой интегральной области знаний, получившей в СССР самоназвание *науковедение*, а на Западе – *science of science*.

С рубежа 1960-1970-х гг. о себе заявило новое направление – когнитивная социология (М.Мулкау, Р.Уитли и др.), представители которого, исходя из *социокогнитивного* образа науки, выдвинули новый подход к изучению науки – *социокогнитивный* (термин А.П.Огурцова). Эволюция на протяжении 1960-х гг. взглядов Т.Куна с переосмыслением акцентуализации ведущих категорий его теории научных революций – *парадигмы* и *научного сообщества* - стала выражением «социального поворота» в исследовании интеллектуальных движений.

«Возрождение» интеллектуальной истории с ее обращением к социокультурному контексту интеллектуальной деятельности «проходило» в русле новых тенденций в общем научном поле. С конца XX века в ареале интеллектуальной истории направление, сфокусированное на исследование истории исторического познания, получает распространение под самоназванием *история историографии*. В его предметное поле вошел новый жанр историописания – *автобиоисториографический* (по определению Л.П.Репиной), который представлен автобиографическими эссе крупнейших историков, среди них – Пьер Нора, Жак Ле Гофф, Жорж Дюби, Мишель Пьер, Макс Беллофф, Лоренс Стоун и др. Сами авторы называют своиopusы – «эго-историей» (П.Нора), «ego-laborator» или «ego-faber» (Ж.Дюби), «интеллектуальной автобиографией» (М.Беллофф). Вне зависимости от названия практически все авторы вписывают свой профессиональный опыт, свою жизнь в науке в социокультурный контекст. В автобиографии в едином предметном поле происходит совмещение традиций личностной истории с традициями социально-интеллектуальной истории, и этому новому направлению Л.П.Репина предлагает наименование – *история историографии в человеческом измерении*²⁴.

В структуре исторической науки в СССР на протяжении 1960-1980-х гг. завершилось дисциплинарное оформление *истории истории* под официальным «именем» – *историография* - как специальной дисциплины, предметом которой (как он определялся

практически во всей дидактической и официально-научной литературе) выступали закономерности развития исторических знаний и исторической науки. При этом формула *история историографии* в отличие от западной традиции обозначала форму историографической рефлексии, т.е. *историю истории исторической науки*.

Дискуссии 1960-х гг. (по инициативе, прежде всего М.В.Нечкиной) способствовали преодолению одновекторности в понимании взаимосвязи «базис-надстройка», приоритета социально-экономических факторов в развитии науки, что было характерно для советской историографии науки предшествующего времени. Кстати, факт влияния «советской модели» развития науки, созданной на рубеже 1920-1930-х гг., на появление «экстерналистского невидимого колледжа» не оспаривался нашими западными коллегами, в первую очередь – участниками этого научного движения²⁵.

Новый образ исторической науки как единство «внутренних» (когнитивных) и «внешних» (социальных и проч.) сторон ее жизнедеятельности обусловил и широкое проблемное поле историографических исследований, и тот тип *био-историографического анализа*, который «связал» личность с эпохой, научное творчество с социальным контекстом.

Осознание механизма взаимосвязи интеллектуальных и социальных параметров в биографических в целом и в *биоисториографических исследованиях* на протяжении последнего тридцатилетия советской науки претерпело свою эволюцию.

Эпоха «оттепели» определила новый взгляд на ценность человеческой личности и моральной ответственности индивида в социуме, способствуя тем самым созданию целостного образа объекта биографических исследований. В методологии наметилась тенденция к преодолению редуцированной оценки личности как «продукта эпохи», «комплекса социально-экономических факторов», что было особенно характерно для «школы» М.Н.Покровского. Под «марксистским подходом» к анализу личности в 1960-е годы стали понимать показ того, как «происходит диалектическое взаимодействие – познание эпохи через личность и личности через эпоху»²⁶.

С.Л.Рубинштейн, воспитанник Новороссийского университета, стоявший у истоков марксистской школы психологов, считал, что в исторической биографии следует учитывать *социально-*

*историческую типологию людей*²⁷. Институционализация в этот период нового направления – *исторической психологии* – открывала и новые возможности для развития исторической биографии.

Если «образцом» биографического анализа предшествующего времени была методика Е.В.Тарле, отбирившего факты для ответа на вопрос, как «личное перекликается с общественно значимым», исходя из тезиса - «важнейшее из личного» (остальные «подробности биографии» не представляли для него ценности, при этом конкретная мотивация поступков заменялась выяснением их исторического значения)²⁸, то новые задачи, поставленные биографами-«шестидесятниками», включали исследование «субъективно-психических сторон биографии», а «непременным элементом работы над исторической биографией» постулировался «длительный процесс «вживания в образ»²⁹.

Новаторской в области биоисториографических исследований в эти годы стала монография М.В.Нечкиной о В.О.Ключевском³⁰. Исходная идея автора о том, что «историческое развитие творческих процессов» взаимосвязано со временем, с одной стороны, а с другой - «с вплетающимся в них биографическим потоком событий», определила структуру работы, в которой жизнь историка и создание им научных трудов «в тесной связи» с эпохой проходили «этап за этапом». «Избрание жизненного пути, выбор тем для исследования, развитие лекционной работы, созревание общей концепции истории России, подготовка и издание «Курса русской истории» - все связано с ходом событий, с развитием науки той эпохи, с индивидуальными особенностями движущейся жизни человека», - концептуализировала М.В.Нечкина свой подход к изучению биографического материала³¹. Через «главные биографические факты» в жизни ученого, которыми, по мнению В.О.Ключевского, были книги, «этап за этапом» - из главы в главу, М.В.Нечкина смогла развернуть персональную историю ученого.

Еще в 1965 г. М.В.Нечкина выделяла в качестве важнейших историографических источников - «массивы переработанного материала», которые образуются в процессе работы историка и составляют его «лабораторию», а позже – «личный архив»³². Анализ этой *лаборатории*, тесно связанный с анализом личностной биографии историка, позволил М.В.Нечкиной показать *процесс* твор-

чества В.О.Ключевского - противоречивый, отнюдь не линейный, динамический и драматический одновременно.

К концу 1980-х гг., в эпоху «перестройки», «жесткость» демаркационных границ между разными жанрами исторической биографии сменилась более гибкими подходами к биографическому творчеству, историографический экскурс и осознание проблемных зон в развитии исторической биографии способствовали определению перспективного видения эволюции жанра; стратегия биографических исследований предполагала взаимосвязь трех линий: гуманизацию биографии, акцент на общечеловеческие нравственные категории в отношении личности героя; междисциплинарное поле биографического жанра; ориентацию на плюрализм в подходах к оценочным суждениям³³.

Одновременно именно эпоха «перестройки» с ее синдромом «самобичевания и покаяния», в первую очередь в среде «интеллектуалов», способствовала созданию мифологемы об отсутствии «истории в лицах» (и «историографии в лицах») в советской науке - сами историки, к сожалению, поддерживали этот тезис. В итоге вместо научного анализа истории биографического жанра молодые национальные историографии на «постсоветском пространстве» начали не с реконструкции и анализа собственных биографических (и прочих) традиций, не с осмысления тех плодотворных тенденций биографических исследований, которые уже заявили о себе в сообществе советских историков, но - с отрицания собственного богатого опыта в области отечественного биоисториописания и заимствования «западных» идей, развитие которых проходило не без влияния «восточноевропейского» интеллектуального поля.

Заметки на полях

1. Анализируя биографическую литературу евроатлантической традиции последней трети XX в., В.Ващенко акцентировал теоретические инновации, представив переход от «старого» к «новому» в виде ряда бинарных оппозиций:

— на смену позитивистской версии научной биографии как бесстрастному коллекционированию фактов жизни ученого пришла (пост) модернистская парадигма «киномотографической биографии», в которой автор выступает в роли режиссера;

— вместо «биографии-агиографии» актуальность приобрела «биография-контекстуализация», которая делает акцент на наличие всевозможных контекстов – интеллектуальных, политических, идеологических, - определяющих внешние контуры жизни ученого, за пределы которых он не может выбраться;

— наступление эры «жизнь как текст» накладывает отпечаток на создание (конструирование) биографических текстов, посвященных ученым, по законам преимущественно трагедии.

Современный биографический жанр в целом, по мысли В.Ващенко, развивается под влиянием двух евроатлантических традиций: модернизированной сциентистской «научной биографии» (точнее – *биографии ученых* естественнонаучного поля) и ориентированной на гуманитарные науки «интеллектуальной биографии». Для украинской историографической практики в области биографических исследований характерно также наличие двух парадигм: одна из них концентрируется в концепте «научная биография» и восходит к позитивистскому опыту XIX в. (в таком виде историческая биографистика утвердилась в Украине как отдельная дисциплина), другая – апеллирует к научной метафоре «интеллектуальная биография», используя разнообразные пост-модернистские техники³⁴.

Безусловно, любая историографическая схема имеет свой эвристический потенциал (какой бы фокусно-ограниченной она ни была в своей самодостаточности), и данная - относительно верно определяет ведущие тенденции в развитии биографических исследований на уровне мирового/регионального историографического процесса. Следует, тем не менее, учитывать, что смена парадигмальных основ историописания – процесс болезненный, «неоднозначно-прогрессивный», для него характерны не только кардинально новые приобретения, но и существенные потери: «внедрение» искаженных (чаще всего – «уничижительных») образов прошлого, редуцирование идей предшественников, «наложение и перенос смыслов» и т.п. В такой ситуации «объем разрушенных иллюзий всегда намного превышает объем тех достоверностей и реальных возможностей, которые наука в данный момент доставляет»³⁵.

Имя Э.Ю.Соловьева, российского философа, автора обозначенной выше мысли, хорошо известно «биографистам» - на его публикации неоднократно ссылаются Л.П.Репина, его цитируют

молодые исследователи в Украине, без его «программной» статьи, посвященной проблемам биографического анализа не обходится, пожалуй, ни одна работа историков, социологов, философов, литературоведов и проч. на «постсоветском пространстве». Мало того, работы Э.Ю.Соловьева становятся «методологическим ориентиром» для современных философов, обращающихся к философской рефлексии над биографическим опытом³⁶.

Однако не стоит забывать о том, что статья «Биографический анализ как вид историко-философского исследования» была написана автором на рубеже 1970-1980-х гг. – в период т.н. «застоя»³⁷, с позиций «марксистской методологии», и ее «второе издание» в 1991 г. (в период «гласности») в известном сборнике – очерках по истории философии и культуры, в котором автор предстал не только как аналитик и теоретик биографического жанра, но и как блестящий мастер «научной биографии», текстуально не претерпела никаких изменений. Мало того, Э.Ю.Соловьев, как пишет И.В.Голубович (Одесса), осуществивший «интерпретацию экзистенциалистской традиции в рамках методологии биографического анализа» и разработавший «собственную версию ситуационно-исторического подхода (модель «личность – ситуация»)»³⁸, еще в 1968 г. в своей статье «Личность и ситуация в социально-политическом анализе Маркса» заметил, что «...целый ряд проблем, которые сегодня без всякого колебания могли бы быть причислены к разряду экзистенциальных, были сформулированы Марксом с удивительной четкостью и бескомпромиссностью именно потому, что он не был экзистенциалистом»³⁹. Тема «личность и ситуация», выведенная в качестве приоритетной современными теоретиками биографического жанра, была глубоко и всесторонне разработана К.Марксом в статье «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта» (1852) - работы, ставшей главным объектом философской рефлексии Э.Ю.Соловьева, проанализировавшего модель «марксистского ситуационно-политического анализа».

Э.Ю.Соловьев применяет формулу *биографический анализ*, рассматривая ее содержание «как вид историко-философского исследования». При возможном единстве тематического поля каждое из биографических исследований представляет собой, по его мнению, *конкретный тип биографического анализа*, исходя из *исследовательской задачи* автора⁴⁰. «Непосредственным объектом

биографии, - согласно Э.Ю.Соловьеву, - является жизнь отдельного человека от момента рождения до момента смерти. Однако предметом, на который направлено основное исследовательское усилие биографа, каждый раз оказывается *социальная и культурная ситуация*. Только по отношению к последней описываемая жизнь приобретает значение истории, особой смысло-временной целостности, к которой применимы понятия уникальности, событийности, развития, самоосуществления»⁴¹.

Обратимся к другому не менее интересному мыслителю – П.М.Бицилли (1879-1953), профессору Новороссийского университета, который одним из первых поставил проблему антропологически ориентированного культурологического подхода к изучению истории науки. Анализируя современную ему историко-научную практику, П.М.Бицилли отмечал, что науку, во-первых, принято воспринимать как достаточно «замкнутый», развивающийся «сам из себя» мир; во-вторых, «эволюционный подход» к истории науки способствовал рассмотрению каждой научной системы в качестве закономерно обусловленной «ступени» в прогрессе «науки вообще». При таком видении науки в центре внимания исследователей оказывались идеи, теории, концепции, но исчезало главное - «лики их творцов»⁴², и само знание выступало как «деперсонифицированное образование» (или «надвременные монограммы мыслителей» - по Э.Ю.Соловьеву). Историк культуры, считал П.М.Бицилли, не вправе разделять «сознательную сферу духа» и «бессознательную», отделять «мировоззрение» от «мироощущения»: для него и философ, и естествоиспытатель, и историк – это, прежде всего *личности* (курсив мой. – Т.П.), которые творчески раскрывают себя в области «своей науки». Ученых нельзя рассматривать как «очередных исполнителей» тех заданий, которые выдвигаются «общим ходом научной мысли». Научная деятельность творческой личности для историка культуры, по определению П.М.Бицилли, становится «его биографией», конкретное же «учение», им созданное, это - то «невыразимое», чем является «психея» его создателя, это - «он сам»⁴³. П.М.Бицилли и Э.Ю.Соловьева, представителей разных методологических направлений, через эпохальный разрыв объединяет общее - понимание ценности творческой индивидуальности и неповторимости личности ученого как главного объекта историко-научного анализа.

2. *Классическая, традиционная, научная* биография - это неоднозначные понятия, считать их аналоговыми категориями можно лишь условно, в контексте противопоставления поисков «нового биографизма» (приблизительно с последней трети XX в.) биографической практике предшествующей эпохи «модерна». В лексиконе современных исследователей *научная биография* подчас превращается в метафору для обозначения «ретроградных» форм биоисториописания. Между тем, *научной биографией* называют и схему, предложенную Д. Уокером⁴⁴, и «воспроизведение жизненной судьбы мыслителя» с позиций «социально-культурного анализа»⁴⁵, который признается ныне атрибутом «новой биографической истории».

На протяжении 1960-1970-х гг. в советской науке определилась основная типология биографических работ. Принцип отношения автора к материалу биографии и личности «героя» обусловил выделение четырех видов биографии: *научные; научно-популярные; научно-художественные и романизированные.*

Научная биография «советского типа», согласно принципам жанра, - монографическое исследование («биография-монография»), в котором жизнь и деятельность героя анализируется в неразрывной связи с эпохой, «время» же выступает как «социально-политическая реальность», окружавшая героя, и ставится в «равноправное положение» с исторической личностью. Основные черты научной биографии: «объективный академический подход» к освещению фактов в «рамках научного мировоззрения», отсутствие «субъективных рассуждений»; использование научной интуиции «без домысла»; «субъектно-объектное» отношение между автором и героем; наличие библиографии и научно-справочного аппарата, экскурсов в историографию вопроса; акцент на профессиональную деятельность героя; определение его места и роли в историческом процессе; допущение прямой речи только на основе документальных памятников. *Научно-популярная биография* отвечала тем же характеристикам, но требовала более упрощенного изложения материала.

В центре третьего типа - *научно-художественных биографий* - «неповторимая человеческая личность»; цель биографа - показать «эволюцию души героя», при этом в отличие от «биографии-монографии» история выступала «лишь фоном». В этом типе

биографии могли сочетаться научные методы и художественная интуиция, допускался «элемент «домысла» в качестве авторской гипотезы; отношения между автором и героем – «субъектно-субъектные». При этом субъективная оценка автора (что приветствовалось) должна была все-таки основываться на «строго научном фундаменте документов»⁴⁶. Эти принципы были во многом созвучны с теорией биографии А.Моруа, произведения которого в эти годы получили широкое распространение в СССР. Единство противоположностей – «строгой документальности» и «художественности», исследования и романа, науки и искусства – все более увлекало биографистов на рубеже 1970-1980-х гг.⁴⁷

Полемические споры по проблемам биографического жанра в советской науке этого времени во многом отразили общие линии в развитии мирового интеллектуального процесса, что нашло свое выражение и в трансформации мыслительных структур, и в рождении новых образов науки, и в изменении подходов к соотношению разных видов познавательной деятельности, и др.⁴⁸

Сегодня проблема совместимости «научного и художественного» в научных исследованиях получила достаточно отчетливую постановку: «...наметившиеся тенденции к интеграции гуманитарного знания в его рационально-научной и образно-художественной ипостасях, заставляют задуматься как над принципиальной возможностью, так и над механизмом их синтеза»⁴⁹. «Проблема синтеза» при этом рассматривается как проблема перехода от модернистских парадигм, в границах которых произошла дифференциация научного и художественного способов познания, к «постмодернистскому типу мироосмысления».

3. Среди категорий, используемых в биографических исследованиях, особо спорными представляются *объект* и *предмет*, *биографический метод* и *биографический подход*.

1. **Объект-предмет.** В современной биографической литературе встречаются различные варианты содержательного наполнения связки *объект-предмет*. Основным *исследовательским объектом* персональной истории определяют *персональные тексты*, а *предметом исследования* – «историю одной жизни» во всей ее уникальности и полноте⁵⁰. Одновременно, следуя за Э.Ю.Соловьевым, Л.П.Репина «*непосредственным объектом* (курсив мой. – Т.П.) любой биографии» считает «жизнь отдельного человека от

момента рождения до смерти»; в свою очередь конкретный *тип биографического анализа*, обусловленный *исследовательскими задачами*, имеет свой *предмет*: либо реконструкция «уникального экзистенциального опыта индивида», либо – «социальная и культурная ситуация», в контексте которой жизнь «героя» приобретает значение истории. В границах этих «полусов», подчеркивает Л.П.Репина, «мультиперспективный подход» в биографических исследованиях нацеливает на иные варианты биографии⁵¹.

Наличие различных подходов к пониманию *объекта* многообразных исторических исследований – либо *фрагмент исторической реальности* (например, *жизнь персоны*), либо *источник*, с которым непосредственно имеет дело ученый (в данном случае – *персональные тексты*) - требует определенности в выборе научной (шире – философской) традиции.

Возможен вариант разделения понятий *объект познания* и *объект исследования*. При таком подходе *объектом познания* исторической биографии выступает сама *персона*, а непосредственным *объектом исследования* – *персональные тексты* (письма, дневники, мемуары, автобиографии и т.п. - документы личного происхождения, или эго-документы, а также «продукты творческой деятельности») - научные исследования, публицистика, литературные и прочие произведения) и другие материалы. В этом случае объект исследования и *источниковая база* практически совпадают.

Если один и тот объект познания и объект исследования могут быть атрибутами разных видовых исследований, то специфика последних зависит от *предмета*.

Предмет познания определяется не просто как часть, аспект, свойства и т.п. объекта, что составляет исследовательский интерес ученого, но это - проблемно ориентированная исследовательская установка, в которой *ракурс постижения объекта познания* – *предметная направленность* – детерминирует конкретные задачи и методологию исследования. Специфика предметной направленности, опосредующая исследовательскую стратегию, теоретические и методологические ориентиры, в конечном счете, определяет конкретный *тип биографического анализа*.

2. Метод-подход. Чаще всего понятия *биографический метод* и *биографический подход* применяют как синонимы, дополняя аналоговым – *персоналогический подход*.

Считается, что формулу «биографический метод» ввел французский литературный критик Ш.-О.Сент-Бёв (1804–1869): статья «Пьер Корнель» (1828) открыла серию портретов писателей и утвердила за Сент-Бёвом право называться родоначальником такого биографического жанра, как «литературные портреты». Лапидарное изложение основных принципов биографического метода было предпринято Сент-Бёвом в статье «Шатобриан в оценке одного из близких друзей в 1803 г.» (1862). Он выделил десять «аспектов портрета», являющихся одновременно этапами изучения биографии писателя: рассмотрение великого или выдающегося писателя в семейной обстановке; ознакомление с характером его образования и воспитания; определение «первого окружения» в период становления его таланта; изучение первых успехов писателя – «талант в юности»; определение периода «ослабления таланта»; изучение особенностей мировоззрения, религиозных взглядов, его отношения к природе, женщинам, деньгам и проч.; выявление тайных слабостей; изучение специфики литературного стиля; выявление духовных наследников, учеников и почитателей; изучение оценок творчества писателя, данных «врагами», «недоброжелателями» и проч.⁵² На мой взгляд, эти мысли Ш.-О.Сент-Бёва незаслуженно забыты историками, ибо *интеллектуальная биография* как тип биографического анализа вполне могла бы включить эти позиции в свою методическую платформу.

Возникший в позитивистски ориентированном литературоведении биографический метод в начале XX века был подвергнут критике⁵³. В современных исследованиях это понятие опять получило свой статус при наличии определенных разночтений⁵⁴. Считается, что в различных дисциплинах под биографическим методом можно понимать «метод изучения индивидуального, как вспомогательный для изучения коллективного, социального»⁵⁵. Однако в науке со времен неокантианцев утвердилось иное понятие для изучения «индивидуального» - *идиографический метод*.

Биографический метод – это, скорее, метафора, поскольку собственно такой метод, действительно, не существует. Исследования широкого спектра родственных жанров, объединенных принципом биографизма, всегда ориентируются на определенное методологическое направление. В исследованиях «не-биографи-

ческого профиля» использование в разнообразных планах отдельных элементов биографизма может расцениваться как применение биографического метода, который в то же время стоит замещать в этом смысле формулой *биографический подход*.

4. В мировой историографии сложились две традиции, согласно которым теоретико-методологическое движение в границах определенного дисциплинарного поля получает свое обозначение. Первая традиция (преимущественно в западной науке) связывает названия (наименования) дисциплин с конкретным методологическим ключом. Появление новой методологии влечет за собой стремление отделиться от «старой» дисциплины. При этом новое название обычно представлено прежним, но с добавлением транс-временного эпитета – «новая»: *новая историческая наука, новая социальная история, новая интеллектуальная история, новая биографическая история* и т.п. Вторая традиция исходит из сохранения традиционного дисциплинарного статуса с привычным дисциплинарным самонаименованием, при этом содержание дисциплины изменяется за счет расширения предметной (проблемной) области, новых инструментально-операциональных подходов, эпистемологических и категориальных образцов и проч. В этом случае стратегии обновления дисциплинарного багажа в целом или его секторов (фрагментарно) приводят к укреплению дисциплинарного статуса. И в том, и в другом случае появляются новые «сегменты знания», которые требуют своих наименований - происходит обновление научной лексики.

Пересечение (столкновение) традиций влечет за собой вариации результативных форм: ассимиляцию, частичное поглощение, совмещение на уровне понятий, методологических подходов и проч.

Представленная ниже композиция – вариант возможного объединения «новой» и «старой» терминологии в едином исследовательском пространстве с учетом научных традиций и их соотношения.

Современные *биографические исследования* (понятие, получившее распространение с 1980-х гг. в советской литературе) в области исторической науки, включают три ветви: 1) *индивидуальную историю*; 2) *коллективную историю*; 3) *эго-историю* (*автобиографию*).

Коллективная история, или *история коллектива* (в том числе – *научного сообщества*), или *коллективная биография* – сфера в первую очередь специальной дисциплины – *просопографии* в том виде, в каком эта дисциплина сложилась в «западной» традиции и получила свой статус в современной отечественной и российской науке.

Одновременно все три ветви – это пересекающиеся сферы единого историко-биографического поля, а дисциплинарная принадлежность (дифференциация) этих ветвей – условна, т.к. любой тип биографического анализа осуществляется в общем ареале исторической науки и ее субдисциплин с выходом в междисциплинарное пространство.

Персональная история, или *индивидуальная история*, – самоназвание историко-биографических исследований, объект которых – история одной жизни от момента рождения до момента смерти во всей ее уникальности и в достижимой полноте.

Персональная история – сложно структурированная область научных исторических исследований; ее составляющие – относительно автономные *предметные поля* (со своей спецификой исследовательских задач и методологических ориентиров), определяющие конкретный *тип биографического анализа*.

Система *типов биографического анализа* имеет свою конфигурацию: разные типы могут объединяться в *единое тематическое поле* (например, *человек в объективной драме истории* – по Э.Ю.Соловьеву), определять конкретный ракурс анализа («внутренняя биография», «эволюция души», «экзистенциальная биография», «приватная биография», «внешняя биография», «карьерная биография», «профессиональная биография» и др., направления, предложенные Дж.Леви и Д.Уокером, а также их всевозможные вариации), а по исходным теоретическим позициям ориентироваться на «принципиально различные образцы» – микроисторию, психоисторию, модели рационального выбора, теории культурной и гендерной идентичности, включая т.н. «традиционную биографию» (в позитивистском, марксистском и др. вариантах) и проч. Исходя из этого «новую биографическую историю» – «социальную персональную историю» – не стоит рассматривать как аналог всей персональной истории. Ее восприятие может идти двумя путями: либо как *определенная биографическая*

традиция – «западная», либо как одно из ведущих на сегодняшний день направлений персональной истории, или *определенный тип биографического анализа* - «социокультурный, в своей основе» (Л.П.Репина).

Аналогично *интеллектуальная биография* является видом *интеллектуальной истории* (направлением исследований в области интеллектуальной истории) и одновременно областью *персональной истории*, тематически ориентированной на изучение *биографии интеллектуалов*.

Понятие *персональная история* шире понятия *интеллектуальная биография*, т.к. объектом персональной истории может выступать *любая персона* – «индивидуум любого калибра» (Д.М.Володихин), независимо от масштаба личности, индивидуального вклада в историю, принадлежности к определенным социальным стратам и видам деятельности – интеллектуальной или иной другой (и в этом действительно отличие персональной истории от т.н. традиционной, в которой объектом биографического анализа были преимущественно «крупные исторические деятели»).

Объект интеллектуальной биографии – интеллектуал (как бы не насыщали это понятие ученые), его жизнь и деятельность в различных сферах, но прежде всего – интеллектуальной. *Предмет* же интеллектуальной биографии связан (как в любой иной научной работе) с исследовательской стратегией и теоретическими ориентирами. Поэтому интеллектуальная биография в свою очередь может быть представлена в историографической практике различными типами биографического анализа.

Биографический анализ - это одновременно *вид историографических исследований* – сфера дисциплины *историографии* в «восточной» традиции или *истории историографии* – в «западной».

С 1980-х гг. в советской науке этот вид историографических исследований выступает под самоназванием – *биоисториография*. Объект биоисториографии - «история жизни историка», а предмет - та сфера его жизни и деятельности, которая под определенным углом рассматривается био-историографом. Наряду с проблемной, региональной, институциональной историографией, историей историографии (как *историей истории исторической науки*) и т.п. биоисториография входит в структуру историографических исследований.

Биоисториографические исследования можно рассматривать как вид интеллектуальной биографии и, соответственно, - персональной истории.

Автобиоисториография - личностная история историка о себе (интеллектуальная автобиография, эго-история и т.п.) - как направление исследований входит в предметное поле *истории историографии*, сферы интеллектуальной истории, и, соответственно, в интеллектуальную биографию и персональную историю («западная традиция»), одновременно – в структуру *биоисториографии* как направления историографических исследований («восточная» традиция).

Единицей биографического исследования выступает конкретный *тип биографического анализа* (биографическая модель); различия между типами - в специфике исследовательских задач, методологических ориентиров и в целом - предметной направленности, которая и определяет их своеобразие и разнообразие. Создание *типологии биографического анализа* – задача *биографистики* (термин получил распространение в научном сообществе советских историков 1970-1980-х годов) - специальной исторической дисциплины, институционализация которой проходит в Украине приблизительно с рубежа 1980-1990-х гг.⁵⁶

Понятие *историческая биография*, классическое для «восточной» традиции, сохраняет свое значение как культурно-историческое явление и определенное направление исторических исследований.

5. Новый «дискурс биографического сознания», поиск инновационных путей к созданию биографических текстов, иное видение биоисториописания – неизбежны в стадийно новой культурно-исторической эпохе, которая «вечные вопросы» постижения личности формулирует в «новом мыслительном материале», с применением иного категориального аппарата.

Поиски «нового биографизма» лежат на пересечении узловых проблем, высветившихся с рубежа XX–XXI вв. в области социогуманитарных исследований в целом. Это - проблема соотношения и совместимости микро- и макроанализа, которая концентрируется в задаче концептуализации взаимодействия личности и общества; проблема взаимодополнительности изучения индивидуальной биографии как особого измерения исторического

процесса, системно-структурных и социокультурных исследований в единой когнитивной стратегии целостного восприятия прошлого; проблема экстраполяции индивидуальных судеб, решений и поступков в область коллективного опыта, в общую характеристику социально-исторического контекста; проблема проникновения в механизм мотиваций и поступков личности и др. В различного рода модификациях биографического жанра проблема взаимосвязи индивидуальных, институциональных и социокультурных стратегий должна решаться с использованием общего концептуального и методологического инструментария, вне зависимости от масштаба и ракурса анализа⁵⁷.

Современная биографическая практика показывает не только стремление авторов к осмыслению этих проблем, но и высвечивает определенное своеобразие в ситуации «столкновения» и «переплетения» традиций. Если «Запад» с конца XX века идет на радикальное сближение интеллектуальных и социокультурных параметров, ранее разъединявшихся, а в ряде случаев вплотную приближается к марксистскому тезису о «личности – продукте эпохи» (в первую очередь в историко-экономических исследованиях) и т.п., то «Восток», с одной стороны, набив «оскомину» на категорическом императиве социально-экономического компонента в любом виде анализа, проявляет интерес к «позавчерашнему дню» «западного биографизма» в его экзистенциальном выражении (см. Э.Ю.Соловьева), ориентируясь на элиминацию социального как восполнение «пропущенной» традиции в отечественном инструментарии, с другой - активно декларирует нормативы «новой биографической истории» («социальной персональной истории»), которая, в принципе, абсолютно «новой» для нас не является, хотя и открывает новые возможности в применении социокультурного анализа.

Эта историографическая ситуация детерминирует в первую очередь обращение к исследованию истории биографических традиций, к «вычленению» действительно новых подходов к старым проблемам, вне зависимости, из какой региональной сферы они бы не появлялись, к созданию моделей биографического анализа, в которых бы оптимально могли соединиться элементы «нового биографизма», корректно заимствованные из двух оппонирующих (к сожалению, до сих пор!) систем биоисториописания. При

этом вряд ли стоит устремляться по пути поиска «единых подходов», создавать новые шаблоны, применять только одну терминологию. «Мультиперспективный подход» (Л.П.Репина) к изучению «истории одной жизни», открывает широкие возможности для биографического эксперимента, в частности и в области историографических исследований.

¹ «Западные» и «восточные» - условное обозначение научных традиций, сложившихся в евроатлантическом (понятие введено В.Ващенко/Днепропетровск/) и восточноевропейском научном поле.

² См.: Национальная гуманитарная наука в мировом контексте: опыт России и Польши / пер. с польск. Н.Кузнецова; отв. ред. Е.Аксер, И.М.Савельева; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М., 2010. – С.6, 134.

³ См.: Карпов С.П. Некоторые размышления о состоянии исторической науки и образования // В едином историческом пространстве: Сб. научных статей. – М., 2009. - С.71.

⁴ Беленький И.Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // История через личность: историческая биография сегодня /Под ред. Л.П.Репиной. – М., 2005. - С.38.

⁵ Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 2009. - С.290-291.

⁶ См. подробнее: Леви Дж. Биография и история // Современные методы преподавания новейшей истории. – М., 1996. – С.191-206.

⁷ См.: Персональная история / Под ред. Д.М.Володихина. – М., 1999; Володихин Д.М. Две версии микроисторической платформы в отечественной историографии // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. – Вып.8. – М., 2002.

⁸ См.: Репина Л.П. Личность и общество, или история в биографиях (вместо предисловия) // История через личность: историческая биография сегодня. - С.12-14, 16.

⁹ Там же. – С.13.

¹⁰ Репина Л.П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность: историческая биография сегодня. - С.60-61; Колесник І. Гоголь: мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. – К., 2009.

¹¹ См.: Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – С.285-286; Она же. Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 4. – Київ, 2009. – С.444.

¹² См.: Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – С. 286, 296; Она же. От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность: историческая биография сегодня. – С.56.

¹³ См.: Грицак Я. Иван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність. – 1994. - № 11; Андреев В. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? // Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. - № 4; Попова Т.Н. Проблемы изучения интеллектуальной биографии А.В.Флоровского: К 125-летию со дня рождения // Проблемы славяноведения: Сб. научных статей и материалов. – Вып. 11. - Брянск, 2009 и др.

¹⁴ Intellectual News. - 1997. - № 2. - Р.55-59; Репина Л.П. Историческая биография и интеллектуальная история. - С.450.

¹⁵ Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.4. – Київ, 2009. – 482.

¹⁶ См.: Нейман А.М. Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж. М.Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня. - С.330-332.

¹⁷ Репина Л.П. Историческая биография и интеллектуальная история. – С.452.

¹⁸ См.: Нейман А.М. Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж.М.Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня. - С.332-333; Шумпетер Й. История экономического анализа. - Т.1. - СПб., 2001. - С.16.

¹⁹ См.: Репина Л.П. Историческая биография и интеллектуальная история. - С.450-451.

²⁰ См.: Там же. – С.454-455.

²¹ См.: Андреев В. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.5. – Київ, 2010-2011.- С.338; Михайленко Г.М. Олександр Лотоцький (1870-1939 рр.): інтелектуальна біографія історика: Автореф. дис. ...

канд. іст. наук. – Київ, 2009; Ліхачова О.Є. Наукова, публіцистична та державна діяльність О.І.Георгієвського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2011 и др.

²² См.: Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. - С.480-481.

²³ См. подробнее: Попова Т.Н. Историография в контексте дисциплинарных традиций // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под ред. Л.П.Репиной. – М., 2011. - С.474-490.

²⁴ См.: Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – С. 264-267.

²⁵ Прайс Д. Наука о науке // Наука о науке. – М., 1966. – С.247; Буроп Э. Ученый и политическая деятельность // Там же. – С.38.

²⁶ Биография как историческое исследование // История СССР. – 1970. - № 4. - С.232, 239.

²⁷ Там же. – С.235-236.

²⁸ См.: Тарле Е.В. Наполеон. – М., 1992. – С.10; Баженов В.В. Биографический метод в научном творчестве академика Е.В.Тарле // История и историки. 1972. – М., 1973. – С.295.

²⁹ История СССР. – 1970. - № 4. - С.242.

³⁰ Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. - М., 1974. – 638 с.

³¹ Там же. – С.53.

³² История и историки. Историография истории СССР: Сб. статей. – М., 1965. – С.10.

³³ Павлова Т.А. Историческая биографистика в СССР // Новая и новейшая история. - 1990. - № 2.- С.48.

³⁴ См.: Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. - С.478, 486.

³⁵ Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры). – М., 1991. - С.170.

³⁶ См.: Голубович И.В. Биография: силуэт на фоне Humanities (Методология анализа в социогуманитарном знании). – Одесса, 2008. – С.11.

³⁷ Вопросы философии. – 1981. - № 7, 9.

³⁸ Голубович И.В. Биография: силуэт на фоне Humanities (Методология анализа в социогуманитарном знании). – С.11-12.

³⁹ Соловьев Э.Ю. Личность и ситуация в социально-политическом анализе Маркса // Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас. – С.186-187.

⁴⁰ Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-филологического исследования // Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас. – С.19, 45.

⁴¹ Там же. – 46.

⁴² См.: Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки. – Прага, 1925. – С. 243-244.

⁴³ Там же. – С.244.

⁴⁴ См.: Нейман А.М. Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж.М.Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня. – С.333; Репина Л.П. Историческая биография и интеллектуальная история. – С.452.

⁴⁵ Соловьев Э.Ю. Личность и ситуация в социально-политическом анализе Маркса // Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас. – С.45.

⁴⁶ См.: Биография как историческое исследование. – С.233-235.

⁴⁷ См.: Селезнев Ю.Н. Служить своему времени и своему народу // Вопросы литературы. – 1980. – № 9. – С.235.

⁴⁸ См.: Попова Т.Н. Дисциплинарное сообщество историографов на исходе Постмодерна (фрагменты размышлений) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 4. – Київ, 2009. – С.210-235.

⁴⁹ Румянцева М.Ф. «Чужое Я» в художественной литературе и в исторической науке // История через личность: историческая биография сегодня. – С.19.

⁵⁰ См.: Репина Л.П. Историческая биография и интеллектуальная история. – С.441-443.

⁵¹ Там же. – С.449, 453.

⁵² См.: Сент-Бёв Ш. О. Шатобриан в оценке одного из близких друзей в 1803 г. // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв.: Трактаты, статьи, эссе. – М., 1987. – С. 39–48; Луков Вл.А., Трыков В.П. Ш. О. Сент-Бёв о десяти заповедях биографического метода // VIII Пуршевские чтения: Всемирная литература в контексте культуры. – М., 1996. – С. 52.

⁵³ См.: Богданов В. Биографический метод в литературоведении // Словарь литературных терминов. – М., 1979. – С.32-33 и др.

⁵⁴ См.: Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ / Под ред. В. Воронкова и Е. Здравомысловой. – СПб, 1997;

Биографический метод в социологии: история, методология, практика / Под ред. Е.Ю. Мещеркиной, В.В. Семеновой. - М., 1994; Фукс-Хайнриц В. Биографический метод // Биографический метод в социологии: история, методология, практика / Ред. колл.: В.В. Семенова, Е.Ю. Мещеркина. - М., 1993. - С. 11-41 и др.

⁵⁵ Беленький И.Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // История через личность: историческая биография сегодня. – С.47.

⁵⁶ Значительная роль в этом процессе принадлежала В.С.Чишко. См.: Чишко В.С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.– К., 1997. Однако, на мой взгляд, *объектом биографистики* является не «видатна особа» (Чишко В.С. Указ. соч. – С.44), а историческая биография как культурно-историческое явление, *предметом* - история, теория и методология историко-биографических исследований. В этом случае биографистика предстает как одна из рефлексивных дисциплин исторического профиля. Термин *биографика* в современной литературе соответствует аналогичной дисциплине в области философских и филологических наук.

⁵⁷ См.: Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – С.298-304.

НАУКОВІ ІСТОРИЧНІ ШКОЛИ В УКРАЇНІ: ФАНТОМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Питання про індивідуалістський чи колективістський характер наукової діяльності є дискусійним, і хоча його розв'язання в той чи інший спосіб нічого принципово в науці не змінює, воно тривалий час приваблює вчених. Наукові школи, як одна з форм колективної взаємодії в історичній науці, перебувають під пильною увагою наукознавців та істориків. Школам у науці присвячено чимало праць, які створюють ситуацію перевиробництва текстів у цій галузі, що робить практично неможливим всебічне уявлення про них¹. Наслідком цього є перетворення наукової дискусії в обговорення не стільки феномену наукових шкіл, скільки інтерпретацій дискурсу цієї проблеми, а відтак, постійно відбувається розмивання сенсу й змісту поняття. Це потребує повернення до витоків цієї проблеми й з'ясування реального змісту концепту “наукова школа”.

На початку ХХ ст. у вітчизняній історіографії відбулась перша дискусія з приводу школи В.Антоновича². С.Томашівський, оцінюючи діяльність В.Антоновича, писав: “Він не вийшов із ніякої спеціальної школи, так і не створив своєї власної. ... Звісно сам Антонович мав учеників, бо був університетським професором, давав їм науковий провід, під його боком виростало нове покоління істориків, та при том ніякої школи (в розумінні одноцільного історичного напрямку) не існувало, ані не мав учеників в сім розумінню ... се не було навіть у вдачі В.Антоновича творити якусь нову школу”³. М.Довнар-Запольський – учень В.Антоновича, відповідаючи на ці закиди, зауважив: “Вопрос о Киевской исторической школе иногда возникает в науке; он рассматривается наиболее подробно в книге г. Томашевского, посвященной обзору научных трудов В.Б., и решается автором в отрицательном смысле. Г. Томашевский не объясняет, что именно понимает он под названием научной школы, но по-видимому, в его представлении с термином школы соединяется понимание такой

форми разработки научных вопросов, которая связывает самостоятельность научной мысли, почти может даже тормозить развитие науки”⁴. М.Довнар-Запольський вважав, що школа В.Антоновича існувала на тій підставі, що “основной элемент исторической школы есть направление, цель работ, такую целью В.Б. всегда ставил монографическую разработку областной истории”⁵, хоча застерігав, що “для понятия школы в исторической науке указанные две черты общности работ имеют второстепенное значение потому, что метод науки с развитием ее употребляется с одинаковым успехом всеми учеными и в нем возможны теперь лишь модификации; идейное направление социальной монографии может быть и неотчетливо выражено”⁶. Згодом сумнівів щодо існування школи В.Антоновича не поменшало. Д.Дорошенко зауважував: “Говорячи про “школу” Антоновича, не треба це розуміти в тім смислі, що він виховав таких своїх учнів та наслідувачів, які б, перейнявши його методи, засвоїли також і його загальні погляди і потім розвивали їх та удосконалювали у своїх власних працях. Такої “школи” Антонович не утворив. За те він зумів організувати надзвичайно широке дослідження української історії своїми учнями, поставивши їм завдання, давши їм теми й керуючи їх першими кроками на науково-дослідчому полі. Він не в’язав їх своїми власними – в тім числі національними – поглядами; це видно хоча б з того, що з його наукової школи повиходили деякі дослідники, що потім виявили себе людьми далеко відмінних національно-громадських поглядів. Але всіх їх зумів Антонович надихнути любов’ю до наукової праці й обернути їхній хист на досліди на полі української історії. І йому пощастило, як рідко кому з учених, виховати велику силу наукових дослідників, з яких деякі позаймали згодом університетські катедри у Києві, Харкові, Одесі, Львові, Кракові, а інші, хоч і не зробили професорської кар’єри, проте придбали собі почесне ймення видатних істориків”⁷. Звичайно, наведені оцінки школи В.Антоновича не вичерпують усіх точок зору на цей феномен. Проте, вони вельми показові своєю обережністю, зумовленою, передусім, невизначеністю поняття “наукова школа”, по відношенню до, здавалося б, усім відомого та впливового наукового осередку. Ця непевність, яку виказали сучасники В.Антоновича та його учні, передалась наступним поколінням істориків.

Увага до колективних форм взаємодії вчених виопуклилась у 60-70-х рр. ХХ ст. Радянська наука відреагувала на виклик з Заходу – появу роботи Т.Куна⁸, що стала неабияким імпульсом для становлення наукознавства в СРСР. Сам факт виходу збірника “Школи в науке” (1977) багато в чому визначав позицію радянського наукознавства – на індивідуальну монографію Т.Куна було дано колективну відповідь. У збірнику було чітко артикульовано найближчі завдання радянського наукознавства: воно виникає як реакція радянських вчених на створену Т.Куном картину розвитку науки: “Школа противопоставляется “нормальной науке” в известной концепции Т.Куна о парадигме как основе сплочения научного сообщества. По Т.Куну, школы – симптом незрелости науки. Они исчезают с утверждением общепринятого образца научной деятельности (парадигмы) и появляются вновь в период кризиса – распада некогда единого сообщества на группировки, разделенные множеством логико-психологических барьеров. Эта трактовка школы обострила интерес к вопросу, который остается в тени, когда понятие о школе в науке ограничивают такими признаками как: а) обучение творчеству и б) разработка собственной концепции”⁹.

Колективізм, а рїгої визначальний для усього радянського суспільства, спричинив всебічне вивчення наукових шкіл. Водночас, наука решти світу, при значній долі колективних зусиль у її здобутках, не заходила з таким завзяттям вивчати ці проблеми, у цілому вдовольнившись роботою Т.Куна з його акцентом на парадигми¹⁰. За Т.Куном, в основу просування науки покладена не діяльність суб’єктів науки, а результати цієї діяльності – парадигми – зразок постановки і вирішення наукових проблем¹¹. На його думку, існування наукових шкіл характерне для початкових або кризових етапів розвитку науки. Вони виконують свою місію – пошук шляхів розв’язання наукових проблем, а після того, коли спосіб знайдено, визнано і він став домінуючим, тобто створюється парадигма, школи втрачають свою актуальність, адже сформовані ними підходи стають загальнодоступними та загальноновживаними, й надалі втрачається пряма асоціація з школою¹². Крім того, світоглядні засади європейців (у радянському світогляді це поняття ширше – капіталістичний світ) базуються на пошануванні індивідуальних здобутків у науці. У західній історіографії наукова школа – це не відправна точка поступу науки як соціальної організації

вчених, а насамперед точка зростання наукової думки, попри її індивідуальний чи колективний характер. Власне, як і у Т.Куна, парадигма та її заперечення – це траєкторія розвитку науки, а кількість людей, їхній формальний чи неформальний статус, що за цим стоїть, принципового значення не має. Заперечення парадигми не означає її зникнення, навпаки поява нових поглядів на проблеми – стимул до конкуренції – головного чинника розвитку науки¹³.

Як наслідок, у радянському наукознавстві концепція Т.Куна була визнана “екстремістською”¹⁴, а боротьба з нею набула широкого розмаху. Зародження та існування наукових шкіл як результат розвитку науки розглядались виключно у рамках марксистської методологічної моделі. Значна увага при цьому приділялась колективному характеру наукової роботи з метою обґрунтувати знеособлення наукових здобутків та усупільнення результатів наукової праці. Підкреслювалась недосконалість концепції Т.Куна на противагу виваженим оцінкам радянських наукознавців¹⁵. Водночас, представлені у збірнику “Школи в науке” підходи до розуміння організаційних засад функціонування наукових шкіл надовго закріпились у схоларних студіях. Зокрема, проблеми дослідницької програми як основи для об’єднання вчених, лідерства в рамках школи, комунікації в середовищі вчених, функції наукових шкіл донині трактуються на підставі матеріалів збірника¹⁶.

Як свого часу знаковим для радянської історіографії був вихід збірника “Школи в науке”, так для української історіографії символічною стала поява у середині 80-х рр. роботи Л.Винара, присвяченої діяльності М.Грушевського. У ній Л.Винар застеріг, що питання, пов’язані з науковими школами, “в науковій історіографії (українській і світовій) не є належно устійнені”¹⁷. Водночас, визначені ним риси наукової історичної школи потребують уважного прочитання. Л.Винар свідомо відділив засновника й керівника наукової школи з його учнями і співробітниками¹⁸ від ознак того, що складає *діяльність* історичної школи¹⁹. Він не приховував, що свідомо розділив “поняття і складники “історичної школи”, щоб краще зрозуміти характер історичної школи Грушевського”²⁰. Цим самим, на нашу думку, він вказав на те, що сутність наукової школи слід шукати, передусім, у стосунках засновника-вчителя з учнями, а виділені ним складові її діяльності – це лише умови реалізації спільного проекту, який може бути названий історичною школою.

При цьому Л.Винар, виділивши “ідеальний тип” наукової школи, який не завжди існує в такій чистій формі”²¹, залишив простір для імплементації цього концепту з урахуванням конкретних історіографічних реалій: “Деколи деякі складники історичної школи відсутні, проте це не означає, що вона не існує”²². Відтоді, виведений Л.Винаром “ідеальний тип” наукової історичної школи, без застереження зазначених особливостей, став мірилом для усіх подальших реконструкцій в рамках схоларної проблематики не лише в українській історіографії²³ – головна увага “школознавців” була зосереджена на виокремленні осередків істориків, які у структурно-функціональному відношенні відповідали визначеній моделі.

У пострадянській історіографії продовжилось формування дискурсу наукової школи, який головним чином складався навколо визначення сутності наукових шкіл як явища розвитку науки, а також звівся до застосування тих чи інших підходів до пошуку наукових шкіл в минулому історичної науки²⁴. Українські історики заходилися наповнювати власний історіографічний простір відповідним змістом: відстежувати традиції, досліджувати доробок істориків, вивчати історичне співтовариство, відшуковуючи в ньому колективи, плеяди та генерації дослідників, об’єднаних роботою в певній освітній чи науково-дослідній інституції, ідеєю, традицією, що створювало підстави для виокремлення наукових шкіл – центрів, які, за мінливих життєвих реалій, ставали форпостами вивчення історії в Україні. Проте, на цьому етапі далися ознаки методологічних проблеми. Складність визначення наукових шкіл в Україні полягає у ліквідації спадковості між поколіннями істориків – відмова від методологічних засад дослідження, що домінували за радянської доби, а також частковий розкол на “стару” – марксистську історіографію та “нову” генерацію вчених – продукт епохи методологічного плюралізму, в якій, попри вік, уподобання та дослідницький досвід, кожний історик пройшов методологічне чистилище – ситуацію методологічної невизначеності / травматизму. Ті, хто перейнявся новими ідеями, почали не лише інакше писати історію, а й сприймати історіографічну традицію. Таким чином, відбувалась приватизація / роздержавлення історіографічного простору, на якому залишилась частина істориків, які по-радянськи продовжили вирішувати нові проблеми, – консерватори, і частина, яка сповна користувалась нагодою

варіативності у виборі підходів до минулого. За таких обставин, фокус уваги сягнув тих етапів розвитку української історичної науки, які виходили за межі “недалекого минулого” й безпосередньо не були пов’язані з сучасністю – доби зародження українознавчих студій у XIX – на початку XX ст. Конструювання наукових шкіл у цьому просторі, з одного боку, засвідчило невідпорний поступ вітчизняної історичної науки, з іншого – породило безліч запитань щодо реконструювання складу, діяльності та доробку тієї чи іншої наукової школи. Цілком природно, на перший план вийшли “модельні” наукові школи В.Антоновича²⁵ та М.Грушевського²⁶, які започаткували концепцію вивчення української історії. Посіяне ними інтелектуальне зерно лягло на вдячний ґрунт – з’явилися історики України. Проте, жодна зі шкіл, сформованих наприкінці XIX – на початку XX ст., не “проскочила” крізь методологічне чистилище радянської історіографічної традиції – були заперечені ідеї, на підставі приналежності до “ворожих / фашистських шкіл” були усунуті люди, перебудовані інституції, вибудовано систему підготовки “правильних” істориків. Чергову хвилю методологічної та організаційної перебудови вітчизняна історіографія пережила у 90-х рр. XX ст. Це означає, що в українській історіографії періодично втрачалась необхідна для шкіл тяглість дослідницької традиції, а також руйнувався зв’язок поколінь.

За останні два десятиліття чимало дослідників намагались обґрунтувати існування наукових шкіл в українській історіографії, і, напевно, не менше було думок всупереч їхнім твердженням. Відтак, окрім “модельних” шкіл в українській історіографії були виведені з тіні школи Д.Багалія²⁷, М.Василенка²⁸, М.Довнар-Запольського²⁹, Київська історико-юридична школа³⁰, Ніжинська історична школа³¹. Поруч з ними – обережні спроби “прикинути” можливість існування шкіл Д.Яворницького³², М.Костомарова³³, І.Линниченка³⁴, М.Слабченка³⁵ та ін. Не вщухають дискусії навколо школи О.Лазаревського³⁶. Відбулося коригування змісту концепту “школа М.Грушевського”³⁷. Це все відбувалося на тлі загострення теоретичних суперечностей щодо критеріїв конституювання наукової школи і відповідності нововиявлених шкіл цим критеріям.

Про існування наукових шкіл у повоєнній історіографії не йшлося. За тогочасних суспільно-політичних реалій “більшість університетів не мали змоги розвинути свої власні академічні

школи”³⁸. На думку Я.Грицака, єдиним винятком була школа М.Ковальського у Дніпропетровському університеті, який користувався привілейованим становищем на українських теренах у радянському освітньому просторі³⁹. Як і у випадку зі школами у попередню добу, феномен Дніпропетровської історичної школи в сучасній історичній науці став об’єктом непростих історіографічних дискусій⁴⁰. На цьому тлі розмови про наукові школи в сучасній українській історіографії далі кулуарів не розповсюджуються.

Останнім часом ідеї наукової школи на пострадянському просторі загрожує набуття нею гіпертрофованих форм. Зокрема, у Росії з 1996 р. вживаються заходи щодо державної підтримки провідних наукових шкіл. Згідно з інструктивними документами про надання грантів, провідною науковою школою “считается сложившийся коллектив исследователей различных возрастных групп и научной квалификации, связанных проведением исследований по общему научному направлению и объединенных совместной научной деятельностью”⁴¹. Очевидно, під дане визначення підпадає практично будь-який науковий осередок (формальний чи неформальний), який працює над виконанням наукового проекту, що значною мірою дискредитує ідею школи. Як неформальне наукове об’єднання – наукова школа може стати результатом діяльності науково-дослідної установи чи університету як інституції? Тим не менше, підтримка на державному рівні сприяла активізації “школопошукових” досліджень в усіх галузях знань⁴². Прикро, але в українському науковому та освітньому середовищі також спостерігаються тенденції до створення шкіл заради шкіл – у вищих навчальних закладах затверджуються положення про наукову школу і на підставі нього “виводиться” N-на кількість “власних” наукових шкіл у складі професора та його аспірантів⁴³.

Розуміння Perezrilosti проблеми наукових шкіл спричинила появу в сучасній українській історіографії низки серйозних аналітичних оглядів В.Гоцуляка, В.Заруби та С.Водотики⁴⁴, в також статті І.Колесник та О.Яся в “Енциклопедії історії України”⁴⁵. Зрештою, пошук інваріантності тлумачень феномену “наукова школа” в радянській та пострадянській історіографії, ламання списів з приводу існування тих чи інших шкіл дало підстави Г.Швидько дійти висновку, що з приводу наукових шкіл “наукова дискусія чи то не завершилася, чи то звершилася нічим”⁴⁶. Примітним є те,

що подібного результату дійшли фахівці у студіювання дослідницьких колективів у Європі та Америці. Існування неформальних об'єднань вчених у них не викликає сумнівів, проте вони констатували відсутність консолідованого підходу до виділення такого типу об'єднань науковців, як “незримі коледжі”, що, на їхню думку, заважає продовженню вивчення цього феномену⁴⁷. Школами ж там давно вже називають навчальні заклади чи їхні підрозділи, які пропонують освітні послуги в галузі історії – готують істориків. В Україні також добре відомі так звані школи молодих науковців, запозичені з Заходу, в яких здійснюється науковий вишкіл – майстер-класи відомих вчених для науковців-початківців.

Така ситуація, очевидно, спонукає до чергового переосмислення феномену в цілому. Тим більше, що світовий досвід підкреслює можливість цього. За умов методологічного плюралізму навіть такі “штампи” як “школа Анналів” піддаються перегляду. Зокрема, французькі історики неодноразово заперечували назву “школа”, вбачаючи в ньому кастову замкненість та примусове підпорядкування одноманітності, віддаючи перевагу найменуванню “нова історична наука”⁴⁸. Очевидно, дослухаючись до них, частина істориків також уникають віднесення цього осередку до “шкіл”⁴⁹, натомість відводячи йому місце “руху”⁵⁰. Проте переважна більшість дослідників керуються логікою, сформульованою Б.Могильницьким: “В новейшей литературе ставится под сомнение правомерность употребления самого понятия “школа “Анналов“. Ему противопоставляются альтернативные понятия, такие как “движение “Анналов“ и “дух “Анналов“. Тем не менее, понятие “школа Анналов” по-прежнему широко употребляется в науке и университетском преподавании. Буду использовать его и я, и не столько потому, что такое словоупотребление стало привычным. В ее деятельности существует нечто большее, поднимающееся над отдельными, пусть существенными, различиями, объединяющее, по крайней мере, два первых поколения “анналистов” и позволяющее говорить о научной школе”⁵¹.

Насамперед, слід розрізнити наукову школу як феномен історіографічної дійсності, де вона є продуктом тривалої співпраці вчених, об'єднаних спрямованістю наукових студій, у рамках якої вони розробляють певну дослідницьку програму, запропоновану науковим “батьком”-засновником та під його керівництвом або

вироблену самостійно кожним членом наукового об'єднання. Це форма взаємодії, яка ґрунтується на спільних методологічних, методичних та духовних засадах⁵². Обов'язковою умовою виникнення та існування наукової школи є співробітництво науковців в інтелектуальному середовищі й передавання напрацьованого досвіду наукової роботи учням та послідовникам, залучення їх до певної наукової традиції. Цьому має сприяти наявність формальних інституцій, які уможливають постійні контакти вчених, а також засоби публікації результатів наукових студій. Таку школу слід відрізнити від метафори, яка постфактум визначає результат докладання спільних зусиль вчених по регенерації дослідницького потенціалу певної галузі знань в рамках реалізації освітніх та дослідницьких проєктів. Очевидно, що метафора представляє історіографічну реальність з точки зору підсумків дослідницьких процесів, тоді як в реальному вимірі школа найчастіше визначається як умова досягнення результату, тому й виникає дисонанс між бажаним і дійсним, тому не усі згодні з появою в історіографічних святцях чергової школи. Зважаючи на те, що школа є постфактум-конструкція, відправною точкою її виділення та осмислення є, як це не парадоксально, смерть її засновника / лідера, в результаті чого набувають завершеності усі інтелектуальні, комунікативні та інфраструктурні канали взаємодії, що лежали в основі діяльності осередку. Тобто, наукова школа – це посмертна нагорода талановитому вченому за його інтелектуальну, організаторську та педагогічну діяльність, яка здобула визнання у науковому світі. Так сталося, зокрема, і з школою М.Ковальського. На початку XXI ст. М.Ковальський, оцінюючи роль кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету у підготовці наукових кадрів, скромно зазначив: “Дослідження й підсумки праці кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ дозволяють прослідкувати формування й діяльність наукових історичних шкіл”⁵³. При цьому він не вказав на те, що більшість зі згаданих у статті молодих кандидатів наук були його учнями. Й лише після його смерті школа М.Ковальського історіографічно легітимізувалась⁵⁴.

Наукова школа – це неформальне об'єднання вчених. Тому важко представляти діяльність школи як роботу кафедр, інститутів та лабораторій, оскільки вони, як формальні підрозділи дослідницьких установ, вирішують наукові завдання часто-густо відмінні

від тих, навколо яких відбувається згуртування вчених. Відтак інфраструктура школи – це лише умова зближення вчених, можливість здійснювати постійні контакти. Саме в площині цих контактів – особистих та опосередкованих – криється те, що робить школу школою.

У зв'язку з цим, необхідно переглянути відносини учитель-учень. Насамперед, передавання досвіду наукової роботи може здійснюватись різними шляхами. Науковий вишкіл – ремесло історика – під час навчання / “учнівства” здобуває учень, послідовник – творчо використовує ідеї попередників, а епігон – поширює висловлені ними думки. В разі, якщо “ремесло історика” та дослідницькі “know-how” передаються в рамках певної дослідницької традиції, виникають підстави для конституювання наукової школи. Кожен історик приєднується до певної дослідницької традиції і намагається її вдосконалити й продемонструвати свій вишкіл на практиці. Примітним є те, що людський вимір школи як правило не виходить за межі одного-двох поколінь, з урахуванням першого покоління в особі засновника школи, тоді як інтелектуальний та ідейний впливи тривають значно довше. Ця ідея не є новою. Свого часу Л.Винар передбачав можливість “історіографічного ухилу”⁵⁵ – відходу учнів від ідей вчителя. Л.П.Лаптева, у свою чергу, висловила думку про те, що “школу следует определять ... лишь как сообщество научных единомышленников в рамках одного-двух поколений, т.е. пока действует учитель”⁵⁶. Очевидно у такий спосіб для наукової школи у соціальному вимірі справедливим є перефразований принцип – учень мого учня – не мій учень. Особистісне знання від учнів до наступних поколінь вчених транслюється у модернізованому та редукованому вигляді з урахуванням життєвого та дослідницького досвіду – тобто від учнів до їхніх учнів передається вже інше особистісне знання, на відміну від сприйнятого від учителя. Досвід українських наукових шкіл доводить, що їхня регенерація обмежувалась одним-двома поколіннями учнів, а традиція (концепції, парадигми) жила головним чином за рахунок послідовників. З іншого боку, наслідування, вдосконалення та заперечення ідей вчителів, за умови їх підтримки іншими вченими, – основа для іншої школи. Так, учнем обласної школи В.Антоновича був М.Довнар-Запольський, який, у свою чергу, навколо писцевих книг об'єднав гурт послідовників, з-поміж яких був Г.Ма-

ксимович, який у Ніжині розпочав студії з історії Гетьманщини й долучив до цього А.Єршова й М.Петровського. Питання: Хто до якої школи належав? Ніхто з дослідників А.Єршова та М.Петровського до школи В.Антоновича не зараховує. Відтак, наукова школа – це одне-два покоління, в рамках яких відбувається формування однодумців-наступників. Надалі вона являє собою співтовариство вчених, які у своїй дослідницькій практиці лише відштовхуються від стрижневої ідеї попередників.

Лідер та засновник школи – це дві ролі, які виконує учитель на етапі формування наукової школи. Першу він виконує на етапі реалізації власного дослідницького проекту, який згодом стане основою для залучення зацікавлених осіб для його спільної реалізації. Учитель залишається лідером аж до моменту оволодіння його учнем / учнями – єдиним поколінням його справжніх наступників – методологією та методикою наукового пошуку, тобто знань, необхідних для усвідомлення концепції учителя, та, власне, включення в активну дослідницьку діяльність. У цей момент лідерство припиняється, й учитель стає першим серед рівних.

Одним з найголовніших критеріїв формування вченого є спілкування з учителем, результатом якого є оволодіння “особистим знанням” – неформалізованими компонентами наукових принципів та наукової діяльності вченого, які стосуються вміння бачити проблему, передбачати можливі шляхи її вирішення, спрямування теоретичного або практичного застосування наукових ідей тощо. ”Особисте знання”, співпраця з майстром, постійне спілкування з ним, сприйняття та усвідомлення “законів” його майстерності і морально-етичних принципів наукової діяльності, способів вибору наукових проблем, методів їхнього розв’язання, пояснювальних та регуляторних принципів сприяє тому, що стиль мислення, властивий наставнику, переходить до його учнів⁵⁷. Крім того, формальне й неформальне спілкування учителя з учнем є невід’ємним фактором процесу виховання вченого, який тісно пов’язаний з формуванням особистості. Становлення особистості вченого відбувається шляхом самовдосконалення вченого у процесі навчання дослідницькому ремеслу під керівництвом учителя. Водночас учитель зростає разом зі своїми учнями, філософськи сприймаючи власні помилки та недоліки в роботі та продукуючи нові ідеї – основу для продовження досліджень.

Школа – це феномен взаємодії в науці, який народжується впродовж тривалого часу. Результати діяльності шкіл, або конституювання нової школи, виявляються дедуктивним шляхом – відштовхуючись від ідеї школи, вивчається сукупність індивідуальних траєкторій життєдіяльності у науковому середовищі, на основі чого робиться висновок про наявність чи відсутність підстав для визнання колективних засад у цій діяльності. Значно менше, на жаль, приділяється уваги виявам творчої взаємодії між вченими, плеканню та трансляції дослідницьких традицій. Джерелами для вивчення шкіл слугують тексти істориків (праці, спогади, листи, автобіографії) та документи тих інституцій, з якими вони мали формальні стосунки. Зважаючи на те, що переважна більшість дослідників відкрито не ідентифікувала й не ідентифікує себе зі школами, реконструкція школи здійснюється шляхом інтерпретації текстів – вирощування матерії школи на основі гіпертекстових конструкцій. Таким чином, ступінь сформованості ознак школи для кожного інтерпретатора може бути різною, а відтак, досліджуваний об'єкт в очах дослідників може постати центром, осередком і, зрештою, школою. Визнання чи не визнання школи – це вияв позиції вченого. Тому необхідно подолати комплекс меншовартості в історичній науці, звільнитись від зверхності у ставленні до оцінки здобутків попередніх поколінь дослідників. Оскільки наукова школа є результатом саморефлексії, головними умовами визначення наукової школи повинні стати відповідальність й професіоналізм дослідника, його глибока обізнаність у схолярній проблематиці та історії історичної науки.

Ситуація ускладнюється тим, що дедалі більше суперечливих думок з приводу існування тих або інших шкіл підриває довіру до історіографів та наукознавців, які, самі того не помічаючи, завели проблему наукових шкіл у глухий кут. Суперечки з приводу наукових шкіл наближаються в своїй сутності до тверджень, які більше спираються на віру, аніж на наукове знання. Шлях подолання цих суперечностей частково був передбачений Т.Куном: “В той же степени (столь же значительной, сколько и неполной), в какой две научные школы не согласны друг с другом относительно того, что есть проблема и каково ее решение, они неизбежно будут стремиться переубедить друг друга, когда станут обсуждать относительные достоинства соответствующих парадигм. В аргумента-

циях, которые постоянно порождаются такими дискуссиями и которые содержат в некотором смысле логический круг, выясняется, что каждая парадигма более или менее удовлетворяет критериям, которые она определяет сама, но не удовлетворяет некоторым критериям, определяемым ее противниками⁴⁵⁸.

Наведені міркування повинні скоригувати оптику бачення наукових шкіл в бік більш спокійного ставлення до метафори “наукова школа”, значення якої може бути представлене різним за складом наративом, й більш виважено співвідносити її з історіографічною дійсністю. Відтак, наукова школа в українській історіографії перестане бути примарою, фантомом, чимось надзвичайним, а навпаки набуде своєї справжньої суті – самотутньої / неформальної інтелектуальної традиції, яка спирається на спільність дослідницьких устремлінь плеяди вчених, результатом якої є постановка й розв’язання важливих наукових завдань й організація наукової соціалізації науковців-початківців. Лише за таких умов можливе подолання анабіотичного стану, в якому наукові історичні школи перебувають в Україні.

¹ Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / [пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Колomoец, В. Катаева]. – М., 2003. – С. 315–316.

² Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський) / В.В.Ващенко. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 93–94; Кіян О.І. Генезис поняття “Київська історична школа” в історіографії / О.І.Кіян // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 154–166.

³ Томашівський С. В.Антонович. Його діяльність на ниві історичної науки / Степан Томашівський. – Львів, 1906. – С. 65–66.

⁴ Довнар-Запольский М.В. Исторические взгляды В.Б.Антоновича / М.В.Довнар-Запольский // Чтения в Историческом обществе Несторалепописца. – К., 1909. – Кн. ХХІ. – С. 35–36.

⁵ Там само. – С. 37.

⁶ Там само.

⁷ Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д.Дорошенко. – Прага, 1942. – С. 161.

⁸ Kuhn T. The Structure of Scientific Revolution / Thomas Kuhn. – University of Chicago Press, 1962. – 173 p.; Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун. – М., 1975.

⁹ Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа / М.Г.Ярошевский // Школы в науке. – М., 1977. – С. 8.

¹⁰ Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / Пітер Берк // Нові перспективи історіописання / [За ред. П.Берка]; [пер. з англ.]. – К., 2004. – С. 10.

¹¹ Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969г. [пер. с англ. И.З.Налетова] / Томас Кун. – М., 1977. – С. 11.

¹² Там само. – С. 39, 233.

¹³ Там само. – С. 149–150, 198.

¹⁴ Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке / Г.П.Мягков. – Казань, 2000. – С. 130.

¹⁵ Штейнер Г. Связь социального и познавательного факторов в творческой деятельности научных школ / Г.Штейнер // Школы в науке. – М., 1977. – С. 114; Гасилов В.Б. Научная школа – феномен и исследовательская программа науковедения / В.Б.Гасилов // Там само. – С. 125–127.

¹⁶ Зербіно Д.Д. Наукова школа: лідер і учні / Д.Д.Зербіно. – Львів, 2001. – С. 10–11. Malciené L. Scientometric Analysis of a Scientific School / L.Malciené // Scientometrics. – 1989. – Vol. 15. – No. 1–2. – P. 73–85.

¹⁷ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). – БМ: Сучасність, 1986. – С. 53–54.

¹⁸ Там само. – С. 53.

¹⁹ Там само. – С. 54.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Михальченко С.И. О школах и направлениях в исторической науке / С.И. Михальченко // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. / [Редкол.: В.Н.Сидорцов. (отв. ред.) и др.]. – Минск: БГУ, 2004. – С. 38–39.

²⁴ Див.: Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке: опыт русской исторической школы / Г.П.Мягков. – Казань, 2000. – 296 с.; Лаптева Л.П. В.И.Ламанский (1833-1914) и его историческая школа / Л.П.Лаптева // Российские университеты в XVIII–XX веках: Сб. науч. статей. – Воронеж, 2002. – Вып. 6. – С. 68–83; Гришина Н.В. “Школа В.О.Ключевского” в историографии: научный дискурс и историогра-

фическая судьба / Н.В.Гришина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 12 (150). – История. Вып. 31. – С. 131–137; Иванова Т.Н. Анализ дискуссии о научной школе В.И.Герье в современной историографии / Т.Н.Иванова // Вестник Чувашского университета. – 2010. – № 4. – С. 31–37.

²⁵ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – М.–Брянск, 1997. – 228 с. Корінний М. Про внесок школи В.Б.Антоновича в дослідження історії Лівобережної України давньоруських часів (історіографічний нарис) / М.Корінний // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993 р., м. Київ: Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 77–82.

²⁶ Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові / Василь Педич. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.; Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С. Грушевського / С.І.Білокінь // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 106–131; 1999. – № 5. – С. 110–118; Верба І. Київська історична школа М.С. Грушевського: організаційно-технічні моменти / Ігор Верба, Оксана Юркова // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 268–284; Сохань П.С. М.С. Грушевський і Асадеміа: Ідея, змагання, діяльність / П.С.Сохань, В.І.Ульяновський, С.М.Кіржаєв. – Київ, 1993. – 319 с.

²⁷ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури ім. акад. Д.І.Багалія (1921–1934) / О.Богдашина. – Харків, 1994. – 195 с.

²⁸ Водотика С. Наукові історичні школи і провідні тенденції розвитку української історичної науки на початку ХХ ст. / С.Водотика // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 16(2). – С. 270–290.

²⁹ Карпусь Д.О. Педагогічна діяльність М.В.Довнар-Запольського в Університеті св. Володимира та формування ним київської школи економічної історії / Д.О.Карпусь // Проблеми славянознавства: Сборник наукових статей і матеріалів. – 2005. – Вип. 7. – С. 158–170; Його ж. Теоретико-методологічні погляди М.В.Довнар-Запольського та їх вплив на формування методології київської історико-економічної школи / Дмитро Карпусь // П'ять міжнародних доунараїнських читанні. – Гомель, 2005. – С. 118–135; Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики) / С.И.Михальченко. – М.–Брянск, 1997. – 228 с.

³⁰ Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа) / Т.І.Бондарук. – К., 2000. – 158 с.;

Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии: некоторые итоги изучения / С.И.Михальченко // Источниковедение и краеведение в культуре России. Сборник к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта Историко-архивному институту. – М., 2000. – С. 400–401.

³¹ Острянюк А.М. Ніжинська історична школа (до постановки проблеми) / А.М.Острянюк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 369–391; Зозуля С.Ю. Чи існувала Ніжинська історична школа в 20-х роках ХХ ст.? // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2003. – Вип. 21. – С. 333–335.

³² Ковальський М.П. Місце Д.І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі / М.П.Ковальський // Вчений-подвизник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького. [Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого]. – Дніпропетровськ, 1991. – 78 с.; Мерніков Г.І. Риси історичної школи в творчості Д.І. Яворницького / Г.І.Мерніков // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 31–33.

³³ Підгорна Л. Микола Костомаров – репрезентант міфологічної школи / Л.Підгорна // Вісник Львівського університету. Серія: Філологія. – 2007. – Вип. 41. – С. 27–36.

³⁴ Музичко О.Є. Линниченко Іван Андрійович. 1857–1928 / О.Є.Музичко // Одеські історики. Енциклопедичне видання Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – С. 210–215.

³⁵ Шевчук А.В. Передумова формування наукової школи М.Слабченка в Одесі / А.В.Шевчук // Гілея. – 2011. – Вип. 46. – С. 148–154.

³⁶ Коваленко О.Б. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина / О.Б.Коваленко // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 11–18; Його ж. Олександр Лазаревський і розвиток історичної науки в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О.Б.Коваленко // Сумська старовина. – 2004. – № ХІІІ–ХІV. – С. 7–12; Воронов В.І. О.М Лазаревський як історик та археограф / В.І.Воронов / Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 48–67.

³⁷ Грицак Я. Чи була школа Грушевського? / Я.Грицак // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / [За ред.. Я.Грицака, Я.Дашкевича]. – Львів, 1999. – С. 162–171.

³⁸ Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001. Десятиліття змін / Ярослав Грицак // Україна модерна. – 2005. – Ч. 9. – С. 45.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії / Ірина Колесник // Ейдос. – 2006. – Вип. 2. – С. 381–404; Брехуненко В. Дніпропетровський СНІД (Синдром наукового імунodefіциту) / Віктор Брехуненко // Український археографічний щорічник. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 413–431; Чернов Е.А. Открытое письмо доктору исторических наук Виктору Брехуненко / Е.А.Чернов // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / [За ред. О.І.Журби]. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 4. – С. 86–102.

⁴¹ Дежина И. Научные школы: интеллектуальная капитализация или стагнация? / И. Дежина, В. Киселева // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 1. – С. 43–51.

⁴² Мирская Е.З. Научные школы: история, проблемы и перспективы / Е.З.Мирская // Науковедение и новые тенденции в развитии российской науки / [Под ред. А.Г.Аллахвердяна, Н.Н.Семеновы, А.В.Юревича]. – М., 2005. – С. 244–265; Куперштох Н.А. Научные школы России и Сибири: проблемы изучения / Н.А.Куперштох // Философия науки. – Новосибирск, 2005. – № 2 (25). – С. 93–106; Ваганов А. Неформальное объединение ученых. Ведущие научные школы как инкубаторы новых кадров для науки / А.Ваганов // Независимая газета. – 2008. – 14 мая.

⁴³ Віднянський С. Проблеми всесвітньої історії в українській історіографії: стан та перспективи досліджень / Степан Віднянський // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія міжнародних відносин. – 2010. – Ч. 2. – С. 50–51.

⁴⁴ Заруба В. Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми / Віктор Заруба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – 2006–2007. – Вип. 15. – С. 769–781; Водотика С. Наукові історичні школи і провідні тенденції розвитку української історичної науки на початку ХХ ст. / С.Водотика // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 16(2). – С. 270–290; Гоцуляк В.В. Вивчення сучасними вченими проблеми наукової школи / В.В.Гоцуляк // Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”. – 2009. – Вип. 160/161. – С. 10–16.

⁴⁵ Колесник І.І. Наукові напрями, школи, течії, гуртки / І.І.Колесник, О.В.Ясь // Енциклопедія історії України: У 10 т. / [Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.]. – К., 2010. – Т. 7: Мл–О. – С. 214–224.

⁴⁶ Микола Павлович Ковальський. Ad honores... Ad memorandum...: Збірник наукових праць / [За ред.. Г.К.Швидько]. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 5.

⁴⁷ Crane D. Invisible colleges: diffusion of knowledge in scientific communities / Diana Crane. – Chicago: University of Chicago Press, 1972. – 213 p.; Zuccala A. Modeling the invisible college / Alesia Zuccala // Journal of the American Society for Information Science and Technology. – 2006. – Vol. 57. – No. 2. – P. 152-168.

⁴⁸ Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа “Анналов” / А.Я.Гуревич. – М., 1993. – С. 27.

⁴⁹ Дюпон-Мельниченко Ж.Б. Французька історіографія ХХ століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів, 2001. – 170 с.

⁵⁰ Burke P. The French Historical Revolution. The Annales school. 1929-1989 / Peter Burke. – Stanford University Press, 1990. – P. 2.

⁵¹ Могильницький Б.Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций. Вып. II: Становление “новой исторической науки” / Б.Г.Могильницький. – Томск, 2003. – С. 6.

⁵² Остряно А.М. Вказ. праця. – С. 369.

⁵³ Ковальський М.П. Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970-1990-ті рр.) / М.П.Ковальський // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 16.

⁵⁴ Микола Павлович Ковальський. Ad honores... Ad memorandum...: Збірник наукових праць / [За ред. Г.К.Швидько]. – Дніпропетровськ, 2007. – 390 с.

⁵⁵ Винар Л. Вказ. праця. – С. 54.

⁵⁶ Лаптева Л.П. Вказ. праця. – С. 81.

⁵⁷ Карцев В.П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований / В.П.Карцев. – М.: “Наука”, 1984. – С. 75.

⁵⁸ Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969 г. [пер. с англ. И.З.Налетова] / Томас Кун. – М., 1977. – С. 149.

У статті зроблено спробу узагальнити підсумки вивчення наукових шкіл в українській історіографії. Відзначено здобутки й прорахунки у цій царині, зроблено певні уточнення щодо коректного розуміння цього феномену.

Ключові слова: наукова школа, історична школа, незримий коледж, українська історіографія.

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ,
ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ
ТА ПРОБЛЕМНІ ВИМІРИ
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ**

ЛИТУАΝІСТИЧНІ СТУДІЇ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1936–2011 РР.): ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Литуаністика, як галузь історичної академічної науки, в Україні від часу заснування Інституту історії України НАН України (далі – ІУ НАНУ) пройшла довгий тернистий шлях становлення та розвитку. Традиційно вчені київської історичної школи кінця ХІХ – початку ХХ ст. приділяли пильну увагу литуаністичним студіям, результатом чого постали фундаментальні праці, які до сьогодні не втратили свого наукового значення й слугують відправною точкою сучасних досліджень історії України литовської доби. Саме через цю обставину, вочевидь, тривалий час інтерес до указанного напрямку досліджень практично не проявлявся, а поодинокі праці практично нічого нового не привносили у розкритті складних наукових задач. Яким же чином литовський період в історії України досліджувався в провідній історичній інституції України – питання, відповідь на яке може дати дана розвідка.

Литовський період у хронологічному й тематичному зрізі відноситься до періоду історії України пізнього середньовіччя і раннього нового часу. Відповідний науковий підрозділ, що відповідає цій системі періодизації, у структурі ІУ НАНУ існує з 1936 р., часу заснування самого інституту, під різними назвами. Так, від 1936 р. – це секція історії феодалізму, 1937 р. – сектор історії України періоду феодалізму, 1938 р. – секція історії України періоду феодалізму, 1939 р. – сектор історії України епохи феодалізму, 1940 р. – сектор історії України доби феодалізму, 1941 р. – сектор історії феодалізму, (1944–1946; 1950–1963; 1966–1991) – відділ історії феодалізму, у 1947–1949 рр. – відділ історії України періоду феодалізму, у 1963–1965 рр. – відділ історії досоціалістичних формацій, з 1991 р. – відділ історії України середніх віків, а з квітня 2006 р. – відділ історії України середніх віків і раннього нового часу¹.

У передвоєнний час як планова тема, пов'язана з литовським періодом, розроблялася науково-дослідна проблема «Україна під

владою Литви XIV–XVI ст.» (виконавець – науковий співробітник без ступеня К.Г. Гуслистий). По суті К. Г. Гуслистий був єдиний, хто досліджував литuanістичну тематику у перші десятиріччя існування ІУ НАНУ. У 1939 р. його напрацювання вилилися у захисті кандидатської дисертації та виданні монографії «Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV по 1569 р.)» у серії «Нарисів з історії України» (Вип. 2)². За характером це було добре компільоване дослідження на базі класичних праць вчених-литуаністів й, водночас, одна з кращих робіт першого етапу наукової творчості К.Г. Гуслистого. У роки ІІ Світової війни ІУ НАНУ, перебуваючи в евакуації, в основному займався пропагандистською роботою, тому на розробку наукових тем не було часу й не ставилися відповідні завдання.

Після повернення установи з евакуації литuanістична тематика розроблялася у плановій темі «Боротьба українського народу проти іноземних завойовників в XIII–XV ст.», виконавцем якої окрім К.Г. Гуслистого (з липня 1944 р. по грудень 1949 р. – завідувач відділом) став молодий дослідник Д.І Мишко³. Згодом Д. Мишко свої напрацювання опублікував у двох монографіях «Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. (К., 1959)» та «Соціально-економічні умови формування української народності. (К., 1963)», в яких позитивним моментом стало часткове введення нових архівних матеріалів⁴. У 60-ті роки відділом досліджувалися проблеми «Соціально-економічного розвитку України і народні рухи в епоху феодалізму» та «Історія історичної науки на Україні в епоху феодалізму»⁵. Утім, окрім згаданих праць Д. Мишка, проблеми литовської доби не вилилися у результаті в жодному з форматів наукової продукції, окрім кількох сторінкових ілюстративних малоцінних матеріалів з теми, вміщених до колективних синтетичних праць з історії Української РСР.

У 70-х роках відділ поповнився молодими фахівцям (О.Ф. Сидоренко та Ф.М. Шабульдо)⁶, інтереси яких зосереджувалися на дослідженні історії України у литовський період. Так, першим концептуальним дослідженням політичної історії ВКЛ стала монографія Ф. Шабульдо «Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского», видана наприкінці 80-х років. В ній автор основну увагу зосередив на періоді входження українських земель до складу ВКЛ. Головним чином, вчений представив

авторську концепцію генези переходу під владу ВКЛ Волинської, Подільської, Київської та Чернігово-Сіверської земель у боротьбі із Золотою Ордою, їх суспільно-політичний устрій⁷. О. Сидоренко свої дослідницькі інтереси сконцентрувала на вивченні питань міжнародної торгівлі українських земель від IX до середини XVII ст., де мав місце й литовський сегмент проблеми. Результатом її напрацювань став вихід монографії «Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.)», що лягла в основу докторської дисертації⁸.

Наступне десятиліття Ф. Шабульдо розвивав тему синьоводської битви, результатом чого стала публікація книги «Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання» (К., 1998). Дана тематика стала досить дискусійною, а науковий дискурс по ній все більше заходить у глухий кут.

Альтернативне бачення проблеми політичного розвитку України пізнього середньовіччя – раннього нового часу представлене у працях О. Рисиної, яка, завершивши аспірантуру в ІУ НАНУ на початку 90-х років, опублікувала монографію по темі дисертації та один із томів у серії «Україна крізь віки». На її думку, приєднання Сіверщини та Київщини до складу ВКЛ відбулося одночасно, а саму «інкорпорацію українських земель до складу ВКЛ було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди»⁹.

Фахову підготовку в ІУ НАНУ у 80-х роках пройшов Г.В. Боряк, а на початку 90-х років, паралельно з О.В. Русиною, А.О. Гурбик. Г. Боряк ґрунтовно вивчав проблеми адміністративно-територіального устрою українських земель у складі ВКЛ, опублікувавши серію статей та блискуче захистив кандидатську дисертацію¹⁰, що, однак, не постала у формі монографії. Натомість А.О. Гурбик після захисту дисертації по темі генези соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні опублікував брошуру та індивідуальну монографію¹¹. На сьогодні це, по суті, останні праці з історії українського селянства литовської доби в сучасній історіографії.

Варто також відмітити роботи вчених ІУ НАНУ, пов'язаних із спеціальними галузями історичної науки, які допомагають зрозуміти проблеми грошового обігу та лічби монет (М.Ф. Котляр)¹², а також мір місткості і земельних площ й ваги (Н.О. Герасименко)¹³.

Новий поштовх та відповідні умови у дослідженні литуаністичних проблем української історичної науки, безумовно, склалися наприкінці 90-х років та на межі століть¹⁴. Відділ поповнюється аспірантами (Б. Черкас, А. Блануца, Д. Ващук), які ціленаправлено вивчають військово-політичний, соціально-економічний та правовий аспекти розвитку України у складі ВКЛ¹⁵. Протягом десятиріччя вчені опублікували як індивідуальні монографії, так і брали участь у написанні розділів у колективних монографіях та проектах. Вагомого значення набувають також й питання, пов'язані з вивченням та публікацією джерел – Литовської метрики та окремих груп оригінальних документів¹⁶. А. Блануца та Д. Ващук ініціювали створення спеціального литуаністичного альманаху¹⁷, а також організували дві міжнародні фахові конференції, проведені разом з вченими Кам'янець-подільського національного університету¹⁸. Така діяльність привертає увагу молодих дослідників до даного історичного етапу в українському державотворенні, а також створює імідж українській литуаністиці у європейській історичній науці.

Певним індикатором актуальності та стану вивчення окремого історичного етапу чи проблеми, у тому числі й розвитку української литуаністики, може слугувати процес апробації результатів дослідження у провідному історичному журналі України, заснованому в ІУ НАНУ – «Українському історичному журналі»¹⁹. Тож проаналізуємо наскільки активно представлена литуаністика на сторінках «УІЖу» у період з кінця 80-х років й до сьогодні.

Певною ризикою у підведенні підсумків роботи «УІЖу» та аналізу історичної науки з погляду сучасності стала публікація матеріалів круглого столу у 1988 р. На 90 сторінках матеріалів розмістилися у друкованому вигляді виступи учасників круглого столу, провідних фахівців Інституту історії АН УРСР. Проте жодного разу, коли йшла мова про період перебування українських земель у складі ВКЛ, не вживалися дефініції на кшталт „литуаністика” „ВКЛ”, „українські землі в складі ВКЛ” тощо. Натомість у доповіді В.А. Смоля, на той час доктора історичних наук, у тому моменті, де вчений звертав увагу на активізацію зусиль по публікації малознаних джерел, був згаданий й основний архівний комплекс документів по вивченню ВКЛ – книги Литовської метрики²⁰. В той же час в матеріалах вказувалось: «ми відчуваємо «хронічний голод» на проблемні теоретичні й методологічні статті, з якими ви-

ступали б провідні фахівці... Мають місце і невиправдана дрібно-темність, тематична одноманітність, дублювання матеріалів»²¹. Це при тому, що у 80-х роках питання литуаністики на сторінках «УІЖу» були практично відсутні, за винятком окремих досліджень Ф.М. Шабульдо, а з 1989 р. починає друкуватися молодий фахівець з теми дисертаційного дослідження про Сіверську землю – О.В. Русина²². Проте варто відзначити, що кінець 80-х – початок 90-х років поклав початок відродження литуаністичних студій. Вже у 1990 р. правову та соціально-економічну тематику своїми публікаціями відродив починаючий литуаніст А.О. Гурбик²³. Певні зрушення відбулися і в дослідженні станових груп. Зокрема, у 1987 р. В.О. Щербак на шпальтах часопису представив статтю про суспільні групи (в основному увага була зосереджена на боярстві та селянстві) в Україні XIV – середини XVII ст.²⁴, а у 1994 р. – повідомлення про джерела формування українського козацтва, торкаючись також і проблем, пов'язаних з політикою великих князів литовських щодо українських земель у XV–XVI ст.²⁵

До сорокарічного ювілею «УІЖу» (1997 р.) В.М. Матях провела спеціальне дослідження, у якому сконцентрувала увагу на проблемах медієвістики, представленої на сторінках журналу. Учена вимушена була констатувати, що «з поля зору науковців (а відповідно і редколегії журналу) майже випала литовсько-польська доба української історії... Вона представлена на сторінках часопису надзвичайно скупо як в кількісному, так і тематичному відношенні»²⁶. Стан розробки і дослідження литовсько-польської доби на шпальтах «УІЖу» протягом 1985–2000 рр. проаналізувала Л.І. Капітан²⁷. Зазначимо, що дослідниця не повною мірою представила литуаністичні студії, зокрема, поза увагою залишилися праці окремих вчених-литуаністів.

Невелике повідомлення про гербову традицію на Поділлі²⁸ стало одним і до цього часу єдиним дослідженням у галузі спеціальних історичних дисциплін періоду литовської доби, до того ж воно було проведено не фахівцями-литуаністами.

У хроніці О.І. Гуржія «Круглий стіл» з питань історії феодалізму на Україні» знаходимо інформацію про те, хто з вчених, в коло наукових інтересів яких, входили проблеми „литуаністики”, взяли участь у науковій конференції. Це – Ф.М. Шабульдо та Н.М. Яковенко²⁹.

Кінець 80-х років актуалізував в Україні й археографічну діяльність. Проблеми видань джерел відбилися й на шпальтах «УІЖу» публікаціями щодо стану та завдань української археографії на найближче десятиріччя, у тому числі піднімалися питання щодо видань джерел XIV–XVI ст.³⁰

Середина 90-х років у діяльності «УІЖу» відзначалася зростанням інтересу істориків до теми литовської доби в історії України. Проблематику битви на Синіх Водах 1362 р. у своїй статті підняв Ф.М. Шабульдо. Вчений-литуаніст висунув власну гіпотезу на проблему входження українських земель до складу ВКЛ³¹. Військова тематика представлена також у статті О.О. Казакова, в якій автор виклав гіпотетичне пояснення ходу битви на р. Ведросі 1500 р.³² У 1996 р. продовжує свої публікації з проблем економічного розвитку українських земель XV–XVI ст. А.О. Гурбик. Він, зокрема, розкрив проблему проведення волочної поміри в XVI ст. на українських землях у складі ВКЛ³³. Наступного року дослідник у своїй статті представив напрацювання з проблеми еволюції сільської громади в Україні у XIV–XVIII ст.³⁴ Таким чином, учений здійснював апробацію своїх студій з історії соціально-територіальних спільнот середньовічної України. В результаті у 1999 р. вийшла рецензія на дві праці А.О. Гурбика, на сторінках якої рецензенти фахово оцінили вклад дослідника в розробку соціально-економічного напрямку української литуаністики³⁵.

Питання впливу візантійсько-київської спадщини в розвитку культури (церковного будівництва) ВКЛ піднято у короткому повідомленні В.Г. Пуцько³⁶. Зазначимо, що тематика культурного розвитку ВКЛ практично не піднімалися до цього часу українськими вченими.

Істориографічні дослідження періоду перебування України у складі ВКЛ також дали певні результати. В одному з повідомлень, зокрема, було реферативно викладено основні досягнення білоруської істориографії щодо ролі білоруської спадщини в історії ВКЛ³⁷.

У цей період литуаністична тематика з'явилася і в рубриці «Рецензії». Зокрема Г.Я. Сергієнко підготував і опублікував рецензію на монографію О.Ф. Сидоренко «Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середини XVII ст.)». Попри значний внесок авторки щодо проблеми висвітлення ролі і місця України в

міжнародній торгівлі рецензент вказував і на низку недоліків праці, таких як: «нерозкриття ролі Запорозької Січі у розвитку товарообігу в південному напрямку, участі вірменських і грецьких колоній у торгівлі і виробництві товарів на ринок, а також ігнорування ролі європейської імміграції»³⁸. На жаль, питання торгівлі, окрім рецензійного жанру, на сторінках «УІЖу» так і не піднімалися. Виключенням може слугувати повідомлення В.П. Кривоноса про Львівсько-levantійську торгівлю³⁹, в якому, однак, практично не зверталася увага на територію, що перебували в складі ВКЛ.

В останнє десятиліття намітилася тенденція посиленого інтересу («піднесення») українських істориків до історії ВКЛ, урізноманітнюється як тематичність, так і різноплановість литуаністичних студій.

Наукові інтереси О.В. Русиної віднині зосереджені на дослідженні суспільної думки, міжконфесійних відносин та менталітету населення ВКЛ. Відповідні питання були підняті вченою у статті про проблеми політичної лояльності населення ВКЛ XIV–XV ст.⁴⁰ Церковна історія, власне дослідження полемічних літературних творів епохи ВКЛ, представлена працями В.Є. Земи⁴¹. Проте слід зазначити, що проблеми релігії та церкви, як і багато інших питань, пов'язаних з литовською добою в історії України, знайшли мінімальне відображення на сторінках часопису.

Урбаністична тематика на сучасному етапі знайшли відображення у студіях Н.О. Білоус⁴². Нарис про „татарський” фактор в історії України XV–XVII ст. представив О.І. Галенко⁴³, щоправда дослідник в основному спирався на теоретичні праці та частину опублікованих джерел, водночас поза увагою залишився комплекс джерел Литовської метрики. Військовий аспект історії ВКЛ досліджує Б.В. Черкас. В одній із своїх статей автор ґрунтовно висвітлив життєвий шлях й військово-політичну діяльність черкаського і канівського старости Остафія Дашковича⁴⁴. Історію Поділля періоду правління тут князів Коріатовичів в одній із публікацій висвітлив В.М. Михайловський⁴⁵. Питання походження й титулування шляхетського роду Словицьких детально розглянув О.О. Вінниченко⁴⁶.

Правова історія ВКЛ стала колом дослідницьких інтересів В.В. Поліщука та Д.П. Ващука. Зокрема, В.В. Поліщук у своїх працях детально дослідив Луцький замковий уряд до реформ

1564–1566 pp. у ВКЛ⁴⁷, а Д.П. Вашук – обласні привілеї Київщини та Волині другої половини XV – початку XVI ст.⁴⁸ А.В. Блануца, працюючи над кандидатською дисертацією з соціально-економічної історії українських земель середини – другої половини XVI ст., апробував на сторінках «УІЖу» кілька своїх статей⁴⁹. У подальшому історик апробував кілька статей з нової тематики, що стосується проблеми шляхетського землеволодіння у ВКЛ періоду XV–XVI ст.⁵⁰

Співпраця й подібна тематична направленість наукових інтересів А.В. Блануци й Д.П. Ващука вилились у спільні дослідження, надруковані в «УІЖі» за останні два роки. Автори зосередили свою увагу головню на аналізі джерел Литовської метрики щодо проблеми інституту «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах ВКЛ⁵¹, а також визначення ролі князівського роду Масальських в структурі взаємовідносин владних еліт ВКЛ та економічного потенціалу князів⁵². Історіографію проблеми генези сільської общини XVI–XVIII ст. в українській історіографії представив білоруський історик В.Ф. Голубев⁵³. По суті єдина публікація з історіографії ВКЛ на шпальтах «УІЖу» вказує на слабу розвиненість указанного жанру.

З розвитком литuanістичних студій в Україні останнього десятиріччя починає відроджуватись такий жанр наукової дискусії як рецензія. Яскравим прикладом може слугувати відповідь на рецензію А.О. Гурбика, розміщена в одному з номерів «УІЖу» у 2000 р.⁵⁴. Оглядову інформацію про монографію литовської дослідниці Й. Сарцевічене «Ідеальний образ жінки-шляхтянки в панегіричній літературі Великого князівства Литовського» підготували А.В. Блануца та Д.П. Вашук⁵⁵. Дискусія навколо проблеми функціонування київської магдебурії розгорнулася між Т.Ю. Лютою та Н.О. Білоус⁵⁶. Значно більше матеріалу про різноманітні наукові форуми, конференції, круглі столи, так чи інакше присвячені історії ВКЛ, стало виходити у рубриці „Хроніка наукового життя”. Зокрема, Ю.А. Мицик висвітив роботу конференції «V Довнарівські читання», на якій доповідали науковці України і Білорусі в тому числі декілька доповідей стосувалися проблем литuanістики⁵⁷. Кілька інформативних матеріалів про міжнародні наукові конференції та літні школи, в яких піднімалися питання литuanістичних студій, представлені А.В. Блануцою, Д.П. Ващуком та Л.Ю. Жеребцовою⁵⁸.

Окремо слід звернути увагу на те, на основі якої джерельної бази здійснювали свої студії фахівці. У даному випадку фактор часу також відігравав суттєву роль. Так, протягом виділених нами перших двох хронологічних відтинків (кінець 80-х рр. – 2000 р.) у розвитку литуаністичних студій «УІЖу» явно помітне переважання обмеженої джерельної бази. Основним «кістяком» досліджень стали опубліковані документи у серії таких джерельних збірок, як «Акти ЗР», «Акти ЮЗР», «Архів ЮЗР», «Акты Литовской метрики», «Акты Литовской метрики, собранные Ф.И. Леонтовичем» та ін. Лише обмежено, фрагментарно, а й почасти спорадично залучалися документи основного джерельного комплексу з історії ВКЛ – «Литовської метрики». Це при тому що з середини 1990-х років систематично почали видаватися польськими, литовськими, а з 2000 р. і білоруськими вченими книги записів, книги судових справ та книги переписів Литовської метрики⁵⁹. Після 2000 р. публікація книг Метрики в Інституті історії Литви та Вільнюському університеті набрала нових обертів, завдяки державній програмі підтримки. На сьогодні вже нараховується більше тридцяти опублікованих книг Метрики.

За останні сім-шість років українські литуаністи все більше звертають увагу на вказаний джерельний комплекс, що значно покращило дослідження окремих аспектів історії України в складі ВКЛ. Окрім комплексу «Литовської метрики» дослідники залучають джерела полемічного характеру, літописи, хроніки. Проте практично не введеним у науковий обіг залишається той комплекс документів (різного спрямування: від соціально-економічного, політико-правового й до духовно-ментального), який розпорошений по фондах литовських, білоруських, російських, польських, німецьких, шведських, чеських, словацьких відділів рукописів бібліотек та архівів. На жаль, чимало невикористаних документів залишається і в фондах ЦДІАУК та інших архівів та бібліотек України.

Варто наголосити й на проблемі браку фахівців з литуаністики. Ті історики, які працюють у даній галузі, не завжди співпрацюють між собою, що однозначно не сприяє розвитку литуаністичних студій. З іншого ж боку все менше молодих істориків-початківців спрямовують свої дослідницькі інтереси на «темні віки» в історії України.

¹ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.: Інституту історії України НАН України, 2006. – С. 37.

² Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV по 1569 р.). – Вип. 2 – К., 1939.

³ Інститут історії України НАН України... –С. 43.

⁴ Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. – К., 1959; Він же. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963.

⁵ Матях В. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу (1936–2006 роки) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 32.

⁶ Матях В. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу... – С. 37–38.

⁷ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.

⁸ Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1992.

⁹ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 81; Її ж. Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 64.

¹⁰ Боряк Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI века. (Анализ документальных источников). Диссер. ...канд. ист. наук. Машинопис. – К.: Інститут історії України НАН України, 1987. – 347 с. Його ж. Акти адміністративних межувань кінця XIV – середини XVI ст. і реконструкція адміністративно-територіального поділу українських земель // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., Наукова думка, 1988. – С. 89–94; Його ж. Торговельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1985. – С. 168–172. та ін.

¹¹ Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997; Його ж. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сьабринна спілка). – К., 1998.

¹² Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наукова думка, 1971; Його ж. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1981.

¹³ Герасименко Н.О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1998; 3 історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть // Записки НТШ. – Т. ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С. 176–186.

¹⁴ Блануца А. Ващук Д. Украина: литовский период истории (современная историография и историческое сознание) // Lietuvos didžiosios kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai. – Vilnius, 2009. – S. 321–336.

¹⁵ Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., Інститут історії України НАН України, 2005. – 129 с; Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. – К., Інститут історії України НАН України, 2007. – 248 с; Україна: литовська доба 1320–1569 / О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович, Д. Ващук, А. Блануца, Б. Черкас. – К.: Балтія-Друк, 2008. – 176 с.: іл. (видання литовською мовою: Ukraina: lietuvos epocha 1320–1569 / Borisas Čerkasas, Andrijus Blanuca, Alfredas Bumblauskas, Olena Rusina, Ivanas Svarnikas, Dmitro Vaščukas, Leontijus Voitovičius. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010. – 190 s.); Ващук Д. “АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ” (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009. – 320 с.; Блануца А.В., Ващук Д.П., Гурбик А.О. Рентні платежі та правовідносини // Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. – Т. 1. – К., Наукова думка, 2006. – С. 142–152; Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. – Луцьк: ПрАТ “Волинська обласна друкарня”, 2011. – 256 с.: 28 с. іл.; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – Київ, 2006. – 250 с; Черкас Б., Бумблаускас А., Марзалюк І. Грюнвальдська битва – битва народів. – Київ, 2010. – 240 с; Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Упорядники Дмитро Ващук, Мирослав Мошак. – Кам’янець-Подільський: “Медобори”, 2009. – 160 с.

¹⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22 / Pa-
rengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010. – XVI + 174 p; Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Випуск 1. / Підготовка до друку й авторський текст

Андрія Блануца, Дмитра Вашука. – К.: Університетське видання «Пульсари», 2007. – 176 с.

¹⁷ Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2009. – Т. I; Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проєктах Інституту історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 166.

¹⁸ Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. Тези доповідей. – К., 2007; Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. II Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. – К., 2011; Блануца А.В., Ващук Д.П., Копилов А.С. I Міжнародна наукова конференція з литуаністики в Україні // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С. 196–198.

¹⁹ Блануца А. Студії з новітньої української литуаністики на сторінках «Українського історичного журналу» // Слов'янський світ і Україна: Збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського. – Рівне: видавець О. Зень, 2011. – С. 439–445.

²⁰ Історична наука і сучасність (Матеріали „круглого столу”) // УІЖ. – 1988. – №8. – С. 92.

²¹ Там само. – С. 23.

²² Русіна О.В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // УІЖ. – 1989. – №3. – С. 91–100; II ж Формування і зміст топоніму „Сіверська земля” // УІЖ. – 1996. – №4. – С. 80–87; III ж. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. // УІЖ. – 1996. – №4. – С. 62–74.

²³ Гурбик А.О. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // УІЖ. – 1990. – №10. – С. 110–116.

²⁴ Щербак В.О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV –першій половині XVII ст. // УІЖ. – 1987. – №2.

²⁵ Щербак В.О. Джерела формування українського козацтва // УІЖ. – 1994. – №2–3. – С. 75–83.

²⁶ Матях В.М. Медієвістика на сторінках „Українського історичного журналу” // УІЖ. – 1997. – №4. – С. 41–42.

²⁷ Капітан Л.І. Литовсько-польська доба на сторінках «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 2000. – №3. – С. 53–60.

²⁸ Дмитрієнко М.Ф., Савчук Ю.К. З історії гербової традиції міст Поділля (XIV–XVIII ст.) // УІЖ. – 1993. – №11-12. – С. 50–57.

²⁹ Гуржій О.І. «Круглий стіл» з питань історії феодалізму на Україні // УІЖ. – 1989. – №9. – С. 157–158.

³⁰ Стан і перспективи розвитку археографії на Україні // УІЖ. – 1989. – №8. – С. 47–56; Дашкевич Я.Р. Східні джерела з історії України: проблеми видання // УІЖ. – 1989. – №11. – С. 149–152.

³¹ Шабульдо Ф.М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // УІЖ. – 1996. – №2. – С. 3–15.

³² Казаков О.О. Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р. // УІЖ. – 1998. – №5. – С. 52–62.

³³ Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // УІЖ. – 1996. – №4. – С. 49–61.

³⁴ Гурбик А.О. Сільська громада в Україні XIV–XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // УІЖ. – 1997. – №5. – С. 52–66.

³⁵ Гуржій О.І., Катренко А.М. Андрій Гурбик. Аграрна реформа в Україні ст.; А.О. Гурбик. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка) // УІЖ. – 1999. – №4. – С. 127–131.

³⁶ Пуцько В.Г. Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського // УІЖ. – 1998. – №5. – С. 118–122.

³⁷ Шевченко Н.В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // УІЖ. – 1997. – №2. – С. 55–67.

³⁸ Сергієнко Г.Я. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середини XVII ст.). – К., 1992. – 229 с. // УІЖ. – 1996. – №6. – С. 137.

³⁹ Кривонос В.П. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. // УІЖ. – 1995. – №1. – С. 48–57.

⁴⁰ Русіна О.В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XV ст. // УІЖ. – 2003. – №6. – С. 3–16.

⁴¹ Зема В.Є. Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. // УІЖ. – 2001. – №5. – С. 4374; Його ж. Флорентійська унія та автокефалія церкви // УІЖ. – 2003. – №1. – С. 53–67.

⁴² Білоус Н.О. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI – першій половині XVII ст. // УІЖ. – 2005. – №5. – С. 4–17; *ІІ ж.*

⁴³ Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі // УІЖ. – 2003. – №6. – С. 52–68.

⁴⁴ Черкас Б.В. Черкаський і канівський староста Дашкевич // УІЖ. – №2002. – №1. – С. 53–67.

⁴⁵ Михайловський В.М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // УІЖ. – 2009. – №5. – С. 34–47.

⁴⁶ Вінниченко О.О. Князі і не князі: про князівський титул Словоцьких // УІЖ. – 2009. – №5. – С. 47–65.

⁴⁷ Поліщук В.В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформи 1564–1566 рр. // УІЖ. – 2003. – №2. – С. 3–14, 2005. – №1. – С. 108–125.

⁴⁸ Вашук Д.П. Привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст. // УІЖ. – 2004. – №1. – С. 90–101.

⁴⁹ Блануца А.В. Соціально-становна зумовленість шляхетських найзідів на Волині у другій половині XVI ст. // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 103–111; *Його ж.* Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. // УІЖ. – 2005. – № 6. – С. 33–50.

⁵⁰ Блануца А.В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // УІЖ. – 2009. – №2. – С. 194–207; *Його ж.* Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти // УІЖ. – 2010. – №1. – С. 52–65.

⁵¹ Блануца А.В., Вашук Д.П. Інститут „старини” й „новини” в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // УІЖ. – 2006. – №2. – С. 11–23.

⁵² Блануца А.В., Вашук Д.П. Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV – перша половина XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 37–51.

⁵³ Голубев В.Ф. Сільська община (грумада) XVI–XVIII ст. в українській історіографії // УІЖ. – 2009. – №5. – С. 186–199.

⁵⁴ Гурбик А.О. Огульний гіперкритицизм чи фаховий конструктивізм: альтернативи поступу сучасної литуаністики // УІЖ. – 2000. – 2. –

С. 69–82; див також Його рец.: Гурбик А.О. М.Ф. Спиридонов Закрепощение крестьянства Белоруси (XV–XVI вв.). – Минск, “Навука і техника”. – 1993. – 223 с. // УІЖ. – 1998. – №1. – С. 146.

⁵⁵ Блануца А.В., Ващук Д.П. Ідеальний образ жінки-шляхтянки в панегіричній літературі Великого князівства Литовського // УІЖ. – 2007. – №3. – С. 207–209.

⁵⁶ Люта Т.Ю. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Миська влада і самоврядування // УІЖ. – 2008. – №5. – С. 219–225; Білоус Н.О. Імітація рецензії (Із приводу вміщеної в «Українському історичному журналі» (2008, № 5) рецензії Т.Ю. Лютої на книгу Н.О. Білоус «Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Миська влада і самоврядування. (К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008)»). // УІЖ. – 2009. – №2. – С. 208–217.

⁵⁷ Мицик Ю.А. V Довнарівські читання // УІЖ. – 2006. – №6 – С. 234–235.

⁵⁸ Блануца А.В., Жеребцова Л.Ю. Актуальні проблеми історії Великого князівства Литовського та Корони в дослідженнях молодих учених // УІЖ. – 2005. – № 4. – С.224–226; Блануца А.В., Ващук Д.П. Друга літня міжнародна наукова школа в Парижі // УІЖ. – 2005. – №6. – С. 231–232; Їх же. Міжнародна наукова конференція «Литовська Метрика й Литовський Статут як джерелознавча база для славістики й балтистики» // УІЖ. – 2007. – №.1. – С. 228–230; Їх же. Міжнародна наукова конференція «Велике князівство Литовське і його традиція: долі національних наративів» // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С. 229; Блануца А.В., Ващук Д.П., Копилов А.С. I Міжнародна наукова конференція з литuanістики в Україні // УІЖ. – 2008. – №2. – С. 196–198; Блануца А.В. Міжнародна наукова конференція «Локальні й регіональні ринки XIV–XVIII ст.» // УІЖ. – 2009. – №6. – С. 223.

⁵⁹ Див., наприклад, Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5. (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė ir pratarinę bei komentarus parašė E. Banionis. – Vilnius: Mokslas, 1993. – 404 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225. (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga. / S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. – Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1995. – CXLX, 338 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkočiūsis, D. Antanavičius. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų I-kla, 1995. – 709 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10. (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. – 179 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11. (1518–1523):

Užrašymų knyga 11 / Parengė A. Dubonis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. – 228 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 224. (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga. / S. Lazutka, I. Valikonytė. – Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1997. – CXLIX, 514 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius, „Žara“, 1998. – 167 p.; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28. Кніга запісаў 28 (1522–1552) / Падрыхтоўка текстаў да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск: Athenaeum, 2000. 312 с.: іл. 8 (Калекцыя «Помнікі», Том I); Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566) / Падрыхтаваў А.І. Груша. Мн.: Арт-Фэкс, 2001. – 229 с.; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 43 (1523–1560 г.): Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С. Мянжынскі. Мн.: Беларуская навука, 2003. – 167 с.; Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1. / Падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мн.: Бел. навука, 2003. – 444 с.; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 46. 1562–1565. Кніга запісаў 46 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С. Мянжынскі. – Мінськ.: БелЭн, 2006. 280 с.: іл. 9.

ПРОБЛЕМА ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. В НАУКОВИХ ТВОРАХ УЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проблема дослідження добробуту людей в різні історичні епохи здавна є традиційною для історичної науки та однією з найбільш вагомих у бутті людської цивілізації. Вона є надзвичайно багатоаспектною, не є застиглою, змінюється в часі та залежно від регіонів і країн. Тому для її найбільш об'єктивного висвітлення необхідно широко залучати досягнення з різних галузей гуманітарного знання для ретельного аналізу крізь призму історичної ретроспективи. Саме такий підхід дає можливість найбільш повно висвітлити картину добробуту жителів України у минулому і вберегтися від необдуманих кроків у економічній політиці держави, які можуть спричинити соціальні катаклізми у майбутньому.

Один із талановитих російських дослідників кінця ХІХ ст. стверджував: «Історія найбезжалісніша з усіх богинь, вона направляє свою переможну колісницю по кучугурах трупів не лише на війні, а й під час «мирного» господарського розвитку, а ми на жаль настільки нерозумні, що не здатні набратися сміливості для досягнення справжніх успіхів до тих пір, поки не будемо вимушеними до того стражданнями, набагато важчими»¹. Як бачимо, розуміння необхідності копіткого вивчення економічного минулого значною мірою усвідомлювалось нашими попередниками.

Відомий науковець-економіст Дуглас Норт у своїй Нобелівській лекції стверджував, що «економічна історія вивчає функціонування економічних систем у часі. Дослідження у цій галузі не лише дозволяють по-новому поглянути на економіку минулого, але й сприяє розвитку економічної теорії, надаючи їй аналітичну схему, за допомогою якої можна краще зрозуміти економічну еволюцію»². На його думку: «Історія показує, що ідеї, ідеології, міфи, догми і стереотипи мають велике значення. Саме тому без правильного розуміння того, як вони еволюціонують, ми не можемо виробити концептуальний апарат для пояснення тих змін, які відбуваються у суспільстві»³.

Дещо інакше до розуміння історичного процесу підходить добре знаний сучасний російський учений Л.Гумільов, який стверджує, що в найширшому розумінні «Наука історія – це боротьба з часом»⁴. За його переконанням муза історії Клію протистоїть богу часу Сатурну і завжди програє в цій боротьбі. Річ у тім, що людина як істота свідомо з певним світоглядом і системою цінностей розуміє плинність буття і неминучість своєї смерті. Саме тому вона намагається протистояти небуттю, реалізуючи себе у певних видах діяльності таким чином, щоб пам'ять про неї була якомога тривалішою. Вчений стверджує: «...невже розуміння себе і свого місця в світі – лише засіб для здобуття грошей? Ні, для багатьох достойних поваги людей – це мета! Історія – це пошук істини, адже свідчення давніх джерел заляпані брехнею, як смердючою грязюкою. Минуле тоді перестає бути реальним, коли його підмінюють вигадкою або спотворюють неповною передачею, чи обтяжують непотрібною мішурою безглузких подробиць. ... Самі на вигляд простенькі узагальнення вимагають душевного підйому і загострення почуттів, при яких думка плавиться і приймає нову форму, спочатку вражаючу, а згодом переконуючу відвертого читача»⁵.

Останні два десятиліття на фоні активізації державотворчих процесів в Україні значною мірою посилюється інтерес до минулого українського народу, прагнення більш глибоко пізнати та осмислити історичний поступ нашої Батьківщини у різні епохи. Одна з проблем, яка викликає сьогодні неоднозначні, суперечливі оцінки істориків та економістів – це добробут широких верств населення України, і зокрема в другій половині XIX – на початку XX ст. За нашим переконанням, необхідно критично підходити до ряду висновків, зроблених як у радянській, так і пострадянській історіографії з цієї проблеми, зваживши на те, що на першій відбивався тиск офіційної політичної ідеології. Крах тоталітарної системи в СРСР, що розпочався з 1980-х рр., а потім розпад самої держави поставили, як усіх науковців, так і істориків зокрема, перед необхідністю переглянути концептуальні положення в науці, підійти до них без ідеологічних озирань, спираючись на об'єктивні економічні закони розвитку людського суспільства. Саме тому не випадково велику увагу дослідників нині привертають соціально-економічні аспекти добробуту різних категорій населення українських земель.

Проблема добробуту широких верств населення на терені українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. завжди цікавили істориків і не лише їх. Річ у тім, що саме в цей період відбувалося завершення процесу первісного нагромадження капіталу, котрий надзвичайно болюче вплинув на добробут переважної більшості всіх категорій жителів України. Нині, в Українській державі відбуваються подібні процеси. Необхідно визнати, що оскільки зовнішніх джерел первісного нагромадження капіталу Україна як у розглядуваний нами період, так і нині, не мала, то накопичення капіталів у нашій країні відбувалося (і відбувається) виключно за рахунок визиску переважної більшості громадян, що у свою чергу негативно позначається на їх добробуті.

Визначаючи актуальність дослідження, необхідно відзначити, що в сучасних умовах 42,7% українців оцінюють економічний стан України як поганий, 31,3% - як дуже поганий, 19,6% - як задовільний, і лише 1,1% - як досить хороший, 5,3% не змогли відповісти. Про це свідчать результати опитування, проведеного компанією TNS у вересні 2011 р. в рамках національного щомісячного дослідження «Омнібус». Варто також відзначити, що 84% українців вважають, що економічне становище їхньої сім'ї значною мірою залежить у цілому від розвитку економіки країни, 8,2% - не згодні з цим твердженням, і 7,8% не змогли відповісти.

Загалом, згідно з рейтингом нещасливих країн в Європі, Україна по «індексу нещастя» посіла 10-е місце (з 38 країн), між Португалією (9-е) і Грецією (11-е), які наразі знаходяться на межі дефолту. Нагадаємо, у поточному році Україна піднялася з 89-го на 82-ге місце у щорічному рейтингу конкурентоспроможності економік Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), розташувшись між Тринідадом і Тобаго (81) та Намібією (83). Фактично, вітчизняна економіка застрягла на рівні африканських країн⁶.

Сучасний український дослідник Л. Андрієнко, вивчаючи проблему визначення бідності в сучасній Україні, вимушений констатувати: «... спостерігаємо повернення села до епохи феодалізму, але здійснюване під барабанний бій «відродження сільського господарства на основі радикальних ринкових «реформ». ...Знедолений сільський батрак, що протягом десяти років поспіль не одержує за свою працю жодної платні, не в змозі второпати, хто і як порахував, що він отримує лише у 6 разів менше порівняно зі

своїм паном, який купається в багатстві. Проте це все за межами «мужицької арифметики». Таким чином, на запитання, «кому і як живеться в нинішній Україні», відповіді, підтверджені достовірними цифровими викладками, не може або не хоче дати ніхто. Схоже, що це питання складає таку саму державну таємницю, як і, приміром, відома «кольчужна справа». Але попри всю інформаційну утаємниченість, неможливо приховати всю страшну глибину злиденності переважної більшості суспільства, що спостерігається неозброєним оком. І все це відбувається на тлі теж кількісно не визначеного, але динамічно зростаючого майнового відриву панівної верхівки суспільства від статків самого суспільства. Отже, вістря дослідження й ліквідації витоків бідності в Україні має бути спрямоване на розкриття механізму дії цих сполучених неправедним чином судин»⁷.

Як засвідчують науковці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, у сучасних умовах катастрофічного погіршення добробуту широких верств населення в Україні розширене відтворення людського капіталу стало практично нереальним. У свою чергу такі тенденції призводять до зростання смертності, скорочення народжуваності та посилення еміграції населення України за кордон, що у свою чергу спричиняє до зростання «ефекту заміщення», коли на зміну вимираючому і виїжджаючому автохтонному населенню прибувають іммігранти з країн Сходу, займаючи їх життєвий простір⁸. За роки незалежності населення України скоротилось з 52,5 млн осіб. до 39,5 млн осіб. Причиною такого скорочення, безумовно, було і є катастрофічне погіршення добробуту переважної більшості громадян. Тим більше, що в нинішніх умовах у нашій державі бідність щорічно зростає не менш як на 5%.

Зважаючи на вищесказане, метою нашої наукової студії визначасмо необхідність ґрунтовного дослідження проблеми добробуту населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. у наукових творах учених Інституту історії України.

Оцінюючи ступінь теоретичної розробки поняття добробуту, необхідно звернути увагу на той факт, що науковці-попередники здійснили значний внесок в розробку суттєвого обґрунтування цієї категорії, про що ми повідомляли в наших попередніх роботах⁹. Разом з тим, на сучасному етапі добробут розуміють як

соціально-економічну категорію, яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Він визначається системою кількісних та якісних показників, загальним обсягом споживчих благ та послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання продуктивних і непродуктивних товарів та послуг, розмірами оплати праці, усупільненням фондів споживання, умовами праці, величиною робочого і вільного часу, житловими умовами та ін.¹⁰

На думку лауреата Нобелівської премії А.Сена добробут не можна вимірювати лише фінансовими категоріями, необхідно також враховувати умови життя. За такого підходу рівень добробуту залежить не від доходу, а від можливостей, які він відкриває. Наприклад, тисячі карбованців на ощадкнижці у жителя СРСР не підвищили його добробут, бо через дефіцит були відсутні можливості їх використання. Втім, можливості людини залежать не лише від ліквідності грошей, а й від здоров'я та освіти. Сен довів, що при вимірюванні добробуту на ці фактори варто звертати увагу¹¹.

Аналізуючи історіографію проблеми у творчій спадщині науковців Інституту історії України, слід звернути увагу на той факт, що на перший погляд вона видається досить значною і достатньою. Однак, прискіпливе вивчення наукових праць наших попередників наштовхує на думку, що в переважній більшості випадків дослідники вітчизняної історії лише побічно торкалися проблеми добробуту населення України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Так, монографія радянського дослідника Є. Власенка цілком і повністю присвячена грошовій реформі С.Ю. Вітте 1895–1897 рр. Загалом автор досить критично підходить до аналізу впливу цієї реформи на добробут широких верств населення в Україні. Однак, не зважаючи на тиск партійної ідеології, вчений вимушений був визнати, що «Росія вперше здійснила стабілізацію курсу нестійкої паперової валюти, вдало застосувавши девізну політику і валютну інтервенцію. Девізена політика¹² як метод впливу на вексельний курс практикувалась тією чи іншою мірою і раніше багатьма країнами, зокрема й Росією. Але історія не знала до того прикладів, коли таким способом була б досягнута настільки успішна стабілізація курсу паперової валюти, як у Росії в 1890-х рр. Їй вдалось витримати відносно стабільний курс паперового

рубля протягом майже чотирьох років. Звідси витікала ще одна особливість реформи – своєрідний рівень девальвації. ... Росія підігнала не кредитний рубль до золотого, а навпаки, золотий рубль до кредитного. Здійснена у Росії в 1895–1898 рр. стабілізація рубля стала зразком для інших капіталістичних країн¹³. Ретельно проаналізувавши монографію С.Власенка можна дійти висновку, що в умовах підйому 1890-х рр. система С.Ю. Вітте сприяла розвитку промисловості та залізничного будівництва, який зумовлював поліпшення добробуту широких верств населення підросійських земель України. Так, приміром, у Києві з цього часу розпочинається будівельна лихоманка по спорудженню прибуткових будинків. Істотних змін зазнав земельний ринок, адже завдяки запровадженню золотого стандарту кількість угод по купівлі-продажу землі в українських губерніях зросла у сотні разів. Це сприяло товаризації сільськогосподарського виробництва і зростанню промисловості. Крім того, поширення товарно-грошових відносин стимулювало зростання ефективного використання всіх ринкових ресурсів. Головним досягненням запровадження золотого монометалізму стала ліквідація інфляції, адже при вільному обміну паперових грошей на золото темпи зростання цін стали мінімальними.

Вагомий внесок у вивчення проблеми життєвого рівня робітників Правобережжя на початку ХХ ст. зробив відомий український історик Ф.Є.Лось («Революція 1905-1907 років на Україні» (К., 1955); «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба» (К., 1955); «Робітничий клас України в 1907-1913 роках» (К., 1962) та ін.). У цих працях учений детально досліджує проблеми руху заробітної плати, динаміку штрафів, умови найму, праці та проживання, рух цін на харчові продукти у Києві, стан страхування життя та здоров'я робітників, динаміку травматизму тощо.

Важливе значення для всебічного аналізу проблеми добробуту населення України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є наукова спадщина І.О. Гуржія. Так, досліджуючи селянську тематику, вчений опублікував брошуру «Селянський рух на Україні в 1856 р.» (К., 1956), в якій показав важке матеріальне становище сільського населення. Серед величезної наукової спадщини вченого найбільшу цінність становлять праці присвячені економічній історії України. Так, у монографії «Розвиток товарного вироб-

ництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року)»(К., 1962) автор, використовуючи першоджерела та спеціальну історичну літературу, чи не вперше в історичній науці дослідив зростання промисловості і роль її у розвитку товарного виробництва в Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст., показав проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство, охарактеризував розвиток торгівлі в Україні і визначив місце цього краю у внутрішній і зовнішній торгівлі Російської імперії. Крім того, у цій студії на основі статистичних даних дослідник аналізує розвиток ярмаркової торгівлі, зростання чисельності сільських і міських базарів та соціально-економічний розвиток міст й розширення в них постійної торгівлі¹⁴.

Справжньою перлиною наукової творчості О.І Гуржія є праця «Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років XIX ст.» (К., 1968). Створена на основі широкого залучення архівних та друкованих документальних матеріалів, вона вперше в історичній науці детально висвітлює низку питань по розвитку народного господарства України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Росії. Велику увагу в книзі приділено українській внутрішній торгівлі, що була складовою частиною всеросійської, визначено місце України у зовнішній торгівлі Росії, досліджено питання розвитку транспорту в Україні і його значення в зміцненні економічних зв'язків як внутрішнього, так і зовнішнього ринків України зокрема, так і всієї Російської імперії у цілому. Крім того, значну увагу приділив автор вивченню зростання товарообігу та розширення експортно-імпорتنих операцій¹⁵. Загалом усі досліджувані І.О. Гуржієм процеси, так чи інакше, розкривали проблему добробуту різних верств населення України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Необхідно визнати, що для того, щоб писати про економічні закономірності ринкового господарювання в умовах тоталітарного режиму та безмежно всеохоплюючої комуністичної ідеології (коли лише слово «ринок» сприймався членами ЦК КПРС та більш дрібними партійними функціонерами як прояв дисидентства та «буржуазного націоналізму») авторові необхідно було мати неабияку громадянську мужність і відвагу. Адже будь-які наукові розробки у цій царині жорстко контролювалися відповідними партійними органами.

Слід зазначити і вагомий внесок О.А. Парасунька у розробку проблеми становища робітників. Його праця «Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90 годы XIX в.)» побачила світ у 1963 р. На початку дослідження подається змістовний історіографічний аналіз досліджуваної теми. На основі великої кількості архівних джерел було ґрунтовно досліджено становище робітничого класу, розвиток його руху в Україні у другій половині XIX ст. Висвітлено питання виникнення і діяльності соціал-демократичних організацій. У зазначений період робітничий клас зростав чисельно, збільшувалась кількість постійних робітників, виникав контингент спадкових пролетарів. Одним із джерел формування робітничого класу стали сім'ї самих робітників на відміну від попередніх часів. Остаточний і повний відрив робітників від землі, концентрація пролетаріату в промислових центрах значною мірою сприяли формуванню його класової свідомості. Загалом на 1891 р. в обробній промисловості України, за неповними даними офіційної фабрично-заводської статистики, кількість робітників на підприємствах, узятих на облік, становила 146,9 тис. осіб. Ускладнювалася галузева структура робітничого класу. На першому місці, як і в попередні десятиріччя, перебував великий загін робітників цукрової промисловості, який налічував понад 79 тис. осіб. Усі робітники тут були зайняті на підприємствах заводського типу. У 80–90-х рр. XIX ст. швидко виріс новий великий загін робітників-металістів і машинобудівників, другий за чисельністю серед індустріального пролетаріату України, — понад 22,5 тис. осіб. Серед металістів абсолютну більшість становили робітники, зайняті на підприємствах фабрично-заводського типу. Робітники, які були задіяні у виробництві будівельних матеріалів, були третіми за чисельністю серед промислових робітників України — понад 10,8 тис. осіб.¹⁶ Слід відзначити, що істориком вдалося висвітлити не стільки матеріальне становище робітників, скільки їх кількісні показники.

Має науковий інтерес для всебічного аналізу досліджуваної нами проблеми і колективна праця Ф.Є.Лося, І.О.Гуржія, Й.Т.Щербини та О.І.Лугової «Історія робітничого класу Української РСР, Т.І» (К., 1967). В окремому її розділі під назвою «Становище робітничого класу» охарактеризовано умови праці робітників різних галузей виробництва, простежено обсяги їх заробітної плати, умови проживання та наявність побутових зручностей, травма-

тизм робітників і їх медичне обслуговування, обсяги штрафів, які стягувалися з них підприємцями та ін. І хоча роботу написано цілком і повністю у відповідності до пануючої у ті часи ідеології про нещадну експлуатацію найманих робітників приватним капіталом, все ж автори вимушені були констатувати: «У 90-х роках заробітна плата кваліфікованих робітників на деяких металургійних заводах була досить висока. Зокрема, на Брянському заводі в Катеринославі середній заробіток за даними буржуазного економіста Є.Рогозіна, становив 34 крб. 60 коп. на місяць, а майстрові (кваліфіковані робітники) одержували від 30 до 90 крб. на місяць, чорнороби взимку 70 коп., а літом від 80 коп. до 1 крб. на день. Приблизно такий же рівень заробітної плати був і на Гданцівському металургійному заводі. Проте зростання заробітної плати набагато відставало від продуктивності праці, що яскраво видно з даних по Південно-Дніпровському заводу. В 1889–1890 рр. – 2724 крб. на рік. За цей же період середній річний заробіток штатного робітника виріс з 1 крб. 77 коп. до 1 крб. 85 коп. на день, а поденного так і залишився на рівні 1 крб. 9 коп. на день»¹⁷.

Значна увага вчених приділялась і дослідженню добробуту українського селянства. За радянських часів найбільше у цій царині було здійснено М.Н. Лещенком. Хоча його праці і присвячені переважно класовій боротьбі селян, та все ж з їх сторінок можна простежити зміни у добробуті українського селянства¹⁸.

Досить складним і суперечливим процесам первісного нагромадження капіталу в Україні присвячене цікава й ґрунтовна монографія І.С. Слабєєва «З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.)» (К., 1964)¹⁹. У цій праці історик простежив еволюцію виникнення та розвитку чумацтва в Україні, показав вплив поширення чумацької торгівлі на розширення сфери споживання широких верств населення, відтворив розширення залізничної мережі та річкового транспорту на території українських земель та відобразив вплив цих процесів на розвиток внутрішнього ринку та добробут широких верств населення.

Окремо слід сказати про монографію О.І. Лугової «Сільсько-господарський пролетаріат півдня України в період капіталізму» (К., 1965). Завдяки залученню широкого кола джерел на яскравому

історичному тлі дослідниці вдалося охарактеризувати соціальний склад, форми найму, обсяги заробітної плати, умови праці та величину робочого часу й умови проживання сільськогосподарських робітників України у другій половині XIX – на початку XX ст.²⁰

Варто згадати про монографічне дослідження Ю.П. Лаврова «Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895–1904)» (К., 1970). І хоча ця праця у цілому присвячена багатогранній боротьбі робітників металургійних підприємств за свої економічні та політичні права, та все ж з її сторінок можемо почерпнути свідчення про умови праці, обсяги і форми заробітної плати та матеріальне становище металургів²¹.

Висвітлює проблему і підручник В.О. Голобуцького «Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період» (К., 1970). З його сторінок дізнаємося про головні тенденції розвитку соціально-економічних процесів в Україні. І хоча тут факти підібрані тенденційно, однак робота написана доступно для широкого загалу читачів мовою на високому академічному рівні²².

Істотний внесок у розробку досліджуваної нами проблеми здійснив відомий український історик В.Г. Сарбей. Будучи професійним фахівцем періоду історії України XIX – початку XX ст., він у своїх монографіях, підручниках, наукових статтях, та розділах у колективних працях, досліджуючи передусім політичну історію України, обов'язково звертав увагу на стан добробуту її населення. Так, приміром, у 9-му томі видання «Україна крізь віки», який вийшов під назвою «Національне відродження України» за авторством В.Г.Сарбея, справедливо відзначається, що «...земства в Україні (там, де вони діяли з 1864 р.) відіграли значну роль у піднесенні добробуту, рівня освіти, національної свідомості населення. Це добре видно, як порівняти Лівобережжя з Правобережжям, де ці показники були нижчими. Адже земства тут виникли аж 1911 р., бо до того царизм не давав дозволу на їх заснування, боячись, щоб вони не потрапили під вплив польсько-шляхетського руху»²³.

При здійсненні у цілому досить критичного аналізу аграрної реформи П. Столипіна та її впливу на добробут широких верств населення, В.Г. Сарбей вказував, що «...і все-таки саме в Україні (насамперед, Правобережній і Південній), де було багато заможних господарів, сільське населення найспокійніше виходило з

общин. На хутори і відруби виселилось 226 тис. господарств, що становило майже половину їхньої загальної кількості. Це сприяло розвиткові капіталізму на селі, зростанню товарності господарства, ширшому застосуванню машин і добрив²⁴.

У колективних працях «Хроника рабочего движения на Украине (1861–1899)» (К., 1991) та «Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917)» (К., 1987) показано боротьбу робітників за покращання свого добробуту. Завдяки цим роботам можна простежити, як відбувалися зміни в умовах праці та економічному забезпеченню робітників. Ці документальні праці допомагають усвідомити, що покращання добробуту робітників відбувалося не безболісно, а у жорсткій боротьбі за свої економічні і політичні права²⁵.

Соціально-культурній сфері життя робітників присвячене дослідження В.І.Кізченко «Культурный облик пролетариата Украины в период империализма» (К., 1990). У праці розглянуто доступні для робітників у той період засоби культурного розвитку: загальноосвітні і професійно-технічні навчальні заклади для дітей робітників, різні заклади позашкільної освіти й культурно-просвітницької роботи (вечірні та недільні класи, курси і школи, бібліотеки-читальні, народні читання й науково-популярні лекції, художня самодіяльність). Крім того, авторкою проаналізовано урядову політику в галузі освіти робітників, наводяться конкретні факти щодо фінансування культурної сфери робітників.

У колективній праці С.В. Кульчицького, В.Ф. Верстюка, О.В. Головка, В.М. Даниленка, В.С. Коваля, Н.А. Шип та ін. «Нариси з історії українського національного руху» (К., 1994) охарактеризовано стан освіти в Україні, вирішення питання про статус української мови, розвиток політичної ситуації тощо²⁶.

Серед яскравої плеяди сучасних дослідників слід виділити роботи Н.А. Шип. Так, у ґрунтовній науковій монографії «Интеллигенция на Украине (XIX в.)» (К., 1991) дослідниці вдалося побудувати цікаву розповідь про витоки формування інтелігенції в Україні, її соціальний склад, правовий статус та добробут.²⁷ У розвідці «Київська духовна академія - центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України» автор висвітлює проблеми утримання викладачів цієї установи, фінансування їх наукових відряджень, обсяги й умови прийому абітурієнтів, умови проживання

і добробут учнівської молоді та ін.²⁸ Справжньою перлиною наукової творчості дослідниці стала монографія «Київська духовна академія в культурно-освітнянському просторі України (1818-1919)» (К., 2010). Використовуючи широкий інструментарій наукового пошуку та нові джерела їй вдалося побудувати цікаву розповідь про роль цього навчального закладу в піднесенні освітнього потенціалу населення українських земель у ХІХ – на початку ХХ ст.²⁹ Особливу цінність мають наведені дані про соціально-правове становище викладачів і студентів академії та рівень їх матеріального добробуту.

Багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР» (у 26 т.), в створенні якого брали участь учені Інституту історії України, як узагальнююча праця допомагає розібратися у тогочасній економічній ситуації, залучити дані про умови праці робітників, зайнятість населення, кількість закладів освіти тощо. Головною цінністю цього видання є те, що в кожному з томів поряд з висвітленням історії конкретної області чи міста України в окремих підрозділах розглядаються питання соціально-економічного становища регіону в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У монографічному дослідженні Т.І. Лазанської «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.)» (К., 1999) чи не уперше у вітчизняній історіографії ґрунтовно простежено історичний процес виникнення та розвитку класу підприємців. Визначено головні джерела походження підприємців, характер їх економічної діяльності та ін. Особливо цінними є наведені дані про матеріальний стан та життєвий рівень представників підприємництва³⁰.

Важливе значення для опрацювання проблеми добробуту населення м. Києва в минулому має «Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях ХVІІ ст. — 2000 р.: Т. І. Кн. 2.» (К., 2009)³¹. З його допомогою можна відслідкувати необхідні видання з соціально-економічної тематики історії Києва другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Монографічне дослідження відомих українських істориків О.П. Реєнта та О.В. Сердюка «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.)» (К., 2011) дає можливість багатогранно аналізувати проблему добробуту тогочасного суспільства. Так, спочатку автори проаналізували землеволодіння

в Україні після селянської реформи 1861 р. і справедливо відзначили, що «замість того, щоб серйозно аналізувати ситуацію на ринку та економічну політику урядових кіл, історики зосереджують зусилля на критиці високих цін на продукти харчування для міських споживачів. У відриву від реалій світового ринку вони не помічають того, що насправді ціни були низькими, і що це було вигідно найперше підприємницькій буржуазії. Завдяки цьому остання могла виплачувати робітникам і службовцям замалу заробітну плату і не піклуватися надто про раціоналізацію виробництва. Ще гіршими були наслідки для села, оскільки низький рівень цін на продукти землеробства і тваринництва гальмував перехід сільського господарства на рейки інтенсивного розвитку, підвищення добробуту більшості населення України. На жаль, ця тенденція в нашій історіографії зберігається до сьогоднішнього дня»³².

На думку вчених скупка за безцінь перекупниками у селян урожаю та продуктів тваринництва призводила до їх зубожіння і не давала можливості хоч якось раціоналізувати господарства за рахунок запровадження техніки чи агрокультурних заходів. Більше того, засилля посередників в аграрній сфері постійно призводило до монополізації ринків сільськогосподарської продукції, а це, за нашим переконанням, можна вважати однією з рис первісного нагромадження капіталу, котре цілком відповідало тій історичній епосі. Отже, вплинути на процеси ціноутворення на ринках закупівель, а тим більше здійснити цінову реформу, про яку автори згадують на початку роботи³³, правляча верхівка не мала ні змоги, ні бажання.

Надзвичайно повільні зміни у сфері землеволодіння не давали можливості розвивати дрібнотоварне сільськогосподарське виробництво, що в свою чергу призводило до аграрного перенаселення країни та зростання соціальної напруги. Автори вказують, що «за сорок років після реформи 1861 р. сільське населення збільшилося на 86%, а площа селянських земель – лише на 31%»³⁴. Разом з тим, у пореформену добу дворяни втратили значну частину своїх земель, а сумарні володіння селян потроху збільшувалися.

За переконанням авторів пореформена доба характеризується значним зростанням посівних площ з величезним переважанням хлібних культур. Останнє визначалося природно-кліматичними

умовами, історичними традиціями народу та пристосуванням рільництва до експорту зерна на світовий ринок. На початку ХХ ст. зросли посіви коренеплодів, бобових культур і кормових трав для відгодівлі домашньої худоби, посилювався відхід від застарілого трипільля до більш продуктивних багатопільних систем у польовому господарстві України.

Аналізуючи роль українських волів, як головного засобу гужового транспорту у розвитку сільського господарства, дослідники констатують, що «надзвичайно високою була працездатність волів сірої степової породи, які могли працювати по 10–12 годин щоденно і перевозити у парній запряжці до 100–120 пуд. вантажу»³⁵. Досліджуючи продовольчі ресурси України і світу, автори відзначають, що країни Західної Європи за високої врожайності зерна продовжували завозити пшеницю та продукти її переробки у величезних кількостях з інших континентів. «Останнє зайвий раз свідчить про високий життєвий рівень населення цих країн, його фінансові можливості»³⁶. Здійснивши кропіткий аналіз внутрішнього споживання збіжжя, урожайності хлібних культур та вмісту клейковини у пшеницях України та ряду країн світу, дослідники дійшли закономірного висновку, що «...борошно з української пшениці за своїми якостями і властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку»³⁷. При аналізі ресурсів тваринництва історики зазначають, що в реальній дійсності вони стихійно спрямовувалися в русло екстенсивного розвитку зернового землеробства з подальшим виснаженням ґрунтів. За цих обставин ціни на м'ясні продукти на головних споживчих ринках Російської імперії підвищилися за 1902–1911 рр. в оптовому продажі на 50%, а в роздрібному – на 65%³⁸.

Досліджуючи цукрові ресурси України і країн світу, автори ретельно аналізують як динаміку його виробництва, так і обсяги побутового споживання. На їх думку зростання споживання цукру в Україні стримувалося передусім високими цінами на нього, що було наслідком фіскальної політики царського уряду та деяких інших причин. Разом з тим, дослідники стверджують, що «із розвитком й удосконаленням техніки цукрового виробництва в Україні ціни на солодкий продукт потроху знижувалися, проте залишалися дуже високими порівняно з експортними, навіть без урахування акцизу»³⁹. Заслугове схвалення здійснене авторами

кропіткє вивчення динаміки споживання алкогольних напоїв. Загалом автори зі щемом у серці шкодують нашого безталанного українського селянина, котрий під тиском урядових податків, недолугої фінансової системи, оточений монополістами-перекупниками та іншими негативними умовами, все ж таки з останніх сил прагнув налаштувати своє господарство на ринкові рейки шляхом підвищення його товаризації, щоб досягти більш високого рівня добробуту.

Не менш цінною для всебічного висвітлення проблем добробуту населення України на початку ХХ ст. є фундаментальна праця вищезгаданих авторів «Перша світова війна і Україна» (К., 2004). Головною заслугою цієї книги є те, що вона є першим у вітчизняній історіографії виданням про Велику війну, яке присвячене не бойовим діям, військовим операціям і битвам на українських землях, а виявленню ролі та значення економічного потенціалу України в межах Російської імперії в роки війни. Особливе місце відведено впливу війни на суспільні процеси в Наддніпрянській Україні, відтворенню загальної картини політичного, соціально-економічного, етноконфесійного, ідеологічного та культурного життя українського народу в період воєнного лихоліття. Книга написана на великій джерельній базі – архівні документи, матеріали преси, численні офіційні й статистичні збірники, різноманітні вісники тогочасних державних і громадських організацій, а також історичні праці з порушеної теми за останні 90 років. Історичну та інформаційну цінність монографії підвищують різноманітні таблиці, які суттєво доповнюють авторський текст і допомагають читачеві розібратися з інформацією. Найбільш фундаментальними й цінними у монографії є розділи про промисловість і сільське господарство України у роки війни⁴⁰.

Участь профспілок у боротьбі за покращання добробуту населення України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. всебічно розкрито в колективній праці «Нариси історії професійних спілок України» (К., 2002). Зі сторінок цього видання дізнаємося, що як безпечні умови праці, так й оптимальний робочий день та достойна заробітна плата здобувалися найманими робітниками у жорстокій боротьбі між працею та капіталом, а ключову роль у ній відігравали саме професійні союзи робітників⁴¹.

Важливу роль у ґрунтовному дослідженні добробуту жителів України у XIX – на початку XX ст. мають праці О.М. Доніка. Так, у монографії «Родина Терещенків в історії доброчинності» (К., 2004) досліджено доброчинну діяльність представників цієї відомої української родини підприємців-поміщиків. Особливу увагу автором приділено висвітленню їхньої діяльності як фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, початкової, ремісничо-професійної, середньої та вищої освіти, культурно-освітніх філантропічних товариств тощо. Також розглянуто меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини Терещенків, показано їхній вагомий внесок у культурну й духовну спадщину України. З'ясовано суспільні та моральні чинники тогочасної епохи, що спонукали Терещенків як представників підприємницького класу до широкої доброчинної й меценатської діяльності⁴². Зі сторінок цієї книги ми переконуємося, що розвиток доброчинної справи значною мірою сприяв покращанню добробуту населення.

Не менш цікавою є наступна праця цього історика «Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.)» (К., 2008). Ця монографія присвячена основним аспектам формування і діяльності купецтва в українських губерніях Російської імперії у XIX ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, становою й професійною організацією. На її сторінках ретельно проаналізовано форми й основні напрямки купецького підприємництва, визначено етнічно-релігійну структуру купецтва України, з'ясовано динаміку його чисельності протягом вказаного періоду, участь в органах міського самоврядування та інших об'єднаннях. Значну увагу приділено соціокультурному виміру діяльності купецької верстви та показано її роль в економічному й громадському житті України в XIX ст. Особлива цінність цієї книги полягає в тому, що вона надає дані про матеріальне становище представників купецького стану в Україні⁴³.

Істотне значення для вивчення проблеми добробуту має фундаментальне дослідження В.С. Шандри «Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття» (К., 2005). У монографії розглядається історія генерал-губернаторств, заснованих в українських губерніях Російської імперії – Малоросійського (1802–1856), Новоросійського та Бессарабського (1822–1874) і Київського

(1832–1914). Простежується, як за однакової форми врядування з тотожними функціями, з децентралізацією й концентрацією владних повноважень генерал-губернаторів здійснювалося управління набутими територіями. З'ясовуються методи й засоби інтеграції у складі імперії історичних регіонів з геополітичними, етносоціальними та господарськими відмінностями. Розглядаються шляхи усунення локальних особливостей у законодавстві, управлінні, соціальних структурах, формах землеволодіння, темпи модернізації і, як наслідок, асиміляції та акультурації місцевого населення. Особливу цінність становлять свідчення про грошове утримання чиновників імперської адміністрації, їх матеріальний стан, робочий час та умови праці⁴⁴.

Важливий аспект життєвого рівня населення розкрито в монографії Н.О. Шапошнікової «Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917рр.)» (К., 2002). У цій роботі дослідницею комплексно висвітлено продовольче становище в Україні під час Першої світової війни. На її думку напередодні і в період війни Україна була одним із головних світових виробників і експортерів хліба, цукру та продуктів тваринництва. Потужні виробничі можливості українських губерній забезпечували продовольством військо і населення міст та промислових регіонів Російської імперії. Однак, на третьому році війни урядові кола віддали остаточну перевагу адміністративним методам регулювання ринку продуктів. Новий курс економічної політики царського уряду, який знайшов втілення у продовольчій розверстці міністра землеробства О.О. Ріткіха, був викликаний обставинами війни, відповідав традиціям Російської імперії та мисленню більшої частини правлячої верхівки. Виникненню продовольчої кризи в роки війни сприяли помилки в урядовій політиці. Майже виключне пристосування економіки до потреб армії призвело до катастрофічного зменшення виробництва сільськогосподарських машин і товарів народного споживання, згортання традиційного обміну між містом і селом. Як наслідок, рівень товарності сільськогосподарських культур, особливо хлібних, різко знизився, що загострило продовольчу кризу. Вирішальну роль у виникненні і загостренні продовольчої кризи зіграли такі об'єктивні чинники, як довготривалість війни, транспортна криза, загальний занепад народного господарства. Проте, за переконанням

дослідниці, не зважаючи на нестачу продуктів харчування та високі ціни на них в роки війни, немає жодних підстав характеризувати продовольче становище в Україні напередодні Лютневої революції 1917 р. як продовольчу катастрофу і початок голоду⁴⁵.

Істотний науковий інтерес для вивчення різних аспектів добробуту представників міської спільноти українських земель в імперії Романових представляє і книга О.Л. Вільшанської «Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості» (К., 2009). У цій монографії досліджено особливості повсякденного життя мешканців міст України кінця XIX – початку XX ст. Проаналізовано соціокультурні явища, які призвели до змін у повсякденні городян в зазначений період. Зокрема розглянуто роль технічних винаходів, що впроваджувалися у побут, а також вплив моди та реклами на спосіб життя пересічних городян. Особливу увагу приділено висвітленню українських національних рис у здебільшого зденационалізованому та європеїзованому міському повсякденні. Показано, як саме національні особливості виявлялися в облаштуванні житла, одязі та харчуванні міського населення⁴⁶.

Узагальнюючи вищенаведений матеріал у якості висновку нашого дослідження слід відмітити:

1. Представники радянської історичної науки торкаючись у своїх працях проблеми добробуту широких верств населення підросійської України в другій половині XIX – на початку XX ст. одностайно акцентували увагу на важкому матеріальному становищі трудящих мас. Тим самим вони обґрунтовували постулат пануючої у ті часи марксистсько-ленінської ідеології про те, що разом із розвитком капіталізму який вступав в імперіалістичну стадію розвитку, відбувалось неминуче абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату. Така тенденція висвітлення радянськими істориками матеріального становища робітників і селян мала на меті здійснення наукового обґрунтування неминучості зростання класової боротьби яка закономірно увінчалась «Великою Жовтневою соціалістичною революцією». Проте, навіть радянські дослідники в своїх роботах змушені були констатувати факт про досить високе матеріальне утримання висококваліфікованих робітників та представників інтелігенції і представників вільних професій.

2. Разом з набуттям Україною незалежності вітчизняні історики у своїх наукових працях все більше переосмислюють творчі підходи своїх дореволюційних попередників та авторів радянської доби прагнучи більш об'єктивно підходити до аналізу матеріального становища та добробуту мешканців українських земель у досліджуваній період. Однак, в ряді робіт відчувається вплив радянської історіографічної спадщини, що проявляється в продовженні застосування марксистської методології стосовно аналізу соціально-економічних процесів.

3. Сучасні українські історики при здійсненні аналізу добробуту жителів України в другій половині XIX – на початку XX ст. прагнучи максимально об'єктивно висвітлити соціально-економічні процеси все більше звертаються до найновіших концепцій сучасного світового гуманітарного знання. Така тенденція дає можливість розглядати соціально-економічні процеси в регіоні в контексті розвитку ринкових відносин у масштабах світового господарства в цілому.

¹ Николай Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. – Спб, 1893. – С. XV.

² <http://www.strana-oz.ru>

³ Там же.

⁴ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. Под ред. В.С.Жекулина. – Л.:Гидрометиздат, 1990. – С.254.

⁵ Там же. – С.256–257.

⁶ <http://vidgolos.com/118108-totalna-bilshist-ukrayinciv-pokrashhenya-zhittya.html>

⁷ Андрієнко Л. Про кількісні параметри визначення бідності в Україні//Збірник наукових праць. Міжнародна економіка. – К: ICE MB НАНУ, 2002. – Вип.35. – С.127.

⁸ Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ України, 2008. — 383с.

⁹ Молчанов В.Б. Теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст.// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2011. – Вип. XVIII. – С.411 – 438.

¹⁰ Экономическая энциклопедия. Политическая экономия/А.М.Румянцев – М.:Сов.энц-я,1980. – С.238.

¹¹ <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/07/29/293290/>

¹² Девізна політика – один з методів дії держави на рух курсу національної валюти шляхом прямої купівлі-продажу іноземної валюти. З метою підвищення курсу своєї валюти центральний банк держави продає іноземну валюту і купує свою національну, штучно збільшуючи попит на неї на валютних ринках. Купівля іноземної валюти збільшує пропозицію національної валюти і знижує її курс. Головною умовою проведення девізної політики є наявність в країні значних валютних резервів. Впливаючи на попит і пропозицію валюти, держава тимчасово згладжує коливання валютного курсу, але не може усунути стихійну його основу і затримати знецінення валюти при розладі платіжного балансу і посиленні інфляції. Різновидом девізної політики є валютна інтервенція, яка відрізняється більшими масштабами і коротким періодом застосування.

¹³ Власенко В.Е. Денежная реформа в России 1895-1898 гг. - К.: Изд-во Ак. наук УССР, 1949. - 217 с.

¹⁴ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – 204 С.

¹⁵ Його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років ХІХ ст. – К., 1968. – 188с.

¹⁶ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX века). – К.: АН УССР, 1963. – 576 с.

¹⁷ Історія робітничого класу Української РСР. – Т.І. – К.: Наукова думка, 1967 – С.150.

¹⁸ Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. - 229 с.; Його ж. Сторіччя падіння кріпосного права. – К.: Рад-ка Укр., 1961. – 48 с.; Його ж. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К.: Вид-во політ. літ-ри Укр., 1968. – 204 с.; Лещенко М.Н., Михайлик О.Г. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму. – К.: Наук. д-ка, 1970. – 304 с.; Лещенко М.Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої Російської революції (До 70-річчя революції 1905–1907 рр. у Росії). – К.: Знання, 1975. – 48 с.; Його ж. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К.: Наук. д-ка, 1977. – 360 с.

¹⁹ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – К.: Наук. думка, 1964. – 140 с.

²⁰ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К.: Наук. д-ка, 1965. – 190 с.

²¹ Лавров Ю.П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895–1904). – К.: Наук. д-ка, 1970. – 192 с.

²² Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. Навч. посіб. для студ. економіч. спец. вузів. – К.; Рад. шк., 1970. – 298 с.

²³ Сарбей В.Г. Національне відродження України. Україна кризь віки. – Т.9. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 164.

²⁴ Там само – С.288.

²⁵ Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917): Справ. / Сост. О. А. Белоцкая и др. ; отв. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1987. – 375 с.; Хроника рабочего движения на Украине(1861-1899) / Сост.:Т.И.Лазанская и др., Отв.ред.А.Ф. Овсиенко. - К: Наук. д-ка, 1991. – 148 с.

²⁶ Шип Н.А. Нариси з історії українського національного руху. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1994. – 190 с.

²⁷ Ї ж. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Ист.-социал. очерк. – К.: Наук. д-ка, 1991. – 172 с.

²⁸ Ї ж. Київська духовна академія - центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України в XIX – на початку XX ст.// УДЖ, – №2, 1999. – С.71 – 78.

²⁹ Ї ж. Н.А. Київська духовна акаднмія в культурно-освітянському просторі України (1818-1919). – К, 2010. – 436 с.

³⁰ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр. 1999. – 282 с.

³¹ Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр. Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях XVII ст.—2000 р. / Ред. кол. В.А. Смолій, О.І. Гуржій, Л.Є. Дем'янова, Н.А. Дехтярьова, С.В. Кульчицький, Л.Я. Муха: Т. І. Кн. 2. — К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – 2009. – 199 с.

³² Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.). - К.: Ін-тут іст. Укр. НАН Укр., 2011. - С.26 – 27.

³³ Там же – С.6.

³⁴ Там же – С.31.

³⁵ Там же – С.66.

³⁶ Там же – С.100.

³⁷ Там же – С.130.

³⁸ Там же – С.131.

³⁹ Там же – С.152.

⁴⁰ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.

⁴¹ Нариси історії професійних спілок України/Федер. проф-к Укр. гол. ред. О.М. Стоян; кер. авт. кол-ву О.П. Реєнт. – К., 2002. – 732 с.

⁴² Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2004. – 314 с.

⁴³ Його ж. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2008. – 271 с.

⁴⁴ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2005. – 427 с.

⁴⁵ Шапошнікова Н.О.Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2002. – 173 с., 1 табл.

⁴⁶ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2009. – 172 с.

**ПЕРШІ ЧОРНОМОРСЬКІ КАМΠΑНІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ
У МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ
Й РЕГІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ (1914-1915 рр.)**

За плановою проблематикою Інституту історії України НАН, у ХХІ ст. концептуально зорієнтованою на адекватне поцінування вітчизняної спадщини епохи Першої світової війни 1914-1918 рр., були спеціально передбачені дослідження тодішніх чорноморських колізій, так чи інакше зафіксованих рукописними і друкowanими матеріалами по різних країнах, але довго притлумлених академічними колами на кшталт “білих плям”. Репрезентована нині доповідь хронологічно синтезує здобуті за цим науковим напрямом результати, етапні для актуального осмислення архівних вибраних фактичних проявів маринізму в оперті на критичний аналіз обнародованих мемуарів, публікацій відомчих документів, літератури з військово-морського мистецтва, статистики, картографії тощо.

Варто зауважити, що на початку ХХ ст. Чорне море омивало землі Бессарабської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, Кутаїської губерній, Кубанської та Батумської областей, а також Болгарії, Румунії й Османської імперії. Столиця останньої Стамбул (Константинополь) розташувалась у щільному з ним сусідстві: над не надто віддаленим створом 30-кілометрової протоки Босфор – природної ланки кореляції з атлантичним огромом через Мармурове море, із заходу приєднане до Середземномор'я Дарданелльською протокою.

Чорноморський флот Російської імперії, укомплектований здебільшого з українців, сконцентрував належне рухоме та стаціонарне майно, мінні системи, управлінську структуру, на фінансування чого витрачалися колосальні бюджетні та залучені кошти. Вистачало економічних ресурсів, аби розвинутою в Україні промисловістю інтегрувати перспективні виробничі взірці. Значним бастионом рельєфно вкоренився Севастополь, сторчовий за мілітарною роллю. До солідного рівня суднобудування зріс індустріальним центром Миколаїв, підприємства цієї галузі функціонували також у Севастополі, Херсоні, Одесі. Військово-торговельний статус мала

Керч, торговельний – Феодосія, Ялта, Новоросійськ, Поті, Батум (Батумі). На їхньому тлі другорядними виглядали Ізмаїл, Кілія, Рені (всі в Дунайському гирлі), Акерман, Скадовськ, Хорли, Євпаторія, Балаклава, Алупка, Алушта, Судак, Анапа, Геленджик, Туапсе, Сочі, Гагри, Сухум (Сухумі), Очемчирі та інші.

Й чужинські військові флоти локально акумулювали міцні тили. Прикметними були на західному узбережжі румунські Констанца, Мангалія, Сулина, болгарські Созопол, Бургас і Варна, оттоманські Ігнеада й Мідія, в Анатолії – Амастро, Вона, Трабзон, Орду, Платана, Сіноп, Самсун, Ереглі, Зонгулдак, Фаца, Уньє, Сюрміне, Хопа, Інеболі, Різе, Тиреболі, Керасун.

20 липня (2 серпня) 1914 р. стамбульські власті уклали партнерський договір з Берліном. 28 липня (10 серпня), хитро засмикавши англійських та французьких переслідувачів, німецький 187-метровий лінійний крейсер “Goeben” і майже на півсотні метрів коротший легкий крейсер “Breslau” (дивізія контр-адмірала Вільгельма Сушена) опинились у Дарданеллах. З перейменуванням відповідно на “Jawuz Sultan Selim” та “Midilli” 3 (16) серпня вони влилися до турецьких лав.

Гартованим компонентом, де “Jawuz Sultan Selim” (водомісткістю 23000 т) і “Midilli” (4550 т) характеризувала більш як 27-вузлова хода (водомісткість – гранична маса зануреного споду судна за цілковитої завантаженості; вузол – одиниця виміру швидкості в морі: стодвадцята частка милі за півхвилини, себто миля на годину), номінований віце-адміралом В.Сушон (Сушон-паша) наснажив обійняті ним непоказні донедавна місцеві ВМС, адже на флагмані розкошував такою могуттю (десять 280-міліметрових і по дванадцять 150-міліметрових та 88-міліметрових гармат, 4 торпедних апарати), що навпроти чорноморці мусили максимально згуртовуватися. За 60 секунд одинадцятидюймові “бісові пальці” з Німеччини встигали випліснути чотири-шість залпів, потенційно переважаючи 118-метрові севастопольські панцирники “Євстафій” та “Іоанн Златоуст” (водомісткістю понад 12800 т) і схожий на них 115-метровий “Пантелеймон” (12580 т), оскільки їхні дванадцятидюймові стволи (305 мм) – по два як у носових, так і кормових вежах – щонайбільше досягали потрібних вивержень за хвилину. До речі, начальника бригади перелічених лінійних кораблів віце-адмірала Павла Новицького на флоті поза очі кликали по-українськи запросто “Павло”.

Командир крицевого гіганта капітан першого рангу Р.Акерман і командир “Midilli” фрегатен-капітан В.Кетнер у форс-мажорі самі б вирішували, чи ставати на прю з шойно згаданими суперниками, чия прудкість лімітувалася 17 вузлами. Ще існували 115-метровий “Три Святителя” (з тим самим програшем у динаміці, 13320-тонною водомісткістю й квітетом “дванадцятидюймівок”) і несквапніші десятитисячотоннажні лінкори: 107-метровий “Ростислав” (на ньому головний калібр дорівнював тільки 254 мм – по чотирьох “десятидюймівках”), 103-метрові “Георгий Победоносец” і “Синоп” (з сукупним десятком “305-міліметрівок” – шісткою на першому з них і чотирма на другому). Спроможні на 23 вузли, 134-метрові крейсери “Кагул” і “Пам'ять Меркурия” мали найгрізнішими жерлами шестидюймові – “152-міліметрівки”. Допоміжним крейсером уважалася стометрова яхта “Алмаз” – 19-вузлове посильне судно, “3300-тоннажник” із первісним арсеналом 75-ти і 47-ми мм, екстрено заміненим сімкою 120-міліметрових гармат, та з двома кулеметами. “Midilli” містив дюжину “105-міліметрівок” і два торпедних апарати.

Сушон одержав унікальний мандат чинити на свій манір “за найвищим повелінням султана”. Оттоманський військовий міністр Енвер-паша 9 (22) жовтня конкретизував: “Знайдіть російський флот і без оголошення війни атакуйте його...”. Через два дні за повної оснащеності вимандрувала ледь не вся стамбульська ескадра. З неї дредноути “Heireddin Barbarossa” й “Torgud Reis”, канонерський човен “Burak Reis” і два міноносці задрейфували при Босфорі, ескадрені міноносці “Gayret-i-Vatanije” та “Muavenet-i-Millije” з мінним загородником “Samsun” припустили на Одесу, “Jawuz Sultan Selim”, мінзаг “Nilufer”, есмінці “Taschoes” і “Samsun” – на Севастополь, крейсер “Hamidieh” – на Феодосію, “Midilli” та канчовен “Berk-i-Satvet” – на Керченську протоку й Новоросійськ, канонерка “Peik-i-Schevket” – перерізати дрти зв'язку між Севастополем і Варною.

Аташе посольства у Стамбулі капітан першого рангу (каперанг) Олександр Щеглов і пильні свідки з рейсових маршрутів розсекретили замір евентуальних агресорів, але заздалегідь попереджені командував Чорноморського флоту адмірал Андрій Ебергард та начальник його штабу контр-адмірал Костянтин Плансон змарнували шанс зупинити займанців: хоча країна від 19 липня (1 серпня) запекло боролася з Німеччиною, а від

24 липня (6 серпня) – і з Австро-Угорщиною, вони дотримувались інструкцій уникати сутичок із де-юре нейтральною Туреччиною.

Вночі на 16 (29) жовтня у севастопольському порту, де головним командиром служив віце-адмірал Микола Маньковський, розташувались усі тамтешні лінійні кораблі та крейсери, 4 підводні човни, 5 есмінців і 4 мінні загородники, в Одесі – 2 канонерські човни та загородник, в Очакові – мінзаг, в Євпаторії – 9 есмінців і 4 міноносці (начальникував мінною дивізією контр-адмірал Андрій Покровський, майбутній морський міністр гетьманату Павла Скоропадського). Прикривав західнокримське прибережжя дивізіон ескадрених міноносців каперанга князя Володимира Трубецького, але зовсім неподалік 113-метровий мінзаг “Прут” дисципліновано прирік себе на найгірше, бо був витребований з траси назад і проти ночі необачно пригальмований у морі, щоб завидна ввійти до Севастополя таємним фарватером.

Ніхто не напружив одеської сторожі, фундованої саме на такий випадок із 67-метрових канонерських човнів “Донец” і “Кубанец” та двох мінних загородників (73-метровий “Бештау” й об’якорений в Очакові 62-метровий “Дунай”). Безжурно запалені ліхтарі осявали набережну, хвилерізи Військового та Нового молів, брекватер – дамбу, пристосовану для причалу.

Упевнений у недбальстві караулів Одеси, призвідник напасти корветен-капітан Мадлунг поринув зі своїми 74-метровими есмінцями повз Воронцовський маяк під okazji, що кільватерною колоною назустріч линули три пароплави. Зухвало знехтував подвійний ризик, адже запасся понад норму кадрами, позиченими з тотожних кораблів “Jadighiar-i-Millet” та “Numune-i-Hamiet”.

О 3 годині 25 хвилин “Донец”, пришвартований крайнім за брекватером, нашорошився, проте запізно: від торпеди, пушеної “Gayret-i-Vatanije”, запропав і з 136-особової залоги втратив 12 моряків загиблими, 14 дістали поранення. Шлюпкою Добровільного флоту на виручку самовіддано метнувся вахтовий Іван Бережний, врятувавши 18 осіб. Хоробрий нащадок козаків отримав медаль “За спасание погибавших”.

Зненацька трапилося неждане. Портовий катер наткнувся на “Муavenet-i-Millije”, котрий відтак, після тарану приглушивши гранатами тих, з ким зіштовхнувся (одного було вбито, двох – поранено), ударив по Нафтогавані, резервуарах, пароплавах, трамвайній станції, цукроварні Пересипу. “Gayret-i-Vatanije” мав

нагоду ідентифікувати силует “Бештау” (де двох моряків було вбито), але раптом непрохані візитери злавірували з рейду, побіжно розправившись із вугільною баржею. Лише після того, як вони безкарно відступили, “Кубанец” для годиться застосував 152-міліметрову гармату. Цієї самої пори “Samsun” угатив 28 мін під комунікацію Одеса – Севастополь.

О 4 годині 15 хвилин Російське товариство пароплавства і торгівлі телеграфувало: “Турецький міноносець підірвав “Донец”, ходить одеським портом і підриває судна”. Чорноморське начальство резюмувало, що ”війна з Туреччиною почалась”, але абсурдно не дало належного імпульсу головній базі, чий електрифікований заслін, знеструмлений для “Прута”, нісенітно не вмикався.

В імлі “Jawuz Sultan Selim” зігнував Севастопольську фортецю, звідки сотнями пострілів о 6 годині 33 хвилини не вельми ефективно, проте гучно пролунала канонада. Один із парових казанів прийшлого крейсера вибув із ладу, одначе Сушон протягом 17 хвилин випустив по Корабельній слобідці, укріпленням, залізниці та госпіталю 59 снарядів, від яких загинули шестеро солдатів і двоє матросів, а поранених виявилось два десятки. Виниклу в цитаделі пожежу героїчно згасив штабс-капітан Миронович.

В серпанкові навздогін піратам демонстративно бабахнув штабний “Георгий Победоносець”. Прийняли бойове хрещення чорноморські пілоти: патрулювати злетів мічман Борис Светухин, а за ним – лейтенанти Олександр Тюфяєв, Вікторин Качинський, Євген Коведяєв, Віктор Утгоф, мічмани Микола Рагозин, Борис Миклашевський, Георгій Корнилович, Костянтин Ломанов, Раймонд Ессен, кондуктор Олександр Чорний.

Позадкувавши, “Jawuz Sultan Selim” видивився 64-метрові ескадрені міноносці “Лейтенант Пушин”, “Живучий”, “Жаркий” і на дистанції понад 8 кілометрів завдав першому з них пробойні. “Лейтенант Пушин”, який під брейд-вимпелом начальника дивізіону кинув виклик крейсерові, з поскубаною штурманською рубкою дістався Севастополя, сімох моряків утративши (шестеро полягло, один зник безвісти) та більше десятка нарахувавши пораненими.

Дозорці нічим не зарадили “Пруту”. По нерівних змаганнях із лінійним крейсером він пропав нескореним: під деменом капітана другого рангу Георгія Бикова “з великим шиком” (як занотував самовидець-німець) замайоріли стеньгові прапори, було віддраєно

кінгстони, горловини, двері водонепрониклих переділок, ілюмінатори. 75 членів екіпажу з контуженим керманичем не минули полону, судовий священик ієромонах Антоній (у миру – Василь Смирнов), лейтенант Олександр Рогузький, мічман Костянтин Смирнов та 26 “нижніх чинів” загинули. Решта корабельної залози, дружно повеслувавши на двох шлюпках, прихистилася субмариною “Судак” і посильним судном “Колхида”. О.Рогузький, котрий, пожертвувавши життям, підірвав “Прут”, щоби нічого не віддати загарбникам, посмертно удостоївся ордена святого Георгія 4-го ступеня.

“Jawuz Sultan Selim” збагатився “призом” – 2480-тоннажним пароплавом “Ида”. “Nilufer” занурив 60 мін перед Севастополем та знищив пароплав “Великий князь Александр Михайлович”, забравши його пасажирів і 14 мішків пошти. “Berk-i-Satvet” і “Midilli” гарматним огнем підпалили Новоросійськ. Окрім того, “Midilli” виставив 60 мін біля Керченської протоки, незабарно на них спажнули пароплави “Ялта” та “Казбек”.

Із певною галантністю о пів на сьому ранку парламентарери з “Hamidieh” остерегли феодосійців стосовно наміченого обстрілу їхнього міста, а між дев’ятою й десятою годинами півтори сотні снарядів упали на вокзал, залізничне депо, портові конструкції, водогін, сховища, комори. Затим крейсер утопив шхуну “Св. Николай” та пароплав “Шура”, моряків полонивши.

16 (29) жовтня А.Ебергард поспіхом вивів на ранкових кривдників ескадру з п’ятьма лінкорами, крейсерами та міноносцями (без глузду тинявся три дні), а царський намісник на Кавказі генерал-ад’ютант граф Іларіон Воронцов-Дашков громогласно задекларував: “Турки підступно напали на наші прибережні міста й судна Чорноморського флоту. Якнайвище звелено вважати, що Росія у війні з Туреччиною, військам увіреній мені Кавказькій армії перейти кордон і атакувати турків”. Ультиматумом акцентуючи “casus belli”, представники Росії, Франції та Великої Британії вимагали від Порти “визначитися поміж розривом із Потрійною Антантою і висилкою німецьких морської та військової місії”, але демарш не остудив гарячі голови охочих загрузнути у конфлікті. Ввечері 18 (31) жовтня Стамбул полишив російський посол Михайло Гірс, наступного дня відбули його британський і французький колеги. Англійське адміралтейство з рішучим лідером Вінстоном Черчілем ініціювало “негайно розпочати воєнні дії проти Туреччини”.

20 жовтня (2 листопада) Микола II оголосив маніфест, одверто вмотивувавши експансію стратегічною віссю: "... Нинішнє недолуге втручання Туреччини у воєнні дії лише прискорить фатальний для неї перебіг подій і відкриє Росії шлях до розв'язання заповіданих їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря". Імператорський флот, невдовзі в цьому краї поповнений військовиками до 30-тисячної чисельності, стимулювався тиснути ворога й паралізувати його вихватки. 23 жовтня (5 листопада) здатні прискорюватися до 28 і більше вузлів приблизно стометрові есмінці "Беспокойный" (капітана першого рангу Олександра Зарудного), "Гневный" (капітана другого рангу Василя Черкасова), "Дерзкий" (капітана другого рангу Емануїла Моласа), "Пронзительный" (капітана другого рангу Віктора Борсука) поклали дві сотні мін за 8-10 миль до Босфору.

Інцидент 16 (29) жовтня неабияк витверезив "чорноморську Пальміру". Обстоювати її заповзявся "Синоп" (командир – капітан першого рангу Петро Паттон-Фантон де Верайон), підключилися привезені з Владивостока субмарини "Сом" і "Щука". Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович наполягав, що завданням чорноморців є "всіма заходами упереджувати й заважати десантові противника взагалі, а в районі Одеси поготів".

Протягом двох тижнів "Дунай" і "Бештау" з канчовнами "Терец" та "Кубанец" нашіпували одесько-очаківський закуток 550 мінами. За місяць навкруг накопичилося 1668 смертоносних зарядів, перед Дністровським лиманом – 233, у Каркінітській затоці – дві сотні. В такому дусі 19 жовтня (1 листопада) переобладнані на загородники пароплави "Великая княгиня Ксения" (командуючий – лейтенант Михайло Бужинський), "Великий князь Константин" (командуючий – старший лейтенант Дмитро Андросов), "Цесаревич Георгий" (командуючий – старший лейтенант Микола Чайковський) та "Великий князь Алексей" (командуючий – лейтенант Микола Виноградський) "засівали" акваторію під Севастополем. У цілому вдалось за рік захиститися більш як чотирма тисячами "пасивних" вибухових пристроїв, під турецьку територію заглибити понад тисячу їхніх "активних" аналогів.

Не було забуто Дунай, де австро-угорській флотилії протистояла Експедиція особливого призначення, в Одесі очолювана капітаном 1-го рангу флігель-ад'ютантом Михайлом Весьолкіним (Веселкиним) – згодом "почту Його Імператорської величності

контр-адміралом” і севастопольським генерал-губернатором. На річковиків покладалися й агентурні акції з урахуванням того, що 30 серпня (12 вересня) загін старшого лейтенанта Юрія Волковицького, поламавши шлюз на каналі Боссут, закоркував Залізні ворота – звужену ділянку між Карпатами та Балканами.

24 жовтня (6 листопада) “Ростислав” і “Кагул” без розвідки напосіли на Зонгулдацьку затоку при Гераклеїських копальнях. Обстріляли перевалочні та промислові об’єкти, елеватор, буксири, пароплав “Bejkoz” і разом із “Пантелеймоном”, крейсером “Память Меркурия” й ескадреними міноносцями вигубили транспортні “Nikea”, “Bezmi-i-Alem”, “Bahr-i-Ahmer”, “Mithadpasha”, прихопивши з них 248 турків і німців.

Народилася думка захарастити атакований паливний вузол чотирма замортизованими кримськими пароплавами “Атос”, “Эрна”, “Исток” і “Олег”, по вінця засипавши камінням, аби з них постала нездолима перепона. Прецінь вони, ескортовані “Алмазом” (командир – капітан другого рангу Олександр Зарин) і міноносцями “Стремительный”, “Свирепый”, “Сметливый” із 6-го дивізіону (начальник – капітан Костянтин Мордвинов) до залученого для надійного супроводу “Ростислава” (командир – капітан Іван Кузнецов), уночі на 11 (24) грудня знехтували спільний регламент. Набрів на “Midilli” й пропав “Атос”, з чиїм командиром лейтенантом Михайлом Четверухіним три десятка підлеглих перетворилися на бранців крейсера. Теж заблукавши в темряві, дивом уцілів “Олег” (загинув його телеграфіст унтер-офіцер Максим Білка, вільнонаймані Дмитро Маркевич, Сазон Назаренко й Андрій Короховий, а з десятків моряків було поранено та отруєно газом). Ебергард не придумав нічого кращого як спекатися трійки збережених брандерів її похованням поза бухтою.

Зонгулдак дедалі мінімізував таки вантажопотоки, тим паче від 1915 р. його чимдуж розкришували гідролітаки з переобладнаних під авіаносії 130-метрових транспортів “Император Александр I” та “Император Николай I” 9200-тонної водомісткості. Турецьку паливну артерію зрідка підживлювали морські каравани, а безпалубні баркаси та барки-фелюги манівцями торували материковий шлях до басейну Мармурового моря крізь річку Сакар’я.

Накручуючи моторошні веремії, 25 жовтня (7 листопада) 1914 р. “Midilli” 40 хвилин бомбардував берег Поті. 27 жовтня (9 листопада) п’ять транспортів з Орду й Уньє під охороною “Midilli” та

“Hamidieh” передислокували до Трабзона 5 тисяч солдатів. Наступного дня “Jawuz Sultan Selim” обірвав кабель Севастополь – Варна, з чим раніше через аварію у машинному відділенні не вправся “Peik-i-Schevket”. 4 (17) листопада “Евстафій”, “Пантелеймон”, “Іоанн Златоуст”, “Три Святителя”, “Ростислав”, “Кагул”, “Пам’ять Меркурія”, “Алмаз” із есмінцями та міноносцями попатрали Трабзон, наступної доби посприяли загородникам убгати понад сотню мін попід ним і майже 300 – західніше, перед Платаною, Уньє, Самсуном. Супутньо корабельний вогонь зачепив у Хопі форт, казарми, митницю, склади.

Скрижальми 1914 р. вкарбовано 5 (18) листопада, коли за чотири десятка миль од Херсонеського маяка й за двадцять миль до найпівденнішого кримського рогу Сарич Чорноморський флот енергійно напосів на “Jawuz Sultan Selim” і “Midilli”. Захожі крейсери першими видивились у розвіяному тумані “Алмаз”, та забарилися відреагувати. За 5 хвилин О.Зарин просигналізував “Бачу ворога на носі!”. А.Ебергард, не вичікуючи фіналу перестроювання лінкорного кулака, вдався до простіших аргументів артилерії: за його присутності “Евстафій” (командир – капітан першого рангу Валерій Галанин) терміново вразив “Jawuz Sultan Selim” із відстані меншої, ніж 7,5 кілометрів. За хвилину відгримнув “Jawuz”. У стрільбу встрили, але схилили з нею “Іоанн Златоуст”, ведений каперангом Францем Вінтером і “Три Святителя”, де під прапором начальника навчального загону контр-адмірала князя Миколи Путятіна на облавковій врядував капітан 1-го рангу Веніамін Лукин. “Пантелеймон” (командир – каперанг Митрофан Каськов) на щось присутне не наважився. “Ростислав” із дивізіоном ескадрених міноносців під орудою капітана 1-го рангу Михайла Сабліна (того самого, котрому, вже контр-адміралом, 1918 р. судилося піднести над Чорноморським флотом стяги Української Народної Республіки) автономно вишукував “Midilli” поза полем битви.

14 хвилин “Jawuz Sultan Selim” перебував під розривами снарядів. Три 305-міліметрових допекли найщемливіше. За опублікованими даними, на ньому було “7 офіцерів і 42 нижніх чини вбито та чимало поранено”, а за уточнюваними, теж не безсумнівними відомостями, з його тисячної команди загинуло більше сотні моряків, зазнали поранень 7 офіцерів і 52 матроси. Натомість, він гарматами потряс “Евстафій”, вбивши лейтенанта Євгена Мязговського, мічманів Сергія Григоренка, Миколу Ейлера,

Миколу Семенова і 29 інших членів екіпажу, тяжко поранивши двадцятьох (серед отих із них, хто невдовзі помер, був мічман Микола Гниლოსиров), легко – п'ятьох. 7 (20) листопада з'явившись на Босфорі, лінійний крейсер два тижні відлагоджувався. “Евстафий” впорався з ремонтом у Севастополі за декаду, й там учасників баталії нагороджував морський міністр Іван Григорович.

Кривавий завій Чорного моря не вгавав: 7 (20) листопада “На-*midieh*” випустив 80 снарядів по Туапсе, вночі на 12 (25) грудня – декілька по Батуму. Це узбережжя 27 листопада (10 грудня) взяв на приціл “*Jawuz Sultan Selim*”, обмежившись 15-ма пострілами. 10(23) грудня за крейсерського назирання Енвер-паша перемістив ще частину військ до Трабзона.

24 листопада (7 грудня) до острова Зміїний “*Midilli*” провів транспорт “*Zafer*” із 24 диверсантами-кавалеристами. Ті під фальшивим штандартом попливли на Дністровський лиман і під акерманською фортецею викрали двох прикордонників, а “*Midilli*” дошкуляв кримчанам, поки над ним не закружляли настирливі літуні В.Утгоф, В.Качинський, Є.Коведяєв, Б.Миклашевський, М.Рагозин, Р.Ессен, О.Чорний, лейтенант Борис Лучанинов. 26 листопада (9 грудня) було викрито й затримано законспірованих “командос”, які, камуфльовані під російських вояків, провокативно помаршували до дунайського Кілійського рукава тероризувати залізничну колію Бендери – Рені та “нищити сусідні села”, щоби спричинити гострі міжнародні тертя.

Вночі з 30 листопада (13 грудня) на 1(14) грудня чорноморські есмінці поблизу Керасуна потопили пароплав “*Derince*”, прихопивши до Севастополя двох турецьких офіцерів і дванадцятьох солдатів. 8-9 (21-22) грудня “Великий князь Константин”, “Великая княгиня Ксения”, “Великий князь Алексей” та “Цесаревич Георгий” з іншими плавзасобами контр-адмірала Миколи Львова рекордно встановили 670 мін: на південному заході моря так “виткали” латентну зброю, що нею через чотири доби “*Jawuz Sultan Selim*” розпанахався відразу з обох боків (“ковтнувши” не менше 600 т води, він три місяці реанімовувався). Доти, 7 (20) листопада, на північ од Босфору міна розітнула “*Nilufer*” із 63-ма моряками – вісьмома німецькими та п'ятдесятьма п'ятьма турецькими. 17 (30) грудня цим штибом було понівечено “*Ron*” (згинули трое).

Під завісу 1914 р. понадштатні матроси та молодші флотські офіцери-резервісти підтримали батумців, загрозу облоги яких

удалося зупинити перед р. Чорх і залізницею – на рубежах за 5-6 миль од міста й Михайлівської фортеці (її коменданту генерал-майорові Генерального штабу Володимиру Ляхову спочатку підпорядкувалися мінзаг “Дыхтау”, лоцманські катери, озброєні пароплави “Березань”, “Буг” і “Принцип”, потім – 440-тоннажний ескадрений міноносець “Жаркий” та дещо менший 410-тоннажний есмінець “Живой”, котрий у передріздвяному набігові під анатолійське узбережжя підпалив трабзонські склади та казарми, погромив портову батарею й вітрильники Різе).

Новий рік успадковував буйну естафету від попереднього: 20 грудня 1914 р. (2 січня 1915 р.) неподалік Босфору, де “Беспкойный”, “Гневный”, “Дерзкий”, “Пронзительный” та загородники гніздили міни, підірвався й вибув ледь не до кінця війни “Berk-i-Satvet”. 21 грудня (3 січня) чорноморці поблизу Сінопа втопили турецький транспорт, припасований для поповнення Ерзерумської армії.

22 грудня (4 січня) “Память Меркурия” під рукою капітана першого рангу Михайла Остроградського (в Севастополі 1917 р. стане комендантом, 1918 – товаришем морського міністра України) і четвірка есмінів у прианатолійських водах улучили по “Hamidieh” кілька разів, але через погану видимість дозволили тому втекти до Зонгулдака. Недоля захмарила “Дерзкий”: його кормову “102-міліметрівку” зрізав ворожий снаряд, забивши лейтенанта Гліба Плансона. “Гневный” цього самого дня торпедував пароплав “Maria Rosetta” (із нафтою), дев’ятьох моряків узяв полоненими. 23 грудня (5 січня) поблизу Батума “Midilli” 15-ма пострілами перемісив російські, як видавалось, окопи, не відаючи, що вловлені на мушку позиції передньо уступлено туркам...

24 грудня (6 січня) севастопольська ескадра на сході моря вночі заскочила “Midilli” й “Hamidieh”, але не вповні скористалась моментом, хоча пустила в хід трасуючі снаряди. У стрімкоплинному бою попусувались гармата лінкора “Евстафий” і турецький прожектор. До 6(19) січня 1915 р. чорноморці всліддили півсотні цивільних суден між Сюрмене та Різе, спустошили Хопу, знищили в Сінопській гавані пароплав “Gergios” і три вітрильниці. 26 грудня (8 січня) при перевірці підозрілих фелюг загинув мічман Олександр Алеамбаров, прошитий кулею з берега. За два з половиною місяці до 29 грудня (11 січня) “Евстафий”, “Иоанн Златоуст”, “Пантелеймон”, “Три Святителя”, “Ростислав”,

“Память Меркурия”, “Кагул”, “Алмаз” із есмінцями перебували в морі 40 днів, наступного місяця – дві декади.

28 грудня (10 січня) на міні вибухнув “Burak Reis”(рік потім оновлювався), проте зимова негода розрідила мінне плетиво, викинувши з нього на Керченський півострів щонайменше 200, на Джарилгацьку косу – 40, під Одесу – понад 30 піротехнічних зарядів. За виявлення кожного такого предмета будь-кому, хто не перебував на російській державній службі, до березня 1915 р. сплачено по 15 карбованців. З весни розмір премії підвищився на третину. Компенсували фортифікаційні прогалини більше тисячі доданих “пекельних машин”.

Турецькі та німецькі техніки за всю війну в Чорному морі встановили не більше 722-х мін, та саме в їхніх тенетах 8 (21) січня 1915 р. потерпіла канонерка “Hizir Reis”, 17 (30) січня вибухнув канчовен “Nevşehir” (міна, знята з його палуби, здетонувала й по пристикованій баржі). Жалоба була на початку 1915 р. в Севастополі, біля якого з 60-метрової висоти впав аероплан “Кертис-Д” і загинув Б.Светухин. 12 (25) лютого, коли “Гневный” обстрілював Трабзонський маяк, на есмінці спахнула 102-міліметрова гармата, загинули мічман Г.Ільтонов і три матроси, ще троє дістали поранення.

Бадьоро пульсували на південному сході моря “Живучий” та “Живой”, ледь не щодня топили шхуни та фелюги. На Різдво до батумського загону під орудою капітана другого рангу Костянтина Шуберта прибули ще “Сметливый” та “Свирепый”, згодом – есмінці “Завидный”, “Заветный”, “Звонкий” і “Зоркий”. 6(19) січня “Свирепый” у районі р.Архава рекордно ліквідував 11 турецьких вітрильників.

“Midilli” 24 січня (6 лютого) підкараулив приписані до Батума кораблі, та вони, вив’юнувшись од 46 спрямованих на них зарядів, заманили нападника до сектора, контрольованого Михайлівською фортецею. Крейсер змінив вектор рискання й 26 січня (8 лютого) вогнем із семикілометрової відстані зруйнував декілька ялтинських будинків, що, у свою чергу, відгукнулося масованими бомбардуваннями Трабзона й Платани, берегових батарей і рогу Єрос, розтрощенням двох пароплавів, а ближче до Різе – низки споруд, десятків невеличких суденечь.

4 (17) січня начальник штабу Верховного головнокомандувача генерал од інфантерії Микола Янушкевич переслав Андрію Ебер-

гарду розпорядження великого князя Миколи Миколайовича не допускати висадку ворожих сил, завадити “окремим транспортам постачати Анатолійську турецьку армію всілякими припасами”. Протягом семи зимових виходів у першому кварталі 1915 р. чорноморці ліквідували 4 пароплави, 120 моторних і вітрильних шхун, на суходолі – валки в’ючаків.

22-23 лютого (7-8 березня) в обороні Ереглі та Зонгулдака пушкарі влучили в “Алмаз”, пошкодили його артилерію й поранили трьох матросів, але моряки притьмом “залатали” пробойну та відлагодили механізми, після чого продовжили методичний обстріл Вугільного району. Щоб заспокоїти сполохане населення, 3(16) березня “Midilli”, “Muavenet-i-Millije” та “Jadighiar-i-Millet” нарочито продефілювали вздовж земель, опалених війною.

5 (18) березня легкий крейсер півсотнею мін притрусив на південному сході Криму торпедно-коректувальну станцію і майстерню. 15(28) березня під Севастополем підірвався пароплав “Маковей”, завантажений мастилом для порту. Для фахового запобігання рецидивам трагедій, пов’язаних з недоліками в оповіщенні небезпеки, мережу пеленгаторів од Овідіюполя до Керчі масштабно оповила севастопольська радіостанція лейтенанта Матвєєва.

Царська дипломатія наполегливо закріплювала претензії на Мармурове море та його протоки: сакраментальна тріада з європейською смугою до лінії Енос (Енез) – Мідія у Південній Фракії, малоазійськими теренами на захід від Сакар’ї та егейськими островами Тенедос (Бозджаада) й Імроз (Гокчеада) виділялась Антантою Росії. 27 лютого (12 березня) непересічну прелімінарію визнав британський уряд (пам’ятною запискою королівського посольства в Петрограді), а через місяць, 28 березня (10 квітня), – французький (вербальною нотою).

Для накреслюваного стрибка армійських підрозділів на південь контр-адмірал Олександр Хоменко зорганізував Транспортну флотилію: понад сто суден, охоплених військовою повинністю, зафрахтованих і конфіскованих. Її 1-й загін ангажувався під пластунську бригаду, гірський артдивізіон, роту саперів і групу десантників з Одеського батальйону морської піхоти. Упроваджувалось регулярне спостереження за Босфором.

Верховний головнокомандувач зобов’язав Ебергарда посприяти англо-французькому з’єднанню, котре дерзнуло здобу-

вати Дарданелли в основному 19-ма лінкорами. Чорноморці спонукались офіційною програмою, погодженою персонально з В.Черчилем: “Перший період операції: під час дій союзного флоту біля Дарданелл Чорноморський флот учиняє демонстрації поблизу Босфору – лише морські операції. Другий період: за підходу союзного флоту до Принцевих островів Чорноморський флот приступає до серйозної атаки босфорських укріплень. Головна квартира вважає, що без допомоги союзного флоту Чорноморському флотові буде не до снаги прорватись до Константинополя. Третій період: після вигублення турецького флоту та з’єднання союзного флоту з Чорноморським – висадка десанту за спільно накресленим планом”. Микола Миколайович конфіденційно робив ставку мерщій форсувати Босфор, якби соратники по альянсу тільки вторглися до Мармурового моря.

На втілення перспективних начерків вистромилися “Ростислав”, “Три Святителя”, “Алмаз” і “Император Николай I” з літаками, тралери, загородники, ескадрені міноносці. 15 (28) березня потопивши пароплав “Sabbah” з амуніцією й боєприпасами для Ерзурумської армії, вони хвацько відрапортували про перше бомбардування Босфору.

Своєрідна симуляція терзання протоки інтенсивно точилася до травня, вдома ж Транспортна флотилія імітувала деталізацію проєктованого штурму, який, зокрема, могли втіяти створена при Одеському окружному штабі 7-ма армія генерала від артилерії Володимира Нікітіна й 5-й корпус генерал-лейтенанта Миколи Істоміна. Їх узявся тренувати колишній військовий міністр Болгарії (1882-1883) та командувач Одеського військового округу (1905-1909) генерал од кавалерії барон Олександр Каульбарс (з особливою репутацією знавця десантної справи).

17 (30) березня “Память Меркурия”, “Император Николай I”, “Заветный”, “Звонкий” та “Зоркий”, посіпавши Зонгулдак, запроторили в пучину пароплав “Sadig”, а 19 березня (1 квітня) на Одесу відплатою виступили “Medjidieh” і “Hamidieh” з есмінцями “Samsun”, “Taschoes”, “Jadighiar-i-Millet” та “Muavenet-i-Millije” – тим, що в жовтні 1914 р. збиткував над одеситами (“Jawuz Sultan Selim” і “Midilli”, здалеку підстраховуючи цю групу, пустили на дно два пароплави з цукром).

Виправу спіткав пасаж: 21 березня (3 квітня) 1915 р. “Medjidieh” необачно відхилився на схід од Воронцовського маяка, тож

поблизу сіл Фонтанка, Григорівка та Сичавка (Олександрівка) наразився на міну. Його командир капітан 3-го рангу Бюксель, закінчивши евакуацію на “Jadighiar-i-Millet”, покинув скособочений крейсер (з діркою в носовій частині). Катер із “Medjidieh” приткнувся до найближчого берега

На бронепалубній здобичі, 25 травня (7 червня) піднятій з 13-метрової глибини рятувальною партією інженер-механіка Вітольда Желяховського (водолазними роботами завідував Феоктист Шпакович) й притягнутій до Одеси, каперанг Е.Молаш знайшов розшифровку кодів ворожого радіо. Підрихтоване і гонористо назване на спомин болісної пропажі 1914 р. – “Прут”, це судно у листопаді відвідав цар.

19 квітня (2 травня) “Три Святителя” та “Пантелеймон” потужно розтривожили Босфор, витративши сім сотень снарядів, а “Кагул” (під кермом капітана 1-го рангу Сергія Погуляєва) і “Память Меркурия” бомбардували зонгулдацькі пристані. За добу “Три Святителя” й “Ростислав” потіпали протоку 171 снарядом, третього дня “Ростислав” і авіатори з кораблів “Алмаз” та “Імператор Николай I” причавили Ігнеаду й сполохали Стамбул. Тоді ж “Память Меркурия” побатував пароплав “Sahir”, “Кагул” – два вітрильники і оволодів судном “Amalia” з харчами, борошном, гасом. Сумарно від 13(26) березня до 26 квітня (9 травня) чорноморцями було зіпсовано чи перехоплено 15 таких пароплавів. Од початку воєнних дій Османська імперія позбулася до третини комерційного тоннажу.

“Jawuz Sultan Selim” прагнув нівелювати кепську тенденцію 23 квітня (6 травня) вкупі з “Midilli” й “Hamidieh”, а 26 квітня (9 травня) поткнувся проти Чорноморського флоту самотужки і зазнав фіаско наступного ранку: лігши на паралельні курси, “Евстафий”, “Пантелеймон”, “Иоанн Златоуст” і “Три Святителя”, сливе не заторкнуті випущеними по них 150-ма снарядами, тричі “накрили” лінійний крейсер “дванадцятидюймовками”, змусили ретируватися після влучення в нього старшого комендора “Пантелеймона” Андрія Жукова

Підрозділ німецьких субмарин, який пошліфував тактичні прийоми у Мармуровому морі, отаборився в Чорному. Для побороювання квінтету U-21, UB-7, UB-8, UC-14, UC-15 та за інших скрутних ситуацій придалися ескадрені міноносці, у тому числі 1915 р. оснащені в Херсоні й Миколаєві “Быстрый”, “Пылкий”,

“Счастливы́й”, “Громкий”, “Поспешный”. Навіть по двоє вони оптимально реалізувалися. Вдало підключались і до розгони-стих мішаних груп.

Наприклад, 26 квітня (9 травня) в районі Ереґлі “Дерзкий” з крейсером “Память Меркурия” та “Беспокойный” із “Кагулом” побили три пароплави й портові споруди, причім очолені лейтенантом В.Картухіним мінери з “Дерзкого” вивели з ладу берегову електростанцію. 2(15) травня вдалося потопити два тамтешніх судна, 4(17) числа – пароплав “Sahir”.

7(20) травня в Ереґлі висадився диверсійний загін, який поламав під’їзні шляхи до шахт, динамомашини й паливні сховища (трос учасників вилазки поранилися). 25 травня (7 червня) “Пронзительный” серед трофеїв із пароплава “Edincik” надібав дані про прибуття ворожих підводників. “Дерзкий” і “Гневный” 28 травня (10 червня) обстріляли Зонгулдак, пошматували два пароплави та вітрильник, а вночі, не знітившись, дали відкоша “Midilli”. Той із розтрісканим прожектором і підпаленою носовою частиною втік, утративши 7 членів екіпажу вбитими (15 зазнали поранень). Коли “Гневный”, відчувши труднощі (надто – з власними постраждалими), загальмував через негаразди в паропроводі, “Дерзкий” із новим командиром капітаном 2-го рангу Олександром Гаддом (1918 р. – контр-адмірал, товариш морського міністра в Українській державі) за інерцією навіть азартно спробував переслідувати зникаючий крейсер.

1 (14) червня “Пронзительный” та “Беспокойный” (під деме-ном капітана 2-го ранга Сергія Берха) всліддили пароплав “Seliamet-Bakhrie” з діжками гасу, колишне грецьке судно “Antonios” прихопили з собою. У липні “Беспокойный”, “Пронзительный”, “Дерзкий” знищили кілька пароплавів і баржу, “Быстрый”, “Пылкий”, “Счастливы́й” – 19 малих суден (побомбардувавши Зонгулдак і його гавань, пошкодили “Numune-i-Namiet”, “Jadighiar-i-Millet”, два транспорти).

“Живой” і “Живучий” 19 липня (1 серпня) на південному сході моря розметали 46 вітрильників. Невдовзі 8 есмінців, як тактичні інструменти начетверо поділені, спалили чотири з половиною сотні вітрильних і моторних плавальних засобів. Од 16 (29) липня до 22 липня (4 серпня) “Звонкий”, “Зоркий”, “Заветный” покремсали 120 вітрильників, од 16 (29) серпня по 21 серпня (3 вересня) “Заветный”, “Лейтенант Пущин” і “Завидный” – 319.

Ефективно розв'язували суміжні питання севастопольські підводники. Збудований у Миколаєві відділенням Балтійського заводу човен “Тюлень” (командуючий – старший лейтенант Петро Бачманов) 15 (28) червня потрощив трищогловий барк “Taif”, 16(29) – пароплав під мисом Шаблі, 17(30) – ширкет “Gayret”, 18 червня (1 липня) – п'ять шхун. За тиждень виняткового значення набув перший у світі загородник-субмарина “Краб”, виготовлений миколаївським підприємством “Наваль”. Попри помічені практичні недоліки цьому 53-метровому ексклюзивові випало замінувати відтинок приблизно з милью між босфорськими маяками Румелі-Фенері й Анадолу-Фенері, замкнувши протоку своєрідним бар'єром, коли завод суднобудівного товариства виряджав з Миколаєва 169-метрового первістка із серії споруджуваних дредноутів “Императрица Мария”, подібної до турецько-німецького флагмана водомісткості й ліпшої “м'язової” насиченості: у чотирьох баштах – по три “305-міліметрові”, в казематах – два десятки “130-міліметровок”, а також чотири 75-міліметрові зенітки, кулемети, торпеди. У компанії, котру йому склали “близнята”-човни “Тюлень”, “Нерпа” та “Морж”, 27 червня (10 липня) “Краб” устаткував лінію вибухівки настільки професійно, що за добу в ній упіймалася канонерка “Issa Reis”. Людиною, яка наважилася на провід у тому доволі сміливому експериментальному дебюті був бригадний начальник капітан 1-го рангу Вячеслав Клочковський (1918 р. – офіційний представник Української держави з правами командуючого морськими силами, контр-адмірал).

Перші еволюції красеня-миколаївця “Императрица Мария” 24 червня (7 липня) вчинені лоцманом О.Вороненком під прапором контр-адмірала О.Хоменка, не спонукали зайвини клопотів, але вночі через чималі габарити неординарний велет опинився нерухомим у Бузькому лимані. Врешті-решт він при Очаківській фортеці 26 червня (7 липня) розпочав полігонні випробування. Морем йому асистували “Память Меркурия”, “Император Александр I”, 8 ескадрених міноносців, 6 тралерів, субмарини “Сом”, “Скат” і “Налим”, посильне судно “Летчик”, з півдня заслоняли 5 лінійних кораблів, 2 крейсери і 3 есмінці. 30 червня – 1 липня (за старим стилем) радо привітаний у Севастополі й ніжно прозваний матросами “Марійкою” (панібратський варіант – “Маруха”), корабель під стерном каперанга Казиміра Порембського форсував бойову налаштованість.

Замигтіла череда знаменних перипетій. 29 червня (12 липня) “Нерпа” в бухті Такат-Кіом потопила пароплав “Ugurola” з тисячею тонн вугілля. 30 червня (13 липня) всюдисущі есмінці неподалік рогу Шилі покінчили з судном “Igneada” (первісно – “Ида”, яке 16(29) жовтня 1914 р. “Jawuz Sultan Selim” загарбав під Кримом). Протягом наступного місяця чорноморці побили 4 турецькі міні-корабельні. 5 (18) липня 1915 р. “Midilli” попід Босфором напоровся на вготовану взимку загоном М.Львова чи влітку “Крабом” міну й у нього хлинули сотні тонн забортної рідини. Легкий крейсер, де було вбито 8 моряків, ремонтувався до 14 (27) лютого 1916 р.

Показовим виявився день 28 липня (10 серпня) 1915 р., коли для нальоту на Зонгулдак крейсери “Кагул” і “Память Меркурия” та 5 ескадрених міноносців придався “Тюлень”, біля рогу Кефкен розполохавши “Hamidieh”, “Muavenet-i-Millije”, “Numune-i-Namiet” і потопивши “Zonguldak”. Блискуче скоординувалася “Нерпа” з підрозділом Трубецького: 23 серпня (5 вересня) інформовані субмариною “Пронзительный” та “Быстрый” (капітана 2-го рангу Захара Шипулинського) менш як за дві години так налякали “Muavenet-i-Millije”, “Numune-i-Namiet” і “Hamidieh” (на котрому після влучень “102-міліметровок” відмовили носова і кормова гармати), що ті порозбігалися, викликавши на підмогу “Jawuz Sultan Selim” і зоставивши на поталу пароплави “Sejhun”, “Eresos”, “Illiria” з майже 10 тисячами тонн вугілля, баржу й буксир (“Sejhun” пропадав удруге: це був перереєстрований “Sabah”, піднятий з мілизни босфорцями).

Замінивши “Hamidieh” у конвої, “Jawuz Sultan Selim” 8 (21) вересня добряче попоганяв трійку “Гневный” – “Дерзкий” – “Счастливы”. Але 1 (14) листопада він ледве відхилився від торпед “Моржа”, тож Сушон зарікся ризикувати суперкрейсером. Із маскуванням на звичайних цивільних шхунах гармат лукаво монтував лихі пастки. І переважно “чорне золото” до Стамбула надходило під покровом ночей.

Ще влітку 1915 р. верховний головнокомандувач на запит І.Григоровича дозволив переобладнувати Транспортну флотилію для каботажу донецького палива з Маріуполя, хліба – зі Скадовська й Хорл. До листопада О.Хоменко дав раду двом з половиною мільйонам пудів зерна, сливе мільйонів пудів вугілля та півмільйону пудів інших вантажів. Про десант згадалось, коли проти Антанти в жовтні виступила Болгарія, чий цар Фердинанд, завдяки кому за

договором 24 серпня (6 вересня) блок Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини обернувся на Четверний, підпорядкував В.Сушонові шістьку своїх малих 26-вузлових міноносців “Смели”, “Храбри”, “Дрзки”, “Строги”, “Летящи” та “Шумни”, навчальний крейсер “Надежда” з ходюю до 17 вузлів, яхти і торпедні батареї (командувач – полковник Костянтин Кирков).

В Євксинограді (на північ од Варни) заквартирували чужинські субмарини. 27 серпня (9 вересня) UB-8 під орудою лейтенанта фон Фойгта наблизилася до Гурзуфа й Аюдага, знищила 3 шхуни (дві з будівельною деревиною, одну з фуражем – вівсом і сіном), 29 серпня (11 вересня) посіпала торпедну станцію обік миса Чауда, бараки на Узунларському озері й трищогловий вітрильник, після чого, втрапивши до зони батареї Двохякірної бухти, сховалася під воду. 2 (15) вересня UB-7 під командою оберлейтенанта Вернера під Одесою потопила куплене російським урядом англійське судно “Patagonia”, 24 вересня (7 жовтня) близько Криму ідентична “сімці” й “вісімці” UB-14 лейтенанта фон Геймбурга погромила пароплав “Катя” (з 662-ма тоннами цукру) і наступного дня – танкер “Апшерон” (з нафтою).

Та співвідношення сил на Чорному морі стабілізувалося на користь Російської імперії. Тисячами снарядів 18 вересня (1 жовтня) “Евстафій” побив “вугільний” пункт Козлу, “Память Меркурия” з есмінцями – Ереглі, “Иоанн Златоуст” із “Пантелеймоном” – Зонгулдак. 6(19) жовтня начальник Морського Генштабу віце-адмірал Олександр Русин наказав Ебергарду ладнати експедицію до Південної Добруджі. 14(27) жовтня севастопольська ескадра обстріляла Варну.

З Батума на Дунай перейшли канчовен і два міноносці, річкові порти освоювали крупнокаліберну артилерію та 50 мінометів. Під командою генерала від інфантерії Дмитра Щербачова 7-ма армія збиралася до Сербії, проте не була пропущена туди Румунією.

1(14) листопада Євксиноград діждався субмарини UC-13 лейтенанта Кірхнера. Вона шпарко покінчила з трищогловим цементовозом “Украина” і ще кількома вітрильниками, змусила викинутися на берег нафтоналивний пароплав Добровільного флоту № 57, але 16(29) листопада, під час шторму сівши на мілину при річці Мелен, знелюдніла, залишена екіпажем. Направлених за нею канонерських човнів “Tash-Keupru” й “Iesgar” 28 листопада (11 грудня) настигли і спалили “Пронзительный”, “Дерзкий” та

“Счастливый”, трьох супротивних моряків постигнавши, двох тяжко поранивши (крім того, в гирлі Сакар’ї спопелили двоцоголовий вітрильник з вугіллям). Невдовзі “Счастливый” і “Пронзительный”, винишпоривши у виярку підводний човен, десятком снарядів пустили його на порох і попутно потопили дві шхуни (річний рахунок пропалих у такий спосіб дрібних плавзасобів, вітрильних і вітрильно-моторних, сягнув трьох тисяч; великих суден оттоманців поменшало на півсотні).

У другій половині 1915 р. “Наваль” здав скарбові лінкор “Императрица Екатерина Великая”, подібний до прототипу “Императрица Мария” обрисами, начинням, хуткістю (понад 21 вузол) і пестливо наречений “Катюшею” (командир – капітан першого рангу Аполлінарій Сергеев). До кінця року обидва дредноути з жіночими іменами і офіційно затвердженими 1220-особовими штастами взяли участь у походах, практично запанувавши Чорним морем. Експес трапився під ранок 23 грудня 1915 р. (5 січня 1916 р.): через непорозуміння чи злу витівку “Быстрый” тричі гахнув із гармат і торпедних пристроїв по “Катюші”. Добре, що промазав.

Сторінки подальших пригод на цьому театрі Великої війни з канвою джерел усього комплексу авторських розвідок за порушеною тематикою висвітлено у низці суміжних праць, уже поширений профільними виданнями¹.

¹ Усенко П.Г. Военні дії на Чорному морі у 1914-1917 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – С. 31-81; Його ж. Чорноморський флот у перші місяці командування Олександра Колчака (липень-грудень 1916 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVII. – К., 2010. – С. 171-189; Його ж. У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала Колчака (28 лютого – 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 116-136; Його ж. Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень-грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVI. – К., 2009. – С. 132-150.

АКАДЕМІЧНИЙ ДИСКУРС ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ (90-ті р. ХХ ст. – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

Українська революція 1917–1921 рр. увійшла до наукового дискурсу як самостійне явище одразу після її завершення. Це було обумовлено переосмисленням революційних подій у середовищі сучасників та колишніх активних діячів. Тому закономірними були майбутні інтерпретації історії революції, які базувалися на ідеологічних мотивах та уявленнях національного проекту. Недаремно українська історіографія не може похвалитися ні оригінальними узагальнюючими монографічними дослідженнями революції, ні навіть численними ґрунтовними піонерними працями з окремих її проблем¹.

Для академічного дискурсу характерна відмінність між наратією історичного факту й історичним знанням. Останнє *an priori* базується на певній заангажованості конкретного дослідника або наукового середовища. Тому зміна парадигм Української революції призвела до різних інтерпретацій одних і тих самих подій. При цьому саме академічна наука дозволила залишити революцію в полі актуальних тем дослідження, піднявши до рівня визначального історичного явища.

Головним завданням статті є аналіз генеалогії та тенденцій розвитку академічного дискурсу історії Української революції в пострадянський період, визначення рівня міфотворення в роботах академічних істориків і базових точок інтерпретацій, виявлення тенденцій історіографічного поступу.

Пострадянський історіографічний простір характеризується умовним поділом праць й тематичною розпорошеністю, які значною мірою були детерміновані процесами «націоналізації» історії в 1990-х рр. Фактично національний наратив, що був домінуючим навіть серед істориків різних формацій та ідейно-політичних переконань, позначений архаїкою в рецепції історичного досвіду з переважанням сюжетів політичної історії та історії влади².

Дослідницька парадигма академічного дискурсу багато в чому залежала від пануючих в суспільстві політичних стереотипів, режиму влади та особистих переконань дослідника. Власне ці риси наклали відбиток на проблематику досліджень Української революції в 1990-х і 2000-х роках, яку характеризують пострадянські історіографічні тенденції - постійне продукування «ворога», ідеалізація «своїх», героїзація збройної боротьби, гіперболізація історії державності на основі колоніального підходу. Генеалогія цих студій тісно пов'язана із радянською історіографією, тим більше, що його представники самі були частиною тієї науки.

В академічній історіографії праці класифікуються на основі хронологічного критерію, спеціалізована тематика - більш притаманна для індивідуальних студій. Для прикладу проблематика дослідження у Наддніпрянській Україні пов'язана з добою Центральної Ради³, гетьманом П. Скоропадського⁴, Директорією УНР⁵, денікінським режимом⁶ та ін. При цьому в новітніх студіях випали з дослідницького фокусу історія махновщини, антибільшовицького/антигетьманського/антиденікінського селянського повстанського руху, революційного повсякдення, які стали характерними для регіональних досліджень. Історія більшовизму і його організацій в Україні інтерпретується на основі старої парадигми⁷.

Націєцентричні підходи значною мірою визначали зміст досліджень представників академічної науки. За таких умов, головними рисами парадигми Української революції 1917–1921 рр. є часткове ігнорування дослідниками соціальних трансформацій⁸, акцент на конкретно-історичних проблемах, що вміщуються в наявну джерельну базу та інтерпретації попередників. Ці ознаки свідчать, що пануючою у висвітленні перебігу революції стала реконструкція форм національної державності, яка призводить до однобічного відтворення подій чи повторення відомих істин.

Сучасний історіографічний процес, в тому числі й академічний, який характеризують націєцентричні підходи, призводить до ідеологізації дослідницьких результатів. Недаремно у пострадянський період відбулося повернення до дискусії між «уенерівняцями» й «гетьманцями», яка виникла внаслідок осмислення в емігрантському політичному середовищі причин поразки Української революції 1917–1921 рр.

«Уенерівців» репрезентували українські соціалісти різних відтінків, які вбачали головну причину поразки у низькій національній і політичній свідомості народних мас, що у критичні моменти не надали вирішальної підтримки Українській революції⁹. Друга емігрантська група («гетьманці»), що виводилася з ліберально-консервативного табору, перекладала всю вину на тогочасну революційну еліту¹⁰. Цей табір представляли В. Липинський, Д. Дорошенко і В. Кучабський¹¹. На їх думку, відповідальність за поразку революції несуть лідери Центральної Ради й Директорії, основу котрих становили соціалістичні партії. Від цього йшло пояснення головних невдач й прорахунків. Вдалим прикладом державного будівництва подавалася доба гетьманату П. Скоропадського.

Задавнена дискусія у колі діаспорних дослідників, перекочувала й до середовища сучасних академічних істориків. Фактично це відлуння старого історіографічного/політичного поділу на «народників» і «державників», що привів до ідеологічного розгляду революції в еміграції й створив ґрунт для формування міфів про неї¹².

Однобічність дослідницького поля в радянській історіографії виключала можливість використання й оприлюднення альтернативних йому позицій. Цікавим і замовчуваним фактом у радянській історичній науці залишалося визначення тогочасними істориками-марксистами революційних подій в Україні як Українська революція. Така сентенція відтворювала планомірний перехід від об'єктивно-історичного процесу до догматичного висвітлення подій 1917–1921 рр. На кінець 1930-х рр. – час утвердження сталінського режиму – поняття «Українська революція» перестає використовуватися в наукових дослідженнях й суспільній практиці¹³. На противагу цьому в Україні та СРСР компартійними ідеологами була сформульована загальнодержавна парадигма «Велика Жовтнева соціалістична революція».

У 1970 - 1980-х рр. радянською наукою був створений цілий корпус праць соціальної та економічної проблематики доби Жовтневої революції та громадянської війни 1917-1920 рр.¹⁴. Відхід від політичних інтерпретацій виглядав зрозумілим, враховуючи остаточне утвердження парадигми «Великого Жовтня». Радянська історіографія обумовила майбутню гетерогенність

пострадянських досліджень, конформізм старшої генерації істориків, генезис міждисциплінарних студій. Власне прийоми реконструкції та архівно-документальний рівень визначили характерний історіографічний стиль праць пострадянського періоду. Лише ґрунтуючись на них, історик міг легко замінити нібито марксистську методологію на національний наратив. На кінець 1980-х рр. знову були актуалізовані політичні питання в ідеологічному контексті¹⁵.

Для пострадянського академічного середовища базовим історіографічним підходом залишалася і залишається киевоцентрична парадигма Української революції. Її формування відбулося ще під час доби Центральної Ради, коли тогочасні лідери розглядали закономірності та осмислювали перебіг революції з центру – Києва. Після поразки гетьманату на основі міфу про Київ розвиток державотворчих процесів переміщувався до міст, які були центрами розміщення органів влади Директорії УНР. Розгляд аналогічних процесів у провінції залишався «білою плямою» для сучасників. Така сентенція зумовлюється складним протіканням революції на селі, яке у своїй переважній більшості легко радикалізувалося та підтримувало політичну силу, що обіцяла просте розв'язання земельного питання¹⁶. Низька політична культура селянства не лежала в основі інтересу тогочасних історіографів, які обходили стороною суспільні процеси на периферії/провінції.

На початку 1990-х рр. появу об'єктивних досліджень з історії Української революції започаткувала стаття Ю. Гамрецького «До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.»¹⁷. Дослідник простежив, як поступово з середини 50-х до середини 80-х рр. ХХ ст. змінювалися у бік негативу оцінки національно-визвольного руху в офіційних виданнях – «Нарисах історії КПРС» та ін.¹⁸. Крім того, історик закликав студіювати «білі плями» Української революції.

Власне на це була спрямована колосальна археографічна та дослідницька діяльність його колег по відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України, які протягом 1990–2010 рр. виявили, опрацювали й, головне, опублікували документи з історії Центральної Ради¹⁹, українського національно-визвольного руху 1917 р.²⁰, Директорії та

Ради Народних Міністрів УНР²¹, Ради Міністрів Української Держави²². Слід зазначити, що у збірниках містяться документи, котрі були невідомі та не використовувалися зарубіжними й діаспорними істориками. Аналізуючи концепцію вказаних видань, варто підкреслити, що вона базується на інтерпретаційній парадигмі діячів та сучасників Української революції 1917–1921 рр.

У новітній історіографії прикладом протистояння таких парадигм, що засновані на різних уявленнях історичного процесу та міфах є праця В. Верстюка та В. Солдатенка «Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)» з фундаментального видання «Політична історія України. XX століття. У 6 томах»²³. В. Верстюк прагне реконструювати події революції надаючи перевагу «національному проекту», який має своїм опертям інтерпретації безпосередніх учасників революції. Підхід Солдатенко: Солдатенко демонструє інший підхід, інтерпретуючи революцію як вираження настроїв більшості нації і результат радикальних соціальних трансформацій²⁴.

Закономірно, такі розбіжності у поглядах провідних дослідників даної тематики формують дискурсивну практику Української революції як державницького проекту в національному/інтернаціональному вимірі. При цьому вагому роль відіграє конструювання «Іншого», що в межах відтворення подій засновується на антиросійськості чи антисоціалістичності як чинниках поразки визвольних змагань. Тобто виявляється підміна дискурсу історіографії на державотворчий ідеал під час реконструкції революційного процесу. Це привело до розбіжності періодизації революції в різних парадигмах, де за критерій було обрано генезис форм національної державності. Варто підкреслити, що відносно дати верхньої межі революції серед сучасників не було однастайності. Як й серед нинішніх українських істориків: фахівці Інституту історії України НАН України дотримуються хронологічних рамок²⁵, запропонованих І. Мазепою, в той час як окремі історики послуговуються – 1917–1920 рр.²⁶.

Приклад гетьманату П. Скоропадського є показовим щодо контроверсійності підходів: «уенерівський» табір зараховує його до контрреволюції²⁷, а «гетьманський» – вважає апогеєм революції. Глорифікація цього етапу визвольних змагань відтворюється на засадах консервативного та державницького міфів²⁸. Сучасний

історик Р. Пиріг стверджує, що Українська Держава була продуктом збігу прагматичних інтересів місцевих консервативно-ліберальних власницьких сил та німецько-австрійських союзників.²⁹

«Націоналізація» історії 90-х рр. ХХ ст. формувала ідеологічні підходи до інтерпретації Української революції 1917-1921 рр., залишаючи можливість вибору наукової тематики, котра вписувалася в націєцентричний канон. На цьому ґрунтуються концепції узагальнюючих праць³⁰. Безперечно, є учені, що намагаються відійти від усталених схем, пропонуючи власні національні наративи³¹. Слід констатувати, що академічна тематика визначається й корелюється на основі пануючих міфів, які характеризують ступінь окреслення предметного поля.

В історіографії Українська революція інтерпретується як боротьба державницьких проектів, а не процес трансформації соціального життя³². В. Верстюк окреслив примарні підстави для тогочасного державного будівництва: «Аналізуючи місце і роль Центральної ради в модерній історії України, історик не має права оминати її численні помилки, прорахунки, невдачі. Заманіфестувавши домагання українського народу на самостійність України, діячі Центральної ради виявилися не готовими до реального державного будівництва. Українська еліта, котра складалася переважно з письменників, журналістів, вчених, студентів, не мала достатнього досвіду та навичок державної роботи. Більшість її сповідувала народницьку, а не державницьку ідеологію»³³.

В основі академічного дискурсу дослідження Української революції 1917–1921 рр. (90-х рр. ХХ ст.) панівними залишалися міфи створенні її сучасниками, більшість з них належить перу зарубіжних й еміграційних істориків. Мемуари, спогади, щоденники втрачають свій первинний сенс, стаючи інструментом для підтвердження позицій національної концепції. Зміст архівних матеріалів сприймається в межах сформованої інтерпретаційної парадигми, якою пронизані монографії та студії. Природно, що історики оперують фактами й підходами, що сформульовані в 20-30-х рр. ХХ ст. Більшість провідних діячів і сучасників визвольних змагань 1917-1921 рр. були представниками гуманітарної інтелігенції, тому вони намагалися не просто описати свою участь, а подати загальний погляд на перебіг революції, реконструювати її історію з

державницьких позицій та осмислити причини встановлення більшовицького режиму. Ці ж тенденції залишаються характерними і для академічного середовища. В сучасних працях взаємовідносини Центральної Ради з Тимчасовим урядом розглядаються в контексті українсько-російських відносин³⁴, генезис гетьманату П. Скоропадського висвітлюється на основі німецького військового й російського постімперського чинників³⁵, існування Директорії УНР завжди реконструюються у вимірі відносин з ЗУНР (ЗО УНР) та укладання Варшавського договору 22 квітня 1920 р. Встановлено, що проантантівські позиції керівників ЗУНР були передумовою договору УГА з Добровольчою армією А. Денікіна³⁶. Показово, що при цьому дослідники нерідко обходять стороною зміст і наслідки Ризького миру 18 березня 1921 р. для української державності, але наголошують на рішенні Паризької мирної конференції про передачу Східної Галичини відновленій Польщі, забуваючи про аналогічне рішення С. Петлюри відповідно до умов Варшавського договору.

Аналіз дисертаційних робіт свідчить про певну регіоналізацію студій з історії революції, яких станом на початок 2011 р. уже більше, ніж 500³⁷. Для Києва характерні загальні політичні і соціально-економічні проблеми, для Луганська – це переважно питання міжнародних відносин доби 1917–1922 /23 рр., для Дніпропетровська – селянський рух й теоретичні (історіософські) питання революції, для Львова – дослідження історії ЗУНР й інші питання західноукраїнського визвольного руху початку ХХ ст., для Криму - історія політичних партій та організацій, що є наслідком радянського історіографічного канону. Тільки вивчення революційних персоналій та діячів більш рівномірно розподілолася між науковими центрами країни. Львів, Київ, Харків, Крим та інші міста мають свій пантеон досліджуваних героїв. Але, наприклад, постать Н. Махно не стала популярною серед істориків його батьківщини - Запоріжжя.

Явища, подібні до Української революції 1917–1921 рр., які позначають своєрідний «поворотний пункт» історії, приречені народжуватися й функціонувати в історичній пам'яті сучасників та дослідників - як індивідуальної, так і колективної, - у вигляді міфів. Як і в давнину, міфи новітньої історії узагальнюють й пояснюють події минулих часів з практичної точки зору, вони

лежать в основі академічної науки, яка має пріоритетний «голос» щодо актуалізації будь-якої проблеми³⁸. Ці міфи можуть бути оформлені у вигляді наукової концепції, мати ряд ознак, але наукоподібність міфу не змінює його сутності³⁹. Закономірно, що сучасний академічний дискурс в Україні став вдалим полем інтерпретації старих уявлень й стереотипів з нових методологічних позицій, формуючи якісно нові підходи і міфи про революцію.

Отже, академічний дискурс дослідження історії Української революції має складну генеалогію та різні напрями наукової інтерпретації. У післяреволюційні часи його головним здобутком було введення поняття «Української революції» до наукової лексики, в радянські часи – у 30-х рр. ХХ ст. відбулося утвердження парадигми «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Тому вагому частину радянської історіографії складають фундаментальні дослідження економічних проблем революції й регіональних аспектів її історії, які вийшли з-під пера академічних учених.

Після розпаду СРСР академічний дискурс за інерцією розвивався як головна інтерпретаційна парадигма Української революції 1917 – 1921 рр., даючи певні «націоналізовані» реконструкції і рекомендації для регіональних студій. При цьому слід зазначити, що в науковому середовищі дослідження столичних академічних інститутів (Інститут історії України. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса) до сих пір залишаються імперативним авторитетом для більшості учених з областей. Фактично висновки і результати наукових напрацювання київських істориків завжди сприймаються як найбільш фахові, своєрідна «наукова істина».

При цьому в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича основні дослідження Української революції 1917 – 1921/23 рр. стосуються Західної України. При цьому окремі західноукраїнські історики виявляються активними розробниками теоретичних основ парадигми Української революції, навіть пропонуючи розширити її хронологічні межі⁴⁰. Регіоналізація тематики Інституту українознавства виглядає закономірною, якщо врахувати генеалогію всіх досліджень історії революції як у середовищі сучасників та еміграційних дослідників, так і радянський період.

Основу академічного дискурсу 90- х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. становить глибока методологічна пов'язаність з марксистськими підходами, «націоналізацією» історії, генеалогією з міфами сучасників. При цьому в середовищі істориків показовим є умовний поділ на «уенеревців» та «гетьманців». Для академічних досліджень характерним залишався антиколоніальний дискурс, у рамках якого інтерпретації Української революції відтворюються періодичністю змін форм української влади й спробами втілення соціально-економічних програм.

Однак академічний історіографічний процес свідчить про переосмислення міфів, сформованих у післяреволюційний і радянський періоди. Сьогодні вони лягли в основу наукової концепції революції, стали відправними пунктами інтерпретацій й вироблення дискурсу. Закономірно, що для академічного дискурсу погляд на Українську революцію як державно-політичний проект став домінуючим. Відмова від розгляду соціальних аспектів революції лягла в основу контрверсії, що використовується істориками для обґрунтування тягlosti державотворчого процесу 1917–1921 рр. у порівнянні з іншими періодами. Ця лінійність в конструюванні минулого «неісторичної» нації (поняття Г.В. Гегеля) сприяла величезній пов'язаності політики й історії в українському суспільстві. Міфи політики, породжені революцією, існують сьогодні в академічній історичній літературі поряд багатьма міфами про революцію, що народилися в її ході. .

Українська революція 1917–1921 рр. продовжує займати одне з пріоритетних місць у політиці пам'яті, котру репрезентує Український інститут національної пам'яті. Дискурсивні практики Української революції нерідко знаходяться між поширенням міфів сучасників й продукуванням нових національних стереотипів⁴¹. Міфи революції стали місцями пам'яті, які спершу легітимізуються в академічному середовищі. Контекстуалізуючи думку французького історика П. Нора до історіографічної ситуації в Україні, можна стверджувати, що вивчення місць пам'яті знаходиться на перетині двох течій. З однієї сторони, це рух чисто історіографічний, момент рефлексивного повернення історії до самої себе, з іншої - це рух власне історичний, кінець визначеної традиції пам'яті⁴².

Беззаперечним фактом залишається те, що історія Української революції завжди привертала увагу академічних учених, у їх тво-

рах знайшов відображення синтез різноманітних інтерпретацій тих подій. При цьому характерною ознакою сучасного історіографічного дискурсу є намагання відійти від ідеологічних та націєцентричних парадигм. І цей шлях, на нашу думку, є найбільш продуктивним і перспективним.

¹ Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. - К., 2003. - С. 5.

² Подаємо найбільш показові праці з історії української революції 1917 – 1921 рр. в Україні: Солдатенко В. Україна в революційну добу. Рік 1917. Рік 1918, Рік 1919, Рік 1920: У 4 кн. - К., - 2009 – 2010; Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 21 січня 2009 р.) / Відп. ред. Р. Я. Пиріг - К., 2009. - 230 с.

³ Верстюк В. Українська Центральна Рада. - К., 1997. - 344 с.; Його ж. Українська Центральна Рада: період становлення // Укр. іст. журн. - № 2. - 2007. - С. 23 – 46.; Солдатенко В.Ф., Любовець О.М. Революційні альтернативи 1917 року й Україна. - К., 2010. - 317 с.

⁴ Горак В. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. - К., 2010. - 200 с.; Любовець О. Політична опора гетьманату П. Скоропадського. - К., 2009. - 132 с.; Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. - К., 2008. - 209 с.; Його ж. Гетьманська держава 1918 року: роздвоєна лояльність правлячої еліти // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля. - К., 2010. - С. 744 – 753;

⁵ Бойко О. Д. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. - Вип. 4. - К., 2009. - С. 209 – 236.

⁶ Бойко О. Денікінський режим в Україні: державний устрій, соціально-економічна і національна політика // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. - Вип. 5. - К., 2010. - С. 115 – 145.

⁷ Єфіменко Г. Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917-1919 рр.) / НАН України. Інститут історії України. - К., 2008. - 230 с.; Кульчицький С. Російська (русская) революція 1917 р.: реальність і міф // Укр. іст. журн. - № 2. - 2007. - С. 4 – 23.; Його ж. Російська революція 1917 року: новий погляд. - К., 2008. - 79 с.

⁸ Velychenko S. Ukrainian rethink their revolutions // *Ab Imperio*. - № 4. - 2004. - С. 14.

⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. К., 2003. – 608 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр.: У 4 т. Прага, 1921 - 1922; Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. - Прага, 1927. – 333 с.

¹⁰ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. - К., 2000. - 358с.

¹¹ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 1.: Доба Центральної Ради. - К., 2002. - 320 с. Його ж. Історія України 1917–1923 рр. - Т. 2.: Українська гетьманська держава 1918 роки. – К., 2002. - 352 с.; Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Вячеслав Липинський та його доба. - Т. 1. - К., 2010. - С. 93 - 215; Kuchabsky, Vasyl. *Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918-1923* /Transl. from the German by Gus Fagan. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2009. - 361 p.

¹² Див.: Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістового наповнення понять // Молода нація. - 2000. - Ч. 4. - С. 5 – 30.

¹³ Яворський М. Програма української національно-демократичної революції у 1917 р., її історична основа та її рухові сили // Червоний шлях. Громадсько-політичний і науковий журнал. - 1927. – № 2(47). – С. 108-135; № 4(49). - С. 90-116; Річицький А. Центральна Рада від лютого до жовтня. Нарис з історії української революції. – Харків, – 1930. – 62 с.

¹⁴ Буцько М.О., Кондуфор Ю.Ю. Великий Жовтень на Україні. - К., 1977. - 135 с.; Гамрецький Ю.М. Інтелігенція і Великий Жовтень на Україні // Укр. іст. журн. 1982. - №11. - С.153–166; Кучер О.О., Епштейн А.І. Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу, 1921–1937: (На матеріалах УРСР). - К., 1980. - 337 с.; Рибалка І.К. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917-1920 рр.) // Укр. іст. журн. - 1987. - №11. - С.38-52.; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). - Москва, - 1966. - 454 с.;

¹⁵ Про минуле заради майбутнього. - К., 1989. - 408 с.; Кондуфор Ю.Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції (1917-1920 рр.) // Укр. іст.

журн. - 1989. - № 12. - С.3-18; Його ж. Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // Там само. - 1990. - № 11. - С. 10-20; Солдатенко В.Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні // Укр. іст. журн. 1991. - № 7. - С. 16-26.

¹⁶ Лозовий В.С. Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР // Укр. іст. журн. - 2000. - № 5. - С. 33.

¹⁷ Гамрецький Ю. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. // Укр. іст. журн. 1990. - № 12. - С. 60 – 73.

¹⁸ Бойко О. Проблеми історії Української революції (1917 – 1921 рр.) в «Українському історичному журналі» // Укр. іст. журн. - 2007. - № 6. - С. 87.

¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. / В. Верстюк (кер. упор.), О. Бойко, Ю. Гамрецький та ін. Т. 1. - К., 1996. - 588 с.; Т. 2. - К., 1997. - 422 с.

²⁰ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / В. Верстюк (відп. ред.), О. Бойко, Р. Пиріг та ін. - К., 2003. - 1024 с.

²¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали. У 2-х т. / В. Верстюк, О. Бойко, Р. Пиріг та ін. Т. 1. - К., 2006. - 688 с.; Т. 2. - К., 2006. - 744 с.

²² Рада Міністрів Української Держави (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали. / В. Верстюк, О. Бойко, Р. Пиріг (кер. упоряд.) та ін. На жаль, публікація збірника затримується. Крім того, дослідники Т. Осташко та С. Кокін упорядкували й готують до друку збірник документів «Пролог Української революції: «Справа ЦК УПСР», матеріали якого дозволяють зрозуміти складні перипетії завершального етапу революції, а також апробацію більшовицького механізму встановлення «диктатури однієї партії».

²³ Верстюк В., Солдатенко В. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) // Політична історія України. XX століття. У 6-ти т. - Т. 2. - К., 2003. - 488 с.

²⁴ Див.: Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В.Ф. та ін. - К., 2007. - 575 с.

²⁵ Структурний підрозділ Інституту історії України НАН України носить назву – відділ історії Української революції 1917–1921 років, співробітники якого готують єдиний в Україні збірник наукових статей, при-

свячений цій проблематиці - «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років».

²⁶ У першу чергу, це стосується представників наукової школи проф. В. Солдатенка.

²⁷ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. - С. 206 - 226.

²⁸ Терещенко Ю.І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Укр. іст. журн. 2008. - № 4.- С. 19 - 37.

²⁹ Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. - К., 2008. - 209 с.

³⁰ Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. - К., 2007. - С. 225 - 432.

³¹ Грицак Я. Українська революція 1914–1923. Нові інтерпретації // Україна модерна. – 1999. – № 2–3. – С. 254–269.

³² Виступ проф. В. Верстюка на російсько-українському colloquium «Украина и Россия 1917 – 1922 гг.: социальное и национальное в революции» (13 ноября 2008, Москва, Институт Европы РАН) / Стенограмма.

³³ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. - К., 1998. - С. 9.

³⁴ Верстюк В. Українська Центральна Рада. - К., 1997. - 344 с.

³⁵ Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. - К., 2008. - 209 с.

³⁶ Солдатенко В.Ф. Осінь 1919 р.: доля об'єднаного фронту // Укр. іст. журн. - 2009. - № 1. - С. 11 – 28.

³⁷ Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 1991-2001 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. - Вип. 1. - К., 2002. - С. 279 -294; Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 2001-2006 рр. // Там само. - Вип. 2. - К., 2007. - С. 244-255. За власними підрахунками за період з 2006 – 2011 рр. було захищено 171 дисертацію, з них – 25 докторських.

³⁸ Див.: Мальшева С. Ю. Миф о революции 1917 года: первый советский государственный проект // Ab Imperio. 2001. № 1-2. С. 285-303.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації // Україна модерна. – 1999. – № 2–3. – С. 254–269.

⁴¹ Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917 – 1921 рр. в політиці формування національної пам'яті в 2007 – 2010 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. - Вип. 5. - К., 2010. - С. 5 – 23.

⁴² Нора П. Проблематика мест памяти // [Електронний ресурс]: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> Дата відвідування: 29.10.2010.

СПРАВА «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» Й ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ДАЛЬШОГО ВИВЧЕННЯ¹

В історії України процес «Спілки визволення України», що відбувся 1930 року в тодішній столиці УСРР, має ключове значення. Від усіх інших большевицьких процесів він відрізняється своїм масштабом і історичною роллю, оскільки у зв'язку з ним репресували безліч представників традиційної, органічної української інтелігенції. Така велика кількість українського етнічного елементу в інших процесах так компактно не проходила. Це порушило всю інфраструктуру нації, ґрунтовно перервало національну традицію й сам зв'язок часів у її існуванні.

Після періоду самостійної України (1917-1921) сучасники чудово бачили наслідки того злочину, що заподіяли большевики проти українства, тому люди здебільшого не вірили жодному слову тодішнього офіціозу. Письменник Борис Антоненко-Давидович (1899-1984) спостеріг у процесі «СВУ» важливі особливості його організації й зафіксував їх у своїй нелегальній праці про цю справу. Але він не міг знати усього, і його студія відбиває лише тогочасні уявлення загалу. Стоячи на правильному шляху до розуміння справи, люди були поінформовані переднамірено (по суті, умисно!) злочинно, а відтак робили прикрі, по суті своїй помилкові, висновки: «Комюніке ГПУ² про викриття контрреволюційної підпільної організації СВУ та перші повідомлення в пресі про початок судового процесу в Харкові, тодішній столиці Радянської України, викликали в усіх подив: що ж це за всеукраїнська організація, в якій нема на Україні периферії? Поодинокі особи з різних українських міст, посаджені на стільці підсудних, аж ніяк не вкладалися в поняття периферії. Так само не клеїлось у повідомленнях існування СУМу - Спілки української молоді, цього бойового терористичного додатку до СВУ, репрезентованого на процесі лише двома молодиками. А де ж інші? Чи вони повтікали кудись, чи їх не викрито (sic), чи, може, такої Спілки взагалі не існувало, бо арифметичне число 2 занадто мале, щоб відповідати поняттю Спілка»³.

З міркуваннями Антоненка-Давидовича перегукуються думки його пізнішого однодумця Гелія Снегірьова, докладніше про якого піде мова далі: «На лаві підсудних з усього складу СУМ опинилося двоє – Павлушков і Матушевський. Бобир залучений як свідок – після чого, цілком зрозуміло, відсидів «своє». Кажуть, у тюрподі (тюремний підвал) під час слідства бачили ще Кокота. Всього - четверо. Як тобі, читачу, ввижається, судячи з того, що ти вже про справу СБУ знаєш, - могли сісти на лаву підсудних тільки двоє, коли їх було... Ну, сорок, п'ятдесят? [...] Мені здається – тобто я в тому переконаний! – ні, не могли сісти тільки двоє, сіли б усі»⁴.

На жаль, і Антоненко-Давидович, і Снегір'єв помилялись. Насправді в Україні було ув'язнено не двох чи чотирьох студентів, а увесь соціальний прошарок, до якого вони належали, було ув'язнено сотні українських громадян певного генетичного типу й ідеологічного характеру, й тепер наповнення поняття про терористичну організацію СУМ набуло конкретні імена. Тільки ж уже існувало поняття «допуску», вибіркового інформування. Повні списки одержали лише чекісти й партійні високопосадовці, а засоби масової інформації проголосили тільки, в чому полягав їхній злочин перед «робітничо-селянською» владою. Більше того, навіть від представників самого нашого народу (як-от від Антоненка-Давидовича) це було приховано, допоки не відійшли 2-3 покоління, - самим фігурантам цієї страшної справи їхню власну роль у чекістському сценарії роз'яснили вже під час слідства.

Підсумовуючи всеукраїнську операцію із «знімання [ув'язнення] української контрреволюційної громадськості», проведену у серпні-вересні 1929 року, чекісти Ошер Абугов і Борис-Бернард Козельський доповідали наркомові Всеволоду Балицькому (націонал-комуністи прозвали його гільйотиною України), що лише за ці два місяці було арештовано понад 700 українських діячів⁵. У жовтні й місяці наступні, дальші, як сказав би М.С.Горбачов, «процес уже пішов».

Труднощі новочасних досліджень полягають у тім, що, як стверджують навіть наділені допусками сучасні автори, «ретельно ховалися ті документи й матеріали, що могли б хоч якоюсь мірою пролити світло правди на історію та механізм фабрикації справи і процесу СБУ»⁶. Тим часом минуло кілька десятиліть, і за цей час змінилися самі люди. Наші сучасники сприймають

сказане зовсім інакше, аніж могли сприйняти сучасники тих самих вищеназваних Павлушкова й Матушевського, Бобирия й Кокота, а тому й інакша їхня реакція – спокійніша, розважлива й часто навіть політкоректна. Автори процитованої записки Абугов та Козельський багато пишуть про ув'язненого у справі «СВУ» завідуючого музею старожитностей в Білій Церкві Степана Дроздова⁷, але співробітникам ГДА СБУ не пощастило виявити на території СРСР самої його архівно-слідчої справи.

Склад репресованих виглядає добре структурованим. Організація процесу була прозора до очевидного. Із кількох сотень ув'язнених на процес було виведено 45 осіб, що відповідали певним вимогам. У першу чергу відібрані не повинні були зірвати загальний сценарій. Політичної мети мало бути досягнуто будь-якою ціною. («Мы за ценой не постоим»!) В'язні представляли різні культурні осередки, отже, за ними стояли їхні колеги, родичі, взагалі інші особи з їхнього оточення, що підлягали неодмінно всіляким нагінкам, а то й репресіям:

Вінниця – Валентин Отамановський,

Дніпропетровськ – Петро Єфремов, Любов Біднова, Микола Білий,

Миколаїв – Микола Лагута,

Одеса – Михайло й Тарас Слабченки, Кирило Панченко-Чаленко,

Полтава – Костянтин Товкач, Володимир Щепотьєв,

Чернігів – Йосип Карпович.

Найбільше в'язнів опинилось на лаві підсудних від історичної столиці України - Києва. Через процес пройшли чільні представники щойно поваленої (1921) влади - самостійної України, - за соціальним статусом, академіки УАН, професори. За фахом - дуже багато вчителів.

Як видно з доповідної записки О.Абугова й Б.Козельського щодо операції, проведеної у серпні-вересні 1929 року, чекісти заарештували одних і підготували компромат на багатьох інших: серед них лише в Одесі це голова Одеського наукового товариства [Михайло⁸] Гордієвський, професори-літературознавці [Володимир] Герасименко та [Андрій] Музичка, завідуючий [Українською державною] бібліотекою [ім. Т.Шевченка Борис] Комаров (С. 132). Автори записки стверджували, що до контрреволюційної

організації входили поет-учитель, [друг П.Тичини] Аркадій Казка та член «СВУ» [поет і художник Михайло] Жук (С. 137), до дніпропетровської групи «СВУ» - історики [Володимир] Пархоменко і [Митрофан] Бречкевич (С. 138). «[...] несдержанность и ряд других недостатков, по словам [академікового брата] П.Ефремова, были причиной того, что Эварницкий организационно, якобы (sic), не был втянут в «СВУ» (С. 139). «Уманским Окротделом ГПУ раскрыта и ликвидирована Звенигородская организация «СВУ», созданная академиком А.Крымским, его секретарем [Мыколою] Левченко и студентом Киевского ИНО – Григоровичем (члены «СВУ», из них не арестован А.Крымский (sic)» (С. 143). І ще раз в іншому місці: «Кроме того, Молдавским Окротделом ГПУ ликвидирована к[онтр]р[еволюционная] группировка учителей в Каменском районе, руководитель которой Чайка связан с членом «СВУ», академиком А.Крымским» (С. 174). Вченого було ув'язнено й замордовано згодом. «В числе членов Звенигородской организации «СВУ» была зав[едающая] музеем С[офия] Терещенко⁹, которая, проводя шовинистическую работу в музее, вела работу среди селян, собирая сведения о настроениях крестьянства и передавая их Левченко» (С. 144). В Умані була заарештована група вчителів та зв'язаний з ними завідуючий музеем [Борис] Безвенглінський (С. 144). Крім митрополита Василя Липківського, у записці названо численних єпископів УАПЦ, о. [Микола] Хомичевського (перекладача Бориса Тена) та інших священників (С. 145, 154). Як члени миколаївської філії «СВУ» згадуються завідуючий музеем [Феодосій] Камінський та тодішній студент [Юрій Бойко-]Блохин (С. 146). У Полтаві у зв'язку зі справою «СВУ» було заарештовано професора-літературознавця [Олександра] Бузинного (С. 148). В іншому місці його названо прямо членом «СВУ» (С. 178). У Чернігові ув'язнили літературознавця [Бориса] Шевельова (С. 150), у Кам'янці-Подільському – [Юхима] Філя та краєзнавця [Євтіма] Сіцінського (С. 150). У приналежності до «СВУ» чекісти підозрювали голову правління «Гуртка культури українського товариства «Слово» [В.]Покальчука (С. 155). Ліквідована в с. Єреміївці Жовнинського району контрреволюційна «організація створалась под впливом активного шовініста учителя [Івана Ільковича] Шарого¹⁰, бывшего члена Центральной Рады, в последнее время работавшего в

Киеве в качестве зав[едующего] Домом ученых» (С. 156). «[...] в Херсоне была организована филия «СВУ», во главе которой находится литератор [Микола] Чернявский» (С. 169). Членом «СВУ» названо профессора [Миколу] Зерова (С. 170). Великого українця історика Михайла Грушевського готували до арешту в іншій групі діячів культури, що пройшли за процесом «Українського національного Центру» (1931). Харківських музейників забрали за справою 1933 року¹¹.

Чекісти створювали враження, що всю територію України було вкрито мережею антибольшевицької підпільної організації, яку в 1929-30 й дальших роках вони ліквідували, часом з дивовижними звинуваченнями. Наприклад, вони «викрили» факти антисовєцької діяльності в Шевченківському округу: «Приходченко поддерживает нелегальную связь со своим мужем-эмигрантом Приходченко, находящимся в Праге» (С. 155). Намагання зв'язатись із власним чоловіком большевики вважали завідомо злочинним. Ніхто не дав їм по руках, коли вони розгорнули українофобську діяльність в Яготині: «Следствием установлено, что организация существовала с 1925-26 г. под видом литературного кружка, которым руководил ученик 7-летки Гришко В.И. и зав[едующий] школой Редченко. Заседания кружка происходили нелегально, раз в месяц» (С. 159-160). Отже, злочинними були в їхніх очах і заняття шкільного літературного гуртка. Тому справжні злочинці могли винищувати все і вся.

Знаменитий 46-й стілець на сцені стояв порожній, притягаючи загальну увагу глядацького залу і створюючи відповідну атмосферу. Незалежний дослідник Гелій Снегірьов¹² відтворив спогади Всеволода Михайловича Ганцова й Бориса Федоровича Матушевського про «мятежні», словами Хвильового, мрії в'язня: «Рвався [в'язень] ще й через те, що плекав у собі відчайдушну надію: там, в залі, на очах людей, гукну з трибуни:

- Все брехня! Нема ніякого СВУ! Все наклеп!

Та на цей випадок – передбачив Горожанін! – чекісти-слідчі Бруки-Броневі безцеремонно сиділи на сцені позад суду всупереч усяким правилам суддівства. Сиділи в упор у спину винуваченим і судові, мовчки сиділи. Пронизували очима. [...] І в антрактах виходив Горожанін на авансцену й орлиний погляд свій втуплював у залу. Нишпорив очима по рядах між глядачами. Уяви собі,

мій читачу, ніби ти сидиш там у залі, смакуєш морозиво-ескімо на паличці і зненацька... потрапив ти у фокус того погляду... Ляпнуло на підлогу ескімо з палички, га?»¹³.

Вивченню історії большевицького терору вищою мірою сприяє особистісний підхід до його жертв. Тодішні жертви можна й потрібно називати поіменно. Поки в серії «Реабілітовані історії» том «Київ» досі навіть не готується, наведу в додатку принаймні адреси арештованих киян.

У всіх цих осередках удар по конкретних діячах паралізував ті установи, де вони безпосередньо працювали. У Києві в першу чергу йдеться про Українську академію наук, Інститут української наукової мови, Першу трудову школу ім. Т.Шевченка й Київський інститут народної освіти (кол. університет).

В Одесі після ув'язнення академіка УАН Михайла Слабченка (1882, Новорос. губ. – 1953, м. Первомайськ) зазнали репресій Тимофій Васильович Вихристюк, Леонід Григорович Грищенко, Іван Тарасович Курганський, Автоном Кіндратович Лужанський, Микола Дмитрович Ралев, Опанас Васильович Сикиринський – здебільшого педагоги. Вихристюк і Грищенко були звільнені, а їхні справи припинено, решта в'язнів одержала невеликі строки ув'язнення чи заслання. У середній період масового терору, набираючи облікову фактографію й готуючи терор Великий, чекісти застосовували порівняно короткі строки. Але репресії, спрямовані проти українських діячів на місцях, порушили всю первинну соціальну інфраструктуру кожного з цих місць, як-ось у даному випадку Одеси, а там за тією самою схемою й усєї України.

У Вінниці колишній член Центральної ради, учасник бою під Крутами й видатний краєзнавець Валентин Дмитрович Отамановський¹⁴ (14 II 1893, с. Яблунівка Чигирин. пов. Київ. губ. – 1964, Харків) очолював філію Всенародної бібліотеки України УАН. Він налагодив роботу Кабінету виучування Поділля, що видавав окремі випуски Енциклопедії Поділлязнавства. Після резонансних громадських заходів, що втілились у велелюдні збори з критикою та самокритикою, Вінфілія ВБУ припинила своє існування. Цей руйнівний процес відбився, природно, на всіх інших вінницьких установах.

Член Полтавської колегії адвокатів Костянтин Іванович Товкач (1882, с. Рудівка Прилуцьк. пов. - ?) на слідстві розповідав:

«Основною групою в Полтаві повинна була бути автокефальна організація на чолі з Жевченком¹⁵. Окрему активну підгрупу повинен був утворити Таран. Серед учительства група «СВУ» повинна була бути під керівництвом [Володимира Олександровича] Щепотьєва¹⁶ [25 жовтня 1880, Полтава – 29 листопада 1937]. По лінії Червоного Хреста група «СВУ» могла бути тільки під проводом Левченка. Кременчуцькою групою мав керувати Хохлич»¹⁷.

Жертви процесу одержали, здавалося б, невеликі строки (згодом їм визначали більші), але декого з них згодом було розстріляно. Так чи інакше, колективізація сільського господарства, процес «СВУ» (1930) і Голодомор (1932-33) стали тією межею, на якій усі інерційні явища після періоду державності (самостійної України 1917-21 років) було остаточно зупинено. В історичній науці цей період одержав назву «Розстріляного Відродження», але зміст цього терміну, крім красного письменства, відбився також на всіх інших галузях культури. Стало зрозуміло, що на початку 1930-х років на території України остаточно встановилась радянська влада.

Справі «СВУ» присвячено величезну літературу, що виходила за стабільних політичних умов за кордоном, а також за різних часів на території СРСР - до й після 1991 року¹⁸. Незважаючи на це, говорити про цю справу як про достатньо вивчену наукову проблему ще зарано. Історична наука досі не має жодної присвяченої їй монографії - ні наукової, ані будь-якої іншої. Здається, немає й жодної дисертаційної праці.

Ставлення ВКП(б) та її історичної думки до СВУ

Аналіз сучасних юристів, проведений під час підготовки до реабілітації учасників процесу, виявив малу компетентність розхвалених у часи перебування саме з фахового боку чекістів ІПУ-ОІПУ (ягодинців). Зведену критику архівно-слідчої справи як такої містить «Довідка про результати додаткової перевірки» справи «СВУ». Її підписали два старші слідчі слідчого відділу КГБ УРСР – капітан В.М.Породько та майор С.І.Сіренко, а «погодили» заступник начальника відділу підполковник В.І.Пристайко та заступник голови КГБ УРСР генерал-майор В.М.Євтушенко. Зокрема звернено увагу на ту скандальну обставину, що чекісти цілком проігнорували постанову Президії ЦВК СРСР від 2 листопада

1927 року «Про амністію», за якою контрреволюційну діяльність, що мала місце до 1923 року, було амністовано, у зв'язку з чим за участь у БУД'ї засуджені у справі «СВУ» кримінальній відповідальності не підлягали¹⁹.

Було проаналізовано окремі ключові, передусім, статутні питання: «В обвинительном заключении и приговоре указано, что осуществит цель – свержение Советской власти – организация планировала путем восстания. Подавляющее большинство обвиняемых никаких конкретных показаний по этому поводу не давало и в отношении восстания не допрашивалось. Ряд обвиняемых (Болозович А.А., Беднова Л.Е., Белый Н.П., Дубровский В.Г.) на предварительном следствии показал, что о подготовке «СВУ» восстания они ничего не знали» (С. 344).

Окремо вивчено такі сюжети, як листи Левка Чикаленка до С.Єфремова, саму наявність програми й статуту організації, поїздки В.Ганцова й Ол.Черняхівського за кордон.

Юристи кінця ХХ ст. виявили цілковиту неписьменність своїх попередників відносно окремих фігурантів справи, наприклад: «Изучение оперативно-розыскных материалов в отношении Чеховского В.М. за 1923-1929 гг. и Чеховского Н.М. за 1925-1929 гг. (оба привлечены к уголовной ответственности по данному делу) показало, что, несмотря на тщательное оперативное изучение указанных лиц, никаких данных о существовании контрреволюционной организации «Спілка визволення України» и об участии в ней братьев Чеховских, органами ГПУ получено не было» (С. 337).

Наталя Павлушкова, яка стежила за перебігом процесу за засобами масової інформації, як і всі її сучасники, звернула увагу на те, що її брат виголошував багато контрреволюційних ідей. Якщо хтось робив із цього сумні висновки, мовляв, цим він обтяжував і себе, і своїх товаришів, особисто мені вона казала (1992), що Микола Павлушков, за кілька років розстріляний, використовував трибуну процесу для агітації²⁰. На жаль, він поводив себе так само й під час слідства: «Обращает на себя внимание, - читаємо в «Довідці про результати», - то обстоятельство, что наиболее полные и объемные показания по вопросам связи «СВУ» с границей, подготовки восстания и террора, организованной деятельности «СВУ», проведения собраний организации и обсуждавшихся на них тем, **в процессе предварительного следствия**

(виділив я. – С.Б.) дал обвиняемый Павлушков Н.П., который по его же личному утверждению членом руководящего центра «СВУ» не являлся и ни на одном собрании этой организации не присутствовал» (Арк. 347). Недоробки протоколів під час підготовки до процесу не було усунуто.

У січні 1919 року голова Револуційного військового трибуналу РСФСР К.Х.Данішевський заявляв: «Военные трибуналы не руководствуются и не должны руководствоваться никакими юридическими нормами. Это карающие органы, созданные в процессе напряженнейшей революционной борьбы, которые постановляют свои приговоры, руководствуясь принципом политической целесообразности и правосознанием коммунистов»²¹. Діяльність революційних трибуналів перебувала в цілковитій відповідності з настановами тодішніх вождів – Леніна, Троцького та ін. Виглядає, що влада визначила перед організаторами процесу «СВУ» як головне завдання – поставити на коліна усіх його фігурантів, а за ними й увесь соціальний прошарок України, який вони представляли. Про точність дефініцій у звинуваченнях не йшлося. В Україні дальша мета чекістів зводилась до знищення українства.

У доповідній записці О. Абугова й Б. Козельського Миколу Зєрова названо членом «СВУ», але організаторам процесу з якихось міркувань зручніше було випустити його на сцену харківського театру в ролі свідка. Як про члена організації про нього жодного разу не було сказано. Заарештовано його лише за кілька років. Ознакою тієї найвищої оцінки, якою влада визначила успіх саме в такий спосіб проведеної справи й процесу, можна вважати державні нагороди, якими було нагороджено його безпосередніх керівників. 28 квітня 1930 року Політбюро ЦК КП(б)У (sic) прийняло рішення: «Визнати за необхідне нагородження орденом Червоного Прапора за викриття СВУ – тт. Козельського, Брука, Ушакова, Горожанина [Кудельського], Загорського, Іванова В.Т., Розанова, Леонюка»²².

Протягом кількох десятків років відповідно до змін загальної політики ставлення до СВУ кардинально змінювалось. Але спершу, причому найдовше, панувала офіційна версія, що трактувала СВУ як одного з одного з найголовніших своїх ворогів, причому переможеного. У винувальному висновку у справі СВУ, який затвердив голова ДПУ Всеволод Балицький, організацію визначено як **контрреволюційну**, антирадянську.

Сам винувальний висновок (без третього, відразу ж засекреченого розділу «Зовнішня орієнтація СВУ») було надруковано на початку 1930 року накладом 500 примірників у Держтресті «Харполіграф» обсягом 232 сторінки. Видання винятково рідкісне. На титульному аркуші мого примірника запис: «Одержав 21.ІІ.1930 р. у в'язниці на Холодній Горі в Харкові – Спецкорпус. Приніс мені до камери, де я сидів разом із педагогом Догою, сам мій слідчий Южний. К.Туркало». Ще більш скорочений (до 98 сторінок) передрук цього видання, випущений того самого року накладом 20 000 примірників, відбитий у літвіському (цензурному) каталозі²³.

Винувальний висновок став першим виданням, що містило **офіційну й розгорнуту дефініцію СВУ**: «Органи ДПУ УСРР викрили й ліквідували у другій половині 1929 року запільну (підпільну. – С.Б.) контр-революційну організацію, що звалася «Спілка Визволення України» й ставила за своє завдання повалити Радянську владу на Україні, шляхом збройного повстання, за допомогою чужоземних буржуазних держав і реставрувати капіталістичний лад у формі «Української Народньої Республіки»²⁴.

Далі в документі зазначалося: «Сукупність матеріалів, зібраних передсудовим слідством, дає всестороннє й вичерпливе уявлення про злочинну діяльність «Спілки Визволення України» (скорочена назва її - «СВУ»), про особовий склад її учасників, контр-революційну плятформу, програмові засади, організаційні принципи й тактику»²⁵. Виходить, своєї головної мети – викрити контрреволюційну організацію – влада досягла.

Винувальний висновок як пам'ятка історичної думки, похідної від юридичної, визначив генезу організації: «СВУ» являла собою організацію, єдину з петлюрівським закордонним центром, що називала себе урядом «Української Народньої Республіки». Діячі «СВУ» відігравали значну роллю в цім «уряді» в різні періоди його існування.

«СВУ» - це наступник запільного контр-революційного центру, що мав назву - «Братство Української Державности» (скорочено - «БУД»).

«БУД» на чолі з Єфремовим, по вказівках так званого уряду УНР, керував збройною боротьбою, що провадилась проти диктатури пролетаріату роками громадянської війни, та в період

1921-22 років, що провадив організацію всеукраїнського повстання проти Радянської влади.

Успішне радянське будівництво в місті й на селі, інтенсивне політичне розшарування на селі, розгром бандитського руху, ліквідація низки повстанських організацій («Центральний Український Повстанський Комітет», низка губерніяльних повстанкомів, «Козацька Рада» тощо), перехід до відбудовної творчої роботи в усіх царинах життя, успішне розгортання культурно-національного будівництва, - спричинилися до того, що вже 1922 року «Урядові УНР» та «БУД» була унеможливлена більш менш широка робота навіть серед куркульських елементів - головної їхньої опори. Зважаючи на це, українська буржуазія та куркульство мусили змінити тактику боротьби з Радвладою»²⁶.

Процес СВУ супроводжувався зливою пропагандистської літератури. Мабуть, і з високопоставленим журналістом Давидом Заславським, що одержав від влади два ордени Леніна, три інші ордени та медалі, розраховались за круту та ущиплюву брошуру про СВУ гонораром вищої категорії. Він писав у цій брошурі: «Приход капиталистов - это непременно и расправа с рабочим классом, это непременно и уничтожение лучшей части рабочего класса. Ефремов вместе со своим учеником даже подсчитали примерно, сколько надо будет уничтожить коммунистов, чтобы осуществит программу СВУ и СУМ'а. [...] Стало быть, по приблизительному подсчету академика Ефремова надо было бы вырезать, расстрелять, уничтожить полмиллиона партийных рабочих и полмиллиона беспартийных, чтобы осуществит программу СВУ в части передачи промышленности капиталистам»²⁷.

У такий спосіб Заславський інтерпретував таке місце із допиту П.Любченка, який він чинив із Єфремовим на третьому засіданні 11 березня:

«Любченко: Масовий терор во ім'я тої влади, про яку ви думали, ви теж допускали?

Єфремов: Ні.

Любченко: Я вам нагадаю, наприклад, таке місце з ваших зізнань: «Розгортаючи свої погляди на майбутній устрій України, я казав тому ж Павлушкову, що, звичайно, за думки не можна й не повинно нікого карати, і тому теоретичний виклад ідей комунізму, наукове їх розроблення не можуть бути заборонені і не

повинні підлягати карі; зате ж усяке практичне їх виконання не може бути дозволене, як замах на державний лад України і його треба тамувати силою не спиняючись, коли вимагатимуть обставини, і перед репресивними заходами, хоча б при цьому довелося для блага народу знищити й мільйони комуністів».

Єфремов: Там насамперед помилка, не мільйони, а мільйон. (В публіці сміх).

Любченко: Мільйон, ну хватить і цього. (Сміх).

Єфремов: Але з другого боку я знов прошу пам'ятати, що це є особиста розмова, коли висловлювалися, не шукаючи слів. Це є звичайна гіпербола, в якій говориться, що можна за даних обставин принести деякі жертви. Так що я не бачу, що це є програма»²⁸.

Таким чином, статистика терору, яку так охоче підхопили совецькі журналісти сталінської епохи, походить із недоладного вислову заступника голови Центральної Ради віце-президента УАН академіка С.Єфремова. Узяті сумарно, такі дилетантські висловлювання викликали велике розчарування громадянства у тодішніх лідерах.

Дорогою до Харкова, куди вони поспішали, щоб на власні очі побачити хід процесу, Валеріян Підмогильний запропонував Антоненкові-Давидовичу:

« - Як ти, Борисе, дивишся на такий мій проект: якщо це є не що інше, як замаскований удар по українській інтелігенції, й підсудні тримаються гідно, я й ти виберемо зручний момент і, підійшовши до сцени, голосно скажемо суддям: «Тут судять українську інтелігенцію за те, що вона є українська. Ми теж належимо до неї, а тому просимо посадити й нас на лаву підсудних!»²⁹.

Але перебіг процесу розхолодив письменників: «Після словесного плазування на допиті Дурдуківського, ні мене, ні Валеріяна не вражали вже зникловілі відповіді другорядних, невідомих нам підсудних з «периферії» [...] І наш намір – просити демонстративно посадити й нас на лаву підсудних – ураз згас»³⁰.

За кілька десятиріч Снегірьов запитував: «Стривайте, а звідки взагалі взялися дані про терор? А від Колі Павлушкова вони й узялися. От послушайте. І уважно слухайте, це захоплююча історія, в ній і вибухи, і трупи – мільйон трупів!»³¹. Цей сюжет він охоче розгорнув слідом не за стенографічним звітом, а за репортером А.Аграновським та його дописом в «Известиях»³². Зда-

ється, Г.Снегірьов мав до Павлушкова якусь спеціальну антипатію, оскільки, відповідаючи на питання П.Любченка, не «прищавий хлопчик Коля», як він його називав, а таки акад. Єфремов говорив не про мільйони, а, мовляв, лише мільйон розстріляних комуністів³³.

Радянські архіви підлягали, як відомо, загальнодержавним інтересам й безпосередньо залежали від ЦИК СРСР. Наказом НКВД СРСР № 370 від 11 червня 1938 р. було оголошено постанову Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 року, згідно якої для ефективнішого виконання загальних завдань тоталітарної держави Центральне архівне управління було переведено у безпосереднє відання НКВД СРСР³⁴.

Історики схильні містифікувати ледь не будь-які державні архіви, ніби ті матеріали, що збереглись по державних сховищах, не підібрані спеціально, а цілком об'єктивно відбивають історичний процес. Насправді небажані матеріали новіших часів на державне зберігання навіть не закладались. Що ж до комплексу зацілілої документації, то він зазнавав серйозних втрат і тоді, й пізніше. У порядку утилізації з архівів вилучались небажані масиви матеріалів, тим більше такі, що висвітлювали події інакше, аніж цього хотілось начальству, що зветься тепер політичною елітою³⁵. Наприклад, на початку фонду «СВУ» було закладено спеціальний, десятий том «Материалы реагирования общественности на процесс». Документи, що його складають, являють собою не що інше, як доповнення аргументації слідчих, як-от послання піонерів Першої трудової школи м. Запоріжжя: «СВУ» - це організація непманів (sic), куркулів (sic), попів (sic), жандармів (sic), яка намагалася повернути на Радянську Україну буржуазний лад і знову почати визиск трудящих мас... Хай живе Комуністична партія! Хай живе диктатура пролетаріату! Хай живе ДПУ (sic) – вартовий на сторожі здобутків Революції!»³⁶.

Божевільний лист надійшов від Комітету неможлих селян Кременчуччини: «5-й окр. з'їзд КНС Кременчуччини від імени 44 000 неможлих округи висловлює свій неможлицький протест проти нахабних дій контр-революційної шовіністичної фашистської зграї «СВУ»³⁷. Тюменське окружне відділення Всеросійської спілки робітників освіти, твердив, що вони «требуют к вредителям применения высшей меры наказания (расстрел)»³⁸.

У масову вакханалію влада намагалась втягнути вчених, професорів. «Гнівно засудили ворогів народу» наукові співробітники й студенти Донецького ІНО, заслухавши на мітингу інформаційну доповідь проф. С.Г.Грушевського³⁹. Родич Михайла Грушевського, Сергій Григорович Грушевський (24 VI 1892 – 3 XI 1937) у 1920-ті роки працював професором, проректором з наукової роботи Донецького ІНО. Був розстріляний в урочищі Сандормох⁴⁰. Близько двох годин тривала інформаційна, неминуче викривальна доповідь професора Київського кооперативного інституту Віктора Михайловича Целларіуса⁴¹. В результаті сучасні дослідники одержують не менш виразне, аніж передбачалось, історичне джерело, тільки воно говорить дещо інші речі, аніж уявляли ранні советські архівісти, що служили у відповідній структурі.

Ставлення до СВУ з боку історичної думки поза СРСР

До Другої світової війни за Збручем, тобто поза межами тогочасної держави, згодом, у часи німецької окупації, за умов симетричного совєцькому політичного режиму, українські націоналісти, а також уже по війні радикальні еміграційні автори писали про діячів СВУ як про героїв боротьби за свободу України: «До 1924 р. підпільним центром боротьби українського народу проти советсько-російської влади в Україні було Братство Української Державности, яке залишив уряд Української Народньої Республіки, але згодом на одному із засідань БУД-у, на якому були присутні акад. С.Єфремов (керівник), А.Кримський, К.Воблий, проф. Гермайзе, В.Виноградов, Л.Старицька-Черняхівська, В.Дурдуківський і О.Гребенцький, Братство Української Державности було перейменоване на Спілку Визволення України (СВУ), що її складовою частиною стала Спілка Української Молоді (СУМ)»⁴².

На сторінках «Енциклопедії українознавства» В.Кубійовича, також досі не підданій об'єктивному історіографічному аналізу, знаходимо ліберальну дефініцію СВУ⁴³. (Докладніше про неї нижче). В публікаціях радикальніше орієнтованих еміграційних вчених знаходимо таку однозначну дефініцію: «Остаточне оформлення СВУ й СУМ-у відбулося в 1925-1926 роках. Це був всеукраїнський підпільний національний рух, що ставив своїм завданням у підсоветських умовах опанувати зсередини всі відтинки

українського національного організму з тим, щоб підготувати український народ до остаточного протиросійського революційного зриву в 1931-1932 роках. Цей рух був знаменний тим, що охоплював усі прошарки українського народу, а тому мав поважні, а то й вирішальні впливи в багатьох галузях українського національного життя в УРСР. Під впливами СВУ працювали науковці, письменники, вчителі, кооператори, студенти, агрономи, українське патріотичне селянство й робітництво - всі, що вороже ставилися до московської принади «загірної комуни» [вираз М.Хвильового. – С.Б.]⁴⁴.

Ще один процес фондоутворення простежується на території СРСР, але незалежно від його тодішньої влади. Йдеться про діловодство дипломатичних представництв у Москві й Харкові. Зберігся запит КГБ УРСР до «Особого архива Главного Архивного Управления при Совете Министров СССР», 23 січня 1989 року⁴⁵: «Одновременно просим сообщить о возможном наличии данных о выезде за границу в 1921 году и возвращении в СССР в конце 1924 года» А.Ніковського, О.Черняхівського та В.Ганцова, «конкретном времени, целях их поездок, странах их пребывания, контактах с представителями спецслужб противника и зарубежных антисоветских центров» (Арк. 373).

Відповідь на № 6/57 від 23 січня 1989 року та № 6/89 від 7 лютого 1989 року (відпуску цього листа у справі не підшито) складено за матеріалами польської розвідки, що зберігалися в «Особом архиве», інформаційних повідомленнях та агентурних донесеннях співробітників польських дипломатичних представництв у Москві й Харкові». На думку московських архівістів, польська розвідка збирала свої відомості здебільшого за совєцькими джерелами, зокрема за матеріалами совєцької преси: «Что касается комментариев польской разведки, касающихся Харьковского процесса, то следует отметить, что разведка живо интересовалась ликвидацией советскими органами Союза освобождения Украины и ходом процесса по этому делу. Так, резидентура А-9/1 польской разведки, действовавшая при генконсульстве Польши в Харькове, посылала о нем регулярные донесения, из которых следует, что у работников польского консульства были опасения «иметь большие неприятности из-за их связи с украинцами» (ф. 308, оп. 3, д. 225, лл. 67, 68).

В донесеннях резидентури от 28.XI.1929 г. и 5.XII.1929 г. сообщается, что «несмотря на то, что провал несомненно большой, думается, что он не полный, но все же дающий в руки ГПУ, кроме большого числа арестованных, значительный материал, касающийся не только территории Украины, но также и Польши. Какая организация провалилась и является ли Спилка вызволения Украины точным ее названием, тот ли это «Союз», с которым у нас было столько хлопот, или это нечто другое, до сих пор не могу установить. Думаю, не вдаваясь в названия, что провалились частично люди, связанные с «нашими союзниками», а также с полковником (если таковые еще существуют)»⁴⁶. Там же сообщается, что самыми серьезными источниками информации по ходу дела являлись уполномоченный Наркомата иностранных дел Александровский⁴⁷ и адвокат, участвовавший в процессе в качестве защитника (фамилия не указана). Последний подозревался составителем донесения в том, что он передавал часть сведений с подсказки ГПУ (ф. 308, оп. 19, д. 21, лл. 136-141, 144). Сотрудничавшим с ГПУ поляки считали и лидера Союза украинской молодежи (СУМ) Павлушкова (ф. 308, оп. 6, д. 47, л. 33). В документах имеются сведения об аудиенции Никовского А. у Пилсудского [...]» (Арк. 375-376).

Треба констатувати, що історична думка поза СРСР рухалася слідом за політичною, себто офіційною.

Компартійна історична думка до перебудови

У повоєнні роки українська радянська історична наука мала ту саму непорушну точку зору на БУД і СВУ, що й до війни, однозначно як на контрреволюційні антирадянські організації. Найкращим доказом цього стала чотиритомова «Радянська енциклопедія історії України», що виходила з 1969 до 1972 рр., року нових арештів в Україні. Забезпечити ідентичність цієї точки зору було завданням голови редакційної колегії «РЕІУ», академіка Андрія Скаби. Відповідні статті про ці організації надрукував Петро Павлович Бачинський (1919-2000) людина драматичної наукової долі:

БРАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (БУД) – підпільна контрреволюц. націоналістич. орг-ція на Україні. Утворилася 1920 на чолі з С. Єфремовим. До складу Б. у. д. увійшли петлюрівці, які залишилися в підпіллі після визволення

України від денікінців. Під час відходу з Києва 6.V.1920 рад. військ (див. *Польсько-радянська війна 1920*) Б. у. д. брало активну участь у формуванні маріонеткового петлюрівського уряду. Після вигнання польс. загарбників частина членів Б. у. д. емігрувала за кордон. Інші, в т. ч. Єфремов, перейшли в підпілля й почали готувати контрреволюц. повстання. Б. у. д. встановило зв'язки з ін. націоналістич. орг-ціями в Києві й на периферії із залишками петлюрівських банд. За згодою Б. у. д. у кін. 1921 було здійснено набіг банди Тютюнника з тер. Польщі на Рад. Україну. В 1921–22 органи Всеукр. надзвичайної комісії викрили й розгромили осн. контрреволюц. орг-ції, що призвело до розвалу Б. у. д., яке 1924 самоліквідувалося⁴⁸.

П. П. Бачинський (Київ).

«СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» («СВУ») – контрреволюц. укр. бурж.-націоналістич. підпільна орг-ція. Створена 1926 кол. керівниками антирад. орг-ції *Братство української державності* (БУД), ліквідованої 1924. Скориставшись з підкукування Комуністич. партії про науку і старих спеціалістів, замасковані націоналісти добилися легалізації кол. керівника БУД *С. Єфремова*. Його було обрано віце-президентом Всеукр. Академії наук. До установ ВУАН він почав стягувати своїх однопідумців – запеклих націоналістів, які стали ядром «СВУ». До неї ввійшли кол. члени укр. бурж. і дрібно-бурж. націоналістич. партій – *Української партії соціалістів-федералістів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів*. Провідна група «СВУ» складалася з кол. міністрів і дипломатів *Центральної ради* і петлюрівської *Директорії* (Єфремов, Ніковський, Гермайзе, Чехівський та ін.). «СВУ» ставила своєю метою повалення Рад. влади і реставрацію на Україні капіталістич. ладу. Програма «СВУ» включала такі осн. пункти: 1) відновлення приватної власності на землю, повернення її поміщикам та куркулям; 2) повернення ф-к і з-дів кол. власникам; 3) сплата іноземним д-вам передвоєнних і воєнних боргів царської Росії; 4) відшкодування чужоземним заводчикам і фабрикантам втрат, яких вони зазнали від революції; 5) встановлення влади у формі військ, диктатури.

Не маючи підтримки в народі, «СВУ» поклала всі свої надії на іноземну воєнну інтервенцію і класово ворожі елементи всередині

країни. Вона була зв'язана з військ. штабами і розвідками капіталістів, д-в, одержувала від них директиви і фін. допомогу, а демагогічні лозунги незалежності» й «самостійності» використовувала тільки для прикриття іноземної інтервенції. «Ми гадали поділити Україну, – заявив один із активних діячів "СВУ" Дурдуківський, – на Правобережну і Лівобережну. Правобережну віддати полякам, Лівобережну – німцям». «СВУ» мала сітку місцевих орг-цій у Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Вінниці, Миколаєві, Чернігові, проводила шкідницьку роботу. Для антирад. роботи серед молоді при «СВУ» було створено «Спілку української молоді» («СУМ»). У 2-й пол. 1929 органи ДПУ УРСР викрили «СВУ». В 1930 відбувся відкритий суд, процес над «СВУ». Цей процес показав трудящим України справжнє контрреволюц. обличчя націоналістів, завдав серйозного удару укр. бурж. націоналізмові та його ідеології⁴⁹.

П. П. Бачинський (Київ).

Такі погляди на «БУД» і «СВУ» тривали до кінця перебування. Моральне обличчя української історичної думки повоєнної доби рятують праці двох незалежних дослідників – київського дисидента Гелія Снегірьова й письменника Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича. Перший із них захопився цією темою з особистих мотивів. За його власними словами, його дядько, «ультраконформістський письменник країни Рад [Вадим Собко], штовхнув мене на вивчення історії СВУ і на писання цих розділів». Він сказав племінникові, яку роль у цій історії відіграла його сестра й матір Снегірьова, Наталя Собко: «В ранній юності, - сказав йому Собко, - вона дружила з багатьма членами цієї антирадянської, контрреволюційної зграї – вчилася разом ще в школі, в 1-ій київській трудовій школі імені Шевченка [...]. І потім, коли вона зрозуміла, куди ведуть, до чого прагнуть ці її, з дозволу сказати, друзі, вона спершу переконувала одного з них, з молодих ватажків СВУ (Павлушков був такий, Микола Павлушков), а потім, коли побачила, що добрим словом їх не зупиниш, Наталя написала листа до ЦК комсомолу»⁵⁰. Від цього листа молоденької Н.Собко, мовляв, і почались арешти. 1974 року Снегірьов почав опрацьовувати матеріали періодичної преси й захопився. Познайомився з обома, живими тоді фігурантами процесу 1930 року, – В.Ганцовим і Б.Матушевським. Закінчив свою лірико-публіцистичну книжку 1977-го року.

Сенс його праці зводиться до однієї сторінки:
«НЕ БУЛА «СВУ» найнебезпечнішим загоном міжнародної контрреволюції.

Вчені-медики з медсекції ВУАН НЕ ВИХОВУВАЛИ молодих лікарів для контрреволюційної роботи в народі й НЕ КЛИКАЛИ до здійснення медичного терору.

СУМ (Спілка Української Молоді) НЕ БУВ бойовою терористичною організацією, НЕ ГОТУВАВ убивств комуністів.

[...]

НЕ БУЛО в керівництві організації кривавих убивць і погромників!

НЕ БУЛО керівництва організації!..

Постривайте, чекайте! – чую, вигукуєш ти, мій читачу. – Як так не було?

Н Е Б У Л О !!!

А що ж було?

Н І Ч О Г О Н Е Б У Л О !

Але «СВУ» - була?

Н Е Б У Л О !

І «СВУ» не було?

Н Е Б У Л О ! ! ! ! ! !

Але... але щось же було?

А було от що. Протягом кількох років група друзів, київських інтелігентів, сходилася в теплому гурті в домі В.Ф.Дурдківського й чоловіка його сестри С.О.Єфремова – сиділи навколо «гусака», грали в карти й гудили «радянські порядки»⁵¹.

Друга праця, присвячена СВУ, написана на багато вищому інтелектуальному рівні. Належить вона одному з фундаторів української радянської літератури Борисові Дмитровичу Антоненку-Давидовичу. Як засвідчила Надія Світлична, Антоненко-Давидович познайомився зі Снегірьовим на похороні в Б.Матушевського [+14 січня 1977 року], «і той дав йому згодом примірник своєї розвідки про СВУ «Ненько моя, ненько, або Набої для розстрілу»⁵². Опинившись на еміграції, Світлична написала спогади про Снегірьова, переклала всю прозову частину його тюремних записок і частину віршованих текстів.

Про взаємини Антоненка-Давидовича із Снегірьовим розповів ще інший політ'язень Микола Горбаль. Приїхавши у грудні

1976 року у відпустку із Томської області, де він перебував на заслання, Горбаль навідав письменника й застав у нього Снегірьова. До того він не знав ні того, ані другого: «Це ім'я [Снегірьова. – С.Б.], мені нічого не говорило. Але вже незабаром, будучи знову у Сибіру, [я] довідався, що Снегірьова заарештували за книжку, що вийшла десь за кордоном. [...] Поза сумнівом, Борис Дмитрович був натхненником цього твору»⁵³.

Як уже сказано, Снегірьов мав і свої причини зайнятись цією темою. Мав свої причини для написання своєї праці й Антоненко-Давидович. Секретар київського обкому УКП, політв'язень раннього призову (ув'язнений 2 січня 1935 року, повернувся до Києва 1957-го⁵⁴), останні роки життя він працював над спогадами з історії самостійної України (1917-1921)⁵⁵. Прагнучи передати естафету шістдесятникам, він писав свої спогади, щоб вони не повторювали їхніх помилок.

Б. Антоненко-Давидович був особисто знайомий з кількома діячами, що йшли у процесі. «Прийшовши 1922 року перший і єдиний раз на квартиру Єфремова на Гоголівській вулиці, щоб дати йому на суд свої перші літературні спроби, я побачив у передпокої на стіні охоронну грамоту за підписом голови Раднаркому Х. Раковського, що забороняла чинити в квартирі Єфремова трус і арештовувати її господаря»⁵⁶. Він знав також Андрія Ніковського, братів Чехівських, В. Дурдуківського й Михайла Івченка. Антоненко-Давидович розповів, що, намагаючись уникнути арешту, виїхав до Алма-Ати, де у нього виникли нові знайомства. Через сина Дубровського він познайомився з Дубровським-батьком. «Він жив замкнено з донькою й тещею, старанно уникаючи нових знайомств та будь-яких контактів із збіговиськом української інтелігенції в Алма-Аті. Проте зі мною він охоче познайомився й цілком щиро розповів мені, як і він опинився в членах цієї організації, якої насправді ніколи не було»⁵⁷. Товариш з літературної організації «Ланка» Валеріян Підмогильний попросив його допомогти Петрові Єфремову⁵⁸. Після арешту, в Лук'янівській в'язниці він зустрівся й коротко, але ґрунтовно порозмовляв із колишнім членом Верховного суду робітником-арсенальцем Коробенком⁵⁹, одержав відомості про дальшу долю голови Верховного суду УСРР Приходька⁶⁰ та обставини самогубства Горожаніна⁶¹. Виняткової ваги має запис розповіді Бориса

Матушевського про те, що конкретно казав йому на прогулянці в Ярославському політизоляторі Сергій Єфремов: «Мені сказано на допиті: ви й такі, як ви, повинні зійти зі сцени сьогоднішнього українського культурного й громадського життя, бо ви являєте собою притягальну силу для прихованих і потенціальних ворогів радянської системи. Українська культура й наука будуть далі розвиватись, але без вас. Уже підросли нові, радянські кадри української інтелігенції, котрі без шкоди для діла замінять вас. Отож вибирайте: або ж СБУ в тому аспекті, який ми вам пропонуємо, й тоді ви та інші пройдуть через відкритий судовий процес, де не буде жодного розстрілу й взагалі вироки будуть досить м'які, або суду не буде, а все це пройде через постанову колегії ОГПУ й тоді ми заллемо кров'ю так званих «свідомих українців» усю Україну. Це ми можемо зробити – ви самі це добре розумієте...»⁶².

На жаль, усе життя Бориса Дмитровича проходило винятково жорстко. Він так і не перебудувався, ніколи не намагався, як тепер кажуть, прогнутись на угоду начальству. Як казав на поминках Євген Сверстюк, «Мабуть, він не був великим письменником, проте він був справжнім письменником, бо його душа відгукувалась завжди на болі народу»⁶³.

Письменник перебував під постійним наглядом КГБ, відбував труси, він не міг нормально формувати свій архів, його рукописи вилучались. У його референтній групі не знайшлося інтелектуалів, які могли мислити категоріями майбутніх десятиліть. За таких нелюдських умов життя Б.Антоненко-Давидович передав морально-політичну естафету поколінь, нехай і не зміг повністю передати естафету інтелектуальну. Він не занотував численних подоробиць життя, що пройшло перед його очима, аналіз яких міг би надолужити лакуни у джерельній історичній базі.

Ставлення до СБУ в часи перебудови й у посттоталітарному суспільстві

У роки перебудови партійного апарату перший заступник прокурора УРСР вніс протест у справі «СБУ». Його було розглянуто 11 серпня 1989 року на Пленумі Верховного Суду УРСР, де головував в.о. голови Верховного Суду УРСР П.Г. Цупренко. Участь у засіданні взяв заступник Прокурора УРСР Я.П.Нагноїний, а секретарем Пленуму був член Верховного Суду УРСР В.Т.Малярен-

ко. Справу було припинено за відсутністю складу злочину в діях засуджених у цій справі осіб та їхньою повною реабілітацією⁶⁴.

Із цих трьох названих осіб у незалежній Україні помітну роль відіграв лише Василь Тимофійович Маляренко (нар. 18 жовтня 1941 р.), який 11 листопада 2002 року став Головою Верховного Суду України⁶⁵.

Особливості історичного мислення тієї доби відбилися у тексті постанови пленуму. Тут наведено 45 довідок про українських діячів, що пройшли по процесу й зазначено, що всі 45, крім Григорія Голоскевича, були позапартійні («беспартийные»). Насправді багато хто із засуджених був членом українських соціалістичних партій, але це за членство в партії не вважалось. Об'єктивніші довідки містяться в «Справке о результатах», де одержуємо інформацію про колишню приналежність Аркадія Барбара та Йосипа Гермайзе до партії українських соціал-демократів, Максима Ботвиновського – до УПСР, Всеволода Ганцова – до УПСФ тощо, тобто про виразну інфраструктуру, яку большевики зруйнували.

Щоб дійти потрібного висновку, було здійснено додаткову перевірку (майже в усіх випадках – посмертну). Розпочинаючи її, слідчі КГБ одержували чітке завдання, у чому й самі зізнавались. Так, перевіряючи справу перекладачки Вероніки Олександрівни Черняхівської-Ганжі, один із них, звівши до купи наявну інформацію, записав: «Других каких-либо сведений или документов, имеющих бы значение (sic) для правильного (sic) разрешения архивного уголовного дела № 47757 в архивном уголовном деле № 44005, которое хранится в КГБ Украинской ССР, не имеется»⁶⁶.

В іншому випадку, у липні 1929 року було ув'язнено згаданого вище студента київського гірничого технікуму Віктора Дубровського, сина одного з фігурантів процесу лексиколога Віктора Григоровича Дубровського. Старший слідчий КГБ УРСР майор N у результаті додаткової перевірки справи констатував: «Дубровский состоял в кружке «СУМ», возглавляемом Матушевским. Затем сам создал и возглавил такой кружок (фамилии членов не указаны). Дубровский состоял также в центральном бюро «СУМ», а затем вошел в организацию «СВУ». В разговорах Дубровский утверждал «о неизбежной гибели Советской власти, выступал против ее мероприятий. Обсуждал с Павлушковым необходимость

подготовки к возможному восстанию, а с Матушевским вел разговор о распространении антисоветских листовок»⁶⁷. На підставі таких відомостей слідчий зробив висновок: «Таким образом, в показаниях Дубровского В.В. никаких сведений о существовании в Киеве в 1926-1929 г.г. организации «СВУ» не имеется. Показания Павлушкова и Виноградова на этот счет Дубровский не подтвердил. Очная ставка между ними не проводилась»⁶⁸.

Свого часу автор цієї розвідки мав честь знати кількох діячів (Ганцова, Матушевського, Юркевича, Рудинську), репресованих у справі СВУ. Незалежно від строків, які вони відсиділи чи перебували в засланні, в цілому їхнє життя було мученицьке й страшне. Рухаючись до кінця, вони мріяли одержати від статусу нормально-го совєцького громадянина хоч дрібничку – мріяли про реабілітацію. Звертались до влади, одержували відмови, мовляв, їх судили гласним, публічним судом. Не переходячи на совєцьку платформу, для своєї референтної групи вони могли залишитись героями, нехай для їхнього буденного життя це було й зовсім некомфортно. 1989 року влада їх однозначно підставила, оголосивши, що ніякі вони й не герої: «Утверждения в приговоре о том, что Ефремовым и другими были созданы контрреволюционные организации, члены которых имели контрреволюционные цели, не подтверждены доказательствами. В приговоре вообще не приводятся доказательства виновности»⁶⁹. І в іншому місці: «Между тем, на первоначальных допросах в ходе предварительного следствия все осужденные, за исключением Моргулиса З.Г., Слабченко М.Е. и Страшкевича В.М., категорически отрицали свою причастность к какой-либо контрреволюционной организации, в т.ч. и к СВУ, заявляя о своем лояльном отношении к Советской власти»⁷⁰. Виглядає на те, що т.зв. масова реабілітація 1989 року по суті завершила справу чекістів-ягодинців. Вона нищила старе українство не згірше за те, що вчинила проти них влада у 1929-30 роках.

У постанові пленуму Верховного Суду УРСР 11 серпня 1989 року читаємо: «В обвинительном заключении и в приговоре утверждается о наличии у СВУ программы и устава. Однако конкретных пояснений кого-либо из осужденных по этому вопросу нет. Текстов программы и устава СВУ в материалах дела не имеется, их содержание воспроизведено в приговоре исключительно по показаниям Ефремова С.А., которые объективно ничем не подтверждены»⁷¹.

На сьогодні переважає думка, що справу СВУ було сфабриковано, сфальшовано, причому сам зміст цих понять виразно не окреслений.

Не може не виникнути припущення, що фактографічна база реабілітації фігурантів «СВУ» 1989 року так само слабка, як і їхнє звинувачення 1930 року.

Протягом багатьох років обмірковування проблем, пов'язаних зі «Спілкою визволення України», будувалось як похідне від протиставлення: така організація існувала чи її не було? Нагромадження великої кількості різнорідних матеріалів ставить питання інакше: чи існувала в 1920-х роках в Україні політична опозиція? На це питання історична наука вже дала певну відповідь.

Вільна історична думка про СВУ

Дослідники, що опинились поза територією, були змушені передусім відтворювати саму джерельну базу, що могла б заступити ті джерела, яких не могли з собою вивезти. За тих умов, у яких вони опинились, джерельною базою могли бути в першу чергу мемуари і в дуже рідкісних випадках також світлина. Так чи інакше, за кордоном було написано чимало текстів, що мають пряме відношення до заявленої теми, але досі лишаються не досліджені.

На основі власних спогадів, а також свідчень інших емігрантів написав свою відому монографію про большевицький масовий терор «Голгота України»⁷² статистик і демограф Дмитро Соловей. Один з чільних діячів Мужичої⁷³ партії, що також опинився в еміграції (підписувався «Ортодокс»), розповів йому в листі про цю партію й СВУ. У книжці можна виявити поклик: «102) Лист Ортодокса за 16.VII 1951 р. Наш архів»⁷⁴. На звороті обкладинки першої частини знаходимо оголошення: «Інші більші праці автора, виготовлені на чужині: [...] Готові до друку: [...] 4. Стежками на Голготу. Ч. 2: Рух спротиву та боротьба народу за свободу й незалежність після повалення московсько-большевицькими окупантами в 1919-1921 рр. Української Народньої Республіки. (Записи оповідань учасників та безпосередніх спостерігачів про конкретні випадки тощо)».

В Америці мешкав учасник процесу «СВУ» Кость Тимофійович Туркало⁷⁵, кол. член Центральної Ради, який опублікував досить велику кількість власних спогадів, а також зібрав чимало істо-

ричних джерел. Його син Ярослав, відомий хірург та історик Церкви, автор ґрунтовної монографії «Нарис історії Вселенських Соборів, 325-787» ([Нью Гейвен;] Брюссель, 1974), ту частину його паперів, що перебувала в нього, не зберіг. Натомість іншу частину батькового архіву, яку зберігав інший син - Зиновій, член Президії Національної ради, активіст Селянської партії, - він передав мені.

Серед нотаток К.Туркала про СВУ, датованих 9 грудня 1960 року, переданих через радіо Наумчука в Торонто, знаходимо цікаве міркування: «У великих статтях, що пішли з середовища теперішнього еміграційного СВУ, тим 45-ом підсудним, яких судили большевики 1930 року, приписується багато більше протисовєтських злочинів, аніж їх закидало їм саме ППУ - тодішній поліційний орган в Україні. Роблячи це, автори тих статей тільки допомагають большевикам виправдати перед світом свій злочин винищення української інтелігенції й великої кількості українського народу в роках, починаючи від 1928 аж до Другої Світової війни».

У наші часи майже нормативним виданням української еміґрації вважаються дві енциклопедії - україномовна Володимира Кубійовича, перевидана у Львові, й анґломовна - Кубійовича / Струка, видана в Торонто. Збереглися листи першого з них до К.Туркала, з яких видно, що редакція мала у своєму розпорядженні статтю «Спілка Визволення України», яку підготував К.Туркало, також мала статті авторів, що стояли на позиціях ОУН(б), Г.Васьковича й В.Плюща, але надрукувала зовсім іншу, ліберальну - Яр.Білінського. У листі до К.Туркала В.Кубійович писав: «Ми розмовляли між собою і (давненько це було) листувалися у справі ґасла СВУ-СУМ. Мені добре відомо, наскільки brutальні були до Вас «єсвеушники» і [відома] Ваша відповідь в «Українських Вістях» (Ульм). Тепер посилаю на рецензію ґасло про СВУ, написане неутральною особою, істориком і професором американського університету (це Ярослав Білінський)»⁷⁶. У своїй статті останній, замість аргументації, запропонував вирішити питання шляхом голосування і зробив такий висновок: «У літературі переважає думка, що СВУ і СУМ не існували як орг-ції, а скорше були провокаційною вигадкою ДПУ (В.Голубничий, В.Гришко, М.Ковалевський, Г.Костюк, Ю.Лавріненко, Р.Саллівант, К.Туркало, П.Феденко), але дехто визнає існування СВУ (Н.Павлушкова, В.Плющ). [...] Найправдоподібніше буде припустити, що

підсудні на процесі СВУ були укр. патріотами і активно працювали для укр. нац.-культ, відродження 1920-их рр., але вони це робили більше спонтанно, не створюючи якоїсь антисов. політ. орг-ції, тим більше такої, що директиви діставала б від укр. еміграції»⁷⁷. У приватній розмові Я.Білінський зізнався, що «не бачив навіть стенограм запису процесу СВУ-СУМ, які знаходяться в деяких державних бібліотеках на Заході. Не читав також ні писань на цю тему проф. Г.Ващенко, ні проф. П.Курінного, ані історика проф. Н.Полонської-Василенко»⁷⁸.

1955 року в американській газеті «Мета» син одного з екзильних високопосадовців, з 1967 року Президент УНР в екзилі Микола Лівницький надрукував статтю «Спілка Визволення України», згодом продубльовану: «Дехто твердить, що культурно-наукові діячі, з яких склався переважно провід СВУ, взялися, мовляв, не за своє діло, організуючи конспіративно-підпільну організацію, бо не вміли провадити революційну працю; що сама організація була дуже слаба і нечисленна, навіть взагалі фактично не існувала, являючи собою лише коло особистих знайомих. [...] Зовсім же дикими видаються думки, згідно з якими СВУ, ніби взагалі не існувала, а була «вигадана» органами ГПУ, щоб мати можливість розправитися з українською інтелігенцією»⁷⁹.

Реагуючи на цю публікацію, К.Туркало двічі звертався до Президента УНР в екзилі з листами. «На цей другий лист я відповіді від Вас не одержав досі. Від того часу минуло вже один рік і два місяці. А оце 17 жовтня я побачив Вас у церкві в Нью-Йорку на 82 вулиці. Я привітався й запитав Вас, чому Ви не відповіли мені на другий лист. Ви сказали, що Ваш перший лист може правити за відповідь і на другий мій лист. Тоді я запитав Вас, чи й тепер Ви переконані, що СВУ таки була. Ви з великим притиском відповіли: «Глибоко переконаний». На цьому наше побачення й закінчилося тоді в церкві»⁸⁰.

Важливу роль надавали і в Україні, й за кордоном сюжетові з листом Левка Чикаленка до С.Єфремова. У трактуванні Д.Заславського це виглядало так: «Контр-революционная організація, в которую входили видные украинские деятели науки и литературы, была козырем в нечистой игре известных заграничных политических кругов. Недаром всполошились украинские социал-демократы в эмиграции. Они пробовали отрицать переписку

ску с Ефремовым и другими. Близость этих социал-демократов к польскому правительству бросала свет на характер переписки. Но увертки Садовского и Чикаленка не помогли. Ефремов подтвердил, что такая переписка велась»⁸¹. Цінність паперів Туркала полягає також у тому, що вони фіксують моменти, які більше в жодному джерелі не відбилися: «Дуже прикрий і неприємний епізод був із «листом» Л.Чикаленка під час допиту Й.Ю.Гермайзе. Його прокурор запитав, як він розцінює Чикаленкового листа. Гермайзе відповів, що такого листа не було. Тоді запитали С.О.Єфремова, і той відповів, що лист був. Пізніше, у перерві, коли я розмовляв із своїм давнім, ще від 1912 року, приятелем Йосипом Гермайзе, повз нас проходив С.О.Єфремов. Гермайзе спинив його й запитав: «Скажіть мені, Сергію Олександровичу, чи справді був лист від Чикаленка?» -«Ні.» - «То чому ж ви сказали, що був?» - «Отаке написав, і тепер немає вороття», - махнув рукою С.О. і пішов далі»⁸². Небезпечний, більше того, скандальний сюжет із закордонними зв'язками підказав організаторам процесу з офіційного видання винувального висновку у справі СБУ, що вийшов накладом 500 примірників, третій розділ «Зовнішня орієнтація СБУ» взагалі вилучити⁸³.

Важливий для сучасних істориків лист з грудня 1962 року, який одержав К.Туркало від Левка Чикаленка. Наводжу його так само в додатку.

У Німецькому містечку Гайдамарі в околиці Франкфурта на Майні, далеко від скупчень емігрантів оселились публіцист Володимир Карлович Лобуцький⁸⁴ (1908-1973) і його дружина Наталя Петрівна Павлушкова⁸⁵, племінниця академіка Єфремова і сестра Миколи Павлушкова. Ми зустрічалися двічі (1992 та 1994). Наслідком цих зустрічей стало кілька тек паперів, а також конспекти наших розмов і один відеозапис. Наталя Петрівна розповіла мені зокрема, що перших арештували приятельку її брата й її саму, за нею хлопців, а вже трохи згодом і дорослих - самих діячів СБУ.

Нині це знаходить потвердження за джерелами. За щоденником С.Єфремова, її узяли 8 квітня 1929 року: «Зникла Ляля. З квітня пішла до подруги вчитися - і не вернулася. Всі ці дні шукали її повсюди, заявляли скрізь - і ніякого результату. Перша думка, звичайно, що її арештовано на вулиці, бо до подруги вона не дійшла, але ж ГПУ завіряло, що її там нема. Сьогодні, нарешті, після опо-

вістки в газеті ГПУ призналося, що вона таки там»⁸⁶. В офіційній довідці зазначено: «Водворена под стражу» 16 квітня 1929 року. Була звинувачена в участі у «Комітеті визволення України»⁸⁷.

Запис у щоденнику Єфремова від 18 травня: «Вернувся з Академії, пішов обідати - і наскочив на трус у Миколи. Чомусь мене не затримали, як усіх інших, але до 1-ої години ночі я не знав справи, бо після трусу лишено було в квартирі засідку, зняту лиш опівночі. Микола не вернувсь додому, - очевидно, його арештовано в ГПУ, куди він поніс передачу для Лялі. Нове «дітозгубництво»⁸⁸. Запис, зроблений наступного дня: «Виясняється, що вчора вдень була ціла низка трусів та арештів між Миколиними знайомими студентами. Отже, це не випадкове, а організоване «дітозгубство». Забрано між іншим обох Матушевських»⁸⁹.

Послідовність київських арештів:

- травня 18 - Б.Матушевський, М.Павлушков
- липня 3 - В.Дурдуківський, Ю.Трезвинський
- липня 4 - О.Гребенецький
- липня 17 - В.Чехівський
- липня 21 - С.Єфремов
- липня 23 - А.Ніковський, Н.Токаревська
- липня 24 - М.Чехівський
- липня 27 - Й.Гермайзе

У першому числі журналу «Місія України», що виходив як орган Головної управи Спілки Визволення України, редакція оголосила, що 1946 року Олекса Калиник⁹⁰ ініціював відновлення СУМ, а на початку 1950 року стала потреба відновити СВУ. Важко не помітити, що 5 березня 1946 у присутності Г.Трумена Уїнстон Черчіль виголосив свою знамениту промову у Вестмінстерському коледжі в м. Фултоні, Міссурі, що, вважається, розпочала холодну війну. У редакційній передмові до «Місії України» зазначено, що Калиник скликав і перепровадив першу нараду в Мюнхені 29 червня 1951 року⁹¹.

Так на еміграції 25 травня 1952 року було оголошено, що Спілку визволення України відновлено⁹². У 1953 та 1964 роках під грифом «СВУ» було видано два збірники матеріалів⁹³, у яких брали участь Василь Косаренко-Косаревич⁹⁴, Петро Курінний⁹⁵, Василь Плющ, Наталя Полонська-Василенко та інші. Крім того, видавався журнал «Місія України» (1957-1975, разом 32 числа) і

окремі бюлетені. На жаль, публікації, що вийшли із середовища еміграційного «СВУ», зовсім ніяк не документовані.

Несподіванкою для всіх – в Україні, в Москві й за кордоном – була поява книжки Гелія Снегірьова «Набої для розстрілу». Коли автор передав за кордон рукопис, її видав журнал «Континент»⁹⁶. Відгукуючись на нього, Пресова служба ЗП УГВР повідомила, що книжка мала з'явитись друком у видавництві «Смолоскип». Уривки з тексту передавали закордонні радіостанції. І далі: «У той же час, посилаючись на ті документи, автор висуває погляд, що не лиш процес СВУ і СУМ був звичайною провокацією КГБ (тодішнє ДПУ), але що по суті такі українські організації, як дієві політичні сили не існували [...] До речі, автор виявляється песимістом теж в оцінці сучасного руху опору в Україні, коли пише в передмові до своєї праці м.ін. таке: «У нас точнісінько, як казав Тарас: «Від молдаванина до фіна – на всіх язиках все мовчить». Все мовчить! Нема дисидентів! Нема борців! Мислять інакше – всі, і мовчать теж усі! А вже приписування обвинуваченим діячам культури «терору проти керівників партії», «плянування повстання проти влади рад», пов'язання зі зовнішніми силами та подібне – все це, каже автор, було виготовлене в кухні КГБ»⁹⁷.

Ініціатори «відновленої» СВУ сприйняли книжку Снегірьова як провокацію КГБ. Публіцист американської «Свободи» М. Платковський прореагував на свіжі публікації тих днів: «Яке враження виникає, прочитавши хоч цей маленький уступ твору Снегірьова? Ну, от собі більші чи менші «п'янички», «картьожники» щось там нарікали на советську владу. [...] Це ж наклеп на видатних українських діячів, яких замучила Москва! Тому мимоволі виникає питання, чи не має рації Головна Управа СВУ на еміграції, вважаючи твір Снегірьова провокацією КГБ? Ну, так, але яку підставу для цього мало б КГБ? Підстава звичайно знайшлася б. По-перше, пишучи про ті давні часи, робиться закид не сьогоднішньому КГБ, а сталінському ППУ. По-друге, виставляється тут у смішному вигляді українських патріотів. А, значить, ніхто тоді за українську національну справу не боровся. «Не було! Нічого не було!»⁹⁸

Українською мовою праця Г.Снегірьова вийшла в торонтському журналі «Наші дні», окремим виданням - 1983 року⁹⁹. До редакційної колегії видання увійшли: Олекса Веретенченко, Василь Гришко, Мар'ян Дальний, Григорій Костюк та Надія Світлична.

В останньому розділі свої спогади про нього надрукували Віктор Некрасов (С. 471-476), Зінаїда і Петро Григоренки (С. 477-480) та Надія Світлична (С. 481-489). 5 березня 1992 року Н.Павлушкова передала мені свій примірник «Набоїв» з численними критичними нотатками, часто надзвичайно цікавими, зробленими на його берегах.

Н.Павлушкову обурювали стереотипи совєцького кінематографа, рясно розсипані по тексту, наприклад: «Уявімо собі на хвилику таку сцену. В домі Дурдуківського [нар. 1874 р.] сидять друзі й ріжуться в «дурня».

- З вальта зайду!

- Тобі б, Володько, з твоєю головою – міністром освіти, не менше...

- А я твого вальта – королем, я міністром праці буду!

- А я тебе, Йосько [Й.Гермайзе нар. 1876 р. – С.Б.], тузом!

- Ну-у, прем'єр, Серьога, прем'єр-міністер...

Дурна пародія, скажете, блюзнірство невинувачене? Так от послухайте, як потрапив до цього кабінету на пост міністра внутрішніх справ – головним по ДПУ – Ніковський:

«Винувачений А.Ніковський [нар. 1885 р.] викладаючи свої політичні наради з В.Дурдуківським та С.Єфремовим [нар. 1876 р.], на яких обговорювалися перспективи «СВУ», свідчить:

«... Пригадую, **що в якійсь розмові на політичні теми** (підкреслення моє – Г.С.) з Єфремовим, Дурдуківським, Палушковим було зачеплено справу, **як би слід** було будувати владу, **коли б** (підкреслення обидва рази мої – Г.С.) українська націоналістична інтелігенція була знову покликана до цього; на питання, чи пішов би я тоді до уряду і взяв би той самий, що мав колись, портфель (міністра закордонних справ – Г.С.), я відповів – ні, на цей раз, коли б до того прийшлося, я пішов би на міністра внутрішніх справ, бо більшовики нас навчили, як треба будувати владу і апарат в країні, і в їх треба вчитися системі твердої влади».

Вірю! Точнісінько так і паякав Андрюха Ніковський, жартівник милий, з друзями Володькою та Сергійком, тільки от при неможі їхньому Миколці Павлушкові краще помовчав би...»¹⁰⁰.

У часовій чи ментальній дистанції читачі в такі тексти не вірять. Вигадану розмову за картами Н.Павлушкова відкреслила й занотувала збоку: «Карт до ігри в нашому будинку не було вза-

галі і ніколи ніхто не грав». Також вона відкреслила міркування Снегірьова про Андрюху й Володьку, супроводивши це місце так само слушним зауваженням: «Ніколи таких панібратських назв і розмов не мало місця! Чисто бузувірська нахабна вигадка». Наталя Петрівна відразу прореагувала на фальшивий тон оповіді, як реагували уже в наші часи люди, яким трапляли до рук роздруківки Мельниченкових записів розмов Кучми.

На прикрі стилеві особливості тексту Г.Снегірьова перший звернув увагу Борис Матушевський у своїх «Зауваженнях» до його рукопису.

«[Сторінки] 28-46. «Гусак»... Багато про нього. Може скластись враження, що це якась махновська чи курк[ульська] банда, особливо коли прочитаєш: «Володька», «Андрюха», «Серега», «язик заплетался», «хлебнули ребята»... Такі вульгаризми до цих людей аж ніяк не туляться. Взагалі цей пародійно-пасквільний стиль викладу варто було б взяти в іншому ключі»¹⁰¹.

Щоправда, в іншому місці протести Павлушкової вже не такі поважні. Наприклад, Снегір'ов пише: «Справжній професор Підгаєцький – той, з процесу 1930-го, - разом з лікарем А.О.Барбаром і поетом М.К.Зеровим в Соловках **утоплені з баржі**»¹⁰². Цю примітку Павлушкова збоку відкреслила й енергійно заперечила: «Неправда! Зеров був в кінці 39 поч. 40 р. разом з Вадиком Куреню в Ленінграді, працював в бібліот[еці]. Відомости особисто від Б.Матушевського, що був у мене». 1992 року я вперше в Україні опублікував списки в'язнів, розстріляних в урочищі Сандормох до ювілею жовтневого перевороту. Тут зафіксовано імена Зерова, Курбаса та інших українських діячів, тобто задовго до 1939-40 років¹⁰³.

З огляду на автора ці нотатки заслуговують на корпусне видання.

Еміграційна «СВУ» передрукувала окремим виданням 97 публікацій з українських еміграційних видань, спрямованих проти концепції Снегір'ова¹⁰⁴.

Протоколи Братства української державності

Для продовження дальших судій бракувало певних документів. У даному випадку велике значення мають протоколи БУД, про яке ніхто ще не говорив, ніби його НЕ ІСНУВАЛО, Їх виявлено, чи, точніше, знайдено у ГДА СБУ. Відомості про ці протоколи

містяться в додатку до попередніх свідчень Гр.Голоскевича від 13 листопада 1929 року, який писав: «У БУД'ї» 1922-24 р. я був секретарем. Протоколи я записував дуже коротко, нерозбірно, головніше, що було на засіданнях. Я гадав дома, після засідання, під свіжим вражінням докладно написати протокол кожного засідання, розшифрувавши свої нерозбірні нотатки. За браком часу й тому, що протоколи попереднього засідання на наступних зборах не читалися, я своїх нотаток не розшифровував і протоколів докладних не писав. Ці нотатки-протоколи, невеличка книжечка в цератовій обкладинці і, здається, на окремих аркушиках паперу, я переховував в письмі америк. столі – бюро А.В. НІКОВСЬКОГО, що стояв тимчасово за його відсутністю (він був закордоном) в приміщенні комісії. Коли А.В. НІКОВСЬКИЙ повернувся до Києва і взяв свій стіл додому, здається, 1925-26 р., я ті нотатки і всі особисті замітки, невеличкий пакунок «секретний» передав О.Т.АНДРІЄВСЬКІЙ¹⁰⁵ і просив її сховати де-небудь у комісії. З того часу я того «секретного» пакунка не брав, не дивився в його. Незадовго до арешту свого я спитав був в О.Т.АНДРІЄВСЬКОЇ, чи є мій пакунок і чи знає вона, де він. О.Т., наскільки пригадую, відповіла, що той секретний пакунок є. Уважаю за потрібне ще раз зазначити, що протоколи засідань я вів дуже побіжно, неакуратно, не все записуючи, бо ніхто цих протоколів від мене не вимагав. Деяких засідань я зовсім не протоколював»¹⁰⁶.

Окремо зберігається записка Гр.Голоскевича до дружини¹⁰⁷: «Женю! Прошу Тебе передати на ім'я мого слідчого І.М.Ушакова той пакуночок, що Тобі дала О.Т.Андрієвська. Мені це дуже потрібно для моєї особистої справи. Це багато важить для мене. Передай пакуночок якнайшвидше. Твій Гр.Голоскевич.

21.ХІ. 29»¹⁰⁸.

Нижче запис: «Довідка. Записку цю писав гр. Голоскевич до своєї дружини Є.І.Біганівської-Голоскевич, у якій були протоколи «БУД» с (sic) 921 по 924 р.р. Як видно із свідчення гр. Бігановської, вона ці документи знищила. <підпис> (Ушаков)»¹⁰⁹.

Зберігся протокол її допиту:

«Протокол допиту гражданки Євг. Ів. Біганівської-Голоскевич. 23 листопада 1929 року.

Прийшовши в Комісію за матеріялами в-ва «Слово», я взяла звідти в шафі листи свої до Гр.[игорія] Кост.[янтиневича] і пакунок

з якимись арх.[івними] матеріялами брата Гр.[игорія] Кост.[янтинівича], що не мали відношення до комісії. Перебравши ці матеріяли, я не найшла межі ними нічого цінного і важливого, а через те я все це спалила, залишивши тільки листи Гр.[игорія] Кост.[янтинівича] до мене і ще дещо. Є.Біганівська»¹¹⁰.

Незважаючи на документальні свідчення про загибель протоколів, вони збереглися. Я виявив їх у дев'ятому томі справи «СВУ» у вшитому в нього пакеті.

«Буд.

№ 1-3. 17 I – 28 I.

Структура.

№ 4-7. 1 (?) II – 22 II.

1. Проект Статуту.

2. Секції: а) Народне господарство (Торг.[івля] Промисл.[овість] Фінанси). Вол. В. [Коваль] + П. Я. [Стебницький] + Мик. Ол. [Литвицький.]

б) Організаційна (внутрішн[я], власні фінанси, Презид.)

с) Політ. зносини (А. В. [Ніковський] + Вяч. К. [Прокопович]).

д) Держ. буд. (апарат, управління) Ол.Фом. [Саліковський] + Мик. Ол. [Литвицький] + С. О.[Єфремов] + [Л. І. Абрамович.]

е) През. (М. Ол. [Литвицький] + Л. Єв. [Чикаленко] + С. О. [Єфремов])

№ 8. 25 II.

1. Інф. внутр. і зовнішн.

2. Поруч і паралельно секційна і гурткова праця.

3. Москва.

4.

6 (sic).

№ 9. 29 II.

1. Ін[формація.]

2. Час = С. 2 (4). Н. 3 (5).

3.

4.

№ 10. 3 III.

№ 11. 7 III.

№ 12. 12 III.

1. Ін[формація.]

2. Посади.

3. П. – укр. – резолюція: 1) щодо одходящих – дипломатична гра,
- 2) щодо приходящих – сугуба обережність і становище вичікування.

4. Схід і Захід = Тим. президіум.

5. Секції. Доклад (?).

№ 15. 21 III.

1. Інф[ормація.]

2. Посади.

3. Скарбниця.

4. Економ. секція намічає в порозум[інні] з президіум[ом] план роботи

5. Філія Р.В. ін.

6. Кандидатури.

№ 16. 24 III.

1. Інф (галичане – на фронт).

2. Посади.

3. Бурчак + пенсія через коопер

Леон.[ід] Ів.[анович]

Пенс. (коопер.

Підмога

Посада

Наведений вище конспект протоколів важливо зіставити з зізнаннями Сергія Єфремова, записаними його рукою 14 вересня 1929 року:

Ліквідаційні збори гуртка, - стверджував Єфремов, - в половині січня 1920 стали організаційними для БУДу. БУД являв собою федерацію окремих гуртків. Коли кількість членів перевищувала 20 – в інтересах конспірації рекомендувалось поділити на 2. «Приймання нових членів вимагало одноголосности; коли б хоч один хто висловився проти даної кандидатури, то вона тим самим одпадала». Національність не грала ролі, не заборонялось брати участі й жінкам, вік визначався – не менше 25 років.

«Президія центрального гуртка складалася з Литвицького, Чикаленка та мене. Після заснування БУД'у зараз же стало питання про внутрішню його організацію, про шляхи і методи роботи, поділ її, і гурт наш поділився на секції: 1) народного господарства (торгівля, промисловість, фінанси – Коваль В., Стебницький П., Литвицький М.¹¹¹), 2) організаційну (внутрішнє життя, заснування нових гуртків, власні кошти – Литвицький М.,

Чикаленко Л., Єфремов С.), 3) політичних зносин (з іншими організаціями, а також із закордоном – Ніковський А., Прокопович В.), 4) державного будівництва (вироблення зразків апарату управління – Саліковський О., Литвицький М., Єфремов С., Абрамович Л.), 5) пропаганди (розроблення шляхів для поширення ідей організації і, між іншим, видавання, якщо дозволять засоби, власного бюлетеня – Чикаленко Л., Гермайзе О.). Секції мали робити на зборах регулярно доповіді про свою діяльність»¹¹².

С.Єфремов головував і провадив протоколи зібрань.

Зіставлення двох описів президії центрального гуртка створює приголомшливе враження. Не виключена навіть цілком курйозна думка, ніби Голоскевичеві нотатки Єфремову показав слідчий, - у текстах немає жодних розбіжностей.

Підсумовуючи ті відомості, що дійшли до Бориса Антоненка-Давидовича за традицією, у формуванні якої він брав участь і він сам, а конкретно – переказавши те, що сказав С.Єфремов Б.Матушевському у Ярославському ізоляторі, колишній укапіст писав: «Так що ж: виходить, Єфремов пожертвував собою й своєю совістю заради порятунку тисяч інших людей? Так здавалось декому тоді, так, либонь, думає дехто й тепер серед української еміграції? А чи ж таки справді врятував? [...] Само собою постає питання: так хто ж такий був у кінцевому підсумку Єфремов? Зрадник, що вкрай спадлючився? Ні. Герой, що пожертвував собою заради порятунку інших? Теж ні. Нещасна людина, що, доведена методами слідства, казала й діяла хто-зна що? Навряд і це так.

Колись у майбутньому, - продовжував Борис Дмитрович, - може, комусь із дослідників пощастить розкрити страшну драму цієї людини, що накоїла стільки лиха самій собі, багатьом іншим людям та тій справі, котрій віддано служила все своє життя, й тоді, зваживши всі «за» й «проти», візьметься підказати нашій історії справедливий вирок Єфремову, а я тільки обмежусь своїми міркуваннями, не нав'язуючи їх нікому».

Подаю побіжний опис матеріалів, що зберігаються у приватній збірці автора:

Папери Галини Минівни **Бондаренко**¹¹³ (Павловська). Спогади. Листи до неї від книгознавця Григорія Івановича Коляди.

Папери Всеволода Михайловича **Ганцова**, зокрема корпус його листів до Ф.Матушевського, 1961-70.

Папери Бориса Федоровича **Матушевського**, зокрема досить розлогі зауваження до рукопису Г. Снегірьова: «Зауваження» (3 арк.) і «Дрібниці» (1 арк.). Снегірьов підготував для публікації той коротший, зовсім інший текст, який він виявив після смерті Бориса Федоровича¹¹⁴.

Папери Наталі **Павлушкової**.

Листи до неї від Михайла Ореста (Зерова) та Наталі Полонської-Василенко.

Світлини Сергія Єфремова, Онисії Федорівни Дурдуківської, Бульби-Боровця та ін.

Папери Гелія Івановича **Снегірьова**.

Набої для розстрілу. 113 арк. Ксерокопія. Від Н.Світличної.

Роман-донос. 61 арк. Ксерокопія. Від Н.Світличної.

Папери Костя Тимофійовича **Туркала**.

«Нас було 45». Доповідь, виголошена в Літературно-Мистецькому Клубі. 25 березня 1951 р. 14 арк. Рукопис.

«Сорок п'ять». 60 арк. Характеристика фігурантів процесу. Недатований машинопис.

«Нарис зовнішньої і внутрішньої історії Спілки Визволення України». Правдоподібно, складає другу частину попередньої праці. 1 редакція. Нью-Йорк, 1959-1963. 21 арк. Рукопис. 2 редакція. Нью-Йорк, 1963-68. 56 арк. Машинопис.

«Аналіза судового процесу СВУ». Можливо, третя частина загальної праці про «СВУ». Виклад за стенографічним звітом. Рукопис. 92 арк.

«До тридцятих роковин судового процесу СВУ». 14 квітня 1960 р. 14 арк. Машинопис. 22 арк. Рукопис. Надруковано в газеті «Свобода» ч. 78 з 26 квітня 1960 р.

Машинопис без назви. Поч.: «35 років тому саме в цьому часі...» [1965 рік.] Машинопис. 16 арк.

Листування з Петром Волиняком, Володимиром Доленком, Ізидорою Косач, Володимиром Кубійовичем, Миколою Лівичьким, Панасом Феденком, Левком Чикаленком, а також товаришками Миколи Павлушкова Ольгою Каницькою та Лідією Гаєвською (дочкою Степана Юхимовича Гаєвського).

Підсумуємо сказане:

1. Справа «Спілки Визволення України» з-поміж інших гучних справ 1930-х років мала чи не найяскравіший спеціально анти-

український характер, була спрямована проти українства як такого, а також проти її культури. У жодній іншій справі український етнічний (чи то пак культурний) елемент не проходив так цільно.

2. У державних і приватних сховищах України, а також у зарубіжних архівах зосереджено величезну кількість джерел з історії «СВУ», належною мірою не вивчених, виданих лише частково, при цьому майже не прокоментованих.

3. Засуд фігурантів «СВУ» 1930 року, а також їхня реабілітація 1989 року були наслідком політичних рішень влади, що впливали з магістральних течій внутрішньо-державної політики кожної з цих епох – підготовки до масового терору в першому випадку і розвалу СРСР - у другому.

4. 1930 року, й 1989 року влада СРСР-УРСР зверталась не до певних членів конкретної організації, а – огульно – через їхні голови визначала стосунки держави з не надто лояльним населенням України 1920-х років, яке розгорнуло навіть потужну Селянську війну, на час процесу вже придушену.

5. Колективізація сільського господарства й процес «СВУ» були підготовчими історичними етапами перед голодомором 1932-33 років¹¹⁵.

6. Час перейти до здійснення повного обліку збережених джерел з історії «СВУ», їхнього комплексного освоєння й наукового видання¹¹⁶.

Додаток ч. 1.

Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала, Грудень 1962 р.

«Високоповажаний Кость Тимофієвич!

Оце надумався написати Вам все те, що я не раз Вам оповідав про той начебто мій лист до Сергія Олександровича Єфремова, який фігурував на процесі так званої Спілки Визволення України, що відбувався впродовж декількох днів у Харкові десь на початку тридцятих років. Я умисно не буду подавати жодних дат, бо, не маючи під руками відповідних матеріалів, боюся поплутати. Ви самі вже, маючи стенографічний звіт з процесу СВУ, можете встановити, коли і яка для Вас важлива подія мала своє місце.

Почну я з подій, які були задовго до процесу, але вважаю, що це треба зробити для зрозуміння самого процесу і поведження на ньому тих осіб, які відігравали важніші на ньому ролі.

На першому місці стоїть, звичайно, Андрій Васильович Ніковський - особа, яка, коли б не вернулась була до Києва в 1923 році, пробувши міністром закордонних справ з літа 1920 року з Києва в кабінеті міністрів Укр.[аїнської] Народ.[ної] Республіки, що на чолі його став, на пропозицію С.Петлюри, Вячеслав Константинович Прокопович, - то не було б і самого процесу і не було б тої й організації, про яку ніхто з нас на еміграції до самого процесу у Харкові поняття не мав.

А.В.Ніковський був родом з близьких околиць чи навіть передмість Одеси. В українське життя він увійшов там ще перед війною і там з ним познайомився мій батько і перетягнув його до Києва, вважаючи його найбільш талановитим журналістом та найбільш відповідним редактором української газети, яку батько видавав у Києві. Дійсно, А.[ндрій] Вас.[ильович] робив на всіх приємне враження і своїм таланом журналіста, і своєю солідною підготовкою науковою в Одеському університеті на Історико-Філологічному факультеті.

Коли почалася в 1914 році війна і газети українські припинили своє існування, то мій батько улаштував А.В.Ніковського на працю в котрійсь з двох організацій, які дбали про потреби вояків і війська, чи Союзи міст, чи Союзи земств, що на її чолі стояв Федір Рудольфович Штейнгель. З певністю не можу нічого сказати, але пам'ятаю, що мав на своїй праці Ніковський якісь великі неприємності фінансового характеру, через які він був усунений з праці, а в зв'язку з тим, то й відносини його з моїм батьком, здається, зовсім припинилися; ну і, звичайно, з Ф.Р.Штейнгелем. Але з початком революції він зайняв місце редактора газети, провадженої Укр.[аїнською] Радикально-Демократичною партією, що згодом прийняла назву Соціалістично-Федералістичної. Життя українське затихало в часи, коли в Києві перебували чергові окупаційні влади, а усіх їх, в тім числі і УНР-івських за мого перебування у Києві змінилося аж 12: 1) Укр.[аїнська] Центр.[альна] Рада, 2) перший наступ Большевиків, 3) поворот Центральної Ради з «Берестя», 4) Гетьманат, 5) Директорія, 6) Друга окупація большевицька, 7) Українська влада на 1 день з галичанами, 8) Денікінська влада, 9) Захоплення Києва на 1 1/2 дні большевиками з півночі, 10) Знову Денікінська окупація, 11) Третя большевицька окупація, 12) Українська влада (Петлюра з поляками), 13) Остаточна окупація Большевицька.

Вже за приходу семої влади - Українсько-Галицької - українське суспільство у Києві організувало Громадський Комітет, який в міру спроможности намагався тримати в своїх руках вплив на українське життя в тих часах, коли Київ не був відтятий кордоном від Лівобережної України. За Денікінської влади організувалося стале громадське тіло, яке прийняло назву Брацтва Української Державности. З його уповноваження я ходив до Кам'янця восени 1919 року за інформаціями до Уряду Укр. Директорії, а вернувшись, відбув подорож, разом (?) з О.Саліковським на прохання С.Петлюри до Ростова та Новочеркаська для взаємної інформації з Донським козачим суспільством.

Діяльність нашої Організації розрослась за часів Денікінської окупації і продовжувала розростатись і за нової окупації большевицької. Організація вилилась у форму невеличких гуртків, що їх представники входили до Центральної головної ради. Члени по (?) гуртках запрошувалися з дозволу Головної ради і теж представляли те середовище, серед якого вони працювали. Запрошувались люди, які користалися довіррям всіх. Була встановлена програма, статут та присяга. На час, коли до Київа влітку 1920 року прийшла Українсько-Польська Армія, наче Братство почувало себе єдиною на Україні організацією, яка могла впливати на всю територію окупованої большевиками частини і то організацією, що об'єднувала всіх прибічників УНР без різниці соціально-політичних поглядів.

З приїздом до Київа 1920 р. С.Петлюра поставив перед Брацтвом проблему - скласти для Державного Центру кабінет міністрів з огляду на те, що начебто люди на еміграції так стомилися або занепали духом або й політично розсварилися, що важко без допомоги і то чисельної киян провадити далі справу визвольної боротьби. Беручи на увагу те, що Київ дав для державної праці, за часів виїзду з Київа Директорії силу людей, які почували себе здібними до такого роду діяльності, й що всі, що лишилися, вважали себе більш здібними до праці культурницької, то важко було сподіватись тепер від киян на таку допомогу людьми Державному Центрові.

З великими труднощами та з великим моральним тиском на названих кандидатів зрештою був складений кабінет на чолі з В.К.Прокоповичем. Найтяжче було намітити когось на міністра

закордонних справ. По довгих і важких зусиллях примусили взятись за керування закордонними справами Ніковського. Відчувалося, що це найслабше місце в кабінеті, тим більше, що більшовики здобули від нього перед приходом української влади досить сумнівного змісту інтерв'ю, яке своїм змістом взагалі мало осмішити та скомпромітувати Державний наш Центр. Коли прийшла та хвилина, що треба було виїздити з Київа всім, хто був глибоко заангажований в співпрацю з Державним центром, то мусіли виїхати з Київа і ті особи, які були скомпромітовані своєю згодою виконувати у самому Київі, за час перебування Союзних Армій різних адміністративних функцій. Між тими особами був і я, що хоч ніяких функцій в новоскладеному кабінеті не повнив, але jako заступник Державного комісара у самому Київі мусив з державним комісаром Літвицьким теж покинути Київ.

Найважче переживав виїзд з Київа Ніковський, залишаючи у Київі двох малих дітей, сиріт.

Поки тягнулася війна, ще були якісь перспективи на поворот, було якесь моральне напруження, але коли вже поляки поза нами договорилися з більшовиками, то А.Ніковський зовсім занепав морально, і міністерство закордонних справ стало болючим місцем нашого Державного Центру. Після підписання миру через Польщу почали їздити до Європи різні уповноважені більшовицької влади, які і тайно, і явно навязували контакт з діячами Державного Центру і очевидно з доручення Київа почали цей Центр розкладати. На Ніковського, як виявилось згодом, великий натиск повів кооператор п. Харченко¹¹⁷. Після низки скандалів побутового характеру, де молодому і міцної вдачі удівцеві - важко було, як то кажуть, виходити чистим з води, він цілком осмішений, а то і ганьблений виїхав з Польщі до Німеччини, де за допомогою відомого видавця книжок з Коломиї п.Оренштайна дочекався в 1923 р. дозволу з Київа повернутись додому.

Перебуваючи два з чимсь роки в Берліні, Ніковський певне різними шляхами пробував довідатись, якою ціною він зможе дістати від більшовиків амнестію.[Закр.: Студіюючи стенографічне справоздання з процесу СВУ, ми на еміграції не могли довго зрозуміти, що було підсудним вкладуване слідчою владою в уста, а що було самими підсудними видумане чи щоб урятувати кожному себе, чи щоб урятувати своїх близьких.] Слухаючи по радіо

процес, надаваний з Харкова, ми емігранти, не могли собі пояснити, як до такого ступня пригноблення могли дійти такі підсудні, як-от Володимир Федорович Дурдуковський, щоб то «признаватись у тому, що він є свідомим ворогом українського народу». Або і Сергій Олександрович Єфремов. Почувши з слів Панаса Любченка, що в листі до газети «Діло», Львів, я заперечую послання мною до Єфремова якогось «директивного листа» від імені Державного Центру УНР, на запит Любченка, «так, чи був лист до Вас Чикаленка, чи не було, як він каже. Коли був, то, значить, він бреше?» Сумно мені було чути слова Єфремова, який повторив останні слова Любченка, як відповідь на його запит: «Значить, бреше...». Я довго і уперто міркував, навіщо він таке видумав. Кого він тим рятував, чи з якою метою його мучителі примусили його вигадувати такі небилиці чи повторювати на суді те, що вони йому наказали? Тільки пізніше, коли в моїх руках я мав стенографічне справоздання з суду, і коли я порівнював зміст тверджень всіх головніших підсудних, я зрозумів все те [що] відбулося серед них і що вони всі пережили та перетерпіли. Найбільш дає матеріялу до розуміння дійсної суті речей зізнання Ніковського. В його оповіданню про останні побачення з діячами Державного Центру УНР просто немає слова правди, але не є воно і виссане з пальця самим Ніковським. Весь зміст його слів був видуманий не ним, щоб рятувати себе на процесі, а повторенням того, що він зобов'язався повторити від тих, в чийх руках він знаходився¹¹⁸. Найважнішим доказом для мене, що це так - була історія з моїм листом. Я такого листа не писав і не міг написати, остільки він був безглуздо дурний і противний моїм поглядам. Я, знаючи добре настрої українського села: на Лівобережжі і на Правобережжі, не міг одобрювати з боку УНР будь якусь (sic) симпатію до гетьмана Скоропадського, як то видно з змісту листа. Я не міг взагалі писати якогось листа з директивами до киян, бо не центр УНР, в якому я, до речі, жодної відповідальної ролі не грав, мав давати директиви киянам, а кияни такі директиви могли давати, бо вони були зверхньою владою над Державним Центром, і Центр їм підлягав, як підлягає демократичний уряд своєму парламентові. Коли такий лист мав С.О.Єфремов, то не міг цей лист бути післаний поштою. Такий лист міг бути через когось переданий і так зашифрований, що

тільки та особа, яка його передала Єфремову, могла його розшифрувати і взагалі запевнити Єфремова, що цей лист післаний мною. Ця особа мусила б бути дуже близькою до Єфремова і користатись його повним довірям. Такою особою міг бути в часі повороту Ніковського до Київа тільки він, бо ні раніше, ні пізніше жодна особа з кіл Державного Центру до Київа не верталась. Зрештою, правда, могли якісь советські агенти, яких сила була між нами і в Польщі, а особливо в Чехословаччині на вимогу совецької влади які хочете листи до Київа посилати, бо ж в роках 1923-1925 багато виїхало «зміновіховців» з Чехословаччини, але я собі не уявляю, хто з них зміг би увійти в таке довір'я у Єфремова, щоб той прийняв якийсь переданий йому лист за лист, писаний мною до нього...

В останніх роках вже тут в США мені траплялося чути, що сестра племінника С.О.Єфремова - Павлушкова, що була вийшла заміж незабаром після процесу СВУ за одного слідчого, що цей процес підготовляв, за п.Лобуцького, деь писала, що лист Чикаленка до Єфремова таки був. Ця особа, яка довгий час перебувала, як і я, і в Галичині, і в Німеччині (я виїхав тільки 1950 року до Америки), коли б в якійсь мірі цікавилась була мною, як автором листа, одержаного Сергієм Олександровичем, то могла б зі мною чи зустрітись, чи зписатись. Адреса моя відома була в Німеччині, бо ж я був видавцем таборової газети в Ав[г]сбурзі. Ніхто до мене в цій справі не звертався. Тільки через багатьох людей я чув, що деь на еміграції є добра моя знайома Онисія Федорівна Дурдуківська з своєю племінницею, сестрою Павлушкова. Ті спільні нам з нею знайомі переказували мені жалі, висловлювані Онисією Федорівною в близькі по процесі часи на те осудовисько, що її племінниця вийшла заміж за слідчого, що допитував її і її брата. Роля Павлушкова була дуже важлива при організації совітами цього процесу. Певні родинні почуття до нього з боку Дурдуківського і призвели до того, що, рятуючи його і інших молодиків - учнів Першої Української гімназії ім. Т.Г.Шевченка - і Єфремов, пішли на те, щоб признавати себе винними в організації мітичної «Спілки Укр.[аїнської] Молоді» та «Союзу Визволення України», як то започаткував А.Ніковський по умові з НКВД за дозвіл вернутися на Україну. Передбачлива влада дістала від нього, як то видно з

Справоздання з суду над «СВУ-СУМ-у» і документи Міністерства закордонних справ УНР, що то їх він вивіз з Тарнова, певне, ще по намові п.Харченка.

Коли ще щось важливого пригадаю, то так само на письмі дам Вам.

З повагою найщирішою Левко Чикаленко.

New York 1962 року у грудні»¹¹⁹.

Додаток ч. 2.

Лист Миколи Лівницького до К.Туркала від 5 серпня 1975 року

«Моя стаття, про яку згадуєте, з'явилася в пресі уперше в 1955 році, отже 20, а не 30 чи 40 років тому, як Ви пишете. Я вважав, що у тому часі можна вже було про ці справи писати, бо в Україні вже хіба нікому своїми писаннями пошкодити не міг.

Ви вважаєте, що моя стаття була і є «вельми шкідливою». Чому? Там пишеться про історичне минуле - так, як я про нього знаю. Чому Ви вважаєте, що лише Ви маєте правильний погляд на справу СВУ? Тому, що Ви тоді були в Україні і були одним із 45-ти підсудних? Але ж Ви не належали до провідних осіб: Єфремов, Чехівський, Дурдуківський, той самий Ніковський. Отже, Ви могли багато дечого не знати, тим більше, що до БУД, як Ви це самі признаєте, Ви не належали. Чи Ви заперечуєте й існування БУД?

Ви маєте листа покійного Л.Є.Чикаленка, в якому твердиться, що на еміграції жодної СВУ не було. Це чиста правда. Але на еміграції був БУД (ще кілька його членів живуть), а розв'язаний він був в 1948 році його довголітнім головою бл. п. проф. Б.Ю.Іваницьким. БУД було засновано в Україні, в Києві, в 1918 році. Частина його членів виїхала на еміграцію, а частина залишилася в Україні і продовжувала там своє існування і свою діяльність. Після 1926 р. при БУД було створено СВУ і СУМ. Про це знаю я і про це знав і бл. п. Л.Є.Чикаленко. Але всі члени закордонного БУД вважали за потрібне заперечувати як існування цієї напівтаємної організації, так і її зв'язок з будь-якими особами в Україні.

Про Ніковського Л.Є.Чикаленко написав Вам правду. Його в 1923 році виключили із закордонного БУД. Але, вернувшись до Києва, він знову придбав до себе довір'я Єфремова й інших, які завжди вважали його за «анфан террібль». Дуже можливо, що Ніковський заграв ролю провокатора. Так тут закордоном і

підозрівали. Але чи наявність одного чи й більшого числа провокаторів може свідчити про те, що організація СВУ, а тим більш БУД, взагалі не існувала?

Я не вбачаю особливої трагедії в тому, що Ваші і мої думки про СВУ різняться. Ну, що ж, це буде контрверсійна справа, яка такою і перейде до історії. І тому я не бачу причини, чому Ви так хвилюєтесь і, так би мовити, забороняєте мені мати такі, а не інші погляди на справу СВУ. Я написав дуже мало. Але повторюю, що колись напишу про цю справу в подробицях - як не окремо, то це буде один з розділів моїх спогадів, які я вже почав писати. Нічого не буду писати про те, як та справа виглядала в самій Україні, а лише про те, як на неї задивлялися ми, себто члени закордонного БУД, до якого належали з покійників: мій батько, В.Прокопович, М.Славінський, О.Шульгин, П.Холодний, К.Мацієвич, Р.Смаль-Стоцький, І.Кабачків, генерали Сальський, Безручко, Удовиченко, Змієнко, Юнаків, Куц і багато, багато інших. Мене прийняли в БУД в 1934 році».

Додаток ч. 3 (уривок).

Лист М.Михалевича до К.Туркала від 7 листопада 1977 року

«Я - киянин. Ясно - жодних зв'язків із підсудними «по лінії» СВУ чи СУМ не мав, хоч учащав до св. Софії слухати чудовий катедральний спів хору і часом - почути Митрополита, або й Чехівського. Особисто знав Батька нашої кооперації - Миколу Васильовича [Левитського], який був в ті часи членом Управи або Ради катедральної парафії, який часом давав мені зошити своїх віршувачів - переписувати «каліграфічно» на-чисто. Віршів дуже патріотичних і... безобидних під оглядом політичним. Але вже в Харкові, коли нами - військовими телеграфістами обсадили апарати Юза на ЦТК - передаючи сотні шифрованих і «довірочних» урядових телеграм в справі процесу, а головне в справі долі маси заарештованих людей по цілій Україні, які часто зверталися до «Всеукр.[аїнського] старости» Петровського - ми відчули, що відбувається чергова трагедія «винищування» вже не «кулака як кляси», а взагалі тих, які ще недавно вірили в щирість сов. українізації урядового апарату республіки. Мої товариші-червоноармійці так само, без жодного зговору - ніби випадково опинилися біля опери і якимось «само собою» всім відразу закортіло «глянути» на «тих-там»... Карнач теж виявився людиною й дозволив нам

прослизнути нагору, при умові, що у випадку чого - ми «здіміємо» безслідно...

Очевидно, Ви там на сцені краще знали, ЩО діється. Ми тільки зауважили, що оператори біля радіоапаратури - дуже факхово приглушували передачі там, де їм чулося щось підозріле, не передбачуване. [...]

Читав я Ваші спогади в 1969 р. й... не обурювався. Не викликають у мене обурення й писання Гелія Снегірйова. Аджеж процес відбувся і відбувся за зразком багатьох «процесів», плянованих урядом і його славнозвісними «органами». Чи вірив я і чи вірю зараз, що існувала організація такого розмаху і такого «типу», як «підшивалося» підсудним?.. Ні. Не вірив. Я знав, що то були Діячі доби УНРеспубліки, що то були ВОРОГИ сов. влади, які... програли і яким ніколи не вибачиться їхнього минулого, так само, як ніколи не вибачалося дядьку його «дрібновласницької вдачі», яка є колискою філософії «в своїй хаті СВОЯ [правда] ...»

Додаток ч. 4

Адреси киян, що йшли по процесу «СВУ»:

Барбар Аркадій Олексійович - вул. Червоноармійська, 146, пом. 62.

Болозович Овксентій Автономович – вул. Червоноармійська, 98, пом. 22.

Голоскевич Григорій Костянтинович – Чехівський пров., 6, пом. 10.

Гребенецький Олександр Зіновійович – вул. Леніна, 53, пом. 8.

Гермайзе Йосиф Юрійович – вул. Михайличенка (Єлизаветинська), 9, пом. 3.

Дога Василь Михайлович – вул. Троїцька, 4, пом. 2.

Дубровський Віктор Григорович – вул. Гоголівська, 10, пом. 16.

Дурдуківський Володимир Федорович – вул. Гоголівська, 27, пом. 3.

Єфремов Сергій Олександрович – вул. Гоголівська, 27, пом. 3.

Іваниця Григорій Микитович - вул. Леніна, 60, пом. 5.

Івченко Михайло Євдокимович – вул. Пушкінська, 7, пом. 1.

Кривинюк Михайло Васильович – вул. Баговутівська (9 січня), 7, пом. 1.

Матушевський Борис Федорович – вул. Підвальна, 36, пом. 4.

Моргуліс Зіновій Григорович – пров. Михайлівський, 16/3, пом. 19.

Ніковський Андрій Васильович – вул. Горовиця (Велика Житомирська), 40, пом. 1.

Підгаєцький Володимир Якович - вул. Пушкінська, 7, пом. 5.

Павлушков Микола Петрович – вул. Гоголівська, 27, пом. 3.

Страшкевич Володимир Михайлович – Тарасівська, 14, пом. 4.

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна – вул. Пушкінська, 5, пом. 7.

Токаревська Ніна Сергіївна – вул. Кудрявська, 10, пом. 16.

Трезвінський Юрій Костянтинович – вул. Гоголівська, 27, пом. 3.

Туркало Костянтин Тимофійович – пров. Дмитрівський, 13/21.

Удовенко Володимир Васильович – вул. Павлівська, 9, пом. 1.

Холодний Григорій Григорович - вул. Некрасовська, 6.

Черняхівський Олександр Григорович – вул. Гершуні (Столипінська), 31/28, пом. 18.

Чехівський Володимир Мойсейович – вул. Франка, 17, пом. 18.

Чехівський Микола Мойсейович – вул. Ново-Проектова, 16.

Шило Костянтин Степанович – вул. Стрілецька, 20, пом. 8.

Шарко Вадим Вікторович – вул. Дика, 16, пом. 5.

¹ Продовження робіт: Білокінь С. Репетиція беззаконь: Судовий процес над «Спілкою визволення України», якої не було, та його наслідки // Україна. 1989. 10 вересня. № 37 (1701). С. 13-15: 3 фото; 17 вересня. № 38 (1702). С. 20-21: 5 фото; Його ж. СВУ - опера ГПУ? // Наш час. К., 1992. № 12. С. 3; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. 447 с.

² Написання абрєвіатур, вживання лапок і подібне в тексті не уніфікуються. Різні автори вирішують ці питання по-різному, а відповідних археографічних рекомендацій чи інструкцій історична наука ще не встигла виробити.

³ Антоненко-Давидович Б. СВУ // Неопалима купина. К., 1994. № 1 (5). Січень. С. 39.

⁴ Снегірьов Гелій (Євген). Набої для розстрілу та інші твори. Нью-Йорк, Торонто, 1983. С. 152, 154.

⁵ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995. С. 131.

⁶ Там само. С. 7.

⁷ **Дроздов-Мишківський** (Дроздов-Мышковский) Степан (Стефан) Леонтіївич (27 III 1867, м. Мстиславль Могилівської губ. – не раніше вересня 1933), археолог, історик України, краєзнавець, колекціонер. Фундатор поштово-телеграфного музею в Києві (з 1918 – його директор) та і Білоцерківського окружного музею старожитностей (його директор; 1924–1927). Зав. Округового Білоцерківського архівного управління. Член-співробітник ЛОЕ на 15 VI 1928 (Труды Ленинградского общества эксlibрисистов. Вып. XI-XII. Лгр., 1928. С. 3 обкл.). Адр.: Біла Церква, вул. Комісарівська, 16. Книгозбірня, що стосувалась виключно України, складалась із понад 1000 томів. Зберігалась (1911) у м. Кошоватому Київ. губ. Включала раритети українською мовою. – **Дж.: Иваск** У. Г. Частные библиотеки // РБ. 1911. № 7. С. 79; **Генпенер** М., С. Л. Дроздов-Мишківський // Бібліологічні вісті. 1928. № 1. С. 137-138; Наука и научные работники СССР. Часть VI : Без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928. С. 116; **Артюхова** Аделаїда. Виставка Ex-libris'ів в УНІКу // Бібліологічні вісті. 1930. № 3. С. 135-139; **Стародуб** О.В. Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини // Юр'ївський літопис. 1996. № 1. С. 88-92; **Історія** Національної Академії Наук України, 1929-1933: Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 409; **Українські архівісти** : Біобібліографічний довідник. Вип. 1 (XIX ст. – 1930-і рр.). К., 1999. С. 124-125 (Людмила Діденко, Олексій Стародуб); **Маньковська** Руслана. Музейництво в Україні. К., 2000. С. 30; **Богомолв** С.И. Российский книжный знак, 1700-1918. Москва, 2004. С. 277; **Білокінь** С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 160.

⁸ Відомості про українських вчених для перших довідок фігурують здебільшого в покажчику: Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928. 800 с. Це дуже важливе джерело часів з-перед початків масового терору.

⁹ **Терещенко** (Терещенкова) Софія Мефодіївна (1887, с. Попівка Уманського пов. - після 1 лютого 1930), музейний працівник, фольклористка. Дочка солдата, що прослужив 25 років у війську. 1920 заснувала художню школу, 1922 - Звенигород. музей старовини (музей-заповідник ім. Т.Шевченка в Звенигородці). Ув'язнена 9 вересня 1929. Одержала 10 років концтабору. Дальша доля невідома. Численні фольклорні записи увійшли до праці А.Кримського «Звиногородщина»

(К., 1930; Черкаси: Вертикаль, 2009). Родинний стан (1929) - удова. Сестра скульптора Каленика Т. (1879-1969). - **Тв.**: **Додаткові** покази до протоколів слідства / Публ. Лесі Власюк та Лідії Лихач // Родовід. № 7. К., 1994. С. 59-92. - **Дж.**: **Акуленко В.І.** Охорона пам'яток культури в Україні, 1917-1990. К. : Вища школа, 1991. С. 141; **Іванченко Михайло.** Доброї пам'яті слід // Родовід. Ч. 1 (15). 1997. С. 23-31; **Тарахан-Береза Зінаїда.** Святиня : наук.-іст. літопис Тарасової Гори. К., 1998. С. 322; **Музей України** (2006). С. 194.

¹⁰ Справа І.Шарого зберігається в архіві Полтавської обласної СБУ. Кирилук Вітольд. Справа № 242: Іван Шарий та інші // Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упор. Іван Льненко. Дрогобич: Відродження, 1995. С. 137.

¹¹ Білокінь С. Терор проти українських музейників // Артанія. 2011. Кн. 23. № 2. С. 19-27; 12 іл.; Кн. 24. № 3. С. 81-88; 14 іл.; Кн. 25. № 4. С. 70-78; 5 іл.

¹² Снегірьов Гелій (Євген Іванович; 14 жовтня 1927, Харків - 28 грудня 1978, Київ), публіцист. Син письменника Івана Снегірьова й викладачки української мови й літератури Наталі Собко. Закінчив Харківський театральний інститут. Протягом семи років гол. редактор Укр. студії хронікально-документальних фільмів, член партбюро. Написав лірико-публіцистичну розвідку про справу «СВУ» (1974-1977), яку передав на Захід. Мешкав на вул. Тарасівській, 8, пом. 43. Заарештований 22 вересня 1977. Жертва тюремної медицини. Приятель Віктора Некрасова. – Тв.: **Роман-донос**. К.: Дух і літера, 2000. 495, [9] с.- Дж.: **Григоренко Зінаїда, Григоренко Петр.** Памяти Гелия Снегирева: Вместо некролога // Новое русское слово. 1979. 6 января; **Рапп Ірина, Снегірьов Пилип, Снегірьов Гелій** // Міжнародний біографічний (sic) словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Част. 2. Харків: Харківська правозахисна група ; «Права людини», 2006. С. 727-730.

¹³ Снегірьов Г. Набої для розстрілу та інші твори. С. 140.

¹⁴ Верстюк Владислав Федорович, Осташко Тетяна Сергіївна. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. (sic) довідник. К., 1998. С. 141-143.

¹⁵ Жевченко Юрій (17 II 1885, сл. Єлисаветградка Єлисаветгр. пов. Херсон. губ. – бл. 1938), архієпископ УАПЦ. Дочка Тамара, за письменником Юрієм Ів. Яновським. – Дж.: Липківський Василь, Митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII. Вінніпег, 1961. С. LXXXVII, 27, 59, 97, 103, 128, 142.

¹⁶ Див. про нього: Бажинов Іван. Невідома шевченкознавча студія видатного українського педагога і народознавця // Нар. творчість та етнографія. 1999. № 2/3. С. 99–104.

¹⁷ «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. 1. [Х.:] Вид-во «Пролетар». С. 145.

¹⁸ Репресії в Україні (1917-1990 рр.): Наук.-доп. бібліогр. пок. / Авт.-упор. Є.К. Бабич, В.В. Патока. К.: Смолоскип, 2007. 519 с.

¹⁹ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 322-370.

²⁰ Зустріч із нею допомогла мені відійти від офіційної точки зору, яку вперше озвучив у Спільці письменників М.Голушко (зустріч з письменниками провів О.Мусієнко). Для другої поїздки до Н.Павлушкової дав транспорт Св. Патріарх Володимир (Романюк), якого я супроводжував у поїзді до Німеччини (1994). Див.: Білокінь С. СВУ - опера ППУ? // Наш час. К., 1992. № 12. С. 3.

²¹ Цит. за: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління. С. 93.

²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 184. Арк. 87. Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа „СВУ”. С. 91.

²³ Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. Х.: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. С. 336.

²⁴ Винувальний висновок у справі контр-революційної організації «Спілка Визволення України». [Х.:] Держтрест «Харполіграф», [1930.] С. 5.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 5-6.

²⁷ Заславский Д. Наймиты панской державы против рабочего класса УССР: СВУ и рабочий класс. [Х.:] Укр. робітник, [1930.] С.16

²⁸ «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. 1. С. 194.

²⁹ Антоненко-Давидович Б. СВУ. С. 42.

³⁰ Там само. С. 45.

³¹ Снегирьов Г. Набої для розстрілу. С. 176.

³² Процесс СВУ: А в Киеве - дядьки // Известия. 1930. 21 марта.

³³ «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. 1. С. 194.

³⁴ Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917-1960: Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. М.: Междунар. фонд «Демократия», 1997. С. 20.

³⁵ Білокінь С. Нові студії з історії большевизму: I-VIII. К., 2007. С. 339-340.

³⁶ ГДА СБУ. № 67098 ФП.Т. 10. Арк. 28 зв.

³⁷ Там само. Арк. 108.

³⁸ Там само. Арк. 16.

³⁹ Там само. Арк. 55.

⁴⁰ Кучеренко Микола Олександрович, Панькова Світлана Михайлівна, Шевчук Галина Володимирівна. Я був їх старший син : (рід Михайла Грушевського). К.: Київ, 2006. С. 306-307.

⁴¹ Наука и научные работники СССР. Часть VI. С. 461.

⁴² Півсторіччя суду проти СБУ-СУМ. Нью-Йорк; Вашингтон, 1980. С. 1.

⁴³ Білінський Я. Спілки Визволення України (СВУ) процес // Енциклопедія українознавства. Том II / 8. Paris; New York, 1976. С. 3006.

⁴⁴ Півсторіччя суду проти СБУ-СУМ. С. 1.

⁴⁵ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 371-373. Секретно.

⁴⁶ В оригіналі явна друкарська помилка, через яку незрозумілі межі цитати.

⁴⁷ У справі підшито ксерокопію польського оригіналу, де розповідалося, що Александровський – сибіряк, що приїхав до УРСР за сім місяців перед розглядуваними подіями (Арк. 379).

⁴⁸ Радянська енциклопедія історії України, Том 1. К., 1969. С. 193-194.

⁴⁹ Там само, Том 4. К., 1972. С. 199.

⁵⁰ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. С. 87.

⁵¹ Там само. С. 84.

⁵² Світлична Надія. «Підуть і правнуки...» // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. С. 316.

⁵³ Горбаль Микола. «А він все ще стояв...» // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К., 1999. С. 326-327.

⁵⁴ Бойко Леонід. Борис Антоненко-Давидович // ... З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. Вип. 1. К.: Рад. письменник, 1991. С. 44-47.

⁵⁵ Перше видання їх: Антоненко-Давидович Борис. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. К.: Смолоскип, 1999. С. 16-226.

⁵⁶ Антоненко-Давидович Б. СВУ. С. 35.

⁵⁷ Там само. С. 49.

⁵⁸ Там само. С. 55.

⁵⁹ Там само. С. 57.

⁶⁰ Там само. С. 58-59.

⁶¹ Там само. С. 60.

⁶² Там само. С. 51.

⁶³ Байрак Я. В лабетах обставин // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К., 1999. С. 306.

⁶⁴ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 418-431.

⁶⁵ Хто є хто в Україні. К. : Київ наук. т-во ім. Петра Могили, 2004. С. 503.

⁶⁶ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 107.

⁶⁷ Там само. Арк. 147.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. Арк. 425.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. Арк. 426.

⁷² Соловей Дмитро. Голгота України. Част. 1: Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Вінніпег: Укр. голос, 1953. 288 с.

⁷³ Українофоби-чекісти не хотіли перекладати назву цієї партії на російську інакше, аніж «Украинская Мужичья Партия» (Пристайко В., Шаповал Ю. Справа „СВУ”. С. 145 та ін.).

⁷⁴ Соловей Дм. Голгота України. С. 282. Пор. с. 96, 116.

⁷⁵ **Туркало** Костянтин (Кость) Тимофійович (1892 - 1979, США), громадсько-політичний діяч. Син священника. Навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії та Київському політехнічному інституті. З 1912 друкувався в газеті «Рада». Член Центральної ради (1917-18).

Був ув'язнений ЧК (1921). Після Ол.Дорошкевича головував у київському лекторському бюро в часи українізації (1924-26). Ред. Технічного відділу Інституту української наукової мови (1926-29), ред. мови газети «Пролетарська правда». Викладач хімії київського Інженерно-меліоративного інституту, Медичного інституту, перекладач і редактор ДВУ. Одержав три роки суворої ізоляції, але умовно. Знову арештований 1930-31. 1931-39 перебував на засланні. Перед приходом німців перейшов на нелегальне становище. Виїхав на еміграцію.- **Тв.:** **Словник** технічної термінології: Комунальне господарство. К., 1927-28. 172 с. (Вид. 1-2). Підп.: Туркало К. і Фаворський В.; **Рец.:** **Дубровський В.** Російсько-український технічний словник // Вісник Інституту української наукової мови. Вип. 1. К., 1928; **Сорок** п'ять: Спогади з судового процесу СВУ 9.3. - 20.4. 1930 року // Нові дні. Ч. 34. Торонто, 1952. Листопад. С. 4-8, 29-30; Ч. 35. Грудень. С. 7-9; 1953. Ч. 38. Березень. С. 9-11; Ч. 39. Квітень. С. 8-9; **Тортури.** К.; Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963. 202 с.; **Спілка** Визволення України // Нові дні. 1969. Жовтень. Ч. 237; Листопад. Ч. 238. С. 10-13; Грудень. Ч. 239. С. 7-15; **«На Шипкє** всьо спокійно» (7-мий Собор УПЦ) // Православний Українець. Ч. 125. 1972. Січень-березень. С. 19-22; **Спілка** Визволення України: [Відповідь на статтю О.Майданського] // Український православний вісник. 1973. Червень. С. 16-20; **Ще кілька** слів про Спілку визволення України: [Виправлення помилок Н.Павлушкової] // Нові дні. 1974 Травень; **З приводу** наклепницької писанини в журналі «Місія України» // Українські вісті. 1976. 30 травня, 6 червня; **Спілка** Визволення України: [Відповідь на статтю В.Плюща] // Українські вісті. 1976.6-7 серпня; Спогади. Нью-Йорк, 1978. 132 с. – Дж.: **Ювілейні** дати // Нотатник. 1972. Вересень.

⁷⁶ Лист В.Кубійовича до К.Туркала від 23 листопада 1976 року.

⁷⁷ Білінський Я. Спілки Визволення України (СВУ) процес // Енциклопедія українознавства. Том II / 8. Paris; New York, 1976. С. 3006.

⁷⁸ Під осуд української громадськості // Визвольний шлях. 1978. Кн. V. С. 632.

⁷⁹ Лівичий Микола. Спілка Визволення України // Мета. 1971. Січень. Ч. 1 (59).

⁸⁰ Лист К.Туркала до М.Лівичького від 30 жовтня 1976 р.

⁸¹ Заславский Д. Наймиты панской державы. С. 43.

⁸² Туркало К. До тридцятих роковин судового процесу СВУ. Машинопис.

⁸³ Винувальний висновок у справі контр-революційної організації «Спілка Визволення України». [X., 1930.] С. 49.

⁸⁴ Лобуцький Володимир Карлович (28 IV 1908, Київ – 15 VII 1973, Гадамар, Німеччина), публіцист. Чоловік Нат. Павлушкової. – Тв.: Українські націонал-комуністи : Їх роля у визвольній війні України 1917-1956 рр. Вид. 2. Нью-Йорк ; Торонто; Сідней, 1983. Підп.: Наддніпрянець Вол. (= Спілка Визволення України. Вип. 25).

⁸⁵ Павлушкова Наталя Петрівна (1907, Тула - 17 травня 1997, Гадамар, Німеччина), племінниця С.Єфремова. Росіянка. Студентка Київського худ. ін.-ту. Арештована 3 квітня 1929 р. Була звинувачена в участі у «Комітеті визволення України». У винувальному висновку в справі «Комітету» перераховано 28 осіб, у вирокі Колегії ОГПУ 8 липня 1929 р. – 26 осіб (ті самі, крім не притягнутого до справи з огляду на його похилий вік кооператора Мик. Левицького та Павлушкової, якій спершу домагалися 3 років концтабору). – Дж.: ГДА СБУ. № 67213 ФП.

⁸⁶ Єфремов Сергій. Щоденники, 1923-1929. К. : Рада, 1997.С. 752.

⁸⁷ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 176-177.

⁸⁸ Єфремов Сергій. Щоденники. С. 765.

⁸⁹ Там само. С. 765-766.

⁹⁰ Калиник Олекса Михайлович (30 IX 1909, Ромни – 18 XI 2001, Лігайтон, Па, США). – Дж.: Свобода. 2001. 23 листопада. № 47. С. 31.

⁹¹ Калинин О. Відродження СВУ // Місія України. 1957. Травень-червень. Ч. 1. С. 2-3.

⁹² Плющ Василь. Спілка визволення України: її мета та ідеї // Спілка визволення України: 36. 1. Мюнхен, 1953. С 53.

⁹³ Спілка Визволення України: Ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях. 36. 1. Мюнхен, 1953. 64 с. Гол. редактор Вас. Плющ. Члени редакції: П. Курінний, Ст. Ленкавський.

Рец.: **Соловей** Дм. Про нові матеріали до історії СВУ // Вільна Україна. Ч. 2. 1954. С. 52-56; Ч. 3. 1954. С. 60-64; **Соловей** Дм. Чи СВУ 1952 року, засноване на еміграції, є відновленням СВУ другої половини 1920-их років в УСРР? // Вільна Україна. Ч. 4. 1955. С. 61-64.

Із змісту : **Татусь** Михайло (18 X 1893, Північний Кавказ – не раніше 1953). Доля академіка С.О.Єфремова (С. 43-52).

Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріали про діяльність. 36. 2 / Ред. В.Коваль. Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. 272 с.

Із змісту : Павлушкова Наталя. Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді : Спогади (С. 20-73), Полонська-Василенко Н., С.О.Єфремов : Спогади (С. 90-100), **Горецький** Б. Загибель славного роду : Спогади (С. 106-116), **Горецький** Б. Володимир М. Чехівський (С. 117-124), Полонська-Василенко Н. Михайло Є. Слабченко (С. 125-130), **Калиник** О. Терор в Україні за Скрипника (С. 174-179), **Косаренко-Косареви**ч В. Сталінське правління в Україні (С. 214-220), СВУ й «культурний обмін» (С. 225-233), **Бобровський** Ю. Імперіялізм Росії і московський народ (С. 249-258).

⁹⁴ **Косаренко-Косареви**ч Василь (23 березня 1891, Лани, пов. Кам'янка-Струмилова, Галичина – 30 вересня 1964, Нью-Йорк), публіцист, політичний діяч. 1918 служив у Міністерстві закордонних справ УНР. Член укр. делегації на мирних переговорах 1918 у Бресті. Після війни, на еміграції доповнив студії з інженерних і політичних наук у Берліні. 1943 заарештований гестапо за критику гітлерівської східної політики. Два роки провів у концтаборі. 1952 емігрував до США. Дружина - Ірина Гнатюк, дочка фольклориста Володимира Гнатюка. Дочка Ляля-Христина Гедерсман. – Тв.: Автор праці «Московський сфінкс: Міг і сила в образі сходу Європи» (Нью Йорк, 1957). - Дж.: Василь Косаренко-Косареви,ч, публіцист і політик помер [...] // Листи до приятелів. 1964. Кн. 9/10. С. 61; Цінне поповнення архіву НТШ // Вісник НТШ. Львів, 2000. Осінь. Ч. 24. С. 9.

⁹⁵ **Курінний** Петро Петрович (4/16 травня 1894, Умань - 25 листопада 1972, Мюнхен), археолог, історик. Син адвоката, члена Одеської громади. Учень і товариш Д.Щербаківського. Закінчив іст.-філол. фак. Ун-ту Св.Володимира (осінь 1917). Директор Всеукраїнського музейного містечка. Дж.: Білокінь С. Музей України: (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 457.

⁹⁶ Снегирев Гелій. Мама моя, мама...: Лирико-публицистическое исследование // Континент. Кн. 11. 1977. С. 11-53; Кн. 12. 1977. С. 163-209; Кн. 13. 1977. С. 173-203; Кн. 14; Кн. 15. 1978. С. 90-122.

⁹⁷ Книжка Євгена Снегирьова про процес СВУ і СУМ – нове свідчення трагедії української інтелігенції // Свобода. 1977. 29 квітня. С. 2, 6. Відгук: Головна Управа СВУ. Дядьки з «Кобзарями» в торбах // Свобода. 1977. 14 травня. Див. також: Некрасов В. И не стыдно? // Новое русское слово. 1977. 28 августа; Туркало К. О статье В.Некрасова «И не стыдно?» // Новое русское слово. 1977. 8 сентября; Протест «Спилки Визволення України» // Новое русское слово. 1977. 21 октября.

⁹⁸ Платковський М. Антиукраїнські виступи «Континенту» // Свобода. 1977. 12 серпня. Ч. 158.

⁹⁹ Снегірьов Гелій (Євген). Набої для розстрілу та інші твори. Нью-Йорк, Торонто, 1983. 492, [4] с.

¹⁰⁰ Там само. С. 121-122.

¹⁰¹ Зберігається в приватному архіві.

¹⁰² Снегірьов Г. Набої для розстрілу. С. 236.

¹⁰³ Білокінь С. Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 9 липня. № 27 (4488). С. 8; 16 липня. № 28 (4489). С. 8; 23 липня. № 29 (4490). С. 8; 30 липня. № 30 (4491). С. 8.

¹⁰⁴ Снегірьов - КГБ і їхні підручні: 36. документів. Нью-Йорк: СВУ, 1977. [2], 244 с.

¹⁰⁵ **Андрієвська** Ольга Трохимівна (1876, Чернігівщина - 11 XII 1937, Саратов), філолог, гром. діячка. Дочка священика. 1900 - 01 оселилась у Чернігові. Брала участь у гуртках, поширювала нелегальну літ-ру. Член Черніг. "Просвіти". Приятелька родини Коцюбинських. Працювала у стат. бюро Черніг. губ. земської управи. 30 VIII 1903 у Полтаві виступила на ювілеї Котляревського як делегатка чернігівського драм. т-ва. Її виступ укр. мовою голова зборів полтавський міський голова перебив (Лотоцький Ол. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. С. 280). Учасниця укр. наук. курсів у Львові 1904 (Там само. С. 148; є фото). 1906 поліція знайшла у неї кілька десятків прокламацій та брошур. Київ. судова палата засудила її до ув'язнення (1908 замінене на заслання до Сибіру). Під псевдонімом "Івась" надрукувала ліричну мініатюру "Нічка весняна, тиха..." (Розвага: Укр. декламатор. Т. 2. К., 1908. С. 397 - 398). Відомі два її листи до М. Коцюбинського (1908 - 09 з Праги й Рима; Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 1. К., 2002. С. 34-35; листи Коцюбинського до неї загинули після її арешту). На поч. 1908 одержала дозвіл виїхати за кордон. Посередничала в перекладах творів Коцюбинського чеською мовою. Про неї останній писав Іп. Бочковському та В. Гнатюку. 1911 повернулась до Чернігова. 1915 мешкала в Києві у Покровському монастирі на Діонісіївському пров., 15. На поч. VI 1917 обрана секретарем ЦК (Президії Ради) Союзу укр. автономістів - федералістів (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. С. 51; Український національно-визвольний рух, III-XI 1917 року: Док. і мат. К., 2003. С. 354). Науковий співробітник, учений діловод (1919-21), бібліотекар (1922 - 27) Комісії для складання словника української

живої мови ВУАН. У помешканні, де вона жила (Нестеровська, 17, пом. 24), була вільна кімната, там нелегально оселився С. Єфремов (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484. Арк. 3). Зберігала 12 аркушів цензурного примірника “Кобзаря” 1860 (Білокінь С. “Музей України ; Збірка П. Потоцького”: Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 138). Передала збірку програмок “театру корифеїв” до Театрального музею (Звіт, 1926 - 1929 / ВУАН ; Театральний музей. К., 1930. С. 10, 15). Ув'язнена у справі СБУ. 4 ІІ 1930 одержала 7 років концтабору, 15 ІІ 1935 внаслідок перегляду справи заслана до Саратова. Там знову ув'язнена, ішла в одній справі з Й. Гермайзе та Нат. Коцюбинською. Рішенням судової трійки при Управлінні УНКВД по Саратовській області 8 ХІІ 1937 усіх їх розстріляли (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484 ; Шаповал Ю. Україна 20 - 50 - х років: сторінки ненаписаної історії. К.: Наукова думка. 1993. С. 141). Алла Барінова називає як її посправників дружину Ол. Шумського Євдокію Гончаренко, Наталю Коцюбинську, Гліба Дорошкевича та Петра Палька (**Барінова** А. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя // Зона. 2001. № 15. С. 122. Підп.: Чумак А.). Сестра Василя А. Чол.: Всеволод Михайлович Ганцов (**Снегірьов** Г. Набої для розстрілу (1983). С. 240). – **Дж.: Енци.** українознавства. Т. І. С. 44 ; **ЦДАГО** України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484 ; **Історія** Академії наук України, 1918-1923 : Документи і матеріали. К. : Наукова думка, 1993. С. 227, 259, 385, 386 ; ... 1924-1928 : Документи і матеріали. К. : НБУВ, 1998. С. 153, 526 ; **Єфремов** С. Щоденники, 1923-1929. К., 1997. С. 406 ; **Барінова** А. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя // Зона. 2001. № 15. С. 100–126. Підп.: Чумак А.; **Танюк** Л. Твори. Т. ІV (2004). С. 689 ; **Зайцева** З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). К. : КНЕВУ, 2006. С. 303; **Турченко** Ф.Г. Микола Міхновський : життя і слово. К.: Генеза, 2006. С. 119 ; **Циганкова** Е. Сходознавчі установи в Україні: (радянський період). К.: Критика, 2007. С. 34, 62.

¹⁰⁶ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 99. Арк. 182.

¹⁰⁷ Бігановська Євгенія Іванівна. Секретар журналу "Книгар". Гр.Кочур опублікував (Жовтень. 1966. № 8. С. 103) жартівливий дарчий напис М.Зерова на примірнику своєї «Антології» (К., 1920). Інскрипт дагується 4 серпня 1920 р.

¹⁰⁸ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 99. Арк. 188.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само. Арк. 189.

¹¹¹ Литвицький Микола Ол. (1890-1940) – український урядовець, кооператор з Поділля. Товариш міністра внутрішніх справ УНР Директорії (1920). Абсолювент Української Господарської Академії, працював на землях Карпатської України (Українська висока політехнічна школа на чужині. Т. II: Український Технічно-Господарський інститут (Подебради, Регенсбург, Мюнхен), 1932-1952. Нью-Йорк: Друкарня УПЦ в США [So. Bound Brook, N. J.], 1962. С. 109). Розстріляний угорцями. – Дж.: Наріжний Симон Петрович (1898-1983). Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. Прага, 1942. С. 345; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918-1920: Документи і матеріали. Т. 2. К., 2006. С. 707.

¹¹² ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 11. Арк. 105 зв. (рукопис), 113-114 (машинопис).

¹¹³ Бондаренко Галина Минівна. Член «Комітету Визволення України». Була присутня на присвяченій «СВУ» лекції в Будинку вечерних АН УРСР 15 травня 1989 року, яку провів українознавчий клуб «Спадщина».

¹¹⁴ Див.: Снегірьов Г. Набої для розстрілу. С. 240-241.

¹¹⁵ Матеріали кримінальної справи № 475 // Аулова Людмила, Даниленко Василь, Лавренюк Валентина. Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. Львів, 2010. С. 363-415.

¹¹⁶ Релігійний аспект процесу «СВУ» лишається поза рамками цієї розвідки.

¹¹⁷ Харченко Антон Іванович (5 серпня 1887, с. Шамраївка Велико-Половецького пов. Київ. губ. – не раніше квітня 1937), редактор кількох журналів («Кооперативна зоря» та ін.), що його видавав «Дніпро-союз». 1921 емігрував до Польщі, перебував у Парижі й Берліні. Як змінюхивець у червні 1923 повернувся до Києва. Працював у «Книгоспілці» та «Вукопспілці». Разом з Мик. Зеровим здійснив стилістичну редакцію другого тому «Творів» М.Гоголя «Миргород» (К.: Книгоспілка, 1930). За рекомендацією Вас. Іванушкина (раніше завідував «Книгоспілкою», де Харченко був редактором) працював у Всенародній бібліотеці України, звільнений з посади (1936). Потім працював у Держлітвидаві перекладачем. За рекомендацією члена партії Марії Мих. Хілінської (згодом зав. Рукописним відділом ВБУ) працював редактором звукової картини «Я люблю». Др. Нагала Іванівна (Кра-

сицька), двоюрідна сестра дружини розстріляного (1934) поета О.Влизька. Адреса: Кругло-Університетська, 3 а, пом. 4. Арешт. 1 листопада 1936. 17 квітня 1937 Судово-наглядова колегія Верховного суду СРСР (Москва) замінила розстріл на 10 років плюс п'ять з конфіскацією. - Дж.: ГДА СБУ. № 50543 ФП; Безсмертні: Зб. спогадів про М.Зерова, П.Филиповича і М.Драй-Хмару. Мюнхен, 1963. С. 291; Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія НБУ ім. В.І.Вернадського, 1918-1941. К., 1998. С. 257, 259, 260.

¹¹⁸ Близьку до Чикаленкової думку висловив К.Туркало: «Промова А.Ніковського на судовому допиті виглядала як прокурорська промова над визвольною боротьбою УНР 1917-20 років. Про СВУ, тобто про його чи її роботу він нічого не казав, - тільки, що привіз Чикаленкового листа до Єфремова і мав завдання від закордонного СВУ організувати СВУ тут. А решта промови – ганьбив і паскудив усіх і вся – з визвольної боротьби. Л.М.Старицька-Черняхівська не могла спокійно сидіти під час його промови. Вона весь час сіпала мене за рукав і пошепки казала: «Хто його тягне за язик?», «Для чого це?», «Що він каже?», «Чи він здурів?» тощо» (Туркало К. Спілка Визволення України // Українські вісті. 1976. 6-7 серпня).

¹¹⁹ Рукою К.Туркала приписано: «Помер 7 III 1965 р. о 2 год. вдень».

БІОІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Сучасний етап української історичної науки характеризується посиленням інтересу з боку фахівців до одного з напрямків історіографічних досліджень — біоісторіографії. Комплексне дослідження світогляду істориків, їх суспільно-політичної діяльності та наукової спадщини не тільки наповнює конкретним змістом наші уявлення про розвиток історичного знання, але і дозволяє посилити вивчення багатьох аспектів історії історичної науки: проблемного, кадрового, організаційного, методологічного, джерелознавчого тощо.

Біоісторіографічні дослідження в національній історичній науці мають певну історіографічну традицію¹, а підвищення інтересу вчених на сучасному етапі вітчизняної історичної науки до студії цього наукового поля пов'язані з основними тенденціями і особливостями соціально-політичного й науково-освітнього розвитку України. Саме в процесі відновлення державної незалежності України представники вітчизняної історичної науки відмовились від «прикметної для радянських часів офіційної історії, яка виявилася наскрізь фальсифікованою та створили умови для ґрунтовного перегляду історичного процесу»². Одним з недоліків радянської історичної науки було певне ігнорування особистісного фактора у розвитку науки. Наукові праці радянської історіографії, що носили переважно колективний характер, приводили до складності виявлення особливостей індивідуального бачення окремими істориками історичного процесу. Отже, наприкінці 1980-х рр. в епіцентрі уваги представників українського історико-наукового співтовариства постає біоісторіографія. Питання національної ідентичності та пошуки соціокультурної, політико-ідеологічної та історіографічної самоідентифікації вчених-істориків детермінували біоісторіографічні дослідження в українському історіографічному полі. Внаслідок цього на зламі ХХ–ХХІ ст. вивчення

історії історичної науки через призму історії життя та наукового доробку вченого-історика стало означати не повернення до персонологічного методу в історико-наукових дослідженнях, а розвиток тенденції до антропологізації історико-наукового пізнання³, яка перетворилася в одну з принципових рис сучасної парадигми української історичної науки⁴.

Спалах активності вітчизняних вчених-істориків наприкінці 1980-х рр. стимулював інтерес інтелектуальної спільноти до біоісторіографічної проблематики. Внаслідок цього сформувався український ландшафт біоісторіографії, в якому за географічно-тематичною ознакою досліджень можна виділити регіональні складові (київська, харківська, одеська тощо) єдиного біоісторіографічного процесу, що за останні двадцять років пройшов непросту конфігурацію розвитку, має свій ритм руху, діапазон тематичних напрямів, розмаїття жанрів і форматів публікацій та мережу формальних/неформальних дослідних центрів.

Провідним формальним центром у розвитку українських біоісторіографічних досліджень виступає Інститут історії України НАН України (ІУ НАНУ) та зокрема один з його структурних підрозділів — відділ української історіографії. Відповідно тематично-хронологічним ознакам біоісторіографічних студій науковців провідної історичної інституції в їх діяльності на цьому науковому полі можна виділити два періоди. Першому періоду (кінець 1980-х рр. — перша половина 1990-х рр.) характерні видання монографій та великих за обсягом нарисів присвячених корифеям національної історичної науки — М. І. Костомарову⁵, М. С. Грушевському⁶, М. Є. Слабченку⁷, М. І. Яворському⁸. Другому періоду (друга половина 1990-х — до сьогодні) притаманно видання монографій, чисельних наукових, енциклопедичних і довідкових статей, захисти дисертацій, якісно нових біобібліографій, які присвячені вивченню діяльності істориків у різних сферах, що розширило тематичний і жанровий діапазон біоісторіографічних досліджень. Так, з продовженням вивчення, на підґрунті нових методологічних засад, «історіографії в обличчі» знаних істориків М. І. Костомарова⁹ і М. С. Грушевського¹⁰ співробітники ІУ НАНУ звернули увагу в своїх біоісторіографічних пошуках до інших постатей істориків XIX — початку XX ст. — О. М. Лазаревського¹¹, В. С. Іконникова¹², В. Л. Модзалевського¹³, О. І. Левицького¹⁴ та ін.

Науковці ІУ НАНУ також започаткували дослідження інтелектуальної біографії призабутих імен українських істориків 1920–50-х рр. Поява цих студій стала можливою завдяки тематичному плюралізму в історичних дослідженнях, що певною мірою підтверджує недостатню увагу фактору наукової індивідуальності при характеристиці радянськими вченими історико-наукового співтовариства. Певною мірою усуненню цих лакун сприяють розвідки, які присвячені життєвому шляху й творчому доробку таких знаних істориків як О. П. Новицький¹⁵, Б. Д. Крупницький¹⁶, М. Н. Петровський¹⁷, О. П. Оглоблин¹⁸ та ін. В останні десятиліття вченими ІУ НАНУ було видано також певну кількість наукових студій, присвячених життєвому шляху і науковій творчості українських істориків другої половини ХХ ст. — О. М. Апанович¹⁹, М. І. Марченку²⁰, К. Г. Гуслистому²¹, Ф. П. Шевченку²², С. В. Кульчицькому²³, П. Т. Троньку²⁴, В. О. Голубуцькому²⁵, О. С. Компан²⁶, Я. Р. Дашкевичу²⁷ та ін.

Велика кількість біоісторіографічних напрацювань науковців ІУ НАНУ публікується в періодичних виданнях, а також у збірниках, що видаються зусиллями співробітників відділів української історіографії та спеціальних історичних дисциплін інституту до ювілейних та пам'ятних дат видатних українських істориків²⁸. Отже, науковці ІУ НАНУ в останні двадцять років все більше уваги приділяють вивченню наукової діяльності та оцінці внеску вчених у розвиток історичної науки, що становить розвиток нового напрямку української історіографії – біоісторіографічних досліджень.

Складовою єдиного біоісторіографічного процесу в українській історіографії є біоісторіографічні дослідження в регіональних формальних/неформальних дослідних центрах, самобутність яких залишає відбиток на всій національній історичній науці²⁹. Відповідно до запропонованої концепції Т. М. Попової, регіональні біоісторіографічні дослідження складаються в результаті взаємодії багатьох складових, серед яких особливості формування інфраструктури історичної науки і проблемно-дисциплінарної структури історичних досліджень, значення формальних/неформальних центрів у науково-історичній діяльності, «престижності» історії в регіональному інтелектуальному середовищі, статусу істориків у науковому співтоваристві регіону та виступають в якості

самостійної лінії, де чим ширше буде тематичний і жанровий діапазон, тим більш фундаментальною стане база для загальної картини розвитку історичної науки в регіоні³⁰. Всі ці елементи відображені в біоісторіографічних працях одеських істориків, які є представниками «одеського осередку» регіональної історіографії.

Наукова актуальність біоісторіографічних студій одеських науковців визначається з'ясуванням місця та ролі їх регіональних досліджень у розвитку української історичної науки. Без цього не можливо в повній мірі уявити значущість її в цілому, тому дана розвідка є спробою заповнити цю прогалину.

Наприкінці 1980-х рр. біоісторіографічні дослідження опинились в епіцентрі уваги представників одеського наукового співтовариства. З того часу й до сьогодні одеський ландшафт досліджень цього напрямку складається дискретно й багато в чому відбиває загальні лінії розвитку нового напрямку в українській історіографії. У зв'язку з цим увесь спектр наукової літератури одеських істориків з досліджуваної проблеми можна розділити на два нерівних за обсягом блоки: теоретичний і емпіричний. В основу такого поділу покладено мету осмислення діяльності науковців. У першому випадку він займає підлегле становище, в другому – чільне. При цьому необхідно враховувати, що межа між цими двома блоками осмислення поставленої проблеми умовна і рухома, як і кордон між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання. До теоретичного блоку відноситься незначна кількість праць³¹.

Вагому кількості студій одеських істориків у біоісторіографічному напрямі склали емпіричні дослідження. Першою з одеських науковців до тематики біоісторіографічних студій, що згодом стала однією з провідних в її наукових пошуках, звернулась Т. М. Попова, яка крізь призму регіональної історіографії протягом майже останніх двадцяти п'яти років досліджує інтелектуальну біографію вчених-істориків Одеси другої половини XIX – першої третини XX ст.

Починаючи з 1990-х рр. в одеському співтоваристві істориків відбувається спалах біоісторіографічних досліджень, наукові результати яких, відповідно до проблемно-хронологічного принципу, можна умовно поділити на п'ять тематичних блоків. До першого відносяться студії, в яких одеські історики через призму розвитку історичної науки та історію університетської історичної освіти в

регіоні звертаються до наукової спадщини їх репрезентантів. Внаслідок цього з'явилася низка статей, де висвітлені життєвий шлях та творчість Є. П. Трифільєва³², А. О. Скальковського³³, Є. М. Щепкіна³⁴, П. М. Біцилли³⁵, Ф. І. Успенського³⁶, К. П. Добролюбського³⁷, В. К. Надлера³⁸, О. І. Маркевича³⁹, В. Е. Крусмана⁴⁰, М. І. Мандеса⁴¹, І. А. Линниченка⁴², Л. Ф. Восводського⁴³, П. К. Бруна⁴⁴, О. Л. Бертьє-Делагарда⁴⁵, М. П. Смирнова⁴⁶, А. В. Флоровського⁴⁷, Ф. І. Леонтовича⁴⁸, Ф. Ф. Дашкова⁴⁹, Б. А. Вахевича⁵⁰, П. А. Іванова⁵¹, І. М. Троцького⁵², І. А. Хмельницького⁵³, М. Г. Попруженка⁵⁴, О. Л. Коцейовського⁵⁵, О. Я. Шпакова⁵⁶, В. О. Яковлева⁵⁷, С. Л. Аваліані⁵⁸, П. Г. Клепатського⁵⁹, С. М. Ковбасюка⁶⁰, В. Ф. Лазурського⁶¹, І. М. Бондаренка⁶², Г. І. Перетятковича⁶³, О. П. Доброклонського⁶⁴.

До другого блоку входять праці, в яких в контексті відродження призабутих імен істориків Одеси 1920–40-х рр., що в часи сталінської репресивної політики були викреслені зі сторінок української історіографії, висвітлюється їх життя та дослідження. Так, серед «репертуару» сучасних одеських вчених з'явилися статті про М. Є. Слабченка⁶⁵, О. О. Рябініна-Склярєвського⁶⁶, Ю. Г. Оксмана⁶⁷, І. Д. Сероглазова⁶⁸, В. І. Селінова⁶⁹, Є. О. Загоровського⁷⁰, В. Я. Герасименка⁷¹, А. В. Музички⁷², М. О. Соколова⁷³, Е. Г. Оксмана⁷⁴, М. І. Гордієвського⁷⁵, К. О. Копержинського⁷⁶, І. Я. Фааса⁷⁷, М. М. Розенталя⁷⁸.

Третій блок склали розвідки, присвячені одеським історикам, наукова діяльність яких припадала на другу половину ХХ ст. та безпосередньо пов'язана з Одеським університетом. Серед них статті присвячені П. О. Каришковському⁷⁹, В. П. Ващенко⁸⁰, З. В. Першиній⁸¹, М. Ю. Раковському⁸², В. С. Алексеєву-Попову⁸³, А. Д. Бачинському⁸⁴, Д. П. Урсу⁸⁵, Г. М. Шабановій⁸⁶, Н. М. Якупову⁸⁷, В. Н. Станко⁸⁸, К. Д. Петряєву⁸⁹.

На відміну від біоісторіографів ПУ НАНУ, за виключенням деяких поодиноких статей, які присвячені відомим постатям української (В. Б. Антонович⁹⁰, М. С. Грушевський⁹¹, М. І. Костомаров⁹², М. М. Аркас⁹³) й російської (Т. М. Грановський⁹⁴, Є. В. Тарле⁹⁵) історичної науки, що складають четвертий блок, одеські науковці переважно звертають свою увагу на вчених-істориків, чиє життя та наукова творчість були пов'язані з Одесою. Відмінністю сучасних одеських істориків у порівнянні з колегами

ПУ НАНУ є те, що за останні п'ять років в їх наукове поле зору в контексті біоісторіографічних досліджень потрапили й європейські історики – В. Ягіч⁹⁶, М. Пселл⁹⁷, Л. Диакон⁹⁸, І. Скилиця⁹⁹, Лопес де Гомара¹⁰⁰, праці про яких склали п'ятий блок.

Отже, з кінця 1980-х й до нашого часу результати біоісторіографічних досліджень наукового співтовариства одеських істориків у більшій частині вилилися в студії у фахових збірках, але також мають інші форми і жанри. Це статті в довідкових¹⁰¹ й енциклопедичних виданнях¹⁰²; збірки статей (М. Є. Слабченко¹⁰³), біобібліографічні видання (Н. М. Якупов¹⁰⁴, П. О. Каришковський¹⁰⁵, А. Д. Бачинський¹⁰⁶, О. І. Маркевич¹⁰⁷, Є. М. Щепкін¹⁰⁸, Ф. І. Леонтович¹⁰⁹); біографічні матеріали (О. О. Рябінін-Скляревський¹¹⁰, В. Т. Галяс¹¹¹, А. Д. Бачинський¹¹²); дисертаційні дослідження (А. О. Скальковський¹¹³, О. І. Маркевич¹¹⁴, Ф. І. Леонтович¹¹⁵); об'ємні нариси (О. І. Маркевич, П. М. Біциллі, Є. М. Щепкін, В. Е. Крусман¹¹⁶); монографії (А. О. Скальковський¹¹⁷, О. І. Маркевич¹¹⁸, Ф. І. Леонтович¹¹⁹); проведення міжнародних конференцій на честь П. О. Каришковського (Одеса, 1989–2011) та історіографічних читань, присвячених О. І. Маркевичу (1997), А. О. Скальковському (1998), П. М. Біциллі (1999, 2007, 2009) й Є. М. Щепкіну (2010).

Сучасне одеське біоісторіографічне співтовариство об'єднує переважно істориків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (ОНУ). Спеціальні дослідні підрозділи для вивчення цього напрямку в Одесі відсутні (в ОНУ кафедри історіографії або спеціальних історичних дисциплін відсутні), але лагуну цієї сфери наукових інтересів заповнювали самостійні пошуки вчених інших кафедр історичного факультету. Завдяки цьому за останні двадцять років склались «персоналогічні» дослідницькі центри, де провідні місця займають Т. М. Попова (кафедра нової та новітньої історії) і В. М. Хмарський (кафедра історії України). Крім активних самостійних досліджень їм вдалося об'єднати навколо себе та зацікавити новим напрямком молодих істориків (Т. М. Попова – І. В. Максименко (вищу історичну освіту отримала 1993 р.), В. А. Мирошниченко (1996), В. В. Левченко (1996), Д. О. Шумейко (1998), С. Є. Березин (1999); В. М. Хмарський – Л. В. Новікова (1992), Г. С. Левченко (1994), О. Є. Музичко (2000), Е. П. Петровський (2002), О. Д. Макміллан

(2006)), професійний вік яких (вираховуючи від року отримання фаху історика) в середньому складає 14 років. Підсумовуючи вище зазначені аспекти можна стверджувати, що в Одесі на зламі ХХ–ХХІ ст. відбулася інституціоналізація біоісторіографічних досліджень як відокремленої предметної наукової галузі, оскільки створені групи є своєрідними асоціаціями дослідників біоісторіографії, але питання завершеності цього процесу у формальну науково-дослідну структуру залишається відкритим.

Отже, в одеському співтоваристві біоісторіографів з розвитком «історіографії в особах» йде процес формування теоретичних засад та накопичення фактологічних даних наукової біографії представників вчених-істориків національної та світової історичної науки. Збіг цих процесів у часі сприяє як посиленню інтересу до проблеми, так і появи нових робіт. Однак говорити про остаточну науково-дисциплінарну сформованість біоісторіографічних досліджень недоцільно. Підґрунтям цієї тези є те, що, з одного боку, недостатньо розроблена теоретико-методологічна проблема даного жанру та наявність складності комплексу джерел, частина з яких (особисті фонди істориків) поки ще недостатньо введена в науковий обіг. З іншого боку, створення творчого портрета історика під силу виключно висококваліфікованому історіографу, який повинен володіти глибоким знанням теми, великим діапазоном наявної літератури та джерел, ерудицією та інтуїцією. Невисока інформативність джерел, перевага непрямих свідчень, не встановлена епістолярна спадщина багатьох істориків минулого незмірно підвищують вимоги до дослідницьких навичок сучасного історіографа.

Таким чином, на когнітивному рівні інституціоналізація біоісторіографічних досліджень в українській історіографії на сьогодні має досить чіткі контури: складено об'єктно-предметну область досліджень, визначено широке проблемне поле, виявлено певний масив джерельної бази, намічено дисциплінарні/інтердисциплінарні підходи до аналізу творчості істориків, запропоновано перші концептуальні побудови досліджень, сформовано мережу формальних/неформальних дослідних центрів. У цій багатомірній площині одеський ландшафт біоісторіографічних пошуків, безумовно, складає значний пласт у загальній системі українських біоісторіографічних досліджень.

¹ Див.: Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — 239 с.

² Рубльов О. С., Юркова О. В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.) // УІЖ. — № 6. — 2006. — С. 25.

³ Див.: Колесник І. І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. — Харків, 1995. — С. 44.

⁴ Див.: Попова Т. Н., Максименко І. В. Биоисториографические этюды // Одеський університет. — 1995. — №№ 6–9, 14–17; Попова Т. Н., Максименко І. В. Судьбы ученых: из истории Новороссийского университета (биоисториографические этюды) // Российские университеты в XVIII–XX веках. — Вып. 4. — Воронеж, 1999. — С. 155–173; Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії ХХ століття: Біоісторіографічні нариси. — Острог, 2002. — 165 с.; Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. — Одесса, 2007. — 536 с.

⁵ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885. — К., 1992. — 232 с.

⁶ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Асадеміа: Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — 321 с.; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — 198 с.; Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — 144 с.

⁷ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — К., 1993. — 70 с.

⁸ Санцевич А. В. М. І. Яворський: Нарис життя і творчості. — К., 1995. — 61 с.

⁹ Ясь О. В. Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945–1991) // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 8. — 1998; Енциклопедія життя і творчості Н. І. Костомарова (1817–1885) / Редкол.: В. А. Смолий (пред.) і др. — К., Донецьк, 2001. — 570 с.; Микола Іванович Костомаров (1817–1885): Матеріали до бібліографії / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. — Запоріжжя; Чернігів, 2002. — 124 с.; Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцicl. довід. / В. А. Смолий, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. — К., 2005. — 543 с.; Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та

статті Ольги Багалій. — К., 2005. — 142 с.; Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова // УІЖ. — №. 2. — 2007. — С. 78–88; Гончар О. Т. «Людина науки, закохана в неї...» (М. І. Костомаров) // УІЖ. — №. 2. — 2007. — С. 107–113; Удод О. Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М. І. Костомарова // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 18. — 2007. — С. 100–108; Гончар О. Т. Українофільська діяльність М. Костомарова у дзеркалі його епістолярію (середина 1850-х — початок 1860-х рр.) // УІЖ. — №. 6. — 2010. — С. 34–49 та ін.

¹⁰ Рубльов О. С. Михайло Грушевський: Перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // УІЖ. — № 5–6. — 1996; Гирич І. Б. Організація М. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя і діяльності (1894–1914) // УІЖ. — № 1. — 1997. — С. 72–86; Верменич Я. В. Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // УІЖ. — № 2. — 1998. — С. 92–101; Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). — К., 1999. — 433 с.; Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: проблеми створення академічної біографії вченого // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 6. — 2003. — С. 42–45 та ін.

¹¹ Герасименко Н. О. Листи Д. І. Багалія: з епістолярної спадщини О. М. Лазаревського // УІЖ. — №. 1. — 2008. — С. 113–122; Герасименко Н. О. Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського // УІЖ. — №. 3. — 2009. — С. 92–108.

¹² Войцехівська І. Н. Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. — К., 1998. — 130 с.; Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. — К., 1999. — 360 с.

¹³ Верменич Я. В. Фундатор української генеалогії (В. Л. Модзалевський) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 9. — 1999. — С. 341–356.

¹⁴ Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. — К., 1998. — 150 с.; Удод О. Орест Іванович Левицький як організатор української історичної науки // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 20. — 2010. — С. 122–130.

¹⁵ Бонь О. І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. — К., 2004. — 219 с.

¹⁶ Ясь О. В. Борис Крупицький // УІЖ. — № 6. — 2004. — С. 83–94.

¹⁷ Юсова Н. Н. Н. Петровский и генезис концепции древнерусской народности // Вестник Челябинского государственного университета. Серия 1. — 2005. — № 2; Удод О. А., Шевченко А. Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): Життя і творчий шлях історика. — К., 2005. — 192 с.

¹⁸ Ясь О. Историчні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919–1941) // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 18. — 2008. — С. 214–252.

¹⁹ Дмитрієнко М. Ф. Жіночий портрет в історичному інтер'єрі // Історія українського середньовіччя: козацька доба. — Ч. 1. — 1995. — С. 5–28.

²⁰ Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: М. І. Марченко // УІЖ. — № 1–3. — 1996.

²¹ Удод О. А. Кость Гуслистый як історик України. — К., 1998. — 176 с.

²² Апанович О. М. Федір Павлович Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина: Спогади та історіографічний аналіз. — К., 2000. — 179 с.; Ясь О. В. Постать і науковий доробок Ф. П. Шевченка: погляд з того боку «залізної завіси» // УІЖ. — № 4. — 2004. — С. 117–125; Колесник І. І. Федір Шевченко: Інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // УІЖ. — № 5. — 2005. — С. 178–192.

²³ Станіслав Кульчицький: Бібліографічний покажчик / Історіографічний нарис О. В. Юркової. — К., 2002. — 225 с.

²⁴ Реєнт О. П. Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько // УІЖ. — № 3. — 2005. — С. 159–168.

²⁵ Юсов С. Л. Наукова й педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період // УІЖ. — № 2. — 2006. — С. 89–105.

²⁶ Ясь О. В. Историчні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження) // УІЖ. — № 5. — 2006. — С. 140–156.

²⁷ Гирич І. Ярослав Дашкевич — історіограф новітньої України. Спроба есею // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 18. — 2007. — С. 280–312; Гирич І., Дядюк М. Ярослав Дашкевич: кілька штрихів до портрета історика // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 20. — 2010. — С. 170–179.

²⁸ Див.: Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 7–16. — К., 1999–2005.

²⁹ Пикалов В. Г. Региональная «историография в лицах»: поиски и успехи // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 4. — 2000. — С. 92–94.

³⁰ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах... — С. 492–495.

³¹ Попова Т. Н. Некоторые проблемы биоисториографического жанра // Проблеми провінціології. — Чернівці, 1996. — С. 24–25; Максименко И. В., Панасюк В. Б. Биографистика и биоисториография // ЗІФ. — Вип. 4. — 1997. — С. 135–140; Попова Т. Н. О методике биоисториографических исследований // ЗІФ. — Вип. 5. — 1997. — С. 165–172; Попова Т. Н. Биоисториографические исследования по материалам фондов ГАОО (Теоретико-методологический аспект) // Архів. Документ. Історія. Сучасність. — Т. IV. — 2001. — С. 302–305; Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах... — С. 487–509.

³² Попова Т. Н. Из истории краеведения в Одессе: Е. П. Трифилев // Воспитание историей. — Одесса, 1989; Попова Т. Н. Из истории историографии: Е. П. Трифилев // П Астаховские чтения. — Харьков, 1994; Попова Т. Н. Из истории региональной историографии (Профессор Новороссийского университета Е. П. Трифилев) // Историческая память. — Вип. 2. — 2000. — С. 60–66; Попова Т. Н. Из истории Новороссийского университета: Е. П. Трифилев. К 140-летию со дня рождения (биоисториографический контур) // Проблемы славяноведения. — Вип. 9. — Брянск, 2007. — С. 42–62.

³³ Хмарський В. М. Археологічні публікації А. О. Скальковського з історії Одеси // Одесі-200. — Ч. II. — 1994. — С. 83–84; Котова Н. О. Аполлон Скальковский і його «Опыт статистического описания Новороссийского края» // ЗІФ. — Вип. 8. — 1999. — С. 126–132; Бондар Г. С. Публікація джерел з історії України в газеті «Одесский вестник»: А. О. Скальковский // ЗІФ. — Вип. 8. — 1999. — С. 222–226; Новикова Л. Польська складова у житті та творчості історика А. О. Скальковського: спроба узагальнення у контексті проблеми національної ідентичності // Поляки на півдні України. — 2006. — С. 242–251.

³⁴ Попова Т. Н., Максименко И. В. Научно-педагогическая деятельность профессора Е. Н. Щепкина // Одесі-200. — Ч. II. — 1994. — С. 27–29; Максименко И. В. Е. Н. Щепкин: к портрету историка и общественного деятеля // Российские университеты XVIII–XX веков в системе исторической науки и исторического образования. — Воронеж, 1994. — С. 62–65; Максименко И. В. Наука и политика в судьбе профессора Новороссийского университета Е. Н. Щепкина // Российские

университеты в XIX — начале XX вв. — Вып. 2. — Воронеж, 1996. — С. 155–166; Максименко И. В. Вопросы методологии истории в научно-педагогической деятельности Е. Н. Щепкина // ЗІФ. — Вып. 5. — 1997. — С. 144–150; Левченко В. В. Общественно-политическая деятельность Е. Н. Щепкина в 1917–1920 гг.: от профессора Новороссийского университета до «профессора-коммуниста» // Проблемы истории Центральной и Восточной Европы. — Брянск, 2009. — С. 66–71; Левченко В. Проблемы изучения интеллектуальной биографии Е. Н. Щепкина: к 150-летию со дня рождения и 90-летию со дня смерти // Південний захід. Одесика. — Вып. 9. — 2010. — С. 151–162.

³⁵ Попова Т. Н. Из истории Новороссийского университета: П. М. Бицилли // Одесі–200. — Ч. II. — 1994. — С. 118–120; Попова Т. Н., Шумейко Д. А. Проблемы медиевистики в творчестве П. М. Бицилли одесского периода // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. — Чернівці, 2000; Шумейко Д. А. Публикации П. М. Бицилли на страницах «Известий Одесского библиографического общества» // ЗІФ. — Вып. 10. — 2000. — С. 51–58; Шумейко Д. О. Болгарський період життя та творчості П. М. Біцилли // ЗІФ. — Вып. 11. — 2001. — С. 347–356; Шумейко Д. О. Рецензії як жанр наукової творчості П. М. Біцилли // ЗІФ. — Вып. 12. — 2002. — С. 467–476; Попова Т. Н. К анализу научного наследия П. М. Бицилли // Проблемы славяноведения. — Вып. 6. — Брянск, 2004. — С. 213–224; Попова Т. Н. Образ университетского профессора: П. М. Бицилли // Харківський історіографічний збірник. — Вып. 7. — 2004. — С. 15–31; Попова Т. Н. П. М. Бицилли: к характеристике научного творчества (одесский период и первые годы эмиграции) // Стародавнє Причорномор'я. — Вып. 6. — 2005. — С. 134–142; Дёмин О. Поиски историографических корней: П. М. Бицилли и А. М. Клитин // Българите в Северното Причерноморие. — Т. 10. — 2009. — С. 309–316; Шумейко Д. Творческое наследие П. М. Бицилли: одесский период // Българите в Северното Причерноморие. — Т. 10. — 2009. — С. 317–329; Левченко В. Концепция реформы высшей школы П. М. Бицилли (На основе статьи «Демократия и школа») // Българите в Северното Причерноморие. — Т. 10. — 2009. — С. 331–336; Шумейко Д. А. Исследования П. М. Бицилли по проблемам всемирной истории в период эмиграции // Curriculum Vitae. — Вып. 2. — 2010. — С. 38–43; Дёмин О. П. М. Бицилли и одесская медиевистика // Curriculum Vitae. — Вып. 2. — 2010. — С. 58–65; Попова Т. Н. П. М. Бицилли в контексте схолярной истории // Древнее Причерноморье. — Вып. IX. — 2011. — С. 404–410.

³⁶ Дьомін О. Б. Історія міжнародних відносин XVI століття в науковій спадщині Ф. І. Успенського // Одесі–200. — Ч. II. — 1994. — С. 120–122.

³⁷ Завьялова И. В. Константин Павлович Добролюбовский // Видные ученые Одессы. — Вып. 4. — 1994. — С. 34–36.

³⁸ Гончарук Т. Г., Новикова Л. В. В. К. Надлер: к биографии историка // ЗІФ. — Вып. 4. — 1997. — С. 145–150.

³⁸ Мирошниченко В. А. Деятельность А. И. Маркевича в Одесском Обществе Истории и Древностей (по материалам «Записок» ООИД) // ЗІФ. — Вып. 5. — 1997. — С. 160–165; Мирошниченко В. А. И. А. Линниченко о А. И. Маркевиче // ЗІФ. — Вып. 7. — 1998. — С. 146–151; Синявська О. О. До питання про археографічну діяльність О. І. Маркевича // ЗІФ. — Вып. 9. — 1999. — С. 218–222; Синявська О. О. Історичні погляди О. І. Маркевича // ЗІФ. — Вып. 11. — 2001. — С. 124–131; Попова Т. Н. К биографии А. И. Маркевича // Проблемы славяноведения. — Вып. 5. — Брянск, 2003. — С. 93–105; Кушнір В. Г. Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О. І. Маркевича // ЗІФ. — Вып. 16. — 2005. — С. 29–34.

⁴⁰ Немченко И. В. Научные изыскания В. Э. Крусмана в Одессе // Древнее Причерноморье. — Вып. IV. — 1998. — С. 100–105; Попова Т. Н. Из истории историографии: В. Э. Крусман (К 120-летию со дня рождения) // ЗІФ. — Вып. 9. — 1999. — С. 171–179; Попова Т. Н. В. Э. Крусман: новое прочтение // Древнее Причерноморье. — Вып. VIII. — 2008. — С. 294–299; Немченко И. В. Преодолевая стереотипы: П. М. Бицилли и В. Э. Крусман в одесский период творчества // Curriculum Vitae. — Вып. 2. — 2010. — С. 66–70.

⁴¹ Березин С. Е., Избаш Т. А. М. И. Мандес: историк, филолог, искусствовед (по материалам фондов Государственного архива Одесской области) // ЗІФ. — Вып. 7. — 1998. — С. 152–157.

⁴² Мирошниченко В. А. Деятельность И. А. Линниченко в Одесском библиографическом обществе: материалы к биографии // ЗІФ. — Вып. 9. — 1999. — С. 179–184; Мирошниченко В. А. И. А. Линниченко: к изучению крымского периода жизни историка // Архів. Документ. Історія. Сучасність. — Т. IV. — 2001. — С. 278–281; Музичко О. Є. Внесок професора І. Линниченка (1857–1926) у розвиток спеціальних історичних дисциплін у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // ЗІФ. — Вып. 18. — 2007. — С. 225–236; Музичко О. Історіографічні студії професора І. А. Линниченка (1857–1926) // Історіографічні дослідження в Україні. — Вып. 18. — 2008. — С. 137–150.

⁴³ Березин С. Е. Изучение античной истории в Новороссийском университете: Л. Ф. Воеводский // ЗІФ. — Вип. 10. — 2000. — С. 59–65.

⁴⁴ Хмарський В. М. Професор Новоросійського університету П. К. Брун як археограф // ЗІФ. — Вип. 11. — 2001. — С. 110–116.

⁴⁵ Избаш Т. А. Александр Львович Бертье-Делагард и Одесское общество истории и древностей // Древнее Причерноморье. — Вып. V. — 2001. — С. 83–87.

⁴⁶ Ковальов Є. А. До характеристики викладацької та наукової діяльності М. П. Смирнова в Рішельєвському лицейі // ЗІФ. — Вип. 12. — 2002. — С. 446–450; Музичко О. Є. Професор М. П. Смирнов — перший дослідник середньовічної історії Східної Європи в Новоросійському університеті // ЗІФ. — Вип. 12. — 2002. — С. 450–461.

⁴⁷ Волченко В. В. Професор Новоросійського університету А. В. Флоровський: віхи біографії (за матеріалами Державного архіву Одеської області) // ЗІФ. — Вип. 12. — 2002. — С. 543–546; Попова Т. Н. Проблемы изучения интеллектуальной биографии А. В. Флоровского: к 125-летию со дня рождения // Проблемы славяноведения. — Вып. 11. — Брянск, 2009. — С. 147–164; Калінку В. В. Прощання з батьківщиною: чому і як А. Флоровський став пасажиром «філософського пароплаву» // Інтелігенція і влада. — Ч. 2. — 2009. — С. 76–79.

⁴⁸ Музичко О. Є. Внесок Ф. І. Леонтовича у розробку теоретичних проблем історичної науки // ЗІФ. — Вип. 14. — 2003. — С. 248–261.

⁴⁹ Хмарський В. М. Провідні археографи Південної України: Федір Дашков (1858–1918) // ЗІФ. — Вип. 14. — 2003. — С. 230–248.

⁵⁰ Музичко О. Є., Хмарський В. М. До історії розвитку української медієвістики в Одесі кінця ХІХ — початку ХХ ст.: Б. А. Вахевич // Науковий вісник. — № 1. — 2005. — С. 159–168.

⁵¹ Музичко О. Є., Хмарський В. М. До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов // УІЖ. — № 5. — 2006. — С. 144–155.

⁵² Левченко В. Иосиф Моисеевич Троицкий (Тронский): судьба и творческий путь (к 110-летию со дня рождения) // Південний захід. Одесика. — Вип. 4. — 2007. — С. 220–239; Левченко В. В. Из истории науки в Одессе: трагедия одного имени // Проблемы славяноведения. — Вып. 9. — Брянск, 2007. — С. 62–73.

⁵³ Левченко В. В. Исаак Абрамович Хмельницкий: адвокат, учёный, общественный деятель (к 145-летию со дня рождения) // Одесса и еврейская цивилизация. — 2007. — С. 110–127.

⁵⁴ Макміллан О. Д. М. Г. Попруженко: шлях від випускника до приват-доцента Новоросійського університету (1888–1891 рр.) // ЗІФ. — Вип. 19. — 2008. — С. 447–455; Макміллан О. Д. Революція як підстава для змін батьківщини: про виїзд М. Г. Попруженка за кордон у 1920 році // Інтелігенція і влада. — Ч. 2. — 2009. — С. 113–117.

⁵⁵ Левченко В. В. Єгиптологія — його стихія: до 90-х роковин Олександра Леопольдовича Коцейовського (1887—1919) // Лукомор'я. — Вип. 3. — 2009. — С. 404–409.

⁵⁶ Музичко О. Громадська, наукова та педагогічна діяльність О. Я. Шпакова в Одесі у 1917–1920-х рр.: від професора Новоросійського університету до «червоного професора» // Південний захід. Одесика. — Вип. 6. — 2008. — С. 186–206; Музичко О. Є. Діяльність професора Новоросійського університету О. Я. Шпакова (1868–1927) в Одесі на початку ХХ ст. // Лукомор'я. — Вип. 3. — 2009. — С. 416–425.

⁵⁷ Левченко Г. С. Історик В. О. Яковлев (1840–1896): реалізація наукового доробку у періодичній пресі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. — 2009. — С. 152–158.

⁵⁸ Музичко А. Грузинський історик Симон Лукич Авалиани в науковій і громадській життєвій діяльності Одессы початку ХХ в. // Південний захід. Одесика. — Вип. 8. — 2009. — С. 150–172.

⁵⁹ Мисечко А. І. Павло Григорович Клепатський, як історик та громадсько-політичний діяч // Лукомор'я. — Вип. 3. — 2009. — С. 413–415.

⁶⁰ Хмарський В. М. Самсон Кавбасюк (1903–1986): науковий та науково-організаційний внесок у розвиток україністики в Одесі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. — 2009. — С. 372–377.

⁶¹ Музичко А. Владимир и Наталья Лазурские в культурной жизни Одессы первой половины ХХ в. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — № 8. — 2010. — С. 37–44.

⁶² Музичко О. Одеський історик Іван Бондаренко: науковець у лептах громадськості // Південний захід. Одесика. — Вип. 9. — 2010. — С. 128–150; Музичко О. Іван Михайлович Бондаренко: Біоісторіографічний нарис // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 20. — 2010. — С. 100–121.

⁶³ Музичко А. Історик Г. И. Перетяткович в науково-педагогічній життєвій діяльності Одессы кінця ХІХ — початку ХХ в. // Південний захід. Одесика. — Вип. 10. — 2010. — С. 198–216.

⁶⁴ Музичко О. Є. Одеський візантиніст та релігіознавець професор О. П. Доброклонський (1856—1937) // Древнее Причерноморье. — Вып. IX. — 2011. — С. 315–321.

⁶⁵ Гонтар О. Уроки академіка М. Є. Слабченко // Сучасність. — № 11. — 1992. — С. 155–166; Першина З. В. Академик М. Е. Слабченко // Видные ученые Одессы. — Вып. 4. — 1994. — С. 77–83; Левченко В. В. До педагогічної та наукової діяльності М. Є. Слабченка в Одеському інституті народної освіти // Проблемы славяноведения. — Вып. 5. — Брянск, 2003. — С. 179–186.

⁶⁶ Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский и штрихи истории Одесского Национального университета // Архів. Документ. Історія. Сучасність. — Т. IV. — 2001. — С. 131–142; Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский как историк украинского казачества и биограф его вождей // Архів. Документ. Історія. Сучасність. — Т. IV. — 2001. — С. 305–313.

⁶⁷ Малінова Г. Л. Возвращение Юлия Оксмана // З під Покрова тамниці... — Одеса, 2002. — С. 40–59.

⁶⁸ Петровський Е. П. З історії історичного факультету Одеського університету у 1930–ті роки: декан Ізраїль Давидович Сероглазов // ЗІФ. — Вип. 15. — 2004. — С. 509–520.

⁶⁹ Левченко В. В. Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Південний захід. Одесика. — Вип. 2. — 2006. — С. 256–266.

⁷⁰ Скрипник М. О. Історик Є. О. Загоровський // Науковий вісник. — № 9. — 2006. — С. 40–44; Левченко В. В. Із історії Новоросійського (Одеського) університету: професор Євген Олександрович Загоровський // Науковий вісник. — № 16. — 2007. — С. 184–197; Музичко О. Одеський історик Є. О. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини ХХ ст. // Чорноморська минувшина. — Вип. 3. — 2008. — С. 139–154.

⁷¹ Левченко В. В. Володимир Якович Герасименко: доля та науково-педагогічна діяльність історика української літератури // Науковий вісник. — № 8. — 2007. — С. 203–214.

⁷² Бузейчук В. М. Маловідомі сторінки життя професора А. В. Музички // Лукомор'я. — Вип. 1. — 2007. — С. 291–293; Левченко В. В. Андрій Васильович Музичка на передовій Української національної революції 1917–1920 рр.: від учасника Листопадового чину до профе-

сора історії української літератури // Регіональні проблеми української історії. — Вип. 3. — Умань, 2010. — С. 50–53.

⁷³ Левченко В. Из истории исторической науки: профессор Николай Афанасьевич Соколов (1886–1953) // Південний захід. Одесика. — Вип. 6. — 2008. — С. 227–247.

⁷⁴ Левченко В. Тричі засуджений Еммануїл Оксман (1899–1961): до 110-річчя від дня народження // Південний захід. Одесика. — Вип. 7. — 2009. — С. 242–257.

⁷⁵ Левченко В. В., Петровський Е. П. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // 3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — № 1/2. — 2008. — С. 415–432.

⁷⁶ Бузейчук В. Н. Етнологічні дослідження одеського періоду наукової діяльності К. О. Копержинського // Лукомор'я. — Вип. 3. — 2009. — С. 76–81.

⁷⁷ Музычко А. Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — № 9. — 2010. — С. 46–54.

⁷⁸ Майборода П., Петровський Е. Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М. М. Розенталя // Південний захід. Одесика. — Вип. 9. — 2010. — С. 163–176; Майборода П. А. Жизненный путь и творчество Николая Николаевича Розенталя // Curriculum Vitae. — Вип. 2. — 2010. — С. 100–114.

⁷⁹ Демин О. Б. Вклад П. О. Карышковского в разработку проблем вспомогательных исторических дисциплин // Древнее Причерноморье. — 1989. — С. 4–6; Демин О. Б. История средневековых Балкан в научном наследии П. О. Карышковского // Древнее Причерноморье. — Вип. II. — 1991. — С. 28–30; Болдырев И. А. Учитель // Древнее Причерноморье. — Вип. III. — 1996. — С. 3–5; Губарь О. И., Добролюбский А. О. Культурный слой Одессы как модель личности Петра Осиповича Карышковского // Древнее Причерноморье. — Вип. III. — 1996. — С. 35–37; Клейман И. Б. Петр Осипович и его время // Древнее Причерноморье. — Вип. IV. — 1998. — С. 3–6; Кюсак Д. В., Прігарін О. А. Пам'яті вчителя // ЗІФ. — Вип. 19. — 2008. — С. 456–462; Левченко В. К біографії Петра Осиповича Карышковского-Икара: начало научного пути // Південний захід. Одесика. — Вип. 12. — 2011. — С. 303–312.

⁸⁰ Хмарський В. М. Віктору Петровичу Ващенко — 70 // ЗІФ. — Вип. 9. — 1999. — С. 10–13.

⁸¹ Хмарський В. М. Заїра Валентинівна Першина — науковець і педагог // ЗІФ. — Вип. 10. — 2000. — С. 6–13.

⁸² Самойлов Ф. А. Профессор М. Е. Раковский (К 50-летию научно-педагогической и общественной деятельности в Одесском национальном университете им. И. И. Мечникова) // ЗІФ. — Вип. 11. — 2001. — С. 3–11.

⁸³ Дьомін О. Б. Наукова і життєва доля Вадима Сергійовича Алексєва-Попова. З нагоди дев'яносторіччя з дня народження // ЗІФ. — Вип. 12. — 2002. — С. 520–528; Болдырев И. Алексєев // Південний захід. Одесика. — Вип. 6. — 2008. — С. 268–275.

⁸⁴ Станко В. Н. Анатолій Діомидович Бачинський: вчений і педагог (до 70-річчя з дня народження) // ЗІФ. — Вип. 14. — 2003. — С. 6–11; Михайлуца М. І., Мисечко А. І. Анатолій Діамидович Бачинський (1933–1995) — краєзнавець, археограф, учитель і просто одесит // Краєзнавство. — № 1. — 2011. — С. 108–113.

⁸⁵ Самойлов Ф. О. Професору Д. П. Урсу — 70 років // ЗІФ. — Вип. 17. — 2006. — С. 7–14.

⁸⁶ Дьомін О. Б., Попова Т. Н. Пам'яті Анни Михайлівни Шабанової // ЗІФ. — Вип. 19. — 2008. — С. 463–468.

⁸⁷ Щетников В. П. Пам'яті професора Якупова Назима Мухаметзяновича // Лукомор'я. — Вип. 3. — 2009. — С. 430–441.

⁸⁸ Агбунов М. В., Дзиговський О. М., Шабашов А. В. Володимир Никифорович Станко // Лукомор'я. — Вип. 3. — 2009. — С. 327–368; Радзиховська О. О. В. Н. Станко як дослідник етнокультурного процесу першої доби в Північному Причорномор'ї // Лукомор'я. — Вип. 3. — 2009. — С. 381–384; Шабашов А. В. Володимир Никифорович Станко та розвиток етнології в Одесі // Лукомор'я. — Вип. 3. — 2009. — С. 385–399.

⁸⁹ Урсу Д. Профессор К. Д. Петряев в Одесском университете // Південний захід. Одесика. — Вип. 12. — 2011. — С. 287–302.

⁹⁰ Мисечко А. І. Володимир Антонович та Одеса (до 170-ліття від дня народження) // ЗІФ. — Вип. 14. — 2003. — С. 135–146.

⁹¹ Гончаренко А. В. Географічний фактор як територіальна основа буття народу в історичній схемі М. С. Грушевського // ЗІФ. — Вип. 17. — 2006. — С. 15–24.

⁹² Левченко Г. М. І. Костомаров і газета «Одесский вестник»: питання взаємного інтересу // Південний захід. Одесика. — Вип. 7. — 2009. — С. 49–54.

⁹³ Хмарський В. М. Особливий рік у житті одного українця в Одесі: М. М. Аркас у 1875 році // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. — 2009. — С. 160–165.

⁹⁴ Прутцев С. Б. Модель історії в творчестві Т. Н. Грановського // ЗІФ. — Вип. 5. — 1997. — С. 138–143.

⁹⁵ Дьомін О. Б. На початку шляху історика: навчання Є. В. Тарле у Новоросійському університеті // ЗІФ. — Вип. 14. — 2003. — С. 275–280.

⁹⁶ Барвінська П. І. Ватрослав Ягіч та інституалізація фаху «Східно-європейська історія» у Віденському університеті // ЗІФ. — Вип. 19. — 2008. — С. 278–285.

⁹⁷ Горнова І. С. «Хронографія» Михаїла Пселла: історія відкриття першоджерела // Древнее Причерноморье. — Вип. VIII. — 2008. — С. 104–107; Горнова І. С. Правління Константина IX Мономаха в освіщенні Михаїла Пселла // Древнее Причерноморье. — Вип. IX. — 2011. — С. 112–118.

⁹⁸ Горнова І. С. Лев Диякон та Михаїл Пселл: спроба порівняльного аналізу історичних концепцій // ЗІФ. — Вип. 19. — 2008. — С. 304–311.

⁹⁹ Горнова І. С. Іоанн Скилиця та Михаїл Пселл як представники різних напрямків візантійської історичної традиції // Libra. — Вип. 1. — 2010. — С. 19–29.

¹⁰⁰ Боровський О. С. Іспанський хроніст XVI ст. Франсіско Лопес де Гомара та його творчий доробок // Libra. — Вип. 1. — 2010. — С. 59–66.

¹⁰¹ Українські архівісти: Біобібліограф. дов.: У 3-х вип. — Вип. I (XIX ст. — 1930-ті рр.). — К., 1999; Українські історики XX століття. Біобібліогр. дов. — Вип. 2, Ч. 1. — К., Львів, 2003.

¹⁰² Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. сл. — В 4-х т. — Од., 2000; Випускники Одеського (Новоросійського) університету: Енцикл. сл. Вип. 1. — Од., 2005. — 264 с.; Одеські історики. Енцикл. вид. Т. I. — Од., 2009. — 480 с.

¹⁰³ Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях / Зб. ст. — Од., 1995. — 124 с.

¹⁰⁴ Назым Мухаметзянович Якупов: К 60-летию со дня рождения / Сост. О. Ю. Ноткина. — Од., 1988. — 83 с.

¹⁰⁵ Петр Осипович Карышковский. 1921—1988 / Сост. С. Е. Любо-мудров. — Од., 1990. — 78 с.

¹⁰⁶ Анатолій Діомидович Бачинський: Біобібліограф. показ. / Упор. Л. В. Новікова. — Од., 1994. — 102 с.

¹⁰⁷ Маркевич Алексей Иванович: Библиограф. указ. / Сост.: В. В. Самодурова, И. В. Максименко. — Од., 1997. — 152 с.

¹⁰⁸ Щепкин Евгений Николаевич: Библиограф. указ. / Сост.: И. В. Максименко, В. В. Самодурова. — Од., 1998. — 129 с.

¹⁰⁹ Ф. І. Леонтович: Біобібліограф. покаж. / Упор. О. Є. Музичко. — Од., 2005. — 148 с.

¹¹⁰ Малінова Г. Л., Сапожников І. В. О. О. Рябінін-Скляревський: матеріали до біографії. — Од., 2000. — 222 с.

¹¹¹ Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упор. В. М. Хмарський. — Од., 2006. — 84 с.

¹¹² Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) / Упор.: Бачинська О. А., Левченко Г. С., Новікова Л. В., Хмарський В. М. — Од., 2008. — 216 с.

¹¹³ Хмарський В. М. А. О. Скальковський: археографічна діяльність: Автор. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 21 с.

¹¹⁴ Синявська О. О. Історик О. І. Маркевич: життя та творчість: Автор. дис. ... канд. іст. наук. — Од., 2001. — 20 с.

¹¹⁵ Музичко Є. О. Історик Ф. І. Леонтович: життя та наукова діяльність: Автор. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.

¹¹⁶ Див.: Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах... — С. 192–486.

¹¹⁷ Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // ЗІФ. — Вип. 6. — 1998. — 319 с.

¹¹⁸ Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. — Од., 2003. — 116 с.

¹¹⁹ Музичко Є. О. Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність. — Од., 2005. — 208 с.

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНИХ ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВИХ ГРУП НА РУБЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ: ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Українська історична наука (і, насамперед, Інститут історії України НАНУ), незважаючи на те, що природньо новітній період за визначенням не входить в її першочергові дослідницькі пріоритети, має значні наукові напрацювання по останньому двадцятиліттю. В той же час, в історичних дослідженнях новітнього періоду спостерігається певний перекис на користь робіт, присвячених політичній динаміці. Щодо новітньої економічної історії, то в цій ділянці має місце неоднорідність висвітлення у галузевому вимірі. Наприклад, багато уваги приділено новітній аграрній історії¹. Це можна пояснити, по-перше, наявністю відповідних фахівців, що займалися аграрною тематикою ще за радянських часів та продовжили її розробку за часів незалежності. По-друге, співпрацею істориків з іншими дослідницькими інституціями, які розробляють аграрну тематику (більш докладно див. статтю директора Інститут історії України НАН України В.Смоляна²).

Системною вадою багатьох робіт є їхня слабка аналітична складова. Можна погодитися із оцінкою С.Падалки стану досліджень історії та наслідків приватизаційних процесів в Україні: «Вітчизняна наука (за винятком окремих вчених) практично самоізолювалася від аналітичних оцінок процесів, що відбувалися в сфері приватизації»³. Дану характеристику можна екстраполювати і на тематику фінансово-промислових груп.

Певним компромісом, який дозволяв подавати більш-менш комплексну картину економічного розвитку після 1991 року, стала співпраця істориків та представників інших суспільствознавчих наук. Наприклад, досить цікавим експериментом виглядає поєднання історичного і економічного погляду на Україну в збірнику «Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення», який став результатом проведення міжнародної наукової конференції в Бердянську (травень 2001 року)⁴. Або співробітництво істориків та політологів, яке увінчалася працею до десятиліття незалежності «Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001)»⁵.

Своєрідним підсумком історичних досліджень економічної історії в 1990-ті роки стала монографія М.Плюща «Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки»⁶. Вона досить багата на фактографічний матеріал про розвиток підприємств, на базі яких формувалися фінансово-промислові групи. Але останні опинилися поза увагою дослідника і навіть не згадуються. Крім того, в ній слабкі аналітична та концептуальна складові – звідси багато повторів і фрагментованість тексту. Нарешті, відзначимо вузьку джерельну базу – автор використовує переважно документи органів державної влади та публікації в суспільно-політичній та діловій пресі.

Після 2002 року спостерігається тимчасовий спад в дослідженні економічної тематики. Лише в 2010 році історики починають ближче підходити до проблеми висвітлення становлення і розвитку великого капіталу. Втім, окремої праці по історії фінансово-промислових груп – академічної статті або монографії, – які б давали узагальнену картину з зазначеної теми серед вивчених автором робіт істориків не знайдено. На тлі інших робіт виділяються дві – С.Падалки «Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991-2009)»⁷ та розділ «Економіка перехідної доби (1991-2010)» Г.Касьянова у двотомній праці «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження»⁸ (цей розділ став результатом доопрацювання автором економічних сюжетів його нарисів новітньої історії⁹).

Щодо тексту Г.Касьянова, то звернемо увагу, що він користується крім журналістських публікацій аналітичними звітами недержавних центрів та міжнародних організацій, статтями та монографічними роботами закордонних дослідників, мемуарними виданнями. Все це не тільки дало можливість більш комплексно у порівнянні з попередниками відтворити картину розвитку економіки, але й відійти від констатуючого до аналітичного викладу, а що головне – запропонувати нові концептуальні підходи (див. нижче). Акцентуємо також увагу на тому, що в тексті Г.Касьянова є параграф безпосередньо присвячений темі формуванню та розвитку великого капіталу в Україні.

Чи не найбільше серед вітчизняних істориків уваги фінансово-промисловим групам приділив С.Падалка. Власне, в своїй монографії він розглядає приватизаційні процеси саме скрізь призму

нагромадження капіталу. Відзначимо також широту джерельної бази – використані не тільки акти органів державної влади, але й звіти та доповіді аналітичних центрів, матеріали ділової преси, економічну наукову періодику тощо. В той же час, відзначимо незбалансованість використання джерел. Наприклад, досить інтенсивно використовувалося галузеве видання «Економіка АПК», тоді як часописи, що висвітлювали розвиток інших галузей економіки – проігноровані. Таким же чином в самій монографії у порівнянні з іншим секторами національної економіки надто висока питома вага агропромислової тематики – з 13 параграфів – чотири присвячено саме приватизації та розвитку капіталістичних відносин в АПК (втім, хотілося б відзначити надзвичайно цікавий аналітичний огляд трансформації коопераційного руху). Однак, наприклад, металургія хоча й присутня на сторінках монографії, але частіше в якості окремих ілюстрацій, що явно не відповідає ролі цієї галузі в національній економіці після 1991 року.

Також спостерігається нерівність в оцінках ролі великого капіталу – від констатування закономірності самої його появи та методів формування і конструктивної його ролі на певних етапах новітньої економічної історії до однозначного його неприйняття. Нарешті, відзначаю різнобарвність у використанні термінології при описі розвитку великого капіталу, через що інколи складається враження що навішуються стереотипні емоційні ярлики, замість наукових оцінок.

Втім, сама ідеологія підготовки монографії, задекларована С.Падалкою, символізує новий етап в дослідженні проблематики великого капіталу – перехід від явного чи підспудного осудження до намагання розібратися в проблемі. Зокрема автор пише: «Необхідність встановлення нових цінностей розбудови державності потребує значної кількості практичного історичного знання, з тим, аби максимально активізувати громадську думку, допомогти пересічному громадянину на інтелектуальному рівні збагнути сутність сплетень економічних, політичних, соціальних проблем, і на цій основі сформувані власну громадянську позицію»¹⁰. До сильних сторін роботи дослідника також можна віднести широкі порівняльні екскурси щодо того, як проходили процеси приватизації у пост-соціалістичних країнах та проведення аналізу відношення громадської думки до економічних перетворень у країні.

Перейдемо від загального огляду історичного осягнення розвитку великого капіталу до аналізу літератури за окремими елементами згадуваної проблематики. Особливу увагу звернемо на такі аспекти:

- дослідження проведення та оцінка суспільної ефективності приватизації;
- вивчення істориками виникнення та оцінка діяльності нових бізнесових та владних еліт в Україні;
- виклад історії великих бізнес-структур.

Приватизація

Питання перебігу та суперечливості приватизаційних процесів та їх наслідків – одне з найбільш досліджених істориками. Адже описуючи суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в країні після 1991 року, важко оминати проблему трансформації прав власності.

Насамперед звернемо увагу на термінологічні аспекти. Зазвичай в роботах істориків відсутня рефлексія над термінологією в контексті приватизації. Втім, з цього правила є й виключення. Зокрема, в колективній монографії «Україна на зламі історичних епох (формування виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.))» дослідник Н.Мигрин запропонував розрізнити зміст понять «роздержавлення» та «приватизація». Він зауважував, «роздержавлення передбачало ліквідацію монополії держави на власність в усіх галузях народного господарства»¹¹ і таким чином не зводиться до передачі прав у приватні руки. Однак, це смислове розмежування ще може підійти до перших років перетворень (тобто 1990-1991 роки), коли Україні ще знаходилася на роздоріжжі – чи буде вона разом з СРСР йти шляхом державного капіталізму, чи піде по шляху ліберальних реформ. Але з 1992 року, коли розпочала набирати темпи лібералізація економічної практики, між роздержавленням та приватизацією можна ставити знак рівності.

Соціально-економічні перетворення в промисловості України 1990-х років оцінювалися однозначно негативно вже в перших історичних працях. В той же час відзначимо, що ці праці радше демонструють загальне розчарування суспільства, ніж суцільно науковий підхід. При цьому, свідомо чи несвідомо дослідники притри-

мувалися скоріше консервативних поглядів і у відповідному світлі трактували ситуацію. Так чи інакше, історики фіксували погіршення ситуації і причинами цього називали поміж іншого безвідповідальні дії самих промисловців. Наприклад, вказували на монопольне підвищення цін промисловими підприємствами, які все ще залишалися в державній власності: «Користуючись монопольним становищем і продовжуючи «розкрутку цін», ряд керівників підприємства металургійної, коксохімічної промисловості в 1992 році вдалися до безпідставного завищення цін на продукцію». В свою чергу, «підвищення цін на метал впливало на зростання цін продукції, зокрема, машинобудування, провокувало інфляцію та інші негативні соціально-економічні процеси»¹². При цьому, вказувалося, що це недоліки державного регулювання, відповідно, позитивно оцінювалося пряме державне втручання, що суперечило самому духу ліберальних реформ. Тоді як тези про необхідність прискорення економічних реформ, якщо й були, то швидше для формальності або як необхідність озвучення позиції офіційної влади.

Відзначимо, що найбільш деструктивні тенденції як раз мали місце у відносно короткий період (в три-чотири роки), коли на політичному рівні було вже прийнято рішення про перехід країни до капіталістичних відносин, але реальні кроки з впровадження реформ затягувалися. Реальна приватизація великих промислових підприємств розпочалася лише з середини 1990-х років і йшла до 2004 року. Звернемо увагу на думку С.Кульчицького про те, що аналізуючи приватизаційні процеси також «не можна забувати про постійну боротьбу навколо ринкових реформ між виконавчою і законодавчою владами. Верховна Рада кількох скликань ставилася до ринкових реформ з упередженням і влаштувала приватизаційним процесам справжню обструкцію. Жодна з програм приватизації не була нею затверджена. Й досі законодавство не захищає достатнім чином відносини власності»¹³.

Перші результати приватизації в промисловості негативно оцінив історик М.Плющ вже в 1996 році: «Здійснення приватизації і роздержавлення, перші кроки до ринкової економіки мали стати засобами зміцнення української економіки, засобами виходу із кризи. Однак економічного ефекту від того, що значна частина підприємств змінила власників, не було одержано. Нові власники часто позбавлені почуття відповідальності, не дбають про тех-

нічне переозброєння виробництва, більше уваги приділяють турботам про заробітну плату. В ході приватизаційних процесів, порушувалося законодавство, були спроби приватизувати об'єкти, які не підлягали приватизації»¹⁴.

В наведеному уривку віддзеркалений розповсюджений в громадській думці стереотип про те, що начебто в великій кількості випадків, після приватизації нові власники не тільки не бажали розвивати підприємства, але й навпаки навмисно виводили основні фонди (простіше, різали на металолом), і в цьому вбачався злий умисел. Такий підхід відверто порушує принцип історизму – дослідник проігнорував реальний стан речей на той час. Закриття частини промислових потужностей в великій мірі було закономірним процесом, більше того, з точки зору економічної доцільності застаріли потужності мали виводитися більш прискореними темпами. Для порівняння у Східній Німеччині, де ситуація зі станом основних фондів була кращою, з кінця 1990-го до середини 1994 року років було закрито 25% великих підприємств через їх застарілість¹⁵.

На рубежі 1990-х – 2000-х років в історичній літературі сформувався однозначно негативний погляд на приватизаційні процеси. Суть цього підходу відображена в наступній тезі: «Держава й суспільство збіднили на величезні суми майнового капіталу. Своєю чергою, нові власники, які безкоштовно одержали (якщо висловитись точніше, то розкрали) цей капітал, здебільшого не вміли і не знали як ним по господарськи розпорядитися. Проголосивши себе підприємцями, вони не підготували програм ефективного використання зазначеного капіталу»¹⁶. При зовнішній вірогідності цієї тези, при більш детальному аналізі можна побачити підміну понять: а чи держава та суспільство на той час були власниками (реальними, а не номінальними) цього майна? Формальне визнання власності на підприємства колишнього СРСР новітньою українською державою не було підкріплено ані інституційно, ані, навіть, психологічно. А про українське суспільство в якості власника на засоби в виробництва навіть за соціалізму можна говорити досить умовно, тим більше це не відповідає дійсності після 1991 року.

Своєрідним підсумком історичних досліджень приватизаційних процесів в 1990-х роках можна вважати тематичний розділ монографії М.Плюща «Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки». Дослідник досить емоційно, не аргу-

ментуючи наполягав, що в Україні «було обрано гірший в історії варіант роздержавлення і приватизації»¹⁷. На його думку основні прорахунки та негативні наслідки приватизації такі:

- низький економічний ефект для держави («купуючи підприємство, новий господар не брав на себе зобов'язань щодо майбутнього цього об'єкту»);

- практика заниження вартості державного майна, що підлягало приватизації, та тіньова приватизація;

- утискування прав трудових колективів;

- розчленування та втрата високотехнологічних підприємств в результаті повільної корпоратизації;

- в цілому, недоліки в ході її проведення привели до шкоди народним і національним інтересам¹⁸.

Основними бенефіцарами приватизації, на думку М.Плюща, стали директора підприємств. При цьому він вказував на неоднозначний характер методів отримання власності. По-перше, «керівники підприємств винайшли різні варіанти викупу кращої частини державної власності за безцінь орендними колективами». По-друге, використання інвестиційних компаній, які скуповували приватизаційні та компенсаційні сертифікати для придбання пакетів акцій підприємств. По-третє, «директорський корпус з допомогою різних хитрих ходів чиновників-юристів відкладав на потім сплату податків у державний і пенсійний фонди, фонд Чорнобиля і посилено готувався до приватизації...Виношувалася проста, але вигідна ідея – оголошувати підприємства банкрутами і таким чином швидко позбавлятися від численних акціонерів, а потім вигідно продати ці підприємства, як правило за безцінь»¹⁹.

Дискусійним є спостереження М.Плюща, що «домогтися вагомих економічних успіхів на приватизованих поспіхом об'єктах майже ніхто з директорів так і не зміг, хоча приватизовані підприємства і працювали краще державних». При визначенні причин цього дослідник обмежується лише поверховим судженням про «старі методи керівництва» і «не готовність працювати по-новому»²⁰. Хоча далі самий наводить приклади успішних трансформацій. Тут також можна згадати слова відомого політика Володимира Горбуліна: «В промисловості була ціла плеяда блискучих директорів практично в будь-якій галузі народного господарства. Частина з них зуміла трансформуватися в складних процесах пе-

рехідного періоду в ринкову економіку, і вони вже сьогодні є представниками самого сучасного ринкового менеджменту»²¹.

Втім, відзначимо, що аналітична частина роботи М.Плюща закінчується приблизно 1998 роком, а далі автор обмежується переважно переліком подій. Тоді як саме з цього року процеси роздержавлення знову активізувалися і мали суттєву відмінність від попереднього періоду – саме в подальшу п'ятирічку були приватизовані найзначніші промислові підприємства і рушійною силою цього був новий бізнес-клас.

В роботах історика Г.Касьянова суперечливість процесу приватизації показано більш рельєфно. Він констатує, що від отримання власності фактично було усунуто населення країни. В той же час дослідник показує боротьбу між консерваторами – «лівими» (і тут він слушно відзначає, що значну їх частину складало прагматичне промислово-аграрне лобі, які переслідувало власні матеріальні інтереси) та реформістські налаштованими силами, які відстоювали більш цивілізовані форми бізнесу і володіння власністю. І саме уповільнення приватизації, з одного боку, тягнуло економіку у кризу, а з іншого надавало можливість тіньового накопичення первісного капіталу. Дослідник наводить перелік зловживань при приватизації: як й М.Плющ, основними бенефіцарами приватизації він називає керівників підприємств (хоча в інших частинах тексту дослідник змальовує ширше коло тих, отримував зиск).

В цілому, Г.Касьянов негативно оцінює результати приватизації: «Приватизація перетворилася на найнаочніший приклад українського варіанта державного капіталізму, за якого вона не тільки стає засобом збагачення державних чиновників, а й призводить до зрощення держави з приватним бізнесом та їх нелегальної взаємодії. Вона призвела до створення досить вузького прошарку великих власників, який монопольно володіє та розподіляється найприбутковішою частиною власності. Мрія про створення «середнього класу» за рахунок рівномірного розподілу державної власності так і залишилася мрією»²². В то же час він обережно зазначає про позитивність легалізації цієї власності в умовах посилення ролі ринкових механізмів.

Не шкодує чорних кольорів при оцінці приватизації і С.Падалка: «Приватизаційний процес в Україні, що тривав протягом 1994-2004 рр., у свідомості переважної більшості громадян України спра-

ведливо асоціювався, насамперед, як антисуспільне, антиукраїнське і злочинне явище, яке характеризувалося великою несправедливістю, непрозорістю, корумпованістю виключно в інтересах кримінально-кланових структур та окремих осіб, наближених до влади»²³. Втім, загальний аналіз тексту монографії С.Падалки показує, що наведена однозначно негативна теза – це радше данина чи-то поступка історіографічній традиції та громадській думці. Тоді як в інших місцях автор подає набагато складніший малюнок.

Падалка пропонує наступну періодизацію приватизаційних процесів:

1) Початковий період 1992-1994 років, коли приватизація відбувалася під тиском частини «червоних директорів», тоді як їх протистояли чиновники галузевих міністерств, що намагалися зберегти свій вплив на підприємства. Звернемо увагу на зауваження С.Падалки, що приватизацією на 99% займалися старі «комуністичні кадри»: «ті, хто будували комунізм, апріорі були не здатні провести приватизацію з мінімальними матеріальними та моральними втратами для суспільства»²⁴.

2) Період компромісу 1994-1998 років між ФПГ і владою (в особі президента Л.Кучми), в результаті якого політична лояльність великого бізнесу обмінювалися на привабливі промислові активи.

3) 1998-2004 роки – приватизація на вимогу ФПГ, або «затомовна приватизація», яка стало можливою внаслідок складання клієнтських відносин між урядовцями та великим бізнесом.

4) Після 2004 року – період зниження темпів приватизації та одночасних спроби реприватизації та легалізації раніш здобутої власності.

В той же час, можна погодитися з такою оцінкою дослідника: «Стихийний, практично безконтрольний з боку суспільства, розвиток приватизаційних процесів в Україні призвів до розробки та реалізації механізмів незаконного збагачення і привласнення державної власності під псевдо гаслами типу: «забезпечення соціальної справедливості» тощо. Водночас це зробило нових власників держмайна заручниками високих посадових осіб держави»²⁵.

Бізнесові та владні еліти

В перших роботах істориків, в яких підводилися підсумки початкового етапу розвитку України після отримання незалежності,

давалася однозначно негативна оцінка новому підприємницькому прошарку та й в цілому відходу від соціалістичного ладу. «Верховенська, поза волею народу, абсолютизація відмінного від соціалізму способу виробництва, як і належало чекати, крайнє поляризувала суспільство, де мізерна меншість (становить близько 1%) населення компрадорської, а більше – доморощеною спекулятивною буржуазії (себе вони величають діловими людьми) впродовж самого короткого часу стала багатою та надбагатою. Їх супроводжує вишуканий антураж розкоші, іномарки машин, вони обзавелися без оглядки вже персональними охоронниками і навіть службами безпеки», - відзначалося в колективній монографії «Україна незалежна: час випробувань, сподівань»²⁶.

Відзначимо, що вже з погляду 2002 року М.Плющ вказував, що в промисловості основний зиск від приватизації отримав директорський корпус. Принаймні нового бізнес-класу в 1990-х роках дослідник не бачив. Зокрема, аналізуючи результати роздержавлення він пише, «...Виявилось, що підприємства приватизовані їх керівниками і зміна цього керівництва в найближчі часи нереальна»²⁷. Щодо ж ролі паростків нового бізнес-класу в першій половині 1990-х років, то дослідник оцінює її негативно: «У спробах домогтися стабілізації економіки негативну роль відігравали численні комерційні структури та керівники ряду малих підприємств. Останні нерідко виникали на базі державних підприємств, уміло використовували своє становище і перехоплювали дефіцитні товари, «накручуючи ціни». Він них не відставали численні комерційні структури, які користувалися безконтрольністю і невпинно завищували ціни на товари та «заробляли» великі суми на перепродаванні»²⁸. А далі автор взагалі зневажливо пише про підприємців: «...новий середній клас формувався у напівкримінальному середовищі і в силу обмеженості світогляду, прагнення отримати все відразу і любою ціною, звичайно ж не міг заповнити вакуум, що утворився (через зникнення «радянського середнього класу» - В.Г.)»²⁹.

Більш складну і більш адекватну картину становлення підприємницького класу подає Г.Касьянов. Він, відштовхуючись від поглядів західного економіста А.Аслунда, вважає, що в 1990-х роках, в період первісного нагромадження капіталу, провідну роль в економіці зайняли «рантє», що мали «доступ до експорту про-

мислової і сільськогосподарської продукції, а також енергоносіїв (нафти і газу), доступ до державних кредитів і дотацій». До цієї групи дослідник відніс «все ті ж «червоні директори», верхівка комсомольської номенклатури, частково нові підприємці, що дістали доступ до державної власності через приватизацію, власники посередницьких фірм (які особливо процвітали в енергетиці, торгівлі промисловою та сільськогосподарською сировиною), банкіри (...), державні чиновники та, нарешті, кримінальні елементи, що захопили той або інший сегмент «контрольованої» державою економіки»³⁰.

В кінці 1990-х років частина «рантьє» «дозріла до певного варіанту ринкової економіки». Як результат – сформувався державний капіталізм з елементами вільного ринку. В цих умовах і відбулося формування більш цивілізованих олігархічних структур. А вже на початку 2000-х років бізнес-групи, ставши на ноги, значно посилили вплив на владу, який послабився через події «помаранчевої революції», викликаною в тому числі невдоволенням середнього і малого бізнесу розвитком ситуації в країні. Г.Касьянов подає таке «українське» визначення слова «олігархи» - «це багаті, люди, незаконність багатства яких була поза сумнівом»³¹.

Нарешті, щодо ситуації після 2010 року, Г.Касьянов відзначає: «...консолідація і зосередження влади відбулася за наявності потужних фінансово-промислових груп, які мають безпосереднє представництво у владі. З одного боку, це надає відповідні мобілізаційні можливості для реалізації антикризових заходів, з другого – доводить до граничної межі концентрацію влади і капіталу, коли інтереси великого бізнесу не будуть обмежені нічим крім, внутрішньої конкурентної боротьби та тиску ззовні (з боку) міжнародних фінансових інститутів»³².

При тому що описана концепція Г.Касьянова це значний крок вперед в осягненні ролі великого капіталу, все ж таки вонба виходить з різкого протиставлення інтересів суспільства та капіталу. Тоді як піднесення останнього співпадало з покращення добробуту більшості населення (хоча й не в такому масштабі і темпі, як сподівалися), і навпаки важкі часи для фінансово-промислових груп означали й важкі часи для широких верств населення (знову ж таки з більшою скрутою). Крім того, в цій концепції тільки зафіксована, але не розкрита гостра боротьба, яка велася

вітчизняним бізнесом з бюрократичними структурами (тобто теза про злиття влади та бізнесу дещо перебільшена), між самими ФПГ та проблеми їх утвердженням в світовій економіці.

Дослідник С.Падалка, розмірковуючи над початковим етапом формування класу великих власників, акцентує увагу на щільних зв'язках між старою радянською номенклатурою та новою бізнесовою та владною елітами. Більше того, він називає «червоний директорат» «інкубатором» для олігархів³³. Дослідник наводить такі джерела формування нової бізнесової еліти:

- колишні комсомольські працівники;
- представники наукової еліти;
- представники господарських структур, які займали дрібні посади;
- «кронпринци», успішні сини не менш успішних батьків (чомусь в цю категорію попав й Р.Ахметов, що виріс в бідній шахтарській родині).

На думку С.Падалки, протягом 1990-х років склалася олігархічна система, яка формувалася з двох груп економічно-фінансових інтересів – «корумпованих чиновників і власників капіталів». При цьому політичною опорою процесу створення олігархії названа «партія влади» - «аморфне і ідеологічному плані, неформальне об'єднання, яке включало до свого складу стару комуністичну номенклатуру, технократію та частину нової національної еліти». Однак вже з початку 2000-х років «великий капітал...підім'яв під себе державну бюрократію. Вона була перетворена на платного агента капіталу у державній владі³⁴.

Історія бізнес-структур

На початку 1990-х років дослідники звертали увагу з одного боку, на відсутність конкуренції та засилля монополій в промисловості, а з іншого, що новий – капіталістичний лад – проявляє себе переважно у посередницькій діяльності. В залежності від ідеологічної позиції того чи іншого автора «діставалося» або першим, або другим. В колективній монографії «Україна незалежна: час випробувань, сподівань» автор розділу «Історіософія державотворення і прагматика дійсності» обурювався: «З 100 тисяч діючих в Україні комерційних нових формувань абсолютна більшість, що становлять 70%, здійснюють тільки торгівельно-посередницьку

діяльність і, природно, жодною мірою з виробництвом продукції не зв'язані. Між тим, вони зареєстровані у державних інстанціях як «виробничі» об'єднання. Таке загальнодержавне ошуканство є справжньою рекетирською акцією проти державовладдя»³⁵.

В той же час, ставилося питання і про неефективність дій державної влади в цілому і окремих її гілок зокрема, що унеможливило легальний шлях розвитку ФПГ. Наприклад, про негативну роль лівих сил в Верховній Раді, що заблокували законодавче забезпечення діяльності ФПГ і тим самим загнали їх у тінь, писав й С.Кульчицький. Він так охарактеризував провал розгляду у парламенті відповідного законопроекту: «Цим було перекрито шляхи для реалізації прозорої схеми приватизації великої промисловості. Замість ФПГ стали створюватися не регульовані законом монополістичні об'єднання. Використовуючи зв'язки з представниками виконавчої і законодавчої влади, вони забезпечували собі надприбутки, а державі завдавали величезних збитків»³⁶.

Як вже вище відзначалося, перший системний опис історії вітчизняних ФПГ дав Г.Касьянов. В своїх нарисах новітньої історії України, він акцентує надмірну увагу на президентському указі 1995 року про фінансово-промислові групи, називаючи його «важливою, хоч і досить суперечливою з погляду результатів новацією». Під останнім розумілося наступне: «Як показали подальші події, державна підтримка ФПГ справді створила сприятливі умови для формування та легалізації великого капіталу, але водночас стала солідним прикриттям для формування потужних груп інтересів/впливу у їхній тіньовій діяльності»³⁷. Однак, насправді, на даний указ парламентом було накладено вето, після чого був прийнятий закон «Про промислово-фінансові групи», який скоріше унеможливив створення великих корпоративних структур. Власне, як раз і стало проблемою відсутність законодавчого забезпечення взаємовідносин влади та великого бізнесу, що привело до їх тінізації.

Примітно, в картині економічного розвитку України після 1995 року, яку змалював Г.Касьянов, ФПГ випадають на п'ять років. Він їх згадує вже у зв'язку з тим, що з початку 2000-х років розпочався «поступовий вихід з тіні окремих секторів діяльності фінансово-промислових груп з одночасним завершенням їхнього формування». При цьому дослідник наводить комплекс факторів, що сприяли даному процесу: поліпшення зовнішньоекономічної

кон'юнктури, зростання внутрішнього попиту, урядові заходи. Г.Касьянов акцентує увагу на тому, що великий бізнес все більше працював за ринковими принципами, і наводить слухне спостереження, що в той же час через нього посилювався пресинг на середній бізнес. Цікавим також є спостереження дослідника, що «національною специфікою» ринкової діяльності великого капіталу була потреба підтримання неформальних відносин з владою³⁸.

Г.Касьянов наводить стислий огляд історії провідних вітчизняних ФПГ: «Інтерпайпа», «Систем кепітал менеджмент», групи «Приват», «Індустріального союзу Донбаса», групи братів Суркісів, групи «Укрсіб» О.Ярославського. В «Нарисах» він відзначає, що «фактично всі великі стартові капітали, що з часом обросли потужними активами у вигляді заводів, шахт, транспортних систем, банків, офшорних фірм тощо, мали безпосередній або опосередкований стосунок до посередницьких операцій з енергоносіями»³⁹.

Відзначимо, спокійний, не обвинувачуваний стиль викладу Г.Касьянова. Втім, діяльність ФПГ він оцінює в цілому негативно, вважаючи, що вони «ускладнювали можливості для більш чесної конкуренції, іноземних інвестицій, створювали сприятливі умови для корупції»⁴⁰. Також вказаний дослідник повторює тиражовану тезу про такий недолік великого бізнесу як залежність (з контексту виходить, що її могли, але не хотіли зменшити) від зовнішніх чинників. Тим самим ігнорується особливості роботи базових галузей – гірничо-металургійної та хімічної. По-перше, їх потужності значно перевищують обсяги українського ринку, тому залежність від зовнішніх ринків є природною. По друге, в усьому світі для згаданих галузей характерна циклічність спадів і піднесень (саме тому вартість акцій металургійних компаній на світових фондових ринках в середньому є меншою, ніж, наприклад, енергетичних компаній або банків).

Г.Касьянов дещо поверхово описує розвиток великого капіталу в 2005-2010 роках (очевидно, це пояснюється тим, що це не було основним предметом його дослідження). Але ж саме цей період став роками найбільшої конкуренції між ФПГ в середині країни. Про це дослідник побіжно згадує лише в контексті неоднозначності наслідків реприватизаційних спроб уряду Ю.Тимошенко.

Суть поглядів та оцінок Г.Касьянова великого капіталу в Україні зосереджений в наступній тезі: «Чи не найкритичнішою проблемою української економіки залишається злиття влади і бізнесу в хи-

мерний конгломерат, в якому бізнес здобуває прямий доступ до влади, а влада перетворюється на бізнес. Ідеться не про класичні форми лобіювання бізнес-інтересів через владні інституції (хоча й це не можна оминати), а про пряме зрощення цих двох складових, яке спочатку сприяло швидкій концентрації і збереженню основних виробничих фондів і активів, але так само швидко перетворило корупцію на системний чинник економіки. Тепер воно вже спотворює економічні механізми, створює сприятливе середовище для монополій та олігополій, душить малий і середній бізнес, негативно позначається на фінансовій системі, вбиває конкуренцію та інноваційний розвиток»⁴¹. За логікою дослідника, українська економіка мала була трансформуватися від великої державної власності до дрібної приватної. З погляду глобальних процесів та економічних закономірностей розвитку сучасного виробництва (вимагає фінансових та промислової консолідації) це виглядає досить утопічним.

В монографічному дослідженні С.Падалки безпосередньо ФПП присвячений окремий параграф, однак в різних частинах роботи їм також приділяється увага (в тому числі описані деякі сюжети при приватизації окремих великих або ліквідних підприємств та їх розподілу між бізнес-структурами). Впадає в вічі різниця між описом цього спеціального параграфу та іншими пасажами. На відміну від останніх параграф «Фінансово-промислові групи і економічні інтереси та політичні цілі» витриманий в нейтральному тоні, перелічені економічні фактори, які з одного боку підштовхнули до утворення ФПП, а з другого боку – наведено перелік економічних та соціальних проблем, які вирішувалися цими новими структурами. Зокрема, проблеми формування в ринкових умовах механізму ціноутворення і взаєморозрахунків, стримування інфляції, утримання збиткових підприємств (а значить й трудових колективів), відновлення старих виробничих зв'язків, нарощування експорту тощо⁴².

Дослідник виділяє три етапи в розвитку вітчизняних ФПП:

1) Розподіл сфер впливу між «старим управлінським корпусом» та «новими підприємцями».

2) Досягнення конкуруючими групами консенсусу і розробка ефективної форми співпраці.

3) Боротьба за переділ власності, в результаті якого «нові підприємці» здобули контроль за промисловістю і важелі впливу на виконавчу владу⁴³.

В своїй роботі С.Падалка не розглядає історію тих чи інших великих бізнес-структур. Можна сказати, що він подає статичну картинку, яким був великий капітал на різних етапах свого становлення. Зокрема, на початку особлива увага приділена підприємствам та організаціям, які входили до російських ФПГ. Однак подальшого розгляду цього сюжету немає. Потім побіжно розглянуто регіональні аспекти формування вітчизняних ФПГ. Нарешті, він подає великій капітал за критерієм управляючих компаній, які дали назву тим чи іншим фінансово-промисловим конгломератам. Також окрема увага приділена інноваційно-інвестиційній та благодійній діяльності українського великого капіталу, їх мас-медійним активам. Однак, варто відзначити, що ці аспекти висвітлені пунктирно, без докладного аналізу та порівнянь.

Висновки

Результати аналізу історіографії становлення та розвитку великого капіталу в новітній Україні показують дефіцит комплексних досліджень. Системний погляд на дану проблему подається лише в декількох працях (Г.Касьянов, С.Падалка).

Що стосується окремих аспектів вказаної проблематики, то відносно вивченою є тема приватизаційних процесів та частково початковий етап формування підприємницького класу. Однак і тут спостерігається недостатність осмисленого та неупереджено поданого фактографічного матеріалу.

В цілому, в працях спостерігаються такі недоліки.

По-перше, як це не дивно, ігнорується базовий принцип історичних досліджень – історизм. Суперечливі соціально-економічні процеси, які привели до формування вітчизняних ФПГ, розглядаються в більшості з проаналізованих праць не стільки із контексту тогочасної конкретно-історичної ситуації, скільки з певних морально-етичних чи-то ідеологічних позицій або, навіть, побутових стереотипів. Тому не випадково негативні оцінки мають надто емоційний характер. Частково, це обумовлено тим, що важко дистанціюватися від недавніх подій, коли начебто «народна» власність (якою вона насправді не була) перейшла до рук невеликої групи людей. Однак якщо поглянути на досвід країн Центральної та Східної Європи і пострадянських республік, то всюди проходив подібний процес – десь з меншою кримінальною складовою, десь з більшою, і в жодній країні населення не стало

новим власником. Але в більш благополучних країнах діяли інші компенсаційні фактори, яких за визначенням не було у України (не говорячи вже про руйнування традиції підприємництва).

Тут ми виходимо на другий недолік – ігнорування світових тенденцій та глобального контексту розвитку вітчизняного великого капіталу. Оскільки Україна має відносно відкриту економіку, то постійно треба звертати увагу, як глобальні процеси відображалися на країні. Крім того, треба виходити з того, що з самого початку великий капітал працював на світових ринках і критерієм його успішності \ не успішності були міжнародні досягнення, а внутрішній ринок виступав як другорядний. Нарешті, оцінюючі ефективність дій великого капіталу треба порівнювати його і з радянськими часами та умовами, і з аналогічними структурами в країнах з перехідною економікою.

По-третє, вузькість інтерпретацій. Вітчизняним дослідникам здається, що в Україні соціально-економічні трансформації відбувалися за «найгіршими» сценаріями і що та модель відносин бізнес-влада, яка склалася найбільш небезпечна і т.д. З цим важко погодитися. Дійсно, у порівнянні з розвинутими західними країнами українська практика досить ущербна, однак на фоні альтернативних варіантів, які демонструють пострадянські країни, вона має ряд безумовних переваг. Зокрема, в Україні традиційно зберігалася конкуренція між ФПГ, в тому числі в кулуарах влади, і це є фундаментом демократичного розвитку. Тоді як в тій же Росії відбувається одержавлення фінансово-промислових груп при згортанні демократичних свобод. В Білорусі взагалі не варто вести мову як про ФПГ, так і про демократію. Крім того, варто звернути увагу, що ті вітчизняні ФПГ, які вижили на сьогоднішній день тому, що сповідували більш цивілізований підхід і до ведення бізнесу, і до відносин зі суспільством та владою. Відповідно, розгортання їх критики – лише уповільнює їх подальший розвиток в інтересах суспільства. В цілому, для робіт істориків характерна емоційність оцінок та інколи згущення фарб при висвітленні економічних процесів та дій великого капіталу.

По-четверте, ігнорування галузевих особливостей та економічних закономірностей. Історики в більшості ігнорують той аспект, що галузі на базі яких виникли вітчизняні ФПГ визначають сильні та слабкі сторони останніх, та навіть змушують їх шукати

важелі впливу на владу. Все врахування обмежується лише згадками про зношеність основних фондів та високу енергоємність. Досить поверховими є негативні оцінки низьких капіталовкладень ФПП в технологічну модернізацію. Для початку для цього треба мати кошти: коли вони були зароблені, тоді почалися капітальні ремонти та заходи щодо технологічного переозброєння. Однак лише тоді, коли були побудовані більш-менш прозорі управлінські структури, тоді ФПП почали залучати відносно дешеві кошти на світових фінансових ринках і саме тоді розпочалася реалізація амбіційних модернізаційних програм. Крім того, не варто забувати, що частину обладнання промислових підприємств варто було просто здати на металобрухт ще на початку 1990-х років. До того ж історики мало використовували публікації економістів, промисловців та й спеціалізованої преси. Звідси в текстах з'являються фактографічні помилки або поверхово висвітлюються суперечливі процеси в реальному секторі економіки.

П'яте, остання за переліком, але не остання за значимістю. Жорстке протиставлення (свідоме або несвідоме) в дослідженнях інтересів суспільства та великого бізнесу – контрпродуктивне. Великій бізнес є основою господарської діяльності в розвинутих країнах, а перерозподіл його прибутків і усупільнення власності відбувається через ринок цінних паперів. Кожен може купити собі «частку» найбільших корпорацій. Відповідно, для українського суспільства і держави більш плідним буде не акцентування уваги на несправедливості в 1990-х роках, а підштовхування бізнесу до цивілізованих шляхів розвитку. Причому це вигідно і самому великому бізнесу – інакше він не зможе вижити в умовах глобальної конкуренції, і соціуму – це тільки підвищить його добробут.

¹ Наприклад, див. Українське село у 20-90 роках ХХ століття. – К., 1998; Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991-1998 роки). – К., 1998; Україна на злам історичних епох (формування виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.)). – К., 2000; Історія українського селянства. – К., 2006. – Т.2.

² Смолій В.А. Актуальні проблеми розвитку історичної науки в сучасних умовах // Соціально-економічні перетворення в сучасній Україні. – К., 2001. – С.5-6, 8.

³ Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991-2009). – К., 2010. – С.41.

⁴ Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Наук.збірник. – К., 2003.

⁵ Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). – К., 2001.

⁶ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002.

⁷ Падалка С. С. Вказ. пр.

⁸ Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2.

⁹ Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. – К.,2008.

¹⁰ Падалка С. Вказ. праця. С.5.

¹¹ Україна на зламі історичних епох (формування виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.). – К., 2000. – С.249.

¹² Україна незалежна: час випробувань, сподівань. – К., 1993. – С.77.

¹³ Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу. Вказ пр. С.115-116.

¹⁴ Плющ М. Проблеми економічного розвитку і переходу до ринкових відносин // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 5-ій річниці незалежності України. – К., 1997. – С.137-138.

¹⁵ Пивоваров с. Постприватизационное развитие предприятий, комплексов, отраслей. – СПб, 2004. – С.24-25.

¹⁶ Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). – К., 2001. – С.219. Зазначимо,що ця робота (точніше її економічний розділ) був цікавою, але невдалою спробою вписати новітню економічну історію України в загальноосвітній контекст (див. розділ Перетворення директивної економіки в ринкову). Українські сюжети так і залишилися «відірваними» від глобальних сюжетів.

¹⁷ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002. – С.188.

¹⁸ Там само. С.178.

¹⁹ Там само. С.188.

²⁰ Там само. С.188-189.

²¹ Горбулин В. Без права на покаяние. – Харьков, 2009. – С.341.

²² Касьянов Г. Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2. – С.538.

- ²³ Падалка С. Вказ.пр. С.22.
- ²⁴ Там само. С.24.
- ²⁵ Там само. С.33.
- ²⁶ Україна незалежна: час випробувань, сподівань. – К., 1993. – С.23.
- ²⁷ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002. – С.188. Втім, як показав подальший перебіг подій, зміна керівництва або втрата ними новонабутої власності відбувалася досить активно. А розмах рейдерських захоплень промпідприємств і установ після 2004 року в великій мірі був спровокованою саме намаганням нового бізнес-класу перерозподілити власність на свою користь, а передумовою цьому послужила низька ефективність роботи цих підприємств.
- ²⁸ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002. – С.53-54.
- ²⁹ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002. – С.242.
- ³⁰ Касьянов Г. Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2. – С.533.
- ³¹ Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. – К.,2008.- С.187.
- ³² Касьянов Г. Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2. – С.560.
- ³³ Падалка С. Вказ. праця. С.54.
- ³⁴ Там само. С.55
- ³⁵ Україна незалежна: час випробувань, сподівань. – К., 1993. – С.23.
- ³⁶ Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу. Вказ пр. С.115.
- ³⁷ Касьянов Г.Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С.149.
- ³⁸ Касьянов Г. Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2. – С.549.
- ³⁹ Касьянов Г.Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С.73.
- ⁴⁰ Там само. С.552.
- ⁴¹ Там само. С.522.
- ⁴² Падалка С. Вказ. пр. С.267.
- ⁴³ Там само.

ГРУШЕВСЬКІАНА НА СТОРІНКАХ "УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ" (1991-2010 рр.)

На історіографічній мапі України "Український історичний журнал" давно посів лідируючі позиції. Редакційна колегія видання, незважаючи на зміни її персонального складу, завжди намагається тримати руку на пульсі наукового пошуку, надаючи шпальта журналу для обговорення актуальних історичних тем. Ця проблема внеску часопису до розвитку багатьох галузей історичного знання вже неодноразово ставала предметом самостійного обговорення не лише у форматі статей, але й на дисертаційному та монографічному рівнях. Втім, розмаїття порушуваної на сторінках "УІЖ" проблематики вочевидь випереджує історіографічне осмислення його феномену. Тож у цій публікації ми хочемо звернути увагу на внесок авторів видання до розбудови грушевськознавчого сегменту українознавства. Адже в осмисленні постаті Михайла Грушевського та його доби "УІЖ" має поважні традиції, закладені ще в 1966 р. тогочасним головним редактором Федором Шевченко. Від здобуття Україною незалежності видання в діяльний спосіб спричинилося до реабілітації та повернення на Батьківщину Великого Українця, а окремий випуск "УІЖ" за ювілейний 1996 р. був спеціально присвячений грушевськознавчій тематиці. Ця активна праця над історіографічним осмисленням спадщини автора "Історії України-Руси" триває понад двадцятиліття, що підштовхує до підведення певних підсумків.

Грушевськознавчі публікації на сторінках "УІЖ" доцільно згрупувати в декілька тематичних блоків: 1) статті теоретико-методологічного плану, 2) студії біографічного характеру, присвячені вивченню окремих періодів життя та діяльності автора "Історії України-Руси"; 3) історіографічні праці, зосереджені на осмисленні наскрізних проблем творчої спадщини М. Грушевського, 4) рецензійно-інформаційні публікації.

Насамперед звернемося до аналізу теоретичних рефлексій над станом сучасного грушевськознавства. І хоча кількісно публікації з цієї проблематики не домінують серед грушевськознавчих студій на сторінках "УІЖ", втім вони є надзвичайно важливими для осмислення актуального стану та перспектив поступу молоді міждисциплінарної галузі. З нагоди 130-річчя від дня народження М. Грушевського один із піонерів вітчизняного грушевськознавства Руслан Пиріг запропонував своє бачення стану та перспектив грушевськознавчого пошуку¹. На широкому тлі становлення грушевськознавчої рефлексії протягом ХХ ст., дослідник виокремив напрямки, що першочергово потребують уваги дослідників. Серед них було названо видання епістолярію М. Грушевського, вивчення його теоретико-методологічних поглядів і громадсько-політичної діяльності, глибоке джерельне опрацювання найменш знаних періодів життєвого та творчого шляху, що врешті повинно уможливити написання ґрунтовної академічної наукової біографії Великого Українця. Відзначимо, що протягом п'ятнадцяти років, котрі минули від часу написання цієї статті, грушевськознавство значною мірою розвивається в руслі запропонованих Р. Пирогом ідей. Зауважимо, що згадана публікація викликала цікаву термінологічну дискусію у середовищі грушевськознавців. Так, із критикою вжитих Р. Пирогом понять "вітчизняні історики" і "вітчизняне грушевськознавство" виступив засновник цієї галузі Любомир Винар. На його переконання, більш коректними з наукового погляду є поняття "українські історики-грушевськознавці" та "українське грушевськознавство"².

До теоретичних проблем підготовки академічної біографії М. Грушевського Р. Пиріг вкотре звернувся десятиріччя пізніше. Відзначаючи швидкий поступ у кількісному та якісному зростанні грушевськознавчої літератури, дослідник окреслив найбільш перспективні з його погляду напрямки дослідницького пошуку. Так, до маловивчених грушевськознавчих проблем Р. Пирогом слушно було віднесено еміграційний та останній московський періоди, а також роки симбірсько-казанського заслання. Слід відзначити, що й до сьогодні ці проблеми є фактично "білими плямами" грушевськознавства, котрі відчутно гальмують створення панорамного життєпису М. Грушевського. До названих проблем Р. Пиріг додає також важливість вивчення духовного світу вченого, його

участі у масонському русі, детального вивчення обставин трагічної смерті історика тощо³. При цьому дослідник закликає сучасних грушевськознавців бути коректними при залученні постмодерних методологічних технік до аналізу особистості видатного вченого. Слушно також, на нашу думку, сучасним дослідником було вказано на спонтанність і несистемність грушевськознавчого пошуку в сучасній Україні, спричиненого відсутністю будь-якої координації діяльності дослідників постаті автора "Історії України-Руси". В цьому аспекті Р. Пиріг ініціював створення Державної комісії з вивчення спадщини Михайла Грушевського – авторитетного міжвідомчого консультативно-дорадчого і координаційного центру. Така комісія, на жаль, не створена й до сьогодні.

Реконструюючи малознані сторінки біографії М. Грушевського, автори "УІЖ" діяльно долучилися до обговорення галицького двадцятиліття життя вченого. Так, особливості видавничо-редакційної праці історика в "Літературно-науковому віснику" київської доби розглянув Ігор Ткаченко. На підставі комплексу документальних матеріалів, епістолярію та низки спогадів сучасний дослідник відтворив особливості взаємин головного редактора зі співробітниками редакції, лідерами національного руху на Наддніпрянщині, опонентами та критиками. І. Ткаченко твердить, що одним із важливих результатів організаційно-видавничої діяльності М. Грушевського в підросійській Україні було утворення інтелектуального осередку довкола "ЛНВ", що об'єднав плеяду молодих свідомих українських діячів (Ю. Тищенко (Сірого), М. Залізняка, М. Порша, М. Гехтера, А. Ніковського та ін.), котрі невдовзі прийняли активну участь у її діяльності 1917–1920 рр.⁴

Політичний світогляд М. Грушевського початку ХХ ст. крізь призму аналізу запропонованого ним конституційного проекту 1905 р. став об'єктом всебічного розгляду Томаса Приймака. В контексті реалій українського та загальноросійського суспільно-політичного життя того часу канадський учений дав зважену оцінку конституційним пропозиціям львівського професора, викладеним у статті "Конституційне питання і українство в Росії". На думку сучасного дослідника, висловлені М. Грушевським конституційні ініціативи були нереальними в умовах тогочасної російської дійсності. Будучи суголосними ідеалам українського федералізму ХІХ ст., сформульованим у працях М. Драгоманова,

вони виявилися неспроможні дати відповіді на питання, поставлені добою Визвольних змагань⁵.

Маловивченій проблемі організації М. Грушевським археографічної роботи у львівський період присвятив розлогу розвідку Ігор Гирич. Знаний грушевськознавець у першу чергу торкнувся низки організаційних проблем, що вирішувалися видатним істориком під час роботи в Науковому товаристві ім. Шевченка: проведення архівних експедицій, розробка практики копіювання, тематики археографічних пошуків, організація археографічної справи тощо. Проаналізувавши різноманітні джерела (офіційну документацію НТШ, збірки документів, розлогий епістолярій), І. Гирич дійшов висновку, що М. Грушевському вдавалося поєднувати особисті наукові зацікавлення своїх учнів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому⁶. Це уможливило опрацювання та видання солідного обсягу перед тим незнаного джерельного матеріалу, що став підставою для створення модерної версії української історії.

В іншій своїй публікації на сторінках "УІЖ" І. Гирич висвітлив важливу тему взаємин М. Грушевського та І. Франка. На підставі ще не введених до наукового обігу щоденникових записок М. Грушевського 1904-1910 рр. дослідник намагається дати відповіді на ключові питання відносин між ученими: періодизувати їхні стосунки, з'ясувати причини потеплінь і охолоджень на різних етапах співпраці, розглянути діяльність М. Грушевського й І. Франка на тлі тогочасного суспільного життя, впливи його визначних представників на їхні взаємини (О. Барвінського, М. Драгоманова, О. Кониського та ін.). Автор доходить аргументованого висновку про суттєвий вплив М. Грушевського на І. Франка й навпаки, про обопільну зацікавленість у праці в тандемі в період між 1897 та 1906 рр. Підсумовуючи свої спостереження про генезу конфлікту між обома велетами української культури, І. Гирич приєднався до вже висловленої грушевськознавцями попередньої генерації думки, що саме хвороба І. Франка (1907-1916 рр.) справила вирішальний вплив на погіршення його стосунків не лише з М. Грушевським, але й з іншими тогочасними діячами українства⁷.

Взаємини М. Грушевського з представниками наукової еліти Російської імперії у довоєнний період крізь призму листування автора "Історії України-Руси" та Олексія Шахматова дослідив ро-

сійський дослідник В. Макаров. Опубліковане ним взаємне листування двох учених, що зберігається в Петербурзькому відділенні Архіву РАН та фонді Грушевських у ЦДІАЛ, містить багато цікавих фактів про співпрацю двох видатних учених-славістів на ниві популяризації української культури та науки⁸.

Малознаній історіографічній проблемі видання першого тому німецькомовної "Історії українського народу" М. Грушевського та дослідженню тих дискусій, що розгорілись у європейській історіографії після її виходу присвячена розвідка Віталія Тельвака. Виявлені численні критичні відзиви дозволили реконструювати особливості сприйняття концептуальних засад праці видатного вченого в українській, польській, чеській, румунській та німецькій історичній науці. Автор дійшов висновку, що висловлені на адресу М. Грушевського критичні зауваження як з боку його опонентів, так і прихильників, не тільки проявили певні спірні моменти його праць, але й привернули увагу європейських істориків до важливих проблем, котрі ще належало опрацювати дослідникам українського минулого. З іншого боку, твердить В. Тельвак, численні корективи та уточнення, що торкалися різних окремих питань, сприяли вивченню цих проблем як самим М. Грушевським, так і іншими дослідниками східноєвропейської історії⁹.

Доволі значний блок грушевськознавчих публікацій на сторінках "УІЖ" відведений осмисленню державотворчої праці М. Грушевського на чолі Центральної Ради. Тут спеціальною увагою охоплені практично всі аспекти злету політичної кар'єри видатного вченого. Так, початковий період формування та діяльності УЦР крізь призму еволюції її ідеологічних засад (значною мірою сформульованих у тогочасній публіцистиці М. Грушевського) розглянув Владислав Верстюк. Ретельно проаналізувавши численні історіографічні версії становлення цього громадсько-політичного інституту, дослідник, серед іншого, дійшов висновку про визначальну роль його голови у формуванні стратегічних ідейно-політичних гасел українського руху, реалізація яких сприяла перетворенню малознаної організації на помітного гравця на всеросійському політичному полі¹⁰.

Низку статей, присвячених діяльності М. Грушевського на чолі Центральної Ради, на сторінках "УІЖ" опублікував Валерій Солдатенко. Так, він одним із перших опрацював питання внеску

М. Грушевського в концепцію української революції. На підставі аналізу революційної публіцистики вченого та документів Центральної Ради, сучасний дослідник дійшов висновку, що справжнім ідеологом української революції, творцем її концепції став саме М. Грушевський. Адже власне його праці, твердить київський учений, містять найголовніші, найвагоміші елементи платформи українського національно-визвольного руху, національного державотворення, національного відродження в цілому¹¹. В. Солдатенко звернув увагу дослідників і на проблему українізації армії за часів Центральної Ради та відзначив внесок її голови у цей процес¹². Також В. Солдатенко вивчав законодавчу діяльність М. Грушевського, зокрема зосередився на внеску вченого у вироблення концепції універсалів Центральної Ради. На переконання дослідника, М. Грушевський завжди залишався прихильником федеративного об'єднання України та Росії, незважаючи навіть на агресію більшовицьких військ та проголошену в IV Універсалі незалежність¹³.

Проблемі внеску М. Грушевського в концептуалізацію ідеї соборності українських земель у період Центральної Ради декілька розвідок присвятив Іван Гошуляк. Проаналізувавши зміст універсалів Центральної Ради та публіцистичні виступи видатного вченого того часу, сучасний дослідник дійшов висновку, що доба Центральної Ради характеризується значними досягненнями щодо розвитку та втілення у життя української соборницької ідеї. А відроджена під керівництвом керманічів цієї інституції державність українського народу, втілена у формі УНР, відіграла важливу роль у консолідації й об'єднанні української нації, охоплювала більшу частину українських етнічних земель¹⁴. Проблемі соборності українських земель у спадщині М. Грушевського в контексті діяльності Центральної Ради по визначенню кордонів нової держави присвятила також спеціальне дослідження Олена Бойко¹⁵.

Багато уваги авторами "УІЖ" приділено революційній публіцистиці видатного діяча. Так, виступи історика в пресі 1917-1920 рр. під кутом зору соціального призначення – як фактора просвітницького впливу на збуджені революцією маси українства, засобу політичного діалогу й полеміки та як форми обґрунтування ідейно-теоретичних засад українського руху дослідив Валентин Северинок. Проаналізувавши головні теми виступів М. Грушевського,

сучасний дослідник наголосив, що публіцистика вченого доби Центральної Ради – це оригінальне джерело вивчення загальної концепції Української революції і яскравий приклад того, як тісно бувають сплетені у свідомості і житті окремої людини минушина, сучасність і майбуття цілого народу¹⁶. Революційній публіцистиці М. Грушевського в контексті проблем розбудови Української держави окрему розвідку також присвятили Олександр та Марія Копиленки¹⁷.

Останньому періоду існування Центральної Ради та осмисленню комплексу причин поразки її політики присвятили спеціальну увагу Р. Пиріг¹⁸ та І. Гошуляк¹⁹. Важливо, що названі вчені в своїх роздумах над цією складною темою відійшли як від попередньої традиції безоглядного звинувачення М. Грушевського у помилках першого українського парламенту, так і від тенденції глорифікації державотворчої праці вченого (що особливо помітно виявилася в перші роки української незалежності), пропонуючи натомість читачеві самому дійти висновків шляхом уважного прочитання різнопланових джерел і занурення в дух тієї епохи.

Еміграційна доба життя та діяльності М. Грушевського на сторінках "УІЖ" представлена двома змістовними розвідками. Володимир Потульницький одним із перших, використовуючи малознані матеріали київських архівів, зосередився на аналізі наукової праці видатного вченого в еміграційне п'ятиліття. У центр своєї уваги автор слушно поставив лекційну, науково-дослідну та видавничу діяльність М. Грушевського на форумі Українського соціологічного інституту, показавши ті численні труднощі фінансового, міжособистісного та психологічного характеру, що їх довелося долати голові закордонної делегації УПСР у розбудові українського наукового життя на еміграції²⁰. В. Потульницький торкнувся також аналізу головних проблем еміграційної публіцистики М. Грушевського, відзначивши обстоювання ним на сторінках еміграційної періодики ідей народності та федерації як важливих передумов для подальшого поступу українського народу. Практичним наслідком таких світоглядних переконань, на думку сучасного дослідника, стала рееміграція видатного вченого в 1924 р.

Своєрідним продовженням статті В. Потульницького стала розлога праця знаного українця і голови НТШ у Західній Європі Аркадія Жуковського, присвячена цілісному аналізу політичної

та публіцистичної спадщини М. Грушевського в 1919-1924 рр. Автор уперше запропонував періодизацію еміграційного періоду життя видатного вченого, що її й до сьогодні дотримуються його біографи. Узагальнивши праці попередників, присвячених цій малознаній сторінці життєпису М. Грушевського, дослідник висловлює власне цікаве й аргументоване бачення найбільш дискусійних моментів політичної праці вченого в Західній Європі. Еволюцію політичного світогляду бувшого голови Центральної Ради А. Жуковський слушно пов'язує з процесами, що відбувалися як у провідних західних столицях, так і в середовищі самої української еміграції, котра зазнавала дедалі більшої фрагментації. Надзвичайно докладним є також аналіз провідних тем публіцистичних виступів М. Грушевського в еміграційні роки. Дослідник і в цьому випадку змальовує широкий контекст ідеологічних суперечок серед українських вигнанців, звертає увагу читача на деякі факти інтелектуальної біографії видатного історика (передусім його народницькі симпатії), що робить більш зрозумілою мотивацію його відомих прорадянських висловлювань чи різкої оцінки колишніх однодумців. Завершуючи статтю, А. Жуковський слушно вказує на передчасність остаточних висновків, закликаючи українських учених продовжити осмислення цієї складної сторінки життєпису М. Грушевського²¹.

Чи не найбільше за останні роки було зроблено для реконструкції практично незнаній перед тим останньої сторінки творчої біографії М. Грушевського – радянського десятиріччя його життя. Публікації авторів "УІЖ" і тут здійснили справжній прорив. Так, на сторінках журналу протягом 1991 р. друкувалася фундаментальна розвідка Р. Пирога про радянську добу вченого, що згодом вийшла у книжковому форматі. В цих публікаціях дослідник уперше в історіографії комплексно реконструював мотиви та причини повернення М. Грушевського на Батьківщину. Віддавши данину поваги попереднім дослідникам цієї проблеми (передусім М. Стахіву та Ф. Шевченку), Р. Пиріг на підставі різноманітних джерел офіційного та приватного походження відтворив процес поступового визрівання в свідомості видатного історика планів повернення в радянську Україну. Деконструюючи міфи, укорінені в грушевськознавстві, дослідник майстерно показує те, як на перетині дії численних чинників – складної ситуації в українському

емігрантському середовищі, заходів більшовицького керівництва по розколу українських політичних сил на вигнанні та багатьох особистих проблем М. Грушевського психологічного та матеріального характеру, у нього виникло та зміцніло переконання повернутися на Батьківщину, щоби ціною упокорення власних політичних амбіцій отримати можливість продовжити справу всього життя²². Р. Пиріг висловлює своє аргументоване – засноване на критичному аналізі невідомих перед тим численних джерел – бачення ключових моментів радянської доби вченого. В цілковито новому світлі постають емоційно обговорювані в українській історіографії ХХ ст. факти науково-організаційної праці М. Грушевського в історичних установах ВУАН, його непрості взаємини з республіканським та союзним керівництвом, протистояння всередині Академії, наростання репресій стосовно самого вченого та очолюваних ним установ тощо. Новим же словом у розробці піднятої проблеми слід вважати, наприклад, реконструйовані події арешту та слідства над М. Грушевським, московського засланя вченого чи обставини його трагічної загибелі.

Спробу детальної реконструкції першого року життя та діяльності М. Грушевського в радянській Україні здійснив Олександр Рубльов. Аналізуючи численні опубліковані та архівні матеріали, звертаючись до історіографічної традиції вивчення цієї проблеми, дослідник відтворив складний у психологічному плані процес адаптації М. Грушевського до радянських реалій. Учений показав енергійні намагання новообраного академіка реалізувати свої науково-організаційні плани та налагодити взаємини як у науковому середовищі Наддніпрянщини, так і нав'язати контакти з радянськими функціонерами²³. На жаль, аналізована стаття так і залишилася незакінченою.

Багато уваги на сторінках "УІЖ" відведено науково-організаційній діяльності М. Грушевського в радянській Україні. В центрі уваги дослідників слушно перебувають історичні установи ВУАН, котрі вчений очолював протягом декількох років. Роль М. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні висвітлила Ярослава Верменич. Дослідниця з'ясувала, що концепція "історичного районознавства", котра почала у 20-ті роки втілюватися в життя завдяки зусиллям М. Грушевського, внаслідок сталінських репресій так і залишилася нереалізованою²⁴.

На вказану Я. Верменич необхідність вивчення діяльності створених М.Грушевським "порайонних досліджень" змістовною розвідкою відгукнулася Галина Вербиленко. Аналізуючи діяльність Комісії порайонного дослідження історії України, авторка твердить, що вона проводилася в трьох напрямках: науково-дослідному, екскурсійному (експедиційному) і видавничому. Незважаючи на інтенсивність розпочатої роботи та увагу, котру сам голова Комісії приділяв її функціонуванню, дослідниця доходить висновку, що внаслідок розгрому історичних установ ВУАН вивчення історії України в "горизонтальному вимірі" зупинилося майже на чотири десятиріччя²⁵.

Деякі публікації на сторінках "УІЖ" присвячені феномену київської історичної школи М.Грушевського. Так, в аналітично-документальній розвідці відомий дослідник сталінського терору в Україні Сергій Білокінь навів незнані документи, що уможливають реконструкцію практично невідомих перед тим творчих біографій наддніпрянських учнів автора "Історії України-Руси" та розкривають механізм нищення школи²⁶.

Докладній реконструкції біографій двох київських учнів М. Грушевського – вихідців з Галичини Василя Костащука та Остапа Павлика – в контексті діяльності Комісії Західної України присвятив розлогу розвідку О. Рубльов. Відтворюючи кризь призму життєпису названих учених становлення київського "галичанознавства" 1920-х років, вчений дійшов слушного висновку, що з огляду на еволюцію радянського режиму в бік диктатури цей науковий напрямок був приречений на невдачу й забуття²⁷.

Проблемі історіографічного осмислення життєвого та творчого шляху М. Грушевського в контексті широкого відзначення його шістдесятилітнього ювілею в 1926 р. присвятив розвідку В. Тельвак. Зібраний різноманітний історіографічний матеріал дозволив дійти висновку, що ювілейні святкування стали потужним поштовхом для осмислення феномену Михайла Грушевського в усіх аспектах прояву його багатогранного таланту. Попри традицію ювілейного славослів'я і велемовності, постає видатного вченого, фундаментальність його внеску в модернізацію багатьох напрямків українства, врешті, суперечливість самої особистості діяча прикули загальну увагу до його іменинної дати, виявивши надзвичайно широкий спектр оцінок. В останніх знайшло своє

відображення не лише ставлення сучасників до самого М. Грушевського, а й відбилися тогочасні хитросплетіння українського інтелектуального та суспільно-політичного життя, що позначилися на специфіці грушевськознавчої рефлексії²⁸.

Декілька статей, присвячених складній проблемі взаємин видатного вченого з каральними органами радянської держави, на шпальтах "УІЖ" опублікував знаний дослідник цієї теми Юрій Шаповал. Докладно вивчивши справу-формуляр М. Грушевського з архіву СБУ, а також інші таємні документи ДПУ-НКВС, дослідник надзвичайно детально відтворив процес наростання зацікавлення постаттю голови Центральної Ради з боку агентів каральних органів буквально з перших днів його приїзду з еміграції. Саме з цих та багатьох інших праць Ю. Шаповала ми уперше дізналися, що очільники радянської держави ні на хвилину не вірили у щирість намірів М. Грушевського ціною зречення власних політичних амбіцій працювати на науковій ниві в радянській державі, натомість оточили академіка щільною агентурною мережею, що своїми свідченнями стрімко наближала сумний епілог його долі²⁹.

Ю. Шаповал розкрив також невідомі обставини останніх років життя М. Грушевського, проведених у московському засланні. Спираючись на засекречені раніше документи й матеріали, передусім історію хвороби вченого, дослідник акцентує на тих аспектах, які раніше перебували поза увагою грушевськознавців і висловлює свою версію обставин смерті визначного діяча. Буквально по днях реконструювавши перебіг хвороби М. Грушевського та змалювавши резонанс, викликаний його смертю, Ю. Шаповал вказує на численні запитання, відповіді на які до цього часу так і не вдалося отримати³⁰. Передусім, це проблема фахового рівня проведених оперативних втручань та можливого впливу з боку спецслужб на процес лікування. Тому не знаками оклику, а саме запитаннями завершує свою розвідку сучасний дослідник.

Цікаву проблему сімейності в українській історичній науці 1920-х років на прикладі родини Грушевських дослідив Ігор Верба. Розглянувши численні та різнопланові історіографічні джерела, дослідник відзначив, що патріарх родини свідомо проводив сімейну політику в галузі історичних студій, керуючись у цьому насамперед науковими інтересами. Це родинне згуртування, твердить І. Верба, потрібне було М. Грушевському для від-

стоювання інтересів вільної української історичної науки, її захисту від галопуючої комунізації. Втім, внаслідок розгортання репресій в радянській Україні, сімейна політика видатного вченого була фактично приречена, а більша частина його оточення репресована і знищена³¹.

Деякі грушевськознавчі публікації на сторінках "УІЖ" відведені осмисленню наскрізних проблем життя та діяльності М. Грушевського. Рецепції постаті Івана Мазепи в історіографічному дискурсі автора "Історії України-Руси" присвятив свою розвідку А. Жуковський, цілком слушно пов'язавши ставлення видатного вченого до І. Мазепи з еволюцією його історіографічних та суспільно-політичних переконань³². Особливості прочитання М. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. Костомарова розкрили Юрій Пінчук та Людмила Гриневиц³³. Історико-економічну проблематику на сторінках "Історії України-Руси" дослідив Степан Заброварний³⁴. Чинники впливу, механізм та перебіг трансформації образу М. Грушевського як історика, громадського й політичного діяча в масовій свідомості українського суспільства за роки незалежності з'ясував Віталій Масненко³⁵. Образ М. Грушевського у польській історичній думці ХХ ст. дослідив В. Тельвак³⁶. Присутність мови фізики кінця ХІХ – початку ХХ ст. у текстах видатного вченого простежив Володимир Ващенко³⁷. Надзвичайно цінну інформацію щодо кіно-і фотоматеріалів про М. Грушевського, котрі відклалися в Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України, збрала Людмила Маркітан³⁸.

Відзначимо, що редакція "УІЖ" долучилася і до популяризації творчої спадщини М. Грушевського. Так, низка малодоступних сучасникам праць вченого була передрукована на сторінках видання з відповідними коментарями, що пояснювали особливості історіографічного дискурсу історика та окреслювали обставини появи його текстів³⁹.

Від перших років незалежності "УІЖ" був також форумом, на якому обговорювалися найбільш значущі новинки грушевськознавчої книжкової продукції. Так, докладне критичне обговорення на шпальтах часопису здобули важливі для поступу сучасного грушевськознавства праці Л. Винара⁴⁰, В. Пристайка та Ю. Шаповала⁴¹, О. Юркової⁴², В. Гориня⁴³, Ю. Шаповала та І. Верби⁴⁴, В. Тельвака⁴⁵ та ін.

Багато цікавої грушевськознавчої інформації знаходиться в рубриках "Хроніка та інформація" та "Хроніка наукового життя". Особливо докладно на сторінках "УІЖ" висвітлено конференційний рух у ювілейні для грушевськознавства роки – 1991-й (125-ліття від дня народження), 1994-й (100-ліття приїзду М. Грушевського до Галичини), 1996-й (130-ліття від дня народження), 2006-й (140-ліття від дня народження) тощо⁴⁶. Ці інформаційні матеріали становитимуть, поза сумнівом, цінну інформацію для дослідників українського історіографічного процесу кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Підводячи підсумки нашому дослідженню, насамперед звернемо увагу на проблемну та жанрову розмаїтість грушевськознавчого матеріалу на сторінках "УІЖ" за роки української незалежності. Проаналізовані публікації становлять важливі елементи мозаїки, з яких складається новочасне полотно біографії М. Грушевського, позбавленої оціночних крайнощів попередньої історіографічної доби. Насиченість грушевськознавчої тематики на шпальтах "УІЖ" дозволяє кваліфікувати журнал як авторитетну трибуну грушевськознавства, що поряд з "Українським істориком" виконує важливу місію переосмислення феномену Великого Українця.

¹ Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // УІЖ. – 1996. – №5. – С. 71-83.

² Винар Л. Вступ до науки грушевськознавство // Український історик. – 1996. – № 1-4. – С. 19-20.

³ Пиріг Р.Я. Проблеми підготовки наукової біографії М. Грушевського // УІЖ. – 2005. – №4. – С. 178-190.

⁴ Ткаченко І.В. Редакційна політика М.Грушевського в «Літературно-науковому вістнику» (1907–1914 рр.) // УІЖ. – 2010. – № 5. – С. 90-103.

⁵ Приймак Т. Конституційний проект М.Грушевського з 1905 р. // УІЖ. – 1991. – № 1. – С. 127-136.

⁶ Гирич І.Б. Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівській період життя й діяльності (1894-1914 рр.) // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 72-86.

⁷ Гирич І.Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин // Український історичний журнал. – Київ, "Дієз-продукт", 2006. – №5. – С. 35-66.

⁸ Макаров В.І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова // УІЖ. - 1996. - №5. - С. 89-106.

⁹ Тельвак В.В. Німецькомовна "Історія українського народу" Михайла Грушевського в оцінках сучасників // УІЖ. - 2007. - № 3. - С. 175-189.

¹⁰ Верстюк В.Ф. М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // УІЖ. - 1996. - № 5. - С. 37-50. Див також: Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення // УІЖ. - 2007. - № 2. - С. 23-46.

¹¹ Солдатенко В.Ф. Внесок М.С.Грушевського в концепцію української революції // УІЖ. - 1996. - № 5. - С.3-27.

¹² Солдатенко В.Ф. Центральна Рада та українізація армії // УІЖ. - 1992. - № 6. - С. 26-39.

¹³ Солдатенко В.Ф. Третій універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії // УІЖ. - 2003. - № 4. - С. 3-10.

¹⁴ Гошуляк І.Л. Проблема соборності українських земель у добу Центральної Ради // УІЖ. - 1997. - № 3. - С. 26-41; Гошуляк І.Л. Питання соборності українських земель на Брест-Литовській мирній конференції // УІЖ. - 2004. - №2. - С. 15-31.

¹⁵ Бойко О.Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917-1918 рр.) // УІЖ. - 2008. - № 1. - С. 31-46.

¹⁶ Северинок В.М. Історія і політика в публіцистиці М.С.Грушевського // УІЖ. - 2000. - №5. - С.18-31.

¹⁷ Копиленко М.Л., Копиленко О.Л. М.С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави // УІЖ. - 1996. - № 5. - С. 28-37.

¹⁸ Пиріг Р.Я. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.) // УІЖ. - 2007. - № 2. - С. 47-63.

¹⁹ Гошуляк І.Л. Про причини поразки Центральної Ради // УІЖ. - 1994. - №1. - С. 31-44.

²⁰ Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) // УІЖ. - 1992. - №2. - С. 48-57.

²¹ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919—1924 рр. // УІЖ. - 2002. - № 1. - С. 96-125.

²² Див. також: Пиріг Р.Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // УІЖ. - 2006. - № 5. - С. 4-18.

²³ Рубльов О.С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // УІЖ. - 1996. - № 5. - С. 50-71.

²⁴ Верменич Я.В. Роль М.С.Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // УІЖ. - 1998. - № 2. - С. 92-101.

²⁵ Вербиленко Г.А. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів // УІЖ. - 2008. - №6. - С. 46-57.

²⁶ Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С.Грушевського // УІЖ. - 1996. - № 5; 1999. - № 5; 2000. - № 5.

²⁷ Рубльов О.С. Сторінка з історії київського “галичознавства” 1920-х рр.:аспіранти М. С. Грушевського О. Павлик і В. Костащук // УІЖ. - 2003. - № 2. - С. 89-113.

²⁸ Тельвак В.В. Життєвий і творчий шлях М.С.Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. // УІЖ. - 2008. - № 6. - С. 111-125.

²⁹ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Сторінки біографії М.С.Грушевського в світлі таємних документів ДПУ-НКВС // УІЖ. - 1996. - №5. - С. 83-89; Шаповал Ю.І. М.С.Грушевський у дзеркалі справи-формуляра // УІЖ. - 2001. - №4. - С.140-161.

³⁰ Шаповал Ю.І. Загадка смерті Михайла Грушевського // УІЖ. - 2006. - №5. - С.83-98.

³¹ Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УІЖ. - 1996. - № 5. - С. 131-149.

³² Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // УІЖ. - 1998. - № 6. - С. 134-145.

³³ Пінчук Ю.А., Гриневич Л.В. Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М.І.Костомарова // УІЖ. - 1992. - №4. - С. 112-113.

³⁴ Заброварний С.І. Економічні погляди М.С.Грушевського // УІЖ. - 2009. - № 6. - С. 47-62.

³⁵ Масненко В.В. Формування образу М.С.Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // УІЖ. - 2006. - №5. - С. 19-34.

³⁶ Тельвак В.В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX—XX ст.) // УІЖ. - 2006. - № 5. - С. 67-82.

³⁷ Ващенко В. В. «Історія як фізика»: М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії // УІЖ. - 2007. - №4. - С. 138-152.

³⁸ Маркітан Л.П. М.С.Грушевський у кінофотодокументах // УІЖ. - 1997. - № 2. - С. 76-83.

³⁹ Грушевський М.С. Велика, Мала і Біла Русь // УІЖ. - 1991. - № 2. - С. 77-85; Грушевський М.С. З публіцистичних писань Костомарова // УІЖ. - 1992. - № 4. - С. 113-133.

⁴⁰ Сакада Л. Л.Винар. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 149-153.

⁴¹ Верба І.В. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Михайло Грушевський — справа “УНЦ” і останні роки (1931—1934) // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 120-122.

⁴² Заруба В.М. Оксана Юркова. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924—1930 рр.) // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 122-128.

⁴³ Заруба В.М. Василь Горинь. Вілла Михайла Грушевського у Львові // УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 152-153.

⁴⁴ Пиріг Р.Я. Ю.І. Шаповал, І.В.Верба. Михайло Грушевський // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 223-226.

⁴⁵ Калакура Я.С. В.Тельвак. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) // УІЖ. – 2008. – №5. – С. 228-230.

⁴⁶ Злупко Т.С. Ювілейна наукова конференція в Торонто ”Михайло Грушевський в історії України”. [м. Торонто, 1991 р.] // УІЖ. – 1992. – №3. – С. 154-155; Сакада Л.Д., Гонтар Т.М. , Винар Л. Відзначення 130-річчя від дня народження М.С.Грушевського. [м. Київ, 1996 р.] // УІЖ. – 1997. – №1. – С. 145-147; Винар Л. Міжнародна конференція у Нью-Йорку “Михайло Грушевський – історик, суспільно-громадський діяч, державотворень”. [1996 р.] // УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 143-145; Сакада Л.Д. Міжнародна наукова конференція з нагоди 110-ліття приїзду Михайла Грушевського до Галичини // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 226-228.

МУЗЕЙ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Дослідження музейної тематики в Інституті історії України НАН України розвивалися в контексті основних напрямів музейної галузі в Україні. Слід врахувати, що спеціалізованої науково-дослідної установи із зазначеної проблематики в Україні тривалий час не існувало, науково-методологічні засади та практичний досвід українських музеїв нагромаджувалися в окремих музейних закладах, однак глибокого наукового опрацювання, систематизації та узагальнення цього досвіду в умовах СРСР з відомих ідеологічних догм не було. Лише з середини 1950-х рр. питання музеології почали досліджуватися у науково-методичному відділі музеєзнавства в Історичному музеї УРСР та на кафедрі археології та музеєзнавства історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

У статті вперше зроблена спроба простежити присутність музейної проблематики в дослідженнях Інституту історії України НАН України від створення установи до сучасності, визначити взаємозв'язок наукового пошуку вчених із розвитком музеології як наукової галузі знань.

Музеї, що існували в Україні, на поч. ХХ ст. розглядалися як наукові лабораторії, в основі своєї діяльності розвивали науково-дослідницький аспект та освітній потенціал музейних зібрань. Із 1930-х рр. в умовах тоталітарного режиму їх перетворили на культурно-просвітні заклади для пропагування досягнень соціалістичного будівництва. Усвідомлюючи значний вплив музеїв на суспільну свідомість, держава цілеспрямовано використовувала їх як ідеологічну зброю, викреслюючи науково-дослідну складову з музейної діяльності. Музей не розглядався, як об'єкт наукових досліджень, не входив в коло наукових інтересів академічних установ.

У 1936-1941 рр., – в період становлення Інституту історії, – до роботи в науковій установі були запрошені вчені, в поле дослідження яких входили питання історії української культури, а їхня професійна діяльність пов'язувалася з музейництвом. Відомий історик, археограф Н.Д. Полонська-Василенко у 1938-41 рр. працювала старшим науковим співробітником сектору історії України доби феодалізму Інституту. Дослідниця отримала багатий досвід музейної роботи, вивчаючи церковні та археологічні пам'ятки Києва. У 1913 р., після опублікування праці «Церковні старожитності Києва» (1911 р.), увійшла до складу комісії відділу «Старий Київ» при Київському художньо-промисловому і науковому музеї. У 1916 р. вона очолила археологічний музей Київського університету Святого Володимира, колекції якого почали формуватися ще з 1836 р. Згодом, у 1918-20 рр. Н.Д. Полонська-Василенко отримала посаду завідувача музею старожитностей університету і сприяла активному залученню музейних збірок до навчально-дослідницького процесу. У 1940 р. стала однією з перших українських жінок доктором наук, захистивши дисертацію в Інституті історії АН СРСР¹. Наукова біографія видатного історика переконливо засвідчує: історія та музеєзнавство невіддільні складові частини соціогуманітарного пізнання.

Із листопада 1937 р. старшим науковим співробітником почав працювати авторитетний вчений О.П.Оглоблин, у 1938 р. він був єдиним доктором наук в інституті (ступінь доктора історії української культури отримав 1926 р. в Одесі). Після закінчення Київського університету св. Володимира він працював у навчальних та наукових установах Києва, Харкова, Одеси. У 1930-31 рр. був заарештований органами ДПУ УСРР і ув'язнений, після звільнення працював заступником директора Всеукраїнського історичного музею. В інституті очолив сектор історії України доби капіталізму.

До музейної роботи історик повернувся в 1942 р., коли організував і очолив Музей-архів переходової доби в Києві². Заклад був створений окупаційною владою 26 березня 1942 р. у складі Київської міської управи для пропаганди так званого «нового порядку», щоб демонструвати підтримку національних сил в Україні. Музей займав 11 кімнат в будівлі, що нині розташована за адресою Контрактова площа,8, і був відкритий для відвідува-

чів 17 квітня 1942 р. Серед 14 співробітників були досвідчені вчені Н. Полонська-Василенко, С. Гіляров, І. Моргилевський та інші. До жовтня 1942 р. вони зібрали унікальну документальну колекцію (понад 6 тис. експонатів: 133 журнали, 1433 газет, 383 листівки, 183 плакати тощо)³ про повсякденне довоєнне і окупаційне життя в Києві, у тому числі свідчення про руйнування більшовиками міських пам'яток культури. Тепер матеріали музею зберігаються у Державному архіві Київської області (фонд Р-2412) і розкривають долю українських культурних цінностей в сталінський і гітлерівський періоди.

У музеї працював, зокрема, П.А. Білик – колега О.П. Оглоблина, вихованець академіка Д.І. Багалія, аспірант Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Із 1938 р. він займав посаду старшого наукового співробітника сектору історії України періоду капіталізму. В короткому курсі Історії України, який вийшов в 1940 р., П.А. Білик опублікував статтю про розвиток української культури на поч. ХХ ст.⁴ У повоєнний період вченого заарештували за «співпрацю з німцями під час окупації» та засудили до виправно-трудових таборів. 1951 р. в Карагандинському таборі історик помер⁵.

Серед перших кандидатів історичних наук, які в 1939-1940 рр. захистили наукові ступені в Інституті історії були співробітники, що мали досвід музейницької діяльності, свої наукові дослідження проводили на основі музейних колекцій. Наприклад, К.Г. Гуслистий закінчив у 1928 р. Дніпропетровський інститут народної освіти і продовжив навчання в аспірантурі Дніпропетровської кафедри українознавства. Разом з ним навчався його майбутній колега по роботі в Інституті історії Т.Т. Скубицький, якого в 1937 р. звинуватять у контрреволюційній діяльності і розстріляють⁶. Їх керівником до 1930 р. був відомий вчений, талановитий музейник, академік Д.І. Яворницький, який націлював своїх учнів на дослідження першоджерел, підкреслюючи незаперечну наукову цінність музейного предмету як прямого свідка історичних подій. В Інституті К.Г. Гуслистий працював у секторі історії України доби феодалізму⁷.

Досвід музейної роботи мав також дослідник Ф.О. Ястребов. В 1932-36 рр. його діяльність була пов'язана з Музеєм революції в Києві, який з 1924 р. розміщувався в приміщенні Педагогічного

музею. Тут він проводив збір документів, підготовку тематичних виставок та експозицій. Згодом темою кандидатської дисертації історика стало вивчення декабристського руху в ХІХ ст.⁸

1940 р. створено Львівський відділ Інституту історії України АН України, очолив який провідний історик, завідувач кафедри історії України Львівського університету, учень М.С. Грушевського, професор І.П. Крип'якевич. Фахівець в галузі історії української культури, краєзнавства, сфрагістики, археології, нумізматики, він продовжував розвивати документалістську основу школи М. Грушевського, виховав відомих вчених О. Прицака, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича та інших. Після повернення в 1948 р. з Києва до Львова (як відомо, восени 1946 р. відділ Інституту історії АН УРСР у Львові був ліквідований і його провідні співробітники у примусовому порядку разом із сім'ями були переведені до Києва під пильне око партійних органів та міністерства держбезпеки) історик працював старшим науковим співробітником Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН України. В період 1948-50 рр. досліджував музейну колекцію і розглядав автентичну пам'ятку - музейний предмет, як історичне джерело.

У довоєнний період становлення Інституту історії музейна тематика не була присутня в наукових дослідженнях вчених установи. Проте, частина співробітників мали практичний досвід музейної роботи, що сприяло розвитку музейної справи, розбудові нових музейних закладів, поглибленню дослідницьких умінь молодих науковців, залученню пам'яток історії і культури музейних колекцій до джерельної бази історичних пошуків.

У 1950-60-х рр., в умовах марсистсько-ленінсько-сталінської ідеології як єдино правильної, у наукових дослідженнях Інституту музей розглядався переважно в контексті висвітлення питань культурного будівництва у країні. Зокрема, у колективних енциклопедичних працях «Українська Радянська Енциклопедія» (1959-1965 рр.), «Радянська енциклопедія історії України» (1969-1972 рр.) вміщено статті про історію різних за профілями музейних закладів України, подаються визначення понять «музей», «музеєзнавство», «музеологія». Зокрема, музеологія відноситься до допоміжних дисциплін, що вивчає історію розвитку музеїв, теорію і методику музейної справи, комплексно-тематичні принципи побудови експозиції, виділяється структура музеології:

теорія та історія музейної справи, музейна історіографія і джерелознавство⁹. В багатотомній праці «Радянська енциклопедія історії України» музеєзнавство зазначається, як допоміжна історична дисципліна, що вивчає історію розвитку музеїв, теорію музейної справи, а також розробляє питання організації на марксистсько-ленінській методології основи збиральницької, облікової, культурно-освітньої, наукової роботи музеїв, консервації і реставрації музейних предметів. Автори виводять початки українського музеєзнавства з поч. ХХ ст.¹⁰.

Важливою історичною подією стало фундаментальне видання «Історії міст і сіл Української РСР» в 26-ти томах (1967-1974 рр.), стотисячний авторський колектив очолив головний редактор видання, академік П.Т. Тронько. У праці, в якій брали участь музейні працівники, висвітлюється історія музейної справи в Україні, підкреслюється роль музеїв у пропагуванні соціалістичних перетворень.

Під впливом загальноприйнятого погляду на музейну справу як інструмент ідеологічного впливу на суспільство музеї не входили в коло наукових тем співробітників Інституту, проте, їх участь у широкомасштабних наукових проектах, можливість визначити загальні тенденції розвитку різних наукових проблем з історії України, зокрема і в питаннях культури, формували нові підходи до аналізу культурних процесів, відкривали перспективу подальших наукових пошуків у музейництві. Цій тематиці присвячені дисертаційні роботи аспірантів М.В. Арсентьєва (1954 р.), М.В. Подпригорщука (1954 р.), А.В. Торби (1974 р.), В.Й. Проценка (1977 р.) та інших¹¹. В них відзначається роль музеїв у вихованні «будівника комунізму», а на музейні заклади покладалась обов'язки пропагувати соціалістичний спосіб життя.

Із 1950-60-х рр. в Інституті історії помітною стає тенденція підтримки музейних кадрів через відділ аспірантури, формування наукового потенціалу українських музеїв. Зазначимо, що музейна аспірантура, яка плідно діяла у 1920-х рр. у музеях Києва, Дніпропетровська, Житомира тощо, у 1930-ті рр. була ліквідована. Цю неприпустиму прогалину в розвитку соціогуманітарної науки допомагали усунути вчені інституту. Появі молодій плеяди науковців музеєзнавці завдячують відомим історикам, котрі велику увагу приділяли у своїй діяльності науковій зміні: Ф.П. Шевченку,

В.Г. Сарбею, П.Т. Троньку та іншим. Дисертаційні дослідження захистили музейники Т.М. Муральова (1954 р.) – молодший науковий співробітник Київського державного історичного музею УРСР, А.П. Євтушенко (1961 р.) – директор музею-заповідника «Києво-Печерська Лавра», С.І. Комарницький – старший науковий співробітник Чернівецького краєзнавчого музею¹². Тематика їхніх праць окреслювалась історичними проблемами, що стосувались історії селянського руху та колективізації 1920-х рр., діяльності студентських організацій в ХІХ ст., подій у роки Великої Вітчизняної війни тощо. Однак науковими дослідженнями власне музеєзнавства як науки працівники музеїв не займалися.

Заборона проводити наукову роботу музеям нанесла значну шкоду цим закладам, перетворивши їх лише у пропагандистські центри. Підтримка наукового потенціалу музейних працівників Інститутом історії була надзвичайно цінною навіть в умовах заполітизованості наукової думки. Інститут історії як наукова інституція опікувався науковими кадрами для українських музеїв.

Відчутні зрушення в музеєзнавчих дослідженнях в Інституті відбулися у 1980-90-х рр. Музеєзнавство, як допоміжну історичну дисципліну, вивчали у відділі допоміжних історичних дисциплін, що був створений у 1959 р. і протягом наступних десятиліть неодноразово трансформувався, а 1994 р. оформився у відділ спеціальних історичних дисциплін, очолюваний доктором історичних наук М.Ф. Дмитрієнко¹³. Поряд з історико-географічними та картографічними дослідженнями співробітники розробляли музеєзнавчу тематику.

У 1988 р. вийшла колективна монографія «Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория», у підготовці якої взяли участь відомі історики Ю.Ю. Кондуфор, А.В. Санцевич, Ф.П. Шевченко, С.З. Заремба та інші. У ній дослідники подають визначення музею як науково-дослідного та науково-просвітницького закладу, підкреслюючи науковий зміст цієї установи, але не заглиблюючись у характеристики та тенденції розвитку науки музеєзнавства¹⁴. Відомий російський історик С.О. Шмідт, один із авторів цього видання, підкреслив, що в галузі допоміжних історичних дисциплін спостерігається значне розширення фронту досліджень, яке проявляється в інтересі вчених до інтеграції різних галузей знань, до вивчення їх в

комплексі, що несе велике пізнавальне і практичне значення для історичних досліджень¹⁵. Розглядаючи систему допоміжних історичних дисциплін з її дискусійними питаннями щодо включення деяких з них у загальний комплекс, зокрема джерелознавство, архівознавство, як пропонував український історик В.І. Стрельський¹⁶, автори, однак, не вносять до переліку допоміжних історичних дисциплін музеєзнавство.

У 1992 р. співробітники відділу брали участь у підготовці навчального посібника «Специальные исторические дисциплины», який вирізняється підходами радянської школи в галузі музеєзнавчих знань. Авторі зазначають, що спеціальні дисципліни, яких нараховується понад вісімдесят, це і є допоміжні, які дають можливість максимально використати різноманітні пам'ятки минулого, як історичні джерела, матеріальні носії інформації про людську діяльність¹⁷. Внесення музеєзнавства до спеціальних історичних дисциплін засвідчило процес наукового осмислення попереднього практичного і теоретичного досвіду в розвитку музейництва, утвердження його як науки.

У цій праці подається виклад розвитку музеєзнавства як окремої наукової дисципліни, що вивчає процеси збереження соціальної інформації, пізнання і передачі інформації через музейний предмет та включає теорію, історію та методіку музейної справи. Музей розглядається як суспільний інститут, наголошується на його соціальних функціях. Зазначимо, що терміни «музеєзнавство» і «музеологія» вживаються як тотожні поняття, обґрунтовуються поняття «музейний предмет», «експонат», виділяється структура теоретичного музеєзнавства: теорія документування, науково-фондова робота, музейна комунікація, в складі музеєзнавства розглядається музейне джерелознавство та прикладне музеєзнавство¹⁸.

Автори торкалися проблеми розвитку музейної справи в Україні, загалом формування музейної мережі, виділення основних профілів музейних закладів, функціонування державних і громадських музеїв. Акцентувалась увага на зміні функцій музеїв з 1930-х рр., коли поширювалось вульгарно-соціологічне трактування музейних закладів, і вони стали ідеологічними закладами. У 1960-70-х рр. контроль партійного керівництва за музеями посилювався, їм відводилась роль ідеологічного впливу на суспільство, особливо на молодь. У посібнику наголошувалося на інтердис-

циплінарному характері музеєзнавства, що дало можливість йому інтегрувати елементи різних дисциплін, тим самим вибудовувати і зберігати власні специфічні ознаки¹⁹. У навчальному посібнику музеєзнавство розглядалось у системі спеціальних історичних дисциплін, в той же час автори сформулювали проблему музеєзнавства як самостійної наукової дисципліни, з власним предметом, об'єктом та методами дослідження.

Продовжуючи досліджувати музейну тематику, співробітники відділу активно залучали музейні збірки до дисертаційних досліджень. Зокрема, досліднику О.О. Попельницька з багаторічним досвідом роботи в київських музеях, О.Б. Походяща, І.К. Хромова та інші. У 2005 р. Д.В. Тоїчкін за матеріалами музейних колекцій України представив оригінальне дослідження про зброю козацьких часів.

Проблеми історії музейної справи в Україні, внесок музейників у її розвиток перебували у колі досліджень відділу історії культури українського народу, створеного в 1991 р. в інституті, а у 2002 р. реформованого у відділ історії України другої половини ХХ ст. Розробляючи питання українського національно-культурного розвитку, духовного життя та історичної ролі української інтелігенції, вчені відкривали взаємовідносини інститутів культури з владними структурами України у ХХ ст., виявляли закономірності та основні суспільні фактори, що впливали на культурно-історичні процеси в Україні. Праці В.М. Даниленка, Г.В. Касьянова, П.М. Бондарчука, Ю.О. Курносова, С.І. Білоконя та інших науковців заклали нові методологічні підходи у дослідженні історії культури та духовних надбань українського народу ХІХ–ХХ ст., сприяли деміфологізації українського минулого²⁰.

Історія музеїв, доля музейних працівників у тоталітарні часи широко представлені у наукових дослідженнях С.І. Білоконя²¹. Праці вченого вирізняються широкою джерельною базою та багатою історіографічною складовою, дослідник уперше оприлюднив значну частину історичних документів, відкрив широкому загалу правдиві біографії, показав самовіддану працю видатних діячів української культури, імена яких були заборонені в радянські часи. Серед них – подвижники українського музейництва: Ф. Ернст, П. Потоцький, Д. Щербаківський, М. Біляшівський, С. Гіляров, О. Новицький, Ф. Шміт, Ф. Мовчанівський, Н. Онацький,

Є. Спаська, Є. Рудинська та інші. Значну увагу автор приділяє проблемі знищення музейних цінностей в 1930-ті рр., пограбування музейних колекцій такими організаціями, як «Торгсин», Госторг, «Международная книга» тощо²².

2002 р. доктор історичних наук, лауреат Національної премії імені Т.Г. Шевченка С.І. Білокінь очолив при Інституті Центр культурологічних студій. Праці наукового осередку формують історіографічну основу з питань історії та культури України, висвітлюють її маловідомі та викреслені ідеологічними заборонами радянського часу сторінки, розкривають проблеми політичних репресій в тоталітарні часи української історії, повертають до національної скарбниці видатні постаті української культури та вітчизняного музейництва.

Вагомий внесок у розвиток музейної справи в Україні вніс академік НАН України, Герой України П.Т. Тронько. Постановою Президії АН УРСР №112 від 2.03.1979 р. в Інституті історії України створено відділ історико-краєзнавчих досліджень, очолив який Петро Тимофійович. Поряд із завданнями розробки теоретико-методологічних проблем історичного краєзнавства, підготовки праць з історії міст і сіл, фабрик і заводів УРСР, видання Зводу пам'яток історії і культури УРСР ставились «питання наукового узагальнення досвіду діяльності історичних та історико-краєзнавчих музеїв, розробки науково-методичних принципів побудови експозицій музеїв історико-краєзнавчого профілю, дослідження і поширення громадських музеїв»²³.

Внесок П.Т. Тронька в українське музейництво визначається кількома основними позиціями теоретичного і практичного характеру. Діяльність академіка сприяла розширенню мережі державних історико-краєзнавчих музеїв, меморіальних закладів видатних діячів української культури. В умовах ідеологічного тиску Петру Троньку вдалось відстояти і здійснити національнозначимі культурницькі проекти, які позитивно позначились на змісті музейних колекцій. Слід зазначити, що поява музеїв, присвячених історії козацтва, подвигу українців у Великій Вітчизняній війні 1941-45 рр., народним традиціям та звичаям, вимагала відповідної експонатури, автентичних матеріалів – свідчень героїчної і трагічної історії українського народу, збирання таких пам'яток сприяло збереженню самотності і неповторності його культури²⁴.

Усвідомлюючи роль народних, шкільних музеїв у розвитку громадянського суспільства, вихованні молодого покоління в любові до рідного краю, П.Т. Тронько як видатний громадський діяч, особливу увагу приділяв цим музейним осередкам. За його особистої участі виникли десятки громадських музеїв, колекції яких не поступаються багатом державним музейним закладам в Україні та за кордоном. Академік активно долучився до появи в Україні нового типу музеїв: скансенів, музеїв під відкритим небом, екомузеїв, які представляли новаторські тенденції в розвитку музейної справи і музеології в Україні. Його зусиллями постали Національний заповідник «Хортиця», Національний меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», Національний музей народної архітектури та побуту України поблизу с. Пирогова, меморіальні музеї Л.Українки у м. Новоград-Волинському Житомирської області (1971р.), О.Т. Гончара у с. Суха Кобиляцького району на Полтавщині (2000 р.), 24 жовтня 2010 р. відкрито Літературний музей І. Франка на Дніпрі у с. Халеп'є Обухівського району на Київщині та багато інших.²⁵

Вивчення діяльності та аналіз практичного доробку П.Т. Тронька у музейній галузі України дозволяють визначити теоретичні підходи вченого у науково-методологічних питаннях музеєзнавства. Пильна увага вченого до музеїв, його особиста участь у створенні унікальних музейних закладів ще раз підтверджують визначення музею як соціального інституту, яке, власне лежить в основі сучасної концепції музеології.

Музей є одним із інструментів самоусвідомлення культури, самоідентифікації її у розмаїтті інших культур. Сучасний музей є концентрованим вираженням духовних устремлінь не тільки минулої, але і сучасної культури. Він розсуває межі замкнутого музейного простору, сприяє не лише висвітленню проблем соціокультурного життя суспільства, але і впливає на формування його духовних засад.

П.Т. Троньку належить особлива роль у розвитку нового для України типу музеїв. Музеї під відкритим небом створювались на основі нерухомих пам'яток і архітектурно-ландшафтних комплексів, які відтворювали їх природне середовище. Місцем збереження виступала музейна територія. Першу спробу організу-

вати такий музей здійснили 1867 р. норвежці, 1891 р. під Стокгольмом виник великий музей-парк – скансен. На сьогодні в Європі нараховується понад 2 тисяч таких музеїв, лише у Швейцарії – 1 тис. В країнах СНД діє понад 40²⁶.

В Україні музеї під відкритим небом почали виникати в 1960-70рр. за принципом моделювання етнокультурного, історико-архітектурного надбання окремого краю. Важливим доповненням до збережених архітектурних споруд є використання предметів народного побуту, формування природного ландшафту, відтворення традиційних народних промислів, етнографічних свят. Музеї просто неба створені в Києві, Львові, Ужгороді, Переяслав-Хмельницькому, Чернівцях, у селі Крилос на Івано-Франківщині, в Сарнах на Рівненщині.

Наприкінці минулого сторіччя в музеології все більшого поширення набуває ідея збереження пам'яток народної архітектури безпосередньо в їхньому історичному середовищі. У світі отримали широкий розвиток екомuzeї, поле діяльності яких вийшло за межі комплектування, вивчення, консервації та експонування фондів. Новітні тенденції в музеології отримали поширення на українському ґрунті, до розвитку яких долучився П.Т. Тронько.

Екомuzeї – тип музею, що вирізняється від інших активною взаємодією із соціально-природним середовищем, максимальним залученням музейної діяльності в інші суспільні (економічні, культурні) процеси, які відбуваються на конкретній території. Це нове явище в типологічному спектрі музейних закладів, яке стало результатом характерної для другої половини ХХ сторіччя тенденції поступового зростання інтегрованості музеїв в культурні процеси окремого регіону, краю, країни.

У сучасних проектах та їх втіленнях музеї виступає не лише сховищем і науково-просвітницьким центром, яким він був у традиційній концепції, а інструментом соціальних і культурних перетворень. Він розглядається як заклад, що перебуває на службі громадянського суспільства, дозволяє людям відчутти свою причетність до історії країни, краю, усвідомити її самотність, через призму минулого зрозуміти сучасність і заглянути в майбутнє.

П.Т. Тронько збагатив і зміцнив теоретичні засади музеології, його практичний досвід в цій галузі переконливо засвідчив, що українське музейництво виступає невід'ємною складовою

європейського музеєзнавства. Як вчений П.Т. Тронько виховав цілу плеяду істориків, дослідників історико-культурної спадщини України, пам'яткоохоронців, музеєзнавців. Під його орудою була відроджена Всеукраїнська спілка краєзнавців України – авторитетна громадська організація, яка в своїй діяльності опиралася на музеї, як дослідницько-просвітницькі центри, що розвивали українське краєзнавство на місцях. Роль Спілки в сучасному українському суспільстві, розвитку краєзнавства та музейної справи підтверджується урядовим рішенням про надання їй у 2008 р. статусу Національної.

У книзі «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (1985 р.), підготовленій науковим колективом у складі П.Т. Тронька, В.О. Горбика, О.І. Лугової та інших вчених, окремо виділена роль музеїв у розвитку історичного краєзнавства. Автори підкреслюють, що музеї виступають не лише як акумулятори та хранителі пам'яток місцевої історії і культури, але відіграють значну роль у вихованні радянських людей на революційних, бойових і трудових традиціях краю, наголошувалося на їх пропагандистській функції.

Бачення музею авторами співпадало із тодішньою загальною уявою про музей в радянському суспільстві як пропагандистського засобу, водночас чітко вказувалося на можливість музею «впливати на суспільну свідомість, на формування наукового світогляду громадян»²⁷. Визначаючи музей як багатофункціональну соціальну інституцію дослідники подають низку важливих пропозицій щодо розвитку музейної справи: відкриття кафедр музеєзнавства з підготовки музейників, запровадження курсів для працівників громадських музеїв, започаткування музейної рубрики в «Українському історичному журналі» тощо²⁸.

Історико-краєзнавчий відділ Інституту історії об'єднав фахівців з проблем краєзнавства, історії української культури, пам'яткознавства та музеєзнавства. В ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» розроблялись теоретичні питання пам'яткознавства, які були узагальнені в монографії науковців В.О. Горбика, Л.О. Гаврилюк, Г.Г. Денисенко, С.І. Кота, Е.М. Піскової, П.І. Скрипника, Л.Д. Федорової «Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» (2011 р.). За новітніми

розробками в галузі пам'яткознавства подаються критерії поцінювання та відбору пам'яток історії. Виокремлюючи історичну та наукову цінність пам'ятки, автори зупиняються на екологічному критерії поцінювання, коли збереження пам'ятки розглядається в комплексі з історико-культурним середовищем, а в музейній практиці знайшло відображення у виникненні екомузеїв. Проте, зміни відбулися з врахуванням хронологічного критерію, який поступився місцем змістовній складовій частині об'єкта культури. Розроблені принципи класифікації пам'яток стали інструментом наукового аналізу формування культурної спадщини України²⁹.

Питання теорії і практики музеології досліджували вчені з досвідом музейної роботи, зокрема, професійні музейники Є.М. Піскова (пройшла шлях від екскурсовода до заступника директора з наукової роботи Київського музею західного та східного мистецтва) автор понад 150 наукових праць, вивчала історію розвитку музеїв Києва у XIX - поч. XX ст. та Л.Д. Федорова, яка прийшла в Інститут з посади заступника директора з наукової роботи Музею історії Києва, ініціювала створення історико-меморіального музею М.Грушевського, широко популяризувала видатні українські постаті в документалістиці, як сценаріст. Разом з Є.М. Пісковою вона брала участь у розробці проекту Державної програми розвитку музейної справи в Україні в 2001-2005 рр. та Закону України «Про музеї та музейну справу». Про музейників Києва та створення музейних збірок у перші десятиліття XX ст. вміщені цікаві матеріали у монографії дослідниці, де розкривається діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, піднімаються питання теоретичного визначення понять «пам'ятка», «старожитності», вироблення критеріїв їх поцінювання та відбору, класифікації об'єктів культурної спадщини³⁰.

Дослідження історико-культурної спадщини, зокрема музейних колекцій в Україні та за її межами, внесок видатних музейників у збереження пам'яток культури зустрічаємо у працях відомих пам'яткознавців С.З. Заремби, В.О. Горбика, С.І. Кота, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіної.

Зокрема, пам'яткоохоронна робота в Одесі привела в 1971 р. С.З. Зарембу – члена Українського товариства охорони пам'яток історії та культури до аспірантури в Інститут історії України АН України. Розробляючи питання українського літочислення,

історичного краєзнавства, пам'яткознавства, музеєзнавства доктор історичних наук С.З.Заремба очолив в 1991 р. Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури³¹.

У сучасному науковому житті України Центр, який нині очолює відомий пам'яткознавець О.М. Титова, виділяється змістовною науково-дослідницькою діяльністю. Зацікавлення викликають публікації в науковому збірнику «Праці Центру пам'яткознавства», при Центрі із 2008 р. відкрито аспірантуру та єдину в Україні вчену спеціалізовану раду по захисту дисертацій за спеціальністю «Музеєзнавство. Пам'яткознавство», яка продовжує традицію 1920-х рр. з підготовки музеєзнавців в аспірантурі при музеях (як зазначалося вище, закритих в 1930-ті рр. зі зміною статусу музею в суспільному житті).

Посаду вченого секретаря у вченій спеціалізованій раді обіймає колишній аспірант Інституту історії України НАН України, 1972-84 рр. науковий співробітник відділу історії техніки Інституту В.О. Константинов, який досліджує питання збереження пам'яток науки і техніки, історію та сучасний стан науково-технічних музеїв в Україні, активно сприяв створенню в 2002 р. громадської організації «Асоціація працівників музеїв технічного профілю України»³².

Значну науково-методичну та організаційну роботу проводив з 1983 р. завідувач відділу історико-краєзнавчих досліджень, доктор історичних наук В.О. Горбик. За його ініціативи опубліковані колективні праці з проблем історико-культурної спадщини, пам'яткознавства, киевознавства, української біографістики. Зокрема, в біографічному довіднику серед близько 150 статей діячів науки і культури вміщено сторінки життя українських музейників Д.М. Щербаківського, М.Ф. Біляшівського, О.М. Лазаревського, Ю.Й. Сіцінського, В.Д. Отамановського, В.Є. Козловської та інших діячів.³³

Питання повернення та реституції культурних цінностей вивчає в Інституті відомий пам'яткознавець С.І. Кот, з 1999 р. – керівник неструктурної групи «Центр досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей», учасник підготовки законопроектів України про повернення культурних цінностей, охорону культурної спадщини, з 2012 р. завідувач сектором з

підготовки Зводу пам'яток історії та культури України. У колі досліджень вченого доля музейних колекцій в роки Другої світової війни, збірок українських музеїв, вивезених за кордон³⁴. Невідомі історичні факти про переміщення музейних предметів у Криму в роки Другої світової війни автор публікує в праці про пересувну виставку Державного російського музею в 1941 р. у Криму, де розкриваються історичні обставини та правові колізії чотирнадцяти творів мистецтва, експонатів музею, розглядається доля музейних збірок Алупкінського державного палацово-паркового музею-заповідника, Феодосійської картинної галереї імені І. Айвазовського, Севастопольського художнього музею в роки війни та післявоєнний період³⁵.

Тему увічнення воєнної історії України в пам'ятках висвітлює у своїх працях дослідниця Г.Г. Денисенко, яка зацікавилась пам'яткоохоронними питаннями працюючи в Національному меморіальному комплексі «Музей Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». В Інститут вона прийшла в 1979 р., маючи досвід музейної роботи, активно розвиває історичне краєзнавство³⁶.

З 1990-х рр. колектив науковців під керівництвом академіка П.Т. Тронька розпочав вивчати проблему політичних репресій в тоталітарній державі. В збірнику нарисів «Репресоване краєзнавство» вперше вміщено біографії репресованих в сталінські часи українських діячів, імена яких були викреслені з офіційної історії. Серед жертв тоталітаризму – музейники, діячі науки і культури. Оpubліковані документи свідчать про нищення музейних колекцій, вилучення зі збірок музеїв етнографічних колекцій, матеріалів, пов'язаних з видатними постатями і подіями української історії³⁷.

Поряд з проблемами політичних репресій досліджував питання розвитку музейної справи в Україні Ю.З. Данилюк. У вступній статті до науково-допоміжного бібліографічного покажчика з музейного будівництва автор подав короткий опис історії українського музейництва, де навів цілу низку фактів щодо розширення музейної мережі в Україні та статистичних відомостей про кількість музеїв в 1920-40 рр. та їхні втрати в роки Другої світової війни. Вивчаючи громадські форми історичного краєзнавства, вчений значну увагу приділив музейним закладам, зокрема ролі громадських музеїв, яких на початок 1980-х рр. нараховувалось

близько 7 тис.³⁸. Ю.З. Данилюк залучав до дослідження проблем музейництва своїх колег. Видатному музеєзнавцю і пам'яткоохоронцю, академіку ВУАН О.П. Новицькому присвячена монографія О.І. Боня³⁹, історія музейної справи в 1960-80-х рр. розкривається в праці О.І. Крука, доля історико-культурної спадщини України в 1920-30-х рр. висвітлюється в книгах професора О.О. Нестулі, де значна частина стосується музейних цінностей вивезених до Росії⁴⁰.

Тему історії українського музейництва Ю.З. Данилюк запропонував і автору цієї статті, яка в 1993 р. прийшла у відділ Інституту з Національного меморіального комплексу «Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-45 рр.». Практичний досвід музейної роботи дослідниці ліг в основу теоретичних розробок однієї із новітніх та актуальних галузей наук – музеології. У своїх працях автор аналізує основні тенденції розвитку сучасної музеології, які стосуються її теоретико-методологічних основ, місця в системі соціогуманітарних наук, структури та наукового інструментарію, визначає інтердисциплінарний характер музеології, розглядає процес трансформації музею як соціального інституту в багатофункціональний культурний центр із значними перспективами на майбутнє⁴¹.

Одним із пріоритетних завдань музеології є необхідність описати та проаналізувати музеологічний феномен, досягнувши його в історичному та соціокультурному контекстах, оскільки музей виконує місію генерування культури сучасної в майбутню на основі збереження і актуалізації найбільш цінної частини надбання людства, тим самим впливаючи на соціум, зокрема на формування суспільної свідомості.

Зміна ролі музею в сучасному суспільстві вибудовує його новий зміст, у якому поєднуються інтелектуально-аналітичне (наука) і емоційно-художнє (мистецтво) світосприйняття, відбувається сакралізація раціонального і раціоналізація сакрального у людській свідомості, переплітаються безпосередня і опосередкована комунікації, створюється просторово-часовий континіум. Цей трансформаційний процес доповнюється взаємовпливом принципу міждисциплінарності та високим рівнем синергізму всіх форм і засобів засвоєння дійсності людиною. Звідси впливає предмет музеології, який включає процеси, принципи,

закономірності, технології нагромадження, збереження і презентації інформації музейними установами, а також виникнення, розвиток і суспільне функціонування музею.

На нашу думку, науково-теоретичні засади музеології ще потребують наукової систематизації та упорядкування, узгодження здобутків різних музеологічних шкіл, інтеграції понятійного апарату науки. Українська музеологія як невід'ємна складова світової музеології має вагомі здобутки і опирається на багатий досвід своїх попередників.

Як бачимо, музейна тематика у дослідженнях Інституту історії України НАН України в різних історичних та ідеологічних умовах розвивалась завдячуючи насамперед зусиллям наукових співробітників інституції, фахівців та подвижників музейної справи в Україні. Формування музеології як наукової галузі відбувалося водночас із розвитком гуманітарної науки в цілому. Від залучення практичного музейного досвіду наукових співробітників Інституту в історичних дослідженнях до теоретичних викладів учених установи в музеознанні – такий шлях музею як суспільного явища в Інституті історії України НАН України. Як один із авторитетних академічних закладів, Інститут займає пріоритетне місце у розвитку української науки і культури, збереженні духовного надбання нації.

¹ Верба І. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000. – 340 с.

² Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 10-11, 606-607.

³ Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп.1, спр. 10, арк. 15; оп. 2, спр. 244, арк. 43.

⁴ Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 10, 486-487.

⁵ Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР. 1936-1941. – К., 2001. – С.

⁶ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: Перше двадцятиріччя (1936-1956рр.)//Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С.52-53.

⁷ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С. 24, 31, 37. Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С.11, 527.

⁸ Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 11, 692.

⁹ Українська Радянська Енциклопедія в 17-ти тт. – К., 1959-1965 рр. – С. 83.

¹⁰ Радянська енциклопедія історії України. – К, 1971 – т.3. – С. 182.

¹¹ Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 244, 261, 264.

¹² Там само. – С. 244, 249, 251, 258.

¹³ Там само. – С.20, 155-169.

¹⁴ Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К., 1988. – С. 8-9.

¹⁵ Там само. – С. 10.

¹⁶ Там само. – С. 11.

¹⁷ Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие (под ред. В.А. Замлинского, М.Ф. Дмитриенко). – К., 1992. – С. 3-4.

¹⁸ Там само. – С. 208-212.

¹⁹ Там само. – С. 214-216.

²⁰ Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 125-127.

²¹ Білокінь С.І. «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999; його ж, Музеї України. Збірка П. Потоцького: Доба, середовище, загибель. – К., 2002.

²² Білокінь С.І. В обороні української спадщини. – К., 2006; його ж, Нові студії з історії більшовизму. – К., 2007. – 312 с.

²³ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України. – Постанова Президії АН УРСР № 112. – С.1-2.

²⁴ Маньковська Р.В. Внесок академіка НАН України П.Т. Тронька в теорію і практику музейної справи України. Історія України//. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Вип.36. – К., 2010. – С.49-61.

²⁵ Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. – К., 1994. Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2000. – 360 с.

²⁶ Никишин Н.А. Музеи под открытым небом.// Российская музейная энциклопедия. – М., 2005. – С. 393 – 394.

²⁷ Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1985. – С. 122-136.

²⁸ Там само. – С. 161, 213.

²⁹ Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». – К., 2011. – 271с.

³⁰ Федорова Л.Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України 1910-1920 рр. – К., 2008. – 295 с.

³¹ Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К., 1995; його ж, Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002.

³² Гріффен Л.О., Константинов В.О. Український технічний музей. – К., 2008. – 170 с.; Гріффен Л.О., Константинов В.О., Титова О.М. Пам'ятки техніки. – К., 2010. – 126 с.

³³ Історико-культурна спадщини України: Проблеми дослідження та збереження. – К., 1998; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. – К., 1999; Київ: енциклопедичне видання. – К., 2001; Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографічний довідник. У 2 ч. – К., 2005.

³⁴ Кот С.І. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії права// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 8.

³⁵ Кот С.І. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной республики Крым. – К., 2010. – 149 с.

³⁶ Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К., 2011. – 288 с.

³⁷ Репресоване краєзнавство. – К., 1992.

³⁸ Музейное строительство в УССР (1917 – 1987). Научно-вспомогательный библиографический указатель. – К., 1987. – С. 4 –9; Данилюк Ю.З. Деятельность музеев на общественных началах как одно из направлений развития исторического краеведения (на материалах музеев Киева)// Актуальные вопросы исторической науки. Сборник материалов городской научной конференции.– К., 1984. – С. 107-108; його ж, Більше уваги заводським музеям// Пам'ятники України. – 1985. - №2. – С. 37-38.

³⁹ Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. – К., 2004. – 218 с.

⁴⁰ Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – К. - Полтава, 1994; його ж, Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. В 2-х ч. – К., 1995.; його ж (у співав.), Українські культурні цінності в Росії. Спроба діалогу про повернення. 1930. – Полтава, 2006. – 330 с.

⁴¹ Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К., 2000. – 140 с.; її ж, Сучасний музей в соціокультурній динаміці.// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 106 – 118; її ж, Український музей в контексті розвитку європейського музейництва.// Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль, 2007. – С.58-65; її ж, Музеологія як галузь наукових знань: сучасний дискурс та проблеми теоретичної інтеграції.// Кращезнавство. – 2009. - №3-4. – С.136 – 144; її ж, Музей у сучасному соціопросторі: історико-культурологічний аспект.// Полікультуротворча діяльність 2010. – К., 2010. – С.115-120; її ж, Музей в сучасній трансформації: новітні моделі інтерпретації культурної спадщини.//Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 8-ї науково-практичної конференції. 26-28 травня 2011р. – К., 2011. – С.83-87.

НОВА БІБЛІОГРАФІЧНА БАЗА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ВНЕСОК ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

Останнє десятиліття ХХ ст. – початок ХХІ ст. відзначені стрімким розвитком вітчизняної історичної науки, що зумовлено кардинальними суспільно-політичними змінами в цей період. Сьогодні вже очевидно, що саме з початком відродження державності України пов'язані істотні зрушення в ресурсному забезпеченні історичних досліджень: створено спеціальні профільні наукові установи, прийнято ряд законів і державних стандартів у сфері науково-інформаційної діяльності та архівній справі; започатковано нові наукові журнали і продовжувани видання. Дослідники у своїх працях констатують збільшення обсягу документального потоку історичної тематики та активізацію бібліографічної діяльності в цей період¹.

Відомо, що розвитку історичних досліджень сприяє історична бібліографія - галузь наукової та науково-практичної діяльності, до завдань якої входять інформування про друковані праці з питань історії. Основні етапи та загальні перспективи сучасного розвитку вітчизняної історичної бібліографії розглядалися С. І. Білоконем², Г. Д. Казьмирчуком³, Б. І. Корольовим⁴, С. А. Парпалій⁵, В. С. Прокопчуком⁶ та ін.

Нині в напрямі розкриття джерельної бази історичної науки активно працює чимало наукових інститутів, архівів, бібліотек, вищих навчальних закладів, музеїв, громадських організацій. Відкриття доступу до архівних фондів, спецфондів бібліотек та необхідність вивчення нових тем вітчизняної історії стали поштовхом до підготовки нових актуальних видань, що містять вторинну інформацію, зокрема, таких як архівні довідники (далі – АД) та науково-допоміжні бібліографічні посібники з історії України (далі – БП).

Як відомо, вітчизняна система науково-допоміжних БП охоплює різноманітні за змістом, складом та призначенням відобра-

жених документів ланки, тож є об'єктивна необхідність створення метабібліографії, посібників типу „путівник по БП”. Закономірно, що виникла також потреба в комплексному узагальненні відомостей саме про сучасні АД і БП з історії України – ті джерела вторинного рівня, до яких традиційно найперше звертаються дослідники історії. Про необхідність вирішення цієї проблеми свідчать результати наукового дослідження з цієї тематики⁷.

Мета даного повідомлення – на основі аналізу змісту нового бібліографічного видання „Бібліографічні посібники з історії України та архівні довідники: 1991-2010”, що підготовлене у відділі історичного краєзнавства Національної історичної бібліотеки України спільно з кандидатом історичних наук О.А. Політовою⁸, висвітлити провідну роль Інституту історії України НАН України (далі – Інституту) у справі бібліографічного забезпечення історичних досліджень в сучасний період.

Дійсно, саме ця наукова установа має найбільший творчий доробок в царині сучасної історичної бібліографії. Це показує не лише аналіз названого вище бібліографічного видання, а й ознайомлення з веб-порталом Інституту, де розміщена інформація про всі головні проекти установи: в тому числі й бібліографію видань Інституту, електронну бібліотеку, а також галузеві періодичні та серійні видання тощо. Нині на порталі Інституту доступні понад 26,6 тис. бібліографічних позицій та 10,2 тис. повнотекстових статей, розділів монографій, збірників, окремих книг⁹.

Однак, перш ніж висвітлити жанрово-тематичне розмаїття бібліографічних видань Інституту за останні 20 років, слід коротко зупинитися на окремих теоретичних і практичних аспектах проблеми бібліографічного забезпечення історичної науки в сучасний період.

Відомо, що якість бібліографічного забезпечення наукових досліджень – це сукупність показників, які характеризують різні аспекти бібліографічної діяльності наукових закладів. Стосовно друкованих бібліографічних видань - це жанрово-видовий склад БП, їх зміст та науковий рівень. Практика науково-бібліографічної роботи Національної історичної бібліотеки України показує ряд сучасних тенденцій у висвітленні бібліографічної інформації

з вітчизняної історії: оперативність бібліографічного освоєння актуальних тем періоду кінця 90-х – поч. XXI ст.; необхідність бібліографування газетних матеріалів у зв'язку з появою великої кількості документів з історії України в газетних публікаціях; глибокий ретроспективний пошук документів та прагнення укладачів до об'єктивності у відборі документів з різними оцінками соціальних процесів; актуалізація „забутих, вилучених з обігу” документів, заборонених раніше праць окремих авторів; врахування ролі окремих авторів – вчених-істориків і т. ін.

В умовах активного використання інформаційних технологій зусилля наукових інституцій історичної галузі та бібліотечних установ зосереджені на підготовці й подальшому доповненні бібліографічних баз даних (далі – БД), які за функціонально-цільовим призначенням є інтегрованим бібліографічним ресурсом, що може постійно доповнюватися чи оновлюватися. Часто вони створюються на основі бібліографічної обробки друкованих видань, і сучасний користувач може отримати доступ до потрібного масиву накопичених бібліографічних записів за допомогою телекомунікаційних технологій. Такі БД не лише дозволяють швидко задовольняти професійні запити істориків, фахівців із спеціальних історичних дисциплін, а також є основою для підготовки друкованих бібліографічних посібників.

Більшість із тематичних БД включають як поточну, так і ретроспективну бібліографічну інформацію та є профільними для установ, що їх продукують. Наприклад, на сайті Інституту представлена БД „Бібліографія основних видань з 1937 р.” обсягом біля 2,5 тис. позицій¹⁰.

Зауважимо, що методика створення тематичних БП в автоматизованому режимі на сьогодні вже напрацьована: наприклад, фахівці Національної історичної бібліотеки України створюють друковані версії БП на основі електронних БД у програмному забезпеченні ІРБІС. Це широко відомий фаховому загалу поточний БП „Історія України” за ... рік”, який проходить рецензування фахівців Інституту історії України; п'ятирічні зводи „Краєзнавчі бібліографічні посібники бібліотек України”, тематичний БП „Теорія, методика і практика бібліотечного краєзнавства”¹¹ тощо.

Відсутність коштів іноді не дозволяє установам видавати галузеві БП на належному поліграфічному рівні та відповідним тиражем, проте необхідність існування друкованих БП не викликає сумніву - з огляду на їх страхову функцію. Зокрема, аналізуючи сайти наукових бібліотек України з метою вивчення особливостей представлення метабібліографічної інформації, О.Л. Промська зазначає, що у ряді своїх прикладів вона не наводить бібліографічні описи „...оскільки автор не переконаний в достовірності опублікованих на сайтах даних”¹². Тобто, незважаючи на всезростаюче впровадження у бібліографічну діяльність електронних технологій, є необхідність створення друкованих версій БП, що проходять відповідне редагування і рецензування, мають розгорнуту структуру та відповідний пошуковий апарат.

Нині можливості автоматизованої обробки документів дозволяють деталізувати відображення смислових компонентів тексту будь-якого документа не лише „ключовими словами”, дескрипторами, а й сформувані тематичні розділи й підрозділи, рубрики й підрубрики за допомогою відповідної системи індексації. Слід зазначити, що процес індексації вимагає від укладачів БП знання особливостей структури сучасної історичної науки, її понятійного апарату. Раніше, при традиційних підходах до створення покажчиків в так званому „картковому режимі”, виокремленню багатьох важливих структурних складових та актуальних напрямів історичної науки не надавалося належного значення.

Отож, структура БП „Бібліографічні посібники з історії України та архівні довідники: 1991-2010” висвітлює основні жанрово-тематичні аспекти надзвичайно важливої частини інформаційної бази історичних досліджень та віддзеркалює схему індексації бібліографічних записів у БД, яка стала основою для даного видання.

Відомості про вторинні документи згруповано в чотири основні розділи: 1. Загальні питання вітчизняної історії; 2. Посібники з окремих тем і періодів вітчизняної історії; 3. Посібники, присвячені вітчизняним історикам; 4. Архівні довідники.

Перші два розділи мають ряд підрозділів, рубрик і підрубрик, назви яких висвітлюють жанрові і семантичні особливості відображених інформаційних видань: 1.1. БП загальноісторичного характеру; 1.2. БП видань наукових установ, вищих навчальних

закладів; 1.3. Показчики змісту періодичних видань; 1.4. БП з історіографії, джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін; 1.4.1 Бібліографія історичної бібліографії.

У другому розділі виокремлено підрозділи з історії регіонів, історії міст і сіл, історії підприємств тощо.

Безперечно, результати бібліографічного опрацювання творчої спадщини істориків є суттєвим внеском у джерельну базу досліджень різних періодів вітчизняної історії. Це важливе підґрунтя для підготовки навчальних програм з історіографії, джерелознавства, бібліографознавства, укладання біобібліографічних посібників. Наприклад, Б. І. Корольов, О. В. Ясь у фахових виданнях опублікували переліки персональних бібліографій українських істориків минулого і сьогодення¹³. Тож у третьому розділі посібника зареєстровані біобібліографії вітчизняних істориків, що видані в період 1991-2010 рр. В середині розділів бібліографічні описи документів розташовані в алфавітному порядку, сформованому в режимі програмної системи ІРБІС.

І, хоча БП „Бібліографічні посібники з історії України та архівні довідники: 1991-2010” не претендує на вичерпність, вважаємо, що певною мірою це видання наочно ілюструє інформаційну діяльність бібліотек, архівів, музеїв, наукових і науководослідних установ історичної галузі та інших інституцій в зазначений період, а також висвітлює внесок окремих авторів у створення бібліографічної бази наукових досліджень з історії України.

Зокрема, у посібнику зареєстровано найбільше (біля 60 назв) видань саме Інституту історії України НАН України – різних жанрів і видів, наприклад:

тематичні БП – Етнічна історія грецької спільноти в Україні: бібліогр. довід.-показч. / відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко (К., 2003. - 288 с.); Політика коренізації в радянській Україні (1920-1930-ті рр.): наук.-допом. бібліогр. показч (К., 2003. - 219 с.); Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: бібліогр. показчик / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко (К. ; Івано-Франківськ, 2003. - 123 с.) та ін.

показчики видань установи – Каталог видань Інституту історії України НАН України за ... рік; Наукові праці, видані полігра-

фічною дільницею Інституту історії України НАН України. 1988-1997: анот. бібліогр. покажч. / О. М. Мовчан ; (К., 1997. - 164с.); Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України 1936-2001 / уклад. І.С. Азарх, Л.Я. Муха. (К., 2002. - 160с); Праці Інституту історії України НАН України (1988-2005) (К., 2006. - 597 с.);

показчик змісту періодичних видань - Український історичний журнал: систематичний показчик (1987-2001 рр.) (К., 2004. - 263 с.);

біобібліографічні довідники, персональні посібники – Українські історики : біобібліогр. довід. У 3-х вип. 2010.; Станіслав Кульчицький : бібліогр. покажч. / упоряд. Т. Бикова (К., 2002. - 225с); Володимир Олексійович Голобуцький (1903-1993 рр.): бібліографія /авт.-уклад. С. Юсов.. (К., 2006. - 158 с.); Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка: біобібліографія / уклад. І. Н. Войцехівська, О. В. Ясь. – (К., 2007. - 168 с.) тощо.

Чимало праць було підготовлено інститутом спільно з іншими установами, як наприклад: „Голодомор в Україні 1932-1933 рр.” (Вип. 1. - 2001. - 656 с.; Вип.2. – 2008. – 573 с.) - з Одеською національною науковою бібліотекою ім. М. Горького; „Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року. У 3-х томах, 14-ти книгах. Т. І. Хронологічний літопис міста Києва. Кн. І. Історія міста Києва з найдавніших часів до 1861 року ” (К, 2006), „Картографування території України від найдавніших часів до 1941 р.” (К., 2007. - 240 с.) – з Книжковою палатою України; „Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998 рр.” (К., 1999. - 173 с.) – з Інститутом стратегічних досліджень; „Історичне краєзнавство в Україні. Питання теорії і практики” (К., 1992) – з Національною історичною бібліотекою України і т. д.

Вивчення змісту презентованого посібника свідчить також про активну участь фахівців Інституту у роботі з бібліографічного відтворення забутих і невідомих сторінок історії. Серед авторів-укладачів, наукових редакторів БП - С. І. Білокін, Г. В. Боряк, О. В. Гуржій., С. В. Кульчицький, Л. Я. Муха, О. С. Рубльов, В. А. Смолій та ін.

Слід підкреслити, що частина із зареєстрованих у нашому виданні БП і АД містить відомості з декількох наукових напря-

мів, проблем, тем вітчизняної історії, тож використана система посилань „див. також №...” дозволяє здійснити комплексний пошук видань з певної теми. Наприклад, за допомогою системи посилань легко встановити, які саме архівні довідники мають визначене тематичне спрямування. Аналіз змісту розділу 4 „Архівні довідники” показав, що в усіх типах архівних довідників можна знайти відомості з окремих тем і періодів історії України, наприклад: *опис* – „Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ (1713-1776)” (К., 1994); *каталог* – „Актові документи про Визвольну війну українського народу середини XVII століття: каталог документів, представлених для виставок, присвячених 350-річчю від початку Визвольної війни” (К., 1998); *путівник* – „Волинь - Східна Галичина. 1943-1944: Путівник по польських та українських архівних джерелах. Т. 1.” (Варшава; К., 2003); „Правобережна шляхта. Кінець XVIII - перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губернії, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія” (К., 2002); *показчик* – „Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України” (Вип. 1. – К., 1999, вип. 2. – К, 2000); *тематичний перелік* – „Голодомор 1932-1933 рр. на Чернігівщині мовою документів” (Чернігів, 2003); *огляд* – „Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941-1943 років: Огляд документів” (Суми, 2003) тощо.

Опубліковані недавно результати аналізу БП щодо колективного суб'єкта професійної бібліографічної діяльності показали активну роботу в галузі історичної бібліографії в період 90-х рр. XX – поч. XXI ст. й інших галузевих установ: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, його осередків у Львові, Чернігові, Острозі; Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства; університетських кафедр історії та історичних факультетів університетів, а також закладів Національної системи науково-технічної інформації: Книжкової палати України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Націо-

нальної парламентської бібліотеки України, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Національної історичної бібліотеки України, Одеської національної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, багатьох обласних універсальних наукових бібліотек¹⁴.

Особливістю презентованого посібника є не лише охоплення АД та ґрунтовних науково-допоміжних БП з історії України, підготовлених колективами різних установ та окремими авторами, а й подання відомостей про місцезнаходження переважної більшості цих видань разом з їх каталожними шифрами. У разі відсутності того чи іншого видання у фонді НБУ автори наводять інформацію з каталогів НБУ ім. В. І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України та інших бібліотек, подають посилання на електронні адреси архівних установ, де представлені повні тексти довідників. Тобто, користувачеві надається послуга: можливість без додаткових зусиль швидко отримати необхідну довідкову інформацію з тих видань, які знаходяться у відкритому доступі на сайтах бібліотек, архівів та інших установ. Сподіваємося, що така інформація зацікавить наукових працівників у галузі історії, спеціальних історичних дисциплін; бібліотечних фахівців; викладачів, аспірантів, студентів навчальних закладів.

Текст друкованої версії представленого вище видання та електронна БД з умовною назвою „Сучасні джерела з історії України”, що постійно доповнюється, розміщені на сайті Національної історичної бібліотеки України.

¹ Кочубей Л. Потік видань з історичних наук як база формування реферативних журналів / Л. Кочубей // Вісник Книжкової палати. – 2001. - № 11. - С. 7-12; Михайлова О. В. Надходження обов'язкового безоплатного примірника видань історичної тематики до Державної історичної бібліотеки України / О. В. Михайлова // Вісник Книжкової палати. - 2005. - № 5. - С. 26-29; Мілясевич І. В. Деякі тенденції розвитку документального потоку з історичного краєзнавства (на матеріалі досліджень Волині) / І. В. Мілясевич // Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народу України : матеріали наук.-

практ. конф., м. Київ, 26-27 трав. 1997 р. - К., 1998. - С. 156—158; Політова О. А. Перспективні напрями удосконалення відображення документальної інформації у бібліографічному посібнику „Історія України” / О. А. Політова // Державна історична бібліотека України: історія, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. приуроченої до 70-річчя заснування Державної історичної бібліотеки України, (Київ, 24-25 верес. 2009 р.). – К.: „Арістей”. - 2009 – С. 192-194.

² Білокінь С. Історична бібліографія Українці / С. Білокінь // Енциклопедія історії України. : Т. 3 : Е-Й / НАН України ; Ін-т історії України / В. А. Смолій (голова редкол.). — К. : Наук. думка, 2005. - С. 557-560 ;

³ Казьмирчук Г. Історична бібліографія : курс лекцій і метод. матеріалів для студ. іст. ф-ту. – 2-е вип. і допов. вид. / Г. Казьмирчук. – К.: Логос, 2007. – 68 с.

⁴ Корольов Б. Бібліографія в науковій роботі історика / Б. Корольов // Історичний журнал. - 2004. - № 1-2. - С. 69-71.

⁵ Парпалій С. А. Бібліографія історії України: стан і перспективи розвитку / С. А. Парпалій // Бібліотека у демократичному суспільстві : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. 21-23 листоп. 1995 р., м. Київ. – К., 1995. – С. 91-93 ; Парпалій С. А. Ретроспективна бібліографічна інформація з історії України / С. А. Парпалій // Бібліотечна наука, освіта, професія у демократичній Україні : зб. наук. пр. – К. , 1998. – С.76-78.

⁶ Прокопчук В. С. Етапи розвитку історичної бібліографії/ В. С. Прокопчук //Освіта, наука і культура на Поділлі. - 2007. - Т. 10. - С. 378-395. - Бібліогр.: 14 назв.

⁷ Політова О. А. Вторинна документальна інформація з історії України в бібліографічних посібниках і архівних довідниках 90-х рр. ХХ ст. - поч. ХХІ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 27.00.02 / О. А. Політова; Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. — К., 2009. — 19 с.

⁸ Бібліографічні посібники з історії України та архівні довідники : 1991-2010 : наук.-допом. бібліогр. покажч. / ДЗ „Національна історична бібліотека України” ; уклад.: О. А. Політова, В. П. Кисельова. – К.: Вид. дім „Вініченко”, 2011. – 104 с.

⁹ <http://www.history.org.ua/> станом на 7.06.2011 р.

¹⁰ <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/Bibliograf.php&rik=2009> станом на 10.06.2011 р.

¹¹ <http://www.dibu.kiev.ua/html/nauktzentr.htm>

¹² Промська О. Метабібліографічна інформація на сайтах українських бібліотек / О. Промська // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань : зб. наук. пр. - К. : Четверта хвиля, 2010. - Вип. 4. - С. 99-107.

¹³ Корольов Б. І. Персональна бібліографія українських істориків: бібліогр. покажч. / Б. І. Корольов // Історичний журнал. - 2010. - № 1-3. - С. 131-153; Ясь О. В. Персональна бібліографія істориків України: (матеріали до бібліографії бібліографій) / О. В. Ясь // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - К., 2002. - Число 8-9: у двох частинах, Ч. 1. - С. 404-424.

¹⁴ Політова О. А. Сучасні тенденції у бібліографічному забезпеченні вітчизняної історичної науки / О. А. Політова // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. - 2010. - № 4. - С.44-51.

**АКАДЕМІЧНІ
Й НЕАКАДЕМІЧНІ
ІСТОРИКИ**

ФРЕЙМ-СЦЕНАРІЙ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ МИКОЛИ ЦЕРТЕЛЕВА. ЛИСТ ДО СИНА

Ім'я М. Цертелева давно й тривко увійшло до історії україністики як видавця першої збірки українських дум «Опыт собрания старинных малороссийских песен» і засновника наукових публікацій українського народного епосу. Не потрапивши у фокус історії крупним планом, постать М. Цертелева в гуманітаристиці поки що має статус «приреченої» на згадування, проте збагачення історіографії подібними біографіями доповнює мозаїчне панно культурно-громадського життя XIX ст.

Вивчаючи діячів «другого/третього планів», дослідник зазвичай має «під рукою» найбільш істотні й розповсюджені факти про суб'єкта, що сприяє реконструкції канви його життя. Для створення ж загальної і повної біографії джерел, як правило, не достатньо¹. І справа не стільки в кількісній характеристиці, як «в обмеженості *видового спектра* доступного комплексу джерел, що визначає наявність чи відсутність найважливішої інформації відносно емоційної та когнітивно-рефлексивної складових діяльності індивіда, а також доступність чи недоступність для дослідження необхідних свідчень про мотивацію рішень, які він приймає в ситуаціях особистого та історичного вибору». За таких умов неоціненного значення набувають «его-джерела», у «яких дослідник стикається із власним "я", або інколи "він", пишучи та описуючи предмет з тривалою присутністю в тексті». У таких документах «его свідомо чи несвідомо розкриває або і приховує себе»².

Частина «его-джерел» князя М.Цертелева нам вдалося віднайти у фонді П. Безсонова, що зберігається в Російському державному архіві літератури та мистецтва. П. Безсонов і М. Цертелев були членами «Московского общества любителей российской словесности», там вони й познайомилися, дуже скоро між ними зав'язалися щирі дружні стосунки. П. Безсонов мав намір видати монографію про життя та діяльність князя, однак в силу обставин цей план не вдалося реалізувати³.

Частину праці складала переписка М. Цертелєва, яку П. Безсонов отримав безпосередньо з рук князя. Серед великої кількості листів відомих діячів (М. Максимовича, Гр. Хвостова, А. Ріхтера, М. Польового, Б. Федорова, М. Каченовського й ін.) особливу цікавість у нас викликав лист М. Цертелєва до сина Петра⁴. Зазначений епістолярій вдало поєднує в собі елементи духовного заповіту Миколи Андрійовича з його творчими планами та настановами нащадкам. Провідною ідеєю листа є створення спогадів князя. З епістолярію пересвідчуємося, що ця ідея не була спонтанною, М. Цертелєв уже тривалий час нею переймався. Однак саме завдяки зусиллям сім'ї та знайомих (у першу чергу Я. Грота та П. Безсонова), які буквально насичують «життєвий простір» князя цією думкою, він робить перші кроки в реалізації цього плану. Зокрема лист містить структуру спогадів. Показово, що спочатку реконструкція життєвого шляху планувалась князем у двох різних площинах: літературній і службовій. Утім певний синкретизм творчо-інтелектуального життя з професійно-громадським вносить корективи в остаточний план спогадів:

«1. Малороссия или воспоминания о моем детстве, образования, родных и близких знакомых.

2. Служба в столице и провинциях, или воспоминания литературные и служебные.

3. Швейцария и Москва – воспоминания о трехлетнем пребывании за границей и возвращении в Россию».

Цей фрейм-сценарій є саморефлексією власного життєвого шляху, особливо цікавим і цінним для дослідника є той факт, що рефлексивність М. Цертелєва за «спрямованістю» є спробою не лише сприйняти й осмислити свою психіку (інтрапсихічна рефлексія), але і зрозуміти поведінку інших людей (інтерпсихічна рефлексія). Саморефлексія М. Цертелєва виступає компонентом самопізнання, результатом якого є розуміння та пояснення своїх думок і почуттів, мотивів поведінки, здатність відповідати на причинні питання щодо свого характеру, світогляду, ставлення до себе й інших людей тощо. У буттєвому контексті це називається «дізнатися правду про самого себе»⁵. Механізм рефлексії в цьому випадку маємо розуміти як переосмислення й перебудову суб'єктом змісту своєї свідомості, своєї діяльності, спілкування, тобто своєї поведінки як цілісного відношення до оточуючого світу.

Структура спогадів М. Цертелєва демонструє нам багатовекторний напрямок рефлексивності, зокрема можемо виокремити:

– *комунікативну рефлексію*, метою якої є усвідомлення індивідуумом того, як він сприймається іншими партнерами по спілкуванню;

– *особистісну рефлексію*, яка дає змогу зрозуміти свій внутрішній світ;

– *інтелектуальну рефлексію*, що дає змогу спів ставити власні дії і предметні ситуації⁶.

Крім обґрунтування власної «концепції життя» для себе спогади М. Цертелєва спрямовані й на «зовнішнього читача». Князь планує розпочати мемуари з другого розділу, вважаючи «что содержание его интереснее других и то что он меньшими статьями может быть помещаем в современных журналах». Можливо, саме так, уже на схилі віку, М. Цертелєв прагнув нагадати про себе, звернути увагу на свою хоча і коротку, втім досить бурхливу літературно-творчу діяльність. Хронологічно другий розділ охоплює більшу частину природного життєвого циклу князя: служба в столиці починається в 1814 р., а переїзд до Москви відбувся на початку 60-х рр. ХІХ ст. Зазначимо, що служба в столиці (до 1823 р.) чергувалася з поїздками й тривалим перебуванням князя в Малоросії⁷.

Особливо плідним у творчо-літературному житті М. Цертелєва виявився «*петербурзький період*» (1818–1823 рр.). У цей час він знайомиться та спілкується з багатьма відомими культурно-громадськими діячами: О. Измайловим, Ф. Глинкою, М. Гречем, О. Сомовим, В. Панаєвим, Б. Федоровим, О. Криловим, А. Дельвігом, П. Плетньовим, В. Каразіним, О. Ріхтером, В. Кюхельбекером, О. Бестужевим, К. Рилєєвим, М. Польовим, О. Шишковим, І. Криловим, В. Жуковським, К. Батюшковим, С. Уваровим, М. Каченовським, О. Востоковим, М. Остолоповим, О. Воєковим, П. В'яземським, О. Пушкіним та ін. Практично всі вказані постаті входили до «Вольного общества любителей словесности, наук и художеств» (ВОЛСНХ) та «Вольного общества любителей российской словесности» (ВОЛРС). Протилежні погляди учасників приводять до утворення чисельних груп, партій у товариствах. Показово, що на чолі однієї з таких партій стояв М. Цертелєв. Він був палким критиком так званої «*нової школи словесності*»

(О. Пушкін, А. Дельвіг, В. Кюхельбекер, Є. Батюшков та ін.). У свою чергу представники останньої критикували опонентів, вважаючи їх «літераторами задньої шеренги», «співаками 15-го класу» (таке порівняння отримала «ізмайлівська група», до якої входили О. Ізмайлов, М. Цертелєв, В. Панаєв, Б. Федоров та ін.). М. Цертелєв фігурував у багатьох «літературних скандалах» початку 20-х рр. XIX ст., так би мовити, знав побутовий бік культурно-літературного процесу зсередини. Недарма Я. Грот постійно закликав М. Цертелєва до написання мемуарів, вважаючи, що вони «вложили би не маловажний вклад в историю русской литературы первых десятилетий нашего века»⁸. «Той, хто пише про свою культуру, володіє тим, що не може бути дано спостерігачеві зі сторони: *пам'яттю тіла* – тіла, сповненого німотою спогадів, тіла-маркованого, навантаженого історією, яка вже здійснилась. Саме завдяки пам'яті тіла виникає відчуття справжності оживленого минулого, і ми відчуваємо радість, знаходячи дійсність»⁸. Написання мемуарів – це акт саморефлексії, логічна структура якого «у різних суб'єктів виявляється ідентичною, різнитися може лише зміст фону зовнішнього сприйняття, від якого відштовхується рефлексія і сліди якого вона неминуче зберігає, а також способи зображення цього процесу»¹⁰. Саме насичення фактів/подій такими елементами «зовнішнього фону» і здатне відтворити історичну реальність як цілісну, довершену картину.

Не меншу інтригу в цьому розділі викликає й інша сюжетна лінія – спогади службові. Активна публічна творчо-інтелектуальна діяльність князя в середині 20-х рр. XIX ст. обривається так само різко, як і розпочалась. Натомість він робить блискучу кар'єру на освітянсько-педагогічній ниві, присвятивши цій справі близько 40 років. М. Цертелєв практично стояв біля джерел інституціоналізації системи освіти. Показово, що до 1823 р. службові інтереси Миколи Андрійовича були пов'язані виключно з Міністерством фінансів, утім він швидко пристосовується до нового «амплуа», активно вирішуючи теоретичні й практичні питання освітньо-наукової сфери. Зазначений епістолярій є підтвердженням того, що навіть після відставки князь не байдужий до процесу освіти та виховання: «...пишу длинную статью о системе нашего народн[ого] образования и думаю поместить ее в каком либо журнале».

Професійно-громадська діяльність М. Цертелєва сприяла утворенню розгалуженої мережі службових зв'язків, до якої входили чиновники різного статусу. Зокрема під час своєї діяльності він співпрацював із такими міністрами народної освіти, як О. Шишков, К. Лівен, С. Уваров, П. Ширінський-Шихматов, А. Норов; попечителями Харківського учбового округу в цей період були О. Перовський, В. Філатєв, Ю. Головкін, М. Долгоруков та ін. Сам князь планує описати своє знайомство із «шестью министрами народн[ого] просвещения, шестью генерал-губернаторами, с восемью попечителями разных учебн[ых] округов, с шестью архиереями и многими другими лицами, к которым я должен был соприкасаться по служебным моим обязанностям или по принятым в свете приличиям». Важливо зауважити, що в силу певних обставин М. Цертелєв упродовж майже 20 років фактично виконував обов'язки попечителя Харківського учбового округу (офіційно він займав посаду помічника попечителя), і відповідно, певною мірою впливав на духовно-культурну ситуацію краю.

Припускаємо, що перший і третій розділи теж не були б позбавлені яскравих картин із життя відомих діячів. Однак, на нашу думку, ця частина мемуарів, на відміну від другого розділу, має менш «публічний» характер, натомість сповнена «домашніми», особисто-інтимними переживаннями. Якщо другий розділ має на меті відображення «інших» для інших, то перший і третій – «себе» для себе та сім'ї. Вважаємо, що ця частина мала б стати складовою сімейної хроніки, зафіксувати постать князя саме для нащадків. Безсумнівно, для М. Цертелєва поняття «родова династія» було важливим, будучи метафізичною цілісністю, духовною єдністю, а не просто «сумою поколінь». Таким чином, свої мемуари, окрім суспільно-літературного призначення, він міг мислити і як складову в історії духовної генеалогії, пов'язаної з передачею культурного досвіду родової самосвідомості, моральних якостей. «...У каждого рода есть свои привычки, свои традиции, свои нравственные особенности, свои вкусы, своя нить культуры, связи с историей, ее понимание, и все это властно, хотя и бессознательно, воспринимаемое штрихами определяет душу отдельного члена рода...»¹¹.

Не маючи претензій на літературне визнання, свій творчий доробок М. Цертелєв планує зберегти для своїх дітей: «на память тебе, братьям и сестрам твоим, я соберу что сохранилось в моих

бумагах, велю переписать и оставлю каждому из вас по рукописному экземпляру – а один, для мама, хочу переписать собственноручно». Из вищесказаного бачимо, що літературна спадщина для самого князя набуває статусу «родової пам'яті», а не професійно-суспільного значення. Особливо ніжним і турботливим видається бажання власноручно створити один екземпляр для «мама» (йдеться про другу дружину князя Цертелєву (у дівочтві Чулкову) Варвару Семенівну).

Зауважимо, що зміст першого й третього розділів мав би ключову цінність для реконструкції біографії М. Цертелєва, адже у фокусі дослідників зазвичай знаходився його «петербурзький період» життя (1818–1823 рр.). Спогади князя про своє дитинство, побут, здобуття освіти, різні аспекти господарської та культурної діяльності, сімейні духовно-моральні ідеали пролили б світло на формування в нього стійкого інтересу до української народності, усної творчості. Сам М. Цертелєв планує зобразити «малоросійские типы», «которых теперь уже нет», «спосіб життя», яким він був 70 років тому. Усе своє дитинство та юність князь перебував в атмосфері численних лояльностей, найяскравішими носіями яких в оточенні М. Цертелєва були Д. Трощинський і В. Капніст. Обоє вони відіграли свою роль у житті князя: Дмитро Прокопович у якості патрона-мецената, а відомий письменник стає для молодого Миколи поводитирем у літературно-творчій царині. Українська лояльність, прищеплена в юності, стає частиною всього життя М. Цертелєва. Навіть така незначна на перший погляд деталь, як звернення батька до сина – «Петрусь», свідчить про те, що українські лояльності були присутні навіть на побутовому рівні.

Окрім ідеї створення спогадів, лист М. Цертелєва до сина містить інформацію щодо пояснення самим князем місця й ролі творчої діяльності у його житті: «я писал потому только, что мне хотелось писать, потому что это доставляло мне приятное занятие, а иногда какою-то потребностью души, изложит на бумаге то, что я думал или чувствовал». Для князя творчий процес – це важливий компонент його існування, його тіла, розуму, емоцій і духу¹². Творчість потрібна Миколі Андрійовичу для реалізації власної індивідуальності, задоволення духовно-естетичних потреб. Вона виступає в якості сили, що «трансформує, сприяє позитивній самооцінці і забезпечує самопросування індивіда в своєму розвитку»¹³. Твор-

чість для М. Цертелєва – це частина життя, внутрішньо мотивований процес активного пошуку потенційних можливостей гармонійного вирішення об'єктивних і суб'єктивних протиріч.

Епістолярій у цілому, а особливо план спогадів дають нам уявлення про бачення М. Цертелєвим своєї біографії. Він окреслює не хронологічний, а тематичний каркас життєвого шляху. Біографія в його уяві постає як об'ємна конструкція, що складається з багатьох компонент, і тільки розуміння кожної з них здатне відтворити індивідуальний мікросвіт М. Цертелєва. Вражає те, що думки князя дивним чином корелюють із сучасним розумінням інтелектуальної біографії, яка є всеохоплюючою, вона інтегрує повний спектр життя героя та його робіт, висвітлює розвиток його думки під впливом зовнішніх стимулів – соціальних, політичних, культурних, наукових і дозволяє висвітлити інтелектуальний шлях суб'єкта в контексті глобального інтелектуального простору¹⁴. Інтелектуальна біографія є не просто звичайним відтворенням етапів життєвого шляху, а квінтесенцією життєвої активності в усіх її проявах: як громадянина, науковця, просто людини, яка здатна самостійно мислити, приймати усвідомлені рішення та відстоювати свої позиції¹⁵.

Отже, М. Цертелєв ще в II половині XIX ст. створив начерки своєї біографії, що може послужити планом і для сучасного дослідника.

Лист М. А. Цертелєва до сина П. М. Цертелєва

8 березня 1867. Москва.

В последнем письме твоём, мой милой Петрусь, ты просишь – прислать тебе список статей, которые, во время оно, в разных журналах, были напечатаны мною, не исключая и тех, под которыми я не писал моего имени. Исполнить твою просьбу, вполне удовлетворительно, никак не могу потому, что не только забыл, где и когда что печатал, но даже не припомню названия некоторых статей. Если Г. Грот советовал тебе собрать и напечатать мои литературные попытки, то это с его стороны не более как любезность светского, умного человека; а тебе терять время на пустое занятие по моему грех, можно употребить досуг на что ни будь полезное.

Я никогда не имел претензии на литературную известность, а потому не желал и не желаю печатать собрания моих стихов и прозы; я писал потому только, что мне хотелось писать, потому что это доставляло мне приятное занятие, а иногда какую-то потребность души, изложить на бумаге то, что я думал или чувствовал. – На память тебе, братьям и сестрам твоим, я соберу что сохранилось в моих бумагах, велю переписать и оставлю каждому из вас по рукописному экземпляру – а один, для мамы, хочу переписать собственноручно.

Что касается до другого твоего предложения, то оно вполне согласно с моим желанием. Я давно уже собираюсь заняться составлением *моих воспоминаний* и думал расположить их так:

1. Воспоминание о Малороссии – куда войдет мое детство и учение.

2. Воспоминания литературные.

3. Воспоминания служебные.

Но при таком делении пришлось бы несколько раз говорить об одних и тех же личностях, потому, что почти все мои литературные знакомства в некоторой связи со служебными и в особенности в первое десятилетие моей службы; по этому я решился разделить так:

1. *Малороссия* или воспоминания о моем детстве, образовании, родных и близких знакомых.

2. *Служба в столице и провинциях*, или воспоминания литературные и служебные.

3. *Швейцария и Москва* – воспоминания о трехлетнем пребывании за границей и возвращении в Россию.

Думаю начать писать со второго отдела, полагая, что содержание его интереснее других и то что он небольшими статьями может быть помещаем в современных журналах.

В моих воспоминаниях, кроме малороссийских типов, которых теперь уже нет, кроме образа жизни, какой был за 70 лет пред этим, я опишу знакомство мое боле чем с двадцатью литераторами того времени и преимущественно с В. В. Капнистом, с Державиным, с Шишковым, с И. И. Дмитриевым и с чудаком

Гр. Хвостовым, а из занимавших важные служебные должности, знакомство мое с Трощинскимъ, граф. Милорадовичем, Олениным, шестью министрами народн[ого] просвещения, шестью генерал-губернаторами, с восемью попечителями разных учебн[ых] округов, с шестью архиереями и многими другими лицами, к которым я должен был соприкасаться по служебным моим обязанностям или по принятым в свете приличиям.

Недели чрез две я составляю список всем моим статьям, какие припомню, а также и подробную программу моих воспоминаний, и пришлю их тебе; теперь же не успеваю: – пишу длинную статью о системе нашего народн[ого] образования и думаю поместить ее в каком либо журнале.

Поклонись от меня Г. Гроту – мы были с ним знакомы и не редко встречались у покойного П. А. Плетнева.

Господь да хранит тебя.

Любящий тебя отец К. Ц.

Напиши мне что ни будь о твоих служебных предположениях.

¹ Мининков Н. А. Человек второго ряда как исследовательская проблема // Человек второго плана в истории. – Вып. 1. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 7.

² Цит. за Острянюк А. «Джерела особового походження»: семантика поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вып. 5. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010/2011. – С. 233.

³ Бессонов П. А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) [монография] // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – 270 лл.

⁴ Письмо Цертелева Н. А. Цертелеву П. Н. (сыну) // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 32. – 2 лл. (В монографії міститься копія листа).

⁵ Леонтьев Д. А., Аверина А. Ж. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2011. – № 2(16). URL: <http://psy-study.ru>.

⁶ Там само.

⁷ Бессонов П. А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) [монография] // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – Л. 148 об.

⁸ Письмо Я. К. Грота Н. А. Цертелеву от 6 мая 1868 года / Бессонов П. А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) [монография] // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – Л. 135.

⁹ Козлова Н. Н. Опыт социологического чтения «человеческих документов», или размышления о значимости методологической рефлексии // Социологические исследования. – 2000. – № 9. – С. 28.

¹⁰ Винник Д. В. Рефлексивные и интенциональные состояния сознания. Специфика и соотношение / http://www.philosophy.ru/library/vinnik/intent_reflect_vinnik.html.

¹¹ Цит. за Городнова Л. Е. Смысловой континуум понятия «усадьба» / http://analculturolog.ru/ru/component/k2/item/195-article_7.html.

¹² Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности: Питер; Спб. – С. 10.

¹³ Там само.

¹⁴ Андреев В. «Інтелектуальна біографія» історика:експлікація поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 5. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010/2011. – С. 337.

¹⁵ Там само. – С. 339.

ВЕНЕДИКТ М'ЯКОТІН І УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Венедикт М'якотін – визначний російський історик України – займає особливе місце в російській історіографії. Мабуть, не знайдеться жодного такого історика-росіянина, який би все своє творче життя науковця присвятив вивченню, майже цілковито, українській землі. Так, він був автором лекційних курсів історії Росії, писав про Адама Міцкевича та Марію Конопніцьку. Але то були радше освітнього характеру історичні есеї, а професійно, як прискіпливий та ретельний дослідник, В. М'якотін працював усе життя над соціальною історією Лівобережної України XVII–XVIII ст., добою Гетьманщини. І як дослідник Лівобережної України Венедикт Олександрович українською історіографію заслужено ставить в один рівень з такими класиками – дослідниками Гетьманщини цього періоду, як І. Лучицький, О. Лазаревський, М. Василенко.

Дмитро Дорошенко в «Огляді української історіографії» називає ім'я В. М'якотіна серед тих найвизначніших російських істориків, які зробили найбільший внесок у розробку як теоретичних, так і фактографічних проблем української історії. Він його ставить поруч з такими визначними фігурами, як С. Соловійов, В. Ключевський, В. Сергєєвич, М. Любавський, М. Владимирський-Буданов¹. Але, на відміну від них усіх, В. М'якотін був не стільки істориком-синтетиком, який би лише частково зачіпав українську проблематику серед загальних курсів Росії, скільки істориком-джерелознавцем. Фахівцем з суто української проблематики. До таких, на думку Д. Дорошенка, серед росіян можна було зарахувати лише Г. Карпова й В. Ейнгорна². У Києві працювали ще два визначних російських історики – С. Голубев та Ф. Титов, але ці обидва все своє творче життя мешкали в Києві, а тому українська тематика для них не була дивиною. Натомість В. М'якотін був уродженцем Кронштадта, більшу частину життя

провів у російській столиці, перебував в Україні нетривалий час – від літа 1890 до осені 1891 р. працював у київських архівах³. Наїздами бував в архівосховищах Полтави і Чернігова, але раз обравши українську проблематику, не зраджував вже її все життя. Пояснювати це можна любов'ю В. М'якотіна до України – любов'ю російської людини, яка любить іншу національну територію імперії почуттям політичного росіянина, що звик до належності цієї території до Росії.

Проте це не була власницька любов, як у Геннадія Карпова, росіянина-історика, що тривалий час був професором Харківського університету. Г. Карпова, за влучним визначенням В. Брухненка, характеризувало ортодоксальне великодержавництво⁴. Позиція цього централіста й монархіста стосовно трактувань Переяславської угоди 1654 р.⁵ майже один до одного збігалася із сумнозвісними тезами ЦК КПРС щодо святкування трьохсотріччя «Возз'єднання України з Росією». Комуністичні ідеологи дійства 1954 р. взяли на озброєння тезу офіційного історика імперії про «віковічне прагнення» українського народу під скіпетр російського царя та під опіку «старшого брата». Натомість В. М'якотін займав позицію нетипового російського ліберала-інтелігента, який намагався бачити в Україні рівноправного партнера у минулому, об'єктивно визнавав право українця на власний самостійний шлях і максимально об'єктивно, наскільки це дозволяла йому належність до провідної нації імперії, трактував козацьку історію України. Про погляди В. М'якотіна на Переяславську раду поговоримо нижче, у відповідному місці.

У 1912 р., тому році, коли В. М'якотін розпочав у журналі «Русское богатство» друк головної праці свого життя «Очерк социальной истории Малороссии XVII–XVIII вв.», В'ячеслав Липинський написав рецензію на книжку відомого політика й історика новочасної суспільної історії України Леона Василевського «Україна і справа українська». Свою статтю в «Літературно-науковому віснику» він збирався назвати «Україна в освітленні польського поступовця»⁶. Таким поступовцем, що, визнаючи культурну окремішність України, бажав її збереження в межах Росії, був, але з російського боку, Венедикт М'якотін.

В. М'якотін і українська Лівобережна школа істориків О. Лазаревського

Особливий статус В. М'якотіна в українській історіографії пояснюється тим, що часто його, природного росіянина, називають серед представників української школи істориків Лівобережної України Олександра Лазаревського. І в цілому є своя слушність у такому твердженні. Д. Дорошенко визначає місце В. М'якотіна серед істориків Гетьманщини між М. Василенком і І. Лучицьким⁷. Тематичний обшир зацікавлень Венедикта Олександровича змушує бачити в ньому вірного послідовника напряму і методів досліджень О. Лазаревського та І. Лучицького, які багато місця присвятили дослідженню селянського стану в Лівобережній Україні. Хоча перший з них спеціалізувався на дослідженні родів козацької старшини, ще у 1866 р. вийшла книжка Олександра Матвійовича «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783)». Іван Лучицький написав багато праць з історії общинного землевладіння Чернігівщини й Полтавщини: «Общинное землевладение в Малороссии», «Следы общинного землевладения в Левобережной Украине», «Сборник материалов для истории общины и общественных земель в левобережной Украине в XVIII в.», «Сябры и сябринное землевладение в Малороссии» (усі написані між 1882 та 1889 рр.).

Селянство для В. М'якотіна стало головною темою для досліджень. Але, на відміну від О. Лазаревського і І. Лучицького, він планував подати детальну соціальну історію селянства лівобережної України, взоруючися на праці свого вчителя В. Семевського з історії російського селянства⁸. Українське селянство пробуджувало в історикові емоційні почуття. Не схильний до патетики і метафор, Венедикт Олександрович все ж проохоплюється у своїх «Очерках» таким промовистим висловом, що відбивав порухи його душі: «У всій історії європейського селянства... не було іншого такого трагічного моменту, як історія українського [малоруського] селянства XVII–XVIII ст. В середині XVII ст. це селянство могутнім поривом звільнило свою країну від влади Польщі і самого себе від кріпацтва. Але минуло 130 років, і у звільненій від польського владарювання Лівобережній Україні знову запроваджувалося кріпацтво, її селяни знову стали кріпаками поміщиків»⁹.

В. М'якотіну була близькою думка О. Лазаревського, що саме козацька старшинська еліта Гетьманщини була винна у запровадженні кріпацького стану на Лівобережжі у кінці XVIII ст., а не тільки центральний російський уряд в Петербурзі¹⁰. Такі ж висновки за кілька десятиліть до того зробив і український історик О. Кістяківський. Свою творчість, як відомо, О. Лазаревський розглядав як обвинувальний акт українському панству, що, як писав О. Оглоблин, будувало «свою фортуна на поті і крові українського селянства». Колишню козацьку старшину Олександр Матвійович малював у згущено-негативних фарбах. І цей настрій передався, схоже, й В. М'якотіну. Олександр Лазаревський не був безпристрасним документалістом. І не просто бачив в документах лише негативні риси української козацької шляхти. І справа не лише в тому, що судові документи давали таку непривабливу картину розкладу землевласницької верстви¹¹. Він змальовував Гетьманщину як відмерлу історичну даність, яка вже не має відновитися у якихось інших формах. Він визнавав право Росії на володіння цими територіями, бо власна еліта їх відцуралася через своє срібололюбство. Він не сприймав сучасний національно-визвольний рух, ставився до нього радше вороже, ніж байдуже.

Олександр Лотоцький – визначний історик української церкви, а водночас і провідний український громадський діяч, згадував, як багато допоміг йому порадами і документами О. Лазаревський. «Був він живою бібліографією української історії», – давав таке об'ємне визначення видатному історикові Лівобережжя Олександр Гнатович. Але разом з тим О. Лазаревський почав відмовляти О. Лотоцького від писання рецензій для львівських «Записок НТШ», а натомість заохочував писати для його «Киевской старины». Причому мотиви були світоглядно-ідеологічного характеру. О. Лазаревський не сприймав і заперечував тогочасну українську науку, що гуртувалася в Галичині навколо М. Грушевського, вважаючи, що вона відриває українських істориків від спільного загальноросійського стовбуру. З цього виводу О. Лотоцький у своїх спогадах занотував таке: «Розмова... прийняла характер засадничий, і виявилось, що засади наші щодо завдань культурно-національних дуже різняться між собою. Се вбило клин у наші відносини, що попередній характер наших

розмов став уже неможливий. На превеликий мій жаль і шкоду для мене, я перестав до його ходити»¹².

Подібну оцінку ідейних настроїв О. Лазаревського у 1884 р. давав О. Кістяківський: «Он малорос, брат Михайла Лазаревського, личного друга Тараса Шевченка. Он перевозил гроб поэта из Петербурга в Канев. Тогда ходила в народе легенда о нем, что он привез не гроб Шевченка, а сундук с ножами для резни панов. После того он давно сделался чиновником не только по службе, но и по душе. На сей раз он, как и всегда, высказал недоверие к украинофильству и украинофилам. То же недоверие он обнаружил и по отношению к Антоновичу»¹³.

Аналогічним до О. Лазаревського було ставлення до української справи й Івана Лучицького. Про нього вже перед Першою світовою війною (1910 р.) писав Є. Чикаленко: «Сам Лучицький є типовий кадет, який українським питанням ніколи глибоко не цікавився і майже незнайомий з українським рухом, навіть не знайомий досконально з тим, як справа з українською мовою в школі стоїть в думській комісії»¹⁴.

Якщо до визнання української самоідентифікації підходити під кутом зору ставлення до політичних вимог українства, а саме до визнання примату культурної окремішності від російського української культури, то О. Лазаревського і І. Лучицького треба визнавати не українцями, а малоросами, представниками українофільського періоду національного руху. Подібний тип свідомості мав і В. М'якотін, з тою лише великою різницею, що був він людиною суто російського походження. І його індиферентність до політичного українства є річчю природною і цілком зрозумілою.

Третій визначний представник Лівобережної школи О. Лазаревського – Микола Василенко, так само товариш М'якотіна і працівник того самого тематичного поля джерел, залишався на позиціях неполітичного українофільства аж до революції 1905 р. Зміна в його ідеологічних пріоритетах відбулася після перенесення до Києва ЛНВ та заснування Українського наукового товариства. Микола Прокопович визнав схему української історії Михайла Грушевського, став її адептом і пропагандистом. Почав співпрацювати з «Записками НТШ» та «Записками УНТ» М. Грушевського, писати наукові праці українською мовою.

Такий самий шлях пройшли й інші «лівобережці» українського походження: Орест Левицький та Вадим Модзалевський. Їхня українізація відбулася також після 1907 р. Обидва так само почали співробітничати з українськими виданнями голови НТШ за 5–7 років перед Першою світовою війною.

Натомість ні О. Лазаревський, ні І. Луцицький на українську мову у своїх наукових писаннях так і не перейшли. В чому важко не побачити принциповий момент – небажання співробітничати в українських виданнях Львова, які відкидали ідею загальноросійськості. В цьому компоненті школи О. Лазаревського В. М'якотін також наслідував двох найбільших науковців Гетьманщини. Він теж не співробітничав з україномовними виданнями. Хоч на це йшли такі вчені, які й не займалися так багато й плідно українською проблематикою. З НТШ і М. Грушевським багато років співпрацював вчений секретар Петербурзької АН Олексій Шахматов, академік-філолог Федір Корш, професор Київського університету мовознавець Володимир Перетц. Вони погоджувалися на переклад своїх праць українською. Натомість В. М'якотін від пропозиції Микити Шаповала 1923 р. перекласти українською мовою його «Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв.», схоже, відмовився¹⁵. Хоча пропозиція виглядала реалістичною, а сама книжка ще тільки готувалася друком російською.

Школа О. Лазаревського мала своїм друкованим органом «Киевскую старину». В. М'якотін як представник цієї школи так само був постійним автором цього журналу.

Школа О. Лазаревського фактично протиставлялася, була ідеологічним антиподом школи В. Антоновича. Звичайно, не існувало відкритої ворожнечі між ними. Ба більше, низка учнів В. Антоновича за своїми суспільно-політичними уподобаннями були радше «лівобережцями» і схилилися до ідейних переконань О. Лазаревського. Якщо О. Лазаревського можна вважати виразником інтересу селянської верстви України (такою людиною за поглядами був і В. М'якотін), то учні В. Антоновича – Андрій і Микола Стороженки, Іван Линниченко, Федір Ніколайчик, Іван Павловський, з кінця 1880-х рр. Орест Левицький радше мали консервативні переконання, були прихильниками козацько-шляхетського стану в Гетьманщині – малоросійського дворянства, стану, який, на їхнє переконання, залишався провідною суспіль-

ною силою в цьому регіоні. Більше того, низка представників школи В. Антоновича були монархістами і великодержавниками, а Андрій Стороженко та Іван Линниченко – навіть одними з ідеологів чорносотенства, належали до цих політичних організацій в Києві та Одесі, були лідерами місцевого великодержавництва, що великою мірою складалося з людей українського походження. Але питома школа В. Антоновича, до якої належали Н. Молчановський, І. Каманін, М. Грушевський, В. Доманицький, В. Данилевич, В. і Д. Щербаківські та ін., становила націонал-демократичний напрям в українській історіографії; покінчивши з ідейним малоросійством, ці історики своїми науковими працями закладали фундамент для політичного українства.

При заснуванні «Киевской старины» вона перебувала за редакторства Ф. Лебединцева та О. Лашкевича під частковим контролем В. Антоновича і до певної міри виступала рупором його історіографічної школи в Україні. З 1893 р. редактором «Киевской старины» став Володимир Науменко – прихильник суспільно-політичної візії О. Лазаревського. Вплив на журнал групи В. Науменка – О. Лазаревського – О. Левицького почав відчуватися після смерті у 1889 р. О. Лашкевича. Перші публікації Венедикта М'якотіна в цьому журналі з'являються вже наступного 1890 р.¹⁶ Суспільно-політичне кредо О. Лазаревського Володимир Науменко висловив влітку 1895 р. в Чернігові прихильникові української окремішності О. Кониському. Останній писав М. Грушевському: «Науменко... теж ганьбив нас “за непонимание истинной сути украинской идеи”. Бачте, по його думці, висловленій перед чернігівцями, “успех этой идеи возможен только в тесной связи с одной общерусской литературой и культурой”»¹⁷.

Ще одна річ єднала представників школи О. Лазаревського – це належність до однієї політичної сили. Сам О. Лазаревський не належав до політичних партій, хоч за поглядами був лівіший за кадетів. Інші ж його послідовники – І. Лучицький, М. Василенко, В. Науменко – не лише були членами кадетської партії, а й перебували там на провідних посадах. Микола Василенко не вийшов з партії кадетів навіть у 1918 р., за часів існування самостійної Української Держави, був міністром освіти в уряді Ф. Лизогуба. В. Науменко від Тимчасового уряду був призначений куратором Київського навчального округу, одночасно перебував у партії

кадетів та очолював кишенькову, відірвану від мас, інтелігентську Українську народну громаду – партію, що стояла на українофільських позиціях. Вона продовжувала традицію київської Старої громади в зовсім інших революційних умовах, коли на порядок денний було поставлено питання державної незалежності України.

Венедикт М'якотін так само спочатку був близьким до кадетів, їхнього ідеолога П. Мілюкова. Після першої російської революції став одним з ідеологів Народно-соціалістичної партії. У своїх політичних настроях він був, як і О. Лазаревський, лівішим за кадетів. Визнавав необхідність соціалістичного перетворення Росії, але не в крайньо лівих формах більшовицької диктатури, а у вигляді народного соціалізму західноєвропейського типу, французького або шведського зразка.

У національному питанні В. М'якотін так само був поступовішим за кадетів, антиподом централіста й російського шовініста Петра Струве. Він був прихильником культурного розвитку України у недержавних межах, при збереженні домінації російської культури в Україні. Будучи чесною і відповідальною людиною, В. М'якотін опинився серед небагатьох представників російської інтелігенції, яка публічно запротестувала проти практики нищення українських інституцій, шкіл, товариств російськими окупаційними військами в Галичині у 1915 р. Про це з великою теплотою у своїх спогадах написав лідер українців Петербурга Олександр Лотоцький: «Серед інших відгуків поступового крила російської журналістики заслуговує на особливу увагу виступ В. М'якотина в “Русских Записках” (“Галицкие украинцы и русский национал-либерал”, 1915, II) з приводу ... статті П. Струве. Це був виступ у тих тяжких для українства обставинах, коли воєнна окупація Галичини, здавалося, положила край якій будь українській національній акції та давала добрий привід до виступів у стилі ідейної боротьби П. Струве»¹⁸. Зокрема В. М'якотін у цій статті писав: «Г[осподин] Струве одним взмахом руки устраниет с поля споры филологии и торжественно заявляет, что “исторически, политически и культурно” малорусский язык есть и должен быть наречием, а не языком... (міркування Струве. – *І. Г.*) это не что иное, как самый вульгарный национализм, правда, закутанный в нарочито хитрые слова, но нимало не выигравший от этого в своей содержательности и убедительности и несколько не потерявший вульгарности»¹⁹.

В. М'якотін усе своє життя намагався перебувати між обома російськими та українськими націоналістичними крайнощами і ці крайнощі намагався публічно, у пресі та в лекціях, виявити й скритикувати. Особливо багато з проблем російсько-українських взаємин в історичній перспективі він виступав, будучи в еміграції, у 1920-х–1930-х рр.

В. М'якотін та його «Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв.»

Книга життя В. М'якотіна стала для українських істориків одною з ключових праць з української історії XVII–XVIII ст. Причому найбільше уваги вони приділили погляду автора на проблему приєднання України до Московії за Переяславською радою 1654 р. Хоча цьому моменту в книзі присвячено лише кілька десятків сторінок у першій главі першого випуску. Інтерпретації Переяславської угоди Венедикт Олександрович присвятив зовсім небагато місця, бо ця подія не була в центрі уваги його праці. Більше його цікавила передусім проблема генези закріпачення селянства Лівобережної України. Українських історіографів зацікавило насамперед саме Переяславське питання, через авторитетну роль В. М'якотіна як поважного історика Гетьманщини. І зацікавленість ця припадає саме на середину – кінець 1920-х рр., коли в українській і російській історіографії розгорнулася широка полеміка, як оцінювати Переяславський договір з точки зору правничої науки: 1) чи був це договір рівноправним, чи існувала лише добра воля царя і було лише пожалування козакам від Олексія Михайловича; 2) на яких умовах входила Україна в межі Московського царства і чи можна стверджувати, що це було входженням, а не фактично існуванням України як самостійної держави; 3) чи визнавала Московія українську незалежність і чи українці вважали цю угоду своїм «возз'єднанням з братнім народом»; 4) як впливало на інтерпретацію угоди порівняння її з іншими домовленостями Б. Хмельницького з Османською імперією, Кримом, Волощиною і Трансільванією та Швецією. Ці та інші питання після поразки України у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. набували політичної актуальності. А тому не було жодного помітного українського історика, який би не висловився щодо нього.

У дореволюційні часи до появи «Очерков» В. М'якотіна в цій проблемі російська сторона брала гору, відзначаючись більшою продуктивністю. Російські історики права з цього питання висловлювалися один за одним від кінця XIX ст. і до 1914 р. Юридично-правний бік угоди досліджували такі видатні фахівці, як М. Дьяконов²⁰, В. Сергєєвич²¹, І. Розенфельд²², Б. Нольде²³, М. Коркунов²⁴, О. Попов²⁵. У часи української революції та у 1920-х рр. вже ініціативу в свої руки взяла українська історіографія. Перед революцією про Переяслав писав М. Слабченко²⁶. Відразу по постанові Центральної Ради цю угоду досліджував М. Грушевський. Напередодні заснування УСХД про Переяславський договір у своїй праці 1920 р. «Україна на переломі», яка започаткувала новий державницький напрям в історичній і суспільній думці, розмірковував В. Липинський. З визначних українських істориків емігрантської Праги середини 1920-х Переяславські перемовини досліджували Р. Лашенко та А. Яковлів. У післявоєнний період до теми Переяслава з науковців часто і докладно зверталися Олександр Оглоблин та Лев Окіншевич²⁷. Тоді знову політично актуальною ставала ця тема, бо СРСР готувався бучно святкувати 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. У часи відзначення 350-річчя Переяславських угод (2004) сучасні українські історики В. Кравченко, О. Ясь, В. Брехуненко, Ф. Сисин, В. Горобець, Т. Чухліб ще раз повернулися до інтерпретацій тих угод. Тоді ж з'явилася книжка класичних текстів і сучасних досліджень про Переяслав. У книзі «Переяславська Рада 1654 року» В. М'якотіна згадують 12 українських істориків²⁸.

У 1920-х рр. російську позицію щодо Переяслава боронили з фахового становища історика головним чином В. М'якотін та Д. Одинець²⁹. Правне трактування наслідків Переяславського договору коливалося між концепціями цілковитої інкорпорації України Росією та звичайного мілітарного союзу двох самостійних держав.

Російська сторона твердила про з'єднання або принаймні тісний зв'язок двох нерівноправних держав. Причому Україна наперед погоджувалася на залежний від Росії стан. Українські історики обстоювали договірні відносини двох незалежних країн. Спектр думок щодо концепцій Переяслава був приблизно таким: ідеї повної інкорпорації України Росією дотримувалися Д. Одинець

і В. М'якотін у пізніших працях, неповної – І. Розенфельд; автономії України у складі Московщини – Б. Нольде; реальної унії двох держав – М. Дьяконов, О. Попов; персональної унії в особі московського царя – В. Сергеевич, Р. Лашенко; васалітету – М. Коркунов та В. М'якотін у своїх ранніх працях, М. Покровський, частково М. Грушевський та І. Крип'якевич, М. Слабченко, Л. Окіншевич, А. Яковлів у раніших працях; протекторату (що є варіантом концепції васалітету) – частково М. Грушевський, В. Липинський, І. Крип'якевич, А. Яковлів та Д. Дорошенко, а також Б. Крупницький; мілітарного союзу двох держав, скріпленого протекцією московського царя – В. Липинський, І. Борщак, частково А. Яковлів та С. Іваницький³⁰.

Усі українські історики закликали дивитися на Переяславський договір не за буквою закону, а за реаліями часу і фактичним станом речей у взаєминах тодішньої України і Росії. Попри те, що угода носила характер пожалування, який не міг бути в тих часах інакшим за формою, враховуючи практику тодішніх зносин між московською монархією і козацькою республікою, ці відносини будувалися на міждержавному рівні. Вони фактично означали постання самостійної козацької держави, а сама угода укладалася між рівноправними партнерами. Як бачимо, прихильників концепції васалітету було найбільше. І думку В. М'якотіна поділяли в більшій або меншій мірі такі авторитетні українські історики, як М. Грушевський, М. Слабченко, А. Яковлів, В. Липинський, О. Оглоблин та ін. Але різниця була між ними та В. М'якотіним у тому, що останній вважав угоду між Україною і Росією нерівною, що Б. Хмельницький свідомо і добровільно погоджувався на свій підрядний статус щодо московського царя, а отже, й козацьку державу державою вважати важко; а от українські історики під васалітетом-протекторатом бачили форму української державності.

Тема Переяславської угоди в «Очерках» займає принагідне місце. У 1929 р. В. М'якотін спеціально повертається до цієї проблеми у статті, написаній для збірника на пошану П. Мілюкова³¹. Друга публікація, присвячена темі Переяслава, написана була вже в полемічному з українською історіографією тоні. Власне, це була відповідь на публікації Р. Лашенка та В. Липинського, які бачили в договорі лише визнання морального авторитету царя (Р. Лашенко) та військовий союз для війни з Польщею (В. Липинський).

Фактично ж Україна і після Переяслава, на їхню думку, залишалася самостійною державою. Вона такою стала після Зборівської угоди 1649 р. з Польщею. У своїй статті В. М'якотін трактує Переяславський договір з штандтпункту російського державного інтересу. На його аргументацію наклали відбиток тогочасний політичний момент, бажання російського політикуму еміграції переконати українську сторону в необхідності федералістичного шляху у відносинах з сучасною Росією. Докладно думки В. М'якотіна в цій статті проаналізував сучасні дослідники Джон Басараб³² та Віктор Брехуненко³³. Останній зокрема писав: «Як і для решти російських дослідників, для В. М'якотіна приєднавчий зміст Переяслава 1654 р. не підлягав сумніву. Дослідник рішуче відмовляв у рації В. Липинському і Р. Лашенку, безпеліяційно назвавши їхні концептуальні твердження про державну самостійність Гетьманщини та Московії за переяславсько-московською системою 1654 р. “плодом суцільного непорозуміння чи вкрай невдалих домислів, які різко суперечать правдивим фактам”³⁴. Однак як тільки М'якотін сам перейшов до інтерпретації цих “правдивих фактів”, то відразу зіштовхнувся з непереборними труднощами, які унеможливили опрацювання внутрішньо цілісної власної концепції»³⁵.

В. М'якотін наголошував на таких моментах, які свідчили, на його переконання, про підрядне становище Б. Хмельницького в перемовинах з Олексієм Михайловичем: 1) сам Б. Хмельницький виступав ініціатором переговорів про з'єднання з Московією задовго до 1654 р., Москва довго вагалася з рішенням і не зразу погодилася; 2) Б. Хмельницький і його військо погодилися на присягу цареві, а отже, визнали факт вічного підданства йому та його нащадкам; 3) старшина і гетьман сприймали себе не стільки правителями країни, скільки вождями війська та виразниками інтересу свого стану. Вони могли вимагати більшого, а просили лише вольностей для козацької верстви; 4) інші класи, крім козацтва, не були враховані у домовленостях; 5) договору як такого не було (повернення до позиції Г. Карпова), не було й рівноправного союзу між Москвою та Україною.

Проблема з трактуванням Переяслава лишається і сьогодні остаточно невирішеною між представниками російської та української історіографії. Переяслав – одна з таких ключових проблем історії, щодо якої важко знайти консенсус. Кожний пункт В. М'якотіна

може бути підважений контраргументами. Приміром, він не намагається порівняти пункти домовленостей Б. Хмельницького з Туреччиною 1651 р. Він обходить мовчанкою невідгідний для його інтерпретації факт про домовленості Б. Хмельницького зі Швецією 1655 р., які фактично розривали союз із Московією 1654 р. Він, зрештою, обходить мовчанкою Гадяцьку угоду 1657 р. між І. Виговським та Річчю Посполитою, яка була продовженням державницької лінії українських гетьманів. Ні словом не згадано шведсько-український союз І. Мазепи і Карла XII, котрий укладався у традиціях шведської політики Б. Хмельницького. Насправді умови всіх цих домовленостей демонстрували одну лінію поведінки козацької еліти, їхнього прагнення незалежнення української території. В. М'якотін перебільшував становий егоїзм козацької старшини. При всій перевазі інтересу свого стану, в договорі були присутні і пункти, що торкалися шляхти, міщанства, духівництва і селянства, яке козацтво брало під свою опіку. З приводу буквалістського розуміння В. М'якотіним слів договору про збереження станів у недоторканості, А. Яковлів писав: «Вимагаючи затвердження прав, належних тогочасним станам української людності, гетьман не обстоював зовсім за незмінне zachovannya цих станів надалі... Ця вимога – символічна формула для затвердження повної внутрішньої автономії Війська Запорізького й невтручання Москви у внутрішні справи держави»³⁶. А. Яковлів, критикуючи буквалістичне розуміння договору М'якотіним, Нольде й частково Грушевським, писав, що Україна тоді диктувала умови Москві, бо де-факто була самостійною державою, і з цим мусив рахуватися московський уряд³⁷. Історія стосунків з Московією перших шістдесяти–сімдесяти років життя після 1654 р. свідчила якраз про те, що старшина і гетьман сприймали українську територію як незалежну державу. А повільне заковтування України відбувалося внаслідок нових угод з Росією, через нові поразки козацтва у війні з московським урядом.

Цікаво, що в «Очерках» проблема Переяслава трактована куди зваженіше і прихильніше щодо проблеми української державності. В. М'якотін у 1924 р. визнавав фактичну самостійність гетьманської держави на момент укладання Переяславської угоди. Венедикт Олександрович безперечно визнавав, що Переяславський договір підписувався в час, коли Україна (Військо Запорозьке) була

фактично суверенною державою. В нарисах В. М'якотін обстоював концепцію васальної залежності України від Росії за угодою 1654 р. Він у своїй книзі писав: «Останній [цар] з моменту приєднання Малоросії до московської держави був її верховним сюзереном, по відношенню до якого гетьман займав положення васала. І якщо спочатку і планувалося право роздачі маєтностей в Малоросії московському цареві, то на практиці... справа склалася інакше... Гетьман роздавав маєтності у великій кількості випадків абсолютно самостійно»³⁸, Москва тільки підтверджувала ці надання.

Розвиваючи далі питання про права васальної залежності України від Росії за Переяславською угодою, В. М'якотін відзначав, що згідно з Березневими статтями «гетьман хотів би поставити Малоросію в положення приблизно такого ж васала Московської держави, якими були тодішні Туреччина, Угорщина, Молдова і Волощина, – васала, зобов'язаного сплачувати своєму сюзерену певну данину та виставляти у певних випадках допоміжне військо, натомість користуватися за це повною свободою у своїх внутрішніх справах і навіть деякою самостійністю у сфері зовнішньої політики»³⁹. В. М'якотін не вважав, що права взаємин між обома країнами будувалися на принципах династичної унії України з Московською державою, перша перебувала щодо другої на правах васальної країни. «За межами цих васальних відношень, – висновував В. М'якотін, – Україна одержувала широку внутрішню автономію і утримувала самостійний соціальний устрій»⁴⁰. Разом з тим автор зазначав, що політична думка Б. Хмельницького та його оточення не встигала за подіями. Гетьман продовжував за інерцією відчувати себе не провідником нової держави, а представником і виразником інтересів певної соціальної верстви⁴¹.

Незалежність внутрішнього життя України від Москви недвозначно визнавалася автором «Очерков». У них він писав: «Широкій владі, якою користувалися у внутрішньому житті України перші гетьмани, лише у дуже слабкій мірі підпорядковували свою діяльність контролю московського уряду»⁴². Далі він відзначав ще раз, що «на перших порах» Малоросія вела «самостійне існування»⁴³. Таке існування, за В. М'якотіним, тривало до смерті І. Скоропадського і запровадження Малоросійської колегії. Він писав: «Через 75 років *самостійного існування Лівобережної України* (виділення наше. – І. Г.) в семи її полках вільні

посполиті складали лише третину з невеличким від загального числа посполитого населення»⁴⁴. В останньому, третьому випуску «Очерков» Венедикт Олександрович писав про «самостійне життя України в її містах»⁴⁵. Далі він відзначав, що «політика гетьманської влади не зустрічала ніяких обмежень з боку центрального уряду»⁴⁶.

Власне, у цій книзі В. М'якотін наводив такий фактаж, який підважував його ж таки думку, висловлену у статті про Переяславський договір у збірнику, присвяченому 70-річчю П. Мілюкова. У статті звучала думка, що з царем уклала угоду козацька еліта, байдужа до долі інших станів. Самі стани ніби теж були індиферентними до питань національної державності. Тим часом в «Очерках» М'якотін відзначав, що селянство збройно опиралося спробам московського уряду трактувати їх як власність російського царя. Він писав: «Спершу, на момент приєднання Б. Хмельницьким Малоросії до Москви, міркувалося, що сільське населення приєднуваної країни перейде під безпосередню владу московського государя та що останньому цілком перейде право роздачі в країні маєтків, що раніше належали польському королеві»⁴⁷. Одначе передачі українських міщан і селян не відбулося завдяки вибуху народного руху, який ліквідував владу московських воевод і гетьмана І. Брюховецького⁴⁸. Попри попередні домовленості Москви з Б. Хмельницьким українських селян не вдалося взяти під своє безпосереднє відання й вони залишилися «у диспозиції гетьманській і військовій»⁴⁹.

Цікаво звернути увагу на національну й державну термінологію цієї книжки. Якщо у дореволюційній публікації автор традиційно називає Україну Малоросією, то вже 1924–1926 рр. його стаття була названа «Очерками соціальної історії України XVII–XVIII вв.». Видно, що при другому виданні В. М'якотін враховував реалії часу і розумів, що назва «Малоросія» ображатиме почуття українців. Взагалі в цій книжці автор вживає слово Україна як синонім Малоросії. Причому все ж другу назву вживає частіше першої. Але користується й етнонімами у новому для себе звучанні: «українське суспільство», «повсталий український народ». Іноді в одному реченні вживається й одне, і друге визначення: «Однак передача *малоруського* міщанства і селянства під владу московських воевод не відбулася завдяки вибухові в *Україні*

народного повстання»⁵⁰. Термін «Гетьманщина» звучить у нього не в державному значенні, а у вузько територіальному. М'якотін його пише з малої літери. Так само з малої пише «лівобережна Україна». Вживання амбівалентної національної термінології, на наш погляд, свідчить і про амбівалентне політико-ідеологічне ставлення В. М'якотіна до сучасної України. Роблячи реверанс українцям, які збройно програли свої визвольні змагання 1917–1921 рр., Венедикт Олександрович разом з тим залишався прихильником існування Великої Росії, в якій Україна була б частиною єдиної держави, але об'єднаною з першою на федеративних засадах.

У своїй книжці В. М'якотін з найбільшою симпатією ставиться до селянського стану. Його цікавить факт можливого переходу селян на перших порах існування Гетьманщини у стан козаків і навпаки. Він намагається показати, що селянство було тим невичерпним соціальним резервуаром, з якого козацька Україна черпала людські ресурси для поповнення козацького, міщанського і священницького станів. Саме вільне селянство робило Гетьманщину новим, стосовно Речі Посполитої, соціальним організмом. Новий козацький лад завдяки вільному селянству ставав значно простішим і одноріднішим, ніж за польської зверхності⁵¹. Проте з часом Гетьманщина стала на ті ж самі «граблі», що й шляхетська Річ Посполита. В міру консолідування й економічного зростання старшинської верстви, яка ставала «своюю» шляхтою, відбувалося нове покріпачення селян, забирання у повну власність рангових земель. «Колишні “державці” часів Гетьманщини, – писав В. М'якотін, – поступово склалися у сильний і консолідований клас старшини, який з часом висунув претензії на роль “малоросійського шляхетства”, на кінець XVIII ст. він перетворився в російських дворян та поміщиків, одночасно з майже повним зникненням вільних селянських поселень в Лівобережній Україні»⁵². У ставленні до селянства на спільній позиції опинилися козацька старшина й російський уряд. Обидва були зацікавлені у ліквідації вільного селянства як класу. В результаті послаблювалися автономістичні настрої старшини, натомість зростало її бажання злитися із всеросійським дворянством. У результаті: «Катерининський указ 3 травня 1783 р., що втілює мрії малоруських державців, завершив справу прикріплення поспільства, остаточно виокремив це поспільство... Столітній процес утворення селянського стану цим

указом закінчився, і поспільство Лівобережної Малоросії... з цього моменту вступило в нову фазу своєї історії, набравши вигляду замкненої станової групи кріпосного селянства»⁵³.

Зміст «Очерков» В. М'якотіна такий. У першому випуску «По-встання Б. Хмельницького та його наслідки» розповідається про хід Хмельниччини, умови з'єднання України з Московською державою, значення умов Переяславського договору для соціального життя Гетьманщини. Далі автор розповідає про залишки шляхетських маєтків, монастирські угіддя, складання нового соціального ладу Лівобережної України, управління й суд Гетьманщини та земельні порядки. У другому розділі «Форми землеволодіння в лівобережній Україні» йдеться про сяринне та обшинне землеволодіння, захоплення обшинних земель козацькою старшиною. У другому випуску в розділі «Вільні військові села та власницькі маєтки» говориться про вільні військові поселення перших часів Гетьманщини, утворення власницьких маєтків та наслідки від цього для вільних поселень, зростання власницьких маєтків у Петрівську епоху та в часи Єлизавети Петрівни. У третьому випуску у розділі «Утворення селянського стану» розповідається про суспільний лад України після Хмельниччини, проміжкові суспільні групи, підсусідків, взаємини козацтва і поспільства від Петра I до Катерини II.

В. М'якотін ще з дореволюційних часів планував не обмежитися першим томом «Очерков». У передмові він писав про майбутні два томи праці. Другий том мав бути присвячений вже безпосередньо селянському стану та процесу його закріпачення, а третій мав подавати цифровий підсумок сторічної історії Гетьманщини на підставі документів Переяславського полку Полтавщини за «Рум'янцевським описом Малоросії» 1767 р.

Робота В. М'якотіна написана у традиційній позитивістичній манері, на «сировинному» архівному матеріалі, скопійованому ще в 1890-х рр. Автор майже не подає історіографічних досліджень з зазначеної проблеми, посилаючись здебільшого лише на О. Лазаревського. Довгий час підготовки праці негативно позначився на інтерпретаційному боці справи. На це звертали увагу ще при журнальному виданні праці, що вже казати про друге видання, яке вийшло через 30 років після збору архівного матеріалу!.. Трактування В. М'якотіна залишилися на рівні історіографії кінця

ХІХ ст., зовсім не було враховано творів української історіографії початку ХХ ст., що, безумовно, не сприяло високій якості праці. Дивно, але В. М'якотін зовсім не врахував численних публікацій представників школи М. Грушевського, що друкувалися у виданнях НТШ. Про це зазначав у рецензії на «Очерки» сам М. Грушевський: «Та обставина, що праця була зроблена в головнім значно давніше, дає себе знати в відносинах її до літератури порушених питань. Автор виходить від праць Лазаревського і О. Єфименкової, дуже рідко відкликаючись на гадки, порушені в літературі останнього десятиліття. З сим треба рахуватися». Але цінність роботи в її солідній документальній базі, і далі М. Грушевський пише: «Інтерес праці полягає в документальнім матеріалі, самостійно використанім автором, і в тих виводах, які він робить з них – хоч не одно з того, що було б новим словом, коли появилася б зараз по тих архівальних заняттях автора, не має вже інтересу новини тепер, по тім, що появилася в літературі за останні роки». Але в цілому загальна оцінка видатним істориком праці В. М'якотіна безперечно позитивна: «Погляди автора дають багато до думання, вказані ним приклади часто дуже цінні – і приходить ся жалувати, що вони висловлюються побіжно і принагідно, без широкої аргументації, без аналізу матеріалу»⁵⁴.

В. М'якотін й українська історіографія у 1920-ті–1930-ті рр.

У 1920-х рр. в еміграції В. М'якотін був для численних російських видань у Чехо-Словаччині, Німеччині, Франції, Болгарії експертом з українського питання. Він рецензував новинки українського друку на сторінках паризьких «Последних новостей», берлінського часопису «На чужой стороне», софійського «Словянски глас» та ін. На замовлення редакції «La Monde Slave» він у 1926 р. написав публіцистичний нарис «Українське питання після російської революції»⁵⁵, в якому подав своє бачення подій Української революції 1917–1921 рр.

Серед рецензованих В. М'якотіним робіт були такі визначні в українській історіографії та публіцистиці праці, як науковий збірник УВУ на пошану 80-річчя Т. Масарика⁵⁶, «Ілюстрована історія України 1917–1923 рр.» (1930, 1932) Д. Дорошенка⁵⁷, 1-й том «Сторінок минулого» О. Лотоцького (1932)⁵⁸, неперіодичний

збірник ВУАН «За сто літ» (під редакцією М. Грушевського)⁵⁹, збірник статей і матеріалів ВУАН «Декабристи на Україні» (Т. II, за редакцією Д. Багалія) (1930)⁶⁰, збірник пам'яті Симона Петлюри в Празі (1931)⁶¹ та ін.

Венедикт М'якотін був відомим із своїх публічних лекцій. У Празі у 1920-х рр. він виступав з доповіддю «Украинский вопрос в свете русской революции». На неї приходили й представники української громади: М. Шаповал, М. Капустянський, П. Кочубей. Ця доповідь обговорювалася в українському середовищі. Про те, наскільки серйозно до неї ставилися в українському середовищі, свідчать імена учасників дискусії: В. Прокопович, Л. Чикаленко, М. Шаповал та ін. Вони представляли досить широкий спектр національної суспільно-політичної думки – від консервативної до комуністичної.

В усіх своїх публікаціях та публічних виступах В. М'якотін проводив думку, яка зближувала його з у цілому великодержавною і централістичною позицією всієї російської еміграції у світі. Він був противником відокремлення України від Росії, безпідставно вважав заклик до української самостійності «проповіддю вражды и ненависти к России» (В. М'якотіну на одну дошку ставив як політиків націонал-демократичного, близького йому, соціалістичного табору (М. Грушевський), так і інтегральних націоналістів (Д. Донцов та Д. Андрієвський). Недостатню популярність гасла самостійності в широких верствах населення України, через системне придушення українського руху царатом, вважав свідченням небажання народу сприймати незалежницькі заклики своєї інтелігенції. Російську культуру він оцінював спільним здобутком для росіян і українців. В. М'якотін безпідставно вірив у те, що самостійна українська культура може розвиватися в межах федеративної Росії⁶², що заперечено 70-річним перебування України як УРСР у складі СРСР, коли все йшло до поступової загибелі всього українського задля перемоги радянсько-російської культури. Цікаво, що теза В. М'якотіна про можливість такого розвитку української культури в російському державному організмі спростовувалася вже на тій вищезгаданій дискусії. Україномовні виступи зустрінуті були в залі «шумом і возгласами», що присутній журналіст пояснив радше «легкомыслием части аудитории, чем враждебностью». Народ Росії не сприйняв

ідею В. М'якотіна про переваги народного (європейського) соціалізму над більшовицьким карикатурним соціалізмом тоталітарного типу. Але те, що загал пішов за зрозумілішими своїм примітивізмом гаслами більшовиків («грабуй награване»), зовсім не означало неправоти ідей В. М'якотіна. Навпаки, час і досвід Європи довів правильність думок саме Венедикта Олександровича, а не В. Леніна – Й. Сталіна. Так само й ідея української самостійності повинна була мати час на опанування мас через пропаганду її серед широкого загалу людності.

Для В. М'якотіна показником українського шовінізму було негативне ставлення Д. Дорошенка в його книзі з історії України 1917–1921 рр. до коменданта Київського військового округу В. Оберучева і голови «Киевского совета» меншовика К. Василенка, які опиралися переходу влади в Києві до Центральної Ради. Хоч за логікою самого ж В. М'якотіна, якщо Центральна Рада виступала за федерування Росії і за III Універсалом не виставляла гасла самостійності, то в такому разі вона здійснювала ту політичну програму, за яку ратував у 1920-х рр. сам Венедикт Олександрович. З другого боку, високу позитивну оцінку здобули в М'якотіна спогади О. Лотоцького. Так само об'єктивно оцінено ним збірники «За сто літ», «Декабристи на Україні», збірник на пошану Т. Масарика.

Суспільно-політичні переконання В. М'якотіна відображали загальну тенденцію ставлення поступового російського суспільства до українського національно-визвольного руху. Саме бажання відокремлення України від Росії воно сприймало як акт зради з боку українців. Російська національна ідея тісно включала у свою орбіту українську територію і людський потенціал. Такий світогляд росіянина складався століттями, зміцнюючи у російському суспільстві синдром нетерпимості й несприйняття самої ідеї українського відродження. Тому національні пріоритети В. М'якотіна в цьому контексті не виглядають чимось особливим, навпаки, в порівнянні з іншими представниками російської політичної думки його позиція виглядає, може, найбільш прихильною до України.

¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 148.

² Там само. – С. 149.

³ М'якотин В. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. – Прага, 1924. – Т. I. – Вып. I. – С. 6.

⁴ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 626.

⁵ Карпов Г. Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Кн. XI.

⁶ [Лист В. Липинського до М. Грушевського від 12/25.III.1912 р.] // Липинський В. Листування. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: А–Ж. – С. 385. Рецензія мала називатися «Україна в освітленню польського поступовця (Кілька заміток з приводу книжки Льва Василевського: “Ukraina i sprawa ukraińska”, 220 ст. in 16, Краків, 1911)». Мала вийти під прізвиськом В. Липинського, а вийшла під його псевдонімом і з дещо зміненою назвою: В. Правобережець. Кілька уваг з приводу книги Л. Василевського «Ukraina i sprawa ukraińska» // ЛНВ. – 1912. – Кн. 9. – С. 333–344.

⁷ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 165–166.

⁸ М'якотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Т. I. – Вып. I. – С. 5. На с. 8 автор висловлює подяку своїм вчителям: М. Карєєву, В. Семевському, І. Лучицькому і О. Лазаревському.

⁹ Там само. – С. 5.

¹⁰ Див.: М'якотин В. К истории Нежинского полка в 17–18 вв.: Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание Старой Малороссии (т. II. Нежинский полк)». – СПб., 1893 // М'якотин В. Вибрані твори: У 2 т. – К., 2012. – Т. 1. – С. 42–53.

¹¹ Деякі дослідники для змаловання у всіх відношеннях позитивного образу О. Лазаревського намагаються показати його людиною позитивною і в громадській справі. (Див.: Герасименко Н. Подвижник історичної науки О. М. Лазаревський (до 170-річчя від дня народження) // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 16–35.

¹² Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 269–270.

¹³ Кістяківський О. Щоденник. – К., 1994. – Т. 2: 1880–1885. – С. 455.

¹⁴ Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т. 1: 1907–1917. – С. 82.

¹⁵ Листи до М'якотина В. О. 1. Лист від М. Шаповала (14.2.1923) // М'якотин В. О. Вибрані твори. – Т. 1. – С. 278–279.

¹⁶ Мякотин В. Дело о волшебстве // Киевская старина. – 1890. – № 12. – С. 515–517.

¹⁷ Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. – Т. 3. – С. 99.

¹⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – С. 281.

¹⁹ Там само. – С. 282.

²⁰ Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси (до конца XVII века). – Юрьев, 1907. – Т. 1. – С. 247–248.

²¹ Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 2-е изд. – СПб., 1899. – С. 84.

²² Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России 1654–1793. – Петроград, 1915. – С. 30, 33.

²³ Нольде Б. Очерки русского государственного права. – СПб., 1911. – С. 289.

²⁴ Коркунов Н. Русское государственное право. – 4-е изд. – СПб., 1901. – Т. 1. – С. 181.

²⁷ Попов О. Юридична природа злучення України з Московією в 1654 р. (З нагоди 260-х роковин Переяславської ради) // ЛНВ. – 1914. – Т. LXV. – Кн. 1. – С. 58–73.

²⁶ Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. – 1913. – Т. 116. – С. 70–71.

²⁷ Окіншевич Л. Лекції з історії українського права: право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947. – С. 33–34.

²⁸ Грушевський М. Переяславська умова України з Московією 1654 року // Переяславська рада 1654 року. – С. 16, 23, 27; Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659 (Розділ III) // Там само. – С. 57; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Там само. – С. 67; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Там само. – С. 96, 115, 119, 124, 134; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Там само. – С. 202–203; Бжеський Р. Переяславська умова в планах Б. Хмельницького // Там само. – С. 268; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Там само. – С. 490, 506; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Там само. – С. 563; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в росій-

ській історіографії // Там само. – С. 629, 633–635; Сисин Ф. Переяславська рада в англомовній історіографії // Там само. – С. 686, 687, 695; Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Там само. – С. 760; Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-московських домовленостей 1654 р. // Там само. – С. 765.

²⁹ Odinec D. Připojeni Ukrajiny k Moskevskému státu // Sbornik věd právních a státních. – Praha, 1926. – R. XXVI. – Sešit 4. – S. 382–426.

³⁰ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. – С. 202–203.

³¹ Мякотин В. Переяславский договор 1654 г. // Сборник статей, посвященных П. Н. Милюкову 1859–1929. – Прага, 1929. – С. 241–261.

³² Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982.

³³ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 р. в російській історіографії. – С. 633–635.

³⁴ Мякотин В. Переяславский договор 1654 г. – С. 256.

³⁵ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 р. в російській історіографії. – С. 633.

³⁶ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького. – С. 124.

³⁷ Там само. – С. 119.

³⁸ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. – Прага, 1926. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 33.

³⁹ Там само. – Вып. 1. – С. 25.

⁴⁰ Там само. – С. 29.

⁴¹ Там само. – С. 25.

⁴² Там само. – Вып. 2. – С. 35.

⁴³ Там само. – С. 106.

⁴⁴ Там само. – С. 200.

⁴⁵ Там само. – Прага, 1926. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 74.

⁴⁶ Там само. – С. 126.

⁴⁷ Там само. – Вып. 2. – С. 23.

⁴⁸ Там само. – С. 24.

⁴⁹ Там само. – С. 25.

⁵⁰ Там само. – С. 24.

⁵¹ Там само. – Вып. 3. – С. 5.

⁵² Там само. – Вып. 2. – С. 263.

⁵³ Там само. – Вып. 3. – С. 217.

⁵⁴ Грушевський М. [рецензія на:] Мякотин В. Очерки социальной истории Малороссии. I. Восстание Б. Хмельницкого и его последствия (Русское богатство, 1912, ст. 8, VIII, IX, X, XII) // Записки НТШ. – 1913. – Т. СХVI. – Кн. IV. – С. 227–228; його ж. Украина в эпоху Центральной Рады // Там само. – С. 262–266.

⁵⁵ В українському перекладі вперше надруковано: М'якотін В. Українське питання після російської революції // М'якотін В. Вибрані твори. – Т. 1. – С. 54–122.

⁵⁶ Мякотин В. Украинский сборник в честь Т. Г. Масарика // М'якотін В. Вибрані твори. – Т. 1. – С. 220–222.

⁵⁷ Його ж. Из недавнего прошлого. О гетьманстве Скоропадского // Там само. – С. 227–231.

⁵⁸ Там само. – С. 267–271.

⁵⁹ Його ж. Из старых писем // Там само. – С. 232–236.

⁶⁰ Його ж. Декабристы на Украине // Там само. – С. 259–261.

⁶¹ Його ж. Из недавнего прошлого // Там само. – С. 250–254.

⁶² Н. П. В. Украина и Россия. На доклад Мякотина // Там само. – С. 295–296.

МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ПРОЕКТ ВЕЛИКОГО НАРАТИВУ М.ГРУШЕВСЬКОГО У СВІТЛІ ЙОГО ДОСЛІДНИЦЬКИХ СТРАТЕГІЙ

З-поміж численних образів «довгого» ХІХ століття метафори «вік історії» та «вік націй» посідають поважне і навіть почесне місце, позаяк відображають знакові процеси на сцені минувшини.

Приміром, один із найвідоміших учнів М.Грушевського – М.Кордуба охрестив кінець ХVІІІ – ХІХ ст. «добою націоналізму», в яку домінує почування «свого етнічного “я”»¹. Та й сам М.Грушевський ототожнював ХІХ в. з «національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуваним зростом точних наук і винаходів, промисловим поступом, перетворенням цілого світа в арену європейської культури й науки (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.)»².

Зрештою, на європейській мапі впродовж означеного терміну не тільки усталилися політичні обриси націй і національних держав, а й ініціювалася легітимізація їхнього буття в історичному часі та просторі, себто актуалізувалися процеси «винайдення» чи конструювання націй. Ба більше, ідея нації, за висловом британського історика Е.Гобсбаума, стала «новою релігією» тодішніх держав³.

Недаремно харківський учений М.Петров перераховуючи вигоди до історичного письма, які склалися на початку 1860-х років, зазначив, що «історик має бути національним»⁴, хоч і висловив низку застережень щодо апології такого чи подібного патріотизму у дослідницьких практиках.

З цієї перспективи легітимізаційна програма, накинута історіописанню, спричинила виникнення нового інтелектуального й культурного продукту – великої оповіді або тексту у контексті есенціального, націоцентричного чи нормативного прочитання минувшини на кшталт своєрідної «біографії нації», яке у другій половині ХХ ст. ретроспективно нарекли національним гранд-нарративом. Відтак протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. народилася низка великих наративів – національних історій.

Згадаємо, приміром, багатотомні історії Німеччини Генріха Лудена (12 томів, 1825-1845), Леопольда фон Ранке (6 томів, 1839-1847), Карла Лампрехта (12 + 2 додаткові томи, 1891-1909); Франції – Жана Сімонді (31 том, 1821-1844), Жюля Мішле (17 томів, 1833-1867) та Анрі Мартена (16 + 6 томів, 1833-1883); Фландрії – барона Кервіна де Леттенхове (6 томів, 1846-1850); Англії – Томаса Маколея (5 томів, 1848-1861), Джорджа Грина (4 + 2 томи, 1877-1883); Сполучених Штатів – Джорджа Банкрофта (10 томів, 1834-1874); Чехії – Франтішека Палацького (5 томів, 1836-1867); Росії – Сергія Соловйова (29 томів, 1851-1879) і Василя Ключевського (5 томів, 1904-1922); Румунії – Ніколає Йорга (10 томів, 1936-39); та низку ін.

Ці великі тексти привертали увагу багатьох українських інтелектуалів XIX – початку XX ст. Студії Т.Маколея перекладав російською мовою П.Куліш⁵. Багатотомники Ж.Мішле й А.Мартена вивчав М.Драгоманов, зокрема називав їх «великими зводами історії Франції»⁶. Працями Ж.Мішле цікавився й М.Грушевський, котрого розглядав як «рідкого на французькій ґрунті історика-народника, дуже популярного своєю прихильністю (доведеною до ідеалізації) до селянства»⁷.

На такій хвилі національних гранд-нарративів постала й знаменита конструкція «Історії України-Руси» (10 томів, 1898-1936), яку Д.Багалій розглядав поряд із «аналогічними історіями інших народів»⁸. Первісний задум багатотомника М.Грушевського викристалізувався у процесі його університетських викладів у Львові, аналогічно до низки інших великих оповідей (В.Ключевського, С.Соловйова та ін.)⁹.

Мотиваційна канва таких великих історій не була однорідною, хоч здебільшого містила той чи інший евристичний запит до минувшини у контексті творення певного народу / нації. Наприклад, у версії Ж.Мішле це питання формулювалося у такому вигляді: як «Франція утворила Францію»¹⁰.

Гранд-нарративи з обсягу національних історій зазвичай спиралися на канони великих стилів XIX ст. – романтизму та позитивізму. Втім, уже позитивістське історіописання виплекало нову інтелектуальну хвилю, пов'язану із соціологізацією минувшини, котра, кінець-кінцем, висунула на авансцену історії «масову людину». Відтак стався своєрідний «зсув» проблематики від вивчення

буття окремих постатей і станів до студіювання масових явищ та процесів високого рівня загальності, які потребували інших дослідницьких стратегій та епістемологічних взірців.

Первісні орієнтири соціологізації історії другої половини XIX ст. пов'язували з візіями славнозвісних фундаторів позитивізму Г.Спенсера та О.Конта, зокрема навіть саме поняття «соціологія» вважали витвором останнього мислителя. На ниві історіописання XIX ст. позитивістська соціологізація, мабуть, найкраще була втілена у відомому, але незавершеному двотомнику Г.Бокля «Історія цивілізації в Англії» (1857-1861), що розглядався як взірцева праця протягом 1860–1870-х років.

Згодом поширилися марксистські ідеї, а наприкінці XIX – початку XX ст. помітну популярність здобула візія Е.Дюркгайма, котрий уважав, що соціологія є своєрідним різновидом чи проекцією «просторової історії» і, заразом, об'єктивною наукою, позаяк вона спирається на студіювання «соціальних фактів», які не можна звести до певних факторів. Натомість ці факти мають певні самостійні прикмети, що справляють вплив на людину.

Така візія видавалася доволі привабливою дослідникам, зорієнтованим на всеосяжне, фактографічне представлення минувшини. Зокрема, деякі концепти соціологічної теорії Е.Дюркгайма прихильно сприймав М.Грушевський. Тим паче, що ця візія, котру відносили до «емпіричної соціології» і розглядали як реакцію на «органічну» та «психологічну школи» у соціології¹¹, передбачала докладний фактографічний опис «горизонтального зрізу» минувшини.

Приміром, у міжвоєнну добу М.Грушевський із неприхованою симпатією прокоментував спробу учнів Е.Дюркгайма відновити його соціологічну школу, зокрема зауважив, що розробка методу була «її найсильнішою стороною, бо ся *Дюркгеймова школа була властиво єдиним огнищем соціологічної методології*»¹².

Водночас ідея каузального представлення історії, що побутувала ще на теренах «першого» позитивізму, себто від його «батьків-засновників», отримала нове підґрунтя на ниві Паризької соціологічної школи (Е.Дюркгайм, Л.Леві-Брюль та ін.). Це – масова чи колективна свідомість («колективні уявлення»), якої дошукувалися у поведінці окремих осіб та людських спільнот. Отож у рецензійному огляді нової соціологічної та філософської літератури

1924 р. М.Грушевський досить точно зреферував означені інтелектуальні настрої, котрі, вочевидь, були йому близькими.

*«Колективні представлення заховують рішачуче значіння навіть на найвищих ступенях розвитку, які досі досягнуто. Вже через присвоєння самої мови сучасна культурна людина попадає у владу творчості колективу і залежність від соціального оточення. – відзначає історик. – Приналежність до певної держави і національності теж має великий і сильний вплив не тільки на наше почуття і волю, але так само і на наше мишлення. Навіть в науці при ближчій розгляді часто помітні впливи колективу, чи тої соціальної творчості (“колективних представлень”)*¹³.

Зрештою, настанова Е.Дюркгайма спричинилася до студіювання різноманітних спільнот, особливо соціальних й етнічних, суспільних структур та їхніх функцій, зокрема на ниві етнології первісних чи примітивних культур.

Нового імпульсу соціогуманітаристиці надав неокантіанський поворот, який упровадив і актуалізував ідею апіорного пізнання, позаяк його адепти вважали, що предмет та мова науки передують тому чи іншому досвіду. Відтоді думка про те, що історики мають конструювати об’єкти дослідження у своїй уяві стала одним із наріжних каменів історіописання впродовж усього ХХ ст. Заразом неокантіанство не тільки суттєво розхитало, а й підважило еволюційні побудови, сперті на позитивістські засади, які досі вважалися надійним прихистком істориків від новітніх методологічних потрясінь.

Наразі досить гостро постало питання про «культурну вартість» історичних фактів¹⁴, що кидало ще один виклик класичному розумінню історизму, виплеканому впродовж усього ХІХ ст. Відтак дехто з дослідників убачав у неокантіанстві нові можливості для філософського обґрунтування / оновлення старого історизму¹⁵.

Саме у полі таких знакових розломів «подієвої історії», спричинених соціологізацією та неокантіанством, розпочався перехід від традиційної / класичної до модерністської / некласичної історіографії, котрий суттєво трансформував стильові засади національних гранд-нарративів. Отож на зламі ХІХ-ХХ ст. великі оповіді вже не тільки сполучають різноманітні стильові основи, а й постають як багатоманітні, складні, строкаті, почасти суперечливі палітри відмінних дослідницьких стратегій та конкуруючих епістемологічних взірців.

Скажімо, самотутня модернізація позитивізму з культурознавчої та психологічної перспектив досить добре простежується у багатотомній історії К.Лампрехта, яка постала на зламі XIX-XX ст. Цей великий історичний наратив вибудований у вигляді конструкції низки епох німецького народу, які відображають взаємодію «духовних і матеріальних сил» і, заразом, узгоджують домінування економічного поступу як рушія минувшини з відповідними соціально-психологічними та культурними стадіями суспільства: символічною (докласове суспільство), типологічною (раннє середньовіччя), конвенціональною (пізнє середньовіччя), індивідуалістичною (епохи Ренесансу та Просвітництва), суб'єктивною (доба романтизму), соціально-психологічною (епоха промислової революції у Німеччині)¹⁶. Загалом великий текст К.Лампрехта (автор уважав себе істориком-психологом!) підпорядкований звичному позитивістському канону стадіальної концептуалізації, проте трансформований численними сюжетами про психологічні та культурні метаморфози «німецької свідомості», хоч і з відповідним економічним та соціальним рефреном, які «увінчалися» створенням національної держави¹⁷.

На початку XX ст. великий наратив, який раніше виношувався істориками як романтичний, згодом позитивістський – критичний, сциєнтистський та начебто об'єктивістський проект «національної біографії» зазнає істотних інтелектуальних і культурних трансформацій. Та, попри ці перетворення, ідея сакралізації національного буття у часі та просторі, зокрема у ретроспективі, або у контексті прихованого чи очевидного футуристичного передбачення / пророцтва, залишається засадною у конструкціях гранд-наративів.

Показовим видається означення великого наративу М.Грушевського в одному з ювілейних привітань 1926 р. «Велика будівля історії України-Руси ще не закінчена, але її камінний фундамент закладено й могутні мури виведено на височінь, з якої видно долю народу в його минувшині і будучині. *Історією минувшини твориться історія будучини*», – зазначається у вітанні Українського інституту громадознавства, котре підписали М.Шаповал, О.Ейхельман, Н.Григорієв та М.Мандрика¹⁸.

Вислід такого сприйняття багатотомника М.Грушевського споглядаємо у численних висловах-асоціаціях сучасників, які ототожнювали його «Історію України-Руси» з «найважливішим,

найвеличавішим *твором-монументом*) (В.Герасимчук)¹⁹, «*великим монументом*» (М.Василенко)²⁰, а також розглядали її як «першу *монументальну синтетичну працю*» (Д.Багалій)²¹, відводили цій роботі незаперечний статус «*праці монументальної*» (Д.Дорошенко)²², характеризували як «*монументальний твір*» (М.Кордуба)²³, «*монументальний твір*», «*монументальну працю* наскрізь національну» (С.Томашівський)²⁴ чи називали «*монументальною “Історією України-Руси”*»²⁵, монументальним десятитомником (Б.Крупницький)²⁶, «*вічним монументальним твором*» (Ю.Лавріненко)²⁷ і т.п.

Більше того, навіть сучасні дослідники тою чи іншою мірою пов'язують і висвітлюють великий текст М.Грушевського у контексті монументалізму: «дав йому (українському народу. – Авт.) історичну метрику своєю *монументальною “Історією України-Руси”*» (Л.Винар)²⁸, «*монументальні дослідницькі досягнення*» (Я.Дашкевич)²⁹ та ін. Цікаво, що метафоричні асоціації щодо монументалізму багатотомника М.Грушевського побутували і у західних дослідників (Дж.Армстронг)³⁰.

Відзначимо, що і сам М.Грушевський у листуванні 1920-х років неодноразово згадує «Історію України-Руси» як «велику історію»³¹, проте, мабуть, уживає це означення для вирізнення її з-поміж інших праць та проектів.

Наведені сентенції хоч-не-хоч нав'язують асоціації з епічними та героїчними складовими української минулого, більше того спричиняють пошуки ідеалістичних взірців, незважаючи на суворо окреслені документальність і об'єктивність викладу М.Грушевського, котрі постійно декларуються у його великому тексті. Та найважливішим видається те, що цей «монументальний» проект був наскрізь телеологічним, оскільки апріорі постулював кінцеву мету історичного руху – відродження українського народу / нації.

Отож від «Історії України-Руси», як і інших національних гранд-наративів, сучасники М.Грушевського тою чи іншою мірою очікували не стільки сцієнтистського й критичного прочитання минувшини, скільки відповідних «рецептів» організації національного життя, скерованих у майбуття. Тим більше, що надчасове і, заразом, морально-виховне призначення великої оповіді часто-густо залишалось визначальним у її рецепції на полі тогочасної соціогуманітаристики та суспільно-політичної думки.

Зауважимо, що й сам автор великого національного нарративу тою чи іншою мірою поділяв погляди про виховні та соціальні функції історії, що почасти нав'язує до раціоналістично-просвітницької традиції. *«Історія в її примітивній, грубій формі, являється кінець-кінцем цементом, яким держиться всяке людське життя, всякий громадський зв'язок»*, – підкреслює історик в одній із розвідок³².

Зрештою, «монументальність» представлення національної минувшини як своєрідної цілісності вважається родовою рисою великих історій XIX – початку XX ст. Недаремно вдумливий і проникливий критик європейської культури кінця XIX ст. Ф.-В.Ніцше вважав, що «монументальний тип історії», зорієнтований на творення чогось великого, котре потребує взірців минувшини³³.

Такою програмою, скерованою у майбуття, був проект новітнього українського відродження, який вимагав «монументальної» репрезентації національної минувшини, зокрема представлення її як певної цілісності в історичному часі та просторі.

Зазначимо, що вищезгаданий М.Кордуба розглядав «Історію України-Руси» з перспективи «українського рісорджіменту (італ. *Risorgimento*. – Авт.)», себто національного відродження³⁴. На думку О.Оглоблина, «саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії 19-20 століття»³⁵. Водночас він обстоював думку, що «Грушевський великою мірою зв'язаний був з українською громадською думкою другої половини XIX століття»³⁶.

Власне, пов'язаність М.Грушевського з традиціями української історичної та суспільно-політичної думки XIX ст. значною мірою визначала конструкцію його великого тексту.

Зрештою, на виразний зв'язок своєї студії з проектом українського національного відродження однозначно вказав і сам автор «Історії України-Руси» у передмові до першого видання першого тому (1898). «Мені мило, – писав М.Грушевський, – що *вихід сеї книги припадає на столітє нашого відродження; нехай вона буде йому привітом*»³⁷.

Таке декларування призначення багатотомника у контексті столітнього ювілею публікації перших трьох частини поеми І.Котляревського «Енеїда» (1798), з котрою пов'язують початок

нової української літератури і, водночас, вважають її прологом до українського національного відродження XIX ст., видається показовим і навіть ключовим моментом!

«У нас – розсипана етнографічна маса, слабкі, майже призабуті історичні спомини, і тільки на західнім галицькім закрайчику (окраїні. – Авт.) – початки нового національного життя. В руках нашого покоління – національне відродження нашого народу, або – новий період національної деморалізації, зневіри і повної летаргії, з котрого нарід може й не прокинутися» – відзначає автор в одному зі своїх публіцистичних творів³⁸.

У іншій замітці він зауважує: *«Українське суспільство почасті загубило своє минуле, почасті втратило ключі до нього. Навіть доба, близькість і зв'язок із якою відчувався найбільш живо, – козацтво, – не стільки підносила енергію видовищем високого підйому народного життя, скільки пригнічувала її тим потрактуванням, яке давалося їй авторитетнішими представниками українських студій, самими українцями»*³⁹.

Варто відзначити і досить несприятливі соціокультурні передумови й інтелектуальні обставини, за яких розпочалася та тривала реалізація проекту М.Грушевського: роздвоєння культурного простору на півдавстрійську та підросійську частини, зародковість інституціональної мережі національної науки, зростаюча політизація українського руху, воєнні та революційні лихоліття, інерційність і провінційність мислення багатьох місцевих інтелектуалів, які й досі дотримувалися подвійної малоросійської / імперської лояльності тощо.

Тим більше, що пізнавальна ситуація на обширах монархічної держави Романових у другій половині XIX – на початку XX ст. розгорталася у руслі специфікації чи виокремлення з імперського історіописання, з одного боку, великоросійського національного дискурсу, а, з іншого боку, течії, скерованої на модернізацію «всеросійської» історії, що претендувала на концептуалізацію всієї східноєвропейської історії, зокрема української минувшини (К.Бестужев-Рюмін, Д.Іловайський, М.Устрялов та ін.)⁴⁰. Відтак М.Грушевському як автору-творцю великого національного нарративу доводилося не тільки змагатися за демонтаж «звичайної» (імперської) схеми російської історії, а й реагувати на новітні дискурсивні практики, що вибудовувалися як навколо формації

модерної російської національної ідентичності (М.Любавський, П.Мілюков, С.Платонов та ін.), так і у річищі старих і нових ревізій (М.Ростовцев та ін.) «всеросійського» минулого⁴¹.

Водночас праві та монархічні кола надзвичайно гостро реагували на спроби М.Грушевського представити українську історію на теренах підросійської України. Приміром, намір М.Грушевського посісти 1907 р. кафедру російської історії університету Св. Володимира, яка звільнилася після смерті П.Голубовського, спричинив напрочуд інтенсивну і жорстку компанію проурядової преси. Український учений був змушений навіть звернутися до суду, щоб спростувати очевидний наклеп, оскільки лідер київських монархістів Б.Юзефович – син сумнозвісного М.Юзефовича охрестив його «ученим брехуном», а на судовому процесі назвав історичні студії М.Грушевського «науковими захопленнями політичного фанатика»⁴².

Втім, хоч Б.Юзефовичу спершу присудили 10 рублів штрафу та 3 дні домашнього арешту, проте згодом виправдали повністю за ухвалою Київської судової палати⁴³. Відтак справа з обранням М.Грушевського на кафедру російської історії зазнала цілковитого фіаско.

Зауважимо, що М.Грушевський майже одразу після публікації кількох томів «Історії України-Руси» планував видати її однією зі світових мов. Зокрема, у листі до Ф.Вовка від 8 вересня 1902 р. він розмірковує про можливість німецького перекладу, позаяк вважає, що такий захід «спричиниться до *популяризації нашої національної ідеї*»⁴⁴. Цей задум був реалізований лише почасти у вигляді видання німецького перекладу першого тому «Історії України-Руси»⁴⁵.

Згадаємо і про спробу М.Грушевського підготувати й опублікувати російськомовну версію великого тексту, принаймні у вигляді серії витягів, які б мали представити українську історію, спершу доби Київської Русі⁴⁶, згодом – інших періодів. З обсягу цього проекту, крім згаданого тому, котрий відповідав 4 розділам першого тому другого українського видання, побачило світ ще 2 томи, присвячені козацькій минувшині⁴⁷.

Проте велика оповідь М.Грушевського спричинилася написання кількох авторських курсів із національної історії, призначених широкому загалу, зокрема «Очерк истории украинского на-

рода» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «История украинского народа» (1914) та ін.

Врешті-решт, слід зупинитися й на особистості автора «Історії України-Руси», позаяк проект великого нарративу апіорі потребує від ученого надзвичайного, гідного безмірного подиву дослідницького максималізму, величезного напруження та фантастичної працездатності, себто стійкого балансу високих інтелектуальних, психологічних та етичних якостей. Тим більше, що «тягар» великого тексту вимагав справді-таки жертвовної, практично месіанської посвяти протягом усього свідомого життя!

Б.Крупницький уважав, що таким підмурком у творчому профілі М.Грушевського було своєрідне сполучення релігійності з раціоналізмом, авторитарності з напрочуд сильним інтелектом⁴⁸.

Сучасні вчені наголошують на етико-релігійному аскетизмі М.Грушевського⁴⁹. Значну роль у формації М.Грушевського як особистості й інтелектуала відіграла сімейна традиція, сперта на священницький пістет до пам'яті предків та середовища їхнього буття⁵⁰, в якій, очевидно, варто шукати витoki такої самопосвяти. Скажімо, М.Грушевський згадував свого батька як *«тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої»*⁵¹. Безперечно ці риси чи навіть своєрідний «культ» працівника сповна успадкував і творець «Історії України-Руси». *«Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало мою задушевною гадкою, до певної міри питанням чести й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річчю, для якої час іще не наспів...»*, – зазначив М.Грушевський у своїй автобіографії⁵².

Проте автор великого тексту мав ще одну важливу інтелектуальну й культурну прикмету – енциклопедичний спосіб засвоєння й організації наукових знань, передусім, нестримний потяг до універсалізму! Недаремно з-поміж кількох тисяч праць ученого віднаходимо не тільки славнозвісні «Історію України-Руси» та її супутницю – «Історію української літератури» (6 томів, 1923-1930)⁵³, а й систематичний курс із всесвітньої історії (у 6 частинах)⁵⁴, капітальну соціологічну студію – «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), численні культурознавчі праці, белетристику й розлогу політичну публіцистику!

Власне, в особі М.Грушевського споглядаємо цікавий профіль українського інтелектуала-енциклопедиста кінця ХІХ – початку ХХ ст., що пов’язує його зі схожими (за дивовижною універсальністю й розмахом дослідницьких, культурних, політичних та інших практик) і, zarazom, такими відмінними постатями М.Драгоманова та І.Франка. Наведені роздуми примушують замислитися щодо формації типу інтелектуала-енциклопедиста на культурному полі тодішнього українства, котрі мимоволі асоціюються з цими особистостями.

Зауважимо, що, попри різноманітні оцінки М.Грушевського як політичного та громадсько-культурного діяча, особливо після доби української революції 1917-1921 рр., його найбільша праця розглядалася як *«найповажніший духовий продукт останніх десятиліть на просторі всієї Руси-України»*⁵⁵.

Це інтелектуальне становище М.Грушевського та його великого тексту визнавалося більшістю його політичних опонентів. Приміром, Д.Дорошенко у листі до С.Шелухина від 17 квітня 1924 р. зазначав: *«Грушевський, який би він не був несимпатичний як людина і як діяч, безперечно – видатний учений; зробив він дуже багато, і без його праць ніхто тепер, працюючи над історією України, обійтися не може, та довгий час не зможе обійтися й на далі»*⁵⁶.

Таким чином, у середовищі культурного українства «Історія України-Руси» стала не тільки знаковою працею, а своєрідною основою, ба навіть відліком модерного українського історіописання, котру сприймали, заперечували повністю чи частково, доповнювали, відкидали новітні автори практично будь-яких візій або концепцій на ниві української історії. Та й сучасні дослідники висловлюють думку, що спадщина М.Грушевського – *«це фундамент, на якому стоїть українська історична наука, але самого лише фундаменту для входження повністю відсепарованої української історії в історію світову, і навпаки, на жаль, замало»*⁵⁷.

«Органічна цілість», «колесо еволюції» та факторний підхід у дослідницьких стратегіях М.Грушевського

Питання про методологічні та теоретичні засади конструкції «Історії України-Руси» і до сьогодні залишається одним із найцікавіших та найсуперечливіших з обсягу всієї творчої спадщини

М.Грушевського. Зазвичай гадають, що М.Грушевський як історик первісно формувався у руслі позитивістської парадигми історичного пізнання.

Приміром, О.Гермайзе називав М.Грушевського «істориком суворой *позитивістичної школи*»⁵⁸. О.Пріцак розглядав молодого М.Грушевського як «*послідовника класичного позитивізму* (Конт, Спенсер), але з *еволюціоністично-біологічною закраскою* Гекеля (Ernst Haeckel, 1834-1919) та з утилітаризмом, що нагадує Дж.Мілля та Бентема (Jeremy Bentham, 1748-1832)»⁵⁹. У схожому дусі висловлювався й Я.Дашкевич, який уважав, що М.Грушевський творив у руслі методології позитивізму⁶⁰.

Згодом історичні погляди М.Грушевського зазнали суттєвих трансформацій. Відтак сучасні дослідники тримаються думки, про полістильну природу його світосприйняття та поглядів.

Скажімо, Л.Зашкільняк вважає, що М.Грушевський був «автором оригінальної *раціоналістичної методології історії*, яку у загальних рисах можна назвати “етно-соціальною”», котра сполучила різноманітні елементи «від *романтизму і просвітництва, через позитивізм до психології народів і неокантіанства*»⁶¹. Аналогічні думки про розмаїття стильових компонентів у методології М.Грушевського побутують і в студіях інших науковців (В.Гоцуляк, В.Тельвак)⁶².

Втім, питання про те, як саме різноманітні стильові складові, провідні ідеї та концепти М.Грушевського сполучаються у конструкції його великого тексту «Історії України-Руси» і досі залишається актуальним та спричиняє гострі наукові дискусії. До того ж, вивчення цієї найбільшої студії українського вченого ускладнюється стриманістю, точніше за висловом І.Витановича, «незвичайною *обережністю перед схематизацією*», котра була властива М.Грушевському⁶³.

І дійсно останній виявляв надзвичайну стриманість, а часто густо недомовленість щодо низки методологічних проблем у більшості своїх текстів. Натомість він наголошував на фактографічній зумовленості, точності та доказовості висновків і узагальнень. «Всякий в праці науковій мусить виразно відрізняти факт від догадки або відомости незафактованої; *фактичний вивод може повстати тільки на основі фактів*», – згадує вчений у одній із своїх рецензій⁶⁴.

Отож славнозвісна теза про «неперестаний скептицизм»⁶⁵ (М.Кордуба афористично нарік її «абсолютним критицизмом»⁶⁶, а один із перших радянських інтерпретаторів Ф.Ястребов – «гіпертрофованою пошаною до джерела!»)⁶⁷ сформульована майбутнім автором «Історії України-Руси» ще на зорі академічної кар'єри, яскраво простежується у його оповіді. Відтак майже одразу великий наратив М.Грушевського здобув реноме *«повної критичної історії українського народу»* (В.Доманицький)⁶⁸, принаймні на теренах українського історіописання.

Зауважимо, що М.Покровський – знаний та ерудований дослідник і, заразом, непримиренний опонент М.Грушевського, рекомендував своїм слухачам перший том «Історії України-Руси» як гарний довідник. Причому він наголошував, що «Грушевський в своїх перших томах, присвячених Київській Русі є *найбільш свіжим і найбільш європейським дослідником»*⁶⁹.

Вищезгаданий М.Кордуба у великій рецензійній статті (понад 100 стор.), присвяченій «козацькому циклу» томів «Історії України-Руси» характеризував М.Грушевського як чудового історика-аналітика, який звертав найбільшу увагу на опрацювання джерел, аніж на конструктивну довершеність багатотомника⁷⁰.

Один із відомих учнів М.Грушевського – В.Герасимчук означив творчу манеру свого великого вчителя як «мікроскопійну докладність»⁷¹.

Та й сучасні історики вважають найбільшу працю М.Грушевського «непервершеною у використанні джерел і літератури» (Ф.Сисин)⁷², розглядають «Історію України-Руси» як «історичну синтезу аналітичного характеру» (О.Домбровський)⁷³, а її автора називають «великим фактографом» (Я.Ісаєвич)⁷⁴ та «прекрасним аналітиком-фактологом» (Я.Дашкевич)⁷⁵. Вочевидь, ці враження та рефлексії щодо критично-аналітичної спрямованості та сциєнтистської основи багатотомника М.Грушевського в українській історіографічній рецепції є домінуючими і до сьогодні.

У цьому ж річищі варто розглядати і ставлення М.Грушевського до такого поширеного інструменту на теренах позитивістського історіописання як генералізація. Не випадково чимало авторських застережень щодо генералізації тих чи інших відомостей із різних джерел, не кажучи вже про відповідні спроби тогочасних учених, споглядаємо на сторінках «Історії України-Руси»⁷⁶.

Більше того, у вступній статті до третього тому «Жерел до історії України-Руси» М.Грушевський доволі гостро прореагував на закиди В.Щербини – рецензента з «Киевской старины» і, за-разом, учня В.Антоновича про відсутність загальних висновків щодо фактографічного матеріалу, опублікованого у першому та другому томі цього серійного видання⁷⁷. Вочевидь, роздратування автора й публікатора джерел викликали не тільки зауваги рецензента про те, що М.Грушевський послідовно уникає більш-менш широких узагальнень, а й своєрідне означення його творчої манери, котру В.Щербина назвав «лабораторним методом»⁷⁷.

У відповідь М.Грушевський із неприхованим невдоволенням щодо сентенцій настирного рецензента зауважив: «Я думаю, що *мої розвідки служать живим протестом против таких передчасних генералізовань*. Як робилися звичайно такі “загальні виводи”? Ловилося кілька випадкових виказів, їх а ргіогі уважано за показчики загальних норм, і от на підставі кількох таких показчиків готові “середні цифри”, а з порівняння таких середніх цифр ріжного часу і ріжних місць – готовий загальний образ розвою оподаткування в певнім часі, або теорія прогресії його в певнім географічнім напрямі»⁷⁹.

Втім, М.Грушевський не виключав і введення гіпотетичного елементу до історичних студій, хоч і обмежував цю процедуру певними межами та передумовами, котрі загалом спиралися на вимогу емпіричної чи фактографічної достатності. «Я гадаю, що з одним “математичним методом”, у сенсі підведення підсумків категоричним ствердженням джерел, наука не піде далеко; вважаю, що *будь-яка гіпотеза має право на існування, оскільки для неї є підстави, якщо вона в змозі пояснити що-небудь і не суперечить незаперечним даним науки*; гадаю, що жодна гіпотеза не зашкодить успіху дослідження, якщо пропонується тільки, як гіпотеза», – відзначає автор⁸⁰.

Зрештою, наявність попередніх гіпотез, які висувалися на ґрунті відомого й опрацьованого фактографічного матеріалу, вважають типовою складовою позитивістських дослідницьких стратегій⁸¹. Однак, ставлення М.Грушевського до таких поширених і традиційних дослідницьких інструментів як генералізація та висунення гіпотез, свідчить про потужний об’єктивістський сцієнтизм, який відіграв поважну, ба навіть вирішальну роль у його формації як інтелектуала.

Цей скептицизм і критичні настанови М.Грушевського поширювалися й на різноманітні теоретичні конструкції, хоч він відводив досить поважну роль висуненню оригінальних концептів, оскільки вони спричиняли розмаїтті інтелектуальні реакції. Наприклад, у великій рецензій статті, присвяченій теорії Яна Пейскера, український історик зауважує: «Сміло, талановито поставлену єретичну теорію, що будить гадки, запліднює їх новими ідеями, дає нове освітлення нашому матеріалови, вважаю далеко кориснішою для загального поступу нашого знання, ніж скромні і обережні сіренькі праці, що збирають до купи всіми науковими авторитетами прийняті і до дальшого розповсюдження апробовані ідеї й ідейки, і з сього погляду високо цінно визначні конструктивні здібності, сміливість гадки і широку ерудицію автора»⁸².

У наведеній цитаті незаперечно вгадуються настрої українського інтелектуала, котрий продукував кардинальні новації, зокрема виступав з деконструкцією імперської схеми і, заразом, пропонував нову конструкцію української історії, а відтак і усієї східноєвропейської минувшини як низки самостійних національних історій. Та теорію Я.Пейскера, як і всі інші, М.Грушевський оцінює, передусім, зі сцієнтистських позицій, себто прагне з'ясувати наскільки добре вона «працює» на емпіричному матеріалі.

Певне уявлення про фактографічний скептицизм М.Грушевського, який добре виявляється у ставленні до різноманітних конструкцій, можемо скласти з його реакції на концептуальні пропозиції російського історика М.Рожкова – учня В.Ключевського і, водночас, новоспеченого адепта соціологізації історії й прихильника марксизму. «З молодечим запалом, не зв'язаний тими численними обмеженнями, які звичайно висувуються при довším, глибším самостійнім студіюванню матеріалу ділить він (М.Рожков. – Авт.) жите на категорії, систематизує явища, пильнує аби одна категорія вповні згідно з теорією розвивалася з другої... При всім тім праця Рожкова має свою цінність. Оригінальна система, що змушує автора зсувати ріжні факти з насиджених місць, повертати їх иньшим боком, хоч би й догори ногами, користна сею, певного рода "переоцінкою" матеріалу», – підкреслює рецензент⁸³.

Зрештою, місце студії М.Рожкова М.Грушевський визначає спираючись, передусім, на фактологічну основу. Саме з фактографічної перспективи проступає і зацікавлення рецензента, і

його критична налаштованість. Власне, двозначність коментаря українського історика є досить показовою, позаяк він не відкидає соціологічне конструювання апіорі, проте значною мірою сприймає його у руслі фактологічного сцієнтизму.

З такої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що підходи М.Грушевського щодо концептуалізації української минувшини, з одного боку, досить складно проступають крізь величезну масу фактографічного матеріалу, а з іншого боку, формуються поволі, у постійній конфронтації з критично-аналітичними інтенціями. Відтак авторська конструкція доволі часто виглядає невиразною, розмитою, а почасти й суперечливою, розлогою і багатозначною.

Зазначимо, що історичне письмо М.Грушевського, зокрема його великий текст, породжувало напрочуд різні асоціації. І.Франко якось зауважив, що «психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати *“холодною прозою”*»⁸⁴. М.Василенко вважав, що «характер викладу» М.Грушевського є *оповідальним*, оскільки його оцінки та зауваги щодо підходів чи концепцій інших істориків перенесені до приміток⁸⁵. В.Пічета висловлював думку, що у великому тексті М.Грушевського «дивовижне знання матеріалу і літератури сполучається з *майстерним викладом, виразним, яскравим, образним*»⁸⁶.

Натомість Б.Крупницький акцентував увагу на саркастичних та іронічних нотках як у стилі поведінки, так і творчій манері автора «Історії України-Руси». «*Саркастично-іронічний тон* до певної міри помітний не тільки в обходженні М.Грушевського з людьми, але і в його писаннях», – наголошує Б.Крупницький⁸⁷.

Вочевидь, наведені зауваги демонструють не тільки розмаїті рефлексії та суб'єктивні враження тодішніх інтелектуалів щодо цієї великої оповіді, а й свідчать про наявність різних семантичних шарів у письмі М.Грушевського.

Насамперед, варто згадати про призначення великого тексту, котре скеровувало автора «Історії України-Руси» до представлення української історії як певної цілісності та її тягlostі у часі та просторі. Більше того, у «Вступних замітках» до третього видання першого тому (1913) М.Грушевський навіть пророкує, що «не мине ще повних десяти літ, а *конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним*

явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеюванне українських епізодів в традиційну схему “государства Россійского”»⁸⁸.

Прикметною рисою цієї цитати М.Грушевського є те, що йдеться про *конструювання* національної минувшини, себто авторська заувага сприймається майже в неокантіанському дусі! Схоже, що ідея конструювання української історії визрівала в історика поступово, принаймні її не простежуємо у вступі ані першого (1898), ані другого (1904) видання першого тому.

Втім, у вступних заувагах до першого видання органічні інтенції М.Грушевського, які нав’язують цілісне представлення образу національної історії, проступають досить виразно. Приміром, він наголошує, що *«ми маємо перед собою живий народній організм; лінгвістичні, етнографічні, антропологічні, культурно-історичні прикмети і обставини відрізняють його виразно від усіх інших і між ними – від найбільше близьких до нього слов’янських народів – великоросійського, польського, словацького, і зв’язують його складові частини в одне народне тіло в сучаснім і минулім»*⁸⁹.

Зрештою, у випадку з «Історією України-Руси» не варто генералізувати означені спостереження. Проте органіцизм постає як один із наріжних каменів концептуалізації / схематизації М.Грушевського, котрий обумовлює як вибір низки інструментів, так і загалом усю його дослідницьку стратегію.

На цьому місці зауважимо, що ідея органіцизму⁹⁰, себто уподібнення людського суспільства до природного організму / тіла, походить із давніх часів, принаймні, від доби античності. За гаданої простоти органіцизм, у текстах М.Грушевського, відіграє не тільки поважну роль, а й продукує низку цікавих смислів. Відтак доцільно зупинитися на тих інтелектуальних перетвореннях, який зазнав означений концепт на теренах історіописання.

Зазвичай органіцизм пов’язують з конструкціями т. зв. життєвих циклів та функцій організму у сенсі їхньої повторюваності та неодмінною інваріантністю – конечністю природного і, заразом, соціального буття, що, звісно, постулює телеологічність історичного руху. Приміром, циклічну модель споглядаємо у базовій тричленній формулі – народження, становлення, вмирання чи у вигляді її багатоманітних проєкцій із різною кількістю складових.

Зрештою, в античну добу зародилася думка, котру здебільшого приписують Платону, за якою ціле є чимось більшим, аніж звичайна сума його складових. Ця теза є наріжною ідеєю в конструкціях органіцизму як висліді натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики, в межах якої суспільство розглядається як частина світу природи, а соціальне буття як різновид природного життя. Звісно до циклічних / органічних мотивів історичного руху апелювали і пізніше. Зокрема, у ранньомодерні часи цю ідею обстоював італійський філософ Джамбатиста Віко.

Та справжній злам в європейській соціогуманітаристиці щодо побутування уявлень, пов'язаних із органіцизмом, стався протягом модерної доби, особливо впродовж XIX ст. Засадні трансформації наукової картини тогочасного світу зумовили гостре змагання між механіцизмом й органіцизмом.

Здавалося, що зазначений інтелектуальний конфлікт спирався, майже виключно на розвій природничих та математичних наук, а відтак транслювався в соціогуманітаристику опосередковано. Проте нечуваний, до того часу, соціальний і політичний динамізм XIX ст. творив власні терени конфронтації аксіоматичних і механістичних взірців світосприйняття з органічними конструкціями, в яких прагнули відобразити мінливість, часто-густо невпорядкованість, стихійність, імпульсивність, ба навіть хаотичність людського буття.

Не випадково провідниками своєрідного «натурфілософського бунту» супроти канонів механістичного природознавства стали німецькі класики-ідеалісти Г.-В.Гегель та Ф.-В. фон Шеллінг.

Скажімо, Г.Гегель пов'язував різноманітні стани «природного духу» як окремих індивідів, так і націй з віковою різницею їхнього життя⁹¹. Звідси і походить його знаменита теза про чотири вікові стани всесвітньої історії (дитячий, юнацький, зрілий та старечий)⁹². Отож американський учений Гейден Вайт уважає, що, за модусом аргументації, філософія історії Г.-В.Гегеля незаперечно є органіцистською⁹³.

Схоже представлення соціального світу обстоював і Ф.-В. фон Шеллінг, який наголошував на органічному розумінні самої природи історичного часу⁹⁴. Ба більше, у його працях йдеться про метафізичний чи органічний спосіб відчуття мислення та дії⁹⁵.

Вважають, що органіцизм чи органологія⁹⁶ постала у модерну добу як спосіб осягнення своєрідного зв'язку між ідеальним і реальним. Заразом вона стала інтелектуальною опозицією до раціональних, універсальних і нормативних конструкцій, з якими ототожнювали ідеали Французької революції кінця XVIII ст.

Натомість ідея органічного розвитку, яка повсюдно панувала в романтичному історіописанні XIX ст., мала своїм вислідом думку про унікальність історичного буття, зокрема неповторність національного / народного духу та його різноманітних перевтілень. Адже плин історії можливо відчуті тільки один-єдиний раз, себто вловити певний його момент або стан. Чільним репрезентантом цієї візії був М.Костомаров.

Такі романтичні уявлення, вочевидь, підважували і, кінець-кінцем, звели нанівець моралізаторські мотиви, які належали до неодмінних атрибутів пізньопросвітницького історіописання.

Зрештою, органіцизм посів чільне місце не тільки в німецькій класичній філософії та романтичних системах світобачення, а й у позитивістському історіописанні. Проте у позитивістській органології практично не залишалося жодного місця для побутування духу народу / нації. Натомість ширилися біологічні чи механістичні аналогії, часом доведені до крайнощів, приміром, як у соціал-органіцизмі Г.Спенсера.

Зазначимо, що О.Пріцак саме з впливами Г.Спенсера пов'язував ідею «органічного розвитку суспільного процесу», котра побутувала в текстах М.Грушевського⁹⁷. Вочевидь, позитивістський органіцизм, щоправда, позбавлений надмірностей суцільного натуралістичного уподібнення суспільства був однією зі стрижневих ідей у концептуалізації М.Грушевського.

Звісно український історик досить щедро послуговувався натуралістичними, ба навіть фізіологічними метафорами. Приміром, він означував Україну у добу революційних потрясень 1905-1907 рр. як *«організм тяжко ослаблений довгою хворобою, довгою деструкційною роботою сильних реактивів, обезвладнений, отрошений»*⁹⁸. Відтак у його текстах повсякчас згадується про *«летаргу ослабленого організмом»*⁹⁹ і навіть про *«організм-реконвалесцент»*¹⁰⁰.

У цьому ж дусі М.Грушевський досить часто описував й перебіг історичних подій. Наприклад, історик уважав, що після Берестецької поразки 1651 р. *«національний організм давав собі*

раду з заданими ранами»¹⁰¹. У відповідному ракурсі він розглядав і погляди К.Саковича та М.Смотрицького – головних речників компромісу між уніатською та православною церквою 1620-х років, котрі означив як спроби запобігти «*прогресивному паралічеві руського тіла*»¹⁰².

Часом натуралістичні / фізіологічні розумування М.Грушевського набувають майже віталістичного забарвлення. Зокрема, згадуючи про двоїстість політики князів та «етнографічно-культурний розлом» у Великому князівстві Литовському він зауважує, що вони «мусили дуже сильно ослаблювати силу супротивлення против польських окупаційних плянів, і *взагалі підтнали сили організму в. князівства, саму життєвість його*»¹⁰³.

Однак, такі натуралістичні пасажі не генералізувалися М.Грушевським до крайньої, точніше граничної межі. Зокрема, український учений досить скептично ставився до спроб науковців другої половини XIX – початку XX ст. віднайти та формалізувати соціальні й історичні закони на засадах органіцизму / органології. Втім, саме означені соціогуманітарні уявлення й спричинили виникнення низки біоорганічних теорій суспільства як своєрідного надорганізму в інтелектуальному дусі еволюційної біології. Наприклад, французький соціолог Р.Вормс пропонував розглядати суспільство як «надорганізм» (фр. *supra-organisme*)¹⁰⁴.

Будь-що-будь, але з присмерком позитивізму на початку XX ст. ідея органіцизму все ж таки не зникла з соціогуманітаристики. Натомість ця методологічна стратегія потрапила в «силові поля» неокантіанства та соціологізації історії, які творили з «органічними» концептами разючі й цікаві інтелектуальні мутації, спричиняли їхнє перетікання в інші предметні області, продукували інструментальні трансформації тощо. Скажімо, на межі XIX-XX ст. у соціогуманітаристиці поширилася соціально-психологічна та структурно-функціональна версії органіцизму.

У таких візіях цілісність людського суспільства виводилася з ідеї колективної свідомості чи загального розуму як самостійної реальності, що є чимось іншим, аніж звичайна сума чи сполучена свідомість усіх індивідів і т.п. Крім того, суспільство розглядалося як надорганізм, головною метою якого є підтримання соціальних інститутів та їхніх функцій, себто органіцизм перетворювався у функціоналізм чи структурно-функціональну парадигму

гуманітарного пізнання. Відтак видозмінені ідеї органології побутували у численних концепціях гештальтпсихології, емерджентної еволюції, органічного індетермінізму тощо.

Самостійне призначення у тодішній світовій соціогуманітаристиці здобула й циклічна органологія. Вона репрезентована в різноманітних теоріях культурно-історичних типів чи цивілізацій (М. Данилевський, А. Тойнбі та ін.), в яких антитеза органічного та механічного, іноді представлена як конфлікт культури й цивілізації (О. Шпенглер).

Органіцизм справив помітний вплив і на нову версію віталізму на межі XIX – початку XX ст. Приміром, один із найвідоміших адептів неокантіанського повороту Г. Рікерт уважав, що тодішня філософія життя дедалі більше позбавлялася інтуїтивізму і набувала вигляду «натуралістичного біологізму»¹⁰⁵. Ця «натуралістична» метаморфоза тогочасного віталізму робила його досить привабливим для багатьох науковців, які обстоювали сциєнтистське й об'єктивне представлення багатоманітного історичного життя.

Деякі з цих інтелектуальних і культурних впливів споглядаємо і у текстах М. Грушевського, зокрема у його публіцистичних писаннях. Наприклад, в одній із розвідок, видрукуваних за часів революції 1905-1907 рр., він зазначає: «очевидна річ, що як *народність* являється не простим механічним конгломератом, а певним *організмом*, зв'язаним суспільними потребами, змаганнями й цілями незалежно від державних границь, то вона так само несе в цілості повну відвічальність за свою національну діяльність незалежно від державних поділів і границь»¹⁰⁶.

В іншій публіцистичній замітці М. Грушевський зауважує, що «*треба Духа божого над молекулярним процесом хаосу – треба ширшої провідної ідеї в сім атомізмі дрібних діл, взагалі ідеологічного елемента, який би зібрав в органічну цілість сю розсіпану хramину*, надав ціль і значінне сим атомам, а не дозволив розпастися й переродитися в просту егоїстичну роботу для грубоособистих цілей і завдань»¹⁰⁷.

Зазначимо, що у його знаменитому есе «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» ідея цілісного та «органічного» представлення національної історії висувається як один із найважливіших інструментів демонтажу генеалогічної-централістичної конструкції ро-

сійської минувшини. Відтак він наголошує – «дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився “руської історії” по звичайній схемі, потрапив зв’язати її (козачину XVII в. – Авт.) в своїм представленню з ранішшими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би історію в її органічній цілості»¹⁰⁸. Власне, ідея представлення української історії як «осібної цілості» побутує ще у ранніх рецензіях М.Грушевського¹⁰⁹, себто постає як предтеча майбутньої «монументальної конструкції» великого національного нарративу.

Таким чином, у наведених пасажах показовим є пов’язання органіцизму з ідеєю національної цілісності. Загалом процитовані розумування М.Грушевського виказують уже не позитивістське, а, значною мірою, соціологічне потрактування органічної цілісності («цілості»), зокрема демонструють його спробу сполучити ідеальні й матеріальні чинники світу минувшини.

На його думку, історія стає *«органічною цілістю, коли в основу досліду кладеться соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, тривку основу, яка тільки поволі змінялася під їх впливами»*¹¹⁰. Водночас автор уже в першому видання першого тому згадує про культурну боротьбу за часів національного відродження XIX ст. для *«осягнення ідеалів, що в’яжуть в один організм народі маси з тою новою інтелігенцією»*¹¹¹.

Втім, ідея цілісності у представленні М.Грушевського має ще один край важливий сенс – органічне сполучення й зв’язок усіх історичних епох на українських обширах¹¹². Однак, органічний концепт пов’яже не лише час, а й простір як терен історичного побутування народу. Приміром, західноукраїнські землі історик розглядає як *«суцільну область, органічно пов’язану в одне ціле»*, хоч вона й складається з трьох частин, що віддавна входили до *«складу різних політичних організацій, з їх самобутнім суспільним і культурним життям»*¹¹³.

Виглядає, що органічний лейтмотив великого тексту М.Грушевського зорієнтований на відтворення, реконструкцію складного, суперечливого українського історичного процесу, попри численні флуктуації, розриви, трансформації, розмаїті впливи та чинники, врешті-решт мінливу просторово-часову конфігурацію. За висловом С.Плохія, «подати історію різних українських земель як

минувшину цілісного національного організму – один із найбільших викликів й одне з головних завдань наративу Грушевського»¹¹⁴.

Зауважимо, що історичні візії з обсягу органіцизму суттєво розширювали інструментальні можливості вчених-гуманітаріїв, зокрема дозволяли досить вільно мігрувати з одного дослідницького поля на інше. Більше того, органіцизм продукував конструкції, розраховані на динамічність, мінливість світосприйняття, яке адсорбувало численні зміни й трансформації світу історії на зламі ХІХ – ХХ ст. Відтак органічне представлення фактографічного матеріалу було зорієнтоване на те, щоб зловити та зафіксувати певний стан історичного руху у його незчисленних виявах.

Ці інструментальні властивості органіцизму як методологічної стратегії видавалися вельми привабливими багатьом історикам, особливо тим, які прагнули повніше відобразити складну просторово-часову палітру національної історичної сцени, зокрема її соціо- та етнокультурне підсоння, а відтак шукали адекватні засоби для репрезентації означених складових у своїх текстах.

Але скерованістю на тотальну мінливість соціального / національного буття в жодному разі не вичерпується неабияка привабливість «органічних» візій історії. Органіцизм виступав як інтегруюча аксіологічна настанова в практиках ученого-гуманітарія, яка дозволяла йому зберегти цілісність та забезпечити виразні межі освітлення відповідної дослідницької перспективи у неосязному морі фактографії, котре стрімко розширювалося у ХІХ, а тим паче у ХХ ст.!

У такому сенсі різноманітні конструкції з обсягу органіцизму на зламі ХІХ – початку ХХ ст. були однією з інтелектуальною предтеч холізму, себто ідеї конструювання суспільства як цілісної системи, хоч, звичайно у спрощеному, почасти навіть у вульгаризованому, примітивному вигляді.

Зазначені інструментальні спокуси були аж надто звабливими, щоб утриматися від багатоманітних впливів органіцизму, які циркулювали в тому чи іншому полі національної історіографії. Не залишалися вони й поза увагою відомих репрезентантів українського історіописання ХІХ – початку ХХ ст., зокрема М.Грушевського. Тим більше, що аксіологічний вектор відігравав важливу роль саме у проектах написання та представлення національних історій «скривджених» або «недержавних» націй.

Видається, що ці міркування, передусім скерованість на цілісне представлення української історії, були засадними для М.Грушевського у виборі органіцизму як одного з провідних концептів, навколо якого вибудовувалася конструкція національної минувшини. Зрештою, на сторінках «Історії України-Руси» ідея органіцизму («організму», «тіла») побутує у найрізноманітніших контекстах.

Зазвичай М.Грушевський уживає цю дефініцію для позначення етнополітичної чи державної зрілості певної спільноти чи суспільства. Скажімо, історик називає «державним організмом» або «політичним тілом» Київську державу¹¹⁵, Велике князівство Литовське¹¹⁶, Річ Посполиту («польський державний організм»)¹¹⁷, Кримське ханство («Кримську орду»)¹¹⁸ і навіть Україну за доби Хмельниччини¹¹⁹ та ін.

У процесі такого маркування виявляються і певні вподобання автора, зокрема його схильність застосовувати означення «осібне» та «замкнене політичне тіло». Відтак у тексті «Історії України-Руси» неодноразово споглядаємо ці визначення.

Приміром, М.Грушевський згадує про дреговичів та їх бажання «відокремитися в *осібне політичне тіло*»¹²⁰, Чернігівщину, котра «замкнулася в *осібне політичне тіло*, під проводом династії Святослава»¹²¹, Велике князівство Литовське, яке «не тільки за життя Витовта, але й по нім зістається *осібним політичним тілом*»¹²² і т.п.

Водночас автор багатотомника вживає й інше означення. Наприклад, він обстоює думку, що «Волинь *не сформувалася в замкнене політичне тіло*, а не мала своєї династії й переходила з рук до рук аж до другої половини XII в.»¹²³.

У схожому дусі М.Грушевський відзначає прагнення низки місцевих громад, зокрема на Київщині «зробити з своєї землі *замкнене політичне тіло*, з осібною династією, і тим забезпечитися від політичних пертурбацій»¹²⁴. Більше того, історик навіть обстоює думку про загальну тенденцію в історії Давньої Русі, котра виявилася у формуванні «землі-волости, як *замкненого політичного організму*»¹²⁵.

У цьому ж контексті він трактує й петицію подану послами Б.Хмельницького до Москви 14 (24) березня 1654 р., зокрема наголошує, що в ній «відчувається інший дух і напрям: *зробити з*

України замкнене державне тіло, васальну державу під протекторатом московського царя, закриту для всяких вмішань московсько-го уряду та його агентів до внутрішніх українських справ»¹²⁶.

Зрештою, М.Грушевський досить часто оперує термінами «державний» чи «політичний організм» для представлення етно-та соціокультурних метаморфоз української історії. Наприклад, він тримається думки, що «український нарід і його територія, стративши свою державну одність, входив у склад *кількох чужих політичних організмів* (Польщі, Литви, Угорщини, Московщини). Політичні, церковні й інші відносини, розділюючи українську землю на кілька окремих частей, спільними інтересами тягли їх до тісніших зносин до інших чужородних країв і груп»¹²⁷.

У іншій розвідці історик зауважує, що «перші століття історичного життя українського народу наповнені неустанною, *завзятою боротьбою політичних організмів українських і польських* (почасти і угорських) за західне пограниччє, вічними пограничними війнами...»¹²⁸.

Неодноразово ці дефініції споглядаємо і на сторінках «Історії України-Руси». Зокрема, М.Грушевський згадує про ліквідацію чи «смерть» Великого князівства Литовського як «політичного організму» і «державного тіла»¹²⁹. Проте у його великому тексті віднаходимо й інші авторські означення, наприклад, боярського землеволодіння та бюрократії як «громадських організмів»¹³⁰.

М.Грушевський уживає органіцизм і в контексті опозиції до механічного. Однак, він майже ніколи не генералізує такі означення, котрими маркує та характеризує певні явища, процеси, факти, зокрема щоб наголосити на їх штучності, поверховості, умовності і т.п.

Приміром, розгортання державного будівництва давньої Русі автор представляє у такому вигляді: «Процес, який в *протиність сьому механічному процесу можна б назвати хемічним* – що все вводив в склад і живе кийвських провінцій вироблені еволюцією Кийвської держави норми...»¹³¹. Відтак у його багатотомнику йдеться про «механічну причину»¹³², «механічні зв'язки»¹³³, «механічний утвор (витвір. – Авт.)»¹³⁴ і т.п.

У такому ж дусі М.Грушевський послугується подібними означеннями у «Всесвітній історії в короткім огляді». Приміром, історик зауважує, що Польська держава другої половини XV ст.

«складалася з кількох частин, досить механічно зв'язаних з собою – самою тільки особою короля і великого князя»¹³⁵.

Втім, у конструкції великої національної оповіді органіцизм постає не тільки як спосіб вирізнення чи маркування, а й як інструментальний засіб для стадіального представлення світу минувшини. Недаремно в історичному письмі М.Грушевського органіцизм («органічна тяглість») розглядається як спосіб сполучення різних «фаз» або «стадій» історії, котрий дасть змогу простежити безперервність «народного буття». Та й на сторінках «Історії України-Руси» він пише про *«перші проби зв'язати в органічну цілість з сими загальнопризнаними “українськими часами” попередні віки історичного розвитку українського народу»*¹³⁶.

У передмові до сьомого тому цієї знакової студії автор зауважує, що козацька фаза української історії «мусить бути докладно вияснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язність і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід»¹³⁷.

Загалом М.Грушевському властиве стадіальне представлення світу історії, яке він поширює не тільки на процеси високого рівня загальності, а й на досить локальні явища. Приміром, він вирізняє різні фази розкладу Київської держави, зокрема пов'язує закінчення першої стадії з князюванням Мстислава Володимировича¹³⁸. На його думку, *«границями посередніх стадій в сім процесі політичного ослаблення й упадку Києва можна з певним приближенням поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнування Києва, а фіналом саму середину XIII віка»*¹³⁹.

Стадіальною локалізацією історик послуговується щодо цілих періодів української минувшини, зокрема стосовно занепаду Великого князівства Литовського¹⁴⁰, розгортання Хмельниччини¹⁴¹ та ін. Водночас він уживає стадіальну репрезентацію і щодо окремих культурних, церковних, соціально-економічних та інших процесів. Приміром, він зауважує, що *«найстарші стадії чорноморської торгівлі в наших краях вповні виходять за границі історії»*¹⁴².

М.Грушевський означає й різні стадії змагань навколо церковної унії кінця XVI ст.¹⁴³, становлення й розвитку привілейованого землеволодіння XVI – початку XVII ст.¹⁴⁴, соціальних взаємин між селянством і козацтвом¹⁴⁵ тощо.

Проте вчений застосовує стадіальну локалізацію і щодо дрібних подій та явищ як-от перебіг війн і навіть окремих козацьких походів і т.п. Він навіть пише про «перші стадії діяльності» засновника Кримського ханства – Хаджі-Герая¹⁴⁶, що демонструє наскільки глибоко укорінилося стадіальне маркування в авторському мисленні.

Зауважимо, що органічне та стадіальне представлення історії, сперте на позитивістське підґрунтя, зазвичай сполучається з ідеєю невпинного чи т.зв. «вічного» поступу. Цей концепт, точніше різноманітні згадки про поступ та поступовість, досить рясно представлені в історичному письмі М.Грушевського.

«*Віру в поступ, яку Грушевський ніколи не ставив під сумнів, в те, що світ стає чим раз кращим, можна відчутти безмала в кожному реченні, написаннім його рукою*», – слушно зазначає Л.Білас¹⁴⁷.

Більше того, в публіцистиці українського вченого споглядаємо й цікаве означення поступу, в якому виразно проступають як натуралістичні складові, так і культурницькі мотиви. «*Людський поступ – се безконечне громадження мільярдів атомів сих малих діл, солідно і совістно сповнюваних. Як з незамітною творчої роботи мільярдів коральових поліпів виростають могутні громади коральових скал, так плідна муравельна праця поколінь, совісно сповнюваний буденний обов'язок незамітно громадають культурні капітали суспільности й людства*», – стверджує історик¹⁴⁸.

У іншому місці покликуючись на чеський приклад (розвій чеського національного руху та його культурні досягнення) М.Грушевський уважає неабияким досягненням «винахід середньої лінії для заховання національної тягlosti при вічнім поступі наперед, рівно з темпом загально-людського походу»¹⁴⁹. Вочевидь, можемо віднайти ще цілу низку схожих сентенцій у його публіцистичних писаннях.

Здавалося б, що стадіальне представлення світу минувшини, притаманне М.Грушевському, неминуче нав'язує висхідне та лінеарне розуміння прогресу, що традиційно асоціюється зі славнозвісним, класичним образом «драбини зі сходинками». Натомість автор звертається до іншого, потрактування поступу на обширах минувшини, котре нав'язує образ не «драбини», а «*колеса історичної еволюції*»¹⁵⁰.

Таке еволюційне розуміння поступу помітно корелює й стадіальне маркування М.Грушевського, котре у цьому контексті

набуває виразного релятивного сенсу, себто постає як та чи інша орієнтаційна, прикладна схема у насиченому фактографічному викладі. Отож уживаючи стадіальний поділ історик практично ніколи не формалізує ці конструкції. Натомість він залишає досить великий простір для читача, котрий часто-густо мав самостійно осягнути авторську локалізацію перетворень на підмостках минувшини.

Зазначимо, що М.Грушевський обстоював думку про конвенціональний, тобто умовний характер переважної більшості «всяких поділів і границь в безконечних перемінах історичної еволюції»¹⁵¹. Приміром, навіть хронологічну демаркацію між античним та ранньосередньовічним світом історик уважав, щонайменше, відносною. На його думку, «476 рік як кінець західньої Римської імперії *се чисто конвенціональна (условна) хронологічна межа*»¹⁵².

З такої перспективи стадіальна локалізація М.Грушевського відразу позбувається жорсткої прив'язки, котра задає ті чи інші межі каузальності на теренах минувшини.

Загалом авторське розуміння стадіальності хоч-не-хоч нав'язує зіставлення з поглядами М.Драгоманова, який вельми гнучко вживав цей поділ, зокрема щодо тривалості різних періодів, їхнього змістовного наповнення і навіть співіснування окремих стадій тощо. Втім, на відміну від М.Драгоманова автор «Історії України-Руси» зазвичай уникав упровадження певних установчих чи вихідних концептів у історичному письмі. Більше того, споглядаємо якусь апріорну нехоть М.Грушевського стосовно формалізації та генералізації фактографічного матеріалу.

Та повернемося до ідеї поступу на теренах історії у представленні М.Грушевського. У вступі до публіцистичної збірки, датованої лютим-березнем 1918 р., він мимоволі порівнює свої тодішні відчуття з настроями інтелектуала-просвітника Ж. де Кондорсе за часів потрясінь і лихоліть французької революції кінця XVIII ст. Зауважимо, що останній був автором раціоналістичної та стадіальної теорії поступу як безупинного «уліпшення людського життя»¹⁵³, себто апології інтелектуального та морально-етичного розвою історичної людини. Низку ідей Ж. де Кондорсе (часом його розглядають як попередника О.Конта!) сприймав В.Антонович – наставник М.Грушевського.

Втім, можливі й інші паралелі щодо потрактування поступу творцем «Історії України-Руси». Приміром, варто згадати Е.Дюркгайма,

погляди якого стосовно «еволюції моралі та суспільної організації» вподобав М.Грушевський¹⁵⁴. Тим паче, що у візії Е.Дюркгайма суспільний поступ постає як зростання можливостей для індивідуальної свободи людини у межах «органічної солідарності». До того ж, ідеї солідаризму тою чи іншою мірою сприймалися українським істориком.

У цьому контексті варто згадати цікавий коментар щодо національного месіанізму, котрий М.Грушевський простежує у літературних героїв романів визначного польського письменника Г.Сенкевича. «Ми знаємо, що нема нації, в якій-б сього (месіанізму. – Авт.) не було; дужим націям воно шкодить, слабшим помагає в певній мірі і здається воно нам загальним почуттям кожної нації, що вона має в собі життєві сили, сили оновлення. І як спільне се чуття всім народам, так спільна і дорога до життя, до оновлення – ясна і позбавлена всякого містицизму, розумного і економічного розвитку, розвою свободи і громадської солідарности», – зазначає історик¹⁵⁵.

Ця заувага досить добре репрезентує М.Грушевського як інтелектуала, котрий з одного боку, начебто виказує співчуття до месіанізму як вияву «життєвої сили нації», що нагадує віталістичні розумування, а, з іншого боку, протиставляє йому позитивістську ідею невпинного розвитку, хоч і не доводить цю контрверсію до граничної межі. У широкому сенсі він усіяко уникає інтелектуальних і світоглядних крайнощів, попри власні симпатії до певних поглядів.

Так чи інакше, незаперечним видається культурницька та соціальна підоснова, котра простежується в апеляціях М.Грушевського до ідеї поступу. Зазначимо, що понятійною зв'язкою регрес / прогрес історик послугується здебільшого у ранніх текстах, приміром, у відомій розвідці «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» (1892)¹⁵⁶, котру навіть уважають своєрідною ілюстрацією його позитивістських поглядів¹⁵⁷. Натомість у пізніших працях, зокрема на сторінках «Історії України-Руси» вчений досить стримано й виважено оперує цими концептами, зокрема уникає категорично протиставляти поступ і регрес.

Насамперед, М.Грушевський уживає термін «поступ» для пояснення масштабних процесів і явищ світу історії. Скажімо, він обстоює думку, що «економічний і культурний поступ Німеччини, зв'язаний з розвитком міст і взагалі міського права»¹⁵⁸.

У іншому випадку історик порівнює культурний розвій Польщі та України на зламі пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. «В сфері-ж культурній Польща зіставалася задвірком, Hinterland-ом¹⁵⁹ західної Європи не тільки без всякої тіни самостійности, але і без скільки-небудь живішого культурного руху в сій сфері. – відзначає М.Грушевський. – Вона правда все таки поступала і в сій сфері більше ніж Україна, що переживала часи застою; але й її *поступ був так повільний і незначний, що не було чути в тім великої різниці при повній відмінности самих основ культури у неї і у Вкраїни*»¹⁶⁰.

Відзначимо, що історик уживав це поняття і до інших сфер історичного життя, котрі мали виразні якісні та кількісні показники – «поступ колонізації»¹⁶¹, «поступ ремісничої техніки»¹⁶² і т.п.

Та найбільше М.Грушевський застосовує цей термін і похідні дефініції («поступові ідеї») щодо наукової та суспільно-політичної думки, приміром стосовно означення поточного стану вивчення певної проблеми чи української науки загалом¹⁶³. Інколи у його публіцистичних писаннях поступ уживається для позначення розвою / занепаду національної справи чи українського суспільства тощо.

Приміром, в одній із розвідок він зауважує, що *«сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній»*¹⁶⁴.

Загалом поступ у візії М.Грушевського постає не стільки як інструмент концептуалізації, скільки як своєрідний ідеалістичний орієнтир, який узагальнює, резюмує загальнолюдські, цивілізаційні досягнення. Зазначимо, що таке розуміння поступу корелюється з авторським уявленням про всесвітню минувшину як «історію людства», а не «обраних» народів¹⁶⁵. Відтак історик послугується поступом здебільшого як універсальним мірилом вартості на теренах загальної історії всього людства.

Скажімо, в «Історії української літератури» він розглядає ранньосередньовічні часи східного слов'янства, як такі, що тісніше зв'язані з *«загальними поступами світової цивілізації»*¹⁶⁶. В одному з публіцистичних текстів М.Грушевський наголошує, що *«розвій (національної. – Авт.) індивідуальности – се підстава людського поступу – все сам собою висуває на перше місце інтереси*

індивідууму, хоч і приганяє їх *в певній мірі до інтересів і потреб вселюдства*»¹⁶⁷.

Зрештою, український інтелектуал доволі часто уживає термін «поступу» в оціночних, аксіологічних контекстах, зокрема у публіцистичних писаннях, які нав'язують звернення, зіставлення національної, української проблематики з всесвітніми, європейськими, цивілізаційними масштабами чи пов'язаними з ними мірилами вартості

Однак, на тлі вживання поняття «еволюція» у студіях М.Грушевського ідея поступу проступає епізодично, ба навіть фрагментарно. Натомість еволюційний рефрен на сторінках його великого тексту є всеохоплюючим і наскрізним, принаймні, до першої книги дев'ятого тому (1-е видання 1928 р.), в якому термін «еволюція» почасти заступається іншим поняттям – революція. Недаремно Б.Крупницький уважав, що «він (М.Грушевський. – Авт.) був *еволюціоністом, для якого історичний процес був процесом, виповненим силою й динамікою, як це відповідало і його власній, повній енергії природі*»¹⁶⁸.

У вступному слові до першого тому російськомовних витягів із «Історії України-Руси» М.Грушевський наголошує, що його завдання полягало в тому, щоб подати «образ *культурно-суспільної еволюції, котра увінчалася створенням Київської держави*»¹⁶⁹. У подібному сенсі сформульований і авторський лейтмотив у вступі до німецького перекладу першого тому, в якому акцентується пріоритетна увага саме на висвітленні «*історичної еволюції українського народу*»¹⁷⁰.

У вступі до першого видання першого тому (1898) ці розумвання представлені у специфікованому вигляді, зокрема з виразним акцентуванням на культурницькій підоснові національного історичного процесу. Відтак автор зауважує, що «*головний зміст історії кожного народу становить його культурний розвій і тісно сполучений з ним – економічний, що становить ґрунт всякої культурної еволюції й незвичайно на неї впливає*»¹⁷¹.

З такої перспективи апеляції М.Грушевського до історичної еволюції спостерігаємо у багатоманітних, іноді досить суперечливих контекстах.

Наприклад, історик уживає зазначений термін щодо різних періодів Київської держави: кульмінація «*механічної еволюції*» за

часів Володимира Святого¹⁷², «*еволуція внутрішньої одности*» за «єдиновластва» Ярослава¹⁷³, врешті-решт «процес розсівання, розтікання *добутку політичної й культурної еволюції*» Русі¹⁷⁴.

М.Грушевський прикладає еволюційні мірила вартості і щодо різних площини української минувшини, особливо щодо культурно-релігійної та суспільної.

Приміром, він зазначає, що історичне життя відкинуло надії, пов'язані з Київською державою як можливою віссю «*дальшої суспільної й культурної еволюції*»¹⁷⁵.

Значну увагу вчений приділяє культурній еволюції¹⁷⁶, зокрема наголошує, що «*під знаком релігії переходить – і доходить до нас, в письменній традиції, культурно-національна еволюція сих віків*»¹⁷⁷. Водночас він згадує про розрив староруської культурної еволюції, що «*заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки свому народу, але й загально-людській культурі*»¹⁷⁸.

Чільне місце у великому наративі М.Грушевського відводиться й соціальній еволюції. Скажімо, історик уважає вислідом такої еволюції розчинення різних «переходових верств» у «одній клясі “підданих”»¹⁷⁹, перетворення й ототожнення «“пана”, дідича, можливого чоловіка з Ляхом»¹⁸⁰, врешті-решт становище різних «*суспільних кляс*»¹⁸¹.

У ракурсі еволюційних трансформацій розглядає автор «Історії України-Руси» й побутування окремих станів, зокрема шляхетської верстви¹⁸², козацтва¹⁸³ тощо.

Втім, поза увагою М.Грушевського не залишається й економічне життя. Наприклад, дослідник обстоює думку про «*превагу економічних інтересів шляхетського фільварку над купецько-ремісничим містом*» із перспективи суспільно-політичної еволюції Речі Посполитої¹⁸⁴, уважає, що найпершим елементом у «*економічній еволюції сього періоду українського життя*, виступає перед нами насамперед перехід центра тяжкості економічного життя з міста на село, з міського промислу й торгівлі – торгівлі заграничної передовсім, на сільське господарство, спеціально рільне»¹⁸⁵.

У іншому місці він зауважує, що жодні «*умови, привилеї, практики не могли охоронити селян від того, що несла з собою ся економічна еволюція* – від ламання давниших норм і обтягання рижними новинами»¹⁸⁶.

Проте розгортання історичної еволюції у конструкції М.Грушевського не є сталим і одноманітним, а, навпаки, мандрує з однієї сфери до іншої, то набуває прискорення, то гальмується, інколи майже завмирає у своєму плині. Скажімо, у першому томі «Історії української літератури» він згадує про *«прискорений темп індоєвропейської еволюції»*¹⁶⁷ і, zarazom, пише про повільнішу еволюцію населення лісової смуги у пізньоантичні та ранньосередньовічні часи¹⁸⁸.

Загалом у його великому тексті циркулюють думки про контрасти між західним, римським та східним, візантійським світом як продукту *«тисячолітньої відмінної культурної й суспільно-політичної еволюції»*¹⁸⁹, сповільнений темп суспільно-політичної еволюції Великого князівства Литовського¹⁹⁰, який набуває прискорення й перетравлює «останки староруської спадщини» на початку XVI ст.¹⁹¹, панівне становище німецької та єврейської людності на українських землях як відображення «анормальности економічної еволюції»¹⁹², зростаючу швидкість еволюції козацтва наприкінці XVI ст., порівняно з іншими періодами¹⁹³, різницю в еволюції городового й запорозького козацтва¹⁹⁴ і т.п.

Отож домінація еволюційної концептуалізації в світлі «Історії України-Руси» є настільки тотальною, що М.Грушевський у передмові до п'ятого тому згадуючи про те, що він не розпоряджається повною мірою всім фактографічним матеріалом, підкреслює: *«треба вибирати тільки те, що безпосередньо служить до зрозуміння еволюції народнього життя»*¹⁹⁵. У одній із публіцистичних розвідок учений навіть ототожнює історичну еволюцію з *«динамікою народнього українського життя»*¹⁹⁶.

Зрештою, багатоманітне вживання автором поняття «еволюція» щодо різних площин історичного буття, зокрема в контексті окреслення інтенсивності, швидкості, мінливості чи, навпаки, сталості суспільних, політичних, культурних, релігійних, економічних, соціальних та інших відносин, форм, явищ, свідчить про виняткову роль цього концепту у його дослідницьких практиках.

Ба більше, М.Грушевський уявляв і представляв саму історичну Людину як вислід тривалого і вельми складного процесу еволюції. «Археологія і етнологія дають образ довгого й тяжкого поступу людини від звірського існування до цивілізованого. – зауважує історик у своєму курсі зі всесвітньої історії. – В результаті всіх

сих відкрити *культурна людина кінця XIX – початків XX в. побачить себе атомом безконечно довгого і широкого еволюційного процесу історичного, так само як і фізичного...*¹⁹⁷.

Таким чином, у великому тексті М.Грушевського еволюційна репрезентація специфікувала й диференціювала світ історії, себто відображала національні варіації її розгортання. Натомість поняття «поступ», переважно, продукувало універсальні смисли, звернені до *всесвітніх масштабів або мірил вартості, пов'язаних з історичним буттям усього людства*. Тим більше, що саме з еволюційної перспективи український історик сприймав низку інтелектуальних новацій на зламі XIX – початку XX ст.

Приміром, праці В.Вундта М.Грушевський уподобав за представлену у них *візію про роль «людської мислі і людського слова як наймогутнішого знаряддя людського усупільнення» на теренах історичної еволюції*¹⁹⁸. Втім, термін «психологія народів» (нім. *Völkerpsychologie*), уведений до широкого наукового обігу 1859 р. у спільний розвідці німецьких інтелектуалів – філософа М.Ладцаруса і мовознавця Х.Штейнталя, український історик уважав невдалим, оскільки це поняття породжувало змістовну плутанину, зокрема змішувало різні предметні області та відповідні дослідницькі перспективи¹⁹⁹.

Зауважимо, що еволюційний рефрен в «Історії України-Руси» не був чимось винятковим, а, навпаки, логічно вкладався у панівні дослідницькі стратегії тодішнього європейського історіописання. Скажімо, французький історик Л.Февр іронічно зауважив, що історіографія кінця XIX ст. зіяла б суцільними дірами й тріщинами, якщо б їх не приховувала «найширша та найм'якіша *подошка еволюціонізму*»²⁰⁰. Відтак ідеї еволюціонізму поділялися багатьма вченими й діячами. Наприклад, палким прихильником еволюційного представлення і потрактування минувшини був і Михайло Драгоманов – один із визначних попередників М.Грушевського на полі української соціогуманітаристики кінця XIX ст.

Що ж рухало «колесо еволюції» у великому тексті М.Грушевського? Первісно відповідь на цей запит виглядає досить простою, логічною й очевидною – факторний аналіз або підхід, відомий більше як позитивістська «теорія факторів». Тим паче, що сам автор «Історії України-Руси» безпосередньо нав'язує репрезентацію історичної еволюції з виявленням та поясненням різноманітних факторів.

«Фактори життя виступають в незвичайній різномородности й численности, й нелегко вибрати в відповідній повноті моменти, потрібні для зрозуміння нам еволюції життя та представити їх в відповідній пропорції їх впливів і значіння», – відзначає М.Грушевський у вступній замітці до п'ятого тому²⁰¹.

Зазвичай поліфакторний підхід розглядають у контексті диференціації єдиного історичного процесу на низку площин / зрізів / шарів, що відображає як фактографічну насиченість тогочасних історичних студій, так і прагнення дослідників до досконалішої та виразнішої організації емпіричного матеріалу. Водночас «теорія факторів» була вислідом позитивістської каузальності, себто вона репрезентувала ідею причинності, котра мала пояснити різноманітні трансформації у світі минувшини та нав'язати генетичний зв'язок між явищами й процесами. Проте зазначений підхід продукував уявлення про буття суспільства у душі своєрідної комбінації тих чи інших «важелів» (факторів), себто обстоював механістичне пояснення історичного руху, що дивним, інколи химерним чином співіснувало з органіцизмом²⁰².

Вочевидь, різноманітні сполучення органіцизму та механіцизму спричиняли взаємодію натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики з механістичною картиною тогочасного світу. У душі такого розуміння факторного підходу постає й утверджується думка, що сполучення схожих / однакових чинників спричиняє однорідні, принаймні подібні наслідки на різних історичних підмостках.

Таке представлення плинину минувшини суттєво ускладнює осягнення поглядів тодішніх інтелектуалів, які сформувалися у річищі позитивістської парадигми історіописання. Схоже, що саме звідси походять численні вислови про еклектичність, суперечливість, розмитість «теорії факторів», яку кожен із великих істориків тлумачив по-своєму, часто-густо у контексті відповідного фактологічного шару, а не якихось апріорних постулатів чи концептуальних схем.

Приміром, одні дослідники прагнули генералізувати багатофакторний підхід «згори», спираючись на ті чи інші провідні ідеї історичних перетворень. Натомість інші науковці намагалися виявити відповідні чинники, котрі рухали історичне життя «знизу», себто від фактів та джерел.

Цікаві роздуми з цього приводу представлені у магістерській дисертації М.Грушевського. На його думку, «поряд із вивченням схожих явищ у різні часи та різних місцевостях, я признавав би вельми корисним по можливості *детальне студіювання різних явищ внутрішньої історії в їх територіальному зв'язку: на певній території можливо спостерігати ті конкретні відносини, в які вступали між собою при зустрічі різні історичні фактори, їх взаємодією і зв'язок, між тим як у інших випадках вони вивчаються більш чи менш in abstracto*»²⁰³.

Це вирізнення конкретного й абстрактного боків факторного підходу є досить важливим для розуміння дослідницьких пріоритетів М.Грушевського, котрий прагнув відтворити всю поверхню історичного життя у її фактологічному розмаїтті. Відтак авторські потрактування напрочуд складно звести чи генералізувати до якоїсь певної комбінації чи набору провідних чинників. Тим паче, що сам історик зауважував, що саме у *«забутих шкільною історіографією кутах часто виношувались і назрівали чинники (фактори) і течії, які потім мали величезне конструктивне значінне в історії людства*»²⁰⁴.

Зрештою, питання про сполучення, точніше характер поєднання чи зв'язку історичних чинників у концептуалізації М.Грушевського і до сьогодні залишається доволі дискусійним, оскільки вельми складно віднайти сталі засади факторного підходу у його текстах. Відтак думки дослідників щодо вживання «теорії факторів» в історичному письмі М.Грушевського помітно різняться.

Наприклад, О.Гермайзе вважав, що *«М.Грушевський – виразний плюраліст в своїому розумінні історичного розвитку: він з однаковою пильністю аналізує всі причини і всі фактори, що викликали ту чи іншу історичну подію, не роблячи належної класифікації, не зводячи ті різномірні причини та фактори до одної соціологічної основи*»²⁰⁵.

Натомість Д.Багалій обстоює думку, що з *«трьох чинників історії – територія, населення, держава – постійними і важнішими він (М.Грушевський. – Авт.) визначає перший і другий*»²⁰⁶.

Аналогічну гадку висловлює й О.Пріцак, який вважає, що до основи «історіософічної концепції своєї ІУР (“Історії України-Руси”. – Авт.) поклав М.Г. три чинники: населення, територію і державу»²⁰⁷. Втім, у цьому випадку скоріше йдеться про установчі

чи базові складові конструкції великого тексту М.Грушевського, котрі відображають побутування народу / нації на історичній авансцені. Проте той же О.Прицак відзначає, що автор так і не встановив певного зв'язку між окремими факторами у п'ятому та шостому томі зазначеної праці²⁰⁸.

За висловом Б.Крупницького, «Грушевський не був матеріалістом і не любив взагалі крайніх поглядів. Саме у нього ми помічаємо тенденцію до зрівноваження різних історичних факторів»²⁰⁹. У подібному дусі висловлюється й Л.Зашкільняк, який обстоює думку, що автор багатотомника уникав «жорсткого факторного детермінізму»²¹⁰.

Видається, що М.Грушевський не поділяв одного з вихідних догматів позитивістського факторного підходу про «рівноправ'я» окремих чинників на теренах світу історії²¹¹. Власне, його погляди щодо факторного аналізу здебільшого визначалися специфікою східноєвропейської й української минувшини, котра висувала / відкидала певні чинники історичної еволюції.

«Політичне, державне жите, розуміється чинник важний, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом, менше, часом більше значіння від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним», – зазначає історик²¹².

Більше того, М.Грушевський конкретизує та пояснює цю тезу у контексті представлення української історії. «Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій – ці впливи на її національне жите повинні бути визначені, але *політичний фактор сходить в її історії сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних*», – підкреслює автор²¹³. Про взаємодію різних чинників в українській історії вчений згадує і у своєму багатотомнику²¹⁴.

Схоже, що сполучення чи взаємодія багатоманітних факторів у певний період національної минувшини сприймається М.Грушевським у специфічному, ба навіть індивідуальному сенсі, який властивий саме цій історичній добі. Отож не варто дивуватися тій мінливій та розмаїтій репрезентації факторів, яку простежуємо на сторінках «Історії України-Руси». Відтак різні чинники, котрі живає М.Грушевський щоб відтворити українську історію,

вперто «опираються» будь-яким спробам вкласти їх у межі факторного підходу чи нав'язати виразний зв'язок поміж ними.

Приміром, відомий позитивістський поділ на зовнішні (географічне та природне середовище, геополітичне становище) та внутрішні фактори (економічний, політичний, культурний, соціальний, етнопсихологічний та ін.)²¹⁵ є практично непомітним у наративі М.Грушевського. Історик лише зрідка вказує на взаємодію таких «великих» чинників. Наприклад, він зауважує, що в історичному житті українців «глибокі зміни зумовила зустріч цих могутніх факторів – території й народу»²¹⁶.

Таку чи подібну градацію інколи споглядаємо, переважно у текстах пізнього М.Грушевського. Зокрема, в «Історії української літератури» автор тримається думки про індоєвропейців як «продукт фізичних і культурних факторів»²¹⁷. Однак, і у цьому випадку такий поділ відіграє роль прикладної схеми, котра має виявити соціальні та культурні передумови «словесної творчості».

Проте найзагальнішу характеристику «теорії чинників» М.Грушевський подає у своїй відомій соціологічній студії, зокрема виокремлює кілька «рядів факторів соціальної еволюції» – біологічний, економічний та психологічний²¹⁸. Втім, автор одразу застерігає супроти генералізації цієї схеми, себто висловлює сумніви щодо проектування «непохитних законів соціальних». «Скільки б не уставлялась ся таких “соціальних законів” в абстракції, в якійсь алгебраїчній формулі, все таке в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складності і ускладненості його факторів завсіди буде зіставитися сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціяльнім моменті, дійсно взяті на рахунок? чи якийсь фактор, зіставивши поза рахунком, не змінить своїм впливом результату найбільш несподіваним способом?» – запитує М.Грушевський²¹⁹.

Такі застереження кінець-кінцем зводять нанівець спроби надати цій класифікації факторів інструментального призначення в історичному письмі М.Грушевського. Натомість автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» дедалі більше розмірковує про потенційні можливості й вади факторного підходу (як абстракції) на ниві історичного пізнання, аніж про ту чи іншу специфіку його вживання у певних дослідницьких практиках.

Зрештою, на сторінках «Історії України-Руси» домінує прикладне вживання факторного аналізу, а не його генералізаторське призначення, котре мало б виявити й окреслити відповідні каузальні ланцюги. Відтак М.Грушевський уводить ті чи інші чинники здебільшого для позначення відповідного вектору історичного руху, певного стану, що склався на українських обширах, а не для змалювання чи відтворення минувшини у річищі детермінізму, «соціальних законів» і т.п.

Скажімо він наголошує, що візантизм, який «свого розцвіту і сили доходить в Юстиніанову добу і служить *головним культурним фактором тутешнім аж до XI-XII в.*»²²⁰. Іноді автор репрезентує появу певних держав та їхню роль на історичній авансцені як політичний і культурний чинник. У цьому ж контексті він згадує про виникнення Кримського ханства²²¹, України за часів Хмельниччини²²² та ін.

Та й на сторінках свого курсу з всесвітньої минувшини історик досить довільно виокремлює різноманітні фактори, котрі не дуже прагне пов'язати у якусь викінчену систему. Саме у такому сенсі М.Грушевський окреслює як політичні і соціальні, так і культурні та релігійні чинники на авансцені всесвітньої історії. Наприклад, у руслі факторного підходу він представляє одну зі світових релігій – іслам. «Як *елемент динамічний, фактор організації й політичного руху, іслам проявляє себе ще й досі*, – зауважує історик²²³.

Часто-густо М.Грушевський ототожнював провідні чинники з певними соціальними спільнотами – боярство, шляхта, козацтво та ін.

Наприклад, він обстоює думку, що саме в другому десятилітті XVII ст. відбувається «*перетворення української козаччини з явища чисто-побутового, з спеціальности східноукраїнського життя, в новий соціальний і національний фактор*»²²⁴.

Прикметною рисою цієї зауваги є те, що козацтво стає чинником української минувшини саме тоді, коли відбувається докорінна зміна історичного життя, себто формується якісно інший стан суспільства. Власне, козаччина здобуває значення нового суспільно-політичного фактора тоді, коли «по своїм відродженню і реабілітації по лубенським погромі (1596 р. – *Авт.*) велетенськими кроками поступаючи в своїм розвою рішучо виходила за границі чисто клясових інтересів, щоб *стати силою і репрезентацією загально-національною*»²²⁵.

У вступі до сьомого тому «Історії України-Руси» автор зауважує, що майбутні томи (сьомий – дев'ятий, або сьомий – десятий) будуть присвячені «історії національного відродження за поміччю *нового соціально-національного чинника (фактора) – козачини*»²²⁶.

У подібному сенсі М.Грушевський представляє й роль шляхетства як фактора суспільного буття середини XVI ст. На його думку, «се зведенне до одного знаменника, що далі – то більше зближеного до практики польської, були, як бачимо, явищем розмірно новим, що розвинулося саме в переддень люблінської унії. Воно, як сказано, в значній мірі було *результатом впливів нового політичного чинника – шляхецтва*, що прийшовши до голосу в уставодавстві, з своїх клясових інтересів починає нагинати устрій в. кн. Литовського до шляхетських порядків Корони»²²⁷.

Іноді історик звертає увагу на місцеві чинники окремих земель, зокрема уважає, що таким фактором в історії Галицько-Волинського князівства було боярство²²⁸. Крім того, М.Грушевський розглядає й етнонаціональні спільноти як чинники політичного та культурного життя, приміром, чорних клобуків на давньоруських обширах середини XII ст.²²⁹

Така увага до різноманітних спільнот і верств виглядає вповні закономірно, позаяк автор розглядає соціальний та культурний процес як провідну нитку, що «веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку, та *в'яже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати*»²³⁰.

Зрештою, історик уживає факторний підхід і з більш локальної перспективи, зокрема щоб продемонструвати суспільну природу тих чи інших утворень, явищ, процесів. Наприклад, він пише про важливу роль торгівельного чинника у формації Київської держави X ст., хоч наголошує, що цей фактор «не впливав *ізольовано одинок*»²³¹. Заразом М.Грушевський наголошує, що політичний устрій давньої Русі постав як наслідок взаємодії суперечливих чинників²³².

Таким чином, в історичному письмі М.Грушевського домінують не стільки «великі» чи загальні фактори, скільки локальні чинники, котрі постають у певну історичну епоху, ба навіть за конкретної історичної ситуації.

На цьому місці логічно постає питання: наскільки є відрефлексованим, точніше усвідомленим, авторське представлення співбуття різноманітних чинників і передумов на сцені історичного життя з перспективи діючих суб'єктів? Тим паче, що соціологізація та психологізація історіописання на зламі ХІХ–ХХ ст. нав'язували різноманітні концептуальні й інструментальні пропозиції щодо потрактування буття соціальних спільнот, націй, держав і т.п.

Втім, на ниві факторного підходу М.Грушевський схоже тримався думки про стихійну, випадкову «гру» різних чинників, які творять різноманітні, непередбачувані комбінації. Недаремно у його текстах зустрічаємо згадки про «сліпу»²³³ чи «непереможну силу»²³⁴ історичного процесу і т.п. Відтак автор «Історії України-Руси» уважає, що навіть такі складні, полівимірні історичні утворення як держави чи нації є вислідом складної і різноманітної взаємодії багатьох чинників.

Наприклад, він зауважує, що «виникнення величезного комплексу земель, які складають нинішню Російську імперію, було *результатом факторів географічних й етнографічних, економічних і колонізаційних, династичних і політичних*. Навіть там, де ці чинники діяли осібно та розвивалися логічно, послідовно, – *їх комбінації та похідна дія їхнього перехрещування чи сполучення мали часто характер випадковий*, навіть і з точки зору самого державного процесу московської держави, яка їх “збирала”...»²³⁵.

У схожому дусі М.Грушевський потрактував і виникнення українського народу, зокрема наголошує, що процес його формування «був так само справою *не яких-небудь усвідомлених факторів, а сліпих, стихійних сил впливу – географічних, колонізаційних, економічних і політичних умов у їх різнорідних комбінаціях і схрещуваннях*»²³⁶.

Ці авторські сентенції свідчать, що український інтелектуал украй обережно ставився до формалізації й генералізації факторного підходу, хоч і визнавав співвіднесення чи комбінацію різних чинників. Відтак він обстоював думку не тільки про випадкову і часто-густо непередбачувану взаємодію багатьох чинників у процесі творення різних суб'єктів історичного життя, а й наголошував на відмінних способах цього співбуття – сполучення чи перехрещування.

Інакше кажучи для М.Грушевського «гра» тих чи інших факторів на історичній авансцені несла можливий, вірогідний результат, який складно передбачити і зафіксувати, а тим більше вкласти його у суворо окреслені межі позитивістської каузальності. Мабуть, фактографічний сцієнтизм й критично-аналітичні компоненти у стилі мислення українського вченого відігравали все ж таки провідну роль, порівняно з його конструктивістськими інтенціями на ниві концептуалізації національної історії.

За великим рахунком, інструментарій М.Грушевського спирався на позитивістські парадигматичні взірці, проте був трансформований і адаптований ученим під потреби й вимоги багатоманітних дослідницьких практик, які значною мірою тяжіли до фактографічного об'єктивізму та раціонально-логічної доказовості. Саме у цьому річищі постають авторські перетворення традиційних інструментів позитивістського історіописання (органіцизму, еволюціонізму, сцієнтизму, стадіальності, каузальності, факторного аналізу, генералізації та ін.)

Та найважливішим видається те, що великий історичний наратив М.Грушевського, первісно проєктований за епістемологічними взірцями кінця XIX ст., творився у зовсім інші культурні епохи, зокрема у часи світової війни, революційних змагань, еміграції та радянської дійсності, що висували новітні дослідницькі стратегії та відмінні мірила вартості. Це спричиняло низку інтелектуальних конфліктів, зокрема змушувало автора тою чи іншою мірою реагувати на нові виклики та пропозиції, які поставали на ниві соціогуманітаристики першої третини XX ст.

«Народна маса» – старий / новий герой, або модернізація наративу М.Грушевського

У великій оповіді М.Грушевського поняття «народ» («нарид», «народня маса», «демос») є фронтальним та, мабуть, одним із найуживаніших термінів, який представлений у найрізноманітніших контекстах. Ба більше, тривалий час саме з цієї дефініцією здебільшого асоціювалися наукові візії М.Грушевського, котрі спершу однозначно кваліфікувалися як «народницькі» і протиставлялися «державницьким концепціям», а згодом тлумачилися як «неонародницькі», хоч і вважалися спертими на культурно-

історичне чи соціологічне підґрунтя (Л.Винар, О.Оглоблин та ін.)²³⁷. Інколи про «неонародництво» М.Грушевського, щоправда, у відмінних контекстах, згадують і сучасні дослідники²³⁸.

Зрештою, навіть на зламі ХХ і ХХІ ст. поняття «народ» уважають вихідним пунктом для студіювання й аналізу поглядів М.Грушевського, проте висвітлюють його у річищі кількох дискурсів. Приміром, С.Плохій розглядає цю постать як своєрідний тип народника і, водночас, обстоює думку про романтичний націоналізм М.Грушевського, котрий мав виразне народницьке забарвлення²³⁹, що зумовлює побутування двох найважливіших дискурсів у його історичному письмі – народницького та національного²⁴⁰.

У стильовому плані терміни «народ» та «народна маса», з якими ототожнюють колективного героя минувшини, зазвичай відносять до канонів романтичного історіописання, хоч і з певними застереженнями. Скажімо, саме у такому сенсі розглядає цей «фокальний» термін М.Грушевського О.Пріцак.

На його думку, «термін “*нарід*”, “*маса народня*” і т.д. не взяті зі словника позитивістів. Вони *метафізичні, не секуляризовані. Вони вросли в серце і думку М.Грушевського ще на Кавказі разом з ідеєю романтичної України, далекої його батьківщини*»²⁴¹.

На перший погляд, не тільки публіцистичне, а й історичне письмо М.Грушевського містить чимало розумувань, які досить добре й яскраво ілюструють романтичну підоснову поняття «народ» та похідних дефініцій. Наприклад, відомі авторські пасажі зі вступної лекції 1894 р. про народ як «*єдиний герой історії*», який «повинний бути альфою і омегою історичної розвідки»²⁴² і т.п. Тим паче, що у публіцистичних писаннях автора проступають ще відвертіші романтичні розумування, котрі досить легко представити й оцінити у річищі народницької апології української минувшини.

Приміром, М.Грушевський в одному з публіцистичних текстів патетично зазначає: «*Рушив титан – великий, темний, закований, загнаний в землю, – могутній і темний як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти*»²⁴³. У нарисі, присвяченому українському національному руху, історик наголошує, що «*вже у ХVІІ віці представником української народності став демос, й інтереси та успіхи українського демосу стають зацікавленнями й успіхами українства*»²⁴⁴. Більше того, він уважає, що «*селянство, демос ліг до основи самого поняття українства*»²⁴⁵.

Втім, справа з народництвом М.Грушевського, точніше з авторським представленням народу на авансцені національної історії, виглядає складнішою і, заразом, більш суперечливою та багатовимірною, ніж первісні уявлення, котрі склалися у його сучасників і опонентів, що у тому чи іншому, часто-густо модифікованому, вигляді побутують і до сьогодні.

Передусім згадаємо, що історик неодноразово доволі критично висловлювався щодо колективного героя та тієї засадної ролі, котру приписували останньому на підмостках минувшини адепти романтичної історіографії²⁴⁶. Зокрема, в одній зі своїх публіцистичних статей М.Грушевський досить категорично зауважує, що *«під впливом ідей романтичного народництва, які поширилися в українському суспільстві внаслідок вищезазначених умов, це суспільство схильне було перебільшувати самодостатність й імунітет народного життя...»*²⁴⁷. Більше того, він підкреслює, що *«нам (українству. – Авт.) не потрібно жити містичною вірою у сокровенну силу народу...»*²⁴⁸.

Таким чином, погляди М.Грушевського як щодо романтичних суспільних ідеалів, так і відповідних взірців історіописання є досить виразними та відрефлексованими, попри те, що вчений не тільки відчував, а й повсякчас декларував свій зв'язок з традиціями української історичної та політичної думки. Проте він не забував означувати й оцінювати відповідні погляди як старі, архаїчні і навіть антикварні! М.Кордуба уважав, що *«Грушевський був суворим суддею історії свого народу»*²⁴⁹.

Та найбільше підважують суто романтичне потрактування терміна «народ» розмаїті дослідницькі устремління М.Грушевського у його великому тексті.

«Сі психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність – довгий процес розвою, зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, н а р і д (розбив М.Грушевського. – Авт.), з довгою історією його розвою», – наголошує історик у вступі до третього видання першого тому (1913) *«Історії України-Руси»*²⁵⁰. Зауважимо, що це означення з незначними відмінностями споглядаємо у вступі до другого видання (1904)²⁵¹, а розмірковування про *«культурно-історичні прикмети»*,

котрі дозволяють вирізнити український народ з-поміж інших, віднаходимо ще в першому виданні першого тому (1898)²⁵².

Отож у великому тексті М.Грушевського йдеться про українську «етніку», точніше етнонаціональну спільноту («ціле», «цілість») та різноманітні виміри і площини її побутування у часі та просторі! У іншому місці він означає народ як «етнографічно-культурну одиницю», що виникла у результаті фізичних прикмет території та відповідних культурних впливів²⁵³.

Український інтелектуал інколи вживав і досить специфічні дефініції, щоб підкреслити й означити національну «цілість» з огляду на відмінність соціокультурних умов буття підавстрійських та підросійських українців, зокрема вважав їх «частинами спільного “цілого”». Наприклад, М.Грушевський пише про «інстинкт національного будівництва», який із «перехресних політичних, релігійних і культурних течій створював невловимі комбінації, котрі, у кінцевому рахунку, підтримували зв'язок українських територій, ендосмос і екзокосмос народного життя в їх роз'єднаних частинах»²⁵⁴.

Зауважимо, що на початку ХХ ст. дефініції «ендосмос» та «екзокосмос» часто-густо застосовувалися для позначення фізичного явища просочування (дифузії) рідин (рідини з більшою густиною до рідини з меншою густиною та зворотного процесу), котрі були здатні змішатися крізь пористу роздільну оболонку²⁵⁵. Цікаво, що поняттям «колективний ендосмос» послуговувався французький історик М.Блок, котрий уживав його для окреслення своєрідного впливу кількості, а відтак неминучого наслідування певних суспільних взірців і норм²⁵⁶. Схоже, що обидва науковці спиралися у своїх текстах на традицію Паризької соціологічної школи.

Зазначимо, що у публіцистичних писаннях М.Грушевський іноді іменує «народну масу» у дусі біологічних аналогій – «етнічною особиною (рос. «*этнической особью*»)), котра протягом багатьох віків вела «стихійну боротьбу» за збереження²⁵⁷. До речі вважають, що термін «особень» (рос. *особь*) у розумінні найпростішого, неподільного, індивідуального, самобутнього, увів до російського природознавства український учений М.Максимович²⁵⁸.

Таким чином, «народна маса» постає на сторінках «Історії України-Руси» як «національна індивідуальність» («особина»), «етнографічно-культурна одиниця», врешті-решт організм

(«органічне ціле»), який взаємодіє, співіснує, змагається на сцені минувшини й сучасності з іншими «національними цілостями», що й складає сутність і, зрештою, розкриває багатоманітний зміст історичного процесу.

«Історія боротьби всіх цих сусідів за українські землі і участі в сій боротьбі самого українського народу становить зміст середнього періода нашої історії – щодо політичного боку», – наголошує автор²⁵⁹.

Інколи у публіцистичних писаннях М.Грушевський уживає терміни «народ» та «народна маса» у соціальних контекстах, приміром, коли йдеться про протиставлення «простонародної маси» («простої глини») до вищих чи аристократичних верств²⁶⁰.

Наприклад, він обстоює думку, що «український демос» є єдиною «національною силою» і «національним капіталом»²⁶¹, зокрема порівнює його то з титаном, що перебуває у «безодні п'їтьми», то навіть із біблійним Самсоном з «обстриженою політичною і національною свідомістю»²⁶². Натомість «*вищі верстви населення почасти порвали свій зв'язок із народними масами, долучилися до пануючої народності, почасти були нею розчинені*»²⁶³.

Втім, демаркація між «народною масою» та різними соціальними спільнотами як у «Історії України-Руси», так і в інших працях М.Грушевського видається досить умовною, точніше ситуативною. За спостереженням С.Плохія, у добу Хмельниччини «*“народні маси” складалися передусім із селянства, але до них часто належали і міщани, і навіть низові козаки*. Еліту становила козацька старшина, зокрема частина української шляхти, що долучилася до повстання, а інтелігенцію утворювали представники шляхти, козацької старшини і навіть міщан, яких в інших випадках історик зараховував до народних мас»²⁶⁴. Відтак соціальна диференціація у великому тексті М.Грушевського зазвичай виконує роль прикладної, орієнтаційної схеми у той чи інший період національного історичного життя.

Зрештою, «народ» на сторінках багатотомника представлений не стільки як метафізична даність, скільки як конкретно-історична цілість («національна цілість») – вислід тривалої етнічної, соціальної та політичної еволюції з низкою її стадій, котра формувалася внаслідок взаємодії, перехрещування, змагання багатоманітних факторів історичного життя. Тим більше, що в уяві історика і,

воднораз, політика-публіциста народ твориться з «етнографічної маси» як «дивний соціальний організм, що своїм народженням давав запоруку дальшого неухального розвитку і життя і віщував побіду над течіями розкладу і смерті серед українського життя»²⁶⁵.

Загалом М.Грушевський як прихильник органічного, еволюційного та стадіального представлення історії уявляв побутування української людності на авансені минувшини у вигляді послідовних фаз розвитку: родоплемінні спільноти – народність – народ – нація, хоч зазвичай не формалізував означені періоди і не був послідовним у застосуванні цієї термінології.

Зазначимо, що у великому тексті М.Грушевський неодноразово вживає означення «етнографічна маса», котрий слугує йому для вирізнення украї обмеженої ролі українського народу у державному та суспільному житті за доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Скажімо, він зауважує: «Руське п'ятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство – верстви, що ані в державнім житю, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський нарід живе далі, але тільки як етнографічна маса, а не нація. Руська справа сходить на саму релігійну справу»²⁶⁶.

Ба більше, навіть напередодні Першої світової війни М.Грушевський наголошував, що «етнографічна форма українства» зберегла своє домінуюче становище до того часу²⁶⁷.

Зауважимо, що в авторському представленні та потрактуванні понять «народ» і «народна маса» поважну роль відігравала культурницька підоснова, котра спиралася на своєрідний ідеал національного / народного життя, до якого тою чи іншою мірою апелював М.Грушевський.

Схоже, що таким взірцем у світосприйнятті та поглядах ученого було побутування «малих» європейських націй, зокрема чеської. Відтак у його публіцистичних писаннях неодноразово споглядаємо покликання на практики й досягнення чеського національного руху. «Передовсім треба мати на увазі не тільки квалітативну, змістовну вартість, а так сказати квантативну сторону чеського культурного життя – той факт, що чеська або чехизована європейська, чи німецька, скажім, культура обхопила всі сторони народнього життя, так що Чех почувує своє життя своїм власним, національним, чеським», – відзначає історик²⁶⁸.

Отож М.Грушевський не тільки апелює до чеського прикладу, а й уважає його можливим і досить перспективним шляхом для розвою українського культурного життя. На його думку, «питання нашої культури – се взагалі *питання дрібних культур малих націй, їх культурної і духовної самостійності і способів заховання сеї самостійності*»²⁶⁹.

Натомість культурне й соціальне життя «великих» націй часто-густо було предметом скептичних і критичних оцінок М.Грушевського. Наприклад, він зауважує, що «американське жите, вражаючи уяву своїми зверхніми грандіозними розмірами, своїми контрастами, своїми різкими формами, в сумі дає далеко менше інтересного, ніж могло-б дати жите найбільшої, найбагатшої природними, економічними й культурними засобами і наймолодшої-то значить найменш зв'язаної якими-небудь гальмами світової демократії»²⁷⁰.

Врешті-решт варто наголосити, що погляди пізнього М.Грушевського щодо колективного героя української минувшини зазнали помітних інтелектуальних і культурних перетворень, як у руслі соціологізації історії, так і у контексті низки етнологічних і культурознавчих практик. Відтак на зламі 1920-1930-х років у рецензії на німецькомовну студію ленінградського етнографа й фольклориста К.Зеленіна М.Грушевський запропонував доволі цікаве означення «української народності», в якому побутують як суто позитивістські, так і, власне, модерністські складові. «Се продукт життя останніх століть, що своєю інтензивністю викликало в сій частині великі зміни, але zarazом і повищену активність, свідомість і волю до національності», – зауважує історик²⁷¹.

С.Плохій слушно відмітив ту поступову, але неухильну еволюцію засадного терміна «народ» в історичному наративі М.Грушевського, котрий змінював своє значення із синоніму «народних мас» до своєрідного відповідника нації²⁷².

Загалом різноманітні настанови М.Грушевського виявляють не лише натуралістично-позитивістські впливи, а почасти й віталістичні віяння і навіть елементи соціологізації історії, котрі співіснують з оцінками й заувагами у народницько-романтичному дусі. Видається, що авторське представлення колективного героя на авансцені минувшини, вочевидь, містить доволі різноманітні інтелектуальні та культурні нашарування, котрі досить строкато сполучені у його історичному письмі.

Зауважимо, що творець «Історії України-Руси», як правило, воліє оповідати не про блискучий та героїчний флер подій, пов'язаний із епічними діями народу, а про різні, іноді до того часу, непримітні, суперечливі площини його історичного буття. Власне, М.Грушевського цікавлять різноманітні прояви творчості «народної маси» у соціальній, духовній, культурній, політичній та господарсько-економічній царині.

Наприклад, доба Хмельниччини приваблює історика тим, як *«народ, який виштовхнули із старої, уторованої колії стихійною силою великого соціального перевороту, нашвидкоруч, експромтом творив форми державної та суспільної організації, комбінував і пристосовував до потреб нового життя – приватного й суспільного, елементи звичайного права, традиції старого права та впливи чужих, новітніх правових систем»*²⁷³.

Утім, різні зрізи чи шари народного життя він розглядає не стільки як вияви його духовної екзистенції, на які традиційно орієнтувалися адепти класичного чи старого романтизму, скільки як вислід складного й розмаїтого процесу еволюції, комбінації різноманітних умов і чинників, кінець-кінцем взаємодії відмінних площин і передумов світу минулого.

Такими площинами чи навіть «першими підставами» («двома великими творчими силами») розвою народу М.Грушевський уважає народність та територію²⁷⁴. Останній він приділяє виключну увагу, позаяк стверджує, що у «багатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячоліте історичного життя передало сучасним поколінням, – *українська територія багато завинила»*²⁷⁵. Крім того, М.Грушевський наголошує на автохтонності як слов'янського й українського населення щодо певної частини території, на якій розгорнулося його історичне життя, зокрема звертає увагу на порівняно невелику міграцію²⁷⁶.

В «Історії української літератури» вчений метафорично означає територію як «історичний верстат», який доля призначила «східно-полудневій, українській галузі»²⁷⁷. Про те наскільки важливу роль М.Грушевський відводив географічному та природному середовищу історичного життя народу / нації свідчать спогади І.Раковського – одного з очевидців перших університетських викладів молодого вченого у Львові. Зокрема, І.Раковський згадує

про початкове враження галицьких слухачів, у яких навіть скла-лася думка, що на лекціях М.Грушевського йдеться не про істо-рію, а про «природу й етнологію України»²⁷⁸.

Зазначимо, що М.Грушевський надавав особливого значення колонізаційним процесам, які докладно висвітлюються у «Історії України-Руси». Більше того, колонізація не тільки задавала той чи інший темп історичної еволюції народу, а й значною мірою впливала на його етнічну формацію. *«Отсі зміни, сі колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіonomії української народності»*, – зазначає історик²⁷⁹. На його думку, у «сих флюктуаціях згинула страшенна маса народнього капіталу»²⁸⁰.

Загалом колонізація у рецепції М.Грушевського це не тільки опанування і заселення того чи іншого простору, а соціальний, культурний, політичний та господарський терен історичного побування українського народу, який виявляє його творчий потенціал і життєву силу! Недаремно в авторських коментарях про колонізаційні здобутки українських переселенців проступають нотки гордості за своїх прашурів.

Такою, скажімо, виглядає його заувага про колонізацію пограничних земель Російської держави у XVII ст., коли *«голий об-рабований український демос упередив державну велико-руську народність, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши про-стори московської України – перехопив у великоруської народно-сти сі території, географічними і політичними обставинами властиво їй призначені до скольонізованя»*²⁸¹.

Варто наголосити, що у великому тексті М.Грушевського часто-густо йдеться про інтенсивність / силу чи активність / пасивність історичного буття народної маси у ту чи іншу історичну добу.

Наприклад, він згадує про потужне й інтенсивне політичне життя українського народу у «перших віках свого історичного іст-новання»²⁸². Згодом історик відзначає його «другорядну роль» у Великому князівстві Литовському²⁸³, пасивне побування й «атрофовану ініціативу» у XV-XVI ст.²⁸⁴, врешті-решт зупиня-ється на незвичайному піднесенні, ба навіть вибуху, що стався за часів Хмельниччини.

«Се велика трагедія народного житя, де вперше на пам'яти істо-рії український народ виступає активно, творцем своєї долі й

життя, зривається до боротьби на життє й смерть за здійснення своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кров'ю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовищі, на розбитих надіях і мріях», – відзначає М.Грушевський²⁸⁵.

Отож на сторінках багатотомника «народна маса» представлена з різних історичних перспектив і масштабів, хоч здебільшого подається як певна етнічна, національна цілісність, що відіграє ту чи іншу роль на сцені минувшини.

Втім, незважаючи на такий лейтмотив великого тексту М.Грушевський виразно розрізняє різноманітні соціальні верстви та прошарки. Більше того, у його історичному письмі, зокрема у вищезазваному багатотомнику, постійно згадується про становище, інтереси, устремління різних класів, станів, верств українського суспільства. Він навіть якось наводить тогочасний афоризм, що *«історія була продуктом суспільної диференціації і класовості»*²⁸⁶.

Схоже, що у вживанні поняття «клас» та його похідних дефініцій М.Грушевський (після М.Драгоманова!) був одним із найпослідовніших українських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. Можливо, це пов'язано з соціалістичними складовими у поглядах та світосприйнятті М.Грушевського, котрі відігравали різну, але досить помітну роль на різних етапах його політичної біографії.

Звісно, М.Грушевський не генералізує класовий поділ, зокрема живає його не як інструмент жорсткої формалізації, а скоріше, навпаки, як маркер соціальної диференціації, що виказує дослідницькі практики, зорієнтовані на студіювання напрочуд багатоманітного фактографічного матеріалу, котрий відображає розмаїття перехідних форм, відносин, інститутів і т.п. Недаремно один із підрозділів «Істории украинского народа», присвячений соціальним спільнотам часів давньої Русі, має назву «Суспільні класи» (рос. *«Общественные классы»*)²⁸⁷.

Однак, соціальний і навіть соціокультурний зріз минувшини безперечно сприймається автором як вислід побутування, співжиття та змагання різних класових спільнот. На цьому місці, варто акцентувати увагу на тих мірилах вартості, котрими М.Грушевський послугується для оцінки й означення різних соціальних станів, верств, груп.

Приміром, розглядаючи скарги й петиції міщанства, котре прагнуло урівнятися у правах з католиками, історик відзначає, що

«в сих заходах і міщане напр.[иклад] не могли піднятися над своїми льокальними кривдами і жалями, не могли самі дійти до гадки оборони національних прав не тільки українського народу взагалі, а хоч би навіть в границях цілого міського устрою: оборони прав взагалі українського міщанства, а не свого тільки міста»²⁸⁸. Водночас він наголошує на спільності «клясових інтересів і бажанне зрівнятися не тільки de jure, але і фактично з привілейованим панством польським», що проступають у діях тодішньої української аристократії²⁸⁹.

У такому ж дусі М.Грушевський подає й оцінює потуги українського магнатства на ниві культури та віри. «Острозька академія, меценатство кн. Острозького в справах православної віри й української культури – се властиво й усе, що дало українське магнатство народній справі в таку тяжку для неї хвилю», – підкреслює історик²⁹⁰.

Натомість козаччину М.Грушевський розглядає як форму, в якій «кристалізувалися суспільно-економічні змагання українського демосу і його протест против польсько-шляхетського режиму, стала речником національних змагань української народности»²⁹¹.

Досить часто з аналогічної перспективи висвітлюється й побутування визначних діячів української історії. Наприклад, про Данила Галицького М.Грушевський пише: «Вибранець народній, підписаний громадою в боротьбі з боярством, він не сміє зближитися до сих мас – вони зістаються йому чужими, з боярством чує він себе далеко ближше – по традиції»²⁹². Натомість про батька князя Данила вчений зауважує, що у «народних масах Роман був безперечно популярний, і його боротьба з боярством, як я зазначив уже, могла хиба ще причинитися до сеї популярности»²⁹³. Відтак М.Грушевський наголошує, що «взагалі Роман полишив по собі глибокий слід в народній пам'яті і сильно відбився в народній фантазії»²⁹⁴, хоч автор досить критично налаштований до цієї історичної особистості.

У схожому контексті подається й постать Б.Хмельницького. «Відомо, що він розпочинав справу для узьких клясових інтересів козацької верстви, і коли навколо нього шуміло вже всенародне повстання, він – ще не оцінюючи його значіння, торгувався з королем про марні козацькі привілеї, за ціну їх готовий зложити зброю і полишити ні з чим розбурхані ним народні маси», – підкреслює М.Грушевський²⁹⁵.

Отож відповідний народницький ракурс витримується і щодо постаті Великого гетьмана. «Незвичайно характерна риса в політиці Хмельницького, що він ніколи не відважася опертися на сам лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якогось стороннього союзника. – відзначає історик. – Се йшло в парі с нерозуміннем домагань народніх мас – і з знеохоченнем народу до Хмельницького»²⁹⁶.

Зрештою, наведені пасажі єднає загальнонародний масштаб («народна справа», «національні права», «національні змагання», «домагання народних мас» і т.п.), точніше мірило вартості, з перспективи якого розглядаються й оцінюються буття як окремих соціальних спільнот, так і видатних особистостей у світі української минувшини. Натомість зацікавлення й устремління визначних постатей, різних соціальних верств, прошарків, станів виглядають вторинними, доповнюючими складовими в історичній палітрі вченого. Мабуть, саме така позиція М.Грушевського як інтелектуала й створювала те враження метафізичності, сакральності, вищості масового героя у його великому тексті.

На думку С.Плохія, «він (М.Грушевський. – Авт.) завжди цінував маси надто високо, аби не робити таких діячів, як Костянтин Острозький і Богдан Хмельницький, самотніми та головними героями своєї оповіді»²⁹⁷.

Втім, до таких оцінок автора «Історії України-Руси», вірогідно, підштовхувала не стільки стара романтична апологія народу / нації (відгос як, вочевидь, відчувається у його історичному письмі!), скільки прагнення посісти об'єктивістське і критичне становище щодо світу минувшини, себто його фактографічний сцієнтизм. Якщо згадати скептичні настанови вченого щодо детермінізму й генералізації, як інструментів конструювання української історії, то репрезентація минувшини у контексті самоцінності побутування народної маси як «органічної цілості», що посідає місце «об'єктивної вищості» у суспільному житті (хоч як це парадоксально!) стосовно подій, фактів, станів, форм і т.п., видається вповні логічною та раціональною у світлі трансформацій натуралістичних пропозицій на ниві модифікованого чи «критичного» позитивізму кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Зрештою, засадні причини ставлення М.Грушевського до «народу» («народних мас») як «об'єктивної вищості» на теренах істо-

ричного життя варто дошукуватися у телеологічній спрямованості його великого тексту. Адже «монументальна» історія України мала, врешті-решт, увінчатися новим відродженням і розвоєм народу / нації. Тим паче, що цей авторський задум був задекларований ще у першому томі «Історії України-Руси».

Проте навіть такі аксіологічні настанови М.Грушевського не залишалися незмінними, а суттєво еволюціонували протягом першої третини ХХ ст. за рахунок включення елементів соціологізації історії і нового віталізму, особливо у циклі томів «Історії України-Руси», присвячених українському козацтву (Т.7-10). Причому навіть у відносно скупих внутрішніх рефлексіях історика щодо своєї студії споглядаємо помітну зміну загального рефрену.

«Основним завданням моїм і мусіло бути дослідження саме ролі їх (народних мас. – Авт.) у сім великім зломі українського життя, висвітленне впливів сього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значіння. – зауважує вечний. – Одначе для першого – ролі мас – безпосередніх вказівок стрічається мало: тільки де-не-де виринають загальні звістки про їх позицію, їх активні впливи, їх активну чи пасивну опозицію»²⁹⁸.

Виглядає, що історія колективного героя як етнонаціональної цілості у великому наративі М.Грушевського дедалі більше розпадається на низку самостійних сегментів – соціальних ролей і сюжетів, які висувуються на перше місце, ба навіть заступають собою загальне тло «народних рухів» і загалом «народної війни». Натомість роль соціальних спільнот (класів, верств, прошарків) набуває не тільки більшої ваги, а й стає багатозначною, контрастною, суперечливою, котру складно представити й оцінити у межах полярного підходу.

Передусім, ці спостереження стосуються історичного буття козацтва, устремління й мотиви якого дедалі більше розходяться і навіть конфронтують із «народною масою» за часів Хмельниччини, на що звертає увагу М.Грушевський. «Віра – се нарід, се земля; коли козаки підняли боротьбу за стару віру України, ясно, що вони вели боротьбу в интересах цілого народу й землі, й мали тим самим право їх іменем говорити й їх долю рішати. – відзначає історик. – Вони вирвали сю землю з-під влади невірних латинників, вони “відвоювали” сю землю від польських королевят – тим самим вони стали його панами, правом завоювання. Як при кожнім завоюванні,

вони завоювали сю країну передусім для своєї верстви (кляси), і се здавалось таким зрозумілим в тих часах, що сього не треба було ні вяснити, ні аргументувати: річ була сама собою зрозуміла»²⁹⁹.

Власне, розмежування відмінних зацікавлень і мотивів різних спільнот торувало шлях до глибшої соціальної диференціації всієї «народної маси» у великій оповіді М.Грушевського. Відтак становище «об'єктивної вищості», котре посідав колективний герой історії щодо інших станів дедалі більше розмивалося, себто вимагало від ученого внесення низки коректив до «козацького циклу» томів «Історії України-Руси».

Насамперед, автор мусив більш докладно висвітлювати і, що найголовніше, оцінювати соціальні процеси, котрі стають більш інтенсивними й швидкоплинними, зокрема виявляють широкий діапазон мотивацій та зацікавлень верст, прошарків і станів, які, до того, змагаються між собою. «Клясові інтереси сеї нової верстви (козацтва. – Авт.) стара історіографія звичайно ототожнювала з стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того що називалося “народньою боротьбою”, “боротьбою за визволення України”. Очевидно, тепер і факти, і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу...», – наголошує М.Грушевський³⁰⁰.

Звісно такі пасажі почасти відображали загальні віяння у тодішній соціогуманістиці «пролетарсько-селянської держави» (перша книга дев'ятого тому «Історії України-Руси» побачила світ 1928 р., а друга книга – 1931 р.), зорієнтованої на тотальне поширення класового підходу, проте все ж таки демонстрували загальний поворот європейської гуманістики до історії «масової людини». Тим більше, що М.Грушевський не цурався розглядати соціальні спільноти у класовому контексті і у довоєнних текстах, але зазвичай уникав генералізації й абсолютизації у таких означеннях. Скажімо, в одному з довоєнних популярних викладів української історії він називав козацтво «суспільним класом», хоч і підкреслював, що таке означення правомірно вживати тільки від кінця XVI ст.³⁰¹

Зауважимо, що авторські розумування про репрезентацію й потрактування історичної ролі козацтва в українському історіописанні XIX – початку XX ст. промовисто демонструють спрямування еволюції поглядів самого М.Грушевського, котра виявляє їхню соціальну, точніше соціологічну підоснову.

«В сім напрямі мусіла піти й дальша історична праця, з тим як соціально-історичний аналіз розвиваючися в сих десятиліттях, на переломі XIX і XX ст. показував все яснїш, що козацтво було не тільки узброєним українським народом, але також і соціальною верствою, з усіми прикметами й тенденціями її – з боротьбою за соціальні привілеїї з іншими верствами, конкуренцією і змаганнями до провідної ролі. При тім ближче дослідження соціальних відносин XVIII в. ще й розколювало сю соціальну верству на дві класові групи – на рядове козацтво і старшину, між якими теж виявлялася завзята соціально-економічна боротьба, суперечність класових чи групових інтересів»³⁰².

Зрештою, у великому наративі М.Грушевського досить гостро постала проблема репрезентації відмінних інтересів та мотивацій різних соціальних спільнот і, водночас, тих загальнонаціональних і релігійних устремлінь, які єднали різні верстви, прошарки, стани за часів нібито «всенародної війни». Більше того, сама логіка фактографічного викладу висувала й повсякчас актуалізувала питання: як саме сполучалися ці різні соціальні спільноти у начебто «єдину» і, заразом, таку строкату «народну масу»?

Відповіді, запропоновані істориком, не виглядають однозначними. Передусім, на сторінках «Історії України-Руси» проступає і шириться ідея солідарності, котра співіснує та змагається з соціальними, класовими зацікавленнями. Причому ця ідея, як і інші концепти, представлена в історичному письмі М.Грушевського досить невиразно, позаяк автор традиційно уникає точних і категоричних термінологічних означень, які б вихолощували та спрощували багатоманітність фактографічного матеріалу. Проте таке становище не заважає автору закликати до зв'язку й солідарності з попередніми генераціями у процесі пізнання минувшини³⁰³.

Здебільшого ідею солідарності (від лат. *solidus* – цілісний, суцільний) пов'язують із позитивістською візією О.Конта, котра має натуралістично-органічну підоснову, але продукує досить широкі смисли – політичні, етичні, юридичні, позаяк вони поширюються на буття суспільства, держави, корпорації і навіть окремої родини. Відтак один із засновників позитивізму розглядав солідарність як своєрідну відповідність і зв'язаність окремих частин у загальному цілому, наприклад, у організмі, в якому дії частин тіла узгоджуються між собою³⁰⁴.

Втім, солідарність розглядалася О.Контом і як своєрідна етична настанова, котра мала гармонізувати суспільні відносини, приміром, між робітниками та підприємцями, себто відіграла специфічну роль регулятора у соціальному житті.

Новий вектор у переосмисленні й актуалізації цього поняття задали студії французького соціолога Е.Дюркгайма, написані у руслі позитивістських дослідницьких стратегій, передусім, одного з їхніх фундаторів О.Конта. «*Це можна вважати проявом тісного зв'язку (преемство) його досліду з філософією Конта, котре часто підчеркується дослідниками, хоч як Дюркгейм відійшов від Конта в своїм методі*», – наголошував М.Грушевський³⁰⁵.

На думку Е.Дюркгайма, суспільна організація, зокрема розподіл праці, визначалася певним типом соціальної солідарності – механічної (примітивні чи архаїчні суспільства) та органічної (модерні суспільства). Таким чином, різні типи солідарності репрезентувалися як складові єдиного еволюційного ланцюгу з певною колективною свідомістю, яка відіграла важливу роль у народів на примітивному ступені розвитку, але поступово втрачала свою значимість у цивілізованих народів. Утім, залишки «механічної солідарності», за візією французького соціолога, залишалися навіть у цивілізованих народів.

Зрештою, Е.Дюркгейм, порівняно з О.Контом, зробив невеликий, але досить вагомий крок уперед на ниві соціологізації історії, оскільки пов'язав із колективними уявленнями не тільки відповідні соціальні дії, а й зацікавлення та мотиви! Мабуть, не варто дивуватися, що зазначені ідеї побутують у великій оповіді М.Грушевського в імпліцитному вигляді.

Загалом український історик розглядав солідарність як той чи інший вияв людської соціальності³⁰⁶ відповідно до певних історичних передумов, що передбачала взаємні суспільні зобов'язання. У широкому сенсі М.Грушевський уважав, що солідарність є неодмінною властивістю будь-якого суспільства. «*Те що ми називаємо г р о м а д я н с т в о м (розбив М.Грушевського. – Авт.), чи суспільністю, себто організоване людське множество, об'єднане почутєм солідарности і організованими формами свого співробітництва...*», – зауважує вчений³⁰⁷.

Витоки солідарності він пов'язував із колективістськими уявленнями родоплемінної спільноти, котра, власне, й виплекала

«егалітарну солідарність»³⁰⁸. Загалом М.Грушевський розрізняв різні види солідарності: родоплемінну, класову та національну.

Наприклад, історик обстоював думку, що «поневоленне кляси клясою таким чином являється однаково результатом у п а д к у с о л і д а р н о с т и і к о л е к т и в н о с т и (розбив М.Грушевського. – *Авт.*), – чи він довершується оружним насильством чи економічним індивідуалізмом, дорогою безкровною і мирною»³⁰⁹. Вочевидь, цей коментар свідчить, що його автор відводив солідарності важливу роль в осягненні історичного буття як соціальних, так і етнічних спільнот.

Ба більше, національну солідарність М.Грушевський представляв як особливий і досить складний вид солідарності. «У новій нації являються спільні традиції, спільні герої: не тільки хитра політика владущих, але й саме жите творить їх часто, і зв'язує певними моральними зв'язками розріжені верстви. – зазначає історик. – Але при суперечностях клясових, ся нова національна солідарність далеко лишається позаду старої солідарності племінної, котрої символами, формами мишлення, навіть термінами вона орудує»³¹⁰.

Загалом у великому тексті М.Грушевського репрезентовані усі перелічені види солідарності, хоч автор уникає їх виразного ранжування.

Скажімо, він згадує про солідарні акції чи заходи племен, що не мали «одностайної політичної організації» за античної доби³¹¹, себто нав'язує такі приклади до «родоплемінної солідарності». Натомість висвітлюючи часи Київської держави чи Великого князівства Литовського автор оповідає про солідарність князів та певної династії. Приміром, історик пише про солідарність Ростиславовичів³¹², Романовичів³¹³, Ольгердовичів³¹⁴ та ін.

Втім, М.Грушевський уживає цей концепт і в інших контекстах. Наприклад, він зазначає, що під час боротьби між князями-претендентами «свідомість неподільності Київської землі впливала на певну солідарність, бодай часом»³¹⁵. У іншому місці історик згадує, що у «менш визначних проявах ота солідарність князя і землі, опір земель мусили в дуже сильній мірі неутралізувати і неутралізували дійсно змагання князів – спадкоємців київської концентраційної політики, до єдиновладства»³¹⁶.

Більше того, він приділяє помітну увагу ідеї «політичної одностайності й солідарності сеї Руської землі, що бореться против окре-

мішности земель, против все більшого відокремлення галузей східного Слов'янства»³¹⁷. Водночас М.Грушевський характеризує відносини поміж князем та його дружиною як солідарні³¹⁸, тобто означає соціальний статус таких зв'язків.

Зрештою, історик поширює концепт солідарності і на конфесійну ниву. Зокрема, у своєму курсі зі всесвітньої історії він згадує про солідарність та дисципліну християнської церкви у зносинах із давньоримською державою³¹⁹.

Зазначимо, що вищеподані авторські пасажі нав'язують певні аналогії з «колективними уявленнями», котрими щедро оперував у своїх працях Е.Дюркгейм, хоч і не відповідають його конструкціям уповні. Втім, у деяких текстах М.Грушевського навіть віднаходимо сув'язь «органічна солідарність»³²⁰.

Так чи інакше, у «козацькому циклі» томів «Історії України-Руси» застосування цього концепту помітно розширюється, позаяк йдеться вже не про солідарність певних племен чи якоїсь династії, а про «солідарні заходи» конфесійних, соціальних і, кінець-кінцем народних / національних спільнот.

Приміром, М.Грушевський згадує про думку князя К.-В.Острозького, котрий уважав, що православні й протестанти мають виступити з солідарною акцією у справі релігійної толерантності³²¹. Проте провідне місце у великому тексті безперечно посідає ідея солідарності різних верств і станів, передусім, козацтва у різні епохи національної історії, зокрема напередодні та за часів Хмельниччини.

Відзначимо, що історик характеризує козацтво як спільноту, котра вирізняється «незвичайною солідарністю»³²². «Запороже було огнищем *козацької сили, солідарности, організованости*», – підкреслює М.Грушевський³²³.

Та найбільшу увагу автор приділяє солідарності козацтва та українського суспільства, котре постає як співробітництво різних спільнот на православному і національному підґрунті. «*Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань* і з сього часу історія козачини стає центром українського життя більше як на столітє», – відзначає історик³²⁴. Цю ж «формулу» М.Грушевський згадує й у інших працях³²⁵, а у дещо модифікованому вигляді повторює у тексті того ж таки – сьомого тому «Історії України-Руси», хоч уже

наголошує на солідарності козацтва з українським суспільством загалом³²⁶.

Згодом він підкреслює, що *«козацька делегація вже весною 1610 р. проголосила публічно свою повну солідарність з українською інтелігенцією – “народом шляхетським” і духовенством в справі оборони “своєї релігії” і готовність накладати за неї своїми головами»*³²⁷. У іншій студії історик зауважує, що *«перед усім вела, очевидно, козащина, а її підтримувала і заявляла свою солідарність шляхта»*³²⁸.

Цікаво, що М.Грушевський зупиняється й на проблемі отождолення козацьких устремлінь із вимогами всього українського народу, себто порушує питання солідарності різних соціальних спільнот, принаймні, у сприйнятті сучасників. *«... ми ніде не бачили, щоб московський уряд коли-небудь поставив питання, про перевірку наскільки інші верстви України солідаризуються з поглядами Козацтва, або наскільки воно уповноважене говорити іменем цілої Козацької України»*, – відзначає історик³²⁹.

Варто наголосити, що М.Грушевський намагається продемонструвати й витоки цієї солідарності. На його думку, *«козачину не тільки більше моральні, ідеологічні мотиви, релігійний пієтизм, почуте своєї солідарности з українською суспільністю, а навіть і чисто тактичні міркування вели до сього ж союзу»*³³⁰.

Таким чином, досить розмаїтті мотиви спричинилися до «солідарної», але вельми строкатої спілки козацтва з «останками української шляхти – в східній Україні ще немалозначними тоді, з могутньою духовною верствою й вищими верствами міщанства»³³¹.

Провідним чинником тодішньої народної чи національної солідарності М.Грушевський, вочевидь, уважав «релігійну справу», котра на певний час цементувала цей досить суперечливий і різнобарвний, у політичному, культурному та соціальному сенсі, альянс початку XVII ст. Недаремно у відомій студії «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці» (1908-1912) автор наголошує на особливому значенні православних братств, що *«зв'язували узлом солідарності українські елементи – не тільки міські, а й замісцеві, з різного стану людей. Розвивали серед них почуття громадської й національної дисципліни, піддавали їх діяльність під контроль братської “опіки”, навіть у формі суду над*

спорами й проступками в братстві, в формі цензури над моральністю й християнським пожиттям українських людей, *заводили свою, хоч слабеньку, національну владу*»³³².

М.Грушевський навіть уважав, що козацтво, особливо його верхні прошарки, завдяки цьому «солідарному» союзу поступово входило «*все глубше й дальше в те культурно-релігійне й національне житє*, яке на протязі як раз того другого десятиліття все яснійше розгорталося в найблизшій, східно-українській центрі Києві»³³³.

Власне, релігійна солідарність, зокрема її підкреслена демонстрація³³⁴, відіграла помітну роль у російсько-українських взаєминах, зокрема у дипломатичних перемовинах навколо Переяславської угоди 1654 р.³³⁵

Зазначимо, що ідея конфесійної чи народної солідарності у репрезентації М.Грушевського часто-густо, хоч і не завжди, протиставляється мотиваціям й устремлінням соціальних спільнот – класів. «Натиск православних розбивався, як ми бачили, *на пункті інтересів соціальних, клясових: солідарні між собою в релігійно-національних справах союзники – шляхта і козачина – стрічалися на сім соціальнім ґрунті як ворожі сторони*», – наголошує історик³³⁶. Окрім того, він згадує про економічні зацікавлення східно-галицької шляхти, котрі впливали на її «солідарну участь» у народних рухах за часів Хмельниччини³³⁷.

Втім, висвітлення Хмельниччини, котра у великому наративі М.Грушевського представлена все ж таки як національна революція, на відміну від довоєнних текстів, у яких переважно йшлося про «народну війну» («народний рух», «народне повстання» і т.п.), дедалі більше загострює змагання поміж солідарністю народною / національною та солідарністю класовою / соціальною.

«Як бачимо питання розщиплюється і ускладнюється. Нарід і владушца верхівка. Гетьман і його окруженне. А далі – наскільки було суцільне одно і друге – нарід і його старшинський осередок?», – риторично запитує М.Грушевський³³⁸.

Проте автор висуває й інші питання, зокрема про перетворення війни за «свою шкоду і кривду» у справу за визволення православної Русі, з якими «солідаризувалися» Б.Хмельницький та козацтво³³⁹. М.Грушевський згадує й про учасників цього повстання, що перетворилося у національну революцію, зокрема у

контексті солідарності чи ворожості з боку знаних діячів того часу (А.Кисіль, М.Кривоніс, митрополит Сильвестр Косов та ін.)³⁴⁰.

Зрештою, історик змушений визнати, що солідарність різних соціальних спільноти за доби Хмельниччини, котра на короткий час сполучила «народні маси», добігає свого кінця. Натомість панівне становище посідають егоїстичні зацікавлення окремих класів, верств та прошарків. «*“Православна Русь” – так недавно солідарна в боротьбі з лядською тиранією, виразно поляризувалась на класових признаках, і ті що пускалися класовими стежками польських панів і виявляли їх соціально-економічні претензії, мусили рахуватися з повторенням на їх адресу соціальної революції, котру вони так недавно пережили*», – відзначає М.Грушевський³⁴¹.

Зауважимо, що вчений покладає відповідальність за поразку Хмельниччини не тільки на вищі верстви українського суспільство, а й – на «нову інтелігенцію».

У одному з публіцистичних текстів, написаному наприкінці ХІХ ст., він обстоює думку, що *«нова українсько-руська інтелігенція, витворена з народніх мас новими фактами, не солідаризувала зовсім з сими змаганнями. ...зазначився антагонізм між народньою масою й новою українсько-руською інтелігенцією. Народні маси кидаються в обійми московського уряду, шукаючи в нім опори проти своєї нової старшини. Старшина, не знаходячи собі ні в чім опори, звертається туди-ж запобігаючи ласки коштом уступок. В результаті вона за виреченне з автономічних і національних змагань, здобуває санкцію своїх суспільно-економічних набутків, перетворюється на правно упривілейовану верству, але zarazом в почуттю свого відріжнення від народу якнайбільше зближається до російських державних елементів»*³⁴².

Отож, саме брак солідарності різних станів українського суспільства, вважає М.Грушевський, спричинився до поразки національних устремлінь як за Хмельниччини, так і у пізніші часи і, врешті-решт увінчався ліквідацією Гетьманщини у другій половині ХVІІІ ст. Відтак класова солідарність перемогла «народну» солідарність.

Іншою засадною дефініцією, якою М.Грушевський активно послугується у представленні життя-буття «народної маси» на теренах української історії, є досить своєрідне і специфічне поняття «енергії». У широкому сенсі автор «Історії України-Руси» нав'язує

цей термін до різноманітних виявів, сплесків, флуктуацій історичного життя, що почасти нагадує віталістичні та неоромантичні віяння на зламі ХІХ – початку ХХ ст.

Видається, що первісно вживання зазначеної дефініції було наслідком еволюції «органічних» концептів М.Грушевського, які доповнювалися / розширювалися / трансформувалися за рахунок ідеалістичних включень. Приміром, у його великому тексті є й такий пасаж: «Але сам *державний організм* (Київська держава. – *Авт.*), очевидно, слабнув і упадав: *слабла його внутрішня зв'язкість, його життєва енергія й екстенсивна сила*»³⁴³.

В іншому місці історик зазначає: «*Житє, розбившиися на атоми*, ішло в глибину провінцій, в спід суспільности, замикаючися все в узшій, тіснішій просторони, але zarazом дрібноло, блідло й вироджувалося – тому, що серед сеї децентралізації й партикуляризму *не могли вже відтворитися відповідно сильні, могутні центри, які могли б запліднювати далі новими запасами енергії*, новими поступами ідей і сил сей процес розсівання, розтікання добутку політичної й культурної еволюції Київської держави»³⁴⁴.

У цьому ж дусі висвітлюється й історичне буття Великого князівства Литовського, яке він називає «*крухим* (крихким. – *Авт.*) *організмом*», оскільки збереження його «цілості» потребувало «*великої енергії*»³⁴⁵.

Видається, що М.Грушевський досить часто використовував метафоричні сполучення на кшталт «*життєва енергія*»³⁴⁶, «*життєві сили*»³⁴⁷, «*життєва сила народу*»³⁴⁸, «*дивна сила самозбереження*» (рос. «*дивная сила самосохранения*»)»³⁴⁹, «*енергія народного життя*»³⁵⁰ та ін. як у публіцистичних текстах, так і в історичному письмі. Приміром, він досить своєрідно описує становище давньої Перської держави напередодні походів Александра Македонського. «Від самої доби греко-перської війни Персія видимо підупадала, і не вважаючи на свої великі розміри не вважалась страшним ворогом. Хоч завдяки, концентрованій організації, наданій їм Дарієм, вона трималася купи. *Але життєва сила її очевидячки слабла*», – підкреслює М.Грушевський³⁵¹.

Більше того, він у великому наративі зазвичай асоціює історичний процес із відповідним плином «історичного життя». Причому останнє метафоричне сполучення, часто-густо заступає інші означення світу минувшини. Не випадково шостий том «Історії

України-Руси» має досить промовисту назву: *«Житє економічне. Культурне. Національне XIV-XVII віків»*.

Витоки такого представлення світу історії, на перший погляд, варто дошукуватися у натуралістичній програмі пізнання, привнесеною і поширеною на обширах гуманістичних і суспільних наук позитивізмом. *«В XIX в. переважають спостереження “біологічні”, які добачають в житю скрізь процес боротьби, вічну перевагу сильніших над слабшими...»*, – відзначає М.Грушевський³⁵².

Зазначимо, що в історичному письмі пізнього П.Куліша, котре сполучало романтичні й позитивістські складові, досить добре репрезентована подібна ідея «життєвості» у матеріалістично-натуралістичному розумінні, себто як домінація природної «сили»³⁵³.

Втім, М.Грушевський зазвичай уникає точних означень концептів «життя», «енергія», як і багатьох інших термінів. Натомість він уживає дефініцію «енергія» у найрізноманітніших контекстах, що продукують як натуралістично-органічний, так і метафізичний сенс.

Передусім зауважимо, що М.Грушевський досить часто послугується концептом «енергія» на кшталт відомої зв'язки сила / безсилля, себто протиставлення фізично-матеріального та духовного-морального зрізів минувшини. Ця опозиція була досить поширена в українському романтичному історіописанні XIX ст., зокрема у текстах М.Костомарова, П.Куліша та ін.

Однак, термінологічні уподобання М.Грушевського, хоч і нав'язують певні романтичні асоціації, вочевидь, є більш складними й розмитими в інтелектуальному та культурному сенсі. Скажімо, автор *«Історії України-Руси»* розмірковує *«чи громада мала відповідну енергію й сили, щоб відповідно реагувати на такі поклики (занепад централізованої влади. – Авт.)»*³⁵⁴.

У такому ж руслі він характеризує метаморфози братського руху, зокрема підкреслює, що *«вся енергія й сила брацьких організацій була зведена до узьких меж релігійної полеміки, оборони прав і традицій православної віри і в тяжкій боротьбі, яку прийшлося перебути за неї, вичерпалися сили й енергія брацьких організацій»*³⁵⁵.

В іншій студії історик зауважує, що *«братчики хотіли звернути всі сили й енергію в тім загальнім піднесенні ідеального змісту життя»*³⁵⁶.

Дивовижно співзвучно виглядає і його освітлення українського козацтва. «*Козаччина*, що положила такі глибокі сліди на всім життю Східньої України, тільки на одну хвилину зрушила всю українською територією, а потім, *траплячи силу і енергію, відступала все далі на схід*, поки нарешті Дніпро не став її західною границею»³⁵⁷.

Зазначимо, що у подібному дусі М.Грушевський представляє й оцінює і т.зв. різноманітні чинники історичного руху, приміром, іноземні вторгнення, зокрема монголо-татарські завоювання. «*Незвичайна екстензивність*, нечуваний розмах монгольських завоювань без кінця розширення перспективи їх політичних плянів, і контакт з кожною новою територією вів за собою ідею завоювання – аж поки не ослабла ся сила екстензивности. *Пляно-Карпіні*, що побував в Орді ще в сім часі монгольської сили, чув сю енергію безграничної екстензивности і віддав се почуте в своїм оповіданню...»³⁵⁸

Схожі пасажі споглядаємо і на сторінках авторського курсу «Всесвітня історія в короткім огляді».

Наприклад, у відповідному контексті репрезентовано становище середньовічної Європи. «Хрестоносні походи, котрі ми оглянули тут в зв'язку з їх впливами на жите європейського Сходу, були характеристичним показником нових течій і сил західної Європи. – підкреслює М.Грушевський. – *Не вважаючи на державне роздробленне і політичну безсильність* серед усобиць і замішань, що характеризують її з кінцем X і потім в XI століттю, *в ній наростали культурні й економічні сили, а з ними й суспільна енергія*»³⁵⁹.

Виглядає, що ці сентенції продукують зіставлення з традиційною семантикою романтичного історіописання з його протиставленням чи домінацією різних площин, сфер, або персональних і колективних героїв на авансцені минувшини, котрі виказують метафізичний / ідеалістичний підтекст. Проте часто-густо концепт «енергія» в історичному письмі М.Грушевського вживається щодо найрізноманітніших явищ і процесів минувшини. Ба більше, діапазон цього застосування є настільки багатоманітним, що його годі звести до якогось однозначного потрактування.

Приміром, у текстах М.Грушевського йдеться про «*психічну енергію промислу*»³⁶⁰, «*торговельну енергію*»³⁶¹, «*торгово-промисловою енергію*»³⁶², «*техніку праці*» та її «*енергетику*»³⁶³, «*засоби*

революційної енергії» й «акумулявану енергію»³⁶⁴, «воєнну енергію козащини»³⁶⁵, «войовничу енергію» арабів, якій іслам надав «релігійну мету» та вивів на шлях творення державної організації³⁶⁶, «імперіалістичну енергію» колоніальних імперій³⁶⁷, «колонізаційну енергію українського племені»³⁶⁸, «розмах колонізаційної енергії»³⁶⁹ чи «масу енергії» колонізації³⁷⁰, «культурну енергію»³⁷¹, «убуток енергії, яка могла б бути приложена на безпосередній арені світової культури, серед котроїсь з великих світових суспільностей»³⁷² і т.п. Причому М.Грушевський доволі часто висвітлює й оцінює різноманітні історичні події з перспективи тих чи інших спалахів / спадів чи приливів / відливів «енергії», зокрема навіть вирізняє «енергію інтенсивну» й «енергію екстенсивну».

Скажімо, він пише, що «після короткого піднесення своєї сили й енергії за Болеслава Сміливого», Польща вступає у добу спаду³⁷³. Водночас М.Грушевський зауважує, що «добі найвищої сили Руської держави, якою являється правління Володимира, хронологічно відповідає така ж доба найвищої екстенсивної сили иншої великої слов'янської держави – Польської, що разом з тим як держава Руська поширюється серед східньо-словянського розселення, старається зібрати під своєю властю розселення західньо-слов'янське»³⁷⁴.

Морські набіги козаків 1624 р. історик розглядає у контексті «того розмаху екстенсивної козацької енергії, який виявляється в тодішніх походах»³⁷⁵. У цьому ж руслі автор представляє перебіг подій 1648 р., себто у розпал Хмельниччини. «Народний рух не дійшов до повної інтенсивності – бо еміграція відкрила інший вихід, і народня енергія пішла в сторону меншого супротивлення. – підкреслює М.Грушевський. – Енергія екстензивна ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійності України була вбита – за ціну її територіального розширення»³⁷⁶.

Календарну реформу 1582 р. (заміну Юліанського календаря – Григоріанським, себто введення нового стилю літочислення), запроваджену римським папою Григорієм XIII, він подає у світлі того, як вона «потрясла цілою суспільністю й викресала з неї нові запаси енергії»³⁷⁷, «нові іскри відпорної енергії»³⁷⁸. Натомість Брестську церковну унію 1596 р. історик потрактовує як таку, що «внесла роздвоєнне серед православних і їх енергію обернула на внутрішню боротьбу»³⁷⁹.

Більше того, М.Грушевський послугується зазначеним концептом не тільки з перспективи репрезентації масштабних процесів і явищ, а й окремих соціальних станів, верств і прошарків. Наприклад, він обстоює думку про *«незвичайне завзяте й енергію»* селянства у другій половині XVI – першій половині XVII ст.³⁸⁰, *«суспільну енергію»* львівського міщанства XVI ст.³⁸¹ та ін. Та найбільше до фокусу «енергетичного» представлення потрапляє українське козацтво, котре М.Грушевський уважав одним із найважливіших факторів української історії кінця XVI–XVII ст.

У вступних нотатках до сьомого тому *«Історії України-Руси»* історик згадує про козацтво та його *«розмах енергії»* та *«розріст козацької сили й екстенсивної енергії»* в перших двох десятиліттях», яким присвячує навіть окремі розділи (глави)³⁸². Більше того, М.Грушевський стверджує, що *«вона (козачина. – Авт.) зростала й росла своєю власною стихійною силою. Тільки свої сили й свою енергію вона обертала не на оборону границь, як хотіло собі правительство, але на далеко інтереснішу й видатнішу партизанську війну з “поганством” – походи на “улуси” татарські й турецькі “лупленне чабанів татарських” та купецьких караванів»*³⁸³.

Зауважимо, що історик навіть висловлює думку про *«еволюційну енергію»*, котру розглядає з перспективи внутрішніх засобів та мотивів організації козацтва³⁸⁴. Наприклад, М.Грушевський згадує про те, що *«екстенсивна й організаційна енергія козаччини»* розгорталася у річищі польських урядових реформ, яка надала козацтву *«першу легітимацію як правовій організації»*³⁸⁵. Водночас він звертає увагу на своєрідну і досить суперечливу роль тогочасних панів, які *«сильно причинялися розросту сил і енергії козацької»*. Своєю участю чи підмогою козацьким походам вони (магнати. – Авт.) розколисували динамічну енергію козаччини і приготувляли, приспішали його організаційний процес»³⁸⁶.

Та найголовніше є те, що, попри руйнівну «мілітарну енергію» М.Грушевський убачав у козацтві потужну «творчу силу»! *«Стихія на перший погляд руїна, антикультурна, козачина під сею руїною покривкою крила в собі енергію творчу, далеко в більшій мірі, ніж той польсько-шляхетський елемент...»*³⁸⁷.

Відзначимо, що у такому ж дусі автор представляє і взаємини козацтва з іншими станами й верствами українського суспільства. «З того часу як козачина стала формою емансипації від панського

права та живого протесту против нього, вона мала за собою сільські і дрібноміщанські маси й могла у них черпати силу і поміч стільки, скільки лише могла проявити сама сили й енергії екстензії»³⁸⁸.

Загалом М.Грушевський досить часто означає становище різних соціальних спільнот на теренах усесвітньої минувшини вживаючи концепти «сили» й «енергії». Наприклад, він згадує про «енергію» японської військової верстви XVI в., котрій було «вказано широкі перспективи в заграничних, завойовничих війнах»³⁸⁹ чи пише про «незмірну енергію» американських піонерів на Дикому Заході³⁹⁰.

Втім, М.Грушевський розглядає у відповідному світлі не тільки окремі події, соціальні верстви та стани, а й знакові явища і процеси минувшини, з якими пов'язувалися, іноді навіть отожднювалися цілі історичні епохи.

Наприклад, історик обстоює думку, що Велику грецьку колонізацію VII ст. до н.е. значною мірою спричинила «нова енергія», котра виділилася під час внутрішньої боротьби у тогочасних містах-державах³⁹¹.

Подібним чином, М.Грушевський розглядає й добу Відродження, коли «проповідь прав індивідуальности як з одного боку попихала до незвичайного напруження енергії, до блиску і слави, так з другого боку вироджувалася в безпринципність, у погоню за успіхами й приємностями життя без усякого морального стриму»³⁹². Водночас М.Грушевський вважає, що релігійні гасла, кінець-кінцем перевели «суспільну енергію» у русло запеклих і кривавих релігійних воєн другої половини XVI ст.³⁹³

У цьому ж річищі історик розглядає чеське національне відродження XIX ст., яке асоціювалося із загальним пробудженням та успіхами слов'янства, котрі, у свою чергу, «незвичайно підносили енергію чеського руху»³⁹⁴. Зазначимо, що другу половину XIX ст. він пов'язував із «характеристичним для сеї доби незмірним розширенню екстенсії»³⁹⁵ політичної, соціальної й економічної енергії, ся тенденція охопити і використати в душі своїх тенденцій всю землю, весь наш земний світ, зробити його весь своєю ареною являється одним з особливо цікавих моментів»³⁹⁶.

Врешті-решт, маркерами «енергії» й «сили» М.Грушевський щедро оперує й на ниві представлення видатних історичних постатей. Отож він наділяє «великою силою» чи «незвичайною

(«незрівняною») енергією» («розмахом енергії») цілу низку визначних постатей української і східноєвропейської історії. Відтак до цієї славетної когорти потрапили такі знакові історичні особистості як великий князь київський Володимир Великий³⁹⁷, галицько-волинський князь Роман Мстиславич³⁹⁸, великий князь литовський Свидригайло³⁹⁹, черкаський та канівський староста Дмитро Вишневецький⁴⁰⁰, гетьман Богдан Хмельницький⁴⁰¹ та ін.

Вельми показовою у цьому сенсі видається авторська сентенція про Б.Хмельницького. «Порівнянне Хмельницького з його співробітниками й наступниками власне дає справжню міру сьому чоловікови, і ми розуміємо, яка, при всій стихійности й несвідомости – *страшенна сила* була в сім чоловіку, чому підіймався він так високого над хвилями сього великого народнього повстання...», – зауважує історик⁴⁰². Недаремно сучасні дослідники висловлюють думку, що «Грушевський без особливих труднощів приймав Хмельницького як неоромантичного героя – талановитого полководця й імпульсивного, харизматичного вождя, – але відмовлявся розглядати його як героя в позитивістському сенсі»⁴⁰³.

Власне, М.Грушевський доволі часто послуговується мірою «сили» чи «енергії» щодо окреслення й оцінки різних історичних діячів. Скажімо, у такому дусі він згадує великого князя київського Ярослава⁴⁰⁴ польського короля Владислава I Локетєка⁴⁰⁵, великого князя литовського Вітовта⁴⁰⁶, князя та відомого письменника-полеміста Андрія Курбського⁴⁰⁷, греко-католицького митрополита Потія⁴⁰⁸, великого гетьмана коронного Станислава Жолкевського⁴⁰⁹, великого канцлера коронного Єжи Оссолінського⁴¹⁰, черкаського полковника Максима Кривоноса⁴¹¹, печерського архимандрита, згодом митрополита київського та галицького Петра Могилу⁴¹², шведського короля Карла X Густава⁴¹³, гетьмана Якова Острянина⁴¹⁴ та ін.

Натомість князю К.-В.Острозькому він закидає «*брак визначної індивідуальности, енергії й витривалости*»⁴¹⁵, а політичні плани Данила Галицького характеризує як такі, що «не тримаються купи: *бракує їм консеквенції й енергії в переведенню*, і тому його заходи виходять такими уривковими, а результати зовсім ілюзоричними»⁴¹⁶.

М.Грушевський неодноразово уживає зазначені мірила вартості й стосовно визначних діячів європейської та всесвітньої історії.

Наприклад, він обстоює думку, що саме «*напружена воєнна енергія*» дозволила королю франків Карлу Великому посісти виняткове становище в Європі у 790-х роках, якого не мав «ніхто з германських володарів»⁴¹⁷. У такому ж дусі історик оцінює й відомого французького реформатора та ініціатора політики меркантилізму, генерального контролера фінансів Ж.-Б.Кольбера за часів короля Людовіка XVI Бурбона, котрий «*нову енергію* вніс до сих (торгівельних. – *Авт.*) операцій»⁴¹⁸. Не становить винятку і славнозвісна постать Першого консула Французької республіки й майбутнього французького імператора Наполеона I Бонапарта, про якого М.Грушевський зауважує, що він протягом 1802-1803 рр. дійшов до «*незвичайної сили*»⁴¹⁹.

Вочевидь, низку схожих авторських пасажів можемо віднайти і щодо ряду інших дійових осіб на теренах української та світової минувшини як у великій оповіді М.Грушевського, так і у його інших студіях.

Зрештою, історик наділяє «силою» й «енергією» етнонаціональні спільноти, себто національні «одиниці», «індивідуальності» й «особини», точніше народ чи «народу масу». Приміром, він відмічає, що «слов'янському характеру *не бракувало енергії*»⁴²⁰.

Втім, М.Грушевський згадує й про національну «енергію» інших народів у своїх публіцистичних писаннях, зокрема про «енергію» відродженого національного життя «литвинів»⁴²¹, про «польську національну енергію»⁴²² і т.п.

Зрештою, у великому тексті «енергія» виступає як одна з найважливіших прикмет історичного життя, котра часто-густо спрямовує його перебіг, задає інтенсивність та загальний темп історичних перетворень тощо. У рецензійному огляді, присвяченому огляду теорії Яна Пейскера, історик відзначає, що «*етнічна енергія* як і всяка иньша *має також свої границі експанзії*»⁴²³, себто терени поширення.

Недаремно уже у вступних нотатках до першого тому М.Грушевський стверджує, що «боротьба з степом протягом кілків забирає *енергію* народа, його вищих верств і правительств»⁴²⁴. Більше того, у першому томі «Історії української літератури» він висловлюється ще категоричніше, зокрема пов'язує витрату «енергії» саме з опануванням території, котра стає ареною колонізаційних змагань східного слов'янства з кочівниками. «Се й стає історичним

завданням українського народу від сього моменту (V-VI ст. – *Авт.*). – зазначає вчений. – Завдання незвичайно тяжке, в котре він ложить всю свою силу, розтрачує всю свою енергію протягом півтори тисячі літ – і досі ще не може досягнути сього результату, передусім – через недостачу скільки-небудь твердих природних границь сеї багато обдарованої природою, та не вимежованої, не відграниченої фізичними границями території»⁴²⁵.

Зауважимо, що М.Грушевський, як правило, апелює до «народної (національної) енергії», коли представляє критичні, переломні періоди української минувшини. Приміром, він пише про «розбудження відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті, повної економічної руїни та поневолення», що спричиняє культурно-національний та релігійний рух наприкінці XVI ст.⁴²⁶

Схожі авторські розумування споглядаємо і щодо початку XVII ст., ознаменованого низкою козацьких повстань і виступів. «В новім столітті під покривкою “українського своєвільства” наростала соціальна опозиція українських мас і національна енергія українського елементу, що спасала від розкладу і загибелі українське життя»⁴²⁷.

У такому ж контексті сприймається й протрактуванням М.Грушевським козацьких кампаній 1637 та 1638 рр. супроти поляків, які, на його думку, «становлять властиво оден вибух динамічної енергії, що нагромадилася в українській людности за останні літа»⁴²⁸.

У іншому місці він зауважив, що «величезній більшості їх (сучасників. – *Авт.*) кидалась в очі не та невичерпана, невгавуча, непереможна енергія народнього руху, котра вражає нас, – а тяжкість удару, заданого йому в кампанії 1637-8 року»⁴²⁹. Автор навіть зазначає, що «ся невгасима енергія повстання (1638 р. – *Авт.*), яка приганяла все нові й нові маси зревольтованого народу в ряди повстання нагороджуючи всі страти»⁴³⁰.

Та найбільше концептом «енергія» історик послугується, коли висвітлює й представляє добу Хмельниччини. Саме у цьому річищі історик потрактовує різноманітні вияви творчості й організації «народної маси», котра розгорталася незважаючи на таку тривалу, тяжку та криваву війну. «Не вважаючи на те, що народня енергія мусіла бути скуплена перед усім коло оборони, могутня

динаміка життя і будівництва відчувалось і в інших сферах життя: в економіці і культурі», – зазначає М.Грушевський⁴³¹.

Втім, він послугується означеним концептом і тоді, коли висвітлює драматичні військові події, приміром, страшну Берестецьку катастрофу 1651 р. та становище, що склалося після цієї поразки на українських землях. «Депресія, зневіра, ворожнеча, що під впливом берестецької трагедії, під вражінням глибоких пережитих страждань, прокинулися в українських масах против козацької верстви й її проводирів, коли не пройшли – то принаймні втратили свою гострість. Під впливом енергії, виявленої керуючим осередком, нарід почув свою суцільність, і не рахуючися більше з дефектами внутрішніх відносин, замкнувся в собі, звернувши всі сили на самооборону. Перелом стався так скоро – на протязі кількох тижнів – що польські політики і коменданти, які власне будували свої пляни повного приборкання України власне на сих моментах депресії, зневіри і знеохочення до козацького проводу, майже нічого не встигли досягнути», – стверджує історик⁴³².

Окрім того, М.Грушевський розмірковує й про джерела енергії Хмельниччини – «великого народного зриву». Причому він звертає увагу на роль міст у піднесенні й розвою цієї національної революції. «Міста дали величезні контингенти козацтву і старшині, без сумніву не тільки квантитовно, кількісно, але і якісно – своєю інтелігенцією, організаційною ініціативою й енергією вони відіграли величезну роль в формації нового ладу», – наголошує М.Грушевський⁴³³.

Сучасні науковці по-різному пояснюють ця своєрідну «апологію енергії» й «життєвої сили». Одні вважають, що вона пов'язана із несподіваною присутністю «елементів модернізму в здавалось би традиційній, народницько-позитивістській “Історії України-Руси”»⁴³⁴, зокрема у «культурних і символічних структурах» (харизматична модель), хоч і відзначають нез'ясованість інтелектуальних витоків таких віталістичних / неоромантичних складових у текстах М.Грушевського⁴³⁵.

С.Плохій навіть висловлює думку, що під впливом «неоромантичної історіографії він (М.Грушевський. – Авт.) оздобив свої популярні історії (і якоюсь мірою академічну “Історію України-Руси”) героїчними образами предків, що їхні подвиги мали надихати нові покоління українців»⁴³⁶.

Натомість інші дослідники розглядають «енергетичний» концепт із перспективи класичної моделі науковості, зокрема у контексті засвоєння мовного коду, який відповідав фізікалістській, механістичній картині світу⁴³⁷. Ба більше, висловлюється думка про концепцію «універсальної енергії» як трансцендентальної категорії («метафізичного концепту»), яка «належала рівночасно як простору неоромантизму, так і позитивізму»⁴³⁸.

Зауважимо, що у текстах М.Грушевського споглядаємо потвердження різних сучасних прочитань, або потрактувань його текстів, які досить добре «уживаються» поміж собою!

Приміром, у «Історії української літератури» можемо віднайти довгезне цитування (майже на цілу сторінку!) з відомого фрагмента Ф.-В.Ніцше «Про початок поезії», в якому, зокрема, йдеться про «магічну» чи «стихійну силу» культової пісні та її ритму⁴³⁹. Варто згадати й про тодішні інтелектуальні настрої і культурні впливи, зокрема про захоплення ніцшеанством і його славнозвісним культом «життєвої сили», витоки якого сягають культурної доби романтизму. Ці інтелектуальні віяння та реакції досить добре простежуються і в австро-угорському, і російському культурному просторі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Втім, М.Грушевський апелював і до законів «фізичного світу», наприклад, відкриттів А.Ейнштейна, удостоєного 1921 р. Нобелівської премії, котрі порівнював зі студіями на ниві соціології й етнології. «Паралельно з тим як *геніяльний фізик Айнштайн викликав глибокий переворот в оцінці наших понять про закони фізичного світу*, в світовій робітні йшли менш показні і ефектні, але в кінцевих висновках не менш важні для оцінки наших теоретичних осягнень досліди над історією основних підстав людської мисли та їх залежності від соціальних відносин», – відзначає історик у рецензійному огляді 1924 р.⁴⁴⁰ Більше того, у своєму курсі зі всесвітньої історії він зауважує, що «*принцип “заховання енергії”*» уставлений німецьким фізиком Гельмгольцом дав можливість поставити на твердий ґрунт монізм, одність матеріального життя»⁴⁴¹.

Зрештою, інтелектуальні й культурні впливи на історичне письмо М.Грушевського, вочевидь, були багатозаровими та різновекторними, котрі складно нав'язати до єдиної дослідницької стратегії чи однобічно генералізувати.

Видається, що концепт «енергії» у великому тексті М.Грушевського, зокрема у «козацькому циклі» томів «Історії України-Руси», був своєрідним доповненням / корекцією / розширенням того достатньо формалістичного й унітарного факторного підходу, виплеканого у надрах первісного чи «першого» позитивізму. До того ж, історик тлумачив «енергетичний» концепт послугуючись кількісно-якісною шкалою (екстенсивний / інтенсивний). Такі означення почасти нагадують відомі позитивістські опозиції, котрі дослідники вживали на ниві історії для того, щоб осягнути культурну та соціальну площини минувшини: якість / кількість, квалітативний / квантитативний і т.п.

Отож модернізація традиційного / класичного у великому тексті М.Грушевського відбувалася у напрямку розширення натуралістичної («органічної») програми репрезентації соціального та культурного світу, до якої вводилися концепти віталізму, енергетизму, психологізму, соціологізму та ін. Варто наголосити, що послідовний еволюціонізм автора «Історії України-Руси» суттєво ускладнював представлення переломних, критичних подій, ситуацій, періодів національної історії.

Якщо згадати ще й про його упереджене ставлення до традиційних інструментів позитивістських дослідницьких стратегій – генералізації та формалізації фактографічного матеріалу, котрий зазвичай «вміщували» у стислі «формули» і узагальнення, то можемо справді-таки уявити масштаб, багатоманітність та складність проблем, з якими зіткнувся М.Грушевський конструюючи велику національну оповідь. Скажімо, у вступі до першої книги дев'ятого тому автор укотре формулює свої вимоги щодо опрацювання й представлення фактологічної канви, зокрема наголошує, що він «старався не схематизувати, не спрощувати його (фактичний зміст. – Авт.) штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання...»⁴⁴².

Така будова української історії, котру історик у вступі до першого тому, хоч із застереженням, але все ж таки уподібнив до гегелівської тріади – теза (княжа доба), антитеза (народна чи козацька) й синтеза (століття українського відродження)⁴⁴³, виглядає напрочуд складною.

За великим рахунком, багатотомна національна історія М.Грушевського, потребувала введення низки спеціальних перехідних

періодів, які слід було «розмістити» та «вписати» поміж великими фазами чи епохами. Відтак, за слушним спостереженням С.Плохія, ця конструкція містила «два занепади» (середина XIV ст. та друга половина XVIII ст.) і «два відродження» (кінець XVI – початку XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя⁴⁴⁴.

Варто наголосити, що М.Грушевський навіть увів до свого історичного письма термін «перше відродження», щоб відрізнити його від відродження XIX ст. Більше того, у «Історії української літератури» друга книга п'ятого тому навіть має назву «Перше відродження» (1580-1610 рр.)⁴⁴⁵. Натомість відродження XIX ст. історик інколи називав «другим відродженням» чи «новим відродженням»⁴⁴⁶.

Вочевидь, така складна концептуалізація вимагала докладного й рельєфного відтворення різноманітних шарів минувшини, передусім, соціального та культурної площини, в межах яких здебільшого розгорталося історичне життя «народної маси».

З цієї перспективи М.Грушевський потребував таких дослідницьких інструментів, які дедалі більше виходили поза стилеві межі позитивізму, хоч і не поривали з його епістемологічними настановами повною мірою. Наразі йшлося про представлення не тільки швидкоплинних подій і перетворень «народного життя», а й про репрезентацію переходу суспільства від одного «якісного» стану до іншого, себто від уповільненого, розміреного чи дещо прискореного еволюційного плину історичного буття до його несподіваного швидкого розвою, великого розмаху, ба навіть раптового спалаху і, врешті-решт, вибуху!

Таке представлення завжди було Ахіллесовою п'ятою позитивістського історіописання, позаяк багатообіцяючі дослідницькі стратегії зорієнтовані на об'єктивізм, детермінізм, жорстку каузальність, закономірність, стабільність і суцільну генералізацію на полі політичної чи економічної історії, часто-густо виявлялися недієвими та безпорадними, коли поставала нагальна потреба осягнути духовні, культурні, соціальні виміри минувшини. Давалася ознаки й досить складна просторово-регіональна конфігурація українського історичного процесу, розділеного поміж різними державними організаціями чи навіть цивілізаційними комплексами, котра творила власні соціокультурні терени, на яких розгорталися різні конфлікти і змагання (унійні, політичні, господарські, соціальні, етнічні, культурні і т.п.).

Таким чином, не тільки вимоги конструювання українського минулого, а й інтелектуальні віяння та виклики початку ХХ ст. настійно підштовхували М.Грушевського до модернізації свого історичного письма, зокрема вищезгаданих концептів – енергії та солідарності. Ці дефініції вживаються ученим як для окреслення й означення колективних уявлень, так і для розкриття та освітлення розмаїтого побутування самого суспільства.

Недаремно історик, часом застосував обидва терміни разом⁴⁴⁷, оскільки як солідарність, так і енергія видавалися йому важливими засобами, котрими організується «громадянство». «Успіхи держави в організованості, розвитку *суспільної енергії й солідарності* посилюють його шанси у зовнішній боротьбі і навпаки», – підкреслює М.Грушевський в одній із публіцистичних заміток, написаної у розпал Першої світової війни⁴⁴⁸.

Більше того, солідарність була одним із найважливіших джерел нагромадження та передачі «суспільної енергії». На його думку, «спеціальні, зібрані по певній соціальній симпатії, а не біологічному інстинкту *групи* (їх називають через те “симпатичними групами”, хоч ся назва звучить дещо дивно), *перехресуючись або входячи в різні відносини між собою, проймають, скріплюють і соціалізують своїми елементами солідарности і кооперацію всю племінну, або й ширше – народню масу, дають їй інтенсивнішу, акумульовану соціальну енергію*»⁴⁴⁹.

Зрештою, історичне життя уявлялося М.Грушевському як своєрідне чергування епох піднесення й занепаду, котрі він репрезентував як періоди нагромадження і втрати «енергії», або історичні етапи, на яких домінували «солідарні» інтереси, що згуртовували та сполучали «народні маси» (національна солідарність) і, навпаки, проміжки історичного часу, коли гору брали егоїстичні устремління соціальних спільнот – класів, станів, верств, прошарків і навіть окремих груп (соціальна чи класова солідарність).

Приміром, у передмові до «Початків громадянства (генетична соціологія)», котра підписана 1 травня 1921 р., автор зауважує: «Добу, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції против індивідуалізму і клясовости новішого “цівілізованного ладу” та повороту до колективизму і солідарности»⁴⁵⁰.

Така модернізація великої української оповіді та її провідного героя – народу / нації, хоч і була споріднена з позитивістськими

канонами, проте суттєво трансформувала останні і навіть виходила поза їхні межі, позаяк уводила до авторської конструкції національного минулого, спертої здебільшого на критично-аналітичні та логіко-раціоналістичні складові, ірраціональні, інтуїтивні компоненти. У широкому сенсі ці включення, з одного боку, призначалися для подолання тієї державно-політичної дискретності й етнокультурної розмитості українського історичного життя (чергування відроджень і занепадів у великому тексті М.Грушевського!), а, з іншого, підпорядковувалися телеологічній репрезентації минувшини України, що мала увінчатися новим потужним відродженням нації і, врешті-решт, інтенсивним національним розвоєм!

¹ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (З нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Т.91, № 12. – С.347.

² Грушевський М. На порозі століття (присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т.13, № 2. – С.77

³ Хобсбаум Э. Век Империи. 1875-1914 / Пер. с англ. Е.С.Юрченко, В.П.Белоножко; научн. ред. А.А.Егоров. – Ростов н /Д., 1999. – С.219

⁴ Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков, 1861. – С.62.

⁵ [Куліш П.О.] Жизнь Куліша // Куліш П. Твори: У 2 т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є.Нахліка. – К., 1994. – Т.1. – С.262.

⁶ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране / Упоряд. Р.С.Міщук; прим. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. – К., 1991. – С.524

⁷ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч.4: [Європа в 1789-1848 pp.] – С.107.

⁸ Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В.В.Кравченка. – Харків, 2001. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С.569.

⁹ Його ж. Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С.171.

¹⁰ Мішле. Історія Франції. Як Мішле написав свою книгу (Уривки з передмови 1869 р.) // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г.Рохкіна. – [Харків], 1929. – С.126.

¹¹ Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е.Дюркгема і школа М.Грушевського // Записки Ніжинського ін-ту соціального виховання. – Ніжин, 1932. – Вип.12. – С.46.

¹² Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленню: Наук. щорічник 1926 / За ред. К.Грушевської. – [К.], 1926. – Вип.1/2. – С.117.

¹³ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. – Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921. – XII, 352 s.; La mentalité primitive par L.Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine – Travaux de l'Année sociologique). – Paris: F.Alcan, 1922. – III, 537 p.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. – 1921. – Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. – 1924. – Heft 1-2) // Україна. – 1924. – № 4. – С.152-153.

¹⁴ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: I. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ (Львів). – 1900. – Т.37. – С.1.

¹⁵ Франк С.Л. Очерк методологии общественных наук. – М., 1922. – С.25.

¹⁶ Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2006. – Т.2: Образы прошлого. – С.294.

¹⁷ Лампрехт К. История германского народа / Пер. с нем. П.Николаева. – М., 1894. – Т.1, ч.1/2. – С.20.

¹⁸ Ювілей академіка М.С.Грушевського 1866-1926. I. Ювілейні зачідання. II. Привітання. – К., 1927. – С.127.

¹⁹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ (Львів). – 1922. – Т.133. – С.8.

²⁰ Ювілей академіка М.С.Грушевського. – С.27.

²¹ Там само. – С.8.

²² Дорошенко Д. Рец. на кн. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ–Львів, 1913. Т.8, ч.1. – 315 с. // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Т.64, № 11. – С.377; Його ж. Огляд української історіографії / Упорядк. та вступн. ст. Ю.Пінчука, Л.Гриневич. – 3-є вид., репринт. – К., 1996. – С.193.

²³ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». – 1935. – № 12] // Укр.історик. –1984. – № 1/4. – С.37.

²⁴ Томашівський С. Нова книжка – нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904 // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т.29, № 1. – С.44, 45.

²⁵ Франко І. Причинки до Історії України-Руси. – Львів, 1912. – С.153.

²⁶ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники): Ш. Михайло Грушевський // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С.96.

²⁷ Лавріненко Ю. Михайло Грушевський (літературна сільвета) // Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933. Поезія. – Проза. – Драма. – Есей / 3-є вид. – К., 2004. – С.918.

²⁸ Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – Київ–Львів–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1998. – С.37.

²⁹ Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) – Львів, 1999. – С.85.

³⁰ Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західно-європейської і американської історіографії // Визвольний шлях. – 1967. – № 2. – С.179.

³¹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.219.

³² Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння // Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – С.56.

³³ Ницше Ф. О пользе и вrede истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т / Сост., ред., вступ. ст. и прим. К.А.Свасьяна. – М., 1990. – Т.1. – С.174.

³⁴ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський... – С.350.

³⁵ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року). – Мюнхен–Нью-Йорк, 1973. – С.3.

³⁶ Оглоблин О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окр. літ. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.292, арк.43.

³⁷ Грушевський М. [Передмова] // Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. – Львів, 1898. – Т.1 [1-е вид.]: До початку XI віка. – С.[1].

³⁸ Його ж. По виборах // Його ж. Наша політика. – Львів, 1911. – С.117.

³⁹ Его же. Украина и украинство // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С.12-13.

⁴⁰ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. –Edmonton, 1992. – P.106-107, 134-135; Idem. Rival Grand Narratives of National History. Russian / Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's past (1772-1991) // Österreichische-Osthefte. Zeitschrift für Mittel-, Ost und Südosteuropaforschung. – Wien, 2000. – Jahrgang 42, h.3/4. – S.146-147; Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М.Климчука. – К., 2011. – С.116-117.

⁴¹ Плохій С. Вказ. праця. – С.119-122, 157-159.

⁴² Разбор дела в Киевском Окружном Суде (Киевлянин. 1907 года, № 280) // К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908. – С.26.

⁴³ Разбор дела в Киевской Судебной Палате (Киевлянин. 1908 года, № 17) // Там же. – С.35.

⁴⁴ Листування Михайла Грушевського [з М.Біляшівським, Ф.Вовком, В.Дорошенком та В.Липинським] / Ред. Л.Винар; упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич. – Київ–Нью-Йорк, 2001. – С.167.

⁴⁵ Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes / autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. – Leipzig, 1906. – Bd.1: Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates.– VIII, 754 s.

⁴⁶ Грушевський М. Киевская Русь / Извлечение из 2-го укр. изд. – СПб., 1911. – Т.1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства. – С.III.

⁴⁷ Его же. История Украинского козачества: До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 и 8 т. «Исторії України-Руси». – К., 1913. – Т.1: До начала XVII в. – 408 с.; То же. – К., 1914. – Т.2: Первые десятилетия XVII в. – 476 с.

⁴⁸ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми... – С.97, 99.

⁴⁹ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука... – С.32.

⁵⁰ Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л.Винар. – К., 2006. – 662 с.

⁵¹ Грушевський М. Спомини / Публ. та прим. С.Білокопя; передмова Ф.Шевченка // Київ. – 1988. – № 9. – С.125.

⁵² Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто, 1981. – С.18.

⁵³ Дописувачі по інший бік радянського кордону вважали, що існують рукописи принаймні ще кількох томів «Історії української літератури», доведених до революції 1848 р. Див., докладніше: М-ський М. Надмогильний пам'ятник і літературна спадщина М.Грушевського // Діло (Львів). – 1937, 7 лютого. – № 27. – С.5-6; Новий і останній том Історії М.Грушевського // Тризуб (Париж). – 1937. – № 6. – С.29.

⁵⁴ Ця студія готувалася у двох версіях – «вузькій» (популярній) та «ширшій» (науковій) протягом 1915-1916 рр., коли М.Грушевський перебував на засланні у Сибірську та Казані, а також після переїзду до Москви. Крім того, автор сподівався продати російськомовний переклад «Всесвітньої історії» московському кооперативному товариству видавничої та друкарської справи «Задруга», проте не реалізував цього задуму. Див.: Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – С.28; Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С.110-111. «Ширша» версія «Всесвітньої історії» мала вийти у вигляді низки окремих студій, з яких були опубліковані тільки дві праці – «Середні віки Європи» (К., 1917) та «Старинна історія. Греко-римський світ» (К., 1918). Рукопис першої студії М.Грушевського, з якого мав розпочатися цикл праць із всесвітньої історії, присвячений найстаршим культурам Давнього Сходу, загинув у пожежі будинку Грушевських під час артилерійського обстрілу Києва 8 січня 1918 р. більшовицькими військами під приводом М.Муравйова. Див.: Грушевський М. Старинна історія. Греко-римський світ. – К., 1918. – С.2; Корчинський М. Коли горів дім Михайла Грушевського (8 січня 1918 р.) // Діло (Львів). – 1937, 27 берез. – № 67. – С.7; «Вужча» версія планувалася у семи ча-

стинах, але тільки шість частин було опубліковано упродовж 1917-1918 рр. Див.: Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917-1918. – Ч.1-6. Вважають, що сьома частина, присвячена початку ХХ ст. («Останні десятиліття») й анонсована друкарнею акціонерного товариства «Петро Барський в Києві», світу так і не побачила. Скорочений і адаптований до дидактичних потреб «вузький» варіант цього огляду всесвітньої історії був опублікований 1920 р. Див.: Грушевський М. Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – Київ-[Wien], 1920. – Ч.1–2.

⁵⁵ Томашівський С. Нова книжка... – С.43.

⁵⁶ Дорошенко Д.І. – Шелухин С.П. [автограф листа 17 квітня 1924]. У збірці «Листи від Демченко, Денисенко, Дорошенко, Деметренко, Зеркаль, Ісаєвич та інших осіб на літери Д-3-І [до С.Шелухина]» // ЦДАВО України, ф.3695, оп.1, спр.238, арк.64.

⁵⁷ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С.62.

⁵⁸ Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С.97.

⁵⁹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І.Бречак. – Київ–Кембридж, 1991. – С.18.

⁶⁰ Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський – історик... – С.75.

⁶¹ Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // Укр.історик. – 1999. – Т.36, № 2/4. – С.54.

⁶² Гоцуляк В. Історіографічна думка про М.Грушевського і українську історичну науку його доби. – Черкаси, 1996. – С.140; Тельбак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Передмова Л.Тимошенка. – Нью-Йорк – Дрогобич, 2002. – С.175.

⁶³ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Укр. історик. – 1966. – № 1/2. – С.35.

⁶⁴ Грушевський М. Рец. на публ.: Коцовский В. Исторично-литературные заметки до «Слова» о полку Игоревым (передрук із справоздання гімназії академічної за р.1893). – 42 с. // ЗНТШ (Львів). – 1895. – Т.5. – С.10.

⁶⁵ Його ж. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. – Львів, 1894. – С.11.

⁶⁶ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений. – С.40.

⁶⁷ Ястребов Ф. «Тому девятого перша половина» Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – ДВУ, 1928. – Т.9, перша половина. – 601 с. // Прапор марксизму. – 1930. – № 1: (січ.-лют.). – С.147.

⁶⁸ Доманицкий В. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1903. – Т.4. – 532 с. // Киевская старина. – 1903. – № 12. – С.163.

⁶⁹ Покровский М.Н. Историческая наука и борьба классов: (Историографические очерки, критические статьи и заметки). – М.-Л., 1933. – Вып.1. – С.77.

⁷⁰ Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševskýj M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) VIII. Band, 1. Teil. 1626-1638. 2. Auflage. Kyjiv-L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638-1648. 2. Auflage. Kyjiv-Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviťi. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648-1650. 2. Auflage. Kyjiv-Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650-1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654-1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S. 605-1630.)] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Bd. VI. – S.382-383.

⁷¹ Герасимчук В. Михайло Грушевський... – С.15.

⁷² Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. – С.3

⁷³ Домбровський О. Критичні завваги І.Франка до «Історії» М.Грушевського // Укр.історик. – 1970. – № 1/3. – С.130.

⁷⁴ Запис засідань конференції «Михайла Грушевський і сучасна історична думка» (29 вересня 1996 р.) // Михайло Грушевський і українська історична наука. – С.315.

⁷⁵ Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський – історик... – С.73.

⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т.3 [репринт 2-го вид.]: До року 1340. – С.63, 169; Його ж. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т.5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII в. – С.366; Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.6: Жите економічне. Культурне. Національне XIV-XVII віків. – С.248 (прим.5).

⁷⁷ Щербина В. Рец. на вид.: *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi*. Vol. II. Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. – Львів, 1897. – Т.2: Люстрації королівщини в землях Перемиській і Сяноцькій з р. 1565 // *Киевская старина*. – 1898. – № 1. – С.26-27.

⁷⁸ Його ж. Рец. на вид.: *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi*. Vol. II. Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. – Львів, 1895. – Т.1: Люстрації королівщин в землях Галицькій, Перемиській з р. 1565-66 // *Киевская старина*. – 1896. – № 7/8. – С.40-41.

⁷⁹ Грушевський М. Економічний стан селян в Сяніцькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1900. – Т.3. – С.2 (прим.1).

⁸⁰ Его же. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С.VI.

⁸¹ Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С.109; Нечухрин А.Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в.–1917 г.): Монография. – Гродно, 2003. – С.140-141.

⁸² Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки // ЗНТШ (Львів). – 1911. – Т.103. – С.13.

⁸³ Грушевський М. Рец. на кн.: Ключевский В. Курс русской истории. – М., 1904. – Ч.1. – 456, 4 с.; Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. – СПб., 1903. – Ч.1: Киевская Русь (с VI до конца XII века). – 173 с.; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под ред. проф. М.В.Довнар-Запольского. – М., 1904. – Т.1. – VII, 639 с. // ЗНТШ (Львів). – 1905. – Т.47. – С.6.

⁸⁴ Франко І. Вказ.праця. – С.56.

⁸⁵ Василенко М. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ-Львів, 1913. – Т.8, ч.1. – 315 с. // Україна. – 1914. – № 3. – С.83.

⁸⁶ Пичета В. Рец. на кн. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ-Львів, 1913. – Т.8, ч.1. // Українська жизнь. – 1914. – № 3. – С.129.

⁸⁷ Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т.1. – С.XIX.

⁸⁸ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.4.

⁸⁹ Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [1-е вид.]. – С.2.

⁹⁰ Органіцизм – термін, запропонований англійським фізіологом Дж. Холдейном 1918 р., хоч органічні концепти побутували у соціо-гуманітаристиці, зокрема в історіописанні, протягом усього ХІХ ст. і навіть раніше.

⁹¹ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. – М., 1977. – Т.3: Философия духа. – С.80.

⁹² Его же. Философия истории / Пер. А.М.Водена. – СПб., 1993. – С.147-152.

⁹³ Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе ХІХ века / Пер. с англ. под ред. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитоновна. – Екатеринбург, 2002. – С.108.

⁹⁴ Шеллинг Ф.В.И. Сочинения: В 2 т. / Сост. и ред. А.В.Гулыга. – М., 1989. – Т.2. – С.359.

⁹⁵ Шеллинг Ф. В. Й. фон. Из праці «Про суть німецької науки» // Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л.Рудницький, О.Фешовець. – Ів.-Франківськ, 2003. – С.359.

⁹⁶ Органологія – термін, який запропонував німецький філософ Е.Трьольч. Див.: Трьольч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Отв. ред. и авт. послесловия Л.Т.Мильская. – М., 1994. – С.238.

⁹⁷ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.13.

⁹⁸ Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905-6 р. – К., 1906. – С.119.

⁹⁹ Його ж. На порозі століття... – С.79.

¹⁰⁰ Від пізньюлатинськ. *resonvalescentia* – одужання, себто організм на стадії одужання. Див.: Грушевський М. На порозі століття. – С.78.

¹⁰¹ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1996. – Т.9: Роки 1650-1654, кн.1: (Хмельниччини роки 1650-1653). – С.318.

¹⁰² Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1: Від Куруківщини до Кумейщини (1626-1638). – С.10.

¹⁰³ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т.4 [репринт 2-го вид.]: XIV-XVI віки – відносини політичні. – С.184.

¹⁰⁴ Вормс Р. Общественный организм / Под ред. и с пер. А.С.Трачевского. – СПб., 1897. – С.3, 45.

¹⁰⁵ Риккерт Г. Философия жизни / Пер. с нем. – К., 1998. – С.338.

¹⁰⁶ Грушевський М. Польсько-українські мотиви // Його ж. З біжучої хвилі. – С.68.

¹⁰⁷ Його ж. «Малі діла» // Його ж. Наша політика. – С.66.

¹⁰⁸ Його ж. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Отд. оттиск из сб. «Статьи по славяноведению». – СПб., 1904. – С.3.

¹⁰⁹ Його ж. Рец. на кн. Белов Е.А. Русская история до реформы Петра Великого. – СПб., 1895. – V, 479, 8 с. // ЗНТШ. – 1895. – Т.8. – С.6.

¹¹⁰ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.17.

¹¹¹ Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [1-е вид.]. – С.3-4.

¹¹² Его же. Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки // Его же. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С.161-162.

¹¹³ Его же. Украинцы [в Австро-Венгрии] // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А.И.Кастелянского. – СПб., 1910. – С.153.

¹¹⁴ Плохий С. Вказ. праця. – С.183.

¹¹⁵ Грушевський М. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.16; Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т.2 [репринт 2-го вид.]: XI-XIII вік. – С.1.

¹¹⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.5.

¹¹⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.142.

¹¹⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.293.

¹¹⁹ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1997. – Т.9: Роки 1654-1657, кн.2: (Хмельниччини роки 1654-1657). – С.1405.

¹²⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.308.

¹²¹ Там само. – С.339.

- ¹²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.151.
- ¹²³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.390.
- ¹²⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.213.
- ¹²⁵ Там само. – С.209.
- ¹²⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.790.
- ¹²⁷ Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т.50, № 5. – С.210.
- ¹²⁸ Його ж. «Малі діла» // Його ж. Наша політика. – С.59.
- ¹²⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.137, 475.
- ¹³⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.360.
- ¹³¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.1.
- ¹³² Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.151.
- ¹³³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.49.
- ¹³⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.500.
- ¹³⁵ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч.2: [XIII-XVI вв.]. – С.131.
- ¹³⁶ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.4.
- ¹³⁷ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.7: Козацькі часи – до р. 1625. – С.VIII.
- ¹³⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.126
- ¹³⁹ Там само. – С.128.
- ¹⁴⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.184.
- ¹⁴¹ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2: Початки Хмельниччини (1638-1648). – С.201; Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1495.
- ¹⁴² Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.84.
- ¹⁴³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.562, 686.
- ¹⁴⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.263.
- ¹⁴⁵ Там само. – С.401.

¹⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.306.

¹⁴⁷ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Львів, 2002. – С.33.

¹⁴⁸ Грушевський М. «Малі діла» // Грушевський М. Наша політика. – С.66.

¹⁴⁹ Його ж. З нашого культурного життя // Його ж. Наша політика. – С.97.

¹⁵⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.2.

¹⁵¹ Його ж. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу (Відчит проф. М.Грушевського на науковій академії, споряженій дня 1-ого падолиста 1898 р. на пам'ятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури) // Літературно-науковий вістник. – 1898. – Т.4, № 11. – С.75-76.

¹⁵² Його ж. Старинна історія... – С.156.

¹⁵³ Його ж. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – С.3.

¹⁵⁴ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського. – С.51.

¹⁵⁵ Грушевський М. Останні романи Г.Сінкевича. Два відчити М.Грушевського. Читані в львівськім «Клубі Русинок» 14 (26) і 17 (29) червня 1895 р. [відбитка із «Зорі». – Львів, 1895. – Ч.14-17]. – Львів, 1895. – С.50.

¹⁵⁶ Його ж. Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці // Його ж. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. – К., 1917. – С.29-30.

¹⁵⁷ Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави... – С.77.

¹⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.224.

¹⁵⁹ «Задня земля» (нім.), себто простір на околиці цивілізації чи прилегла до неї територія.

¹⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.412.

¹⁶¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.255.

¹⁶² Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.118-119.

¹⁶³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.20, 613; Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.657.

- ¹⁶⁴ Його ж. На переломі // Його ж. На порозі Нової України. – С.8.
- ¹⁶⁵ Його ж. Історія й її соціально-виховуюче значіння. – С.57
- ¹⁶⁶ Його ж. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т.1. – С.86.
- ¹⁶⁷ Його ж. На українські теми. З новорічних думок // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т.49, № 1. – С.46.
- ¹⁶⁸ Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця. – С. XXVI.
- ¹⁶⁹ Грушевський М. Киевская Русь. – С. III-IV.
- ¹⁷⁰ Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. – S.4
- ¹⁷¹ Грушевський М. Вступні уваги // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [1-е вид.]. – С.2.
- ¹⁷² Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.1.
- ¹⁷³ Там само. – С.38.
- ¹⁷⁴ Там само. – С.130.
- ¹⁷⁵ Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження... – С.76.
- ¹⁷⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.401, 501.
- ¹⁷⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.301.
- ¹⁷⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.503.
- ¹⁷⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.490-491.
- ¹⁸⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.295.
- ¹⁸¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.26.
- ¹⁸² Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.249.
- ¹⁸³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.102.
- ¹⁸⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.141.
- ¹⁸⁵ Там само. – С.2.
- ¹⁸⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.196.
- ¹⁸⁷ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.80.
- ¹⁸⁸ Там само. – С.88
- ¹⁸⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.564.

- ¹⁹⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.19.
- ¹⁹¹ Там само. – С.18.
- ¹⁹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.168.
- ¹⁹³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.138.
- ¹⁹⁴ Там само. – С.141.
- ¹⁹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.VI.
- ¹⁹⁶ Его же. Украина и украинство. – С.18.
- ¹⁹⁷ Його ж. Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – Ч.2. – С.206.
- ¹⁹⁸ Його ж. Рец. на кн.: Wundt W. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. – 1917-1920. – Bd. VII-X // Україна. – 1924. – № 1/2. – С.179.
- ¹⁹⁹ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.148.
- ²⁰⁰ Февр Л. Суд совести истории и историка // Февр Л. Бои за историю / Отв. ред. А.Я.Гуревич. – М., 1991. – С.11.
- ²⁰¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.VI.
- ²⁰² Нечухрин А.Н. Указ. соч. – С.26-27.
- ²⁰³ Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки (XV-XVIII в.). – К., 1894. – С.III.
- ²⁰⁴ Його ж. Історія й її соціально-виховуюче значіння. – С.58.
- ²⁰⁵ Гермайзе О. Ювілей української науки. – С.98.
- ²⁰⁶ Багалій Д.І. Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії. – С.198.
- ²⁰⁷ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.20.
- ²⁰⁸ Там само. – С.20.
- ²⁰⁹ Крупницький Б. М.Грушевський і його історична праця. – С.XXVII.
- ²¹⁰ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського... – С.42.
- ²¹¹ Нечухрин А.Н. Указ. соч. – С.77.
- ²¹² Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії... – С.5.
- ²¹³ Там само. – С.5.

- ²¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.1.
- ²¹⁵ Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Харків, 2010. – С.348.
- ²¹⁶ Грушевський М. Історія українського народу // Український народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – СПб., 1914. – Т.1. – С.38.
- ²¹⁷ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.79.
- ²¹⁸ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – [Wien], 1921. – С.38-39.
- ²¹⁹ Там само. – С.39.
- ²²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.87.
- ²²¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.293.
- ²²² Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8[репринт 2-го вид.], ч.3: Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). – С.103.
- ²²³ Його ж. Всесвітня історія в короткі огляді. – К., 1918. – Ч.5: По-заєвропейські краї в останніх століттях. – С.79.
- ²²⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.VIII.
- ²²⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.599.
- ²²⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.VII.
- ²²⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.19.
- ²²⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.18.
- ²²⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.549.
- ²³⁰ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.17.
- ²³¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.398.
- ²³² Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.536.
- ²³³ Його ж. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Його ж. Духовна Україна. Збірка творів / Упоряд. та додатки І.Гирича, О.Дзюби, В.Ульяновського. – К., 1994. – С.139.
- ²³⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.276.
- ²³⁵ Его же. Единство или распадение? // Грушевский М. Освобождение России... – С.55-56.
- ²³⁶ Его же. Вопрос об украинских кафедрах... – С.173.

²³⁷ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). – Б.м., 1985. – С.61; Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.11.

²³⁸ Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ-Черкаси, 2000. – С.109.

²³⁹ Плохій С. Вказ. праця. – С.43, 46.

²⁴⁰ Там само. – С.287.

²⁴¹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.31.

²⁴² Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси... – С.10.

²⁴³ Його ж. Богданові роковини // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т.39, № 8. – С.210.

²⁴⁴ Его же. Украинцы [в России] // Формы национального движения... – С.315.

²⁴⁵ Там же. – С.315.

²⁴⁶ Грушевський М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Его же. Освобождение России... – С.44-45; Його ж. Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6. – С.2.

²⁴⁷ Его же. Украина и украинство. – С.13-14.

²⁴⁸ Там же. – С.14.

²⁴⁹ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений. – С.41.

²⁵⁰ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.6.

²⁵¹ Його ж. Вступні уваги // Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. – Львів, 1904. – Т.1 [2-е вид., розширене]: До початку XI віка. – С.5.

²⁵² Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [1-е вид.]. – С.2.

²⁵³ Його ж. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.7-8.

²⁵⁴ Его же. Украина и украинство. – С.27.

²⁵⁵ Энциклопедический словарь издателя Ф. Павленкова / 4-е изд. – СПб, 1910. – Стб.3003-3004.

- ²⁵⁶ Блок М. Апология истории или ремесло историка / Пер. Е.М.Лысенко; прим. А.Я.Гуревича. – М., 1973. – С.63.
- ²⁵⁷ Грушевський М. Україна и українство. – С.28.
- ²⁵⁸ Данилов В.В. М.А.Максимович в работе «Словом о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исследований и статей под ред. чл.-кор. АН СССР В.П.Адриановой-Перетц. – М.-Л., 1950. – С.291.
- ²⁵⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.3.
- ²⁶⁰ Його ж. Останні романи Г.Сінкевича... – С.46.
- ²⁶¹ Його ж. На українські теми. 3 новорічних думок. – С.56.
- ²⁶² Його ж. Підстави Великої України. Село // Його ж. На порозі Нової України. – С.36.
- ²⁶³ Его же. Украинцы [в Австро-Венгрии]. – С.156.
- ²⁶⁴ Плохій С. Вказ. праця. – С.316.
- ²⁶⁵ Грушевський М. На українські теми. 3 новорічних думок. – С.47.
- ²⁶⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.25.
- ²⁶⁷ Его же. Украина и украинство. – С.12.
- ²⁶⁸ Його ж. З нашого культурного життя // Його ж. Наша політика. – С.95.
- ²⁶⁹ Там само. – С.94.
- ²⁷⁰ Грушевський М. Всесвітня історія в короткі огляді. – Ч.5. – С.20.
- ²⁷¹ Його ж. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник. 1929 / За ред. К.Грушевської. – [К.] 1930. – Вип.3. – С.12.
- ²⁷² Плохій С. Вказ. праця. – С.181.
- ²⁷³ Грушевський М. Вопрос об украинских кафедрах... – С.164.
- ²⁷⁴ Його ж. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.8.
- ²⁷⁵ Там само. – С.16.
- ²⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С. 63.

- ²⁷⁷ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.86.
- ²⁷⁸ Раковський І. Перші виклади проф. М.Грушевського у Львові: Спогади // Краківські вісті. – 1945, 11 лют. – № 31. – С.3.
- ²⁷⁹ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.14.
- ²⁸⁰ Там само. – С.15.
- ²⁸¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.58.
- ²⁸² Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.16.
- ²⁸³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.8 (прим.4).
- ²⁸⁴ Там само. – С.60; Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.1.
- ²⁸⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.VII-VIII.
- ²⁸⁶ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.75.
- ²⁸⁷ Его же. История украинского народа. – С.120.
- ²⁸⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.260
- ²⁸⁹ Там само. – С.238.
- ²⁹⁰ Там само. – С.498.
- ²⁹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.270.
- ²⁹² Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.91.
- ²⁹³ Там само. – С.14.
- ²⁹⁴ Там само. – С.16.
- ²⁹⁵ Грушевський М. Богданові роковини... – С.208-209.
- ²⁹⁶ Його ж. Хмельницький і Хмельницина // Його ж. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. – К., 1917. – С.62.
- ²⁹⁷ Плохій С. Вказ. праця. – С.213.
- ²⁹⁸ Грушевський М. [Передне слово] // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.6.
- ²⁹⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.842.
- ³⁰⁰ Його ж. [Передне слово] // Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.6.
- ³⁰¹ Его же. История украинского народа. – С.216.

- ³⁰² Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1483.
- ³⁰³ Його ж. Культурно-національний рух... – С.139.
- ³⁰⁴ Савальский В.А. Критика понятия солидарности в социологии О.Конта // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – Ч.361, № 9. – С.96.
- ³⁰⁵ Грушевський М. Рец. на кн.: Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.148.
- ³⁰⁶ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.63.
- ³⁰⁷ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.29
- ³⁰⁸ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.67.
- ³⁰⁹ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.255.
- ³¹⁰ Там само. – С.300.
- ³¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.369, 371-372.
- ³¹² Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.223, 240.
- ³¹³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.44.
- ³¹⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.48.
- ³¹⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.297.
- ³¹⁶ Там само. – С.50.
- ³¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.498.
- ³¹⁸ Його ж. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Грушевський М. З політичного життя Старої України. – С.7.
- ³¹⁹ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. / 2-е вид. – К., 1917. – Ч.1: [до XIII в.]. – С.86.
- ³²⁰ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.212.
- ³²¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.594.
- ³²² Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.293.
- ³²³ Там само. – С.141
- ³²⁴ Там само. – С. VIII.
- ³²⁵ Грушевський М. Культурно-національний рух... – С.233.
- ³²⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.388.
- ³²⁷ Там само. – С.395.

- ³²⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух... – С.251; Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.435.
- ³²⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.842.
- ³³⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.400.
- ³³¹ Там само. – С.400.
- ³³² Грушевський М. Культурно-національний рух... – С.189.
- ³³³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.402.
- ³³⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.732.
- ³³⁵ Там само. – С.115.
- ³³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.508.
- ³³⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.245.
- ³³⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1485.
- ³³⁹ Там само. – С.1493.
- ³⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.116; ч.3. С.52, 166.
- ³⁴¹ Його ж. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.10, ч.1: (Роки 1657-1658). – С.155.
- ³⁴² Його ж. Українсько-руське літературне відродження... – С.77-78.
- ³⁴³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.1.
- ³⁴⁴ Там само. – С.130.
- ³⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С. 159.
- ³⁴⁶ Його ж. На українські теми. З новорічних думок. – С.44.
- ³⁴⁷ Його ж. Культурно-національний рух... – С.154.
- ³⁴⁸ Його ж. Ілюстрована історія України. – Київ-Відень, 1921. – С.487.
- ³⁴⁹ Его же. Украина и украинство. – С.13.
- ³⁵⁰ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.113.
- ³⁵¹ Його ж. Старинна історія... – С.55.
- ³⁵² Його ж. Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – Ч.2. – С.197.
- ³⁵³ Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – СПб., 1874. – Т.2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – С.371-372.

- ³⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.209.
- ³⁵⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.538.
- ³⁵⁶ Його ж. Культурно-національний рух... – С.190.
- ³⁵⁷ Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров... – С.212-213.
- ³⁵⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.162.
- ³⁵⁹ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.1. – С.139.
- ³⁶⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.119.
- ³⁶¹ Там само. – С.75.
- ³⁶² Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.90.
- ³⁶³ Його ж. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. – С.4.
- ³⁶⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1486.
- ³⁶⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.87; Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.612.
- ³⁶⁶ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.1. – С.90.
- ³⁶⁷ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.5. – С.133.
- ³⁶⁸ Его же. Украина и украинство. – С.13.
- ³⁶⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.23.
- ³⁷⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.119.
- ³⁷¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.977.
- ³⁷² Його ж. З нашого культурного життя. – С.98.
- ³⁷³ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.27.
- ³⁷⁴ Його ж. Середні віки Європи. – К., 1917. – С.99.
- ³⁷⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.526.
- ³⁷⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.87.
- ³⁷⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.466.
- ³⁷⁸ Там само. – С.462.
- ³⁷⁹ Там само. – С.488.
- ³⁸⁰ Там само. – С.269.
- ³⁸¹ Там само. – С.499.

- ³⁸² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.ІХ.
- ³⁸³ Там само. – С.105.
- ³⁸⁴ Там само. – С.130.
- ³⁸⁵ Там само. – С.141.
- ³⁸⁶ Там само. – С.99.
- ³⁸⁷ Там само. – С.271.
- ³⁸⁸ Там само. – С.400.
- ³⁸⁹ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.11.
- ³⁹⁰ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.5. – С.19
- ³⁹¹ Його ж. Старинна історія... – С.20.
- ³⁹² Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.73.
- ³⁹³ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч.3: [XVII-XVIII вв.]. – С.3.
- ³⁹⁴ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.4. – С.129
- ³⁹⁵ Extentio (лат.) – розгинання, витягування кінцівок, або інших частин тіла.
- ³⁹⁶ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.5. – С.3.
- ³⁹⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.481.
- ³⁹⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.222.
- ³⁹⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.187.
- ⁴⁰⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.114.
- ⁴⁰¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.162; Те саме. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.3. – С.185; Те саме. – Т.9, кн.2. – С.1490.
- ⁴⁰² Його ж. Богданові роковини... – С.209.
- ⁴⁰³ Плохій С. Вказ. праця. – С.314-315.
- ⁴⁰⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.2.
- ⁴⁰⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.128.
- ⁴⁰⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.137; Те саме. – Т.7. – С.10.
- ⁴⁰⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.442.
- ⁴⁰⁸ Там само. – С.570.

- ⁴⁰⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.214.
- ⁴¹⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.3. – С.6.
- ⁴¹¹ Там само. – С.47.
- ⁴¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.418, 424.
- ⁴¹³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.918.
- ⁴¹⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.294.
- ⁴¹⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.481-482.
- ⁴¹⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.82.
- ⁴¹⁷ Його ж. Середні віки Європи. – С.30.
- ⁴¹⁸ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.3. – С.119.
- ⁴¹⁹ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.4. – С.30.
- ⁴²⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.314.
- ⁴²¹ Його ж. На українські теми. Похорони унії [до польського святкування 500-ліття Грюнвальдської перемоги] // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т.51, № 8. – С.296.
- ⁴²² Его же. Независимая Польша и автономная Галиция // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С.65.
- ⁴²³ Його ж. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. – С.18.
- ⁴²⁴ Його ж. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.15.
- ⁴²⁵ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.86-87.
- ⁴²⁶ Його ж. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.19.
- ⁴²⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.271.
- ⁴²⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.258.
- ⁴²⁹ Там само. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.3.
- ⁴³⁰ Там само. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.303.
- ⁴³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.976.
- ⁴³² Там само. – Т.9, кн.1. – С.318.
- ⁴³³ Там само. – Т.9, кн.2. – С.1502.

⁴³⁴ Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука... – С.97.

⁴³⁵ Там само. – С.88-89.

⁴³⁶ Плохій С. Вказ. праця. – С.411.

⁴³⁷ Ващенко В.В. «Історія як фізика»: М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії // УДЖ. – 2007. – № 4. – С.145.

⁴³⁸ Там само. – С.150.

⁴³⁹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.1. – С.69-70

⁴⁴⁰ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.146.

⁴⁴¹ Його ж. Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – Ч.2. – С.202.

⁴⁴² Його ж. [Переднє слово] // Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.6.

⁴⁴³ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.20.

⁴⁴⁴ Плохій С. Вказ. праця. – С.186.

⁴⁴⁵ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К, 1995. – Т.5, кн.2: Перше відродження (1580-1610 рр.). – 352 с.

⁴⁴⁶ Його ж. Ілюстрована історія України. – С.485.

⁴⁴⁷ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.63; Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.9.

⁴⁴⁸ Его же. Новый год // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С.8.

⁴⁴⁹ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.111.

⁴⁵⁰ Його ж. Переднє слово // Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.4.

**ЗАЧИСТКА ІДЕОЛОГІЧНОЇ ТЕРИТОРІЇ
НАПЕРЕДОДНІ ЗАСНУВАННЯ ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ АН УРСР.
Д.І. БАГАЛІЙ І БІЛЬШОВИЦЬКА РЕПРЕСИВНА
МАШИНА В ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ**

Взаємини Дмитра Івановича Багалія (1857-1932) з радянською владою отримали детальне висвітлення у працях відомого українського історика В.В. Кравченка¹. Проте останні роки життя вченого представлено недостатньо повно. Архівні матеріали (головним чином, епістолярій Д.І. Багалія) дозволяє пролити додаткове світло на ці стосунки.

Обережно зустрівши встановлення влади рад², Д.І. Багалій дуже швидко активно включився у процес розбудови нового ладу. Його, як і багатьох інших українських науковців, не міг не підкупити курс на українізацію³. Вчений, скоріш за все, більше тішився з можливості вільно працювати на користь України, ніж повірив у більшовицьку ідеологію⁴. Д.І. Багалій намагався діяти у звичний для себе спосіб: використовував потрібну режиму риторичу, декларував свою лояльність, але при цьому намагався провадити у життя українські інтереси. З радянською владою це працювало до певного часу. Поступово почала намічатися зміна політики і зазвучали перші тривожні дзвоники. Один з них пролунав по лінії Херсонського бюро Секції наукових робітників Д.І. Багалій, як голова Центрального бюро, отримав лист, у якому його просили позитивно вплинути на долю професора Херсонського Інституту народної освіти (далі ІНО) Д.А. Зінчука. Останній здобув освіту у Петербурзькій Духовній Академії та на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. З 1907 р. став доцентом і почав читати лекції у Петербурзькій Духовній Академії, звідки у 1919 р. перейшов до Херсонського ІНО. Наукові зацікавлення, на той час вже професора, становили

історія його рідної землі – Холмщини та єгиптологія, а вільне володіння англійською та німецькою мовами дозволяли йому слідувати за зарубіжною історіографією. Не маючи власної родини, він все життя присвятив суто науковій роботі, відмовляючись від позаінститутських заробітків. І ось проти Д.А. Зінчука було розпочато кампанію за зняття його із посади, що для нього означало позбавлення засобів до прожиття. Головними звинуваченнями проти нього висувались відвідування церкви (релігійність) та ідеологічна невитриманість у «марксистському напрямі» курсу історії класової боротьби. Ця подія викликала значні хвилювання серед викладачів, і навіть почало лунати запитання: «А чия черга за Зінчуком?»⁵.

М.Є. Слабченко зі свого боку повідомляв Д.І. Багалію, що проти нього теж висунули цілий ряд звинувачень, зокрема з приводу того, що він, нібито під впливом М.С. Грушевського, не поїхав до Москви на Першу всесоюзну конференцію істориків-марксистів, не сприйняв ініціативу Одеського ІНО приєднатися до ухвали Президії ВУАН щодо С.О. Єфремова, не був присутнім у Харкові під час надання докторського ступеню М.І. Яворському. Вченому закидали навіть відмову річної давнини виступити у п'ятницю на великодньому тижні та викладати на вчительських курсах. У кінцевому підсумку адміністрація заявила: «сопоставляя все означенные факты, мы получаем, т[ак] ск[азать], комплекс, свидетельствующий, что Вы не с нами» і почала пошук кандидатур на заміщення посади М.Є. Слабченка. Останній був непевен чи вдасться йому залишитись в ІНО до кінця 1929 р.⁶.

Згаданий вище московський з'їзд істориків-марксистів (грудень 1928 – січень 1929 р.) особливо відзначився своїм негативним ставленням до української історичної науки. На ньому голова української делегації – М.І. Яворський виступив із доповіддю «Про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці», у якій оголосив економічний матеріалізм, націонал-марксизм, етнографізм ворожими марксизму і боротьбу з ними назвав головним завданням історика. Але, за іронією долі, у виступі П.О. Горіна він сам був звинувачений у пропагуванні немарксистських поглядів на історію України. Більше того, під впливом промови М.М. Покровського, з'їзд, не зважаючи на

членство у КП(б)У та Товаристві істориків-марксистів, затаврував без винятків всю українську історичну науку як «націоналістичну», а її представників – «націонал-шовіністами»⁷. З'їзд викликав у Д.І. Багалія значне занепокоєння, якого він не міг приховати⁸.

На Україні тим часом почалась боротьба з «яворщиною». М.І. Яворського оголосили «ідеологічним шкідником», виключили з усіх організацій, при цьому звинувативши у навмисному розвалюванні їх роботи. У середині 1930 р. він переїхав до Ленінграду⁹. Характерно, що у цей непростий для нього час, М.І. Яворський шукав моральної та матеріальної підтримки саме у Д.І. Багалія. Збереглося 5 його листів. Д.І. Багалій, не дивлячись на свою звичайну обережність, принаймні один раз листовно відповів і, більше того, не відмовив у проханні позичити 200 крб.¹⁰ В останньому листі від 22 квітня 1930 р. М.І. Яворський повідомляв, що з нього зняли звинувачення і за два-три роки обіцяли поновити членство у партії¹¹. Але майже за рік його заарештували і відправили на Соловки¹².

Д.І. Багалій не міг не відчувати, що ситуація починає ставати дедалі непередбачуваною та загрозливою і для нього самого. В.В. Кравченко слушно зауважив, що приблизно з 1930 р. «кільце навколо Багалія поступово, але неухильно звужувалося. У радянській пресі вже розпочиналася кампанія критики, спрямована персонально проти нього»¹³. Головним об'єктом критики представників «партійної науки», хоч і продовжував залишатися М.С. Грушевський, але прізвище Д.І. Багалія почало згадуватися поруч з його¹⁴. За декілька років перед цим у великій статті з нагоди ювілею М.С. Грушевського¹⁵, яка потім з невеликими скороченнями була включена і до «Історіографічного вступу» до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті», Д.І. Багалій заявив, що визнає його схему «за правильну щодо української історії; вона правильна і з теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш ніж тисячоліття...»¹⁶. У цих працях вчений подав аналіз тільки наукової діяльності М.С. Грушевського, ухилившись від оцінки політичної, для якої, на його думку, «ще не настав час»¹⁷. Така позиція Д.І. Багалія була піддана нищівній критиці у рецензії Ф. Ястребова¹⁸, а трохи згодом Т.Т. Скубицького. Останній

прямо вказав, що значну загрозу для позицій істориків-марксистів становить «довольно влиятельная и до сих пор слабо разоблаченная» група псевдомарксистів у складі Д.І. Багалія, О.П. Оглоблина, М.І. Яворського, О.Ю. Гермайзе, М.Є. Слабченка¹⁹.

На цей час Д.І. Багалій вже мав досвід полеміки з істориками-марксистами. Але якщо дискусія з М.І. Яворським, хоч і була позбавлена толерантності з боку останнього, все-таки мала ознаки науковості²⁰. Ф. Ястребов і Т.Т. Скубицький фактично виставили Д.І. Багалію ультиматум з боку влади, зажадавши його перетворення на ідеологічного бійця, який має дати «класову» оцінку науковим працям і суспільним поглядам вже не тільки М.С. Грушевського, а й В.Б. Антоновича, М.Ф. Владимирського-Буданова, І.В. Лучицького, В.С. Іконникова, М.П. Василенка, М.Є. Слабченка, О.Ю. Гермайзе та ін.²¹ При цьому думка самого Д.І. Багалія була режиму вже не цікава: його відповідь Т.Т. Скубицькому, редагований М.М. Покровським «Історик-марксист» відмовився друкувати (вона побачила світ тільки у 1990 р.), хоч у ній він і запевняв, що історіософічну концепцію М.С. Грушевського він рішуче не сприймає і багато зробив для викриття т.зв. «яворщини» та «шкідницької, контрреволюційної» діяльності істориків М.Є. і Т.М. Слабченків, О.Ю. Гермайзе і С.О. Єфремова²².

Згадані вище статті фактично являли собою ідеологічну підтримку наступу радянської влади на українську науку. Звинувачення щодо Академії наук, висловлені у цих публікаціях, мали цілком конкретні наслідки: того ж року ВУАН зазнала перевірки і чистки кадрів. Н.Д. Полонська-Василенко повідомляла Д.І. Багалію, що з Академії станом на 12 серпня 1930 р. «вичищені» 27 осіб, 12 з яких – з Історико-Філологічного Відділу. Серед них, зокрема, були: дружина В.Б. Антоновича – К.М. Мельник-Антонович та члени родини М.С. Грушевського – О.О. Грушевська, Г.С. Шамрай²³.

Працівники, звільнені таким чином, не мали права на пенсійне забезпечення ані за віком, ані за вислугою років і фактично позбавлялися владою засобів до прожиття. У листі до Д.І. Багалія К.М. Мельник-Антонович зазначала: «Доведеться може піти за прикладом Щербаковського²⁴, бо мені без пенсії нічим жити, а подавати запоганеного документа теж не можна так само, як і залишати його після себе і на мені буде за те вічний сором»²⁵.

1931 року О.П. Оглоблин змушений був пережити арешт (йому висунули звинувачення – «протаскування українського націоналізму в наукову роботу», але звільнили за нестачею доказів)²⁶ та принизливу процедуру «дискусії» з приводу його праць, яка відбулась 27-28 травня 1931 р. за ініціативи Київського філіалу Товариства істориків-марксистів. Н.Д. Полонська-Василенко була там присутня і написала Д.І. Багалію лист, у якому детально описала побачене: «Останній день – 28, публіки було дуже мало, взагалі її було мало і тому було в актовім залі погано чути. Виступали студент, студентка, Кокошко, Баранович (той поклав на нього всю відповідальність за нашу комісію²⁷: брак соцзмагання, шефства, ударництва тощо); сам О.П. [Оглоблин] – який визнав в значній мірі свої хиби, [зокрема] рецензії на Слабченка та Яворського, і, як кажуть, цей виступ відбився добре на наслідках. Наступними виступали Загрецький та Скубицький. Той, між іншим, закидав, що він цитує Фельдмана, який є член товариства, на чолі якого, як почесний голова, стоїть Пілсудський»²⁸.

Результатом обговорення стала резолюція, у якій праці О.П. Оглоблина визнавались немарксистськими і він виключався з лав істориків-марксистів, але права працювати в Академії наук та викладати не позбавлявся. При цьому з обуренням відмічався виступ К.С. Антиповича, який став на захист свого вчителя²⁹.

Всі ці події викликали у Д.І. Багалія страх за власну долю. Він нещиро писав О.П. Оглоблину, що не знає наслідків «дискусії» про його праці (хоч прекрасно знав про них із листа Н.Д. Полонської-Василенко) і повідомляв його про звільнення з Харківського Інституту історії української культури, пояснюючи цей крок спочатку запровадженням колективної роботи, через що зі складу співробітників Інституту випадали усі не харків'яни³⁰, а потім – нестачею посад наукових співробітників для аспірантів, які завершили навчання³¹.

Д.І. Багалію було дуже незручно написати О.П. Оглоблину про це рішення. Він спочатку просив Н.Д. Полонську-Василенко повідомити свого колегу, мотивуючи це тим, що сам цього зробити не може, оскільки не знає його адреси³². Потім Д.І. Багалій знов згадав про постанову Інституту вже у спільному листі до Н.Д. Полонської-Василенко та О.П. Оглоблина: «Шановний Олександр Петрович! Вже в попередньому листі я прохав

Нат[алю] Дм[итровну] переказати Вам неприємну для Вас постанову нашого Інститута, що він взагалі вирішив не вводити в члени і співробітники тих, хто проживає за межами Харкова. Це викликано плянвою роботою членів Інститута, що можуть фактично вести лише ті, хто проживає в Х[аркові]. На цій підставі принциповій, а не персональній президія одхилила і Вашу пропозицію про поновлення Вас членом Інститута, як і В.О. Романовського»³³ і лише після цього повідомив останнього особистим листом³⁴.

Д.І. Багалій декілька років виступав з численними заявами та деклараціями на підтримку радянської влади, виголошував промови, у яких вимагав нещадної кари «контрреволюціонерам» (процес СВУ), засуджував «пригноблення трудящих мас» Західної України, викривав діячів української «контрреволюційної» еміграції тощо³⁵. В.І. Вернадський дивувався у листі до А.Ю. Кримського: «Господи Боже мой, что он говорит и что он пишет, как он откровенно сжигает то, чему так пылко и открыто недавно поклонялся!»³⁶. С.О. Єфремов у щоденнику висловився ще більш категорично: «...краще загинути, ніж здобувати ласки шляхами Багалієвими»³⁷.

Не дивлячись на всю цю діяльність, Д.І. Багалій змушений паралельно розпочати і кампанію самокритики. З 23 листопада по 1 грудня 1931 р. проходила остання сесія ВУАН, на якій він був присутній. На ній Д.І. Багалій виступив із критикою своєї роботи як голови не так давно створеної Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст.³⁸ Зберігся також уривок його листа до редакції часопису «Комуніст», у якому зазначається, що на Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури в порядку «критики і самокритики» розглянуто 10-й том її збірника праць. Як редактор тому Д.І. Багалій взяв на себе усю відповідальність за його «ідеологічні хиби і недоліки» і визнавав, що «не засвоєно значною частиною членів кафедри чіткої марксо-ленінської методології»³⁹.

1932 р. розпочався для ВУАН із перевірки праць українських філософів на предмет наявності у них троцькізму. Прихильниками ідей Л.Д. Троцького визнали О.І. Загорулька, І.І. Врону, Я. Розанова, які працювали у Комісії філософсько-соціологічній при Кафедрі марксизму-ленінізму Академії наук. Разом з ними до

групи «троцькістів» потрапив і секретар II Відділу О.М. Камішан⁴⁰. Згодом ці науковці були репресовані.

Звістка Н.Д. Полонської-Василенко про виявлення в Академії «троцькістів» не могла не викликати у Д.І. Багалія побоювань, що незабаром можуть так само засудити і його праці і спонукала прискорено готуватися до прилюдного каяття.

У своєму записнику ще за грудень місяць 1931 р. під числами 21, 22, 23 та 24 він записав: «складати допов[ідь] про себе», над чим і працював до 28 січня 1932 р., дня коли захворів на грип⁴¹. За цей час Д.І. Багалієм було написано 4 самокритичних нариси, які мали засвідчити визнання ним потреби стати «войовничим матеріалістом, боротись за партійність в історичній науці..., непримиренно поставившись до свого минулого об'єктивізму»⁴². Якщо раніше це йому заважав зробити «спокійний темперамент», то тепер він обіцяв «викривати і засуджувати не лише свої старі праці з буржуазною ідеологією, виправляючи їхню хибну методологію, а й чужі праці в галузі української історії»⁴³. Своїми «великими хибами» вчений визнав схвальний відгук на «Огляд української історіографії» Д.І. Дорошенка, недостатню «ідеологічну» характеристику В.Б. Антоновича, відсутність критики М.С. Грушевського⁴⁴. Якщо раніше Д.І. Багалій говорив, що оцінювати ідеологію останнього «не на часі», то тепер зазначав, що «не мав на це часу»⁴⁵. Крім цього, він також всіляко намагався відхреститися і від своїх слів про визнання схеми, покладеної в основу «Історії України-Руси», стверджуючи, що «мав на увазі Київський початок історії України, а не його концепцію, якої я зовсім не визнаю»⁴⁶.

Жорсткій критиці піддав Д.І. Багалій навіть свої студентські роки, коли В.Ф. Смиренко пообіцяв давати 250 крб. на місяць на «Читанки», які готували студентські гуртки («коши»): «не поставилися негативно до того, що ця допомога йде од представника класи визискувачів»⁴⁷. Змушений він також був згадати і про прикрий для нього випадок з рецензією І.А. Лінниченка на його магістерське дослідження⁴⁸, цілком прийняти критику свого опонента і загалом визнати свою роботу «для нашого часу непотрібною»⁴⁹. У кінцевому підсумку Д.І. Багалій дійшов нещадного присуду, що «свою хибну в цілому буржуазну ідеологію і методологію, що її треба розглядати на сьогодні, як шкід-

ливу, антимарксовську, антиленінську й об'єктивно антипролетарську»⁵⁰.

За домовленістю із заступником наркома освіти УСРР Є.Ф. Гірчаком самокритичний виступ Д.І. Багалія мав відбутися у Харкові у лютому 1932 р.⁵¹ Але 9 лютого вчений помер від ускладнень, спричинених хворобою.

Характерним для самокритичних виступів і писань Д.І. Багалія було те, що він практично не зробив того, чого від нього вимагали, а тільки обіцяв це у перспективі. Тому важко сказати, чи здобував вчений такими своїми діями відстрочку, чи навпаки – лише прискорював трагічний фінал у вигляді сфабрикованої НКВС справи, але навряд чи б його оминула ця «гірка чаша». Нездарма О.П. Оглоблин назвав смерть Д.І. Багалія «символічно-своєчасною»⁵². Очевидно, що він мав усі підстави так вважати.

С.О. Єфремов занотував у своєму щоденнику один з перших відомих доносів на вченого ще у 1926 р.: «Запитали просто – чому Академія форсує цей ювілей «чорносотенця», «члена Державної Ради» і мало не ворога радянської влади?»⁵³. Але тоді ця справа виглядала як якесь непорозуміння.

Вже після смерті Д.І. Багалію судилося стати фігурантом декількох справ. Прізвище померлого історика неоднаразово згадувалося на допитах Д.П. Гордієвим. Зокрема він свідчив наступне: «В 1925 г. я из Тифлиса проездом в Ленинград заехал в Харьков, где встретился со своими бывшими профессорами и товарищами по научной работе: академиками Багалеем и Бузескулом, профессорами Гольдиным, Билецким, академиком Никольским, профессором Таранущенко, своими соучениками Никольской, Берладиной и др. В Харькове я столкнулся с резкими антисоветскими настроениями, недовольством положением научных работников, борьбой за сохранение старых кадров. Это произвело на меня большое впечатление и еще более усилило мои антисоветские настроения. Багалей с первой же встречи начал меня обрабатывать и убеждать остаться в Харькове для совместной борьбы «за сохранение кадров и науки». Я договорился с ним о том, что буду работать в Харькове периодически и с тех пор начал регулярно приезжать из Тифлиса 3-4 раза в год, оставаясь в Харькове на месяц-два. За время своих наездов в Харьков я сталкивался с рядом лиц, политические

мировоззрення котрых шли в разрез с политикой Советсткой Власти. Я поступенно из бесед с этими лицами, и особенно, из бесед с академиком Багалеем выяснил, что в Харькове существует ряд политических группировок научных работников, которые ведут антисоветскую работу»⁵⁴.

Колега Д.П. Гордієва В.В. Дубровський⁵⁵ теж зазначав: «...В украинский к[онтр] р[еволюционный] блок до 1928-1929 г. входили группы: украинская федералистическая, руководимая академиком Багалием, украинская буржуазно-демократическая, руководимая М. Грушевским в Киеве с примыкавшей к ней группой Перетца в Ленинграде, украинская национал-фашистская группа, руководимая Шумским, Яворским, Максимовичем и Конином, которая в свою очередь смыкалась с группой Васильева-Турянского в Западной Украине»⁵⁶.

Таким чином, існувала реальна загроза того, що Д.І. Багалій може бути зарахований до «класових ворогів», «буржуазних націоналістів» чи «прихованих контрреволюціонерів». В свою чергу, це не могло не викликати занепокоєння у його колег. Тому навколо наукової спадщини померлого історика розгорнулися своєрідні «ідейні баталії». О.П. Оглоблин і Н.Д. Полонська-Василенка двічі (1932 р. і 1933 р.) зверталися до Президії II Відділу з проектом вшанування пам'яті Д.І. Багалія, який передбачав видання творів покійного, надання Комісії його імені, влаштування кабінету у Музеї діячів культури та встановлення меморіальної дошки на будинку, у якому він жив у студентські роки (Театральна, 3)⁵⁷. Перелічені заходи мали на меті закріпити за Д.І. Багалієм статус радянського вченого. У цій ситуації першочергового значення набувало ідеологічне редагування творів покійного історика, яке яскраво відбилося у фрагментах «Нарисів української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної»⁵⁸.

Працюючи над доповненням та переробкою розкритикованого «Історіографічного вступу» до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928 р.), Д.І. Багалій суттєво збільшив обсяг дослідження, дещо змінив структуру, переглянув деякі висновки та формулювання. Так, в процесі роботи з'явилася нова монографія, яка через швидку смерть історика лишилася незавершеною⁵⁹. Підготувати її до видання та здійснити редакційну роботу мав О.П. Оглоблин. Однією з найбільш характерних ідео-

логічних правок стала заміна «народницької ідеології»⁶⁰ на «буржуазно-націоналістичну» і зарахування до її представників В.Б. Антоновича та М.С. Грушевського⁶¹. Слід відмітити також і той факт, що Д.І. Багалій теж намагався «притрусити марксизмом» свою працю, використовуючи терміни на зразок «пролетарської частини козацтва»⁶².

У некрологах Д.І. Багалія, написаних О.П. Оглоблиним⁶³ та В.В. Дроздовським⁶⁴, підкреслювалася його лояльність до більшовицької влади та наголошувалося на важливому значенні доробку історика для марксистської науки. Ці спроби мало в чому змогли пом'якшити сумні наслідки: вченого офіційно не засудили, але чимало його колег було репресовано, створені ним установи ліквідували. В.В. Кравченко влучно підсумував: «Це не врятувало його творчу спадщину радянського періоду від заборон. Частина її потрапила до горезвісних «спецхранів». Решта виявилася непотрібною, «застарілою» або «неканонічною». Сам Багалій для радянських істориків став фігурою якщо й не ворожою, то принаймні підозрілою, щодо якої ліпше було перестрахуватися»⁶⁵. Ім'я та праці Д.І. Багалія на кілька десятиліть поринуло у забуття. За ці роки робилися поодинокі спроби як реабілітувати його погляди⁶⁶, так і затаврувати як синтез українського націоналізму з монархічними концепціями російських істориків⁶⁷. В.В. Кравченко згадує, що навіть в кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. творчий доробок Д.І. Багалія не належав до «актуальних» проблем радянської історіографії⁶⁸. Кінець цьому поклали тільки процеси «перебудови» та «гласності» в СРСР, а згодом здобуття Україною незалежності.

¹ Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / Кравченко В.В. – Х.: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – 176 с.; Кравченко В.В. Д.И. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» / Багалій Д.І. Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури / [упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка]. – Х.: ХП «НУА», 1999. (Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т.). Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. – 1999. – С. 9-56; Кравченко В.В. Історик для України / Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 133-196.

² Чотири розповіді про Дмитра Багалія / [упоряд., передне слово О. Багалій]. – Х.: «Видавництво САГА», 2007. – 94 с.

³ Цілком слушною видається думка Ярослава Дашкевича про те, що українізацію 1920-х рр. слід розглядати як свідому політичну провокацію, метою якої було виявити якомога більше прихильників української державності і в подальшому їх знищити / Ярослав Дашкевич. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К.: Темпора, 2011. – 828 с.

⁴ У цьому контексті вельми цікавим є також питання про те, як Д.І. Багалій насправді розумів марксизм у науковому плані. Опосередковано, це видно з листа М.Є. Слабченка до нього, де чітко розводяться історики-партійці, «що отримали патент на всезнайство» та історики-марксистки. Із контексту листа випливає, що у розумінні як М.Є. Слабченка, так і Д.І. Багалія, істориками-марксистами вони вважали науковців, у дослідженнях яких превалювала соціально-економічна тематика (ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 46235. – Арк. 1-2). Навіть промова вченого на власному ювілеї у 1927 р. викликала у С.О. Єфремова враження маневрування «між своїми справжніми симпатіями та висловом віроповідданого почуття» (Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929 / [упоряд. О.С. Путро та ін.]. – К.: Газета «Рада», 1997. – С. 559).

⁵ Лист Мирненка О. до Багалія Д.І. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 23827. – Арк. 1-5.

⁶ Лист Слабченка М.Є. до Багалія Д.І. від 26 лютого 1929 р. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 46248. – Арк. 1-5.

⁷ Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський: доля вченого / Г.В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 79-80.

⁸ Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929 / [упоряд. О.С. Путро та ін.]. – К.: Газета «Рада», 1997. – С. 725.

⁹ Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський: доля вченого / Г.В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 84.

¹⁰ Невідомі листи М.І. Яворського до Д.І. Багалія. // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник / [упорядк. Кравченко В.В.]. – Х.: «Майдан», 1998. – С. 206-207.

¹¹ Невідомі листи М.І. Яворського до Д.І. Багалія. // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник / [упорядк. Кравченко В.В.]. – Х.: «Майдан», 1998. – С. 207.

¹² Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський: доля вченого / Г.В. Касья-

нов // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 85.

¹³ Кравченко В.В. Історик для України / Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 192.

¹⁴ Кокоско С. У наступ проти буржуазної історичної науки // Пролетарська правда. – 1931. – № 62. – С. 2; № 65. – С. 3; № 76. – С. 2.

¹⁵ Багалій Д. Академік М.С. Грушевський та його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160-217.

¹⁶ Багалій Д.І. Акад[емік] М.С. Грушевський і його місце в українській історіографії / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д.І. / [упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка]. – Х.: Золоті сторінки, 2001. (Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т.). Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – 2001. – С. 287.

¹⁷ Багалій Д.І. Акад[емік] М.С. Грушевський і його місце в українській історіографії / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д.І. / [упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка]. – Х.: Золоті сторінки, 2001. (Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т.). Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – 2001. – С. 280.

¹⁸ Ястребов Ф. [Рец. на кн.]: Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті // Прапор марксизму. – 1929 р. – № 5. – С. 167-176.

¹⁹ Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе / Т. Скубицкий // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 34.

²⁰ Яворський М.І. Дещо про «критичну критику», про об'єктивну історію, та ще й про бабусину спідницю / М.І. Яворський // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 167-182; Багалій Д.І. З приводу антикритики проф. М.І. Яворського / Д.І. Багалій // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 149-160; Яворський М. Провідні думки в розвитку історичної науки / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1929. – № 1. – С. 89-116.

²¹ Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе / Т. Скубицкий // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 36-37.

²² Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / Кравченко В.В. – Х.: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – С. 148-149.

²³ Лист Полонської-Василенко Н.Д. до Багалія Д.І. від 12 серпня 1930 р. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 46117. – Арк. 1-2.

²⁴ Покінчив життя самогубством.

²⁵ Лист Мельник-Антонович К.М. до Багалія Д.І. від 31 липня 1930 р. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45526. – Арк. 1.

²⁶ Верба І. Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: до історії творчих стосунків / І. Верба, С. Кіржаєв // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник / [упорядн. Кравченко В.В.]. – Х.: «Майдан», 1999. – С. 269.

²⁷ Мається на увазі Комісія із вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст., яка діяла протягом 1929-1934 рр.

²⁸ Лист Полонської-Василенко Н.Д. до Багалія Д.І. від 30 травня 1931 р. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 46147. – Арк. 1-2.

²⁹ Лист Полонської-Василенко Н.Д. до Багалія Д.І. від 30 травня 1931 р. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 46147. – Арк. 1-2.

³⁰ Лист Багалія Д.І. до Полонської-Василенко Н.Д. від 7 червня 1931 р. – ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 29-30; Лист Багалія Д.І. до Полонської-Василенко Н.Д. влітку 1931 р. – ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 32-32 зв.

³¹ Лист Багалія Д.І. до Оглоблина О.П. липень 1931 р. – ЦДАВО – Ф. 3561 – Оп. 3 – Спр. 8 – Арк. 57.

³² Лист Багалія Д.І. до Полонської-Василенко Н.Д. влітку 1931 р. – ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 32-32 зв.

³³ Лист Багалія Д.І. до Полонської-Василенко Н.Д. влітку 1931 р. – ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 33-33 зв.

³⁴ Лист Багалія Д.І. до Оглоблина О.П. липень 1931 р. – ЦДАВО – Ф. 3561 – Оп. 3 – Спр. 8 – Арк. 57.

³⁵ Багалій Д.І. [Самокритичний огляд наукової продукції] [з передмовами співробітників Інституту української культури та упорядника О. Багалій]. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45332. – Арк. 2.

³⁶ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського в 2-х томах / [відп. ред. Кучмаренко В.А.]. – К., 2005. Т. 2 (1918-1941). – 2005. – С. 157.

³⁷ Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929 / [упоряд. О.С. Путро та ін.]. – К.: Газета «Рада», 1997. – С. 739.

³⁸ Багалій Д.І. [Самокритичний огляд наукової продукції] [з передмовами співробітників Інституту української культури та упорядника О. Багалій]. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45332. – Арк. 9.

³⁹ Лист Багалія Д.І. до редакції журналу «Комуніст», січень 1932 р. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45287. – Арк. 1.

⁴⁰ Лист Полонської-Василенко Н.Д. до Багалія Д.І. від 16 січня 1932 р. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 46159. – Арк. 1-2.

⁴¹ Багалій Д.І. [Самокритичний огляд наукової продукції] [з передмовами співробітників Інституту української культури та упорядника О. Багалій]. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45332. – Арк. 10.

⁴² Там само. Арк. 5.

⁴³ Там само. Арк. 25.

⁴⁴ Там само. Арк. 30-31.

⁴⁵ Там само. Арк. 36.

⁴⁶ Там само. Арк. 35.

⁴⁷ Там само. Арк. 44.

⁴⁸ Докладніше див.: Линниченко И.А. Сочинения П. Голубовского и Д. Багалей. Критическая оценка Ивана Линниченко / Линниченко И.А. – С.-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1883 – 43 с.; Линниченко И.А. В. Голубовский. История Северной земли до половины XIV ст. (Сборник сочинений студентов университета св. Владимира. Вып. II). Д. Багалей. История Северной земли до половины XIV ст. (Сборник сочинений студентов университета св. Владимира. Вып. IV) / И.А. Линниченко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – Май. – Часть ССХХVII (пятое десятилетие). – С. 163-203; Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIV ст. Димитрия Багалей. Киев. 1882 г. / П.В. Голубовский // Киевская Старина. – 1882. – Т. I. – № 6. – С. 519-523; Багалей Д.И. Ответ И. Линниченко на критическую оценку книги «История Северной земли до пол. XIX стол.». Д.И. Багалей. / Багалей Д.И. – Харьков: Университетская типография, 1884. – 32 с.; Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А. Линниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський) / О.П. Толочко // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 2. – Том 5. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 92-103.

⁴⁹ Багалій Д.І. [Самокритичний огляд наукової продукції] [з передмовами співробітників Інституту української культури та упорядника О. Багалій]. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45332. – Арк. 48.

⁵⁰ Там само. Арк. 14.

⁵¹ Там само. Арк. 11-12.

⁵² Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957). (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) / О. Оглоблин // Український історик. – 1988. – № 1-4. – С. 103.

⁵³ Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929 / [упоряд. О.С. Путро та ін.]. – К.: Газета «Рада», 1997. – С. 441.

⁵⁴ Ця справа зберігається у Галузевому державному архіві СБ України. Фрагменти її опубліковано: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і осіанні роки (1931–1934. – К.: Критика, 1999. – С. 241–247.

⁵⁵ Докладніше про цю справу див.: Цыганкова Э.Г. Очерк истории востоковедческих учреждений в Харькове в 20-30 гг. XX в. // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Збірка наукових праць. – 2008. – № 9. – С. 5-16.

⁵⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934). – К.: Критика, 1999. – С. 246-247.

⁵⁷ Історія Національної Академії Наук України. 1929-1933. Документи і матеріали / [упоряд.: Т.В. Вересовська, В.Г. Врублевський, В.А. Кучмаренко та ін.]. – К.: Наукова думка, 1998. (Джерела з історії науки в Україні). Т. 3. – 1998. – С. 285.

⁵⁸ В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається фрагмент чернетки праці Д.І. Багалія «Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної» (ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45055. – Арк. 1-7). Для порівняння було взято видання цієї роботи у «Вибраних працях» Д.І. Багалія. Аркуши чернетки співпадають зі сторінками 500-504.

⁵⁹ Детальніше про цю працю див.: передмову В.В. Кравченка до видання Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної / Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 23-27; Кіржаєв С.М. З наукової спадщини академіка Багалія // Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 54-56.

⁶⁰ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45055. – Арк. 6.

⁶¹ Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної / Багалій Д.І. / [упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка]. – Х.: Золоті сторінки, 2001. (Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т.). Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – 2001. – С. 503.

⁶² ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45055. – Арк. 7.

⁶³ Оглоблін О. Пам'яті акад. Д.І. Багалія (1857-1932) / О. Оглоблін // Україна. – 1932. – № 1-2. – С. 167-170.

⁶⁴ Дроздовський В. Д.І. Багалій / В. Дроздовський // Труды института славяноведения Академии Наук СССР. – Т. І. – Ленинград: Изд-во Акад. Наук СССР, 1932. – С. 402-405.

⁶⁵ Кравченко В.В. Історик для України / Україна, імперія, Росія. Вибранні статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 194.

⁶⁶ Бойко І.Д. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д.І. Багалія / І.Д. Бойко // Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 105-109; Дядиченко В.А. Развитие исторической науки на Украине (1917-1963) / Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. // Вопросы истории. – 1964. – № 1. – С. 6-7.

⁶⁷ Очерки истории исторической науки в СССР / [под ред. М.В. Нечкиной]. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. Т. III. – 1963. – С. 273.

⁶⁸ Кравченко В.В. Передмова / Україна, імперія, Росія. Вибранні статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 7.

В. ПЕТРОВ: КАР'ЄРА УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО ВЧЕНОГО ТА ВІДНОСИНИ З ВЛАДОЮ (1920-ті – 1941 рр.)

Віктора Платоновича Петрова (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер, В. Плят, А. Семьонов та ін.; 1894–1969) можна вважати видатним представником гуманітарної думки ХХ ст. – літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, а також талановитий письменник. Він був одним з найкращих українських інтелектуалів свого часу.

Майже все життя, починаючи з 1919 р., не рахуючи перерву 1942-1956 рр. (1942-1949 рр. – період розвідницької діяльності та 1950-1956 рр. – робота в московському Інституті історії матеріальної культури), В. Петров був пов'язаний із Академією наук України. Як учений він працював у різних академічних інституціях – Комісія з складання історичного словника української мови, Етнографічна комісія, Спілка інституцій матеріальної культури (з 1934 р. – Інститут історії матеріальної культури, 1938 р. реорганізований в Інститут археології). Утім, визнаний як науковець та письменник у 1920-30-ті рр., В. Петров, в силу різних життєвих колізій і обставин, був благополучно і надовго «вилучений» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна літературна, філософська та наукова спадщина забута.

В останні два десятиліття життя і творчість інтелектуала привертає все більше уваги дослідників, утім про В. Петрова як ученого написано не надто багато. В українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник¹.

Сьогодні В. Петров не є широковідомим у світі й Україні. Про нього не написано узагальнюючої монографії, не реконструйовано інтелектуальну біографію і, навіть, залишаються не вивченими її окремі сюжети. Також вкрито ореолом таємничості й стосунки ученого з владою та їх вплив на вертикальну та горизонтальну кар'єру академічного вченого. Таким чином, спробуємо, розгля-

нувши життя та наукову діяльність інтелектуала, реконструювати його відносини з радянською владою, зрозуміти їх характер та з'ясувати чи впливали вони на кар'єру науковця.

Народився майбутній інтелектуал 10 жовтня 1894 р. (за старим стилем) у Катеринославі (нині – м. Дніпропетровськ) у родині священика. Його дід Мефодій Наумович був дяком лікарняної Церкви Катеринославських богоугодних закладів. Батько – Платон Мефодійович, так само як і його батько, починав церковнослужителем, однак домігся більшого на цьому шляху. Спочатку Платон Петров вчився в Катеринославському духовному училищі, а потім закінчив місцеву духовну семінарію і противосектантську місіонерську школу. 1902 р. закінчив Київську духовну академію та став кандидатом богослов'я. Викладав закон Божий у Одеському казенному реальному училищі й Одеському комерційному училищі імені імператора Миколи I, Холмській духовній семінарії. Був настоятелем церков при цих навчальних закладах². З 1913 р. П. Петров був викладачем церковної історії в Київській духовній семінарії, а згодом став її ректором в сані архімандрита. У 1920 р. він був висвячений в єпископа Уманського. Подальша доля П. Петрова залишається до кінця нез'ясованою: за одними даними він помер в Умані 1921 р.³, за іншими – його ім'я згадується в списках православних єпископів, які служили на українських кафедрах і були репресовані⁴.

Оскільки за радянських часів для вдалої кар'єри та самореалізації у будь-якій сфері бажаним було пролетарське коріння, Віктор Петров, протягом життя був змушений приховувати своє соціальне походження. У 1920-1930-ті це могло привернути увагу відповідних органів і серйозно зашкодити не лише кар'єрі, а й життю. Таким чином, в різноманітних анкетах та автобіографіях він неодноразово вказував, що народився в сім'ї вчителя⁵.

У 1913 р. В. Петров закінчив Холмську чоловічу гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Тут на здібного студента звернув увагу професор історії та теорії літератури В. Перетц, який зібрав навколо свого семінару обдаровану українську молодь. З семінару професора В. Перетца вийшла блискуча плеяда літераторів і вчених. Так, серед його учнів були І. Огієнко, П. Филипович, М. Зеров, О. Білецький, М. Драй-Хмара, К. Копержинський, О. Дорошкевич, М. Гудзій,

Б. Якубський, В. Отроковський і багато інших – імена, що залишили в українській післяреволюційній літературі та науці помітний і глибокий слід⁶.

Крім того, відвідуючи семінари та лекції відомого українського фольклориста й літературознавця, професора кафедри російської мови та літератури (з 1922 р. академіка АН УСРР) А. Лободи, студент В. Петров захопився і вивченням українського фольклору⁷. Також його учителем став доцент, а в майбутньому ректор (1919-1920), Київського університету М. Грунський. Отже, під час навчання він працював під керівництвом А. Лободи та М. Грунського⁸. Результатом студентських наукових студій В. Петрова стала дипломна робота «Н. М. Языков, поэт пушкинской плеяды. Жизнь и творчество», за яку талановитий випускник був удостоєний срібної медалі і «залишений в університеті при кафедрі російської мови і літератури для підготовки до професури як професорський стипендіат»⁹.

Часто з'являвся В. Петров і на регулярних зборах у кабінеті професора Б. Якубського (літературознавець і літературний критик, один з основоположників соціологічного методу в українському літературознавстві, дослідник художньої форми в літературі) разом з М. Зеровим, П. Филиповичем, М. Драй-Хмарою, М. Рильським, П. Тичиною, В. Отроковським, О. Бургардтом, Ю. Нарбутом та ін¹⁰.

Студентські роки були для В. Петрова й часом знайомства з різноманітними явищами в мистецтві, прилучення до досягнень як українського, так і західного модернізму. Як й інші майбутні неокласики, він цікавився французьким та російським символізмом, в той же час цікавив його й досвід німецького експресіонізму. 1918 р. з'являються перші публікації молодого вченого. Так, у київському «Голосі життя» було надруковано його розвідки присвячені впливам Ф. Достоевського на творчість Д. Мережковського та поезії О. Блока. Значний інтерес до російської літератури також був притаманний і неокласикам – М. Зерову, П. Филиповичу, М. Рильському¹¹.

Неокласики, які черпали натхнення в скарбниці світової культури, стали органічним середовищем для В. Петрова. Молоді інтелектуали зважувалися на відкритий бунт, епатаж, розрив з традицією, проголошення гасел «чистого мистецтва», культивування

позбавленої суспільного змісту художньої форми, оспівування земних насолод. Вони відмежовувались від так званої пролетарської культури, прагнули наслідувати мистецтво минулих епох, у творчості віддавали перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці¹².

Отже, у роки навчання в університеті відбувалося становлення В. Петрова як вченого та літератора. Про нього можна сказати, що він, як і неокласики, належав до нового покоління української інтелігенції, до нового типу митця-дослідника, «поета-архівіста, музейного працівника, аналітика, складача словників, колекціонера документів»¹³.

Б. Крупницький, який познайомився з В. Петровим у Київському університеті, згадував: «В моїй уяві й по сьогодні залишилася постать тодішнього, київського В. Петрова: малий на зріст, але жвавий, рухливий, гострий на язик, з вічною усмішкою на устах, веселий, жартівливий. Виглядало так, ніби в безтурботнім студентським житті не могло бути якихсь трагічних конфліктів або подій»¹⁴. Такий собі «веселий скалозуб». Також Б. Крупницький відмітив і здатність В. Петрова впливати на людей, зацікавлювати їх своїми захопленнями¹⁵. Взагалі сучасники характеризують В. Петрова як дуже дотепну, доволі іронічну особистість, «майстра парадоксу», щедрого на точні й часто вбивчі оцінки та характеристики. Його, за постійну іронію та гострий язик, побоювалися і, навіть, недолюбливали¹⁶.

По закінченні університету В. Петров робить доволі вдалу наукову кар'єру та стрімко піднімається сходами службової драбини. У 1919-1920 рр. він працював секретарем Комісії Всеукраїнської академії наук (ВУАН) зі складання історичного словника. У 1923-1927 рр. – навчався в аспірантурі Київського інституту народної освіти. З 1921 р. працював науковим співробітником, а згодом став секретарем (1924-1927) і керівником (1927-1930) Етнографічної комісії ВУАН, редагував її різні видання (в 1925-1929 рр. разом з академіком А. Лободою був редактором «Етнографічного Вісника»).

В цей час інтелектуал також вдосконалює й свою професійну майстерність поєднуючи глибокі наукові дослідження в галузі етнографії, фольклористики та літературознавства з літературною творчістю. Знайомі відзначали, що він умів розподіляти час між абсолютно різними заняттями¹⁷.

У 1920-ті рр. остаточно зміцніли наукові зацікавлення В. Петрова в фольклористиці та етнографії. Так, він публікує низку своїх досліджень, рецензій, заміток. Деякі з них мали виключне значення для становлення і розвитку української науки. Серед рецензій вченого, які залишили помітний слід у науці, слід згадати такі, як «Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанский, Заговоры, П., 1917)»¹⁸, «До студій над коротенькими піснями»¹⁹, «Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев»²⁰, «Академік Ф. М. Колесса і його книга «Українська усна словесність»»²¹ та ін. Низку цікавих думок і вдалих спостережень висловив учений і в рецензії на роботу ленінградських дослідників присвяченої тунгуському фольклору²².

Для української науки важливе значення мали такі статті В. Петрова як «Місце фольклору в краєзнавстві»²³, «Старий і новий побут на селі. З етнографічних спостережень»²⁴, «Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл»²⁵, «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі»²⁶ та ін. Також наукові інтереси вченого поширювалися і на проблеми історії української етнографії. У низці своїх публікацій він звернувся до життя і творчості відомих українських учених М. Сумцова, В. Гнатюка, Д. Яворницького, відзначив їх вагомий роль у розвитку наукового знання та формуванні сучасної української етнографії²⁷.

У 1930-ті рр. особливу увагу дослідника привертала народна творчість і побут первісної епохи. Маючи великий запас спостережень з українського, російського та світового фольклору, оперуючи конкретними цікавими фактами, В. Петров у низці своїх робіт досить переконливо доводив, що форми художньої творчості первісної епохи в значній мірі визначалися не одними лише конкретними обставинами життя людини, а також і характером первісної ідеології, системою поглядів на світ, природу, суспільство. Ці та близькі до них проблеми вчений ставив і вирішував у своїх роботах – «Вогнезрубна система хліборобства та хліборобський культ вогню»²⁸, «З студій про передкласове суспільство (Ловецькі і хліборобські культури)»²⁹, «Русская крестьянская сказка и идеология родового общества»³⁰, «К вопросу о генетическом изучении охотничьих игрищ»³¹ та ін. Інтерес до даної проблематики зберігався у В. Петрова протягом всієї його наукової діяль-

ності. Одна з останніх опублікованих етнографічних праць вченого – «Обрядовий фольклор календарного циклу та його обштинно-виробничі основи»³².

Велике значення В. Петров надавав і розробці методики народознавства, збору масових етнографічних джерел³³. Проте, він не був і суто теоретиком та кабінетним дослідником. У 1920-1930-ті рр. учений активно займався польовими дослідженнями. Так, наприкінці 1920-х Етнографічною комісією під керівництвом А. Лободи та В. Петрова було розроблено масштабний проект комплексного дослідження пережитків професійних об'єднань на Україні. В рамках цього проекту В. Петров як керівник став натхненником і організатором вивчення таких явищ, як лоцманство і чумацтво. Результатом роботи співробітників Комісії стали унікальні дослідження опубліковані у двох випусках «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань» які побачили світ у 1929³⁴ та 1931 рр³⁵. Серію планувалося продовжити збірками «Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»³⁶.

Свою увагу Комісія передусім зосередила на дніпровських лоцманах, адже ця корпорація, на думку редакторів «Матеріалів», була одною з найцікавіших серед професійних об'єднань України. Також актуальність цих студій визначалася й тим, що в тогочасній українській історичній науці та етнографії дана тема залишалася маловивченою. Майже всі попередні дослідники, з незрозумілих причин, залишали за межами своєї наукової уваги лоцманство, навіть у ті часи коли це явище було «повним життя». Крім того, термінового дослідження вимагали й тогочасні реалії – будівництво Дніпрогесу. Затоплення дніпровських порогів та навколишніх територій, разом з новими умовами життя, прирікали цю професію та соціальну інституцію на зникнення³⁷. Члени Етнографічної комісії, розуміючи виклики часу, у січні 1927 р. на першому черговому засіданні заслухали та обговорили доповідь В. Білого «До планів краєзнавчої роботи в зв'язку з побудовою Дніпрельстану»³⁸.

Отже, для вивчення такого цікавого явища як дніпровське лоцманство й було організовано Експедицію Етнографічної комісії при ВУАН. До її складу, окрім керівника В. Петрова, увійшли три співробітники комісії: В. Білий; Н. Дмитрук; М. Тарасенко. Також до роботи було залучено співробітника Комісії В. Камінського

(для збирання лоцманського юридичного фольклору), працівника Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею П. Козаря (займався історією дніпровських лоцманів) та місцевого мешканця О. Девлада, який був одним з фундаторів тогочасної лоцманської артлі на Дніпрі³⁹.

Експедиція розпочала свою роботу у вересні⁴⁰. Дослідження проводилися у лоцманських селах – Лоцманська-Кам'янка, Старий Кодак, Широке та Сурські хутори⁴¹. Вже у листопаді 1927 р. учасники проекту по дослідженню дніпровського лоцманства на засіданні Етнографічної комісії зробили доповіді про результати експедиції. «Вступне слово» сказав А. Лобода, а доповіді виголосили В. Білий «Огляд літератури про лоцманів», М. Тарасенко «Плав по Дніпру» та В. Петров «Лоцманський цех за часів революції»⁴². Також, зі звіту Комісії, знаємо, що «наслідком експедиції підготовлено до друку збірник на 12 друк. арк., що незабаром має почати друкуватися»⁴³.

Наступного року експедиція у складі В. Петрова, В. Білого, В. Камінського, П. Козаря та О. Девлада продовжила свої спостереження та збирання матеріалу⁴⁴. В листопаді 1928 р. члени експедиції доповідали про минулий польовий сезон на черговому засіданні Комісії: В. Петров «У лоцманів р. 1928»; В. Білий «З фольклорних спостережень на Дніпростані»; В. Камінський «З подорожі на Дніпростан р. 1928». Крім того, дізнаємося, що, окрім іншого, «науково-дослідна праця Комісії зосереджена була переважно навколо остаточної підготовки до видання збірника «Дніпровські лоцмани»⁴⁵.

1929 р. робота Етнографічної комісії у справі вивчення дніпровського лоцманства тривала. Про широту завдань, які ставилися перед виконавцями проекту, свідчить те, що експедиція не обмежилася вивченням лише лоцманів порожистої частини Дніпра. Так, відомо, що цього року В. Білого та Н. Дмитрука було відряджено у Нікополь для дослідження нікопольського цеху вільних матросів. Також Н. Дмитрук вивчав цехи вільних матросів на Мишуриному Розі та в Олешках. На Дніпрельстан, у Лоцманську Кам'янку відправився лише начальник експедиції В. Петров⁴⁶. У Кам'янці дослідник зустрівся з своїм старим знайомим лоцманом О. Девладом, що допомагав ученим у минулі сезони. Можливо саме тоді Олексій Самійлович подарував В. Петрову скла-

дену ним карту-схему порожистої частини Дніпра з дарчим написом: «На спогад Вікторові Платоновичу Петрову / від автора Девлад. / I/VII 1929 р.»⁴⁷.

Під час експедиції В. Петров познайомився й тісно спілкувався з академіком Д. Яворницьким⁴⁸. Дмитро Іванович тоді керував Дніпробудівською археологічною експедицією (1927-1932), що була унікальним явищем в історії археології та відіграла особливу роль в історії світової та вітчизняної науки⁴⁹. Основу цієї експедиції склали представники нового покоління науковців – історики, етнографи, археологи, музеєзнавці, краєзнавці, які переважно народилися у 1890-ті рр. та мали добру професійну, переважно, університетську підготовку. Вперше в історії вітчизняної археології в рамках однієї експедиції зібрався багатопрофільний колектив спеціалістів із досвідом науково-організаторської та польової практичної роботи: В. Білий, С. Гамченко, В. Грінченко, А. Добровольський, П. Козар, І. Левицький, М. Міллер, М. Рудинський, П. Смоличев, О. Тахтаї та ін.⁵⁰ Безумовно, що цікаве спілкування у такому інтелектуальному середовищі та спостереження зроблені в польових умовах були надзвичайно корисними, збагачували досвід та розширювали кругозір науковця (у недалекому майбутньому археолога, дослідника давньої історії України).

Тоді ж В. Петров відвідав і Дніпропетровськ, в якому він народився та провів ранні дитячі роки. Для нього, імовірно, ця поїздка була ще й пов'язана із спогадами про отчий дім, батьків, родину, дитинство. Свої враження про місто, експедицію та її учасників, про первозданий вигляд Дніпра та його порогів, В. Петров описав через багато років у романі «Без ґрунту»⁵¹, уривки з якого друкувалися у 1942-1943 рр. на сторінках редакovanого ним журналу «Український засів»⁵² та «мурівського»⁵³ літературного місячника «Арка» у 1947 р.⁵⁴ (окремою книжкою твір вийшов 1948 р.).

Деякі дослідники життя та діяльності В. Петрова чомусь вирішили, що сам Віктор Платонович в експедиції участі не брав та дослідженням лоцманства не займався, адже на той час мав «важливіші справи»⁵⁵. Проте, завдяки як опублікованим⁵⁶ так й архівним джерелам⁵⁷, дізнаємося, що вчений був безпосереднім учасником експедиції та все ж таки вивчав лоцманство.

Підсумком масштабних досліджень стало цінне видання, що вийшло під редакцією В. Петрова та А. Лободи – «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Дніпровські лоцмани», яка на сьогодні є найповнішим науковим дослідженням лоцманства дніпровських порогів. Свого часу ця робота не була введена у широкий науковий обіг, що, ймовірно, було пов'язано з репутацією її авторів, адже майже всі вони стали «ворогами народу» і посилалися на їх праці було небезпечно (В. Білого, Н. Дмитрука та М. Тарасенка заарештували та стратили наприкінці 1930-их, П. Козар та О. Девлад за часів німецької окупації «співпрацювали» з фашистами, а радянського розвідника В. Петрова за «легендою» проголосили зрадником). Отже, працю про дніпровських лоцманів було благополучно та незаслужено забуто. Сьогодні дана робота є не лише цікавим історіографічним фактом, а й цінним джерелом до вивчення історії Південної України та Запорозького краю і заслуговує на увагу дослідників та перевидання. Таким чином, Експедиція Етнографічної комісії ВУАН під керівництвом В. Петрова мала непересічне наукове значення.

Наприкінці 1920-их В. Петров був вже визнаним авторитетом у галузі фольклористики та етнографії. Відзначаючи його заслуги в області організації етнографічної науки в Україні, активну діяльність у дослідженні народної культури та побуту Державне російське географічне товариство у Ленінграді 17 березня 1927 р. на річних зборах прийняло рішення про нагородження В. Петрова малою срібною медаллю (золоту отримав А. Лобода). З цього приводу 19 квітня йому було надіслано лист-повідомлення за підписом тогочасного президента товариства І. Шокальського⁵⁸. У наступному 1928 р. вчений був обраний дійсним членом цього товариства⁵⁹.

Також В. Петров проводить й низку літературознавчих та історико-філософських досліджень. У 1920-1930-ті рр. він звертався до вивчення життя і творчості таких особистостей, як Г. Скворода, М. Гоголь, П. Куліш, М. Костомаров, Марко Вовчок, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Рильський⁶⁰ та ін. Персонажі, що потрапляють у поле зору В. Петрова, з тих чи інших причин замислюються над його «улюбленими» темами або опиняються перед проблемами, ідентичними його власним. Саме тому в оцінках Г. Сквороди, П. Куліша та М. Костомарова дуже багато

особистого: він оцінює їх з власної перспективи, тонко відчуваючи навіть на відстані років. Причина цього – ідентифікація себе з предметом дослідження. Мабуть не випадково в одному з його текстів з'являється твердження про те, що кожний автор, який писав про інших, пише тільки про себе. Герої В. Петрова створюють єдиний ряд, що замикає особистість самого автора. Практично в усіх роботах персонажі знаходяться в складній екзистенційній ситуації, на переломі, вони неординарні і протиставляють себе навколишньому світові, вони – диваки і маргінали⁶¹.

У 1930 р. П. Петров блискуче захистив докторську дисертацію про Пантелеймона Куліша⁶² – одну з найбільш суперечливих постатей українського руху ХІХ ст. Ступінь доктора філологічних наук («доктор історії літератури») йому було присуджено у травні 1930 р. в Києві на засідання Комісії з присудження вчених ступенів при Уповноваженому Головнауки під головуванням академіка О. Фоміна. Оponentами на захисті виступили В. Перетц та А. Лобода⁶³. Обидва опоненти дали високу оцінку дисертаційній роботі В. Петрова. До речі, коли В. Петров визначався з темою докторської дисертації, він обирав між двома особами – І. Франко та П. Куліш. Вибір пав на П. Куліша, адже джерельні комплекси щодо вивчення життя та творчості І. Франка на той час переважно знаходилися за кордоном⁶⁴.

У 1924 р. В. Петров дебютував як прозаїк – оповідання «Розмови Екегартові з Карлом Гоцці»⁶⁵. У 1928 р. вийшов його перший роман «Дівчина з Ведмедиком»⁶⁶. Крім того, незабаром були опубліковані романізовані біографії «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» (написані на основі матеріалів, зібраних В. Петровим для дисертаційного дослідження про П. Куліша)⁶⁷. Тут автор крізь призму взаємовідносин героїв з жінками барвисто змалював епоху романтизму⁶⁸. Дані роботи знаходяться на стику наукового і художнього твору. Жанр романізованої біографії приваблював В. Петрова можливістю синтезу, поєднання елементів наукового та художнього дискурсу. На думку самого вченого-письменника це були перші в українській літературі твори написані в цьому жанрі⁶⁹.

«Дівчину з Ведмедиком» критика зустріла прохолодно, однак і особливого цькування теж не було. На книгу низкою рецензій⁷⁰

відгукнулися такі авторитетні видання як «Червоний шлях»⁷¹, «Життя й революція»⁷², «Критика»⁷³, «Красное слово»⁷⁴ та ін.⁷⁵ Рецензенти всіх трьох книг, виданих у 1928-1930 рр., одноголосно дорікали автору за відкритий еротизм творів⁷⁶. По іншому і бути не могло, адже творчість В. Домонтовича 1920-1930-х рр. не мала нічого спільного з соціалістичним реалізмом. Однак більш проникливі й сумлінні критики відзначали завершеність форм і психологічну достовірність його творів⁷⁷.

Незважаючи на вдалу кар'єру стосунки інтелектуала з владою не були безхмарними. Так, ще з початку 1920-х рр. радянською владою проводилися своєрідні соціальні чистки серед персоналу сфери освіти, які стосувалися не лише викладачів, але й студентів та аспірантів. Так, знаємо, що 23 жовтня 1926 р. у Київський інститут народної освіти (далі ІНО) приїхав М. Яворський (на той час – офіційний історіограф марксистської історичної школи, завідувач управлінням Укрнауки) і влаштував іспит аспірантам, також він, «між іншим», цікавився їх соціальним походженням⁷⁸. Все це не могло не торкнутися й аспіранта науково-дослідної кафедри мовознавства, сина священника В. Петрова. Отже, щоб уникнути зайвих проблем він приховував своє походження. Віктор Платонович був змушений завжди бути обережним і за будь-яких обставин більше думати не про те, що сказати, а про те чого не сказати, не договорити⁷⁹.

Політичні репресії кінця 1920-1930-х рр. забрали практично всіх друзів В. Петрова – М. Драй-Хмару, М. Зерова, П. Филиповича. Талановитий поет М. Рильський був змушений у своїх віршах вихвалити радянську владу. Для В. Петрова, ймовірно, все почалося 1928 р., разом із нищівним наступом на Академію наук. Саме тоді було розпочато «викриття» академіка С. Єфремова. У 1929 р. В. Петров мав брати участь у процесі цькування академіка А. Кримського – планувалося видати «викривальну» брошуру «Науково-політична діяльність А. Кримського»⁸⁰. Однак така «творчість» давалася науковцю важко й він так і не дописав її. Усний виступ проти А. Кримського, мабуть, не переконав владу в лояльності В. Петрова⁸¹. Ймовірно, через це, коли в жовтні Етнографічна комісія отримала запрошення на з'їзд філологів у Празі⁸², її керівничому Народний комісаріат освіти не дав дозволу на поїздку⁸³.

На процесі СВУ С. Єфремов, даючи зізнання, серед інших членів антирадянського гуртка згадав і В. Петрова⁸⁴. Зрозуміло, що на такий факт органи мусили якось реагувати. Отже, 1930 р. комісія, що проводила чистку апарату Академії наук, прийшла до висновку про необхідність зняття В. Петрова з посади керівничого Етнографічної комісії за допущення «політичних вивихів та перекручень», як у своїх роботах так і в деяких матеріалах комісії. Проте, вердикт був дещо пом'якшений у зв'язку з тим, що В. Петров визнав свої помилки і останнім часом «виявляв громадянську активність». Було прийнято рішення залишити його на некерівній посаді наукового співробітника⁸⁵.

Наприкінці 1920-их – 1930-ті рр. доволі популярним та дієвим методом розправи з науковцями та їх ідеями стає так зване «концентричне цькування». Так, інтелектуалів змушували викривати одне одного й самих себе, повністю або частково на різноманітних засіданнях, зборах, на сторінках наукових та популярних видань тощо. Яскравим прикладом такого «концентричного цькування» є «Матеріали дискусії на лінгвістичній ділянці загальноідеологічного фронту у ВУАН по циклу літератури, мови й мистецтва» 1931 р.⁸⁶

Об'єктом різкої критики стали й наукові праці В. Петрова. Особливого цькування під час «Дискусії» зазнали праці вченого про П. Куліша. Безпосередню критику монографії В. Петрова 1929 р. та його наступних публікацій подав О. Дорошкевич у доповіді 20 травня 1931 р. «Куліш у буржуазно-ідеалістичному освітленні»⁸⁷. Доповідач зауважив, що навколо постаті П. Куліша відбувається загострення ідеологічного протистояння буржуазних (до яких було віднесено С. Єфремова, Д. Дорошенка, Б. Грінченка, М. Зерова, М. Хвильового, Д. Донцова) та марксистських (Є. Кирилюк, В. Коряк, А. Річицький, Є. Гірчак) учених. Автор поставив перед собою завдання «нешадно викрити буржуазно-ідеалістичну систему» в працях В. Петрова. Основні звинувачення в бік В. Петрова полягали в тому, що методологія його дослідження не відповідає діалектичному матеріалізму у трьох основних моментах: визначення П. Куліша як представника романтизму; «плюралізм соціологічних побудовань» та багатфакторність історичного процесу; емпіризм більшої частини монографії. Також критик не погоджувався і з висновками В. Пе-

трова, адже той підносив П. Куліша «на чоло українського буржуазного руху, ігноруючи роль Шевченка, селянства, складні класові перетинки тієї доби», зробив з нього «борця за ідею державної самостійності нації», «декласував» та «демократизував» його. О. Дорошкевич пропонував розглядати П. Куліша не як «дрібномаєтного», а «середньомаєтного» поміщика й, відповідно, ідеологію П. Куліша («хуторянство») – як ідеологію середньомаєтного буржуазного поміщика.

У відповідь на критику В. Петров виступив із самовикривальним, критичним переглядом свого наукового доробку та рішуче відмежувався від монографії про П. Куліша. Вчений у своїй доповіді «Куліш у 50-і роки» висловився про необхідність та готовність переписати наново свою книгу на основі усталеної та єдино вірної марксистської ідеології⁸⁸. Отже, В. Петров змушений був відмовитись від своїх попередніх висновків і переосмислити класову сутність П. Куліша та його ідеології. Дослідник намагається продемонструвати перехід П. Куліша від феодальних позицій першої половини 1850-их рр. на буржуазні в другій половині 1850-их, але залишаючи «елементи дрібнобуржуазних нашарувань на буржуазних теоріях Куліша». В. Петров так і не переписав свою монографію. Утім, він з «оновлених» методологічних позицій опрацьовує новий сюжет біографії П. Куліша (неопублікована стаття «Куліш та Кирило-Мефодіївське товариство», не раніше 1931-1932 рр.⁸⁹).

Також щоб довести свою відданість режимові вчений був змушений друкувати ідеологічно витримані статті та виступати з доповідями, в яких перевтілювався в прихильника марксистсько-ленінської методології⁹⁰. Скоріш за все це була певна форма тогочасного існування інтелектуала, певна гра з владою – демонстрація лояльності в обмін на життя, свободу, можливість працювати. Втім, цей бік діяльності В. Петрова не можна вважати наскрізь кон'юнктурним та виконаним на замовлення. Адже більшість його робіт було написано з позицій вченого, а не палкого неофіта-марксиста, на основі великої кількості опрацьованого фактичного матеріалу.

Насамперед це стосується праць присвячених критиці теорій німецьких археологів Л. Лінденшмідта, М. Муха, Г. Коссіні, Г. Вільке та ін. Окрім необхідних посилань на Леніна та викри-

вання буржуазної науки, що «поставлена на послуги імперіалізму», цим роботам В. Петрова притаманні глибоке знання зарубіжної історіографії та ґрунтовний аналіз концепцій німецьких учених. В часи тотального контролю над наукою, для радянських дослідників чи не єдиною можливістю долучитися до надбань західної історіографії та поділитися своїми міркуваннями з колегами була «критика буржуазних теорій». Таким чином це дозволяло В. Петрову з одного боку безкарно «бути в курсі» того, що відбувається в інтелектуальному просторі «ворожого табору», а з іншого демонструвати свою відданість владі.

Крім того, доводячи свою прихильність більшовикам, В. Петров пише повість про М. Щорса, яку було надруковано у журналі «Штурм»⁹¹ під псевдонімом Семьонов А.⁹² Проте, в таких умовах письменник був змушений, не припиняючи писати художні твори, завбачливо припинити їх публікувати. Наступним його романом був «Доктор Серафікус». Утім, приватне видавництво «Сяйво», в якому планувався його вихід, було закрито і роман тоді не вийшов (побачив світ тільки в 1947 р.). Останнім романом В. Домонтовича став «Без ґрунту». Для В. Петрова, який в першу чергу був ученим, неможливість писати і публікувати свої художні творіння не стала великою драмою й він «з головою поринув» у науку.

Археологія та давня історія України стають новою сферою зацікавлень В. Петрова. З 1933 р. В. Петров працював науковим співробітником, а з 1939 р. став завідувачем сектору дофеодальної і феодальної археології Інституту історії матеріальної культури УРСР (з 1938 р. – Інститут археології АН УРСР). А 1941 р. В. Петрова призначили директором Інституту українського фольклору АН УРСР⁹³. Отже, кар'єра науковця знов піднімалася вгору.

Свої перші археологічні дослідження В. Петров розпочав у 1930-ті рр. Так, у 1934 р. він брав участь у розкопках на Житомирщині поблизу села Райки⁹⁴. Невелике слов'янське місто XI-XIII ст. (Райковецьке городище) було майже повністю розкопане археологом Т. Мовчанівським. В. Петров безпосередньо вивчав городище, вів щоденник, а згодом намагався осмислити все побачене та втілити свої думки в окремій науковій праці⁹⁵. Мате-

ріали здобуті в ході розкопок дали можливість реконструювати повсякденне життя воєнно-феодалного замку, зробити цікаві спостереження щодо його господарства та соціальної структури населення, наочно побачити картину загибелі захисників та мешканців міста під час Батисевої навали.

Проте, в той час основні наукові зацікавлення вченого були пов'язані з трипільською культурою. У 1936 р. він досліджував трипільське поселення Городськ на Житомирщині. В результаті вчений виділив й інтерпретував пізньотрипільські пам'ятники, так званого городського типу. Також дослідник звернув увагу на широке коло зв'язків жителів поселення з віддаленими регіонами території розселення носіїв трипільської культури⁹⁶. Згодом поселення досліджувалося ленінградцем Є. Кричевським (1937) та киянином М. Макаревичем (1939-1940)⁹⁷.

1937-1938 рр. В. Петров працював у Трипільській експедиції Інституту історії матеріальної культури на поселенні Коломийщина І, де керував окремими розкопками⁹⁸. Ця пам'ятка розташовувалася біля с. Халеп'я на Київщині й була відкрита та досліджувалася ще відомим археологом В. Хвойкою. У 1932 р. київські науковці С. Магура та К. Коршак розпочали тут широко-масштабні розкопки. 1934 р. в експедицію були запрошені ленінградські археологи, співробітники Державної академії історії матеріальної культури Т. Пассек та Є. Кричевський. Також в розкопках брали участь українські науковці Н. Кордиш та М. Макаревич. Тут вперше було застосовано методику розкопок великими площами, які мали на меті повне вивчення поселення. Фауну виявлену під час розкопок, дослідив І. Підоплічка⁹⁹. Утім, 1937 р. С. Магуру та К. Коршака заарештували та розстріляли. Експедицією з цього часу керувала Т. Пассек. У 1940 р. у збірнику «Трипольская культура» було опубліковано звіт про розкопки. Імена репресованих українських археологів, із зрозумілих причин, тут не згадувались¹⁰⁰. Нажаль подібна практика в ті часи була розповсюдженим явищем.

Наступного 1939 р. В. Петров, вивчаючи пам'ятки трипільської культури, брав участь у розкопках, що проводилися Лубенською археологічною експедицією Інституту археології¹⁰¹.

Науковець одним із перших звернув увагу на наявність у трипільської культури поселень-гігантів. Розмірковуючи про ве-

ликі розміри поселення Володимирівка, він був абсолютно впевнений в тому, що в даному випадку село почало переростати в місто. Згодом, вивчаючи скіфську релігію і міфологію разом із дослідником трипільської культури М. Макаревичем, він визначив у антропоморфній пластиці раннього етапу трипільської культури зображення змісної Богині з скіфської генеалогічної легенди. Крім того, досліджуючи етногенез слов'ян, В. Петров вважав, що трипільці не можуть бути безпосередніми предками українців. Однак, на його думку, вони залишили багату спадщину в економічному і духовному житті місцевого населення¹⁰².

Також В. Петрову належить пріоритет й у вивченні відкритої В. Хвойкою культури «полів поховань», пізніше відомої під назвою зарубинецької (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) та черняхівської (III – V ст. н. е.). Взагалі вчений докладав чимало зусиль до вивчення та впровадження в науковий обіг спадщини своїх попередників, перш за все В. Хвойки. Наприкінці 1930-х рр. він став ініціатором створення колективу дослідників для вивчення цих культур, на його думку, безпосередньо пов'язаних з проблемою етногенезу слов'ян. За задумом ученого результатом масштабних досліджень повинна була стати колективна робота в декількох томах. Матеріали, які були оброблені та підготовлені до друку колективом учених Інституту археології на чолі з В. Петровим, перешкодила видати війна. Але всі досягнення цієї групи дослідників стали основою випущених у повоєнні роки кількох томів із серії «Матеріали і дослідження з археології СРСР»¹⁰³.

Наприкінці 1930-их – початку 1940-х рр. В. Петров не полишав і своїх студій з фольклористики. Так, він став організатором та координатором проекту створення підручника з українського фольклору. Сам науковець написав кілька розділів до цього підручника – «Обряди квітнення жита. Русалії», «Заговори», «Обрядова поезія календарного циклу (Весняні, літні, осінні й зимові обрядові пісні й звичаї)», «Обрядова поезія родинно-побутового циклу. Голосіння»¹⁰⁴, збирався написати «Фольклор часів докласового суспільства»¹⁰⁵. Крім того, вчений рецензував розділи написані авторським колективом – «Поети колгоспного села» (І. Волошин)¹⁰⁶, «Коломийки і частушки», «Псалми й канти» (М. Грінченко)¹⁰⁷, «Радянські частушки» (А. Кіньок)¹⁰⁸, «Радян-

ські казки» (Д. Кушнарєнко)¹⁰⁹, «Радянські думи» (П. Павлій)¹¹⁰, «Прислів'я і приказки» (Л. Підгайний)¹¹¹, «Трудова пісня» (М. Плисецький)¹¹², «Загадки» (С. Якимович)¹¹³, «Анекдоти» (М. Ісирович)¹¹⁴, «Народна драма» (Є. Марковський)¹¹⁵, «Українські народні перекази», «Українська народна казка» (Г. Сухобрус)¹¹⁶, «Українські народні пісні – балади» (О. Бандурко)¹¹⁷, «Український робітничий фольклор» (М. Гайдай)¹¹⁸, «Літературні пісні в українському фольклорі» (Г. Нудьга)¹¹⁹.

8 червня 1938 р. науковця заарештували¹²⁰. З матеріалів його слідчої справи дізнаємося, що оперуповноважений 3-го відділу УДБ НКВС УРСР¹²¹ сержант Френкель розглянувши матеріали «о преступной деятельности гр. Петрова Виктора Платоновича» прийшов до висновку про необхідність проведення попереднього слідства¹²². Крім того, було прийнято постанову про те, що його перебування на свободі може вплинути на хід слідства та обрати «мерой пресечения способов уклонения от суда следствия по отношению к обвиняемому Петрову В. П. содержание под стражей в с/и Киевской тюрьмы»¹²³.

Довідка на арешт ученого (за підписами начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітана держбезпеки Ратинського та начальника 7-го відділення¹²⁴ молодшого лейтенанта держбезпеки Солопова) є цікавим, унікальним і одночасно типовим для тоталітарної епохи документом. Дозволимо собі навести його майже повний текст: «Петров В. П. выходец из семьи служителя религиозного культа – отец в прошлом архиерей. Убежденный монархист-черносотенец, в прошлом состоял в реакционной черносотенной организации «Двуглавый Орел»¹²⁵. Имел тесную связь с руководителем контрреволюционной шпионской организацией «Азбука»¹²⁶, заложенной черносотенцем Шульгиным. Для «Азбуки» передал ряд шпионских материалов. В годы гражданской войны принимал активное участие в вербовке офицеров и отправке последних на Дон для борьбы с Советской властью. Контрреволюционно настроенная личность. Петров В. П. подлежит аресту»¹²⁷. Отже, тепер органи, пригадали науковцю все, в тому числі й його походження. Утім, незважаючи на безглуздість більшості звинувачень вони «тягнули» на вищу міру покарання.

Проте, менш ніж через два тижні, 21 червня його звільнили¹²⁸. На останній постанові архівно-слідчої справи В. Петрова червоним

олівцем у верхньому лівому кутку аркуша написано: «Освободить. 20. VI. 38». Далі з тексту бачимо, що заступник начальника 7-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР¹²⁹, молодший лейтенант держбезпеки Латков, розглянувши матеріали слідства прийшов до висновку, що «следствием не добыто достаточных материалов для привлечения его к судебной ответственности» й тому «следственное дело по обвинению Петрова Виктора Платоновича прекратить»¹³⁰. Після інкримінованих злочинів, це звільнення виглядає дещо несподіваним та не зовсім зрозумілим. Також, поки що, не має відповіді й на питання про те, чому заарештовував й проводив слідство, принаймні спочатку, 3-й відділ, а звільняв з-під варту 4-й.

Причини, такого «гуманізму» НКВС, а також того, як інтелектуал зміг уникнути репресій у той час, коли багато його друзів та колег стали жертвами більшовицького терору, залишаються невідомі. Можливо тоді розпочалася його співпраця з «органами». Утім, його вербування могло відбутися й набагато раніше. Дослідники життя та творчості В. Петрова припускають, що це сталося ще 1930 р. коли проходила чистка рядів ВУАН, а під час арешту 1938 р., відбулося «підвищення кваліфікації» або перекваліфікація, зміна статусу співробітника¹³¹. Ймовірно, що саме тоді, на передодні Другої світової війни, вчений дав згоду на службу в зовнішній розвідці, за кордоном, у середовищі німецьких військових¹³².

Так В. Петров із звичайного «секретного співробітника» у ВУАН перетворився на людину з військовим званням і ризикованими перспективами розвідувальної діяльності¹³³. Цілком можливо, що вже через рік-півтора він виконував завдання радянської розвідки. Зі спогадів Д. Гуменної дізнаємося, що В. Петров тоді відвідав нещодавно «приєднану» до СРСР Західну Україну. «Тоді саме був людський потік з Києва до Львова, їхали хто міг і як міг. Розказували багато. А ще більше привозили... І чого тільки не навозили... . . . Могли їздити тільки упривілейовані, з партквитками, довірені, перевірені, з перепусткою», – згадує письменниця¹³⁴. Проте, з якою метою подорожував В. Петров не відомо: «Коли сипнули наші до Західної України, – і Віктор Платонович їздив до Львова. Я запитала, які вражіння, що бачив, що робив? Відповідь була: «Пив вино». А інші стільки всякого розказують...»¹³⁵.

Проте, на жаль, документи про розвідницьку діяльність В. Петрова досі залишаються засекреченими й необхідних для конкретних висновків даних, які б підтверджували або спростовували всі ці припущення, дослідники поки не мають.

Після початку Великої Вітчизняної війни СРСР з Німеччиною, науковець, разом з іншими працівниками української Академії наук, був евакуйований до Уфи. В 1941-1943 рр. Уфа стала центром наукового, культурного та літературного життя України. Тут перебували не лише вісімнадцять академічних інститутів, а й спілка композиторів, художників, письменників України, меморіальні музеї Т. Г. Шевченка та М. М. Коцюбинського тощо. Сюди ж було перевезено й національні реліквії України (рукописи класиків української літератури, рідкісні книги XVII-XVIII ст. тощо). Також в Уфі працювали українські майстри слова (М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, Ю. Яновський, Н. Рибак, П. Панч та ін.), художники (О. Шовкуненко, К. Трохименко та ін.), композитори (Г. Верьовка, П. Козицький, М. Вериківський) та багато інших діячів культури¹³⁶. Багатьох з них В. Петров знав особисто.

В евакуації вчений продовжував активну наукову діяльність. Так, він брав безпосередню участь у масштабному дослідницькому проєкті Інституту суспільних наук – «Українці в Башкирії». Загалом в рамках цієї теми протягом 1941-1943 рр. було проведено сім експедицій та індивідуальних поїздок у різні райони Башкирії, де були українські поселення¹³⁷.

У вересні 1941 р. В. Петров очолив експедиційну групу першої розвідувальної експедиції, яка проводила дослідження в українських (Санжарівка, Богомолівка, Чернігівка) та татарських (Ількашівка) селах. Об'єктом дослідження стало українське населення Чишминського району Башкирської АРСР в 50 км від Уфи. До складу експедиції, окрім самого В. Петрова, увійшли: відомий башкирський художник-живописець К. Девлеткильдєєв; місцевий краєзнавець М. Касьянов; українські письменники О. Копиленко та П. Панч. Учасники експедиції вивчали усну народну творчість, образотворче мистецтво, матеріальний побут українських переселенців. Начальник експедиційної групи взяв на себе вивчення топографії, двора-садиби, садибних будівель, житла та його інтер'єра, убрання¹³⁸.

Експедиційна база розташувалася в с. Санжарівка, що було засновано вихідцями з Полтавщини в 1899 р. Зупинилися дослідники в садибі місцевої мешканки Василини Коваленко, удови¹³⁹. Згодом, через двадцять п'ять років П. Панч у своєму листі до В. Петрова згадував свої тогочасні переживання, експедицію та невибагливість її керівника: «...передо мною зразу виникла Ново-Санжарівка, під Уфою, куди ми і Олександр Копиленко їздили для дослідження мови переселенців з України. Ми з Олександром Івановичем спали на соломі, а Ви на голих дошках. Це чомусь так міцно засіло мені в голові, що я й досі бачу і цю хату, і цю господиню. Пам'ятаю і наші тодішні розмови, найчастіше в коридорі Академії, біля мапи, утиканой прапорцями, і наш тужливий настрій, безмежно тужливий настрій»¹⁴⁰.

У загальних висновках, до яких прийшли учасники першої експедиції під керівництвом В. Петрова, наголошувалося на тому, що народна творчість в українських поселенців Башкирії не тільки зберігається, а й процвітає. Отже, це давало підстави для успішного проведення наступних експедицій¹⁴¹. Результатом досліджень 1941-1943 рр. стала колективна монографія «Українці Башкирії», що була готова до друку в червні 1943 р. Утім, в силу різних причин та обставин книга змогла побачити світ лише завдяки зусиллям сучасних учених у 2011 р.¹⁴²

В тому ж таки 1941 р. до будинку, де працювали евакуйовані науковці, під'їхала машина, з якої вийшли кілька молодих людей, які побажали побачити Петрова-Домонтовича. Вченого посадили в машину і повезли в невідомому напрямку. Ця подія справила сильне враження на колектив. Ніхто вже й не сподівався коли-небудь побачити В. Петрова. Однак, на подив колег, вже наступного ранку зниклий зайняв своє місце за робочим столом. На численні запитання він відповів, що його мобілізують і відправляють на фронт¹⁴³. Починався новий етап життя Віктора Петрова.

Отже, наприкінці 1920-х – початку 1940-х рр. В. Петров був однією з найяскравіших фігур серед гуманітаріїв української Академії наук. Його горизонтальна кар'єра академічного вченого була блискучою. Науковець домігся серйозних успіхів у кількох гуманітарних дисциплінах – літературознавстві, фольклористиці, етнографії, археології. Також він став одним з найбільш яскравих українських письменників свого часу. Очевидним є й зростання

вертикальної кар'єри вченого. В. Петров доволі швидко просувався у посадовій ієрархії академічних установ – від секретаря та аспіранта до керівника комісії та директора інституту. Навіть, 1941 р. в евакуації, під час чергових виборів, він претендував на отримання звання академіка. Ймовірно, що це стало можливим за умови лояльного ставлення до радянського ладу, співпраці з режимом або, навіть, співробітництва з «органами безпеки». Проте, стосунки інтелектуала з владою не можна вважати однозначними і кваліфікувати їх як віддане служіння. Досліджуючи інтелектуальну біографію В. Петрова спостерігаємо відсутність завзяття та великого бажання догодити режимові, не надто переконливий тон викривальних виступів проти «ворогів», підкреслене дотримання наукових позицій у критиці буржуазних учених, нехтування принципами соціалістичного реалізму в літературній творчості тощо.

¹ Агеева В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006; Грегуль Г. В. Українська біографічна проза першої половини ХХ ст.: жанровий аспект (за творами В. Петрова, С. Васильченка, О. Ільченка, Л. Смілянського): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2005; Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров. – К., 1993; Зубань В. І. «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х років ХХ століття: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Харків, 2003; Куриленко І. А. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років ХХ століття: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Харків, 2006; Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова (В. Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби // Січеслав. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 88-94; Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1997; Портнов А. Віктор Петров і його критики // Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К.: Критика, 2011. – С. 143-181 тощо.

² Грегуль Г. Соціальне походження Віктора Петрова: невідомі сторінки // Слово і час. – 2007. – №9. – С. 40-43.

³ Див.: Шудря М. Неокласици, або «гроно п'ятірне нездоланих співців» // Молодь України. – 1995. – 5 грудня. – С. 3; Архирейи. Платон

(Петров) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.orthorus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_7818.

⁴ Див. Православные епископы, служившие на украинских кафедрах и подвергшиеся репрессиям [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.pravoslavuye.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=article&id=5896.

⁵ Див. Автобіографія Петрова Віктора Платоновича / Вступне слово та примітки В. Корпусової // Слово і час. – 2002. – №10. – С. 51-52.

⁶ Костюк Гр. Поет-учений // Филипович П. Література. – Нью-Йорк; Мельборн, 1971. – С. 559.

⁷ Березовський І. Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №6. – С. 57-62.

⁸ Див.: Диплом про закінчення В. П. Петровим Університету Св. Володимира // Українська біографістика: зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень; редкол.: В. І. Попик (відпов. ред.) та ін. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 312-313; Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1-2. – С. 180; його ж. Віктор Петров: осягнення Сквороди // Київська старовина. – 2001. – № 4 (340). – С. 105, 108.

⁹ Див.: Автобіографія Петрова Віктора Платоновича... – С. 51; Дипломом про закінчення В. П. Петровим Університету Св. Володимира... – С. 312-313.

¹⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. – Книга перша. – Едмонтон: КІУС, 1987. – С.143.

¹¹ Агеева В. Поетика парадокса... – С. 18-25.

¹² Там само.

¹³ Домонтович В. Болотяна Лукроза // Київські неокласики / Упор. Віра Агеева. – К.: Факт, 2003. – С. 276-277.

¹⁴ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова // Україна (Париж). – 1953. – Ч. 9. – С. 730.

¹⁵ Там само. – С. 730-731.

¹⁶ Костюк Г. Зустрічі і прощання. – Книга перша. – Едмонтон: КІУС, 1987. – С. 142.

¹⁷ Див. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. – К.: Дніпро, 2004. – С. 462.

¹⁸ Петров В. Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанский, Заговоры, П., 1917) // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1923. – Кн. II-III. – С. 230-236.

¹⁹ Петров В. До студій над коротенькими піснями // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2. – С. 148-151.

²⁰ Петров В. Л. Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн. 3-4. – К., 1935. – С. 19-73.

²¹ Петров В. Академік Ф. М. Колесса і його книга «Українська усна словесність» // Народна творчість. – 1940. – №6. – С. 17-27.

²² Петров В. Р. М. Василевич. Сборник материалов по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору // Український фольклор. – Кн. I. – 1937. – С. 139-141.

²³ Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві // Етнографічний Вісник. – Кн. I. – 1925. – С. 12-24.

²⁴ Петров В. Старий і новий побут на селі. З етнографічних спостережень // Життя і революція. – 1925. – Кн. VIII. – С. 41-44.

²⁵ Петров В. Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. IV. – С. 88-119.

²⁶ Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // Етнографічний Вісник. – Кн. IX. – 1930. – С. 197-238.

²⁷ Див.: Петров В. М. Ф. Сумцов як історик етнографії // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1926. – Кн. VII-VIII. – С. 7-15; його ж. Акад. В. Гнатюк у своїх фольклорних студіях // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1927. – Кн. X. – С. 241-254; його ж. Д. І. Яворницький. Некролог // Вісті Академії наук УРСР. – 1940. – №7-8. – С. 107-109.

²⁸ Петров В. Вогнезрубна система хліборобства та хліборобський культ вогню. – К.: Вид-во АН УРСР, 1933. – 60 с.

²⁹ Петров В. З студій про передкласове суспільство (Ловецькі і хліборобські культури). – К.: Вид-во АН УРСР, 1933. – 112 с.

³⁰ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мовознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ). – Ф. 1. – Од. зб. 310.

³¹ Петров В. К вопросу о генетическом изучении охотничьих игрещ // Советская этнография. – 1935. – Т. VI. – С. 140-177.

³² Петров В. Обрядовий фольклор календарного циклу та його об- щинно-виробничі основи // Народна творчість і етнографія. – 1966. – №1. – С. 28-32.

³³ Див. Березовський І. Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 6. – С. 57-62.

³⁴ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпро- вські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – 131 с.

³⁵ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2. Чумац- тво. – К., 1931. – 129 с.

³⁶ Рубан О. Етнографічна комісія Академії наук України // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 4. – С. 131.

³⁷ Лобода А. Передмова // Матеріали до вивчення виробничих об'єд- нань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. – С. III.

³⁸ Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – № 7. – С. 1.

³⁹ Лобода А. Передмова. – С. III; Звідомлення Етнографічної комі- сії УАН за рік 1927 // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – № 7. – С. 2; Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Етнографічний вісник. – 1928. – № 7. – С. 140.

⁴⁰ Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – № 7. – С. 2; Звідомлення Етно- графічної комісії УАН за рік 1927 // Етнографічний вісник. – 1928. – № 7. – С. 140.

^x Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – № 7. – С. 1; Звідомлення Етно- графічної комісії УАН за рік 1927 // Етнографічний вісник. – 1928. – № 7. – С. 139-143.

⁴¹ Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – № 7. – С. 1.

⁴² Там само. – С. 2.

⁴³ Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 10; Лобода А. Пере- дмова... – С. III.

⁴⁴ Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 10.

⁴⁵ Звіт Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1930. – № 15. – С. 20.

⁴⁶ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. 18. – Спр. 163 (1929).

⁴⁷ Ковалева И. Ф. Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога. – Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2008. – С. 94-95.

⁴⁸ Див.: Ковалева И. Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровгэсовской экспедиции Наркомпроса УССР). – Днепропетровск, 1980; Ляшко С. Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки // Проблемы археології Подніпров'я: міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 14–27.

⁴⁹ Ляшко С. Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция... – С. 15.

⁵⁰ Див.: Домонтович В. Без ґрунту // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту: Романи. – К.: Критика, 1999. – 381 с.; Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. – К.: Гелікон, 2000. – 520 с.

⁵¹ «Український засів» – літературний журнал, видання Відділу пропаганди німецької армії в Україні, виходив у Харкові, потім у Кіровограді (1942–1943), його редактором був В. Петров.

⁵² МУР (Мистецький Український Рух) – організація українських письменників, які проживали в окупованій Німеччині в таборах для переміщених осіб. МУР було утворено у вересні 1945 р. у місті Фюрт недалеко від Нюрнберга. Ідея створення організації належала Юрію Шереху, Віктору Петрову, Івану Багрянному, Юрію Косачу, Ігорю Костецькому, Івану Майстренку, Леонідові Полтаві. Головою організації був Улас Самчук. МУР проіснував близько чотирьох років. За цей час було проведено три з'їзди, декілька теоретичних конференцій, друкувалися такі видання як «Арка», «Мур», «Рідне слово», «Літературно-науковий вісник», «Українська трибуна», серія «Мала бібліотека МУРу» та ін.

⁵³ «АРКА» 1947-1948: Журнал літератури, мистецтва і критики: Бібліогр. Показчик змісту / Уклад. Н. В. Казакова за участю Н. В. Монахової та Д. В. Матіяш; Авт. вступ. ст. В. Є. Панченко; НаУКМА. Наук. б-ка. – К.: Вид. дім «КІМ Академія», 2003. – С. 14.

⁵⁴ Див.: Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К.: Критика, 1999. – С. 6; Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова (В. Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби // Січеслав. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 90; Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006. – С. 38 та ін.

⁵⁵ Див.: Лобода А. Передмова... – С. III-IV; Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – № 7. – С. 1-2; Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Етнографічний вісник. – 1928. – № 7. – С. 139-143; Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 10; Звіт Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1930. – № 15. – С. 20 тощо.

⁵⁶ НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1-5. – Од. зб. 475. – 25 арк.; НА ІАНАНУ. – Ф. 18. – Спр. 163 (1929).

⁵⁷ Лист – повідомлення до В. П. Петрова від Державного російського географічного товариства від 19.04.1927 р. (упорядник док. В. М. Корпусова) // Українська біографістика... – Вип. 4. – С. 314.

⁵⁸ Автобіографія Петрова Віктора Платоновича... – С. 52; Лист-повідомлення до В. П. Петрова від Державного російського географічного товариства від 30.11.1928 р. (упорядник док. В. М. Корпусова) // Українська біографістика... – Вип. 4. – С. 315.

⁵⁹ Див.: Петров В. Етика Гр. Сковороди. (А. Ковалівський. Розвиток етичних поглядів Гр. Сковороди) // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1926. – Кн. V. – С. 239-243; його ж. Гр. Сковорода і його теорія нероблення // Життя і Революція. – 1926. – Кн. V. – С.49-55; його ж. Особа Сковороди // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 42. – 144 арк.; його ж. Антропологія Сковороди // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 25-30; його ж. «Чорна Рада» П. Куліша як роман соціальний // Література. – Т. I. – К., 1928. – С. 130-141; його ж. Аліна і М. Костомаров. До історії їх життєвих взаємин. – Харків: Рух, 1929. – 192 с.; його ж. «Лісова пісня» Лесі Українки // Леся Українка. Твори. – Т. VIII. – К.: «Книгоспілка», 1929. – 155-177; його ж. Марко Вовчок – «Мовчуще божество» // Авангард. – Вып. I. – К.: ДВУ, 1930. – С. 25-30; його ж. Гоголь і німецький романтизм // М. В. Гоголь. Твори. Петербурзькі повісті. Вступна стаття. – Т. IV. – К.: «Книгоспілка», 1931. – С. 3-72 тощо.

⁶⁰ Матвієнко С. Опосередковане зізнання: Віктор Петров та його «особа Сквороди» // Слово і час. – 2002. – №10. – С. 55.

⁶¹ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість // Збірник історико-філологічного Відділу УАН. – №88. – К., 1929. – 572 с.

⁶² Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ) (далі – ІР НБУВ). – Ф. 285. – Спр. 1306. – Арк. 8.

⁶³ Там само. – Ф. 10. – Спр. 14577. – Арк. 123.

⁶⁴ Див.: Агеєва В. Мовні ігри В. Домонтовича // Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза. Оповідання та нариси. – К.: Критика, 2000. – С. 3-20; її ж. Передмова // Домонтович В. Вибрані твори / Вступ. ст., упорядкув. В. П. Агеєвої. – К.: Книга, 2008. – С. 9.

⁶⁵ Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. – К.: «Сяйво», 1928.

⁶⁶ Агеєва В. Передмова // Домонтович В. Вибрані твори / Вступ. ст., упорядкув. В. П. Агеєвої. – К.: Книга, 2008. – С. 9.

⁶⁷ Див. Петров В. Романи Куліша. Біографічні нариси. Ол. Милорадовичівна, Марко Вовчок, П. Глібова, М. Рентель. – Харків: «Рух», 1930. – 212 с.

⁶⁸ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова. – С. 731.

⁶⁹ Див.: Майфет Г. Віктор Домонтович. Дівчинка з ведмедиком. Неправдоподібні істини. – К.: Сяйво. – 199 с. // Червоний шлях. – 1929. – № 7. – С. 239–241; Державин В. М. Іцковіч. Література в світлі історичного матеріалізму // Критика. – 1929. – № 3. – С. 134–137; Якубовський Ф. В. Домонтович. Дівчинка з ведмедиком // Життя й Революція. – 1929. – № 4. – С. 188–189; Старинкевич Є. Домонтович Віктор. «Дівчинка з ведмедиком» (рецензія) // Красне слово. – 1929. – № 4; Хуторян А. Дівчинка з ведмедиком. Неправдоподібні істини. – К.: Сяйво, 1928. – 199 с. // Критика. – 1929. – № 4. – С. 103–105 тощо.

⁷⁰ «Червоний шлях» – громадсько-політичний і літературно-науковий місячник, заснований 1923 р. в Харкові. Один з найкращих журналів доби українського національного відродження. Його ліквідація була одним з останніх актів скасування плюралізму в галузі української культури. Наступник видання – «Літературний журнал» став речником єдиної методи соціалістичного реалізму.

⁷¹ «Життя й революція» – громадський літературно-художній місячник. Виходив у Києві в 1925-1934 рр. за редакцією О. Дорошкевича,

М. Терещенка, Є. Черняка, І. Лакизи та ін. У 1928-1930 рр. співредактором журналу був В. Підмогильний.

⁷² «Критика» – громадсько-політичний і літературно-науковий місячник, заснований 1929 р. в Харкові. Журнал був провідником політики комуністичної партії в галузі літературознавства, критики та бібліографії.

⁷³ «Красное слово» – журнал найбільш масової літературної організації ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, 1927-1932).

⁷⁴ Див. Листування Юрія Шевельова і Григорія Костюка (1950–1988). № 9. Ю. Шевельов до Г. Костюка. [Нью-Йорк], 24.07.[19]84 / Публ. Н. Баштової // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2010. – Т. 5. – С. 374-375.

⁷⁵ Шерех Ю. Шостий у гроні // Юрій Шерех. Поза книжками із книжок. – К.: Час, 1998 (Українська модерна література). – С. 77–114.

⁷⁶ Агеева В. Поетика парадокса... – С. 35.

⁷⁷ Зеров М. Українське письменство. – К., 2002. – С. 1056.

⁷⁸ Див. Шерех Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Поза книжками і з книжок. – К., 1998. – С. 119.

⁷⁹ ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 36.

⁸⁰ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К.: Основи, 2000. – С. 292.

⁸¹ Звіт Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1930. – № 15. – С. 24.

⁸² Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – Ч. II (1931-1941). – С. 99.

⁸³ Білокінь С. Таємниці архівів не вічні... // Сучасність. – 1998. – № 10. – С. 65.

⁸⁴ Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація... – С. 7-8.

⁸⁵ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1572-14580.

⁸⁶ Там само. – Ф. X. – Спр. 14578. – Арк. 165-210.

⁸⁷ Там само. – Ф. X. – Спр. 14577. – Арк. 123-158, 159-164.

⁸⁸ Там само. – Ф. X. – Спр. 17931. – 36 арк.

⁸⁹ Див.: Петров В. Проти ревізії вчення К. Маркса про родові суспільства // Україна. – Кн. 1-2. – К., 1932. – С. 61-72; його ж. Расова теорія та її критика // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 49-71; його ж. Буржуазная фольклористика и проблема стадиальности // Советский фольклор. – 1936. – Кн. I-II. – С. 31-50; його ж. Расовая теория в современной германской фольклористике. Первая сессия Фольклорной сессии ИААЭ АН СССР, апрель 1936. Доклад // Советский фольклор. – 1936. – Кн. IV-V. – С. 430 тощо.

⁹⁰ «Штурм» – літературно-мистецький та громадсько-політичний місячник, орган Дніпропетровської обласної організації Спілки радянських письменників України. Виходив у Дніпропетровську в 1935-1937 рр. Головний редактор І. Ткачук.

⁹¹ Семьонов А. Щорс (уривки з повісті) // Штурм. – 1936. – № 4. – С. 8-23; № 5. – С. 31-43; № 6. – С. 38-55.

⁹² Див.: Толочко П. П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу // Петров В. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 4; його ж. Слово про В. П. Петрова – видатного українського археолога // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – Київ-Львів: «РАС», 1997. – С. 6.

⁹³ НА ІА НАНУ. – Ф. 20/Р. – Папка № 29. – 1-4 картки; Там само. – Ф. 20/Р. – Папка № 37; Там само. – Ф. 20/Р. – Папка № 48. – 3 арк.

⁹⁴ Див. ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 123. – 200 арк.

⁹⁵ Петров В. П. Поселення в Городську (Розвідувальні розкопки 1936 р.) // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. I. – С. 339-379.

⁹⁶ Відейко М. Ю. Городськ // Енциклопедія трипільської цивілізації в двох томах / Голова ред. кол. Л. М. Новохатько. – Т. 2. – С. 127-128.

⁹⁷ Див.: НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/Трипільська експедиція. – 1938. – 3 арк.; НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/Трипільська експедиція. – 1939. – 1-25 арк.

⁹⁸ Відейко М. Ю. Коломийщина I // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. 2. – С. 237-240.

⁹⁹ Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки. – М.: «Знак», 2006. – С. 107-108.

¹⁰⁰ НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/Трипільська експедиція. – 1939. Лубенська археологічна експедиція 1939 р. – 1-20 арк.

¹⁰¹ Див.: Петров В. П. Поселення в Городську (Розвідувальні розкопки 1936 р.) // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. I. – С. 339-379; Петров В. П., Макаревич М. Л. Скифская генеалогическая легенда // Советская археология. – 1963. – №1. – С. 20-31; Петров В. Скіфи. Мова і етнос. – К., 1968. – 149 с.; його ж. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. – К., 1972. – 214 с.; його ж. Походження українського народу. – К., МП: «Фенікс», 1992. – 192 с.

¹⁰² Див.: Толочко П. П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу // Петров В. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 4; його ж. Слово про В. П. Петрова – видатного українського археолога // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – Київ-Львів: «РАС», 1997. – С. 6; Андреев В. М. Скіфська генеалогічна легенда в інтерпретаціях Віктора Петрова // Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 31-32. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. – С. 15-29; його ж. Віктор Петров: «скіфський сюжет» інтелектуальної біографії // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С. 190-202.

¹⁰³ НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 8-2. – Спр. 130. – 63 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 131. – 42 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 131а. – 83 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 132. – 45 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 133. – 52 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 134. – 56 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 135. – 23 арк.

¹⁰⁴ Там само. – Ф. 8. – Спр. 1205а. – Арк. 1-2.

¹⁰⁵ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 145. – Арк. 9-11, 12-14.

¹⁰⁶ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 146. – Арк. 2-5; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 146. – Арк. 9-12.

¹⁰⁷ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 147. – Арк. 4-9.

¹⁰⁸ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 148. – Арк. 8-12.

¹⁰⁹ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 149. – Арк. 6-9.

¹¹¹ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 152. – Арк. 3-4.

¹¹² Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 153. – Арк. 6-12.

¹¹³ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 154. – Арк. 7-11.

¹¹⁴ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 155. – Арк. 1-3.

¹¹⁵ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 157. – Арк. 3-6; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 157. – Арк. 12-14.

¹¹⁶ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 160. – Арк. 4-7.

¹¹⁷ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 161. – Арк. 6-9.

¹¹⁸ Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 163. – Арк. 2-3.

¹¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 9.

¹²⁰ В структурі Управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР 3-й відділ був контррозвідувальним і створювався як контррозвідка та для боротьби з ворожими діями в армії та на флоті (див. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. – С. 295-297).

¹²¹ ЦДАГОУ. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 1.

¹²² Там само. – Арк. 2.

¹²³ 7-е відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР – для боротьби з білою та внутрішньою контрреволюцією (див. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. – С. 297).

¹²⁴ «Двуглавый орел» – чорносотенне антиукраїнське, антисемітське товариство київської студентської молоді. Організація діяла у 1907-1917 рр.

¹²⁵ «Азбука» – таємна антибільшовицька, антиукраїнська розвідувальна організація Білого руху на півдні Росії. Була створена В. Шульгіним у вигляді приватного агентства. У Києві В. Шульгін займався збором та аналізом інформації, організацією відправки білих офіцерів на Дон в армію генерала М. Алексеєва. Організація діяла у 1917-1919 рр.

¹²⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 4-5.

¹²⁷ Там само. – Арк. 8.

¹²⁸ 4-й відділ УДБ НКВС УРСР – секретно-політичний, що з самого початку створення призначався для боротьби з ворожими політичними партіями і антирадянськими елементами (див. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. – С. 295, 297).

¹²⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 6.

¹³⁰ Див.: Білокінь С. Довкола таємниці // Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.): жертви більшовицького терору. – К.: «Воскресіння», 1992. – С. 3-23 та ін.; Його ж. Масовий терор як засіб

державного управління в УРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К.: ДМП Полімед, 1999. – С. 302; Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 38-41.

¹³¹ Агеєва В. Поетика парадокса. – С. 44-45.

¹³² Корогодський Р. На межі... // Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. – К.: Гелікон, 2000. – С. 462.

¹³³ Гуменна Д. Дар Евдотеї. – С. 465.

¹³⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї. – С. 462-463.

¹³⁵ Бабенко В. Українці Башкортостану за чотири століття // Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. Дослідження і документи / [гол. ред. Г. Скрипник, наук. ред. В. Бабенко; відп. ред. Д. Чернієнко; упоряд. Ю. Сіренко, І. Чернієнко, Л. Єфремова, М. Пилипак. – К.: ІМФЕ НАН України; Уфа, 2011. – С. 13.

¹³⁶ Попов П. М. До історії вивчення українського населення Башкирії. Вступна стаття // Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. Дослідження і документи. – С. 47-63.

¹³⁷ Див. Петров В. П. Щоденник експедиційної групи Інститута суспільних наук АН УРСР по темі «Українці в Башкирії» 20.IX.1941 м. Уфа // Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. Дослідження і документи. – С. 439-457.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ ЦДАМЛМУ. – Ф. 234. – Спр. 176. – Арк. 1.

¹⁴⁰ Попов П. М. До історії вивчення українського населення Башкирії. – С. 59.

¹⁴¹ Див. Від упорядників // Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. Дослідження і документи. – С. 3-8.

¹⁴² Брайчевський М. В. П. Петров (В. Домонтович) // Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. – К.: Гелікон, 2000. – С. 511.

ДО БІОГРАФІЇ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА СЕРАФИМА ЮШКОВА

Дедалі важче уявляти вітчизняне історіописання без образу його творця. Останнім часом з'являється значна кількість наукових праць, присвячених історичній думці, утім їх автори не завжди звертаються до постаті та творчої спадщини вченого-історика, зокрема його психологічних особливостей та повсякденної атмосфери діяльності, що в свою чергу є вирішальним чинником формування наукових поглядів. Нашим завданням є спроба бодай часткової реконструкції умов формування творчих поглядів та діяльності професійного історика на прикладі члена-кореспондента АН УРСР та дійсного члена АН Казахської РСР Серафима Юшкова. Ім'я цього вченого тісно пов'язане з Інститутом історії України де упродовж 1939–1950 рр. він працював на посаді старшого наукового співробітника. Сьогодні годі знайти фахівця в галузі історії Давньоруської держави чи то історії держави і права, котрому б не була відомий ця постать. Так, у різний час вивченням біографії та наукового доробку С. Юшкова займалися радянські дослідники: В. Чхиквадзе¹, С. Штамм², Б. Віленський³ (були учнями С. Юшкова), а також такі метри історичної науки як О. Зимін⁴ та Л. Черепнін⁵. Серед сучасників, які вивчають або використовували наукову спадщину вченого у своїх розвідках варто назвати В. Ричку⁶, нині на жаль покійну Н. Юсову⁷, а також плеяду молодих науковців С. Блащук⁸, О. Кондратенка⁹, П. Кострюкова¹⁰ та ін.

Утім не дивлячись на доволі значну кількість наукових розвідок (хоча й у переважній своїй більшості ювілейних) біографія вченого та його наукова діяльність висвітлена, на наш погляд, вкрай недостатньо. Здебільшого поза увагою залишається низка актуальних питань щодо його особистості, творчої діяльності та наукової спадщини. Водночас становлення та роботу будь-якого науковця неможливо зрозуміти без поєднання вивчення його

творчого доробку та біографії, зокрема його соціального походження, умов та середовища виховання, оточення, місця навчання, роботи, приналежності до наукових шкіл, становлення як дослідника тощо.

Загалом, з метою систематизації та полегшення сприйняття матеріалу дослідником, весь творчий шлях вченого умовно нами розподілений на дев'ять періодів: Петербурзький (1912–1918); Саратовський (1918–1926); Ленінградський (1926–1930); Самаркандський (1930–1933); Дагестанський (1933–1935); Свердловський (1935–1937); Московський (1938–1941); Алма-Атинський (1941–1943); другий Московський (1944–1952).

Спершу варто сказати про соціальну приналежність вченого, оскільки С. Юшков є одним з небагатьох істориків такого масштабу, котрому як нащадку священнослужителів не завадило досягнути таких значних вершин в науці та побудувати досить вдалу кар'єру. Гадаємо не варто нагадувати читачеві, які перепони ставилися компартійними органами представникам інтелігенції, члени сім'ї якої належали до так званих «служителів культу». Встановлено, що батько С. Юшкова Серафим (в миру Володимир) Іванович Юшков (1864–1951) походив з роду духовенства та перебував у сані священника в Петербурзі, зрештою у 20-х–30-х рр. ХХ ст. був першим Саранським та Кузнецьким єпископом, неодноразово піддавався гонінню. У 1935 р. був заарештований до 10 років таборів, утім в результаті клопотання сина (С. Юшкова) достроково звільнений за хворобою, помер у Малоярославці під Москвою¹¹.

В цілому необхідним у статті буде комплексне поєднання вивчення біографії С. Юшкова та його творчої діяльності, саме останнє дасть можливість сформувати цілісний науковий портрет вченого.

Народився Серафим Володимирович Юшков у с. Трофимівщина Пензенської губернії 4 квітня 1888 р. (нині Мордовія). Стало відомо, що рід Юшкових має дворянські корені, які ведуть свій початок від Зеуша (християнське ім'я Стефан), який покинув Золоту Орду та прийшов на службу до князя Дмитра Івановича. Від його старшого сина Юрія власне і пішли Юшкови¹². Відзначимо, що майбутній науковець втратив матір у трирічному віці і в результаті продовження його виховання, окрім батька-

священника, займалася рідна тітка, яка помітила у хлопця великий потяг до знань і всіляким чином намагалася цьому сприяти. Саме з її ініціативи у 1894 р. С. Юшкова віддали на навчання до церковної школи, повний курс якої він успішно закінчив. Згодом після закінчення цього освітнього закладу С. Юшкову як сину священника відкрився шлях до продовження освіти в духовній семінарії, проте хлопець віддав перевагу іншому навчальному закладу і у 1897 р. вступив до Першої Пензенської гімназії. Зрештою С. Юшков не зупинився на досягнутому і поїхав до Петербурга з метою вступу до Ларинської гімназії, яку успішно закінчив у 1906 р. зі срібною медаллю¹³. Даний навчальний заклад мав духовне спрямування, утім тут на належному рівні викладалися гуманітарні дисципліни, зокрема історія, що в свою чергу не могло не вплинути на подальшу долю науковця. Тому не дивно, що окрім С. Юшкова випускником цієї гімназії був ще один відомий фахівець середньовічної історії – М. Стасюлевич. Як бачимо у становленні особистості вченого-історика не останню роль зіграла атмосфера виховання в сім'ї священника. Загалом духовенство як представники інтелігенції є, як правило, непоганими знавцями історії, яку вивчають поряд з іншими дисциплінами у контексті своєї професійної підготовки, а тому не виключено, що цей чинник зумовив майбутній вибір С. Юшковым саме фаху історика. Цьому також сприяло гімназичне навчання духовного напрямку з досить високим на той час рівнем гуманітарної підготовки.

Після закінчення зазначених гімназій перед С. Юшковим відкривалися перспективи вступу до вищого духовного закладу і влитися до когорти священників. Утім С. Юшков не пішов шляхом свого батька і обрав світський шлях, вступивши у 1906 р. до Петербурзького університету спочатку на юридичний, а згодом, через 2 роки, на історико-філологічний факультет. Останнє було зумовлено тим, що Серафим в однаковій мірі цікавився як історичною так і правовою наукою. Ще будучи студентом С. Юшков проявив дослідницький хист та зацікавленість історією на науковому рівні, вивчаючи оригінали унікальних писемних пам'яток часів Київської Русі в бібліотеках та архівосховищах Петербурга. С. Юшков почав досліджувати правове становище сільської церкви на Півночі Росії. Першим підсумком наукових пошуків

молодого історика став вихід наукової праці, опублікованої в одному з тодішніх джерелознавчих часописів «Очерки из истории приходской жизни на севере России в XV–XVII вв.» (СПб., 1913). Дещо згодом зазначена праця викликала неабиякий науковий інтерес у вченої громадськості і була видана окремим тиражем вже як монографія. Дана робота була досить цікавим та змістовним дослідженням з історії російської православної церкви в якій науковець дав коротку характеристику тогочасного церковного життя, зокрема виділив групи та стани населення церковних приходів на півночі Росії, навів деякі статистичні дані щодо останніх тощо. Тут варто говорити про відсутність будь-якого збігу обставин, оскільки любов до церкви та її історії привита С. Юшкову в сім'ї священика проявилася в його ранніх працях. Сприяв роботі молодого дослідника доволі відомий на тоді фахівець у галузі церковного права – професор В. Бенешевич, котрий вже тоді розпізнав у студентові Серафимові талант науковця. Під впливом останнього формувалися погляди молодого С. Юшкова, який згодом визнав В. Бенешевича своїм головним вчителем і наставником¹⁴.

У 1912 р. після закінчення університету С. Юшкова залишили для підготовки до професорського звання, так розпочався перший етап його наукової діяльності, названий нами «Петербурзьким». Система тодішньої імперської освіти для отримання наукового звання передбачала складання магістерських іспитів, щось на кшталт нинішніх кандидатських. А тому у 1916 р. С. Юшков після стажування за кордоном та успішного складання магістерських іспитів отримав допуск до читання лекцій як приват-доцент Петербурзького університету. Це був досить вагомий здобуток С. Юшкова у його науковому житті, оскільки відкривав шлях до отримання найвищих вчених звань і посад.

У 1918 р. розпочинається другий період у житті молодого науковця – «Саратовський», який пов'язаний з його активною викладацькою діяльністю. Саме цього року С. Юшкова запрошують читати лекції до Саратовського університету, де вже в лютому 1919 р. вченою радою вузу він був обраний професором кафедри історії російського права. Крім університету вчений паралельно викладає ще у двох інших вузах цього міста. Невдовзі його обирають на посаду професора кафедри російської історії Саратовського інституту народної освіти та Саратовського інституту

народного господарства. Незабаром, у 1921 р., С. Юшкова було обрано ректором Саратовського інституту народної освіти, а після злиття даного закладу з університетом, призначено деканом факультету суспільних наук Саратовського університету¹⁵. Поряд з викладацькою роботою вчений не полишав своїх наукових уподобань. Саратовський період у житті С. Юшкова був відносно тривалим та відзначився помітними науковими здобутками, які вчений активно використовує у викладанні своїх навчальних курсів. Головну увагу у своїх працях вчений приділяв аналізу суспільно-політичного ладу Давньої Русі та характеристики джерел руського права. С. Юшков розпочинає археографічне й джерелознавче опрацювання юридичних пам'яток Київської Русі та Російської держави XIV-XVI ст. Масив праць вченого складала у переважній більшості наукові статті, котрі часто виходили окремими брошурами. Сюди слід віднести таку роботу як «О прикладниках» (Саратов, 1922)¹⁶. Тут С. Юшков докладно охарактеризував економічне і правове положення різних феодално-залежних груп населення. Категорію так званих прикладників він відносить до стану залежних від церкви людей, які добровільно віддали себе під патронат останньої. Таким чином С. Юшков намагався показати існування інституту патронату і комендації в Київській Русі на зразок того, котрий був притаманний західним ранньосередньовічним суспільствам, зокрема Франції.

У праці «К вопросу о смердах» (Саратов, 1923)¹⁷ С. Юшков використовуючи унікальний на той час історико-правовий метод намагається подати своє трактування цієї соціальної категорії і виділяє смердів, як членів земельної общини, в окрему сільську категорію феодално-залежного населення Давньої Русі. Остання в свою чергу відрізнялася від інших категорій селян (сирот, земців, своєземців, закупів, ізорників та ін.) та вільних верств населення особливим (напіввільним) правовим статусом. Він одразу ж відкидає думку С. Соловйова, М. Владимерського-Буданова, В. Сергеевича та ін. про те, що термін «смерд» вживався для означення всього населення руських земель окрім князя чи то всього сільського населення. Також вчений не погоджувався з В. Ключевським, котрий вважав смердів державними селянами Давньої Русі. При цьому С. Юшков намагався довести, що смерди знаходилися в особливих відносинах з князем, дружиною, церк-

вою та вотчинниками. Смерди, на думку автора, хоча і були обмеженими в правах і залежними від князя (сплачували повинності, відробляли барщину, несли військову повинність) все ж мали свої земельні наділи на відміну від тогочасних холопів та рабів, «посаджених» князями на землю. Разом з тим автор зазначає, що користування землею та право наслідування були для смердів обмеженим у порівнянні з наближеними до князя категоріями населення. На завершення автор порівнює смердів Давньої Русі з близькою за правовим статусом групою населення («smord») середньовічної Сілезії, Пруссії та Померанії¹⁸.

Свою наукову та науково-педагогічну діяльність в цей час вчений активно поєднував з громадською. Так, упродовж 1921–1926 рр. С. Юшков був членом Саратовської ради робочих і червоноармійських депутатів. Водночас він приймав активну участь в організації та відкритті Вечірнього педагогічного інституту в Петербурзі, а з 1927 р. був обраний членом Центральної Ради секції наукових працівників¹⁹.

У 1925 р. С. Юшков підготував чергову узагальнюючу розвідку, присвячену дослідженню проблем походження феодалізму в Київській Русі²⁰. У цій праці вчений пов'язував виникнення феодальних відносин з соціально-економічним розвитком ранньосередньовічної русі XI–XII ст. Тут у якійсь мірі можна простежити вплив на С. Юшкова відомого тоді історика середньовіччя М. Покровського, який вперше побачив зародження феодалізму ще в часи Київської держави. Становлення ж і розвиток великого землеволодіння С. Юшков також відносив до більш раннього часу. Поряд із формуванням в Київській Русі князівського, боярського та церковного землеволодіння, вчений вказав на шляхи утворення групи населення, котре потрапило у феодальну залежність від вищих станів тогочасного суспільства. Така думка була поставлена всупереч панівному тоді судженню про те, що генезис феодалізму припадає на більш пізній період, так званий «удільний» (XIV–XV ст.). Крім того, подібне трактування стану речей не співпадало з догмами ще молодій тоді марксистській історіографії. Сам С. Юшков зазначав про те, що він виходив із традиційних, тобто розроблених ще у дореволюційній історіографії трактувань феодалізму, а тому логічно, що в цій розвідці є відсутніми посилання на праці класиків марксизму. Відсутність марксистської до-

гматики у раннього С. Юшкова помітив і російський дослідник О. Журавель. Останній у одній зі своїх публікацій доводить те, що С. Юшков при дослідженні феодальних відносин Київської Русі, проводив паралелі з аналогічними державними утвореннями Західної Європи. Зокрема виникнення васалітету, утворення княжого двору з княжою прислугою все це за словами автора нагадувало положення так званих міністеріалів при замках крупних феодалів Європи²¹.

Згодом побачила світ така розвідка як «Судебник 1497 г.» (к зовнішній історії пам'ятника) (Саратов, 1926)²², в якій вчений проаналізував цю унікальну пам'ятку, охарактеризувавши її походження, визначивши причини появи, давши короткі коментарі до окремих положень та статей джерела. Зокрема С. Юшков доводив, що у «Судебнику» відобразилася реформаторська діяльність Івана-III (централізація руських земель навколо Москви) і водночас вказував на те, що до початку XIV ст. кодекс феодального права «Руська Правда» почав поступово втрачати свою юридичну силу. Під час цього періоду творчості С. Юшков активно зацікавився уставами давньоруських князів. У 1925 р. виходить друком така праця як «Устав князя Володимира» (Новоузенск, 1925)²³ у якій він дає чітку характеристику цій унікальній пам'ятці давньоруського церковного права, визначивши його генеалогію, історію створення та умови написання. Характерним є те, що працюючи над дослідженням С. Юшков дослідив біля 90-та списків цього джерела, відкинувши при цьому класифікацію, запропоновану попередниками. Застосовуючи археографічний і текстологічний аналіз редакції цього документа С. Юшков відібрав найбільш достовірні списки його текстів, що не дійшли до більш пізніх часів і довів тим самим існування Устава князя Володимира у шести редакціях. Подібна методика була використана С. Юшковим і під час дослідження подібної правової пам'ятки «Устав князя Всеволода» (К., 1927)²⁴. Тут він зокрема довів, що часом появи пам'ятки слід вважати XIII ст., той час коли відбулося об'єднання грамоти князя Всеволода Мстиславича з Уставом князя Володимира у його третій редакції²⁵.

Така постановка подібних проблем була справжнім новаторством для тогочасної історичної науки і на даний час мало хто піддає сумніву першість С. Юшкова у вивченні питання генезису

феодалізму в Київській Русі. Ідеї С. Юшкова спричинили помітний вплив на подальший розвиток радянської історичної думки та сприяли посиленню наукового інтересу як до історії Київської Русі в цілому так і походження давньоруського феодалізму зокрема. Поряд з С. Юшковим подібними проблемами починають займатися Б. Греков, В. Ключевський та ін.²⁶ Перший, за словами В. Рички, хоча й розходився у поглядах із С. Юшковим стосовно принципів питань історії Київської Русі, утім вони були однодумцями з проблем визначення землеробства як основи господарства східних слов'ян, формування земельного землеволодіння і виникнення різних форм соціальної експлуатації²⁷. У своїх роботах С. Юшков часто виступав з гострою критикою поглядів В. Ключевського, яка була дійсно суттєвою, оскільки останній, за словами учнів першого, «...знімав перед ним капелюха в прямому і переносному значенні цього слова»²⁸. Крім того, доволі солідна археографічна підготовка вченого, володіння тогочасною історіографією і давніми мовами (латинською і грецькою), дозволила С. Юшкову піддавати науковій критиці історичні погляди А. Преснякова, В. Сергеевича, М. Владимирського-Буданова та інших відомих тоді вчених-орієнталістів²⁹.

Згодом у С. Юшкова з'являється ціла плеяда учнів та послідовників, зокрема вже названі нами: В. Чхиквадзе, С. Штамм, Б. Віленський і такі як П. Аргунов, Х. Айдарова, Г. Дорохова, А. Тілле, котрі згодом стали докторами історичних та юридичних наук.

Таким чином, активна викладацька діяльність багато в чому сприяла формуванню наукових інтересів вченого у контексті розробки та викладання навчальних курсів з юридичних дисциплін. Останнє пояснюється тим, що С. Юшков впродовж зазначеного періоду та усіх наступних завжди ставив викладання вузівських дисциплін на високий науковий рівень.

У 1926 р. вчений повернувся до тодішнього вже Ленінграду на роботу в університет (свою *Alma mater*) де обійняв посаду професора історії права за відповідною кафедрою. Працюючи в цій установі вчений по-новому підійшов до трактування важливого джерела середньовічної дипломатії «Договор с греками X ст.» довівши тим самим його давньоруське походження³⁰, в якій він подає власне бачення генезису, функцій та трансформації давньоруського правового інституту.

У 1928 р. при Археографічній комісії АН СРСР (згодом група при Інституті історії АН СРСР) була створена спеціальна підкомісія для вивчення та підготовки до друку академічного видання кодексу законів давньоруського права «Руська Правда» до якої було включено і С. Юшкова як одного з кращих фахівців з питань юридичної науки. Паралельно під керівництвом С. Юшкова проводила свою роботу група вчених і в Україні при ВУАН. С. Юшков постійно листувався з українськими колегами, в т. ч. й з відомим істориком М. Грушевським, обстоював при цьому ідею видання «Руської правди» саме в Києві, оскільки по праву вважав останню українською пам'яткою.

С. Юшков поряд з істориками та філологами П. Аргуновим, В. Любимовим, Б. Грековим, М. Тихомировим та іншими, зробив один з найбільш помітних внесків у опублікування цієї важливої правої пам'ятки, проаналізувавши, як вже зазначалося, упродовж десяти років понад 90 списків «Руської Правди». Під час роботи зі списками «Руської Правди» С. Юшков використовував унікальний метод підведення варіантів під текст основних редакцій і так званих ізводів. Водночас вчений активно використовував порівняльний історико-правовий метод. Зокрема, для того щоб розібратися зі списками «Руської Правди» С. Юшков пропонував спочатку своїм колегам заглибитися у вивчення виробничих відносин у Київській Русі. Очевидно саме тому підготовка цієї пам'ятки розтягувалася в часі та супроводжувалася низкою труднощів. Одним із результатів цієї копіткої роботи став вихід першої публікації цього унікального джерела в АН УРСР (К., 1935)³¹. В 1937 р. в Україні виходить підготовлений С. Юшковим збірник текстів «Руської Правди» до якого було включено 94 списки. Саме йому належить відома всім історикам «п'ятиредакційна» класифікація унікальної пам'ятки давньоруського права. Як офіційне визнання заслуг С. Юшкова, стало присудження йому Президією АН СРСР наукового ступеню доктора історичних наук за сукупністю наукових праць (1935 р.)³².

Наприкінці 1920-х рр. активізувався наступ та цькування науковців старшого покоління, які отримали освіту та здобули вчені ступені у дореволюційний період (так звана царська професура). С. Юшков також не уникнув переслідувань, його почали звинувачувати в «антинауковості», намагалися прикріпити ярлик «бур-

жуазного вченого» тощо. Причиною цього, у відповідності до спогадів дочки вченого – Євгенії Серафимівни Юшкової, була безпартійність С. Юшкова та приналежність його батька до «служителів культу». У зв'язку з цим у вересні 1929 р. він вимушений був залишити викладацьку роботу в університеті і працювати деякий час у Бібліотеці АН СРСР³³.

У 1931 р. С. Юшков переїхав до Самарканду (Узбекистан) де за всесоюзним конкурсом обійняв посаду професора кафедри «Історії народів СРСР» в Узбецькій педагогічній академії, яку з його ініціативи та клопотання деяких інших вчених перетворили на університет. Так розпочинається черговий період його творчості, іменованій нами як «Самаркандський». Все ж таки попрацювати якийсь тривалий час вченому не довелося, оскільки після безпідставних звинувачень ректора університету у 1932 С. Юшков був звільнений з усіх посад і змушений переїхати до Дагестану в Махачкалу. Проте С. Юшкову не вдалося уникнути чергових переслідувань режиму і у 1935 р. після відповідної згоди ЦК ВКП(б) він переїхав до Свердловська де працював на посадах професора та завідуючого відповідною кафедрою в Свердловському педагогічному та правовому інститутах. «Дагестанський» та «Свердловський» періоди творчості С. Юшкова були не досить вдалимими для нього, оскільки постійні переслідування та тиск з боку партійно-радянських органів негативно позначилися на його творчій активності. Останньому свідчить те, що за два відносно чималі часові відрізки С. Юшковим не було опубліковано якихось значних наукових праць за виключенням кількох невеликих статей-заміток.

У 1938 р. С. Юшков переїхав зі Свердловська до Москви з чим пов'язується черговий «Московський» період творчості вченого. Одразу після приїзду С. Юшков заступає на роботу до Московського юридичного інституту на посаду професора та водночас працює на науковій посаді завідуючого сектором держави і права у Всесоюзному інституті юридичних наук (ВІЮН).

Завдяки своїй ерудованості, широті наукового кругозору та бажанню донести фундаментальні знання студентству, С. Юшков намагався ніколи не концентруватися виключно на науковій роботі, окрім названих установ він паралельно викладав у Воєнно-юридичній академії, Всесоюзному інституті прокуратури та заві-

дував кафедру історії держави і права в МДУ. Про рівень науково-педагогічної підготовки вченого свідчать теплі спогади його учнів. Наприклад, колишній випускник Ф. Гінзбург згадував: «Лекції професора С. Юшкова відрізнялися, перш за все, виключною глибинністю, блискучою аргументацією на основі всебічного використання першоджерел. Він зачаровував слухачів тим, що будь-який період історії Росії висвітлював так вільно, що у слухачів складалося враження, що ніби він сам жив в ту епоху, особисто причетний до подій того часу, спілкувався з князями, царями і полководцями»³⁴.

Наприкінці 1930-х рр. У С. Юшкова складаються тісні зв'язки з українськими вченими з Інституту історії України АН УРСР, як то: М. Петровський, К. Гуслистий, Ф. Ястребов та ін. Саме починаючи з 1939 р. С. Юшков (хоча й з незначними перервами) до кінця життя працював на посаді старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР. Науковець досить серйозно цікавиться тематикою над якою працювали українські історики, часто приїздив до Києва де відвідував архіви та наукові бібліотеки. Саме в 1939 р. в АН УРСР виходить фундаментальне дослідження С. Юшкова: «Нариси з історії виникнення та початкового розвитку феодалізму в Київській Русі», яка була видана майже одночасно українською та російською мовами та була продовженням попередніх напрацювань автора. У книзі вперше, на основі широкого масиву першоджерел, була здійснене поглиблене висвітлення початкових процесів генезису феодалізму і суспільних відносин у давніх слов'ян на базі розпаду родових зв'язків. Дана робота справила неабияке враження на тогочасну наукову громадськість і була свого роду революцією в історіографії, присвяченій давньоруському періоду, оскільки її висунув ряд ідей та зробив чимало оригінальних висновків, що пізніше дало можливість його сучасникам та послідовникам переглянути низку загально визначених положень, що панували на той час. Вказана робота була черговим підсумком результатів багаторічних досліджень з історії феодалізму, популярність якої підтверджується перевиданням у 1992 р. Академією наук України³⁵. Все це слугувало цілком заслуженому обранню С. Юшкова у 1939 р. членом-кореспондентом АН УРСР³⁶. При цьому варто сказати про те, що С. Юшков як і безліч інших істориків, які працювали в радянську

епоху у полоні жорстких настанов не зміг уникнути заздалегідь визначених в історичній науці штампів. Зокрема В. Ричка, який віддає належне раннім працям С. Юшкова, зазначає те, що вчений «захоплювався» накресленою схемою в історичній науці, котра знайшла підтвердження в публікації, поміщеній у Правді від 27 січня 1936 р. «Замечания по поводу конспекта по истории СССР». Дана схема полягала в обґрунтуванні історії Київської держави двох основних етапів: першого – дофеодального, «коли селяни ще не були закріпачені», і другого – «феодального, коли кріпацтво перетворилося в основу суспільних відносин». С. Юшков притримується цієї схеми у своїх більш пізніх роботах, послідовно доводячи закономірність існування дофеодальних варварських держав. Зокрема у зазначеній праці автор дотримується схеми поділу давньоруського суспільства на дофеодальний і феодальний періоди, вододілом яких став 1054 р., коли помер Ярослав Мудрий. Саме епоха IX–X ст. є, за С. Юшковым, дофеодальним етапом Київської держави. На думку вченого утворенню варварських дофеодальних держав у т. ч. числі й Київської Русі, передує розклад первіснообщинного ладу, а останні в свою чергу були проміжною ланкою на шляху до зрілої феодальної державності. Також вчений, у зазначеній праці, остаточно сформував положення про перетворення давньоруської данини у феодальну ренту. З цього випливає висновок, що С. Юшков дотримувався (вірніше було б сказати змушений дотримуватися – *О.К.*) у своїх пізніх працях класичної марксистської (формаційної) схеми історії. Попри недоліки, які притаманні праці, здебільшого не з волі вченого, остання не втратила своєї актуальності і в наш час³⁷.

З іменем С.В. Юшкова пов'язаний вихід у 1940 р. першого радянського підручника з історії держави і права: «История государства и права СССР». Надзвичайна популярність даної книги пояснюється її подальшим триразовим перевиданням у 1946, 1950 та 1961 рр. відповідно. На зазначеному підручнику автора було виховане не одне покоління правників Радянського Союзу.

З початком Вітчизняної війни С. Юшков евакуювався зі своєю сім'єю до Алма-Ати в Казахстан, де його призначили директором щойно створеного Інституту історії АН Казахської РСР, а за браком науково-педагогічних кадрів вчений паралельно викладав ще й у Першому державному юридичному інституті Нарком'юсту

СРСР. «Алма-атинський період» в житті вченого тривав майже три роки. С. Юшков у цей час активно захоплювався вивченням пам'яток права казахського народу, які доти не були в полі серйозної уваги дослідників і використав ці напрацювання у подальшому написанні своїх наукових розвідок та підручників.

Під час перебування в евакуації С. Юшков поновив свої наукові зв'язки зі згаданими українськими вченими, які разом з Академією наук Української РСР теж знаходились на евакуаційному положенні в Уфі. Разом з українськими вченими С. Юшков активно почав працювати над створенням першого систематичного підручника з історії України. Саме С. Юшкову належить написання розділу з історії Київської Русі до цього підручника, оскільки кращого фахівця по даному періоду годі було віднайти. Так, у 1943 р. виходить друком перший том «Історії України» в Уфі, той самий, який у 1947 р. так нахабно був розгромлений компартійними ідеологами – вірними слугами радянської влади. Зазначену роботу можна охарактеризувати як одну із перших спроб побудови в українській історіографії систематичного курсу з історії України³⁸. За вагомих внесок у створення даного курсу вченого вкотре обирають на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії і археології АН УРСР за сумісництвом. Співпраця С. Юшкова з українськими колегами продовжувалася також і у формі рецензування їхніх наукових робіт, зокрема ним були прорецензовані роботи К. Куслистого, в т. ч. і його розділи, підготовлені до першого тому згаданої «Історії України»³⁹.

У 1944 р. С. Юшков повернувся до Москви де до останніх днів працював у Московському університеті та Всесоюзному інституті юридичних наук. Цей період іменований нами як «Другий Московський» був для вченого завершальним у його житті і водночас досить плідним. Вчений активно продовжував займатися науковою роботою, працюючи одночасно в Інституті історії АН Казахської РСР. Підтвердженням визнання наукових досягнень С. Юшкова стало обрання його у 1946 р. дійсним членом АН Казахської РСР у числі першого складу академіків. Водночас цього року він обійняв посаду директора Інститут історії та археології АН Казахської РСР. Вчений активно продовжував працювати над своїми науковими розробками, віддаючи перевагу написанню навчальних посібників та підручників. Так, упродовж 1945–1946 рр.

з під пера С. Юшкова вийшло три випуски «Учебного пособия по истории государства и права СССР»⁴⁰, а в 1947 нове видання підручника – «История государства и права»⁴¹. Зазначені роботи стали вагомим підсумком його тривалих і копітких досліджень попередніх років і довгий час слугували надійним помічником не одному поколінню студентів юридичних спеціальностей колишнього СРСР.

Після війни С. Юшков вкотре зазнав жорсткої і несправедливої критики. Не дивлячись на те, що у 1948 р. вчений був удостоєний чергової нагороди – звання заслуженого діяча науки РРФСР, в його адресу лунали звинувачення в «космополітизмі», в т. ч. й за використання у своїх дослідженнях деяких положень історичної концепції М. Грушевського⁴². Навіть незважаючи на численні цькування авторитет цього історика був тоді беззаперечним. Доказом останнього є вихід того ж року чергової фундаментальної праці з історії та проблематики генезису феодалізму в Київській Русі⁴³. Дана розвідка є свого роду доповнення та вдосконаленням попередніх наукових напрацювань і концепцій за цим напрямом. Свою подальшу роботу С. Юшков присвячує вивченню історії Казахстану і незабаром виходять його статті: «Основные задачи исторической науки в Казахстане» (1948)⁴⁴ та «Об основных моментах истории Казахского государства» (1951)⁴⁵. В зазначених роботах вчений вимагав створення чіткої Казахської історіографії, видання найважливіших історичних джерел цієї республіки та вирішення питання періодизації історії Казахстану. З 1948 р. С. Юшков розпочав роботу над фундаментальним дослідженням – «История Казахской ССР», утім остання на жаль так і залишилась не виданою після його смерті.

У 1949 р. побачив світ перший том концептуальної шеститомної фундаментальної праці, присвяченої історії держави і права та суспільно-політичному устрою Київської держави⁴⁶. Незаперечною заслугою вченого в даній роботі є виділення трьох основних історичних етапів у розвитку Руської феодальної держави (раннього, або дофеодального періоду, періоду розквіту феодалізму та періоду феодальної роздробленості Київської Русі). С. Юшков також проаналізував закономірності процесів утворення і розвитку Руської централізованої держави, останнє зокрема стосується статей: «К вопросу о политических формах русского фео-

дального государства до XIX в.»⁴⁷ та «К вопросу о сословно-представительской монархии в России» та ін.⁴⁸

У 1950 р. С.В. Юшков багато уваги приділяв перевиданню та удосконаленню свого попереднього наукового доробку. У переважній більшості це стосується таких робіт як «История государства и права» (впродовж 1950-1961 рр. було єдиним посібником у вузах СРСР з даного курсу) (М., 1950)⁴⁹, які були в певній мірі переосмислені та доповнені, а деякі розділи написані по-новому у відповідності до вимог та віянь повоєнної історіографії. Вихід у 1950 р. монографічного дослідження «Правда Русская» (М., 1950)⁵⁰ підводив підсумки більш ніж двадцятирічних наукових пошуків автора у вивченні цієї правової пам'ятки Київської Русі. При цьому відмітимо, що у своїй монографії С. Юшков відкидав будь-які концепції іноземного походження Давньоруської держави дотримуючись позицій антинорманістів. Утім по-іншому й бути не могло, оскільки як вже зазначалося С. Юшков як і безліч тодішніх істориків опинився в полоні обставин, тим самим змушений був доводити автохтонність Київської Русі та національний характер «Руської правди».

У 1952 р., фактично за кілька місяців до своєї смерті, вчений започаткував багатотомне видання «Памятки русского права» і був редактором перших двох томів.

Помер С. Юшков 14 серпня 1952 р. на 64 році життя, поховали вченого за заповітом у м. Малоярославець під Москвою поряд з його батьком митрополитом Серафимом. Загалом перу науковця належить більше 80-ти фундаментальних наукових праць, під його безпосереднім керівництвом підготовлено десятки кандидатів і докторів наук.

Таким чином, повноцінна реконструкція наукового портрету С. Юшкова стала неможливою без використання біографічного та інших споріднених методів. Останнє дало змогу виявити комплекс чинників, які стали вирішальними у формуванні особистості вченого, зокрема його таланту, наукової лабораторії, поглядів, умов праці тощо. В цілому завдяки або всупереч різноманітності різних життєвих ситуацій, які вписалися в сторінки вкрай непростой долі вченого, С. Юшков досяг значних успіхів. Він став одним із перших у створенні концепції щодо проблем генезису й розвитку феодалізму в Київській Русі та абсолютизму в Росій-

ській державі, систематичного підручника з історії держави і права СРСР, у підготовці визначної правової пам'ятки – «Руської Правди» тощо. Все ж головною заслугою С. Юшкова є те, що переважна більшість створених ним наукових праць не втратили своєї актуальності й сьогодні до яких продовжують звертатися нові покоління дослідників.

¹ Чхиквадзе В.М. Серафим Владимирович Юшков: К 60-летию со дня рождения и 35-летию научно-педагогической и общественной деятельности / В.М. Чхиквадзе. – М., 1948. – 9 с.

² Штамм С.И. Советские юристы — ученые и педагоги. С. В. Юшков (1888–1952 гг.) / С.И. Штамм // Сов. госуд. и право. – 1979. – № 4. – С. 114–121; Штамм С.И. Серафим Владимирович Юшков – основоположник науки государства и права СССР / С.И. Штамм // Юшков С.В. Труды выдающихся юристов. – М.: Изд-во «Юридическая литература». – 1989. – С. 7–27.

³ Виленский Б.В. Из истории Саратовского юридического института и научная деятельность С. В. Юшкова в Саратове / Виленский Б.В. // Актуальные проблемы историко-правовой науки. История государственных учреждений, правовых институтов и политических воззрений: межвуз. науч. сб. Саратов, 1988. Вып. 3. – С. 3-19;

⁴ Зимин А.А. Из историографии советского источниковедения / А.А. Зимин // Проблемы истории общественной мысли и историографии.: «Наука». – 1976. – С. 275 – 282.

⁵ Черепнин Л.В. К 60-летию со дня рождения С.В. Юшкова 1948 г. // Черепнин Л.В. Отечественные историки XVIII—XX вв.: сб. ст., выступлений, воспоминаний. / Л.В. Черепнин. М., 1984. С. 293303;

⁶ Смолій В.А. Серафим Володимирович Юшков (До 100-річчя з дня народження) / В.А. Смолій, В.М. Ричка, В.К. Стоян // Укр. іст. журнал. – 1988. – № 4. – С. 148 – 153; В.М. Ричка С.В. Юшков // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7–С. 90–99.

⁷ Юсова Н.М. Розробка теоретичних проблем етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940-і рр.) / Н.М. Юсова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць. – 12. У 2-х ч. – Ч. I. – а.: Інститут історії України НАН України., 2005. – С. 105–140.

⁸ Блащук С.М. Видання «Руської Правди» Є.Ф. Карським та критика цього видання С.В. Юшковим / С.М. Блащук // Український істо-

ричний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 8. С. 411428.

⁹ Кондратенко О.Ю. Історія формування та склад документальної спадщини члена-кореспондента АН УРСР С. Юшкова / О.Ю. Кондратенко // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. №8. – С. 429436.

¹⁰ Кострюков, П.А. С. В. Юшков основоположник советской историко-правовой науки / П.А. Кострюков // Вестник Тамбовского университета. – 2007. — № 2.- С. 92–97.

¹¹ Из истории: Преосвященный Серафим (Юшков), епископ Кузнецкий // <http://k-pravoslav.ru/smartsection+item.itemid+96.htm>

¹² Юшковы // <http://ru.wikipedia.org/wiki>

¹³ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІА НБУВ). – Ф. 221, оп. 1, спр. 68, арк. 1; спр. 98, арк. 144; спр. 89, арк 1; спр. 91, арк. 17; спр. 69, арк. 13.

¹⁴ Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / редкол. В.А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – С. 472.

¹⁵ Кондратенко О.Ю. Серафим Володимирович Юшков: життєвий і торчий шлях / О.Ю. Кондратенко // Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої Перемоги. Гуманітарні науки – К., 2005 – Вип. 3. Частина 1. – С. 80–84.

¹⁶ Юшков С.В. О прикладниках (К истории феодальных институтов в древней Руси) / С.В. Юшков // Культура. Научное приложение. 1922. № 2/3. С.616.

¹⁷ Юшков С.В. К вопросу о смердах / С.В. Юшков // Учёные записки Саратовского университета. Хозяйство и право. Саратов, 1923. Т.1. Вып.4. — С.46-82.

¹⁸ Там само. – С. 17, 25, 37.

¹⁹ ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 142, арк. 5.

²⁰ Юшков С.В. Феодальные отношения в Киевской Руси / С.В. Юшков // Уч. зап. Саратовского ун-та. – 1925. –Т. 3. – Вип. 4. – С. 1-108.

²¹ Журавель А. С.В. Юшков – наш современник / А. Журавель // http://www.hrono.ru/statii/2003/zhur_yushkov.php

²² Юшков С.В. Судебник 1497 года (к внешней истории памятника) / С.В. Юшков // Учёные записки Саратовского университета. Т. 5. Вып. 3: Факультет хозяйства и права. 1926. С. 1–46.

²³ Юшков С.В. Исследования по истории русского права. Вып. 1.: Устав. кн. Владимира (историко-юридическое исследование) / С.В. Юшков. Новоузенск, 1925. 151 с.

²⁴ Юшков С.В. Устав кн. Всеволода: До зовнішньої історії пам'ятки // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія / С.В. Юшков. К., 1927. 405424 с.

²⁵ В.М. Ричка С.В. Юшков // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7–С. 90–99.

²⁶ Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / редкол. В.А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – С. 474.

²⁷ Там само. – С. 474.

²⁸ Штамм С.И. Серафим Владимирович Юшков – основоположник науки государства и права СССР / С.И. Штамм // Юшков С.В. Труды выдающихся юристов. – М.: Изд-во «Юридическая литература». – 1989. – С. 19.

²⁹ Юшков С.В. История государства и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1961. – С. 643.

³⁰ Юшков С.В. Исследование по истории русского права. Устав князя Владимира.(Историко-юридическое исследование). Саратов, 1925/1926. – Вып. 1. – 151 с.

³¹ Солонська Н.Г. Документи з історії видання Археографічною комісією ВУАН тексту «Руської Правди» (1928-1933) / Н.Г. Солонська // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 71-87; Блашук С.М. Підготовка та видання «Руської Правди» ВУАН 20-30-х рр. XX ст. / С.М. Блашук // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 434-446; Блашук С.М. «З історії підготовки академічного видання “Руської правди”». замітки В.П. Любимова / С.М. Блашук // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 12. С.475487.

³² ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 86, арк. 14.

³³ Юшкова Є.С. Спогади про батька / Є.С. Юшкова // Укр. іст. журн. – 1991. №7. С.99102.

³⁴ Штамм С.И. Серафим Владимирович Юшков – основоположник науки государства и права СССР / С.И. Штамм // Юшков С.В. Труды выдающихся юристов. – М.: Изд-во «Юридическая литература». – 1989. – С. 22.

³⁵ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення та початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Наукова думка, 1992 – 352 с.

³⁶ ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 80, арк. 1; спр. 88, арк. 1.

³⁷ Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / редкол. В.А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – С. 475476; В.М. Ричка С.В. Юшков // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7–С. 90–99.; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1939. – 210 с.

³⁸ Історія України / АН УРСР Інститут історії і археології країни; Ред. М. Петровський. – Уфа, 1943. – Т. 1. – 330 с.

³⁹ ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 93, арк. 143; спр. 94, арк. 123.

⁴⁰ Юшков С.В. Учебное пособие по истории государства и права СССР / С.В. Юшков. – Вып. IV. – М., 1944. – 53 с.; Юшков С.В. Учебное пособие по истории государства и права СССР / С.В. Юшков. – Вып. V–VI. – М., 1945. – 85 с.

⁴¹ Юшков С.В. История государсва и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1947. – Ч. 1. 768 с.

⁴² ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 96, арк. 13.

⁴³ Юшков С.В. К проблеме образования феодального государсва / С.В. Юшков. – М., 1948 – 72 с.

⁴⁴ Юшков С.В. Основные задачи исторической науки в Казахстане / С.В. Юшков // Известие АН Казахской ССР: Серия историческая. – 1948. – Вып. 4. С. 4–15.

⁴⁵ Юшков С.В. Об основных моментах истории Казахского государства / С.В. Юшков // Известия АН Казахской ССР: Серия юридическая. – 1951. – Вып. 3. С. 77–94.

⁴⁶ Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства С.В. Юшков. – М., 1944. – 543 с.

⁴⁷ Юшков С.В. К вопросу о политических формах Русского феодального государства до XIX в. / С.В. Юшков // Вопр. истории. – 1950. – № 1. – С. 71–93.

⁴⁸ Юшков С.В. К вопросу о сословно-представительской монархии в России / С.В. Юшков // Советское госудаство и право. – 1950. – № 10. – С. 39–51.

⁴⁹ Юшков С.В. История государсва и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1950. – Ч. 1. 672 с.

⁵⁰ Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники её значение / С.В. Юшков. – М., 1950. – 380 с.

ПРО АВТОРІВ

Андреев Віталій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедри Херсонського державного університету

Бажан Олег Григорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Білокінь Сергій Іванович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, керівник Центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України

Блануца Андрій Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Васильєв Игорь Юрьевич, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Научно-исследовательского центра ТК ГБ МТУ «Кубанский казачий хор» (г. Краснодар)

Гирич Ігор Борисович, кандидат історичних наук, зав. відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Головко Володимир Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Зайцева Зінаїда Іванівна, доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. В.Гетьмана

Кисельова Валентина Павлівна, зав. сектора Національної історичної бібліотеки України

Козак Стефан, іноземний член НАН України, дійсний член Української Вільної Академії Наук, професор Варшавського університету

Кондратенко Олег Юрійович, кандидат історичних наук, доцент Національного авіаційного університету

Корольов Геннадій Олександрович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Кринко Евгений Федорович, доктор исторических наук, профессор, зам. директора по научной работе Института социально-экономических и гуманитарных исследований Южного научного центра РАН (г. Ростов-на-Дону)

Крих Сергей Борисович, кандидат исторических наук, доцент Омского государственного университета им. Ф.М. Достоевского

Левченко Валерій Валерійович, кандидат історичних наук, ст. викладач Одеського національного морського університету

Левченко Галина Сергіївна, старший викладач Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Луцький Олександр Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Маньковська Руслана Вікторівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Метель Ольга Вадимовна, аспірантка, молодший научный сотрудник Омского государственного университета им. Ф.М. Достоевского

Молчанов Володимир Борисович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Музичко Олександр Євгенович, кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Остряк Андрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, заст. директора Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М.Лазаревського

Попова Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, професор Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Салата Оксана Олексіївна, доктор історичних наук, професор Київського університету ім. Б.Грінченка

Смелянчук Аляксандр Фёдаравіч, доктор гістарычных навук, прафесар Еўрапейскага гуманітарнага універсітэту (Вільня, Літва)

Смолій Валерій Андрійович, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України

Стариков Григорій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний археограф Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Старовойт Світлана Володимирівна, кандидат історичних наук, зав. відділу Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського

Суздаль Марина Миколаївна, аспірантка Інституту історії України НАН України

Тельвак Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка

Удод Олександр Андрійович, доктор історичних наук, професор, зав. відділу Інституту історії України НАН України, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНСМУ

Усенко Павло Георгійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Хлынина Татьяна Павловна, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института социально-экономических и гуманитарных исследований Южного научного центра РАН (г. Ростов-на-Дону)

Яремчук Віталій Петрович, доктор історичних наук, професор Національного університету «Острозька академія»

Ясь Олексій Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Наукове видання

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ**

Випуск 22

**«Інститут історії України
на зламі епох,
у світлі традицій та перетворень.
75 років інституціонального буття»**

**Доповіді та матеріали:
Міжнародної наукової конференції**

20-21 жовтня 2011 року

Верстка і оригінал-макет: *Л. Г. Мигаль*

Підписано до друку 15.03.2012 р. Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 39,0. Обл. вид. арк. 47,0.

Наклад 300 прим. Зам. 15. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул.Грушевського, 4